प्रकारकृतेषु दर्दरवादनविन्यस्तैर्देवतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथममेव तावत्त्रिसाम कर्तव्यम्। तत्र—

वामे चान्द्रमसं साम तत्प्रीणयति पन्नगान्।
दक्षिणे जालजं साम तदृषीन् प्रीणयत्यथ ॥

उदीच्यामपि चाग्नेयं तद्ब्रह्मपरिकीर्तितम्।
त्रिसाम कीर्तितं सम्यक् त्रिसामत्वाद्बुधैरथ ॥

त्रिप्रकारं त्रिगुणितं तथाचैवाङ्किताश्रयम्।
त्रिकलं षट्कल चैव त्रिसाम परिकीर्तितम् ॥

त्रिसामाक्षरपिण्डस्तु गुरुलघ्वक्षरान्वितः।
यकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणितं भवेत् ॥

यथा—थिचादिं ग्ले झंटुं इति प्रथमम्।

तिचाझं टुं दिंग्ले इति द्वितीयम्।
तिचाझं टुं झंटुं इति तृतीयम् ॥

तदन्ते पूर्वरङ्गविधानमनुप्राप्य छन्दस्समेनाक्षरसमेन वा वाद्येन बहिर्गीतविधानमनुवर्तितव्यम्।

आसारितप्रयोगे च तत्वानुगतप्रायं बाद्यं विधातव्यम्। यत्र त्रिसाम स प्रत्याहाराय च। असाववतीर्णकोटी तत्र वाद्यं प्रवर्तते। तत्रादौ तावद्वामोर्ध्वकप्रहारयुतं पश्चादालिङ्गकविमर्दनकां गोपुच्छां च विचित्रकरणयुतं मार्दङ्गिकसर्वभाण्डिकमपि वाद्यं पश्चात्प्रवर्तनीयम्। पूर्वं हि भाण्डवाद्येन सिद्धिरुत्पादनीया। स्त्रीबालमूर्खाव्रकीर्णे च रङ्गे कुतूहलजननसमर्थवाद्यं उपपन्नं भवति। अपि च—

आचार्यास्सममिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः।
स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विक्रुष्टमितरे जनाः ॥

तस्य चान्ते ताण्डवप्रयोगमधिकृत्य नर्तक्या अवतरणकाले लघुवर्णसञ्चयमङ्किके अङ्गुलिप्रचलनप्रायं वाद्यं योज्यं। गीतकसन्निपाते च लास्यमनुवाद्यं तेन नृत्ताङ्गहारानुगतं करणवाद्यं प्रयोज्यं। आलिप्तमार्गेण जातिकरणान्वितं वाद्यमुत्थापने प्रयोक्तव्यम्। ततःपरं परिवर्तनं चतुर्मार्गिकं शुद्धजात्याश्रयं चतुर्थकारप्रवेशेषु वाद्यमङ्गुलिप्रचलनप्रायमिति। नान्दी शुष्कावकृष्टासु करणाश्रितं वाद्यं योज्यम्। रङ्गद्वारे प्ररोचनायां च जर्जरे त्रिगते चार्यां चाङ्कितमार्गाश्रितं सन्निपातग्रहं प्रयोक्तव्यम्। महाचार्यां वितस्तिमार्गाश्रितं प्रदेशिनीग्रहं। एवं तावत्पूर्वरङ्गे भाण्डवाद्यमुक्तम्।

नायकानां तु स्वस्थगतिप्रचारं वक्ष्यामः। तत्र ध्रेद्रां द्रां द्रां इति देवतानां घेंतां कें तां प्रायं राज्ञां कुटकिंटिप्रायं विप्राणां व्यञ्जकप्रायं मध्यमानां—

एवं स्वस्थावस्थागतिप्रचारे विधीयते वाद्यम्।
द्विकलाश्च तथैककलाश्चतुष्कलाश्चैव पादविन्यासाः ॥

तत्र तु साम्यं कार्यं भाण्डेन समं च गानेन।

पुनश्चावस्थाकृतं वाद्यं वक्ष्यामि।

त्वरितगमने धंधं घेघे टं इत्येवं वाद्यं प्रयोक्तव्यम्।
रथविषमादिकगतमङ्गली प्रचारणकृतं विहितम् ॥

पुनरन्यावस्थायां वाद्यविधानं प्रवक्ष्यामि।
त्वरितगमनेषु भावा ये पूर्वोक्ता गतिप्रचारेषु ॥

धंधं घेंघें प्रायं तत्र तु वाद्यं प्रयोक्तव्यम्।
नौरथविमाननेपथ्यानिलाकाशजेऽङ्गुलीचलनात्।
कार्यं हि तच्चतुष्केऽप्यन्योन्यसमाश्रितं वाद्यम् ॥ इति

दुःखार्दितव्याधितेष्टजनवियोगविभवनाशवधबन्धव्रतनियमोपवासादियुक्तेष्वालिप्तमार्गेबन्धो विधातव्यः। दैत्यदानवयक्षराक्षसपन्नगादीनां धंद्रां धंद्रां धकुतां घघटप्रायं कञ्जविकलपङ्गवामनादीनां घटघटप्रायं चेटकुसत्वादीनां धोकटकुखणेत्यादिकं यतिपाशुपतशाक्यादीनाम्। धहु धहु घेघे प्रायं औपस्थायिकनिर्मुण्डवर्षवरादीनां। घेटां धोंटां भां टां ण्णप्रायं वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां। खों ध्रो धो खो खो इति प्रायं। गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु वं किटिप्रायं। सर्वत्रोत्तममध्याधमेषु पुरुषेष्वित्थं रसभावानभिसमीक्ष्य वाद्यं प्रयोक्तव्यम्। एवं तावत्पुरुषवाद्यम्।

स्त्रीणां पुनरभिव्याख्यास्यामः। तत्रोत्तमस्त्रीणां दिव्यानां वंगति क्रिपिधमेट।प्रधिघे इति प्रायम्। अथ राज्ञीनां कथि कथि मथि दोहृकखू सुखू इति प्रायम्। धं किंत्ति किथिघटमटमस्थि इति ब्राह्मणीनाम्। अथ मध्यमस्त्रीणां वेश्याशिल्पकारीणां किटिण्णाणं धं कथिं गटमथि धुणकिटि किटिप्रायम्। मरटमथिकुणकेडखुखिखि प्रायं गीतं स्त्रीणाम्। एवं तावत्सामान्यतोऽभिहितं स्त्रीणाम्। अवस्थान्तरितानां तु त एव पौरुषा वाद्यविशेषा भवन्ति। सामान्यतोऽभिनये भयशोकक्रोधादयो हि भावा आसां समुत्पद्यन्ते। आसामपि रसभावाभिनयापेक्षं मार्गाश्रितं वाद्यं भवति।

अपि च—जातिमार्गप्रचारैस्तु करणैरक्षरैस्तथा।
वादयेद्यस्त्वसंकीर्णं स श्रेष्ठो वादको मतः ॥

भरतः

नाट्यभूषणम्—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म प म ग रि स.

नाट्यमङ्गला—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि ग रि स.

मञ्ज

नाट्यमनोहरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग स.

मञ्ज

नाट्यमातृकाः—(अथवा) वृत्तयः

सर्वेषामेव काव्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।
आभ्यो विनिसृतं ह्येतद्दशरूपं प्रयोगतः ।
यथा तथा वृत्तिभेदैः काव्यबन्धा भवन्ति हि ॥

भरतः

केचिदाहुः— वृत्तिप्रभवत्वं दशरूपकस्य सामान्यलक्षणम् । वृत्तीनां तदङ्गानां च अनभिनीयकार्येष्वसंभवादिति । एतच्चासत् आस्तां काव्यार्थः—सर्वो हि संसारो वृत्तिचतुष्केण व्याप्त इत्युक्तमस्माभिः । वृत्त्यङ्गानि सर्वकाव्येषु सन्त्येव । यद्यपि सर्वेषामभिनेयानभिनेयकाव्यानां वृत्तयश्चेष्टामातर इव ताभ्यो वाच्यरूपत्वे कविहृदये व्यवस्थिताभ्यः काव्यमुत्पद्यते । यथा—विचित्रसन्निवेशतालम्बनसुन्दरतमसंपूर्णस्वर समुदायरूपाद्ग्रामद्वयाद्विभागकल्पनया जात्यंशकानां पूर्णापूर्णादिस्वरभेदभाजां प्रसवः, तथा नाटकप्रकरणाभ्यां पूर्णवृत्तिवृत्त्यङ्गाभ्यां वृत्तिन्यूनानां रूपकभेदानां परिकल्पनम् । यद्यपि कायवाङ्मनसां चेष्टा एव सह वैचित्र्येण वृत्तयः ताश्च जीवलोकव्यापिन्यो अनिदंप्रथमताप्रवृत्ताः प्रवाहेन वहन्ति । तथापि विशिष्टेन हृदयावेशेन युक्ता वृत्तयो नाट्योपकारिण्यः । आवेशश्च तारतम्यलक्षणो द्विधा लौकिको अन्यश्च । तत्र लौकिकावेशः सुखदुःखतारतम्यकृतो न रसागमास्वाद्यः । अलौकिकस्तु अनावेशोऽप्यावेशमयः कवेरिव सामाजिकस्य । वाचिकप्राधान्ये भारती वृत्तिः । भारतीशब्देन हि वागुच्यते । अक्षरसाम्यादपि पदन्यासानां अक्षरसाम्यादपि निर्वचनं दर्शयत् नटव्यापारयोगेऽपि भारत्येव वृत्तिः । मनोव्यापाराधिक्ये सात्वतीवृत्तिः । सत्वरूपं विद्यते येषां तत्वं तेषामयमिति । सत्वं च तत्र परच्छिद्रान्वेषणोपायं अप्रतितानवैचित्र्यो त्प्रेक्षणप्रकाशलाघवात्मकं रसभावपर्यवसितो हि सर्वः कार्यसन्दर्भः । रसभावाश्च चेतनेष्वेव । वाङ्मनःकायचेष्टांशेषु नह्येकोऽपि कश्चिच्चेष्टांशोऽस्ति । कायचेष्टा अपि मानसीभिस्सूक्ष्माभिश्च वाचिकीभिश्चेष्टाभिः व्याप्यन्त एव । न सोऽसि प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगमाद्दते । इति न्यायान्मानस्यपि वाचिक्यपि चेष्टा अवश्यं सूक्ष्मकायपरिस्पन्दमन्दप्राणव्यापाररूपं नातिवर्तते । न च रसोपयोगिलालित्यभागशून्यः कोऽपि नाट्ये परिस्पन्दः इत्यन्योन्यं संवलिता वृत्तयः केवलं क्वचित्किञ्चिदधिकमिति प्राधान्येन व्यपदेशः परिवर्तते ।

अभिनवः

नाट्यरत्नाकरः

अस्य कर्ता न ज्ञायते । भरतकल्पलतामञ्जर्यां नाट्यरत्नाकर इति नाम स्मृतम् ।

राघवरायकृतमिति वक्तुमवकाशोऽस्ति । सङ्गीतसारे तथा स्मृतमस्ति ।

नाट्यरासकम्

वसन्तसमये यत्र देशीहिन्दोलगीतिभिः ।
नर्तकीभिर्नाट्यवस्तुपदार्थैरभिनीयते ।
तन्नाट्यलासकं प्रोक्तं देशीनृत्तविशारदैः ॥

वेमः

अभिनयो द्विधा वर्तते, पदार्थाभिनयो वाक्यार्थाभिनयश्चेति । अत्र प्रथमस्सूचितः । तत्तच्छब्दयोः विशेषौ निरूपितौ ।

नाट्यलोचनम्

एतन्नामकौ द्वौ ग्रन्थौ स्तः । एकोऽभिनवगुप्तकृतः । अन्यस्त्रिलोचनरचितः । त्रिलोचनकृतं नाट्यलोचनं लघ्वपि प्रामाणिकमेव । अत्र बालरामायणकृत्यारावणमातृगुप्तनाट्यशास्त्रादय उदाहृताः ।

नाट्यशालानिर्माणविधिः

तत्रादौ नाट्यनिलयनिर्माणं विधिवद्ब्रुवे
नाट्योपयुक्तवस्तूनामिदमादीयतोमतम् ॥

भुवमादौ परीक्षेत ततः कुर्याद्गृहं शुभम् ।
दृढा समा स्थिरा गौरी कृष्णा दोषैरदूषिता ॥

अनूषरा कीलकास्थिकेशाङ्गारतुषोज्झिता ।
कपालजन्तुवल्मीकहिंस्रकोलादिवर्जिता ॥

लाङ्गलेत समुत्कृष्टा शोधिता भूः प्रशस्यते ।
रेवतीहस्तचित्रासु विशाखात्र्युत्तरासु च ॥

सौम्यपुष्यानुराधासु तारास्वेतासु धीधनः ।
पुण्याहं वाचयित्वादौ प्रोक्ष्य शान्त्युदकेन ताम् ॥

भुवं कृत्वा समतलं सितं सूत्रं प्रसारयेत् ।
कार्पासं वाल्वजं वापि मौञ्जं पाट्टं दृढं नवम् ॥

आकृष्टं यद्दृढं पुंभिः छिद्यते न कदाचन ।
प्रसार्य मानं तत्सूत्रं त्रुट्यते मध्यतो यदि ॥

स्वामिनः स्यात्तदा मृत्युस्त्रिभागे त्रुट्यते यदा।
राष्ट्रक्षोभं तदा विद्यात्प्रयोक्ता नश्यते तदा॥

तुरीयोऽस्य यदा भागः त्रुट्यते चेदिदं क्रमात्।
भ्रश्यते स्यादपचयस्तदा कस्यापि वस्तुनः॥

अल्पं प्रशस्यते तस्माद्गृहनिर्माणकर्मणि।
विकृष्टं चतुरश्रं च त्र्यश्रं चेति गृहं त्रिधा॥

चतुरश्रं पुनर्भिन्नं दीर्घं सममिति द्विधा।
विकृष्टमुत्तमं प्रोक्तं चतुरश्रं तु मध्यमम्॥

उत्तमं चाधमं त्र्यश्रं गृहमेवं चतुर्विधम्।
विकृष्टं नितरां दीर्घमुत्तमं देवतागृहम्॥

चतुरश्रं तु यद्दीर्घं राजन्यानां तदिष्यते।
चतुरश्रं समं यत्र ब्राह्मणादिसुखावहम्॥

त्र्यश्रं यदवरं तत्र हीनवर्णाश्रयोचितम्।
चतुर्धैव गृहाः प्रोक्ताः भरतेन महात्मना॥

अष्टोत्तरशतं दीर्घं हस्तानां विस्तृतं पुनः।
तदर्धेनामराणां यन्नृषु तत्रोपयुज्यते॥

अथाद्यश्चतुरश्रस्य निर्माणक्रम उच्यते।
चतुष्षष्टिकरायामं द्वात्रिंशद्धस्तविस्तृतम्॥

यथा निष्पत्स्यते गेहं तथा सूत्रं प्रसारयेत्।
पूर्वपश्चिमयोर्दीर्घां दक्षिणोत्तरविस्तृताम्॥

भुवं संसाध्य विभवात्पश्चिमादि तथा क्रमात्।
यथा करैष्षोडशभिरष्टभिः पुनरष्टभिः॥

द्वात्रिंशद्भिश्च चत्वारो भागास्स्युस्तेषु पश्चिमे।
नेपथ्यस्य गृहं तस्य पुरतो रङ्गशीर्षभूः॥

तत्पुरस्ताद्रङ्गपीठं सभास्थानं तदग्रतः।
एवं भुवं विभज्याथो बलिं दद्यान्निशामुखे॥

दिग्देवताभ्यस्तल्लिङ्गैः मन्त्रैः पुष्पाक्षतादिभिः।
सितरक्ते नीलकृष्णे पीतधूम्रेऽरुणामले॥

अन्ने प्राच्यादिदिङ्नाथबल्यर्थं कल्पयेत्सुधीः।
अथ मूलेन रोहिण्यां श्रवणेनाप्युपोषितः॥

स्तम्भानां स्थापनं कुर्याल्लग्ने सद्ग्रहवीक्षिते।
कुम्भिकां स्थापयेदादौ तथा याश्शिल्पिनिर्मिताः॥

मानसूत्राद्बहिश्चान्तश्चार्धेन स्युस्स्थिरं स्थिताः।
आग्नेयादिषु कोणेषु स्तम्भाः स्युर्ब्राह्मणादयः॥

तन्मूलेषु क्षिपेत्स्वर्णताम्रे च रजतायसे।
शुक्लरक्तैः पीतनीलैर्वस्त्रमाल्यानुलेपनैः॥

स्तम्भान्संपूज्य विप्रेभ्यः पायसं गौडमोदनम्।
घृताक्तं कृसरं दद्यात्तत उत्थापयेच्छनैः॥

अचलं चाप्रकम्पं च स्थापयेत्कुम्भिकोपरि।
चलने स्यादनावृष्टिः कम्पने परचक्रभीः॥

यथाऽचलो गिरिर्मेरुः हिमवांश्च महाबलः।
जयावहो नरेन्द्रस्य तथा त्वमचलो भव॥

प्रणवादिनमोऽन्तेन मन्त्रेणानेन पण्डितः।
उपतिष्ठेत तान् स्तम्भानुच्छ्रितान् दक्षिणां च गाः॥

दद्याद्द्विजेभ्यस्तम्भेषु स्थापितेषु चतुष्पथे।
ब्राह्मणक्षत्रियस्तम्भमध्ये सप्तापरान् शुभान्॥

स्तम्भान् संस्थापयेत्तद्वन्मध्यतो वैश्यशूद्रयोः।
एवमष्टादशस्तम्भाः पार्श्वयोर्दक्षसव्ययोः॥

साष्टहस्तान्तरालाः स्युर्भुवा स्वाक्रान्तया सह।
आग्नेयेशानयोर्मध्ये राजन्योरुभयोरपि॥

स्वार्धाक्रान्तभुवा सार्धं हस्तषोडशकान्तरौ।
द्वौ स्तम्भावनयोर्मध्ये साष्टहस्तान्तरौ सह॥

स्वार्धाक्रान्तभुवा स्थाप्यौ द्वावन्यौ बुद्धिशालिना।
एवं स्तम्भा भवेयुस्तदष्टौ पश्चिमपूर्वयोः॥

नेपथ्यगृहपृष्ठस्थस्तम्भमानानुसारतः।
सप्त स्तम्भान् चतुःपङ्क्त्या स्थापयेन्मन्दिरान्तरे॥

अष्टाविंशतिसंख्याकाः ते स्युरारोपिताः क्रमात्।
अष्टहस्तमितायामा हस्तविस्तारशालिनः॥

चतुःपञ्चाशदेवं तु स्तम्भाः संभूय शोभनाः।
पार्श्वपङ्क्तिद्वयं मध्यपङ्क्तिश्चातिमनोहरः॥

कोष्ठाष्टकैर्भवेत्पूर्णं समन्तादष्टहस्तकैः।
मध्यपङ्क्तेः पार्श्वपङ्क्तेर्मध्ये पङ्क्तयष्टहस्तकैः॥

आयामे विस्तरे हस्तचतुष्कैरष्टकोष्ठकैः।
पूर्णे स्यातामुभे दीर्घचतुरश्रैस्सुनिर्मितैः॥

चत्वारिंशत्कोष्ठकाः स्युरेवं नाट्यगृहे स्फुटम्।
शिरः काष्ठानि चित्राणि स्तम्भानां मूर्ध्नि विन्यसेत्॥

अथ तेषु चतुर्दिक्षु नानाचित्राङ्कितान्यलम्।
धरण्याख्यानि काष्ठानि प्रतिदध्युर्यथोचितम्॥

एतेषां मूर्धसु स्थाप्यास्तुलास्तक्षकसंस्कृताः।
तुलासु तिर्यक्काष्ठानि स्थापयन्ति दृढान्यथ॥

दारवीभिः पट्टिकाभिः संहताभिः परस्परम्।
काष्ठानामन्तरालानि छादयेयुर्यथाक्रमम्॥

एवमाच्छाद्य नीरन्ध्रं कृत्वातिश्लिष्टसन्धिकम् ।
आस्तीर्य निम्बपत्राणि इष्टकाभिर्मृदा तथा ॥

आपूर्य दृढमाताडय कुर्यादतिसमं स्थलम् ।
अथवा विभजेद्भूमिं द्वात्रिंशत्कोष्ठमानतः ॥

द्वात्रिंशद्धस्तविस्तारं चतुष्षष्टिकरायतम् ।
आयामपरिणाहाभ्यां अष्टहस्तप्रमाणतः ॥

चतुरस्रा यथा स्युस्ते द्वात्रिंशत्कोष्ठकास्तथा ।
मध्यकोष्ठचतुष्कं यद्रङ्गपीठं तदिष्यते ॥

आयामपरिणाहाभ्यां द्व्यष्टहस्तं मनोहरम् ।
ब्राह्मणादीन्स्ततस्तम्भानाग्नेयादिषु रोपयेत् ॥

आग्नेयादिषु कोणेषु रङ्गपीठस्य पूर्ववत् ।
स्तम्भानारोपयेत्सौम्ये द्वौ स्तम्भौ वैश्यशूद्रयोः ॥

सम्मुखौ दक्षिणे तद्वद्विप्रराजन्यसंज्ञकौ ।
सद्व्यष्टहस्तान्तरालौ स्वार्धक्रान्तभुवा सह ॥

स्थाप्यौ ततश्च स्तम्भाः स्युरष्टौ प्राक्प्रत्यगुत्तमाः ।
सह ब्राह्मणशूद्राभ्यां...दशपञ्च च ॥

साष्टहस्तान्तरालाः स्युः स्तम्भाः पश्चिमभागगाः ।
अष्टत्रिंशत्ततस्तम्भाः स्युरस्मिन्नाट्यमण्डपे ॥

अष्टहस्तपरीणाहं त्वष्टहस्तायतं नवम् ।
रङ्गशीर्षं ततः पश्चान्नेपथ्यस्य गृहं भवेत् ॥

तच्चाष्टकोष्ठकं द्वारं प्राक् प्रत्यक् चास्य कारयेत् ।
कृत्वा सुधाकल्पयोग्यं भित्तिकर्म प्रवर्तयेत् ॥

पश्चिमे द्वारमेकं स्याद्भव्यं नेपथ्यवेश्मनः ।
अन्यद्रङ्गप्रवेशार्थं पूर्वभित्तौ तु तद्भवेत् ॥

एवं द्वारद्वयोपेतं द्व्यष्टहस्तसुविस्तृतम् ।
द्वात्रिंशद्भिः करैर्दीर्घं कोष्ठत्रिंशतिसाधितम् ॥

नेपथ्यसदनं सर्वं नर्तकश्रमनाशनम् ।
च नेपथ्यगृहवद्दीर्घमिष्यते ॥

विस्तीर्णमष्टभिर्हस्तैः षड्दारुभिरलङ्कृतम् ।
नेपथ्यपूर्वद्वारस्य पार्श्वयोः स्तम्भयोर्द्वयम् ॥

तयोरूर्ध्वमधश्चापि दारुयुग्मं मनोहरम् ।
विचित्ररचनोपेतं रङ्गशीर्षस्थितं तु यत् ॥

एतत्षड्दारुकं नाम भरतेन प्रकीर्तितम् ।
चतुस्तम्भ्यर्धमादाय समन्तात्प्रोक्तहस्तकम् ॥

रङ्गपीठं सुकृष्णाभिर्मृद्भिरापूरितं दृढम् ।
सार्धहस्तोत्सेधयुतं मनोनयनमोहनम् ॥

कल्पयीत न निम्नं तन्नाप्युच्चं सममिष्यते ।
आदर्शतलवत्स्निग्धं तस्य पीठस्य पार्श्वयोः ॥

दक्षान्ययोः प्रकुर्वीत स्तम्भयोर्मध्यसंश्रयाम् ।
आधारकाष्ठसुभगां विचित्रां मत्तवारणीम् ॥

तत्तद्दिगीशवर्णानि रत्नानि कनकं तथा ।
मध्ये च विन्यस्येद्रङ्गपीठस्य बुद्धिमान् ॥

रङ्गपीठप्रमाणेन कुर्यादुपरिभूमिकाम् ।
चतुस्तम्भीसमायुक्तां सुवर्णकलशोज्ज्वलाम् ॥

रङ्गपीठपुरस्तात्स्यात्सभापतिनिवेशनम् ।
षष्ठे कोष्ठे मध्यपङ्क्तेः चतुर्हस्तं समन्ततः ॥

उत्सेधेनाध्यर्धहस्तं सुधाधवलितं शुभम् ।
कोष्ठेष्वन्येषु परितो हस्तमात्रान्तराणि तु ॥

तावन्मात्रप्रमाणानि आसनानि प्रकल्पयेत् ।
विचित्रं लक्षणोपेतं कवाटद्वयरञ्जितम् ॥

उत्तरस्यां भवेदस्य द्वारं कोष्ठे चतुर्थके ।
चित्राणि नानारूपाणि लिखेद्भित्तिषु भूमिषु ॥

आविद्धदारुसद्वारसालभञ्जिकयान्वितम् ।
जालवातायनोपेतं गवाक्षैः परितो वृतम् ॥

चित्रनिर्माणशोभाढ्यं नानाकुट्टिमरञ्जितम् ।
गम्भीरशब्दप्रभवं रसभावादिदीपनम् ॥

सुधाधवलितं कुर्यात्समन्तान्नाट्यमन्दिरम् ।
पञ्चहस्तान्परित्यज्य परितो नाट्यमन्दिरम् ॥

त्रिहस्तोत्सेधिनीं कुर्याद्भित्तिमन्यां सनिर्गमाम् ।
अप्रमत्तैरक्षिजनैः परितो रक्षयीत तत् ।
एवं लक्षणसंपन्नमायुःकीर्तिजयावहम् ॥

विप्रदासः

नाट्यशास्त्रम्

भरतकृतम् । षट्त्रिंशदध्यायेषु षट्सहस्रीग्रन्थपरिमित्या निर्मितः । अन्यो ग्रन्थः द्वादशसहस्री भरतकृतित्वेनासीदिति बहवो ग्रन्थकर्तारो वदन्ति । व्याख्यातारः लोल्लटादयः षट्सहस्र्या एव व्याख्यानमकार्षुः । भरतनाम्ना उदाहृताः श्लोकाः बहवः षट्सहस्र्यां न दृश्यन्ते । अस्य भरतसूत्रमिति प्रसिद्धिः । भरतो मुनिरित्युच्यते

नाट्यशास्त्रस्य वेदप्रामाण्यम्

अङ्गत्वेनाथवास्यास्तु प्रामाण्यं तत्त्वमृत्विजाम् ।
चार्योपक्रान्तया होमविधानाच्छटकेन च ॥

मानान्तरानधिगते गायतीति विधिः स्फुटः ।
औद्गात्रस्य विधानाच्च त्रैकाल्ये नाददर्शनात् ॥

अश्वमेधक्रतौ गानविधानमपि दृश्यते ।
ब्राह्मणस्य दिवारात्रौ राजन्यस्य च शासनात् ॥

नाराशंस्यनुगामित्वं यन्निषेधस्य तत्र हि ।
नृदेवो न निषिद्ध्येत नृमात्रस्य निषेधनात् ॥

न नृत्येदिति यन्नृत्यनिषेधः कामवर्गतः ।
तद्ब्रह्मचारिविषये वचनं पर्यवस्यति ॥

द्विजातिविषयो गाननिषेधो यत्र कुत्रचित् ।
तद्विदां यदपात्रत्वं तत्तद्विद्योपजीविनाम् ॥

कुम्भः

नाट्यशेखरः

अयं विद्धसालभञ्जिकाव्याख्यायां स्मृतः ।

नाट्यासिद्धः

सिद्धिस्तु द्विविधा ज्ञेया मानुषी दैविकी तथा ।
वाङ्मनःकायसंभूता नानाभावसमुत्थिता ॥

दशाङ्गा मानुषी सिद्धिः दैवी तु द्विविधा स्मृता ।
नानासत्त्वाश्रयकृता शारीरी वाङ्मयी तथा ॥

स्मितार्धहासा विज्ञेया साध्वहो कष्टमेव च ।
प्रसिद्धनादावकृष्टा सिद्धिर्ज्ञेया च (वाङ्मयी) मानसी ॥

पुलकैश्च सरोमाञ्चैरभ्युत्थानैस्तथैव च ।
चेलाञ्चलाङ्गुलिक्षेपैः शारीरी सिद्धिरिष्यते ॥

अहोकारस्तदा कार्यो नृणां प्रकृतिसंभवः ।
विस्मयादिषु भावेषु प्रहर्षार्थे तथैव च ॥

करुणेषु प्रयोक्तव्यं कष्टं शास्त्रकृतेन तु ।
साधिक्षेपेषु वाक्येषु प्रस्पन्दिततनूरुहैः ॥

कुतूहलोत्तरावेधैः बहुमानेन साध्यते ।
एवं साधयितव्ये या तद्ज्ञैस्सिद्धिस्तु मानुषी ॥

दैवसिद्धिर्यथा—

या भावातिशयोपेता सत्त्वयुक्ता तथैवच ।
सा प्रेक्षकैस्तु मन्तव्या दैवी सिद्धिः प्रयोगतः ॥

न शब्दो नैव च क्षोभो न चोत्पातनिदर्शनम् ।
संपूर्णता च रङ्गस्य सा सिद्धिर्दैविकी स्मृता ॥

सिद्धिविघातकाः

वाताग्निवर्षकुञ्जरभुजङ्गसंक्षोभमण्टपनिपाताः ।
कीटव्यालपिपीलिकपशुविशसनादिदैविका घाताः ॥

मात्सर्याद्द्वेषाद्वा तत्पक्षत्वात्तदर्थभेदाद्वा ।
एते परप्रयुक्ता ज्ञेया घाता बुधैर्नित्यम् ॥

गोमयलोष्टतृणोपलविक्षेपाश्चारिसंभूताः ।
औत्पत्तिकाश्च घाताः पशुवेषोन्मत्तलिङ्गकृताः ॥

विस्वरविमुक्ततालं वर्णस्वरसंपदा च परिहीणम् ।
अज्ञातस्थानलयं स्वरगतमेवंविधं हन्यात् ॥

विषमं मार्गविहीनं विमार्जनं बहुप्रहारं च ।
अविभक्तग्रहमोक्षं पुष्करगतं तथा हन्ति ॥

पुनरुक्तं ह्यसमासो विभक्तिभेदो विसन्धयोऽपार्थाः ।
अस्थानभूषणत्वं पतनं मुकुटस्य च भ्रंशः ।
आरोहणावतरणैरनभिज्ञत्वं विहस्ततवम् ॥

एते घाताः —

न च किञ्चिद्गुणहीनं दोषैः पाटैरवर्जितं च न हि ।
तस्मान्नाटयप्रकृतौ दोषा नात्यर्थतो ग्राह्याः

भरतः

नाटयाभरणम्—मेलरागः (नाटकप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

नाटयोक्तयः

भगवन्निति संबोध्यो देवस्तत्प्रतिमोऽपि वा ।
आर्येति वृद्धो विधिवन्महाराजेति पार्थिवः ॥

उपाध्यायेति विद्यादौ गुरुराचार्य इत्यपि ।

समानोऽथ वयस्येति हंहो हंहेति चाधमः ।
राज्ञा विदूषकोऽप्येवं वयस्येत्यभिभाष्यते ॥

आयुष्मन्निति सूताद्यैः भूष्णुर्नित्यं तपस्विभिः ।
स्वामिनस्तनयः श्लाघ्यः कुमारो भर्तृदारकः ॥

सौम्यभद्रमुखाश्चैव देवानां प्रिय इत्यपि ।
संबोध्याः शाक्यनिर्ग्रन्थाः भदन्तेति प्रयोक्तृभिः ॥

देवेति नृपतिर्वाच्यो भट्टेति च महानृपः ।
सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने ॥

अन्यथा पुनरार्येति तद्वज्ज्येष्ठोऽनुजन्मना ।
छन्दतो नामभिर्वाच्या ब्राह्मणैः क्षत्रिया अपि ॥

राजन्निति स्यादृषिभिः क्वचित्संबोधनं पुनः ।
कैश्चित्त्वपूज्यपादानां साक्षान्नाम न गृह्यते ॥

हञ्जे हण्डे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीमपि।
अज्जुकेति च वक्तव्या वेश्यापरिजनैः स्वकैः॥
अत्तेति तस्या धात्र्यादिररेरे इति नीचकः।
बहुत्वसंख्याप्याख्या स्यात्पूज्ये स्वात्मनि वा पुनः॥
पादमिश्रादयः शब्दाः पूज्यनामान्ततः श्रिताः।
पर्यायश्च प्रयोक्तव्यो यथास्वमुचितेष्वपि॥
हृष्टाभिः पतयः स्त्रीभिः भाष्याश्शब्दैः प्रियादिभिः।
दुश्शीलादिभिरन्यत्र कथ्यन्ते तु यथाक्रमम्॥
प्रियः कान्तो विनीतश्च नाथस्वाम्यथ जीवितम्।
नन्दनश्चेत्यभिप्रीतौ वचनानि भवन्ति हि॥
दुश्शीलोऽथ दुराचारः शठो वामो विरूपकः।
निर्लज्जो निष्ठुरप्रायः क्रोधे प्रायोऽभिधीयते॥
द्विजस्य नाम शर्मान्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च।
गुप्तान्तं वणिजः प्रायो दासान्तं वृषलस्य च॥
शौर्योदात्तानि नामानि तथा शूरेषु योजयेत्।
नानाकुसुमनामानि प्रेष्यवर्गे चकासति॥
मङ्गलार्थानि नामानि चेटानामपि कारयेत्।
गम्भीरार्थानि नामानि योजयेदुत्तमेषु च॥

साहित्यमीमांसायाम्

नाथरामक्रिया—रागः

नाथरामकृतिर्भाषा सन्न्या रिषभोज्झिता।

मदनः

नाथेन्द्रः—वंशः

यस्मिन् वंशे मुखताररन्ध्रयोरन्तरालं नवाङ्गुलपरिमितं स वंशो नाथेन्द्रः। नव नाथाः सिद्धपुरुषाः।

नाथेन्द्रवंशो विंशत्या युतया षड्भिरङ्गुलैः।
स यवैर्द्वितयेनाथ यूकाया अन्विते भवेत्॥
मध्यं नवाङ्गुलं तस्य रन्ध्रयोर्मुखतालयोः।
सम्भूयान्तरमानं च तथानुक्तमपीह यत्।
महानन्दस्य वंशस्य निर्माणात्तु गतार्थकम्॥

कुम्भः

नादः

अनतेः प्राणनार्थस्य दहतेर्दाहकर्मणः
संयोगादाद्यशक्तेश्च बीजैरेष विनिर्मितः॥
भस्मसात्प्राणिनां पापं कुर्वन् संजीवयंश्च तान्।
शक्त्या संसाधयन्नर्थान् नाद इत्यभिधीयते।
नादो वा नदतेर्धातोरिष्यते शब्दकर्मणः॥

कुम्भः

नादरूपा पराशक्तिः नादरूपो महेश्वरः।
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यः स्मृतः॥
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः।
वह्निमारुतसंयोगान्नादस्समुपजायते।
नादादुत्पद्यते बिन्दुः ततःसर्वं च वाङ्मयम्॥ इति केचित्

नकारः प्राण इत्याहुः दकारश्चानलो मतः।
नादस्य द्विपदार्थोऽयं समीचीनो मयोदितः।
नादोऽयं नदतेर्धातोः स च पञ्चविधो भवेत्॥

मतङ्गः

नादतरङ्गिणी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

नादद्वैविध्यम्

आहतानाहतत्वेन स द्वेधा गदितो बुधैः।
अनाहतोऽतिसूक्ष्मत्वादव्यक्तत्वान्न रक्तिदः॥
श्रुत्यादिद्वारतो गेये जनयन् रक्तिमाहतः।
आत्मन्येकाग्रभावेन भुक्तिमुक्ती प्रयच्छति॥

कुम्भः

नादनामक्रिया—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

नादप्राधान्यम्

न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः।
न नादेन विना नृत्तं तस्मान्नादात्मकं जगत्॥

मतङ्गः

नादभेदाः

सूक्ष्मश्चैवातिसूक्ष्मश्च व्यक्तोऽव्यक्तश्च कृत्रिमः।
सूक्ष्मनादो गुहावासी हृदये चातिसूक्ष्मकः॥
कण्ठमध्ये स्थितो व्यक्त अव्यक्तस्तालुदेशगः।
कृत्रिमो मुखदेशे तु ज्ञेयः पञ्चविधो बुधैः

मतङ्गः

नादरामक्रिया—मेलरागः

नादरामक्रियारागः समारोहेऽजवर्जितः।
अर्धश्रुतिसमायुक्तः ततः षाडवपूर्णकः॥

नादनामक्रिया गान्धारवर्जिता चेत् षाडवा। अल्पगान्धारश्चेत्पूर्णः। मालवगौलमेलजोऽयं रागः।

अस्य नामान्तरं नादनामक्रिया

परमेश्वरः

नादरामक्रिया गौरी मेलोत्पन्ना मभूषिता।
षड्जोद्ग्राहा च निन्यासारोहे गान्धारवर्जिता ॥

प्रथमप्रहरोत्तरगेया।

अहोबिलः

नादरामक्रृतिः—रागः (वंशे वादनक्रमः)

ऋषभं ग्रहमास्थाय द्विस्त्रिर्वा ताडयेच्च तम्।
तमेव तु विलम्ब्याथ मध्यमं दीर्घतां नयेत् ॥
रिगौतु ऋषभस्यार्धमपि तु द्रुततां नयेत्।
निषादं तु विलम्ब्याथ तमेवोच्चारयेत्पुनः ॥
धैवतं सकृदाहत्य वादयित्वा निषादकम्।
स्थायिस्वरे यदा न्यासो नादरामक्रृतस्तदा।
स्वस्थानमादिमं प्रोक्तं विदुषा वेमभूभुजा ॥
यद्वा मध्यममास्थाय स्थायिनं पञ्चमं पुनः।
द्विस्त्रीर्वा ताडयित्वाथ धैवतादृषभावधि ॥
द्रुतमेत्यावरोहेण रिषभार्धं च षड्जकम्।
पुनश्च रिषभस्यार्धं वादयित्वा ततःपरम् ॥
रिमध्यमौ समुच्चार्य पञ्चमं तु विलम्ब्य च।
ग्रहन्यासान्नादरामक्रृतेः स्वस्थानमादिमम् ॥

वेमः

नादरामक्रियारागध्यानम्

नीलवर्णां श्वेतवस्त्रधरां मकुटभूषिताम्।
वेणुवीणाकरां ध्याये नादरामक्रियां सदा ॥

रागसागरः

नादवती—श्रुतिः

निषादस्य प्रथमा श्रुतिः। अनूपः

नादवेदी—वीणा

नकुलादीनां लक्षणे द्रष्टव्यम्।

नादस्वरूपी—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि – स.
स ध नि ध प म ग रि ग रि – स.

मञ्ज

नादानुरणनम्—वंशे फूत्कारगुणः

नादानुरणनं नाम घण्टाध्वनितमादरम्।

कुम्भः

नादान्तरी—रागः

ऋषभे तारमन्द्रा स्यात् षड्जन्यासा च सग्रहा।
पूर्णा सनिधपैराढ्या गाल्पा नादान्तरीतियम्।
गान्धारस्वरमुख्यत्वात् करुणे तेन गीयते ॥

जगदेकः

अथ नादान्तरी नाम तारमन्द्रा तथर्षभे।
अंशन्यासग्रहवती षड्जेनैकेन भूषिता ॥
निषादसहितैः पूर्णा षड्जधैवतपञ्चमैः।
गान्धारस्वरमुख्यत्वमस्यास्सततमिष्यते ॥

नादान्ता—श्रुतिः

षड्जस्य प्रथमाश्रुतिः। इयमेव मण्डलीमते तारषड्जस्य प्रथमा श्रुतिः।

षड्जस्य प्रथमा श्रुतिः।

सुधा

नादोत्पादननाड्यः

चतस्रो जत्रुबन्धिन्या नाड्यः कण्ठमुपाश्रिताः (स)
तालुमूलस्य बन्धिन्यस्तिस्रस्तत्रैव च स्थिताः (रि)
ओष्ट्योरुभयोर्नाड्ये बन्धिन्यौ द्वौ व्यवस्थिते (ग)
चतस्रो मूर्ध्नि बन्धिन्यो नाड्यो ब्रह्मपथाश्रयाः (म)
नाड्यश्च तस्रस्तिष्ठन्ति दन्तानावध्य सर्वतः (प)
कण्ठताल्वोरन्तरे स्युर्नाड्यस्तिस्रस्तु सङ्गताः (ध)
कण्ठोष्ठयोः द्वे बन्धिन्यौ नाड्ये तत्रैव तिष्ठतः (नि)
एता द्वाविंशतिर्नाड्यो मध्यनाड्यां हृदि स्थिताः

जगदेकः

नान्दी—पूर्वरङ्गाङ्गम्

आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात्प्रयुज्यते।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

नान्दीपदानामन्तरेषु चित्रे पूर्वरङ्गे वर्धमानं प्रयोज्यं आगुक्तलक्षणम्। अन्ये तु गीतकप्रयोगादनन्तरं शुद्धे चित्रे च पूर्वरङ्गे वर्धमानप्रयोगमिच्छन्ति।

भरतः

—देशीतालः

नान्दीताले लघुः शून्यद्वितयं सगणो गुरुः । ० ० । । ऽ ऽ

सोमराजः

—पूर्वरङ्गाङ्गम्

नन्दी वृषो वृषाङ्कस्य जगदादौ जगत्पतेः।
नृत्यतः कल्पनायोगाज्जगाम किल रङ्गताम् ॥

तस्य तद्रूपसंबन्धा पूजा नान्दीति कथ्यते।
देवतादिनमस्कारमङ्गलारम्भपाठकैः॥

या क्रिया नन्द्यते नाट्यारम्भे नान्दीति सा स्मृता
या पूर्वरङ्गसंबन्धा द्वाविंशत्यङ्गवर्तिनी॥

सभ्यान्नन्दयतीत्येवं सापि नान्दीति कथ्यते।
यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके॥

तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये।
नान्दीश्लोको विधातव्यः चन्द्रनामाङ्क एव सः॥

इहैव चन्द्रसंबन्धो लक्ष्यते व्यज्यतेऽथवा।
नान्दी पदैर्द्वादशाभिरष्टभिर्वाप्यलङ्कृता।
समपादाथवा नान्दी भवेदिति च केचन॥

शारदातनयः

प्रधानमङ्गं पूर्वरङ्गे सूत्रधारप्रयोज्यदेवस्तुतिसमाश्रया आशीर्वचनात्मिका नान्दी। सा द्वादशपदा अष्टपदा वा। पदमपि द्वयमत्र सम्मतम्। श्लोकस्य पाद एव पदं। तेषां मतेन श्लोकद्वयं श्लोकत्रयं वा विधातव्यम्। ये तु सुप्तिङ्संज्ञाशब्दं पदमिच्छन्ति तेषां सुबन्ततिङन्तपदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वा एक एव श्लोकः कर्तव्यः।

सागरः

गङ्गा गणपतिस्सोमः सुधानन्दो जयाशिषः।
एतैर्नामपदैर्भाव्यैः नान्दी कार्या विचक्षणैः॥

शिवानन्दकरी नान्दी नान्दी विघ्नोपशान्तये।
सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमस्वरमाश्रितः॥

सोम इति हरचन्द्रावपि।

शुभङ्करः

—तानः

षड्जग्रामे निगहीनौडुवः।

प म रि स ध

कुम्भः

—मूर्छना

नन्दीशब्दे द्रष्टव्यम्।

—श्रुतिः

षड्जप्रथमा श्रुतिः।

जगदेकः

नान्दीमुखी—पञ्चदशाक्षरवृत्तम्

ननमयया:

भरतः

इदं वृत्तं मालतीत्युच्यते।

नान्द्यन्ते

यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके।
नान्द्यन्तशब्दबोधार्थमुक्तान्यङ्गानि लेशतः॥

प्ररोचनान्तो नान्द्यन्तः प्रत्याहारादिकोऽथवा।
अथ नान्द्यन्तशब्दोऽत्र षष्ठीतत्पुरुषोपि वा॥

शारदातनयः

येषामङ्गानामन्ते सूत्रधारः कार्यमभिधत्त इति नान्द्यन्ते सूत्रधारः। एतदेव नान्द्यन्तशब्दवाच्यं यदनन्तरं काव्यप्रस्तावकप्रवेश इति कथं, सूत्रधारप्रयोज्यत्वात्तेषां कुतः खल्वन्ते सूत्रधारः।

स एव तेषां पाठकः। स एव चान्त इति। सत्यं, सूत्रधाराकृतिः स्थापको नामान्यः प्रविशति सोयमन्ते स्यात्। उक्तानां पूर्वरङ्गानामन्ते समाप्तौ स्थापको नाम सूत्रधारशब्दवाच्यः प्रविशति। स च सुवाक्यमधुरैः श्लोकैः रङ्गं प्रसाद्य कवेर्नाम कीर्तयति। पुष्पाञ्जलिप्रभृतिनानाभावरसान्वितान् श्लोकानयमपि पठति। भरतोपदिष्टः क्रमः मानुष्यां सभायां सङ्कटतया नोपन्यस्तः। भारतीवृत्तिमाश्रित्य पुष्पाञ्जलिः कर्तव्या

सागरः

नान्यदेवः

सरस्वतीहृदयालङ्कारकर्ता। अयं कर्णाटजातीयः। राष्ट्रकूटराज्ञामन्यतमः। अस्य भ्राता कीर्तिराजः काशीदेशाधीशः। नान्यस्तु मिथिलेश्वरः। नेपालसिंहासनमात्मबन्धुमधिष्ठापयामासेति देशचरित्रात् ज्ञायते। ग्रन्थमहार्णव इति ग्रन्थान्तरमनेन रचितम्। क्रै. प. १०८० वर्षे अस्या वासकालेति ज्ञायते। मोहनमुरारिः, क्ष्मापालनारायण इत्यादि बहुविरुदान्यस्य वर्तन्ते।

नाभिका—श्रुतिः

षड्जस्य प्रथमा श्रुतिः। हनुमन्मते

हनुमन्मते अष्टादश श्रुतयः। उद्देशक्रमं पश्यत

नामनारायणी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ध ० नि स.

मज

नामप्रभा—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मज

नामवराली—मेलरागः (वनस्पतिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध – स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि – स.

मज

नामावली—देशीनृत्तम्

समे स्थित्वा स्थाने यदि भवति सूलू सुललिता
करौ स्वान्ते कृत्वा रुचिरशिखरौ योगसहितौ ।

ततः पार्श्वे सव्ये प्रसरति लताख्ये यदि भवेत्
करौ व्यावृत्यासौ हृदि शिखरतामेति सपदि ॥

पुरः पार्श्वतो दक्षवामौ पताकौ यदा प्रसृतौ
तद्दक्षवामेऽलपद्मौ कृतौ हंसवक्त्रौ पुरस्तौ।

विधैयौ करौ चालपद्मौ हृदि स्थितौ पुनस्तौ।
भवेदादितालेन तत्कारपूर्वक्रमोयं सदा देवनामावलीनां।
विनोदास्तु तासां सदा संप्रयुक्तश्चतुः पञ्चषट्खण्डकैःकोहलेन॥

तत्र तत्कारशब्दो यथा—

थैथै तत तत थै जगजग तथ तथ जग जग तत्थथ इति नामावली तत्कारः।

वेदः

नायकः

अथैष प्रत्येकमपि चतुर्धा भिद्यते। नायकः, उपनायकः, अनुनायकः प्रतिनायक इति। तत्र कथाशरीरव्यापी यथोक्तगुणयुक्तो नायकः। नायकाभ्यर्हणीयः सम उत्कृष्टो वा अनवाप्तपद उपनायकः। नायकात्किञ्चिदूनः कथाशरीरे विशेषोपयोगवाननुनायकः। नायकप्रतिकूलवृत्तिः तदुच्छेदावहप्रतापाभिमानार्थसाहसादिगुणोत्कर्षी धीरोद्धतप्रायः प्रतिनायकः। नायिकास्वपि एष भेदो वर्तते, यथा—उदात्ता, उद्धता, ललिता, शान्ता, प्रधाननायिका उपनायिका, अनुनायिका, प्रतिनायिका चेति।

विभावलक्षणमुक्तमेव द्विविधो विभावः। आलम्बनविभावः उद्दीपनविभावश्च। यमालम्ब्य रत्यादय उत्पद्यन्ते स आलम्बनविभावो नायकादिः। तत्र नायकश्चतुर्धा, धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरशान्तप्रभेदात्। धैर्यं हि नाम नायकव्यपदेशहेतुः इन्द्रियाविकारकारणं चित्तधर्मः। येन सतां सत्यपि गर्वादिहेतौ गुणसमूहेनोत्सेकादयो जायन्ते।

भोजः

नायक इति बीजबिन्द्वादिसंवलितस्य नाटकस्य नाट्यमन्तं नयतीति नायकः। स एव धर्मकामार्थफलभाग्भवति।

सागरनन्दी

नायकगुणाः

उत्तमत्वादिहेतवश्च नायिकानायकानां सामान्यगुणाः जात्यादयश्चतुर्विंशतिः। यथा—जातिः, अन्वयः, अभिजनः, निवासः, आस्पदं, पदं, पितरौ, प्रभावः, प्रतिज्ञा, शास्त्रज्ञानं,अदीनवाक्यता, वाग्मित्वं, देशकालावबोधः, इङ्गिताकारज्ञता, दाक्ष्यं,कलावैदग्ध्यं, चतुरता, रूपसंपत्, सौभाग्यं, त्यागः, सौहार्दं, महारंभता, शक्तिः, शौर्यमिति। नायिकानां च प्रत्येकं षोडशगुणाः, महाकुलीनता, रूपसंपत्, यौवनं, सौभाग्यं, सुवेषता, शुचिता, शीलसंपत्, प्रियंवदता, चातुर्यं, वाग्मिता, शास्त्रज्ञानं, अदीनवाक्यता, अविकत्थनत्वं, मानिता, कृतज्ञता, दृढभक्तिः, इति।

भोजः

नायकसिद्धिः

भास्वरशब्दे द्रष्टव्यम्। भास्वरजातिनाटके द्वितीयस्सन्धिः।

शारदातनयः

नायकी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ० म ० प ० ध नि ० स.
(अव) स ० नि ध ० प ० म ० ग रि ० स.

मेललक्षणे

नायिकाः

नायिका अपि चतस्रः। स्वकीया परकीया पुनर्भूस्सामान्या चेति। अत्र केचित्पुनर्भुवं नायिकां न मन्यन्ते।

भोजः

नायिकाभेदाः

स्वाऽन्या साधारणी चेति नायिका त्रिविधा मता
मुग्धा मध्या प्रगल्भेति त्रेधा स्वीया विभज्यते॥

मध्या त्वधीरा धीरा च धीराधीरेति भिद्यते।
भिन्ने ज्येष्ठाकनिष्ठेति प्रगल्भा मध्यमापि च॥

तयोरुदात्तललितशान्तभेदैस्त्रिधा मता।
ऊढा च कन्यका चेति द्विविधान्याङ्गना भवेत्॥

साधारणस्त्री गणिका सा ह्येकैव न भिद्यते।
त्रयोदशविधा स्वीया द्विविधान्याङ्गना मता॥

एका वेश्या पुनश्चाष्टावनस्थाभेदतोऽपि ताः।
पुनश्च तास्त्रियस्सर्वा उत्तमाधममध्यमाः॥

इत्थं शतत्रयं तासां अशीतिश्चतुरुत्तरा।
संख्येयं रुद्रटाचार्यैरुपभोगाय दर्शिता॥

शारदातनयः

रुद्रटाचार्येण शृङ्गारतिलके उक्तम्।

नायिकाशीलम्

सुखस्य च स्त्रियो मूलं नानाशीलधराश्च ताः।
देवतासुरगन्धर्वरक्षोनागपतत्रिणाम् ॥
पिशाचऋक्षव्यालानां नरवानरहस्तिनाम्।
मृगमीनोष्ट्रमकरखरसूकरवाजिनाम्।
महिषाजगवादीनां तुल्यशीलाः स्त्रियः स्मृताः ॥

भरतः

नारदः

पञ्चमसारसंहिता, नारदीयशिक्षा, एते नारदकृते। नारदेन गान्धारग्रामस्वरूपं सुष्ठूक्तम्। एष ग्रामः स्वर्गलोक एव प्रयोगेऽस्तीति बहूनां मतम्।

नारदप्रियः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः।
रि ग म प ध नि ?

नान्यः

नारदीयतानाः

ते एकोनपञ्चाशत्। तेषां नामानि च षड्जमध्यमग्रामयोरनुलोमषाडवौडवाभ्यां भरतामिहितचतुरशीतितानेभ्यो निरन्तरैकान्तरविवादिपुनरुक्तलक्षणाच्चतुर्विंशता गान्धारग्रामेऽपि अनुलोमषाडवौडवाभ्यां पञ्चत्रिंशत्तानेभ्यः पञ्चदशानामेव। आहत्यैकोनपञ्चाशन्नारदेनोक्ताः।

नारदीयशिक्षा

नारदकृता। इयं सामवेदशिक्षा। अस्याः व्याख्या शुभाकरकृता मुद्रिता च वर्तते। शुभाकरकृतायाः अस्याः व्याख्यायाः टीका नान्यदेवेन सूचिता।

नाराचकम्—मात्रावृत्तम्

लग लग लग लग

विरहाङ्कः

नाराटः—ध्वनिभेदः

बाहुल्यात्तालसस्पर्शी माधुर्यगुणवर्जितः।
नाराटोऽयं परिज्ञेयो गीतध्वनिविशारदैः ॥

पार्श्वदेवः

नारायणः—देशीतालः

द्रौ जो नारायणे गुरुः ०० । ऽ । ऽ

मदनः

द्रुतौ जश्च गुरुर्नारायणाभिधे ०० । ऽ । ऽ
नारायणे द्रुतद्वन्द्वं जगणश्च गुरुः क्रमात् ०० । ऽ । ऽ

सुधा

नारायणगौलः—मेलरागः

अथ नारायणे गौले तीव्रगान्धारसंयुते।
आरोहे च धगौ नस्तो निर्योरन्यतरादिमे ॥
पुनः स्वस्थानगमक आरोहे रिपयोर्मतः।
पूर्वोत्तराहतोपेते मध्यमन्यासमण्डिते ॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेयः।

अहोबिलः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध नि सं.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

नारायणगौलारागध्यानम्

प्रावृट्कालपयोदचारुरुचिरां श्वेताम्बरालङ्कृतां
ज्योत्स्नातुल्यसिताङ्गकान्तिविलसत्कान्तायुतां कैशिकाम्।
रत्नव्यापितकीरपञ्जरकरान्तर्बोलिकानूनवाक्
क्षिप्तां मे मनसा स्मरामि सततं नारायणीगौलिकाम् ॥

रागसागरः

नारायणदेवः

सङ्गीतनारायणकर्ता। किमिडिमण्डलाधीशः। १६०० कालात्पूर्वः। अनेन बहवो ग्रन्थाः तत्कर्तारश्च स्मृताः।

यथा—सङ्गीतदामोदरः, कोहलीयं, आदिभरतं, नाट्यदर्पणं, सङ्गीतकौमुदी, सङ्गीतसारः, कृष्णमूर्तिः, सिंहलः, पक्षधरः, कल्पतरुः, परशुरामसंहिता, शिरोमणिः, गीतप्रकाशः, पञ्चमसारसंहिता, हरिनायकः, मम्मटकृता संगीतरत्नमाला, कलाङ्कुरनिबन्धः, कृष्णदत्तः, इत्यादयः।

नारायणप्रियः—नृत्तबन्धः

यत्राद्यपङ्क्तेः प्रथमं स्थानं प्राप्ता तु नर्तकी।
तस्मादाद्यं व्रजेत्स्थानं द्वितीयः स्यात्ततः परम् ॥
तृतीयः स्याद्द्वितीयं च तुर्यायाश्च तृतीयकम्।
चतुर्थं च क्रमात्प्राप्य तृतीयं स्याच्चतुर्थकम् ॥
द्वितीयायास्तुरीयं च प्रथमाया द्वितीयकम्।
स्थानं यथाक्रमं गच्छेदाद्यपङ्क्तेश्चतुर्थके ॥
स्थाने स्थित्वा नर्तकी तु क्रमाद्विनिमयं चरेत्।
शेषस्थानेषु संप्रोक्तो बुधैर्नारायणप्रियः ॥

वेमः

नारायणमदनावासः—सूडप्रबन्धः

रागो वराटिका यत्र तालो वर्णयतिस्तथा।
पदानि स्वेच्छयालापभूषितानि यथायति ॥

ततः स्वराश्च पाटाश्च ततः पद्यानि कानिचित् ।
इति नारायणपदान्मदनावासनामकः ।
प्रबन्धः क्षितिनाथेन लोकनाथस्य निर्मितः ॥

कुम्भः

नारायणस्तुतिः—गीतं (गान्धारग्रामे)

पुरा वामनरूपेण बलिं छलयता किल ।
त्रिविष्टपं त्रिभिः क्रान्तं विक्रमैश्चक्रपाणिना ॥
तं च विश्वावसुर्नाम गन्धर्वगणसेवितः ।
क्रामन्तं गगनं वेगात् त्रिश्चकार प्रदक्षिणम् ॥
तेन च स्वयमुत्पाद्यस्तुवता गरुडध्वजम् ।
नारायणस्तुतिं नाम गीतं गीतकमद्भुतम् ।
नारदेन ततः प्राप्तं नारदाद्वत्रशत्रुणा ॥

बुधस्वामी

नारायणी—मेलरागः

मेलकर्ताऽयम्

नारायण्यां गनी तीव्रौ गान्धारादिकमूर्छना ।
आरोहे गनी वर्ज्यौ स्यान्न्यासांशश्चैवतः स्मृताः ॥
प्रातर्गेयः ।

अहोबिलः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मम

नारायणीरागध्यानम्

श्रीस्वामिपादार्चनसव्यहस्तां
सौवर्णकुम्भार्चितवामहस्ताम् ।
आलीजनैर्दत्तमहोपचारां
नारायणीं मे मनसा स्मरामि ॥

रागसागरः

नारिकेलपाकः

स नारिकेलपाकः स्यादन्तर्गूढरसोदयः ।

रसिकरसायने

नारिकेलहस्तः

शुकतुण्डौ संयुतौ चेन्नारिकेलाख्यहस्तकः ।
शिरोभागस्थितो हस्तो नारिकेले च मस्तके ॥

विनायकः

नालगभैरवी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मम

नालिका—नृत्तरूपकम्

शृङ्गारबहुलैकाङ्का त्रिसन्धिर्न्यूननायिका ।
विदूषकविटोपेता पीठमर्दसमन्विता ॥
दशलास्याङ्गसंपन्ना स्वल्पवृत्तिर्मनोहरा ।
सनैपथ्या तु कथिता नालिका मुनिना सदा ॥

शुभङ्करः

—वीथ्यङ्गम्

हास्येनोपगतार्थप्रहेलिका नालिकेति विज्ञेया ।
हासेनोपगतार्था प्रहेलिका परवितारिर्णा ॥

भरतः

अत एव हास्ययुक्ता सा नालिका प्रणालिका । व्यजेत्यर्थः प्रकर्षेण हेलिका नर्मादिक्रीडारूपं यस्यास्सा प्रहेलिका । यथा—रत्नावल्यां सुसंगतासागरिकासभाषणानन्तरमाच्छादितं चित्रफलकम् ।

अभिनवः

केचित् हास्यहेतुनोपेतां निगूढार्थरूपां प्रहेलिकां नाट्ये मन्यन्ते । यथा—बालिकावञ्चितके — पारिपार्श्वकः पठति "तेजोमयं दिनकराद्द्वितीयमाचक्ष्व मे भूतम् ।" इति निगूढो नारदलक्षणोऽर्थः सूत्रधारोऽस्मिन्नेव श्लोकं द्वितीयमेनं मुनिं पश्य, इति चतुर्थपादमान्यथाकरणेन व्याख्यातः ।

रामचन्द्रः

यत्तु वाच्यं प्रपञ्चेन वदेद्वा हास्यहेतुना ।
प्रहेलिकेव गूढार्था सा ज्ञेया नालिका बुधैः ।
गूढार्थप्रश्नमिच्छन्ति नालिकामपरे यथा ॥

यथा—वासवदत्ताहरणे—

हस्ते कर्णस्य का शक्तिः क्षसमध्यगतोऽस्ति कः ।
परैः किमधितिष्ठन्तो न वाच्याश्शस्त्रिणो हताः ॥

सागरः

अत्र प्रथमप्रश्ने वासवदत्ता द्वितीयप्रश्ने ह तृतीयप्रश्ने रणम् । इति वासवदत्ताहरणमिति प्रहेलिका लभ्यते । इयमेव नालिका ।

प्रहेलिका निगूढार्था हास्यार्थं नालिका स्मृता ।
अन्तर्लापा बहिर्लापेत्येषा द्वेधा समीरिता ॥

सिंगः

नाली—श्रुतिः

गान्धारस्य चतुर्थी श्रुतिः ।

हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः । अत्र मते गान्धारश्चतुश्श्रुतिः ।

नालोलः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.

(अव) स नि प ध प म ग म रि स.

मञ्ज

नाशः—विमर्शसन्धौ प्रथममङ्गम्

मुख्यकारणवैधुर्यं नाशः। यथा—मायामदालसे मदालसा-नाशो राज्ञो दर्शितः।

सागरनन्दी

नासामञ्जरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग प नि ध नि स.

(अव) स नि ध नि प म रि स.

मञ्ज

नासिका

नतामन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासाथ विकूणिता।
स्वाभाविकी चेति धीरैर्नासिका षड्विधोदिता॥

विप्रदासः

नासिकाभूषणम्—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग० म प ध० नि० स.

मञ्ज

नासामणिः—मेलरागः (नासिकाभूषणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स.

(अव) स नि ध नि प म रि स.

मञ्ज

नि

निषादस्वरः

—तालचिह्नम्

नि—निष्क्रामः

निकुञ्चितम्—करणम्

वृश्चिके चरणे योऽसौ पादं तं विधिवद्दधत्।
एतद्विक्रमरालं च शिरसः पार्श्वतः करम्॥

तथैवान्यमुरःक्षेत्रे नासिकाग्रानुसारिणम्।
यत्र कुर्वीत तत्त्वज्ञैः निकुञ्चितमुदाहृतम्॥

नासिकाग्रपताकोऽन्यैः प्रोक्तस्सूचीमुखोऽपरः।
अत्रालपल्लवः कीर्तिधराचार्येण कीर्तितः।
आकाशोत्पतनोत्कण्ठावितर्कादाविदं मतम्॥

ज्यायनः

निकुञ्चिता—भ्रूः

एकस्या उभयोर्वापि वक्रतायां निकुञ्चिता।
मोट्टायिते कुट्टमिते विलासे स्यान्निकुञ्चिता॥

सोमेश्वरः

निकुट्टकम्—करणम्

निकुट्टितौ यदा हस्तौ स्वबाहुशिरसोऽन्तरे।
पादौ निकुट्टितौ चैव ज्ञेयं स तु निकुट्टकः॥

भरतः

मण्डलस्थानकं कृत्वा चतुरश्रतयास्थितः।
उद्वेष्टय दक्षिणं हस्तं नीत्वा स्कन्धशिरस्यमुम्॥
पतनोत्पतनाविष्टकनिष्ठाद्यङ्गुलीद्वयम्।
अलपद्माकृतिं कृत्वोद्घट्टितेऽङ्घ्रौ च दक्षिणे॥
आविद्धवक्त्रतां नीत्वा करेऽत्र चतुरश्रिते।
तथैव वामपाण्यङ्घ्री यत्र स्यात्तन्निकुट्टकम्।
आत्मसंभावनाख्यानपरे वाक्ये नियुज्यते॥

शार्ङ्गदेवः

निकुट्टकः—पादपाटः

कुञ्चितेन पदाग्रेणावस्थितिः स्यान्निकुट्टकः।

वेमः

निकुञ्चः—मणिबन्धः

बहिर्यो निम्नतां प्राप्तो निकुञ्चोऽसौ मतस्सताम्।
दाने त्वभयदानेऽपि मुनिना सम्प्रदर्शितः॥

अशोकः

अन्तर्वक्रो निकुञ्चस्स्यादाह्वानादौ स युज्यते।

सोमेश्वरः

निकुट्टितम्—करणम्

मण्डलस्थानके स्थित्वा चातुरस्त्र्यादनन्तरम्।
हस्तमुद्वेष्टितं सव्यं स्कन्धदेशे निकुट्टयेत्॥
तमेवोद्घट्टितं पादं कुर्याद्वामं यथास्थितम्।
पाणिपादमदाविद्धवक्त्रवर्तनकारणम्॥
तमेव चतुरस्रं च तस्यैव समकालतः।
अङ्गं निकुट्टयेदन्यत्पूर्ववद्यत्र तत्स्मृतम्॥
निकुट्टकं मुहुर्वाक्ये स्वस्य श्लाघाप्रधानके
अलपद्मकनीयस्याः पतनोत्पतनात्मकम्।
निकुट्टकमितिज्ञेयं स्कन्दकोहलसम्मतम्॥

ज्यायनः

निकृतिः—वीणावादने दोषः

निकृतिस्तद्भवेद्यद्यं स्वरो यत्र बहिर्व्रजेत्।

क्रमशः

निकृष्टम्—दर्शनम्

निकृष्टं तदधोवक्रमपाङ्गस्यापसर्पणम् ।

वेमः

निक्काणवसन्तः—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

निगूहितौ—अधरौ

आकृष्टौ द्वावपि मुखे कथितौ तौ निगूहितौ ।
शोषे दुःखे च कर्तव्यौ प्रयोगनिपुणैरिमौ ॥

सोमेश्वरः

निजवणा—देशीलास्याङ्गम्

नन्द्यावर्ताभिधे स्थाने जानुनी पार्श्वयोर्नते ।
स्थितिर्निजवणा सैव विज्ञेया नृत्तकर्मणि ॥

देवणः

निजापणम्—देशीलास्याङ्गम्

सौष्ठवं रेखया युक्तं प्रेक्षकेच्छानुसारतः ।
हस्तानुगतभावार्द्रदृष्टिभिस्सुमनोहरम् ।
अप्रयत्नकृतं नृत्ते निजापणमुदीरितम् ॥

ज्यायनः

नितम्बम्—करणम्

व्यावर्तितं शिरोदेशमानीयाभिमुखाङ्गुली ।
पताकौ परिवृत्योर्ध्वौ निष्कासितभुजौ करौ ॥
यदा स्वमंसयोर्न्यस्येदितरेतरसम्मुखौ ।
ततस्तौ यत्र कुर्वीत नितम्बौ देहसम्मुखौ ।
बद्धायामासतश्चार्यां तन्नितम्बं निरूपितम् ॥

ज्यायनः

नितम्बवर्तना

नितम्बौ तु यदा हस्तौ विश्लिष्टाङ्गुलिपल्लवौ ।
मणिबन्धावधिभ्रान्तौ वर्तित्वा स्कन्धदेशयोः ॥
पुनर्नितम्बदेशस्थौ वर्तितौ क्रमशस्तदा ।
नितम्बवर्तना सोक्ता लक्ष्यलक्ष्मविशारदैः ॥

अशोकः

नितम्बौ—नृत्तहस्तौ

पताकौ त्रिपताकौ वा भूत्वोत्तानावधोमुखौ ।
स्कन्धप्रदेशान्निष्क्रम्य नितम्बक्षेत्रमाश्रितौ ॥
रेचितौ विदधानौ यौ तौ नितम्बाभिधौ करौ ।
पृष्ठक्षेत्रभ्रमादेतौ नितम्बाविति केचन ॥

विप्रदासः

निदर्शनम्—श्रव्यकाव्यम्

निश्चीयते तिरश्चामतिरश्चां वा यत्र चेष्टाभिः ।
कार्यमकार्यं वा तन्निदर्शनं पञ्चतन्त्र्यादि ॥
धूर्तविटकुट्टनीमतमयूरमार्जारिकादि यल्लोके ।
कार्याकार्यनिरूपणरूपमिह निदर्शनं तदपि ॥

भोजः

धूर्तविटः । ईश्वरदत्तकविकृतो भाणः । तस्मिन् मानिनीमानमोचनादिविषया बहवः शास्त्रविदारभ्या चर्चिताः । कुट्टनीमतं प्रसिद्धो ग्रन्थः । मयूरमार्जारिकं प्रहसनम् ।

—लक्षणम्

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
परापेक्षाव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥

भरतः

यथा—उभयाभिसारिकायां शान्तिं यातीति श्लोकः ।

निद्रा—व्यभिचारिभावः

दौर्बल्यश्रमक्लममदालस्यचिन्ताव्याहारस्वभावादयो विभावाः । वदनगौरवशरीरावलोकननेत्रघूर्णनगात्रविजृम्भणमान्द्योच्छ्वसितसन्नगात्रताक्षिनिमीलनादयोऽनुभावाः ।

भरतः

दौर्बल्यालस्यविपच्चिन्ताभिर्जायते । मुखगौरवजृम्भास्वप्रायितैरभिनेत या ।

सागरः

सम्मीलनं हि चित्तस्य निद्रेति परिगीयते ।
दुःखातिरेकवैक्लव्यमनःखेदादिभिर्भवेत् ।
तत्र स्युरङ्गविक्षेपश्वासायासक्रियादयः ॥

सर्वेश्वरः

—चित्राभिनयः

मदस्वभावव्यायामनिश्चिन्तत्वसमाधिभिः ।
मानोनिमीलनं निद्रा............... ॥
हनुस्थले पताकन्तु पुरस्तान् शिखरं करम् ।
चालयेद्यदि चिन्ताया राहित्ये विनियुज्यते ॥
हृदिस्थाने तु मुकुलं पुरस्तात्तु पताककम् ।
चलितं मन्दभावे तु रूपयन्ति मनीषिणः ॥
चतुरश्रपताकस्तु पुरोभागे तु चालितः ।
व्यायामार्थे दर्शयन्ति भरतागमवेदिनः ॥
प्राणायामाख्यहस्तस्तु नासाग्रे संस्थितो यदि ।
निर्मीलिताख्यदृष्टिश्च समाधेस्तु निरूपणे ॥

विनायकः

निद्रानुभवः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्
रतावसाने सुखस्वापः ।
भोजः

निन्दोपमा—अलङ्कारः
(उदा) सा तं सर्वगुणैर्हीनं सस्वजे कर्कशच्छविम् ।
वने कण्टकिनं वल्ली दावदग्धमिव द्रुमम् ॥
भरतः

निपीडिता—वंशेऽङ्गुलिगतिः
सुषिरैस्सर्वधानेकैरङ्गुलीभिस्समन्ततः ।
यदा पूरयते वंशं ज्ञेया सा तु निपीडिता ॥
विशाखिलः

विधायाङ्गुलिभिस्सम्यक् सर्वाणि सुषिराण्यपि ।
यद्वंशपूरणं सा तु गतिः प्रोक्ता निपीडिता ॥
वेमः

पूर्यतेऽत्र यदा वंशो रन्ध्राष्टकपिधानतः ।
त्रिस्थानस्वरसंभूत्यै तदा ज्ञेया निपीडिता ॥
कुम्भः

निबद्धम्
यतिच्छन्दस्समायुक्तं तथा च नियताक्षरम् ।
पादैश्चतुर्भिर्नियतं निबद्धं पदमीरितम् ॥

निबद्धगीतम्
धात्वङ्गसङ्गतं ज्ञेयं निबद्धं गीतकोविदैः ।
जग-मल्लः

निबन्धपर्यायाः
प्रबन्धं रूपकं वस्तु निबन्धस्याभिधात्रयः ।
जग-मल्लः

निभृतम्—दर्शनम्
निभृतं ज्ञेयमाश्लिष्टं पुटमन्तरधोमुखम् ।
वेमः

निमेषितौ—पुटौ
निमेषितौ तु पुटयोस्संश्लेषात्क्रोधगोचरौ ।
कुम्भः

नियतफलप्राप्तिः—अवस्था
नियतां तु फलप्राप्तिं यदा भावेन पश्यति ।
नियतां तां फलप्राप्तिं सगुणाः परिचक्षते ॥
भरतः

नियताक्षरा—चतुष्पदागीतम्
यस्याः स्युः प्रथमे पादे गुरुलघ्वक्षराणि तु ।
तानि सर्वत्र पादादौ पादान्ते वा भवन्ति चेत् ।
चतुष्पदा सा कथिता नाट्यज्ञैर्नियताक्षरा ॥
वेमः

नियमान्वितः—वाद्यालङ्कारः
प्रशान्तनियमोदितः स्फुटवाद्यसमन्वितः ।
उपयाति च गीतं यः स ज्ञेयो नियमान्वितः ॥
भरतः

प्रशान्तगीतिं सरति नियमस्यानुवर्तनात् ।
नियमान्वित इत्येवमलङ्कारं विदुर्बुधाः ॥
नान्यः

निरनवद्यः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि ध म प म ग म रि स .
मज्ञ

निरन्तरालम्
किन्नर्यां दक्षिणहस्तव्यापारः ।
तत्र द्रष्टव्यम् ।

निरस्तः—श्वासः
असकृन्निर्गतो वक्त्रान्निरस्तश्शब्दवान्मरुत् ।
सरोगे दुःखसन्तप्ते शान्ते चैष विधीयते ॥
विप्रदासः

निरालम्बा—भाषाङ्गरागः
निरालम्बा तु संपूर्णा मांशान्ता पञ्चमग्रहा ।
गमन्द्रा तारधा चैव शृङ्गारे ताडिता मता ॥
कुम्भः

निरुक्तम्
नानानामाश्रयोत्पन्नं निघण्टुनियमान्वितम् ।
धात्वर्थहेतुसंयुक्तं नानासिद्धान्तसाधितम् ॥
स्थापितोऽर्थो भवेद्यत्र समासेनार्थसूचकः ।
धात्वर्थवचनेनेह निरुक्तं तत्प्रचक्षते
भरतः

—लक्षणम्
निरुक्तं द्विविधं प्रोक्तं तथ्यं चातथ्यमेव च ।
सिद्धिपूर्वं भवेत्तथ्यमतथ्यं चाप्रसाधितम् ॥
भरतः

सिद्धिर्लक्षणेन स्वीकारः। तया प्रसाधितं तथ्यम्। ततोऽन्यद् तथ्यम्। वीरोत्सव इति श्लोके अर्जुनकृष्णनाम्नोः परस्परमन्यत्र तथ्यत्वं स्वविषये त्वतथ्यता। अन्ये पठन्ति—

निरवद्यस्य वाक्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रसिद्धये।
यदुच्यते तु वचनं निरुक्तं तदुदाहृतम्॥

भरतः

पूर्वस्य यत्प्रोक्ते सम्बन्धी कश्चिदर्थः तस्य प्रसिद्धयेऽवद्याभावस्य वाचकं यदुच्यते तेन निरुक्तमिति निरर्थकमेवात्र वाच्यम्।

अभिनवः

निरोधः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

कार्यस्यान्वेषणं युक्त्या निरोध इति कीर्तितः।

भरतः

यथा—कुत इयं कन्यकेति वसुभूतिवाक्यं रत्नावल्याम्।

अभिनवः

निरोधः कार्यमीमांसा। नष्टस्य कार्यस्य युक्तये यत्तदन्वेषणं तन्निरुद्धवस्तुविषयत्वात् निरोधः। छलितरामे अये कथमित्यादि लववाक्यम्।

रामचन्द्रः

अस्तव्यस्तस्य कार्यस्य निरोधोऽन्वेषणं भवेत्।

सर्वेश्वरः

—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

या तु व्यसनसंप्राप्तिः स निरोधः।

पाठान्तरं-

सुखानां सन्निवेशो यः स निरोध इति स्मृतः।

भरतः

यथा—रत्नावल्यां उच्चैर्हसता त्वयेयं तासिता इति राजवाक्यम्। व्यसनमत्र खेदमानं। अभीष्टोपरोधान्निरोधः।

अभिनवः

सागरनन्दी तु विरोध इति पठति।

निरोधनम्—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

विरोधनस्य पाठान्तरम्।

निर्घोषः—हौडुक्किकहस्तपाटः

कोणाघातप्रकारेण निर्घोषस्तु भवेद्यथा।
नखखि थोंथों दिगिदिथों दिगिद।

वेमः

निर्जरमणिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध म प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

निर्णयः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

उद्भूतवस्तुकथनं निर्णयः परिकीर्तितः।

सर्वेश्वरः

अनुभूतार्थकथनं निर्णयः।

भरतः

प्रमाणसिद्धस्य वस्तुनः कथनमित्यर्थः। रत्नावल्यां अपि रत्नावलीति वसुभूतिवचनप्रभृति यावद्विदूषकवाक्यम्।

अभिनवः

निर्णयोऽनुभवख्यातिः। ज्ञेयेऽर्थे सन्दिहानमप्रतिपद्यमानं वा यदनुभूतस्यार्थस्य कथनं तद्ज्ञेयार्थनिर्णयान्निर्णयः। यथा—पुष्पदूषितके किन्नाम नक्षत्र इति समुद्रदत्तप्रश्नस्य सेनापतेरुत्तरम्। तच्छ्रुत्वा समुद्रदत्तस्य पूर्वचरितस्मरणम्। एतौ ताविति कथनं।

मन्चन्द्रः

निर्दोषः—वर्णालङ्कारः

यथा—सरि, सरिगम, रिग, रिगमप, गम, गमपध, मप, मपधनि, पध, पधनिस।

प्रतापसिंहः

निर्नादी—श्रुतिः

मन्द्रनिषादद्वितीया श्रुतिः।

मण्डली

निर्भासनम्—लक्षणम्

अनेकयुक्ति यद्वाक्यमनेकार्थप्रसाधकम्।
अनेकवाक्यसंयुक्तं भासनं नाम तद्भवेत्॥

भरतः

भासनमिति च पठ्यते। भास्यते प्रकृतः क्रोधादिर्येन इति।

अभिनवः

निर्भुग्नम्—वक्षः

निम्नपृष्ठतया स्तम्भसंयुतं च तथोन्नतम्।
निर्भुग्नमुच्यते वक्षस्तत्र सत्यस्य भाषणे॥

माने स्तम्भे विस्मये च वीप्सायां हर्षगर्वयोः।
उत्सेके च प्रयोज्यं स्यादिति नैधिकरोऽब्रवीत्॥

नैधिकरः, निधिकरकुमारो विप्रदासः।

निर्मलः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

क्रीडाताले ध्रुवः स स्यान्मध्यवर्णाद्विधनिर्मलः।
शृङ्गाररससंपूर्णः श्रोतुस्तेजोऽभिवर्धनः।
एक एव प्लुतो यस्मिन्क्रीडातालस्स कथ्यते॥

संगीतसारः

निर्मलगौलः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ग रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स रि स.

मञ्ज

निर्मुण्डाः

नपुंसका ये पुरुषाः स्त्रीस्वभावेन वर्जिताः ।
निर्मुण्डा नामतो ज्ञेयाः कामविज्ञानवर्जिताः ॥

भरतः

निर्युक्तप्रबन्धः

छन्दस्तालादिनियमान्निर्युक्तास्ते निरूपिताः ।

पार्श्वदेवः

निर्युक्तानिर्युक्तप्रबन्धाः

क्वचिदङ्गं क्वचिच्छन्दो गीते यस्मिन् विराजते ।
उभयात्मकमित्याहुर्गीतं गीतविशारदाः ॥

पार्श्वदेवः

निर्वहणम्—सन्धिः

यत्नानयनमर्थानां मुखाद्यानां महौजसाम् ।
फलोपबृंहितानां स्याद् ज्ञेयं निर्वहणं तु तत् ॥

भरतः

क्रियाफलेन सम्यग्योगो निर्वहणम् ।

भोजः

निर्वापिता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

द्वौ चतुर्मात्रौ, जोवा नोवा, पञ्चमात्रिकः एकः

विरहाङ्कः

निर्वाहः—निर्वहणसन्धौ तृतीयमङ्गम्

उपक्रान्तस्य सकलस्याविरोधेन समापनं निर्वाहः । यथा-मदालसासिद्धिः मायामदालसानाटके ।

सागरनन्दी

निर्विकारामोदः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि ध नि स.
(अव) स ध म ग रि म ग स.

मञ्ज

निर्वितं—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

निर्विरी—श्रुतिः

इयं निद्रायेव ।

यद्वियुक्ततया स्थानं क्लेशैर्नष्टैश्शरीरिणाम् ।
व्यवसायश्च बुद्धेश्च दीपनी सा तु निर्वृतिः

भावविवेकः

निर्वेदः—चित्राभिनयः

कर्तरी तु पुरोभागे चलितस्तु वियोगके ।
हृदि स्थाने पताकौ द्वौ स्थितौ स्यातां तथाऽपदि ॥

फालस्थले पताकस्तु चलितस्स्याद्दरिद्रके ।
हनुस्थले पताकस्तु ऊर्ध्वदृष्टिविलोकनम् ।
पताको हृदये स्थाप्य आत्मदुःखनिरूपणे ॥

विनायकः

निर्वेदः

अस्तित्वे क्वचिदाविष्टे सर्वस्मादपि वस्तुनः ।
व्यावृत्तिर्दोषदर्शित्वं बुद्धेर्निर्वेद उच्यते ॥

भावविवेकः

तत्र निर्वेदो नामा दारिद्र्यव्याधिअपमानाधिक्षेपाक्रुष्टक्रोधताडनेष्टजनवियोगतत्त्वज्ञानादिभिर्विभावैस्समुत्पद्यते । तमभिनयेद्रुदितनिश्वसितोच्छ्वासितसंप्रसारणादिभिरनुभावैः । भवति चात्र-

दारिद्र्येष्टवियोगेषु निर्वेदो नाम जायते ।
संप्रसारणनिश्वासैस्तस्य त्वभिनयो भवेत् ॥

अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः ।

इष्टजनविप्रयोगात् दारिद्र्याद्व्याधितस्तथा दुःखात् ।
परवृद्धिघातदृष्ट्यो निर्वेदो नाम संभवति ॥

भाष्यपरिप्लुतनयनः पुनःपुनः श्वासदीनमुखनेत्रः ।
योगीव ध्यानरतो भवति हि निर्वेदवान् पुरुषः ॥

—व्यभिचारिभावः

दारिद्र्यव्याध्यवमानाधिक्षेपाक्रुष्टक्रोधताडनेष्टजनवियोगतत्त्वज्ञानादिभिः विभावैस्समुत्पद्यते । स्त्रीनीचकुसत्त्वानां रुदितनिश्वसितोच्छ्वसितसंप्रधारणादिभिरनुभावैस्तमभिनयेत् ।

भरतः

निर्वेदश्शोकमुपकुरुते । सागरः

दारिद्र्यव्याधिदुःखेष्टवियोगपरवृद्धिभिः ।
ईर्ष्यातत्त्वावबोधाभ्यां निर्वेदो नाम जायते ॥

अन्तर्बाष्पोद्गमम्लानानिश्वासाश्च मुहुर्मुहुः ।
स्वात्मावमाननं दैन्यं गद्गदत्वं विवर्णता ॥

अनुभावास्तु कथिता निर्वेदस्यैवमादयः।
स्त्रीनीचादिषु वर्ण्योऽयं रसितश्वसितादिभिः ॥
तत्त्वाववोधितो योगिष्वनुपादेयतां व्रजेत्।
निर्वेदश्शून्यचित्तत्वं वेदवित्तद्विनिर्गमात् ॥

शारदातनयः

स्वावमाननरूपो निर्वेदः। तत्त्वज्ञानादिभ्यो जायते। हेमचन्द्रः। तत्त्वज्ञानादिभ्य इति। चिरकालविभ्रमविप्रलब्धस्योपादेयत्वनिवृत्तये यत्सम्यग्ज्ञानं तन्निर्वेदं जनयति। न त्वात्मस्वभावः। तस्य शान्तस्थायित्वेनोक्तत्वात्। यथा— "वृथा दुग्धोऽनड्वान् ....कृपणमगुणज्ञं प्रणमत" इति। अयं च निर्वेदः स्वयंपुरुषार्थसिद्धये वोत्साहरत्यादिवदत्यन्तानुरञ्जनाय वा हासविस्मयादिवन्न प्रभवतीत्यन्यमुखप्रेक्षितत्वाद्व्यभिचार्येव।

अभिनवगुप्तः

शून्यचित्तत्वं निर्वेद इति स्वरूपकथनम्। वेदो वित् विद ज्ञाने इत्यस्माद्धातोः भावे घञि सति लघूपधगुणे वेद इति शब्दो निष्पन्नः। निर्गतो वेदः निर्वेदः। ज्ञानविनिर्गमाच्चित्तस्य शून्यत्वं निर्वेद इत्यर्थः।

नरसिंहः

निर्ह्लादी—श्रुतिः
गान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः।
निर्वीरीति यत्पठितं तल्लेखकप्रमादिकम्।

निवर्तितः—ऊरुः
पार्ष्ण्यन्तर्गतया नूनं ऊरुरुक्तो निवर्तितः
संभ्रमश्रमयोरस्य विनियोग उदाहृतः ॥

निवृत्तम्—करणम्
पादमाक्षिप्तयाक्षिप्य ततो हस्तेन संयुतम्।
व्यावृत्तपरिवृत्तेन स्वदेहादपसारितम् ॥
प्रत्यावृत्य प्रकुर्वीत भ्रमरीं रेचयेत्करौ।
यत्र तत्स्यान्निवृत्ताख्यमुद्धतस्य परिक्रमे ॥

ज्यायनः

निवृत्ता—ग्रीवा
यदा याभिमुखीभूय विनिवर्तेत्तदा तु सा।
निवृत्ता कथिता स्कन्धभारे सा चकितेक्षणे ॥

अशोकः

या च ग्रीवा पराचीना भूयोऽप्यभिमुखी भवेत्।
निवृत्ता सा प्रयोक्तव्या स्वस्थानाभिमुखादिषु ॥

वेमः

स्वस्थानं पुनरानीता निवृत्ताऽभिमुखादिषु

ज्यायनः

निवेदनम्—नाट्यालङ्कारः
कर्तव्यस्यावधारितस्य कथनम्। यथा— राघवाभ्युदये सेत्वङ्के समुद्राभ्यर्थनयेत्यादिलक्ष्मणवाक्यम्।

सागरः

निवेशम्—करणम्
मण्डलस्थानकं वक्षो निर्भुग्नमवहित्थकः।
करो वक्षस्थितो यत्र निवेशं गजवाहने ॥

ज्यायनः

सुखस्थितसुखासीने संयोज्यं गजवाहन

लक्ष्मणः

निशीथः—संगीतश्रृङ्गाराङ्गम्
अर्धरात्रं निशीथः।

भोजः

निशुम्भितम्—करणम्
कुञ्चितं पादमन्याङ्घ्रेः पार्ष्णिभागे विनिक्षिपेत्।
वक्षस्समुन्नतं बिभ्रत्खटकामुखमध्यमाम् ॥
कुर्यात्तिलकवत्फाले यत्र तत्स्यान्निशुम्भितम्।
अनेन करणेन स्यादभिनेयस्त्रिलोचनः ॥
अत्र कीर्तिधरस्त्वाह सूचीमुखमधोमुखम्।
तस्याभिनयने हस्तौ यस्मादयमुदीरितः।
एतस्मिन्करणे पादं वृश्चिकं केचिदूचिरे ॥

ज्यायनः

खटकास्यकरस्थाने त्रिपताकोऽत्र हि। अशोकः

निश्शङ्कः—गीतालङ्कारः (अटतालभेदः)
प्लुतमेकं द्रुतौ द्वौ च वनमालिनि तालके।
निश्शङ्कस्त्वडुतालः स्याद्बुधैस्तेनैव गीयते ॥

संगीतसारः

निश्शङ्कध्वाडः—देशीनृत्तम्
रायबङ्गालध्वाडे चेच्चरणद्वयमेलनम्।
निश्शङ्क इति तं प्राहुर्नटशास्त्रविशारदाः ॥

वेदः

निःशङ्कलीला—देशीतालः
ताले निःशङ्कलीले स्यात्पद्वयं गद्वयं लघुः ऽ ऽऽऽ।

वेमः

निश्शंकवीणा
अथोच्यते मया सम्यग्वीणा निश्शंकसंज्ञिता।
रक्तचन्दनजा सा स्याच्छाकदारुभवाऽथवा ॥

षट्त्रिंशदङ्गुले काष्ठेऽधस्तेऽन्यस्मिन्निबध्यते।
स्थौल्येनालापिनीतुल्ये प्रान्तात्त्यक्ताङ्गुलद्वयम्॥
तन्त्रीनतस्त्वधस्ताच्च बध्नीयात्तुम्बकं दृढम्।
तन्धप्रान्तातिरिक्तेंशे तन्त्री दैर्घ्ये चतुष्करा॥
उपरिस्थे कचित्काष्ठे प्रान्तेनैकेन केनचित्
प्रान्तान्तरेण बध्नीयात् दारुतत्कुञ्चिताकृतौ॥
मूलप्रान्तं च पार्श्वायां जङ्घायां वामपार्श्वतः।
वामोरुमूलाक्रान्ताग्रं न्यस्याक्रम्य तु जङ्घया॥
वामादितरया तस्य पिनाक्यामिव वादनम्।
धनुषा वामहस्तस्थतुम्बकेन च सारणा॥
आर्द्रचर्मकृतां पेशीं शुष्कां कोणयुतां खराम्।
वामेनादाय हस्तेन तत्कोणेनाथवा भवेत्॥
सारणा यत्र वीणासौ त्रिस्थानस्वरहेतुतः।
सा तु निश्शङ्कवीणेति निश्शंकं निश्चलीकृता॥

कुम्भः

निश्शब्दा—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रिया शब्दे द्रष्टव्यम्

निश्वासः—श्वास

पश्चात्तापादिषु प्रोक्तो निश्वासो नृत्तपण्डितैः।

निषण्णम्

सौष्ठवशब्दनिर्वचनावसरे द्रष्टव्यम्।

निषधः— मेलरागः (नीतिमतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स.

(अव) स नि ध म प नि प म ग रि स.

मञ्ज

निषधः—हस्तः

कपित्थं मुकुलं हस्तं परिवेष्ट्य यदा स्थितः।
तदा निषधनामासौ सम्यक् स्थापितवस्तुनि॥
निष्पेषणे तथा सत्यमिदमित्यपि कीर्तने।
सम्यक्तया च शास्त्रार्थस्वीकारारेऽपि प्रकीर्तितः॥
पूर्वोक्तं गजदन्तं तु निषधं सञ्जगुः परे।
गर्वगाम्भीर्यधैर्यादिष्वसौ शौर्ये च कीर्तितः॥

अशोकः

—हस्तः

मुकुलस्य कपित्थेन वेष्टनान्निषधो भवेत्।
शास्त्रार्थसम्यग्ग्रहणे स स्यान्निष्पेषणे तथा॥
सम्यक्च स्थापिते तथ्यमिदमित्यपि भाषणे।
प्रथमं गजदन्तं तु निषधं केचिदूचिरे।
सशौर्यधैर्यगाम्भीर्यगर्वादिषु मतस्तथा॥

शार्ङ्ग

आवेष्टितः कपित्थेन यदा स्यान्मुकुलः करः।
तदासौ निषधो ज्ञेयः स पुरः किञ्चिदानतः॥
तात्पर्यसङ्ग्रहे कार्यः स त्वग्रे पीडिताङ्गुलिः
समये सत्यवाक्ये च तद्ज्ञैरेष प्रयुज्यते॥
पुरोदेशाद्वामकानीतोऽसौ चैव प्रतिग्रहे।
पार्श्वे निपीडितः कापि निक्षिप्तेऽर्थे नियुज्यते।
रसनिष्पीडने कार्यः पुरोऽत्यन्तनिपीडितः॥

वेमः

कूर्पराभ्यन्तरे कृत्वा भुजं वामेन दक्षिणम्।
अन्यं मुष्टिकृतं वामे कूर्पराभ्यन्तरे न्यसेत्।
यद्येतन्निषधः सोऽयं स्तम्भाश्लेषे भये भवेत्॥
औत्सुक्यसौष्ठवाटोपस्थैर्यगर्वमदादिषु।
भट्टाभिनवगुप्तोऽस्य लक्ष्मदूरान्तरं जगौ॥
वेष्टितस्स्यात्कपित्थेन मुकुलो निषधस्त्विति।
निरुक्तिविनियोगाभ्यां व्याख्यायां व्यक्ततत्त्ववित्॥
अनेन वर्तना यातास्त्वनुतत्त्वविधायिनः।
पूर्वलक्षणमेवास्य मेने कीर्तिधरः पुनः॥

ज्यायन

निषादः

जगती छन्दः, करुणो रसः, गजो बृंहति, दैत्यकुलजः, नानावर्णः, वैश्यः, पुष्करद्वीपभवः, तपोलोकवासी, नेपालदेशीयः, शनिवारजः, आथर्वणः, काण्वशाखी, षष्टिवार्षिकः, सप्तकलः विनोदकर्मनियुक्तः, उच्चस्वरः, द्विश्रुतिः, गणेशदैवत्यः

पण्डितमण्डली

निषीदन्ति स्वरा अत्र निषादस्तेन हेतुना।

पण्डितमण्डली

षड्जादयः षडेतेऽत्र स्वराः सर्वे मनोहराः।
निषीदन्ते यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते॥

सङ्गीतरत्न

निषादो गजवक्त्रः स्याच्चित्रवर्णश्चतुर्भुजः।
त्रिशूलपद्मपरशुबीजपूरकभृत्करैः॥
गणेशो दैवतं क्रौञ्चो द्वीपं वंशः सुपर्वजम्।
गाता च तुम्बुरुः शान्तो रसस्स्याद्वाहनं गजः॥

सुधाकलश.

—स्वरहस्तः

अपविद्धः पद्मकोशो निषादार्थे निरूप्यते। शृङ्गार

निषादस्वरमन्त्रः

मूर्छना हृदयाय नमः। तानः शिरसे स्वाहा। वादी शिखायै वषट्। संवादी कवचाय हुम्। अनुवादी नेत्रत्रयाय वौषट्। विवादी अस्त्रायफट्। हूहू ऋषिः अत्युक्तश्छन्दः महालक्ष्मी-र्देवता। ऐं ह्रीं श्रीं ऐं क्लीं सौं निं नमः।

जगदेकः

निषादाभिनयः

हस्तेन करिहस्तेन कटिहस्तेन दीनया।
दृष्ट्या विधूतशिरसा निषादं सन्निरूपयेत ॥

दामोदरः

निषादिनीकपालम्

नैषादिकाजातिकपाललक्ष्म वक्ष्ये ग्रहोंशोऽपि च षड्ज एव।
न्यासश्च वेद्यौ च रिगाविहाल्पौ निषादको धैवतमध्यमौ च।
भवन्त्यमुष्मिन्न हुलाः किलाष्टौ कलाः कपालान्युदितानि सप्त॥

रघुनाथः

अथ षड्जस्वरजातेः पञ्चमहीनेन षाडवं भूतम्।
षड्जमहांशापन्यासन्यासं च रिगताल्पकम् ॥

अभिधेयं च निषादधैवतमध्यमैः कृतावयवम्।
अष्टकलमपि कपालं वदति नृपस्तन्निपाविन्याः ॥

षड्जग्रामे चोक्षसाधारितेन देश्यां वेलावल्यां गीयते।

नान्यः

निषादीध्यानम्

वर्णैरशेषजनताहृदयङ्गमाभां
सर्वैस्समस्तगुणनिर्भरविभ्रमाङ्गीम्।
शर्वप्रियां शशिदलाकलितावतंसां
नैषादि देवि भवतीमनिशं नमामि ॥

जगदेकः

निष्कर्षः—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

निनि धध पप मम गगरिरि सस.
निनिनि धधध पपप मममगगग रिरिरि ससस
निनिनिनि धधधध पपपप मममम गगगग ररिरिरि ससस

पण्डितमण्ड०

—वर्णालङ्कारः

यस्मिन् ह्रस्वाः स्वराः प्राहुः निष्कर्षं तु विपश्चितः।

सस रिरि गगमम पपधध निनि

ह्रस्वैः स्वरैः त्रिरभ्यस्तैः निरन्तरतयोदितैः।
यत्र स्थितिः प्रसज्येत स निकर्षोऽपरो मतः॥

ससस रिरिरि गगग ममम पपप धधध निनिनि

स्वरैर्निरन्तरे यत्र चतुष्टयमुदीरितैः।
आरोहणं भवेद्यत्र स निष्कर्षः परो भवेत् ॥

ससस रिरिरिरि गगगग मममम पपपप धधधध निनिनिनि

सङ्गीतपारदृश्वानः केचिदन्ये विपश्चितः।
इत्थमाकल्पितो भेदो निष्कर्षस्यैव मिनरे ॥
एतौ निष्कर्षभेदौ द्वौ गात्रवर्णपरे जगुः।

पाण्डतमण्डली

निष्कर्पणम्—दन्तः

निष्कर्षणं स्यान्निष्क्रामो मतं मर्कटरोदने।

अशोकः

समदन्तक्रियायोगात् दशनास्युर्निकर्षणाः।
शल्योद्धारे दन्तघाते योज्या मर्कटरोदने ॥

सोमेश्वरः

निष्कलम्—एकतन्त्रीवाद्यभेदः

बिन्दोरुदयसिद्ध्यर्थं जीवाहीना विधीयते।
निश्शब्दस्वरतोऽधस्तात्कम्रिका नैव सर्पति।
यत्र स्यात्तर्जनीस्पर्शो निष्कलं तन्निगद्यते ॥

पार्श्वदेवः

वाद्यम्

आपनीय कलां कम्रामधो नैषाददेशतः
न नयेत्तर्जनीस्पर्शं तन्त्र्याश्चेन्निष्कलं तदा ॥
सूक्ष्मश्चात्र भवेन्नादः सारणामत्र केचन।
आमध्यमस्वरस्थाने सारणायां प्रपेदिरे ॥

निष्कला—श्रुतिः

षड्जस्य द्वितीया श्रुतिः।

सुधा

षड्जस्य तृतीया श्रुतिः।

पाल्कुरिकि-सोमः

षड्जस्य द्वितीया श्रुतिः। मण्डलीमते तारषड्जस्येयं वेदि-तव्या।

निष्कूजितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

आद्या द्वितीयमाद्यं च तृतीयात्पुनरादिमम्।
कलाः परास्तथैवैकलागान्निष्कूजितं जगुः॥.

सरिसागसा रिगरीमरी गमगापगा मपमाधमा पधपानिपा।

मोक्षदेवः

निष्कोटितम्—व्यञ्जनधातुः
सव्याङ्गुष्ठप्रहारो यदूर्ध्वाधरसमाश्रयः।
तन्त्र्यास्तमाहुर्मुनयो निष्कोटितमिति स्फुटम् ॥
नान्यः

निष्कोटितं पुनः। वामाङ्गुष्ठेन धातूर्ध्वाघाते ॥
कुम्भः

निष्कोटितः—वीणायामुभयहस्तव्यापारः
यत्र प्रदेशिनीं तन्त्रीं हन्ति सारणया विना।
सनिष्कोटित इत्युक्तो वीणापथविवेकिना ॥
कुम्भः

निष्कोटितम्—धातुः
वामाङ्गुष्ठेन तूर्ध्वाधो घातो निष्कोटितं मतम्।
शार्ङ्गः

—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)
उत्सृष्टसारणा यत्र हन्ति तन्त्रीं प्रदेशिनीम्।
निष्कोटिताभिधं पाणिमर्मु वाद्यविदो विदुः ॥
शार्ङ्गः

निष्क्रमः—तारा
निष्क्रमो निर्गमः प्रोक्तः।
अशोकः

स निष्क्रामस्तु वीरेप्यद्भुते रौद्रे भयानके।
कुम्भः

निष्क्रामः—तालक्रिया
अधस्थमन्यहस्तस्य क्रमेणैव प्रसारणम्।
कनिष्ठाद्यङ्गुलीनां यत्स निष्क्रामोऽभिधीयते ॥
वेमः

—क्रिया (तालाङ्गम्)
क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

निष्ठुरम्—दर्शनम्
निष्ठुरं पुटयोरन्तस्तारयोर्लुठनं मुहुः।
शारदातनयः

निष्पन्दम्—दर्शनम्
नान्यत्र स्पन्दते दृश्यायत्तन्निष्पन्दमुच्यते।
वेमः

निष्पन्दं च तदन्यत्र दृष्टान्न स्पन्दते क्वचित्।
शारदातनयः

निस्साणः—अवनद्धम्
एकवक्त्रं ताम्रकृतमधो ह्रस्वं मुखे बृहत्।
खरचर्मनिबद्धास्यं वध्रीबद्धं समन्ततः ॥
निस्साणमिति विख्यातं महानादं भयङ्करम्।
चर्मणा कृतदण्डेन वाद्यते ह्यरिभीषणम् ॥
सोमेश्वरः

निःसारुकः—देशीतालः
विरामान्तं लघुद्वन्द्वं ताले निःसारुके भवेत्
वेमः

—गीतालङ्कारः
कान्तारस्समराख्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा।
विशालश्च तदानन्दः षोढा निःसारुको भवेत् ॥

निस्सृता—जङ्घा
याऽग्रे प्रसारिता जङ्घा सा मता निस्सृताभिधा।
अशोकः

क्षालने पादघाते च कार्या जङ्घा तु निस्सृता।
सोमेश्वरः

छत्रभ्रमरिकाद्येषु निस्सृतं कीर्तितं परम्।
ज्यायनः

निस्सृतं—जङ्घाकर्म।

निःस्वनितम्—धातुः
तले कृत्वावरोहेण घातो निःस्वनितं मतम्।
शार्ङ्गः

निहञ्चितम्—शिरः
उत्क्षिप्तबाहुशिखरं मग्नग्रीवं निहञ्चितम्।
विलासे ललिते गर्वे बिब्बोके किलिकिञ्चिते।
मोट्टायिते कुट्टमिते माने स्तम्भेच तद्भवेत् ॥
शार्ङ्गः

उत्क्षिप्तांसं मनाक्तिर्यक्कृतग्रीवं निकुञ्चितम्।
प्रयोज्यं तद्धि बिब्बोके विलासे किलिकिञ्चिते ॥
स्त्रीणां मोट्टायिते माने गर्वे कुट्टमिते स्थिते।
निहञ्चितस्यैव भेदो ज्ञेयस्तिर्यङ्नतोन्नतम् ॥
विप्रदासः

ग्रीवाञ्चिता समुत्क्षिप्तौ यत्रांसौ तन्निहञ्चितम्।
ज्यायनः

नीकी—देशीलास्याङ्गम्
नर्तकी नर्तने गीतवाद्यताललयेष्वपि।
अस्खलन्ती यदा नीकी तदा जनमनोहरा ॥
अशोकः

नीतिमती—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ध नि स

मञ्ज

नीरजप्रिया——मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग स.

मञ्ज

नीरटितः—करणधातुः

षड्लोऽन्तगुर्नीरटितः। शार्ङ्गः

गुर्वन्तैर्लघुभिष्षड्भिः धातुर्नीरटितो भवेत्।

कुम्भः

प्रहाराः षट् च लघवः सप्तमो गुरुरन्ततः।

धातुर्नीरटितो नाम भवेत्तन्त्रीसमाहते॥

नान्यः

नीराजनम्—चालकः

हस्तौ स्वस्तिकतां नीत्वा बहिरेतौ प्रसार्य च।

वामदक्षिणयोरूर्ध्वौ युगपन्मण्डलभ्रमम्।

कुरुते यत्र नृत्तज्ञैरेतन्नीराजनं स्मृतम्॥

वेमः

एतदेव नीराजितमित्यशोको वदति।

नीराजितम्—चालकः

नीराजनाख्यचालस्य नामन्तरम्।

नीलझोम्पटः—देशीतालः

नीलझोम्पटताले लौ दशब्दो लोगुरुद्रुतौ।

लावण्वादौ विरामान्तौ एतल्लक्षणमीरितम्॥

०।ऽ००॥ँ००ँ दामोदरः

नीलतोया—ध्रुवावृत्तम्

स्याद्वितीयं ह्रस्वं

सर्वमन्यद्दीर्घं।

यत्र पादे पादे

नीलतोया वै सा॥

दूसहो आवादि। दुस्सह आवाति। भरतः

नीलप्रभा—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध म प म रि ग रि म ग रि स.

मञ्ज

नीलाम्बरी—मेलरागः (शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः)

नीलाम्बर्यां ततः पश्चादारोहे वृषधैवतौ।

वर्जयेदवरोहे तु वक्रौ गान्धारधैवतौ॥

वक्रः। गतिविशेषः

परमेश्वरः

—मेलरागः

नीलाम्बरी तु सम्पूर्णा षड्जपूर्वकमूर्छना।

शुद्धमेलसमुद्भूता बहुकम्पमनोहरा॥

अंशन्यासौ पमौ यत्र गरी सनी तथैव च।

षड्जात्पञ्चम उद्गानं पञ्चमात्सस्वरा पुनः॥

कम्पेति गमकनाम। उद्गानमारोहः। पञ्चमात् षड्जपर्यन्तमवरोहः।

अहोबिलः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म स ग म प नि स.

(अव) स नि प ध नि प म ध म रि ग रि म ग स.

मञ्ज

नीलाम्बरीरागध्यानम्

कदम्बतरुमूलगां पुरुषरत्नगोष्ठीरतां

कचाग्रकरभासितां विलुलितालकां सुस्तनीम्।

द्वितीयकरसंस्थितां विचिकले शिरोजस्थले

मदाधिकसुचेष्टितां हृदि भजामि नीलाम्बरीम्॥

रागसागरः

नीलोत्पला—रागः (षाडवः)

नीलोत्पला धैवतजा गहीना

बीभत्सरौद्रेषु सदैव गेया।

नारायणः

नीलोत्पलिनी—रागः

धैवतांशग्रहा तारा षड्जान्ता मन्द्रमध्यमा।

स्वरैस्समा गहीना च ख्याता नीलोत्पला बुधैः।

भयानके च बीभत्से रसयोर्निर्वियुज्यते॥

जगदेकः

नीलोत्पली—रागः

अथ नीलोत्पली धैवतांशग्रहसमन्विता।

तारा च धैवते षड्जन्यासा मन्द्रा च मध्यमे।

समस्वरा तथा हीनगान्धारा सेयमीरिता॥

हरिः

नुतभाषितम्—मेलराग. (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) म ध प म ग रि म.

मत

नूपुरम्—करणम्

विधाय भ्रमरी चारीं कुर्यान्नूपुरपादिकाम्।
येन पादेन तद्दिकं हंसपक्षं द्रुतभ्रमम् ॥

हस्तमन्यं लतासंज्ञं यत्र तन्नूपुरं विदुः।
लताख्यौ रेचितौ चात्र स्यातां कैर्तिधरे मते ॥

ज्यायनः

"नूपुरालङ्कृतौ मतम्"　　लक्ष्मणः

नूपुरः

गुल्फोपरिभूषणम्।

नूपुरपादिका—चारी

अञ्चितं चरणं पार्श्वदेशादुद्यम्य तस्य तु।
पार्ष्णिना स्फिजमाश्लिष्य भूमावग्रतलेन चेत्।
न्यस्येदञ्चितजङ्घं तं सा स्यान्नूपुरपादिका ॥

वेमः

नूपुरविद्धिका—देशीचारी

स्वस्तिकस्थानके स्थित्वा पार्ष्ण्योः पादाग्रयोरपि।
रेचितौ यत्र चरणौ सा स्यान्नूपुरविद्धिका ॥

नृत्तरत्नावलिः

ज्यायसेनापतिकृता। अस्यां पूर्वार्धे मार्गनृत्तं उत्तरार्धे देशीनृत्तं च सम्यग्विचारितम्। अष्टाध्यायपरिमितोऽयं ग्रन्थः। कीर्तिधरतण्डुभिनवगुप्तसोमेश्वरादीनां मतानि संशोधितानि। कालः क्रै. प. १२४५ अत्र आत्मचरितनामकः कश्चनग्रन्थ उदाहृतः।

नृत्तानुगम्—वाद्यम्

नृत्तेन सहितं यच्च तन्नृत्तानुगमीरितम्।

सोमेश्वरः

वाद्यशब्दं पश्यत।

नृत्तप्रयोगकालः

यस्यां यस्यागमस्थायां नृत्तं योज्यं प्रयोक्तृभिः।
तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि तच्च मे शृणुत द्विजाः ॥

अङ्गवस्तु निवृत्तौ तु यथा वर्णनिवृत्तिषु।
तथा चाभ्युदयस्थाने नृत्तं तद्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥

यत्र सन्दृश्यते किञ्चित् दम्पत्योर्मदनाश्रयम्।
नृत्तं तत्र प्रयोक्तव्यं प्रहर्षार्थगुणोद्भवम् ॥

यत्र सन्निहिते कान्ते ऋतुकालाभिदर्शनम।
गीतकार्थाभिसंबन्धं नृत्तं तत्रापि चेष्यते।
खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ॥

यस्मिन्नङ्गे तु युवतिर्न नृत्तं तत्र योजयेत्।
सखीप्रवृत्ते संलापे तथा सन्निहिते प्रिये।
न हि नृत्तं प्रयोक्तव्यं यस्या वा प्रोषितप्रियः ॥

दूत्याश्रयं यदा तु स्यादृतुकालादिदर्शनम्।
औत्सुक्यचिन्तासंबन्धं न नृत्तं तत्र योजयेत् ॥

यस्मिन्नङ्गे प्रसादं तु गृह्णीयान्नायिकाक्रमात्।
ततः प्रभृति नृत्तं तु शेषेष्वङ्गेषु योजयेत् ॥

देवस्तुत्याश्रयकृतं यदङ्गं तद्भवेदथ।
माहेश्वरैरङ्गहारैरुद्धतैस्तत्प्रयोजयेत् ॥

यत्तु शृङ्गारसंबद्धं गानं स्त्रीपुरुषाश्रयम्।
देवीकृतैरङ्गहारैर्ललितैस्तत्प्रयोजयेत् ॥

भरतः

नृत्यम्

रसाभिव्यक्तिपर्यन्तो (आङ्गिकः) नृत्यमित्यभिधीयते।
नृत्याभिधेऽङ्गाभिनये नाट्यशब्दोऽपि वर्तते ॥

नृत्यं लक्षणया ह्येतत्प्रागस्माभिर्निवेदितम्।
गात्रविक्षेपमात्रार्थाद्धातोः क्यप्प्रत्यये सति ॥

निष्पद्यते नृत्यशब्दो विवक्षायां तु कर्मणः।
कृत्वोपसर्जनं भावं रस एव प्रकाश्यते ॥

प्राधान्यतो यत्र नृत्ये नाट्यनृत्तं तदोच्यते।
रसोपसर्जनतया यदा भावः प्रकाश्यते ॥

प्राधान्यतो यत्र नृत्ये मार्गनृत्यं तदोच्यते
अनिष्पन्नो रसोऽत्रेति मार्गो भावे इह स्मृतः ॥

इति नृत्यं द्विरूपं स्यान्नाट्यमार्गाविशेषणात्।
अस्यैकदेशीयं नृत्यमुक्तलक्षणलक्षितम् ॥

इतिकर्तव्यता तस्य द्विविधा परिकीर्तिता।
लोकधर्मी नाट्यधर्मी नाट्येऽपि द्विविधा मता ॥

चित्तवृत्त्यर्पितैकान्या बाह्यवस्तुनिरूपिता।
निर्वेदादेश्चित्तवृत्तेर्ज्ञानदृष्ट्यादयो यथा ॥

बाह्यस्य कमलादेस्तु पद्मकोशादयो यथा।
द्विविधा नाट्यधर्म्याऽपि तत्र नाट्योपयोगिनीम् ॥

आश्रित्य कैशिकीं वृत्तिं करोत्यावेष्टितादिभिः ।
न केवलं लोकयात्रादविज्ञातादनादरात् ॥
अतश्च लोकशास्त्राभ्यां दिदृक्षास्योपजायते ।
क्तप्रत्ययान्तादुक्तार्थो धातोर्निष्पद्यते पुनः ॥
नृत्तशब्दो विवक्षायां शोभारूपस्य कर्मणः ।
देशीयमेतदेवोक्तं पण्डितैर्नृत्यवेदिभिः ॥
यद्यप्येतौ समानार्थौ प्रत्ययौ क्तक्यपौ स्मृतौ ।
तथापि सम्प्रदायज्ञैर्यादृशो यः प्रयुज्यते ॥
तादृगर्थस्य विज्ञेयो विवक्षा चात्र कारणम् ।
लोके हस्तैकदेशेऽपि हस्तशब्दो यथा तथा ॥
नृत्ते नृत्यैकदेशत्वान्नृत्यशब्दोऽप वर्तते ।
शोभाया एव मुख्यत्वं विवक्षितत्वात्प्रयुज्यते ॥
मार्गनृत्तेप्ययं नृत्यशब्दस्तस्माद्द्वयोर्ग्रहः ।
स्यान्नृत्तनृत्यशब्दाभ्यां मार्गदेशीययोर्ध्रुवम् ॥
उत्तमं नाट्यनृत्यं स्यान्मार्गनृत्यं तु मध्यमम् ।
देशीयनृत्तमधमं विज्ञेयं काव्यवद्बुधैः ॥

विप्रदासः

नृपः

शीलवान्बुद्धिसंपन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
दक्षः प्रगल्भः स्मृतिमान् विक्रान्तो धृतिमान् शुचिः ॥
दीर्घदर्शी महोत्साहः कृतज्ञः प्रियवागपि ।
लोकपालव्रतचरः शूरो धीरः क्षमान्वितः ॥
उत्थितश्चाप्रमत्तश्च वृद्धः स्मृत्यर्थशास्त्रवित् ।
नानानयप्रचारज्ञ ऊहापोहविचक्षणः ॥
परभावेङ्गितज्ञश्च षाड्गुण्येनाप्यलङ्कृतः ।
नानाशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो नानाशिल्पप्रयोजकः ॥
स्थानवृद्धिक्षयज्ञश्च पररन्ध्रविचक्षणः ।
कृतज्ञोऽव्यसनी चैव गुणैरेतैर्भवेन्नृपः ॥

भरतः

नेपालः—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म रि स .

मख

नेरिः—देशीनृत्तम्

आदितालानुगं यत्र विलम्बितलयान्वितम् ।
रेखामुद्राप्रमाणाद्यं नानाकरविभूषितम् ।
द्विचक्राभिमुखं नृत्तं नेरिरित्यभिधीयते ॥

दामोदरः

नेरीशृङ्खला

हस्तनेरिश्शुद्धनेरिर्नेडनेरिस्तृतीयकः ।
ततः करणनेरिश्च भावनेरिश्च पञ्चमः ।
सालङ्कनेरिस्सङ्कीर्णनेरिस्सप्तेति भाषिताः ॥

वेदः

नेवारा—चारी

एकोङ्घ्रिर्यत्र भूपृष्ठे सा वक्रैर्दृश्यते यदा ।
द्वितीयश्च नभस्त श्रीः नेवारा सूरिसम्मता ॥

नागमल्लः

नैपथ्यप्रयोगः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

स्नानाद्यनन्तरं वस्त्राभरणमाल्यानुलेपनादिग्रहणं नैपथ्यप्रयोगः।

भोजः

नैराजितम्—शिरः

प्रदक्षिणक्रमेणैव यत्रारात्रिकवद्भ्रमः ।
नैराजितं नृपादीनां तत्स्यान्नीराजनादिषु ॥

ज्यायनः

नैष्क्रामिकी—ध्रुवा

अङ्कान्ते अङ्कमध्ये वा सनिमित्तं रङ्गात्पात्रस्य बहिर्निस्सरणं निष्क्रामः । तत्प्रयोजना नैष्क्रामिकी । अनुशक्तिकादेराकृतिगणत्वादिकमुभयपदवृद्धौ नैष्क्रामिकी । यथा देवीचन्द्रगुप्ते पञ्चमाङ्कान्ते ध्रुवा । (आर्या) उन्मत्तस्य चन्द्रगुप्तस्य मदनविकारगोपनपरस्य मनाक् शत्रभीतस्य राजकुलगमनार्थं निष्क्रामसूचिका ।

गुणचन्द्रः

निष्क्रमे चैकपात्रस्य प्रस्तुतार्थावसानगे ।
अङ्कस्यान्ते च सर्वेषां निष्क्रामगुणयोगिनी ।
गीयते सा ध्रुवा नाट्ये विद्भिर्नैष्क्रामिकी स्मृता ॥

वेमः

अङ्कान्ते निष्क्रमणे पात्राणां या गीयते प्रयोगेषु ।
निष्क्रामोपगतगुणां विद्यान्नैष्क्रामिकीं तां तु ॥

भरतः

नैषादी—जातिः

आरोहिणौ किञ्च सपौ विलङ्घ्यौ चञ्चत्पुटस्ताल इहोपदिष्टः ।
गान्धारपूर्वा किल मूर्छनाश्वक्रान्ता कलास्तादृशषट्समेताः ॥
स्यान्नाटकस्य प्रथमाङ्कभाजो गाने ध्रुवाया विनियोजनं च ।
ते शुद्धसाधारितदेशिवेलावल्याख्यरागाः स्फुटतां प्रयान्ति ॥

रघुनाथः

निषादवत्या निषादर्षभगान्धारा ग्रहा अंशाश्च । निषादगान्धारर्षभा अपन्यासाः । निषाद एको न्यासः । पञ्चमहीनं षाडवम् । पञ्चमषड्जहीनमौडुवितम् । पूर्णावस्थायां षड्जगान्धारमध्यम

पञ्चमानामल्पत्वम् । औडुविते मध्यमधैवतयोरल्पत्वम् । पञ्च-स्वरपरा तारगतिः । न्यासपरः तत्परो वा मन्द्रः । गान्धारादि ... । तालश्चचत्पुटः । दक्षिणे कलाश्चतुष्षष्टिः । चित्रेऽष्टौ । दशविधत्वं चास्याः । दशांशाः शुद्धाः । त्रयो विकृताः पूर्णाः । रसश्च करुणः । ध्रुवागाने प्रथमप्रेक्षणिके विनियोगः

मतङ्गः ।

नैषादीकपालगानम्

षड्जो ग्रहस्तथा न्यासः तथांशो यत्र चाल्पकौ ।
गान्धारर्षभकौ चातिबहुत्वं परिकीर्तितम् ॥

नैषादीजातिसञ्जातं कपालं कीर्तितं यथा ।
सरसगजेत्यादीन्यष्टौ पदानि ॥

कुम्भः

की—कला

चिबुके नासिकायां च ललाटे या निराश्रयम् ।
खड्गाग्रं क्रमशो धत्ते निशितं नृत्यकारिणी ॥

कुर्वती विस्मयं लोकमनसां यत्र सुन्दरी ।
तीक्ष्णैर्निस्त्रिंशिकी ज्ञेया सा कला रोमहर्षिणी ॥

न्यञ्चः—बाहुः

अधः प्रसारितो न्यञ्चो बाहुस्स्यादूस्वनेन च ।
श्रमे दुःखे नदे मोहे स्तम्भे च विनियुज्यते ॥

सोमेश्वरः

न्यञ्चितम्—दर्शनम्

अपाङ्गाभ्यामथो यत्र दर्शितं न्यञ्चितं तु तत् ।

वेमः

न्यायाः

युधि स्वपरशस्त्राणां पातनं रक्षणं क्रमात् ।
कर्तुमभ्युचितं गात्रवर्तना न्याय ईरितः ॥

न्यायः पुनश्चतुर्धा स्याद्भारतस्सात्वतस्तथा ।
वार्षगण्यः कैशिकश्चेति क्रमाद्वृत्तिसंश्रयाः ॥

वेमः ।

ततोऽब्रवीत्पद्मयोनिर्नारायणमरिन्दमम् ।
अहो विचित्रैर्मलितैः स्फुटैस्सुविशदैरपि ॥

अङ्गहारैः कृतं देवं वृथादानवनाशनम् ।
तस्माद्रूपं हि लोकस्य नियुद्धसमयक्रमः ॥

सर्वशस्त्रविभेदेषु न्यायसंज्ञो भविष्यति ।
न्यायाश्रितैरङ्गहारैर्न्यायैर्दैवसमुत्थितैः ॥

यस्माद्युद्धान्यवर्तन्त तस्मात् न्यायाः प्रकीर्तिताः
पुनर्नाट्यप्रयोगेण नानाभावसमन्विताः ॥

वृत्तिसंज्ञास्ताडयेताः काव्यसंज्ञासमाहिताः ।
ऋग्वेदाद्भारतीवृत्तिः यजुर्वेदात्तु सात्त्वती ॥
कौशिकी सामवेदाच्चाशेषाचाथर्वणात्तथा ।

भरतः

न्यायापेतम्—काव्यदोषः

न्यायादपेतं विज्ञेयं प्रमाणपरिवर्जितम् ।

न्यासः

न्यसनं कथितो येन तत्र गीतं समाप्यते ।

तुलजः

न्यासो गीतसमाप्तिकृत् ।

कुम्भः

—(रागे उपयुज्यमानः)

न्यासस्स्वरस्तु स प्रोक्तो यो गीतस्य समाप्तिकृत् ।

कृष्णदासः

—सन्धिः

प्रशान्तिजातिनाटकस्य प्रथमः सन्धिः ।

शारदातनयः

प्रशान्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ।

न्याससमुद्भेधः

प्रशान्तजातिनाटके द्वितीयस्सन्धिः

शारदातनयः

प्रशान्तशब्देद्रष्टव्यम्

न्यासापन्यासजं साम्यम् (अवनद्धे)

पुष्करवाद्ये वंशवीणयोश्च न्यासापन्याससमत्वं ।
न्यासापन्यासयोगस्तु स्वराणां तु भवेद्यदा ।
वंशवीणोद्भवं वाद्यं न्यासापन्यासजं तु तत् ॥

भरतः

नोक्

अयमान्ध्रभाषाशब्दः । तन्त्र्यां मध्यमाङ्गुल्याः स्फोटः । चमत्कार-

प—स्वरः

प – पञ्चमस्वरः

पः

छन्दसि पञ्चमात्रागणः।
ताले प्लुतम्

पक्कसारणी—वीणायां करव्यापारः

मध्यमेलवीणायां वेङ्कटमखिना लक्षितः।
तत्र द्रष्टव्यम्।

पक्षप्रद्योतकौ—नृत्तहस्तौ

एतावेव परावृत्तौ पक्षप्रद्योतकौ वरौ।
उत्तानितौ केचिदिमौ परे तूर्ध्वगताङ्गुली।
पराङ्मुखौ च पूर्वाभ्यामाहुरेतावनन्तरम्॥

पक्षरुतम्—वीणावादनप्राणः

यत्रैते सकला हस्ताः क्रियन्ते बहुधा क्रमात्।
तत्पक्षरुतमित्युक्तं वाद्यं विद्यावतां वरैः॥

कुम्भः

अयं शब्दः पक्षिरुतं पक्षेरितं यक्षरुतं इत्यादिभेदैरादर्शेषु दृश्यते।

पक्षवञ्चितौ—नृत्तहस्तौ

त्रिपताकौ कटी मूर्ध्नि धृताग्रौ पक्षवञ्चितौ।

अशोकः

पक्षवञ्चितकावेव कैश्चिदुक्तो द्वयाश्रयः।

विप्रदासः

द्वयेति नृत्यनाट्ये इत्यर्थः।

पक्षिरुतम्—वीणावादनप्राणः

समस्तहस्तसंयोगाद्वाद्यं पक्षिरुतं मतम्।

पार्श्वदेवः

—वाद्यम्

समस्तहस्तवाद्यं तु वाद्यं पक्षिरुतं मतम्।

शार्ङ्गः।

पक्षिशार्दूलः—देशीनृत्तम्

सूत्रपूर्वं यथा टेक्क्यां गगने चरणद्वयम्।
संयुक्तं चलनेनाशु निपतेद्भूतले यदि।
पक्षिशार्दूल इत्युक्तः सङ्गीतज्ञैः पुरातनैः॥

वेदः

पक्षिशीला—स्त्री

अत्यर्थव्यावृतास्या च तीक्ष्णशीला सरित्प्रिया।
सुरासवक्षीररता बह्वपत्या फलप्रिया॥
नित्यं श्वसनशीला च सदोद्यानवनप्रिया।
शीघ्रा चपला बहुवाक् शाकुनं सत्त्वमाश्रिता॥

भरतः

पक्षिसालकः—लागनृत्तम्

यदालगमदिण्डस्य दक्षिणेन पदा पतेत्।
वामोऽन्तराले तिर्यक् चेत्प्रसृतः पक्षिसालकः॥

वेदः

पङ्केरुट्— मेलरागः (पङ्केरुहम्) (रागवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प निं ध नि स
(अव) स नि प म ग रि स

मञ्जु

पङ्क्तिः—ध्रुवावृत्तम्

त्रीण्यादौ तु यदा
चान्त्य चापि गुरु।
नाम्नावै कथिता
पङ्क्ति स्सा तु यथा॥
मसगणौ
एसा हंसवहू। एषा हंसवधूः।

भरतः

पङ्क्तिच्छन्दोवृत्तानि

पङ्क्त्यां सहस्रं वृत्तानां चतुर्विंशतिरेव तु।

भरतः

पङ्क्तिरथः—देशीतालः

ततः पङ्क्तिरथे प्लौ ऽ।

लक्ष्मणः

पञ्चकर्तरी—पाटवाद्यम्

पञ्चभिर्हस्तपाटैर्यत्समकर्तरिकादिभिः।
अन्वितं तद्भवेद्वाद्यं पञ्चकर्तरिकाभिधम्॥

वेमः

पञ्चकारी—देशीतालः

पञ्चकार्यभिधदा लघुः। २ मात्राः

तालप्रस्तारः

पञ्चघण्टानिनादः—देशीतालः

पञ्चघण्टानिनादाख्ये बिन्दुर्लगपपागलौ।
बिन्दुद्वयं च लगपास्ततः काकपदत्रयम्॥
० । ऽ ऽ̀ ऽ̀ ऽ ॥ ० ० । ऽ ऽ̀ + + +

गोपतिप्पः

पञ्चघातः—देशीतालः

गद्वयं लत्रयं ज्ञेयं निश्शब्दं लत्रयं ततः।
पञ्चघातस्तु विज्ञेयः प्रसिद्धः सर्वसम्मतः॥
ऽऽ॥।।।।

दामोदरः

पञ्चतालेश्वरः—प्रबन्धः

जगदेकस्तु पञ्चतालयुक्तगीतावर्तनमुक्त्वा लक्षणं पूरयति।
यथा-

ततः प्रबन्धनामा स्याद्गीतं चात्र विलम्बितम्।
उद्ग्राहे ततो यस्या नेतुर्नाम प्रगीयते॥

ततश्च मङ्गलं वाक्यं आलापे न्यास'इष्यते
प्रबन्धोऽयं द्विधा ज्ञेयो वीरशृङ्गारभेदतः॥

वीरावतारशृङ्गारतिलकौ तौ यथाक्रमम्।
श्रीरागो मालवश्रीश्च हिन्दोलः कैशिकी तथा॥

वेलावुली च तोडी च नट्टा शुद्धवरालिका।
एतेषु येन केनापि रागेणासौ प्रगीयते॥

जगदेकः

पदानि करणीयानि सप्तविंशतिसंख्यया।
एषां प्रबन्धमालापतालैर्विरहितो भवेत्॥

आद्यं चच्चत्पुटाख्यानतालेन पदपञ्चकम्।
पादद्वितयमावर्त्य गातव्यं तदनुस्वरैः॥

अन्तरा पटहोद्भूतैः कार्या षोडशमात्रिका।
अन्यच्चाचपुटाख्येन तालेन पदपञ्चकम्॥

ततो गातव्यमावर्त्य वारद्वयमथान्तरा।
हुडुक्काप्रभवैः कार्या अष्टौ षोडशमात्रिकाः॥

षट्पितापुत्रकाख्येन तालेनान्यदनन्तरम्।
आवर्त्य पूर्ववत्प्राज्ञैः गातव्यं पदपञ्चकम्॥

अन्तरा शङ्खपाटैस्स्यात्तत्र षोडशमात्रिकः।
संपक्वेष्टाकतालेन पदषट्कं तथाऽपरम्॥

ज्ञेयं पूर्ववदावर्त्य तत्र पूर्वोक्तमात्रिका।
कांस्यतालस्य शब्देन करणीयान्तरा ततः॥

उद्घट्टाख्येन तालेन नाम्ना नेतृप्रबन्धयोः।
यस्यावसीयते पञ्चवाक्यमङ्गलमिष्यते॥

सगाङ्गैरथवा शुद्धैः गेयोऽयममरप्रियः।
पञ्चतालेश्वरः प्रोक्तः प्रबन्धो गानकोविदैः॥

हरिपालः

अत्रपदमिति समाप्तवाक्यं गीतस्य एको विभागः।

पञ्चपाणिः—पाटवाद्यम्

समपाणिप्रभृतिभिर्हस्तपाटैस्तु पञ्चभिः।
पञ्चपाण्यभिधं वाद्यं वाद्यवेदिभिरीरितम्॥

वेमः

पञ्चपाणिप्रहतम्—पुष्करवाद्ये प्राणप्रहतिषु भेदाः

ते पञ्च समपाणिः अर्धसमपाणिः अर्धार्धसमपाणिः, पार्श्वपाणिः प्रदेशिनी चेति।

भरतः

पञ्चभाङ्गः—प्रबन्धः

स्वरैः पदैश्च बिरुदैः पाटैस्तेनैर्विरच्यते।
एषां प्रस्तारविन्यासे प्रान्ते तेन्नाधिको भवेत्॥
एको रागो यथेष्टं स्यादेकतालस्तथैव च।
पञ्चभङ्गिर्भवेदेवं

हरिपालः

अङ्कध्वनिप्रकारेण गेयं खण्डत्रयं भवेत्।
चतुर्थपादकैर्गीतैर्गमकैस्तत्र वर्जिताः॥

स्वरे पदे तथा पाटे बिरुदैश्च पृथक् पृथक्
अन्तरा तेन्नकोपेतः पञ्चभङ्गिर्निगद्यते।
चतुर्मुखप्रकारेण गीयते तेनकैर्विना॥

बिरुदान्तेन्नकस्थाने तेन्नकांशान्तरं तथा।
पञ्चभङ्गिप्रबन्धस्य दर्शितं लक्षणं मया॥

सोमेश्वरः

पञ्चमः—रागः

रागः पञ्चमको ज्ञेयः पहीनष्षाडवो मतः।

दामोदरः

शुद्धश्च पञ्चमो रागात् पञ्चमैरेव मण्डितः।
रागात् – रागाङ्गम्

भद

—देशीतालः

पञ्चमे द्वौद्रुतौ चैव ताले हि परिकीर्तिता ००

वेमः

—रागः

शुद्धपञ्चमरागाङ्गं ग्रहांशन्यासपञ्चमः।
समस्वरश्च पूर्णश्च रितारो मन्द्रमध्यमः॥
पञ्चमः कैशिकीसंज्ञो गातव्योऽयं महोत्सवे।

सोमराजः

विस्तारयत्येक एव ग्रामादस्मादयं स्वयम्।
स्तारवचनात्पञ्चमः सम्मतः सताम्॥

कुम्भः

—मेलरागः (मालवगौलमेलजन्यः)

पञ्चमांशग्रहन्यासो राजते रागपञ्चमः।
रिरिक्तो गीयते प्रातस्सत्रयेणाथवा युतः।
उच्यते केनचित्पूर्णः शृङ्गाररसदीपकः॥

श्रीकण्ठः

—रागाङ्गरागः

शुद्धपञ्चमकस्याङ्गं ग्रहांशन्यास पञ्चमः।
गेयो दिनाद्यप्रहरे उत्सवे पञ्चमः शुचौ॥
शुद्धपञ्चमभाषायाः कैशिकी पञ्चमः।
इति केचिन्न रागाङ्गं तथा स्यादिति तद्विधम्॥

भट्टमाधवः

पञ्चमः

नाभेः समुत्थितो वायुरोष्ठकण्ठशिरोहृदि।
पञ्चस्थानसमुद्भूतः पञ्चमस्तेन कीर्तितः॥

कुम्भः

प्राणोऽपानसमानश्चोदानो व्यान एव च।
एतेषां समवायेन जायते पञ्चमस्वरः॥

संगीतसरणिः

मरुन्नाभिस्थितो वक्षःकण्ठशीर्षाधराहतः।
पञ्चस्थानोद्भवो यस्मात्पञ्चमः कथितस्ततः॥

पाण्डतमण्डला

पञ्चमोऽप्येकवदनो भिन्नवर्णश्च षट्करः।
वीणाकरद्वये शङ्खाब्जे वापि वरदाभये॥
स्वयंभूर्दैवतं दीपं शाल्मलिः पितृवंशजः।
कोकिलावाहनं गाता नारदः प्रथमो रसः॥

सुधाकलशः

मेलरागः

अयं रूतन्त्रमेलः

पञ्चमो रिपहीनः स्यात्तीव्रगः सादिमः स्मृतः।
मध्यमन्याससंयुक्तो मध्यमांशेन शोभितः॥

अहोबिलः

(सर्वदा गेयः)

सादिमः ग्रहः षड्जः।

—स्वरहस्तः

अरालाख्योऽपविद्धश्चेत्पञ्चमस्वर इष्यते।

शृङ्गारः

पङ्क्तिश्छन्दः, हास्यशृङ्गारयोर्विनियोगः, कोकिलो रौति पितृवंश्यः, जलदश्यामः, ब्राह्मणः, शाल्मलिद्वीपभूः, जनोलोकवासी, कान्यकुब्जदेशीयः, जीववारजः, सामवेदी, कौथुमशाखी, पञ्चत्रिंशद्वत्सरः, पञ्चकलः, उत्सवे विनियुक्तः, चतुश्श्रुतिः।

पण्डितमण्डली

पञ्चमगोट्टाणी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म ग प नि स.
(अव) स नि ध नि ध प म ध म ग स.

मञ्ज

पञ्चमरागध्यानम्

रक्ताम्बरो रक्तविशालनेत्रः
शृङ्गारयुक्तस्तरुणो मनस्वी।
प्रभातकाले विजयी च नित्यं
सदा प्रियः कोकिलमञ्जुभाषी॥

दामोदरः

रक्ताम्बुजाक्षोऽरुणचारुचीरः
युवा सुवेषो रतिरङ्गयुक्तः।
प्रत्यूषकाले विजयी नितान्तं
स पञ्चमाख्यः कलकण्ठभाषी॥

श्रीकण्ठः

पञ्चमललिता—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि ग म रि स.

मञ्ज

पञ्चमषाडवः—रागः

आर्षभीधैवतीजात्योर्जातः पञ्चमषाडवः।
ऋषभांशः काकलीयुक्तो मध्यमन्याससंश्रितः॥

मोक्षः

वीरेऽद्भुते यदि कलोपनतारुण्यमूर्छा
तानस्तु वायुरतिरार्षभिका तु जातिः।
अंशो भवेदृषभको यदि मध्यमोऽपि
न्यासस्थितस्तदिह पञ्चमषाडवस्स्यात्॥

नान्यः

आर्षभ्यां च विनिष्पन्नो ज्ञेयः पञ्चमषाड्वः।
ऋषभांशेन संयुक्तः क्वचिन्न्यासोऽस्य पञ्चमः॥

कश्यपः

—रागः

रित्रयो रागसभूता ज्ञयः पञ्चमषाडवः

मदनः

मध्यमग्रामसंबद्धो भवेत्पञ्चमषाडवः।
आर्षभीधैवतीजातो रिषभो न्यासकांशयोः॥

ग्रहे कश्चिन्मध्यमान्तस्तथा पञ्चमषाडवः ।
सकाकलीप्रसन्नादिरारोही वर्णसंश्रये ।
योजितो लक्षणैरेवं भवेत्पञ्चमषाडवः ॥

हरिः

पञ्चमसारसंहिता

नारदकृता । सङ्गीतमकरन्दनामकग्रन्थः नारदकृतत्वेन मुद्रितः तत्तु नास्य स्यात् ।

पञ्चमस्वरमन्त्रः

द्रुतो हृदयाय नमः । मध्यशिरसे स्वाहा । विलम्बितं शिखायै वषट् । द्रुतलम्बः कवचाय हुम् । द्रुतमध्यः नेत्रत्रयाय वौषट् । मध्यमलम्बः अस्त्राय फट् । वरुण ऋषिः सुप्रतिष्ठा छन्दः आन्हवी देवता । ऐं ह्रीं श्रीं पं नमः ।

जगदेकः

पञ्चमस्वराभिनयः

कृत्वा तु पल्लवो हस्तो धुतेन शिरसा तथा ।
वैष्णवस्थानकेनापि दृष्ट्या कान्ताख्यया तथा ।
एवं विनिर्दिशेद्धीमान् स्वरं पञ्चमसंज्ञकम् ॥

दामोदरः

पञ्चमीकपालम्

अथोच्यते पञ्चमिकाकपाललक्ष्माधुनास्मिन् ऋषभो मतोऽशः ।
षड्जो ग्रहस्तत्र निषादषड्जौ गान्धारका मध्यमधैवतौ च ।
अल्पे भवन्त्यत्र कलाहि चाष्टौ स्यात्पञ्चमीवत्परिशिष्टमत्र ॥

रघुनाथः

ग्रहगतषड्जस्वरमिह रिषभांशं स्यादल्पतरनिषादं च ।
दुर्बलधैवतगान्धारस्वरषड्जैः समध्यमै रचितम् ॥
पूर्णस्वरमष्टकलं कपालमेतत्तु पञ्चम्याः ।
पञ्चमी शुद्धपञ्चमेन सकपालपाणिका गीयते ॥

नान्यः

पञ्चमीकपालगानम्

ऋषभोंशः स्वरो यत्र ग्रहष्षड्जस्तथाल्पकाः ।
षड्जमध्यमगान्धारनिषादा धैवतस्वरः ।
एतदष्टकलं नाम कपालं पञ्चमीभवम्
जयति विषमेत्यादिगानमष्टकलम् ।

कुम्भः

पञ्चमीध्यानम्

वाणी न केवलमहारि यथा विजित्य
प्रीतिप्रदा पिककुलात्स च वर्णभेदः ।
देवेन्द्रशेखरितपादसरोजरेणुं
तां पञ्चमश्रुतिमयीमनिशं नमामि ॥

जगदेकः

पञ्चमुखी -मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

पञ्चवक्त्रवंशः

सपादद्वियवोपेतैरङ्गुलैर्दशभिः स्मृतम् ।
सप्ताधिकैः पञ्चवक्त्रवंशमानं महीभृतम् ॥
पञ्चाङ्गुलं च विवरं मुखताराख्यरन्ध्रयोः ।
रन्ध्राष्टकं पुनर्ज्ञेयं पुनरर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥
सप्तकान्तरमानं तु पादोना त्रियवि पृथक् ।
समासतः सपादैकयवमङ्गुलकत्रयम् ।
मानं षण्मुखदण्डेन लक्ष्यशेषमिहेरितम् ॥

कुम्भः

पञ्चहस्तः—पाटवाद्यम्

समहस्तादिभिः पाटैः पञ्चभिः पञ्चहस्तकः ।

वेमः

पञ्चहस्ताः । दण्डहस्तः, युगहस्तः, ऊर्ध्वहस्तः, पिण्डहस्तः, स्थूलहस्तः—इति ।

पञ्चाननः– प्रबन्धः (पञ्चभङ्गीभेदः)

एतेषामेव विन्यासात्प्रान्ते पाटादिको यदा ।
रागाभ्यां तालयुग्मेन तदा पञ्चाननो मतः ॥

जग-मल्लः

एतेषामिति । स्वरपदपाटबिरुदतेन्नकाः
पञ्चभङ्गीप्रबन्धस्य भवन्त्यङ्गानि तत्र तु ।
प्रान्ते पादादिभिर्न्यासः तालरागावुभावुभौ ॥
इति पञ्चाननः प्रोक्तः,

हरिपालः

पञ्चास्यनन्दनः—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म स.

मञ्ज

पञ्चास्यः—स्वरजातिः

द्व्यशीतिभिस्सानुतारैः स्वरैः पञ्चास्य उच्यते
सानुतारैः चतुरधिकैरित्यर्थः ।

औमापतम्

पञ्जरः—देशीतालः

नगणो नगणश्चैव लोद्रौ द्रुतचतुष्टयम् ।
लघुर्द्रुतो गुरुश्चापि ताले पञ्जरसंज्ञके ॥

तालप्रस्तारः

पटः—अवनद्धम्

श्रीपर्णदारुजश्चारुः चतुरश्रो घनो दृढः ।
सविभागकरायामः पादः स्यात्करविस्तृतः ॥
क्षिप्ताभिरथ ऊर्ध्वं च द्वयोर्लोहशलाकयोः ।
मञ्जुमञ्जीरमालाभिः सुनादाभिरलङ्कृतः ॥
वाद्यतेऽसौ दृढं धृत्वा जानुभ्यामथवोरसा ।
पाटाः करटास्तस्मिन्नन्येऽपि पटहाश्रयाः ॥

सोमराजः

पटमञ्जरी—रागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा संपूर्णा पटमञ्जरी ।
हृष्यका मूर्छना ज्ञेया रसिकानां सुखप्रदा ॥

दामोदरः

पठमञ्जरी—मेलरागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा (मा)लवस्वरसंभवा ।
अवरोहे गवर्ज्याऽपि सादिमा पठमञ्जरी ॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

पटहः

पट शब्दं जहातीति हाधातोस्त्यागवाचिनः ।
कृते कप्रत्यये चैवं पटहस्य विधिः स्मृतः ॥
एवं च करटादीनामातोद्यानां पृथक् पृथक् ।
शब्दानुकरणादेव प्रायो नाम विनिर्दिशेत् ॥

नान्यः

—(मार्गरीत्या)

मार्गदेशीविभेदेन पटहो द्विविधः स्मृतः ।
प्राङ्मार्गपटहस्यात्र लक्षणं व्याहरामहे ॥
सार्धहस्तद्वयं दैर्घ्यं परिणाहोऽपि तन्मितः ।
मध्ये स्याद्दक्षिणं वक्त्रं सार्धैकादशाङ्गुलैः ॥
वामं दशाङ्गुलैस्सार्धैर्वदने दक्षिणे ततः ।
आयसं वलयं कार्यं वामे वल्लीकृतं बुधैः ॥
षाण्मासिकस्य वत्सस्य मृतस्यादाय पारिकाम् ।
तयावकुण्ठिते वल्लीवलयं वामवक्त्रके ।
तत्सप्तरन्ध्रकं कार्यं निक्षिप्तैस्तेषु दोरकैः ॥
सूक्ष्मैर्दृढैश्च बध्नीयात्कलशास्सप्तसंख्यया ।
हेमादिनिर्मितान्प्राज्ञः श्लथांश्च चतुरङ्गुलान् ॥
आयसीं पत्रिकां वामे विस्तारे त्र्यङ्गुलां समाम् ।
वेष्टयेत्पटहे त्युक्त्वा यमुङ्गलचतुष्टयम् ॥

पटहस्य मुखे द्वे च वत्सकायस्य चर्मणा ।
कवलाख्येन बध्नीयाद्वनेन पिहिते तथा ॥
कवलं दक्षिणास्यस्य परितः कृतरन्ध्रकम् ।
रन्ध्रक्षिप्तान्गुणान्गाढं वलये वामवक्त्रगे ॥
आकृष्य प्रयतः प्राज्ञो बध्नीयाद्दार्ढ्यसिद्धये ।
कवले वामवक्त्रस्य सप्तरन्ध्रनिवेशिते ॥
गुणैरावेष्ट्य वलये लोहे तु कलशान्दृढैः ।
मध्ये निक्षिप्य चाकृष्टैः वलयं याति गाढताम् ॥
कलशेभ्यो बहिर्वामवलयं च निबध्यते
बध्नीयात्सुदृढां कच्छां कटिवेष्टेन सम्मिताम् ।
इत्युक्तलक्षणं मार्गपटहस्य परिस्फुटम् ॥

मोक्षदेवः

—(देशीरीत्या)

एवमेव भवेद्देशी दैर्घ्ये स्यात्त्रिवितस्तिकः ।
सप्ताङ्गुलैर्दक्षिणास्यं षड्भिस्सार्धैस्तथापरम् ॥
उद्दल्या वद्ध्यते वामं वदनं स्वेच्छया बुधैः ।
उद्दली गदितं चर्म जाठरं चान्तरं पशोः ॥
विशेषः कथितोऽत्रायमन्यत्सर्वं च पूर्ववत् ।
काष्ठेन खादिरेणेह कर्तव्यौ पटहावुभौ ॥

मोक्षदेवः

एवमेव । मार्गपटहोक्तमार्गेणेत्यर्थः ।

पटहः

देशीमार्गप्रकाराभ्यां तत्राहुः पटहं द्विधा ।
त्रिवितस्तिप्रमाणं स्यादाद्यः खदिरदारुजः ॥
षष्ट्यङ्गुलः परीणाहे हरीतक्याकृतिः पुरा ।
तस्याङ्गुलानि सप्त स्युः वामे षड्दक्षिणे मुखे ॥
वामे तु वलयं वल्ल्या कार्यं लोहेन दक्षिणे ।
त्यक्त्वाङ्गुलानि चत्वारि वामे स्याल्लोहपत्रिका ॥
कार्याश्चाङ्गुला विस्तीर्णास्तस्यां च कनकादिना
कर्तव्यास्सप्त कलशाः प्रमाणे चतुरङ्गुलाः ॥
चर्मरन्ध्राणि वामास्ये कुर्यात्कलशसन्निधौ ।
रन्ध्रः प्रोतैस्सूत्रगणैः कलशांस्तांस्तु वेष्टयेत् ॥
आतप्य तत्र कुर्वीत गाढं वलयमायसम् ।
वल्लीमयं तु वलयं विदध्यात्सप्तरन्ध्रके ॥
मृतषण्मासवत्सस्य दृढं चर्मावकुण्ठितम् ।
कलशानामधस्तन्तुं बध्नीयात्सूक्ष्मदोरकैः ॥

बन्धयेत्कलशाग्रे तु कच्छामाकटिवेष्टनम् ।
दक्षिणं पटहस्यास्य कवलं वाम उद्दली ॥
देङ्कारः कवलोद्भूतो रेङ्कारस्तूद्दलीभवः ।
टवर्गश्च तवर्गश्च कवर्गश्च विवर्जितः ॥
भवन्ति पटहे वर्णा रहाभ्यां सह षोडश ।
क्रमव्युत्क्रमभेदेन पाटास्तेषामनेकशः ॥

सोमराजः

—मार्गपटहः

भवन्ति मार्गपटहे दैर्घ्ये पञ्चवितस्तयः ।
वक्त्रद्वयं सकवलं तत्र सार्धदशाङ्गुलम् ॥
शेषं समस्तमेतस्य देशीपटहलक्षणम् ।

सोमराजः

—अवनद्धम्

खदिरानोकहोद्भूतो मितास्यो मध्यमे महान् ।
त्रिवितस्तिर्भवेद्दैर्घ्यात् षष्ट्यङ्गुलसुविस्तृतः ॥
पञ्चाङ्गुलं भवेत्तस्य मुखं सव्यापसव्यकम् ।
चतुर्विंशाङ्गुलं लौहं दक्षिणे वलयं भवेत् ॥
वामास्ये वलयं वल्ल्या कुर्यात्किञ्चित्ततोऽधिकम् ।
चतुरङ्गुलमुत्सृज्य वामास्ये लोहपत्रिकाम् ॥
अङ्गुलत्रयविस्तारां दृढं कण्ठे विवेष्टयेत् ।
भवेयुः कलशास्सप्त रीतिकोटिविनिर्मिताः ॥
परितः कीलितास्तेषां चतुरङ्गुलमन्तरम् ।
रन्ध्राणि तेन मानेन कुर्यात्सव्यास्यचर्मणि ॥
आवेष्ट्य कलशांस्तांश्च वलयं लोहनिर्मितम् ।
आकृष्य सुदृढं कुर्यात्सप्तरन्ध्रानबन्धनः ॥
षाण्मासिकस्य वत्सस्य मृतस्यादाय पारिकाम् ।
अङ्गुल्या वलयं वल्ल्या तया सुश्लक्ष्णभूतया ॥
वामास्ये तत्समावेश्य वलयं सप्तरन्ध्रकम् ।
कलशेषु निबध्नीयाच्छिथिलं सूक्ष्मरज्जुभिः ॥
सव्यस्य वलयस्यान्ते कलशेभ्यो बहिस्ततः ।
बन्धनीया दृढं कच्छा कटिवेष्टावधिस्थिता ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं पटहस्थानकाभिधः ।
स्त्रीनृत्तस्योपयुक्तोऽयं कथितस्सोमभूभुजा ॥

सोमेश्वरः

पट्टतालवाद्यम्

श्रीपर्णिका काष्ठसमुद्भवत्वात् श्लक्ष्णं समन्ताच्चतुरश्रशोभि ।
विस्तारतो हस्तमितं च लेख्ये द्वात्रिंशता चाङ्गुलकैः प्रमाणात् ।
स्यात् त्रिंशतावाङ्गुलकैर्मितं तत्पट्टाभिधं वाद्यमिदं गृणन्ति ॥
तल्लोहनिर्मापितपट्टिकाभ्यां ऊर्ध्वं तथाऽधःप्रविबद्धरज्जुभिः ।
उद्घूरिभिर्घर्घरिकाभिधाभिरलङ्कृतं बन्धनमापिताभिः ।
यत्नेन सन्धार्य च वक्षसोऽग्रे जान्वोस्तथा मध्यत एतदत्र ।
स्वल्पेन तत्सिक्थकलेपनेन लिप्तं प्रवीणैरिह वाद्यते हि ।
करस्थशाखाग्रिमभागघृष्टाः पाटाः पुनस्त्वत्र इमे भवन्ति ।
वाखोखटो वा घरटा इतीमे तथैव पाटाः पटहोद्भवाश्च ।
हौडुक्किकाश्चाप्यथ दैवतानि महर्षयो राजवरोदितानि ॥

कुम्भः

पटाग्रणीः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स . -
(अव) स ध प म ग रि स.

मज

पट्टिनृत्तम्—देशीनृत्तम्

पदमेकं तालहीनं बद्धं त्रैलिङ्गभाषया ।
पूर्वस्वरोच्चार्यमाणं यदेकयतिसंयुतम् ।
पट्टिरसा कथिता तद्ज्ञैः विदग्धानां मनोहरा

दामोदरः

पट्टुः

अयमान्ध्रभाषाशब्दः। तन्त्र्यास्फोटने दृढास्फोटः। चमत्कारः

पाडमट्ठ्यः—देशीतालः

दीप्तमेकं भवेद्यत्र स पडिस्तु मण्ढके ।
ऽ

दामोदरः

पणवः

पणवन्ति स्तवन्तीति पणास्तोतार एव हि ।
अवति गच्छतीत्येवं पणवं चापि जानते ॥
श्रूयते चैव तस्यापि पुराणे यत्तथाध्वनिः ।
हरप्रीतिकरत्वेन तदाहुर्मुनयो यथा ॥
श्रुत्वा पणवनं (तः) शब्दं स्वयं नृत्यति शङ्करः ।
तस्माद्यन्नादसौ योज्यो गीतकासारितादिषु ॥

नान्यः

पण्डितमण्डली

सङ्गीतशिरोमणिकर्तारः। क्रै. प. १४२९ वर्षे गङ्गायमुनासङ्गमसमीपे कडं नगरे सुल्तानसाहप्रभुणा आहूता नानादेशीयाः पण्डिताः संभूय तद्राजाज्ञया प्राचीनान् ग्रन्थान् परामृश्य सङ्गीतशिरोमणिं व्यरचयन्निति ग्रन्थावतरणे दृश्यते । तत्र गीताध्यायः प्रौढः। तत्रैवावतरणिका वर्तते। अन्यस्संगीतशिरोमणिनामा ग्रन्थभागः प्रबन्धाध्यायमात्रपरिकरः पण्डितमण्डली-

शब्दहीनो वर्तते। उभौ एकग्रन्थभागावेवेति मन्यामहे। प्रबन्धभागे परमर्दि, अर्जुन, सोमेश्वर, प्रतापपृथ्वीपति, सोमवल्लभादीनां नामानि दृश्यन्ते। गीतभागे बृहद्दरुमलीक, संगीतसागर, रागार्णव, चूडामणि, वादिमत्तगजाङ्कुश, संगीतदर्पण, तालार्णव, सविस्तरकल्पवृक्ष, सङ्गीतरत्नावलि, नृत्यरत्नावलि, सङ्गीतमुद्रा, संगीतोपनिषत्सार, संगीतसारकलिका, संगीतविनोदानन्दसंजीवन, मुक्तावली, बालबोधादयो ग्रन्था: स्मृता:। तस्मादेते तत्पूर्वा इति स्पष्टम्।

पताकः—हस्तः

तर्जनीमूलसंलग्नः कुञ्चिताङ्गुष्ठको भवेत्।
पताकस्संहताकारः प्रसारिततलाङ्गुलिः॥

एष स्पर्शे चपेटे च पताकातालिकादिषु।
ज्वालासूर्ध्वगता स्वस्याङ्गुल्यः प्रविरलाश्चलाः॥

धारास्वधोगता पक्षिपक्षे त्वस्य कटिस्थिते।
ऊर्ध्वं गच्छन्नुच्छ्रितेषु पुष्करप्रहतौ त्वधः॥

ऊर्ध्वं गच्छन्कटिक्षेत्रादुत्क्षेपाभिनये करः।
आभिमुख्ये मुखक्षेत्रमागच्छन्निजपार्श्वतः॥

स्वपार्श्वे कम्पमानस्तु प्रतिषेधे भवत्यसौ।
शीघ्रं घर्षन्नधिष्ठाय पताकं क्षालने परम्॥

पताकं तु शनैर्घर्षन्मर्दने मार्जने तथा।
उत्पाटने धारणे च शिलादिस्थूलवस्तुनः॥

उचितौ विच्युतौ कार्यावेतावन्योन्यसंमुखौ।
अधोगतोच्छ्रितचलाङ्गुलिर्वायूर्मिवेगयोः॥

शार्ङ्गः

प्रसारितास्समास्सर्वाः यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि।
कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठस्स पताक इति स्मृतः॥

भरतः

तर्जनीमूलगोऽङ्गुष्ठः कुञ्चितः कुञ्चिताङ्घ्रिवत्।
अङ्गुल्यो यत्र जायन्ते समश्लिष्टप्रसारिताः॥

स पताक इति ख्यातः पताकाकारधारणात्।
समा इति प्रकृतिस्थाः। प्रसारिताः प्रसारिताग्राः॥

ज्यायनः

एष प्रहारपाते प्रतापने नोदने प्रहर्षे च।
गर्वेप्यहमिति तद्ज्ञैर्ललाटदेशोत्थितः कार्यः॥

एषोऽग्निवर्षधारानिरूपणे पुष्पवृष्टिपतने च।
संयुतकरणः कार्यः प्रविरलचलिताङ्गुलिर्हस्तः॥

स्वस्तिकविच्युतिकरणात्पल्लवपुष्पोपहारशष्पाणि।
विरचितमुर्वीसंस्थं यद्द्रव्यं तच्च निर्देश्यम्॥

स्वस्तिकविच्युतिकरणात्पुनरेवाधोमुखेन कर्तव्यम्।
संवृतविवृतं पाल्यं छन्नं निबिडं च गोप्यं च॥

अस्यैव चाङ्गुलीभिस्त्वधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभिः।
वर्षाग्निवेगवेलाक्षोभश्चौघश्च कर्तव्यः॥

उत्साहनं बहु तथा महाजनप्रांशुपुष्करप्रहतम्।
पक्षोत्क्षेपाभिनयं रेचककरणेन कुर्वीत॥

परिघृष्टतलस्थेन तु धौतं मृदितं प्रमृष्टपिष्टे च
पुनरेव शैलधारणमुद्घाटनमेव चाभिनयेत्॥

दशाख्याश्च शताख्याश्च सहस्राख्यास्तथैव च।
पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां कार्योह्यभिनये करः॥

भरतः

प्रतापने शीतशमनायाग्निस्पर्शग्रहणे राज्ञां च प्रतापे। प्रहारे हृदयलग्नतले ईषत्कम्पमानः प्रहर्षे च रोमाञ्चसम्मुख उद्गतः। गर्वेऽसदर्थे पार्श्वान्तरात्स्वपार्श्वमागच्छन् ललाटाभिमुख ऊर्ध्वः कर्तव्यः। संयुतकरण इति। हस्तद्वयमीदृशं कर्तव्यमित्यर्थः। चलनलक्षणा क्रिया यथाऽग्निज्वालासूर्ध्वगमनं जलधारास्वधोगमनमङ्गुलीनाम्। सम्मुखौ पताकौ मणिबन्धभुवि न्यस्तौ कृत्वा बाहुपरिभ्रमणयुक्तया स्वपार्श्वसमं स्वस्तिकविच्युतिः। संवृतविवृतमिति अधोमुखेन स्वस्तिकेन तद्विच्युत्या च अर्धं संवृतं अर्धञ्च विवृतम्। पाल्यं पतमानाद्रक्षणीयं विच्युतिपूर्वकम्। रेचककरणं इति रेचयति स्वसन्निवेशाद्यापयति स्वक्षेत्राद्वा या क्रिया। पक्षं पतत्रिणां। उत्क्षेपणं ऊर्ध्वगमनं। स्त्रीपुंसेति उभयोरपि अभिनेत्रोरभिनेययोर्वा।

अभिनवगुप्तः

तर्जनीसङ्गताङ्गुष्ठः स पताकः प्रकीर्तितः।
उत्कृष्टेऽथ लालने च सहसोत्तलकम्पितः॥

अम्बुधौ तु पुरोगस्स्याद्ध्वनिर्देशेष्वधोगतः।
चिन्तने तु पुरोगस्स्यात्पश्चादभिगतो ऋजुः॥

निवारणे तिरश्चीनः स्थितौ चाधोमुखो ऋजुः।
आत्मन्युरसि च ज्ञेयः पादयोरुभयोरपि॥

अधोमुखौ पुरोगौ च निकृष्टे च मनागुभौ।
उरसश्च समीपे च श्वङ्गे पार्श्वेत्वधोमुखौ॥

समूहे निबिडे चैव संयुतौ तावधोमुखौ।
गमने तु पुरोगस्स्याद्धर्षे चौ बोर्ध्वगो भवेत्॥

अद्भुते चोत्तलो नेयः खड्गे पार्श्वचलोधृतः।
अधस्तलौ युक्तपार्श्वौ प्रकाशे विगतक्लमे॥

मङ्गलद्रव्यसंस्पर्शे मर्यादायामुरोगतः।
अन्यान्याभिमुखौ तौ च वने वध्ये पुरोगते॥

पुरोवलयितेनैव मध्यदेशे तदा भवेत् ।
ललाटनिकटस्थौ तु तिरश्चीनौ समुद्धृतौ ॥

इमौ स्यातामन्धकारे मुखदेशे तदुन्मुखौ ।
पुरोन्नतौ तौ च पटे निषेधे च पराङ्मुखौ ॥

सत्यर्थे तु सभायां च ज्ञेयौ तौ संयुतौ तथा ।
अन्नस्पर्शे च विप्राणां प्रदाने ह्यभयस्य च ॥

तिर्यगावर्तमानौ च भवतोऽधोमुखावपि ।
क्रमादूर्ध्वान्निपतितो भविष्यति भवेदयम् ॥

पुरोदेशगतश्चोर्ध्वमुखदेशा… …मुद्धृतौ ।
विभागे चैव विवृतौ प्रेक्षे चैव पुरोगतः ॥

स्वपार्श्वतलयोश्श्लिष्टावञ्जलिस्स्यात्पताकयोः ।
वन्दने शरणे चैव प्रार्थने कीर्तितावुभौ ॥

शरीरालंक्रियायां च स्फुटोत्तानतलौ भवेत् ।
वने समुद्रे वलयाकारोऽयं कीर्तितो बुधैः ॥

घ्राणे चाये चोर्ध्वतलः नियतो मण्डलाकृतिः ।
शमन लाडन चैव मार्गे चार्थे प्रकीर्तितः ॥

अधिकार्थेऽन्वेषणे च कुले चाधोमुखो भवेत् ।
कुटुके कम्पितश्चायं द्वौ च पापे कृतौ तथा ॥

अन्तिके मङ्गले चैव लम्बितौ चापि वर्धके ।
मनस्तापे च मन्दे च धृतं सीमन्तपार्श्वके ॥

शयने च तले चैव चन्द्रस्योद्गमने तथा ।
विलम्बिताग्रौ नखरौ … मुखकम्पितः ।
वचनार्थे चावितथे वितथे च भवेदयम् ॥

अभिनयप्रकाशे

दक्षिणेन शिरोदेशे पाणिना शिरसा पुनः ।
न तेन वामतः किञ्चिद् भ्रुकुटीकुटिलभ्रु च ॥

स्तोकविस्फारिताक्षेण प्रहारमभिनिर्दिशेत् ।
प्रतापनं तथोद्धृतो ॥

विकृतास्येन फालस्थः किञ्चिद्विचलितः करः ।
पताकः स्फारिताक्षेण भ्रुकुटीकुञ्चितभ्रुवा ॥

कार्योऽहमिति गर्वस्याचिवशास्त्रविशारदैः ।
अर्थेषु वक्ष्यभागेषु संयुतं चैनमाचरेत् ॥

द्वितीयहस्तमुक्तो यः मद्धस्तामंगुलप्रसृतः ।
ऊर्ध्वं प्रसर्प्य कर्तव्यः प्रचलद्भिरलाङ्गुलिः ।
विदध्यादित्थमेवोक्तं वर्षधारानिरूपणे ॥

दर्शयेत् ।
पुष्पवृष्टिप्रपतने प्रचलद्भिरलाङ्गुलिः ॥

कार्यं हस्तद्वयं वक्र……………… ।
तेनैव कृत्वा चोत्तानं विधायस्वस्तिकं बुधः ॥

कुर्वाणो विच्युतिं तस्य पल्लवं संप्रदर्शयेत् ।
पुष्पोपहारं शष्पाणि ये चार्था भूतलस्थिताः ॥

सानुन्नमितवामभ्रूः किञ्चिदुद्वाहयन् शिरः ।
तादृशं हस्तयुग्मं तु कुर्यादविकृताननः ॥

अधोमुखेन तेनैव कर्तव्या घटना मिथः ।
संवृतं याप्यविश्लिष्टं विवृतं वाथ श्लिष्टकम् ॥

दर्शनीयं च वदनमस्मिन्नविकृतं सदा ।
पाल्यं छन्नं च कर्तव्यं स्वस्तिकेन परस्परम् ॥

किञ्चिद्विनतमूर्धा च विधायाधोमुखौ तलौ ।
निबिडं निबिडेनैव निर्विकारमुखाम्बुजः ॥

उरसोऽग्रे तथार्ध्वेन परावृत्तेन हस्तयोः ।
युगलेन मनश्शक्तिं प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥

गोप्यं वामेन गुप्तेन किञ्चिद्विनतमस्तकः ।
किञ्चिदाकुञ्चितां वामां भ्रुवं कृत्वा प्रदर्शयेत् ॥

पताकास्थानकम्—(प्रथमं)

सहसैवार्थसंपत्तिर्गुणवत्युपकारतः ।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥

भरतः

यत्रोपकारकमपेक्ष्य गुणवतीं उत्कृष्टार्थस्य फलस्य सहसैवाचिन्तितोपनततत्वेन भवति सम्पत्तिः तत्प्रथममिति साध्यफलयोगात् प्रधानं पताकास्थानम् । यथा—रत्नावल्यां सागरिकायां पाशावलम्बनप्रवृत्तायां वासवदत्तेयमिति मन्यमानो यदा राजा पाशं मुञ्चति तदा तदुक्त्या सागरिकां प्रत्यभिज्ञाय हा कथं प्रिया सागरिका इत्यादि । अत्रान्यत्प्रयोजनं चिन्तितम् । तद्वैचित्र्यकारि च प्रयोजनान्तरं सम्पन्नम् । तत्र च दैवयोगः तथाभूतदेशकालभूतो नायकः स्वात्मैवान्याभिसन्धिबलात्कल्पितभेदः सागरिकैव वा मरणमेवोचितमित्यन्याभिसन्धानेन वदतीति पताकानायकसदृशत्वं भजते ।

अभिनवः

सहसैवेत्यादि । तत्क्षणादेव समीहितस्यार्थस्य निष्पत्तिः । उपकारतः । अभिवाञ्छितसिद्धिनिष्पादनतः । तत्पताकास्थानं प्रथमं वेदितव्यम् ।

यथा—जीमूतवाहनस्य परार्थे आत्मानं ददतः शङ्खचूडेन न दत्तं वध्यचिह्नं। तद्व्याकुलस्य कञ्चुकिनानीय मित्रावसुजनन्या प्रहितं रक्तवासोयुगं दत्तम्।

सागरः

पताकास्थानकम्— (द्वितीयम्)

वचस्सातिशयं श्लिष्टं काव्यबन्धसमाश्रयम्।
पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम्॥

भरतः

काव्यस्य प्रकृतस्य वर्णनीयस्य यो बन्धः अतिशयोक्त्यादिना योजनं तन्निमित्तवशाद्यद्वचनं सातिशयश्लिष्टमप्रकृतं प्रत्युचितं तद्वचनं तदर्थो वा तदुच्चारयिता वा यादृच्छिकं वा प्रकृतोपयोगित्वेन सहकारित्वेन गच्छत् द्वितीयं पताकास्थानमभिसन्धानापेक्षया। यथा—रामाभ्युदये तृतीयेऽङ्के सीतां प्रति सुग्रीवस्य सन्देशोक्तिः।

बहुनात्र किमुक्तेन पारेऽपि जलधेः स्थिताम्।
अचिरादेव देवि त्वां आहरिष्यति राघवः॥

अत्रान्यप्रयोजनेन अतिशयोक्त्याशयेन प्रयुक्तेऽपि वचसि पारेऽपीत्यादि प्रकृतोपयोगातिशयात् पताकास्थानकम्।

अभिनवः

वचस्सातिशयमित्यादि। वचो वचनं सातिशयं बह्वर्थसमाधानम्। श्लिष्टं द्व्यर्थवाचकं काव्यबन्धसमाश्रयम्। प्रस्तुतस्य काव्यस्याश्रयम्। यथा—वेण्यां सूत्रधारः निर्वाणवैरेत्यादि।

सागरः

(तृतीयम्)

अर्थोपक्षेपणं यत्र लीनं सविनयं भवेत्।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमिष्यते॥

भरतः

लीनमस्फुटरूपं उत्क्षिप्यमाणमर्थजातं श्लिष्टेन संबन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेनापि प्रत्युत्तरोपेतं सत् यत्र सविनयं विशेषेण नयनेन विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं संपद्यते तत् तृतीयं पताकास्थानकम्। यथा—मुद्राराक्षसे चाणक्यः अपि नाम राक्षसो गृह्येत इत्यस्फुटेऽर्थे उपक्षिप्ते सिद्धार्थकः आर्य गृहीत इत्येतत्प्रत्युत्तरं सन्देशाशयेन प्रयुक्तं औचित्याद्विशेषनिश्चयं करोति। पुनश्चाणक्यः आत्मगतं गृहीतो राक्षस इति मन्यते। इदं च प्रकृतसाध्योपयोगाङ्गित्वात् पताकास्थानीयमिति वीथ्यङ्गाद्गण्डादस्य भेदः।

अभिनवः

अर्थोपक्षेपणमिति। यस्मिन्नर्थप्रकाशं लीनं सविनयं औद्धत्यमपास्य मम्रं भवेत् श्लिष्टप्रत्युत्तरं द्व्यर्थावभासम्। खण्डितनायकयोः उत्तरोत्तरमस्मिन्नुदाहरणमुपन्यस्यते। कान्ते नाथेत्यादि।

सागरः

—(चतुर्थं)

द्व्यर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः
उपन्याससयुक्तश्च तच्चतुर्थमुदाहृतम्॥

भरतः

यो वचनविन्यासः कथारूपं वा सालङ्कारत्वसंपत्त्याशयेन शोभनः प्रसादयुक्तः श्लेषवशाद्व्यर्थे इति अनेकार्थसंप्रयुक्तः तादृशस्सन्नुपन्यासे वस्त्वन्तरोपक्षेपे सुष्ठु संपद्यते। तच्चतुर्थम्। यथा—रत्नावल्याम् प्रीत्युत्कर्ष इत्यादौ (१-२३) काव्यरूपताशयेन श्लेषः प्रयुक्तः प्रधानवस्त्वन्तरं सागरिकागतमुत्क्षिपति। अयं स राजा उदयनो यस्याहं तातेन दत्तेति सागरिका

अभिनवः

उपपत्त्या संप्रयुक्तः, अर्थद्वयवाची काव्ययोजनाक्षमः उपपत्तिमान्। अस्य प्रयोगो मुखादिसन्धिचतुष्टये क्वापि विधातव्यः।

सागरः

आगर्भादाविमर्शाद्वा पताका विनिवर्तते।
कस्माद्यस्मान्निबन्धोऽस्याः परार्थः परिकीर्त्यते॥

यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत्॥

भरतः

स्वफलसिद्धये यत गाणनस्य तत्र तत्रावश्यं पृथग्गणनाशङ्काम्। अस्मत्पक्षे कस्मिंस्तर्हि प्रधानसन्धौ तस्यानुयायित्वमिति दर्शयितुमाह आगर्भादिति। यमर्थं व्याप्य निवर्तेत पताकेतिवृत्तं तावत्येव पताकानायकस्य स्वफलसिद्धिरुपनिबन्धनीया। सिद्धफलस्त्वसौ प्रधानफल एव व्याप्रियमाणः भूतपूर्वगत्या पताकाशब्दवाच्यः प्रधानवच्च कल्प्येते त्युक्तत्वान्निर्वहणपर्यन्तं पताकास्थानफले क्रियमाणे तुल्यकालयोरुपकार्योपकारकत्वाभावात्, तेन प्रधानोपकारो न भवेत्। प्रधानवच्च कल्प्येतेति पताकालक्षणे अभिधानाद्बहुतरेतिवृत्ते व्यापकता नायकस्य पताकानायकस्य तु परिमितेति वृत्तव्यापकत्वं। यत्रार्थे इत्यादि—अर्थः प्रयोजनमुपायश्च। कर्मकरणव्युत्पत्त्या अन्यस्मिन्नुपाये प्रयोजने वा चिन्तिते अन्यः उपायान्तरप्रयोजनान्तरलक्षणः प्रकर्षेण युज्यते सम्बध्यते यत्रेति तत्पताकास्थानकम्। पताकाधारत्वादुपचारादितिवृत्तमपि पताकास्थानकम्। उपाध्यायास्त्वाहुः पताकायाः स्थानमितिवृत्तता। तत्र चार्थः क्रियमाणोऽपि पूर्वपदार्थमुपसंक्रामति। पताकास्थानकमिति वृत्तमेवोच्यते। तत्र वर्तमानं तु जडाजडरूपं पताकासदृशमित्यर्थादुक्तं भवति। स चान्योऽर्थः तल्लिङ्गः

तन्मुख्यमर्थं लिङ्गयति। विचित्रयतीति। आगन्तुकेन भावेनेति। भावनं भावः कारणत्वं। तच्च द्विविधं स्वरूपकृतं सहकारिकृतं च। सहकारिकृतमागन्तुकमुच्यते। तेन सहकारित्वसामान्यात्तत्समर्थाचरणलक्षणात्पताकासादृश्यमिति यावत्। अन्यामसन्धानेऽन्यसिद्धिश्चेत् भूषणभूतापि कैश्चिद्भूषणत्वेन गृहीता। तैरर्थशब्दः उपायवाच्योपाश्रितः। तल्लिङ्ग इति कारणत्वधर्माभावप्रवृत्तिनिमित्त उपायः।

अभिनवगुप्तः

पताकास्थानानि चत्वारि। काव्यस्यालङ्कारभूतान्यपि निर्वहणसन्धिवर्ज्यं कार्याणि पताकास्थानानि शोभाहेतूनि। यथा— दशरथाङ्के रामस्य राज्ये चिन्त्यमाने भरतस्य राज्यं तल्लिङ्गजातमिति दशरथ उक्त्वा रामोऽपि गच्छतु वनमिति विषादेनागन्तुकेन व्यभिचारिणा भावेन गृहीतः पठति।

सागरनन्दी

स्वार्थाय प्रवृत्तो यो हेतुश्चेतनः परस्य प्रधानस्य प्रयोजनं सम्पादयति सा प्रसिद्धिप्राशस्त्यहेतुत्वात्पताकेव पताका। सुग्रीवविभीषणादिर्हि रामादिनोपक्रियमाणो रामादेरात्मनश्चोपकाराय भवन् रामादेः प्रसिद्धिं प्राशस्त्यं च सम्पादयति।

रामचन्द्रः

अतीतानागते कार्ये कथ्यते यस्य वस्तुनः।
अन्यापदेशव्याजेन पताकास्थानकं तु तत्॥
तत्तुल्यसंविधानं च तथा तुल्यविशेषणम्।
इति द्विधा यदन्योक्तिरूपं तत्प्रथमं भवेत्॥

शारदातनयः

पताकवर्तना

मणिबन्धावधिभ्रान्तिः पताकस्य मुहुर्भवेत्।
सव्यापसव्यतो यत्र सा पताकाख्यवर्तना॥

अशोकः

पताकहस्तमुख्यता

प्रकृतित्वात्पताकस्य प्रवृत्तिस्सर्वकर्मसु।
जायते हि स्वभावेन विनियोगोऽस्य तन्महान्।
प्रसूतिर्बहुहस्तानामत एवास्य मुख्यता॥

ज्यायनः

पताका—अर्थप्रकृतिः

यस्या वृत्तं पदार्थं स्यात्प्रधानस्योपकारकम्।
तत्सम्बन्धाच्च फलवत्सा पताकेति कीर्तिता॥

भरतः

कथाशरीरव्यापिनि पुनस्सहायविशेषे साधकतमत्वं करणभूते वर्तमाने आरम्भः पताकेत्युच्यते। कथाशरीरव्यापिनो हि नायकस्य प्राधान्येन यदुपकारकं स्वेन च फलेन च फलवत्सा पताका। यथा हि पताका कस्य चित् चिह्नरूपेण प्रकर्षशोभायै भवति एवं तेषु यदुपनायकादेश्चरितं तत्प्रधानस्यात्मनश्च शोभाप्रकर्षाय जायमानं पताकेत्युच्यते।

भोजः

यथा – मूर्ध्ना जाम्बवतोऽभिवाद्य इति रामचरिते।

—गर्भसन्धौ तृतीयमङ्गम्

कार्यसिद्धये मित्रसंपल्लाभः।

यथा – मायामदालसे अग्निपतितां मदालसामदहता मैत्री दर्शिता।

सागरनन्दी

—(क्रिया) तालाङ्गम्

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

—अर्थप्रकृतिः

यद्वृत्तं हि परार्थं स्यात्प्रधानस्योपकारकम्।
प्रधानवच्च कल्प्येत सा पताकेति कीर्तिता॥

पतिता—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

—भ्रूः

पतिता भ्रूरधः प्राप्ता सद्वितीयं क्रमेण वा
हासे घ्राणे विस्मये च रोषे हर्षजुगुप्सयोः॥
असूयाक्षेपयोश्चोभे पतिते गदिते भ्रुवौ।

अशोकः

अनिष्टगन्धासूयादौ भ्रुवमेकामधो नयेत्।
हास्यशोकविषादेषु भ्रुवौ द्वे अप्यधो नयेत्॥

विप्रदासः

पत्रकर्णिका—कर्णभूषणम्

पत्रलेखाः—गण्डभूषणम्

पथनी—श्रुतिः

पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः। पञ्चमोऽत्र त्रिश्रुतिः।

पथ्या—प्राकृते मात्रावृत्तम्

लयश्चतुर्मात्रिका गणाः एकः पञ्चमात्रिकः।

लः गः

विरहाङ्कः

पदम्—वाद्यप्रबन्धः

यत्र चोद्ग्राहखण्डं तु स्वल्पमेव प्रयुज्यते।
शुद्धैः कूटैस्समस्तैश्च व्यस्तैः पाटैः प्रकल्पितः॥

बद्धो वर्णसरेणापि नातिदीर्घो भवेद्ध्रुवः।
अन्ते च छण्डणः कार्यः पदं तत्परिकीर्तितम्।
प्रायेण नर्तने दीप्ते पदं तस्मिन्प्रयुज्यते॥

वेमः

वादयित्वा यतिं पूर्वं पाटेनान्ते विमुच्यते।
वाद्यप्रबन्धमध्ये तत्पदमित्युच्यते बुधैः॥

सोमेश्वरः

आदितो वादयित्वा यत्पाटेन त्यज्यते यतिः।
वाद्यप्रबन्धमध्ये तत्पदमित्युच्यते बुधैः॥

उदाहरणं रत्नाकरे द्रष्टव्यम्।

सोमराजः

उद्ग्राहोऽल्पो ध्रुवो नातिदीर्घः शुद्धादिनिर्मितः।
स्याद्वर्णसरबद्धो वा छण्डणोऽन्ते यदा तदा॥

पदं वदन्ति वाद्यज्ञाः प्रायस्तद्दीप्तनर्तने।
वादयित्वा यतिं मध्ये प्रबन्धस्य विमुच्यये।
पाटेन यत्र तत्प्रोक्तमपरैस्सूरिभिः पदम्॥

—प्रबन्धार्थम्

पदं प्रकाशयेदर्थं,

हरिपालः

पदकम्—वक्षोविभूषणम्

सुवर्णोपरिविन्यस्तरत्नराजिसमन्वितम्।
हरिन्माणिक्यनीलेन बृंहिता नायकेन च॥

मध्यदेशनिविष्टेन मणिना परिशोभितम्।
पदकं रुचिरं रम्यं वक्षःस्थलविभूषणम्॥

सोमेश्वरः

पदगलिता—मात्रावृत्तम्

द्वौ चतुर्मात्रिकौ एकः पञ्चमात्रिकः चतुर्षु पादेषु यमकम्।

पदद्वयनिकुट्टिता—भुड्पचारी

पदद्वयनिकुट्टा स्यात्सैवाङ्घ्रिद्वयनिर्मिता।

अशोकः

सेत्येकपदकुट्टिता।

पदनृत्तम्—देशीनृत्तम्

कर्णाटभाषया बद्धं यदुद्ग्राहादिभिर्युतम्।
तालेन येन केनापि युतं तत्पदसंज्ञकम्॥

दामोदरः

पदार्थटीका—हस्तप्राणः

अङ्गानां कथितानां स्यादर्थनिर्वाहता यदि।
ज्ञेया पदार्थटीकेति पूर्वं या भरतोदिता॥

शृङ्गारः

पदार्थाभिनयः

यद्यद्भावाश्रयं नृत्तं पदार्थाभिनयात्मकम्।

शारदातनयः

पदोच्चयः—लक्षणम्

बहूनां तु प्रयुक्तानां पदानां बहुभिः पदैः।
उच्चयस्सदृशार्थो यः स विज्ञेयः पदोच्चयः॥

गुणैर्बहुभिरेकार्थैः पदैर्यस्संप्रशस्यते।
पदोच्चयं तु तं विद्यान्नानार्थग्रथितार्थकम्॥

भरतः

एकतात्पर्यार्थनिष्ठैः बहुभिश्शब्दैर्ये वाच्यत्वेन स्वीकृता धर्माः तदुपलक्षिततत्वेनैव यस्तद्वस्तुनः प्रशंसनं कथं नानार्थैर्ग्रथितात्मकमुपलम्भितरूपं कृत्वा तत्पदानामुच्चयः उत्कर्षेण वचनबाहुल्यं यत्रेति पदोच्चयः। यथा—असारं संसारं (मालतीमाधवे) इत्यत्र ह्यवान्तरावगमकारिणां अवान्तरवाक्यरूपाणां पदानां तात्पर्यमभिन्नं सार्थे तु भिन्नः। पादशब्दस्तु अन्ये पठन्ति पादो भाग इत्यादि।

अभिनवः

पद्मः—देशीतालः

विज्ञेयः सगणः पद्मः। ।।ऽ मदनः

पद्मकेसरः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म ग म प ध प नि ध नि प नि ध स.
(अव स नि ध प म ग रि ग स.

मञ्ज

पद्मकोशः—हस्तः

अङ्गुष्ठाङ्गुलयो यस्मिन्नलग्नाग्रा धनुर्नताः।
विरलाः पद्मकोशोऽसौ कार्यो देवार्चने बलौ॥

द्विस्त्रिर्वा विप्रकीर्णाग्रः पुष्पाणां प्रकरे करः।
फले बिल्वकपित्थादौ स्त्रीणां च कुचकुम्भयोः॥

शार्ङ्गः

पद्मकोशस्वस्तिकहस्तः

कुचस्थलसमीपस्थं पद्मकोशद्वयं तदा।
बध्वा तु कुचभावेऽपि पद्मकोशस्य स्वस्तिकः॥

वक्षस्तले स्वयं हस्तः कुचद्वयनिरूपणे।
पार्श्वभागे स्वयं हस्तः पर्वतद्वयदर्शने॥

पद्मनामः—देशीतालः

पद्मनाभे निरूपिता।
गुर्वोर्मध्ये तु षट्दण्डचयवोऽनुद्रुतान्तराः।

ऽ।ˇ।ˇ।ˇ।ˇ।।ऽ लक्ष्मणः

पद्मबन्धः—नृत्तबन्धः

द्वितीया प्रथमे पङ्क्तिरथाद्याया द्वितीयके।
स्थाने स्थिता द्वितीयस्यास्तृतीयं पदमाश्रयेत्।
तृतीयायाश्चतुर्थं च चतुर्थ्या च द्वितीयकम्॥
स्थानक्रमाद्व्रजेनेवं द्वितीया पङ्क्तिरिष्यते।
तृतीयपङ्क्ते राद्यस्था द्वितीयाया द्वितीयकम्॥
आद्यायाश्च तृतीयं च चतुर्थं च क्रमाद्व्रजेत्।
एवं तृतीयपङ्क्तिः स्यादथ तुर्याद्यमाश्रिता॥
तद्द्वितीयं पदं प्राप्य तृतीयायास्तृतीयकम्।
द्वितीयायाश्चतुर्थं च क्रमाद्गच्छेदियं पुनः॥
चतुर्थी पङ्क्तिरेवं तु चतस्रः पात्रपङ्क्तयः।
मिथश्चरन्ति मिलिता एवं विनिमयात्पृथक्।
तं पद्मबन्धमाचष्ट रूपनारायणो नृपः॥

वेमः

पद्मभ्रमरः—हस्तः

वक्षसोऽग्रे स्थितः पद्मो भ्रमन्नुपरिषट्पदः।
पद्मभ्रमरनामासौ करः प्रोक्तो मनीषिभिः॥
षट्पदः - हस्तविशेषः।

जगन्नाथः

पद्मवर्णः

सितरक्तसमायोगे पद्मवर्णः प्रकीर्तितः।

भरतः

पद्मवर्तना.

नलिनीपद्मकोशौ चेत्सविलासं लुठन्ति तौ।
पूर्वसूरिभिरादिष्टा पद्मवर्तनिका तदा॥

अशोकः

पद्मकोशाभिधौ हस्तौ व्यावृत्तादिक्रियान्वितौ।
आश्लिष्टौ च करौ क्षेत्रव्यावृत्तपरिवर्तितौ।
मिथः पराङ्मुखौ सन्तौ सैषा कमलवर्तना॥

कल्लिनाथः

पद्मवीणा

नकुलादीनां लक्षणे द्रष्टव्यम्।

पद्मसौन्दर्या—मेलरागः (रामप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग स.

मञ्ज

पद्माकारः—वर्णालङ्कारः

सरिससससरिगग, रिगरिरिरिरिगमम, गमगगगमपप, मपममसमपसध, पधपपपधनिनि, धनिधधधनिसस।

प्रतापसिंहः

पद्मावली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि ध प ग रि स.

मञ्ज

पद्मासतम्—मेलरागः (विश्वम्भरीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि स.
(अव) स नि ध नि प ग रि स.

मञ्ज

पद्मिनी—द्वादशाक्षरवृत्तम्

ररररा:। भरतः

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रागणौ द्वौ पञ्चमात्र एकः ग

विरहाङ्कः

—(क्रिया) तालाङ्गम्

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

पद्मिनीहस्तः

षड्जश्च धैवतश्चैव पद्मिनी स्वर इष्यते।
पद्मिन्याश्शुकतुण्डस्स्यादपवेष्टितरूपकः॥

पद्मिन्यभिनयः

अलपल्लवमृगशीर्षहस्तयोः ललाटदेशधारणेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्र

पन्तुरागध्यानम्

अभिनवजलदाभश्यामलां कोमलाङ्गीं
करगतशुकबालां कान्तसान्निध्यलीलाम् ।
शुचिविमलदुकूलां चारुसौवर्णकैलां
मधुचषकसमीपां पन्तुकां चिन्तयामि ॥

रागसागरः

पन्तुवराली—मेलकर्ता

केक्यादि धेनुशिवमेषविरुद्धमध्य-
पञ्चाधिधैवतमहेशनिषादमेवम् ।
सर्वत्र तुल्यमिति पन्तुवरालिरागे
संपूर्णजातिरिति गायति चित्तसेनः ॥

सरिपधाः शुद्धाः । गस्साधारणः । प्रतिमध्यमः । काकलिर्निषादः ।

परमेश्वरः

—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स

मञ्ज

पन्तुवरालीरागध्यानम्

गण्डमण्डितसुकुन्तलजालां
दण्डकेलिवरकुण्डललोलाम् ।
पाटलाहितसखीसहलीलां
नाटिकां भजति पन्तुवराली ॥

रागसागरः

पन्नगलास्यः—रागः

षाड्जीधैवतिकाभ्यां जातिषड्जश्च षड्जकन्यासः ।
पूर्णः पञ्चमकाल्पः पन्नगलास्येति (विश्रु)ताख्या स्यात् ॥

नान्यः

परकिया—नायिका

परोढा यद्यपि प्रायो न महाकविभिः स्फुटम् ।
प्रबध्यते स्वप्रबन्धे तथाप्यवोच्यते कियत् ॥
अनन्यशरणा स्वीया धनहार्या पराङ्गना ।
अस्यास्ति केवलं प्रेम तेनैषा रागिणां मता ॥

कुम्भः

अत्र पराङ्गनेति वेश्या विवक्षिता । अस्याः परकीयायाः ।

परजरागध्यानम्

परज इषुधनुर्धारी हारी गौरस्तनुस्तनूदीर्घः ।
मिथ आहततालवधूशालीस्तवनेन शालीनः ॥

सोमनाथः

परद्रुते मतम्

परद्रुतानुद्रुतादींस्तालस्यावयवान् परे ।
कथयन्त्यतिसूक्ष्मत्वात्ते भेदा नैव लक्षिताः ।
एतेषामुपयोगस्तु गमकालापगोचरः ॥

वेमः

परन्तपः—देशीतालः

परन्तपे प्लुतो वक्री खण्डलः कुण्डली लघुः ।
ऽ̇ ऽ । ० ।

लक्ष्मणः

परमेश्वरः

वीणालक्षणकर्ता । कालः १७००
दक्षिणे चिदम्बरप्रान्तवासी । मन्त्रज्यौतिषयोः प्रवीणः ।

परा—श्रुतिः

पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः ।

अनूपः

पञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः ।

सुधा

पराजिता—श्रुतिः

पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः ।

अनूपः

परावृत्तम्—शिरः

पराङ्मुखीकृतं शीर्षं परावृत्तमुदीरितम् ।
तत्कार्यं कोपलज्जादिकृते वक्त्रापसारणे ।
परावृत्तानुकरणे पृष्ठतः प्रेक्षणे तथा ॥

शार्ङ्गः

—देशीस्थानम्

परस्परं परावृत्य स्थितयोः पाद्योर्द्वयोः ।
पार्ष्णिभ्यां सदृशौ यत्र कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ कृतौ ।
स्थानकं तत्परावृत्तमवोचन्त विपश्चितः ॥

वेमः

— शिरः

यत्राननं पराचीनं तत्परावृत्तमिष्यते ।
पश्चाद्विलोकनादिष्टोद्विग्नस्यापनयादिषु ॥

ज्यायनः

परावृत्तः—बाहुः

पश्चात्सारिपरावृत्तो बाणाकर्षणकर्मणि ।
चूलिकाबन्धने योज्यो वीटिकाग्रहणे तथा ॥

सोमेश्वरः

—अङ्गहारः

शकटास्यालातकभ्रमरनिकुट्टककरिहस्तकटीछिन्नानां षण्णां करणं प्रयोगे परावृत्तः।

शार्ङ्गः

परावृत्ततला– देशीचारी

पश्चादुत्तानिततलः स्पृशन्नेव महीतलम्।
बहिश्चेत्प्रसृतः पादः परावृत्ततला भवेत्॥

वेमः

परावृत्ता—जङ्घा

पश्चाद्गता परावृत्ता

परावृत्ता तु कार्या स्यादुत्प्लुतौ दर्दुरासने।

सोमेश्वरः

पश्चाद्यान्ती परावृत्ता भूमौ जानुनिपातिते।
वामतः पितृकार्ये स्यादन्यतो वेदकर्मणि॥

परिकथा—श्रव्यकाव्यम्

पर्यायेण बहूनां यत्र प्रतियोगिनां कथाकुशलैः।
श्रूयन्ते शूद्रकवज्जिगीषुभिः परिकथा सा तु॥

भोजः

परिकरः—मुखसन्ध्यङ्गम्

यदुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः।

भरतः

तत ईषद्विस्तार्यते इति परिकरः।

अभिनवगुप्तः

समुत्पन्नेऽर्थे यदार्थानां बाहुल्यं स परिकरः

सागरनन्दी

उपक्षिप्तार्थस्य सुष्ठु विशेषवचनैरल्पविस्तारणं परिकरः।

रामचन्द्रः

यथा – युष्मच्छासनलङ्घनेति वेणीसंहारे।
समुत्पन्नार्थं परिज्ञाय इहानयनमित्यर्थः।

भोजः

परिक्रमः—देशीतालः

परिक्रमे द्रुतद्वन्द्वं यगणस्तदनन्तरम्।

००।ऽऽ

जगदेकः

परिक्रान्तम्—नृत्तकरणम्

स्वस्थं शिरोऽधोगतं स्यात्करः पुष्पपुटाह्वयः।
करुणा दृक् तथा चारी तत्परिक्रान्तमीरितम्॥

नन्दी

अत्र स्वस्थं स्थानं। करुणा गतिः।

मृदुप्रचारा करुणा नासादृष्टिः समा तथा।
समपादप्रचारा च करुणागतिरीरिता॥

परिक्षयः

भास्वरजातिनाटके चतुर्थस्सन्धिः।

शारदातनयः

परिक्षिप्तः– वाद्यालङ्कारः

पणवैश्छादितं यत्र वाद्यमल्पमृदङ्गजम्।
सुविभक्ताक्षरपदं परिक्षिप्तः स उच्यते॥

भरतः

गुणभूतो मृदङ्गः स्यात्प्रधानं पणवो भवेत्।
परितो मुरजः क्षेपात्परिक्षेपो भवेत्तदा॥

नान्यः

—वाद्यप्रकारः

पणवैश्छालितं यत्र वाद्यमल्पमृदङ्गजम्।
सुविभक्ताक्षरपदं परिक्षिप्तस्स उच्यते॥

अशोकः

परिगूहनम्—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

अद्भुताप्तिः परिगूहनम् – विस्मयस्थायिभावात्मकस्य अद्भुतरसस्य प्राप्तिरुपगूहनम्। यथा– रामाभ्युदये रामेण प्रत्याख्याता सीता ज्वलनं प्रविष्टा नेपथ्ये कलकलानन्तरं सीतामादाय वह्निः प्रविशति। आश्चर्यमाश्चर्यमिति।

सर्वजनवाक्यमद्भुतप्राप्तिसूचकम्। इदमङ्गं भरत उपगूहनमाह।

रामचन्द्रः

परिचरणम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

आगतानामनुरागवृद्धये प्रसादनात्संवाहनादिविधिः परिचरणम्।

भोजः

परिचारिका

छत्रशय्यासनायुक्ता तदा व्यजनकर्मणि।
संवाहने च गन्धे च तथा चैव प्रसाधने॥

तथाभरणसंयोगे मालासङ्ग्रथनेषु च।
विज्ञेया नामतस्सातु नृपतेः परिचारिका॥

भरतः

परिच्छिन्नः—अङ्गहारः

समनखछिन्नसंभ्रान्तभ्रमरार्धसूच्यतिक्रान्तभुजङ्गत्रासितकरिहस्तकटीछिन्नानां नवानां करणानां प्रयोगे परिच्छिन्नाङ्गहारः।

शार्ङ्गः

परिदेवनम्—लक्षणम्

अन्ये पठन्ति ।

परदोषैर्विचित्रार्थैः यत्रात्मा परिकीर्त्यते ।
अनुक्तोऽन्योऽपि वा कश्चित् स तु क्षोभ इतीरितः ॥

भरतः

परस्य दोषो येऽभ्यस्तास्तादृशा ये विचित्रा अर्थाः परगुणास्तैर्हेतुभूतैः अदृष्टोऽप्यर्थ आत्मा अन्य इति दृष्टत्वेन कीर्त्यते। अन्यो वा कश्चिदात्मव्यतिरिक्त इति क्षोभो हृदयसस्खलनात्। अनुक्तसिद्धिरपीदमेव ।

अभिनवः

दोषैर्यदन्यनामोक्तैः प्रसिद्धार्थैः प्रयोजितम् ।
अन्यत्रार्थेन संबद्धं ज्ञेयं तत्परिदेवनम् ॥

भरतः

यथा—बालरामायणे दशरथनाम्ना ये दोषा उक्ता रामनिर्वासनादयः तैरेव प्रसिद्धार्थैः सद्भिर्यत्प्रयोजितं वचनं परमार्थेन संबन्धो रक्षस एव युक्तो न तु दशरथे तत्परिदेवितम्। नरेन्द्रवृद्धः इत्यादि । अर्थेन प्रयोजनेन ये अन्यनामोक्ता अर्थाः प्रसिद्धार्थैः यत्प्रयोजितं संवादितमन्यहृदये दोषाः । संबन्धं संबन्धनम्। तत्रार्थेन संबन्धं परमार्थतः रचितं तत्परिदेवितम्।

अभिनवः

इदमेव परिवादनमिति भोजः, सर्वेश्वरः परिवेदनमिति, परिवादो मृषा दोष इति शारदातनयश्च आहुः ।

परिनन्दितः—प्राकृते मालावृत्तम्

र लौ ज स.

परिन्यासः—मुखसन्ध्यङ्गम्

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः। भरतः

ततोऽपि निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये सोऽर्थो न्यस्यते॥

अभिनवः

संशुद्धार्थभाषणं यत्तत्परिन्यासः। संशुद्धं तत्त्वभूतं यद्भाषणं स एव परिन्यासः नानानुरोधात्।

सागरनन्दी

विनिश्चयः परिन्यासः। उपक्षिप्य विस्तारितस्यार्थस्य विशेषेण निश्चयः सिद्धतया हृदयेऽवस्थापनम्।

रामचन्द्रः

तस्य निष्पत्तिसौन्दर्यं परिन्यासो विधीयते

सर्वेश्वरः

यथा—चञ्चद्भुजभ्रमितेति वेणीसंहारे।

परिभावः—मुखसन्ध्यङ्गम्

परिभावना शब्दे द्रष्टव्यम्।

परिभावना—मुखसन्ध्यङ्गम्

कुतूहलोत्तरावेगो विज्ञेया परिभावना। भरतः

कौतुकेन जिज्ञासातिशयेन व्यामिश्रो य आवेगः सा परिभावना। किमेतदिति। यथा-वेण्यां तूर्यशब्दं श्रुत्वा किमिदमिति द्रौपद्या वचनम्।

अभिनवः

विस्मयः परिभावना। रामचन्द्रः

कुतूहलान्तरादायी स्यादर्थः परिभावना। सागरः

अद्भुतापादनं यस्मात्परिभावो मतो यथा। अमृतानन्दी

परिभाषणम्—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

परिवादकृतं यत्स्यात्तदाहुः परिभाषणम्। भरतः

यथा—सागरिकावासवदत्ते अन्योन्यापराधमुद्भट्टयतः। यौगन्धरायणः प्रविश्य देव्या इत्यादिना स्वापराधमप्युद्घट्टयति।

अभिनवः

परिभाषास्वनिन्दनम्—स्वापराधोद्घट्टनम्।

यथा—तापसवत्सराजे देवीं प्रति यथातथेत्यादिराजवाक्यम्।

रामचन्द्रः

परस्परकृता सूक्तिः परिभाषणम्।

सर्वेश्वरः

इदं भाषणमिति भरतेनोच्यते।

परिभ्रमणचारिणी—गतिः

भ्रमणेन यदागच्छेत् परिभ्रमणचारिणी।

देवणः,

परिवर्तकः—सात्त्वत्यङ्गम्

उत्थानसमारब्धानर्थानुत्सृज्य योऽर्थयोगवशात्
अन्यानर्थान्भजते स चापि परिवर्तको ज्ञेयः॥
निर्दिष्टवस्तुविषयः प्रपञ्चबद्धः त्रिहास्यसंयुक्तः।
सङ्घर्षविशेषकृतः विविधः परिवर्तको ज्ञेयः॥

यथा—वेण्यां सहदेव गच्छत्व अहमस्त्रागारं प्रविशामीति भीमवचने नेदमायुधागारं पाञ्चालीभवनमिति सहदेवेनोक्तं अथवा मन्त्रयितव्यैव पाञ्चालीति भीमेनोक्तं। परिवर्तकः। कार्यान्तरसंपादको मानसो व्यापारः परिवर्तयति कार्यमिति परिवर्तकवचनं तूपचारारूढम्।

अभिनवः

योगक्षेमावहं कर्म प्रारब्धं वीक्ष्य निष्फलम्।
परावृत्यारभेतान्यद्भवेत्स परिवर्तकः॥

भेदस्साम च दानं च स्वयं निष्फलतां गतम् ।
उद्धरेद्दण्डमास्थाय यस्मात्तत्परिवर्तकम् ॥

यथा – रामाभ्युदये कूटसंधिना निष्फलीभूतो रावणः स्वरूपमास्थाय दुरात्मन् लक्ष्मण इत्यादि तस्य वाक्यम्। अन्ये तु प्रकृतस्य कार्यस्य दैववशादन्यथैव परिपाकः स परिवर्तकः। यथा – दुर्योधनः सदसि प्रविश्य भीमवचनादुत्थित

सागरः

परिवर्तनम्

तालप्राणे लयेऽङ्गम् ।

आवृत्तेः पादभागादेः परिवर्तनमिष्यते ।

अत्र पाद इति एककलद्विकलचतुष्कलादिषु प्रयुक्तः पादशब्दो व्याज्यते

अच्युतः

परिवर्तनम्—पूर्वरङ्गाङ्गम्

यस्माच्च लोकपालानां परिवृत्तिचतुर्दिशम् ।
वन्दनानि प्रकुर्वन्ति तस्माच्च परिवर्तनम् ॥
तुष्यन्ति लोकपालाश्च प्रयुक्ते परिवर्तने ।
परिवर्ताश्च चत्वारः पाणयस्त्रय एव च ॥

भरतः

—लयाङ्गम्

ताललये इदमङ्गम्। गीते वा नाट्ये वा पादभागानामावृत्तिरेव परिवर्तनम्। गीतनाट्ययोरन्तपर्यन्तं तालस्य पुनःपुनरावर्तनं तालशाले परिवर्तनमित्युच्यते।

अच्युतरायः

परिवर्तः—हस्तप्राणः

पार्श्वभागपुरोभागं प्राप्तो यो नटने करः ।
परिवर्तरसमाख्यातो नाम्ना हस्तविशारदैः ॥

शृङ्गारः

—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

त्रीनारोहेत्स्वरान्पूर्वं लङ्घयित्वा द्वितीयकम् ।
परिवर्ते ह्यलङ्कारे प्रवृत्तिर्लङ्घिता पुनः ॥

मोक्षदेवः

आद्यं तृतीयं च ततश्चतुर्थं गायेद्यदा सा प्रथमा कला स्यात्।
द्वितीयतुर्यावथ पञ्चमं च गायेद्द्वितीया तु मता कलेयम् ॥

तृतीयमादावथ पञ्चमं च षष्ठं तु गायेत्तु कला तृतीया ।
तौ तुर्यषष्ठावथ सप्तमं च गायेद्यदा सा विकला चतुर्थी ॥
तं पञ्चमं सप्तममादिमं च स्वरं यदा गायति पञ्चमीयम् ।
एवं कलाः पञ्च भवन्ति यत्तालङ्कार उक्तः परिवर्त एषः ॥
सगम रिमप गपध मधनि पनिस

रघुनाथः

परिवर्तितम्—हस्तकरणम्

कनिष्ठाद्यङ्गुलीनां चेन्निष्क्रमो बाह्यतः क्रमात् ।
तदा तत्करणं धीरैः परिवर्तितमीरितम् ॥

अशोकः

परिवादः—नाट्यालङ्कारः

वर्त्मना। यथा—वेण्यां ते तस्य मे इत्यादि दुर्योधनवाक्यम्।

सागरः

परिवादिनी—वीणा

विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ।

विपञ्च्यां लौहतन्त्रीपञ्चकम्। परिवादिन्यां सारीद्वयमधिकम्। लौहतन्त्रीसप्तकम्। रञ्जकतालाभावे सारीद्वयमधिकमिति सम्प्रदायः। तयोरन्यत्सर्वं समानम्।

नारायणः

परिवाहितम्—शिरः

परिमण्डलिताकारभ्रामितं परिवाहितम् ।
लज्जाभरोद्भवे माने वल्लभानुकृतौ तदा ॥
विस्मये च स्मिते हर्षामर्षयोरनुमोदने ।
विचारे च विचारज्ञाः कार्यमाहुरिदं शिरः ॥

शार्ङ्गः

पार्श्वात्पार्श्वं शिरो नीतं पर्यायैः परिवाहितम् ।

ज्यायनः

मस्तकं मण्डलाकारभ्रामितं परिवाहितम् ॥
स्कन्धौ किञ्चिदिवाश्लिष्यदेनदारात्रिकं मतम् ।
हर्षेऽनुमोदने क्रोधे विचारे विस्मये स्मिते ॥
लज्जाकृते यथा मौने प्रियानुकरणेऽपि च ।
कार्यमाहुरिदं तद्ज्ञाः पराभिप्रायवेदने ॥

कुम्भः

परिविष्टहिमांशुकम्—नृत्तकरणम्

प्रत्यालीढे स्थितिः पूर्वं पार्श्वाभिगमनं शिरः ।
दृष्टिः प्रलोकिता हस्तः सूचीविद्धाह्वयो मतः ।
हरिणत्रासिता चारी परिविष्टहिमांशुके ॥

नन्दी

हरिणत्रासिता गतिः। यथा—

कुञ्चिते वलिते पादतले स्वस्तिकतां गते ।
उत्प्लुत्य सङ्गते यत्र वारितान्तमिमां जगुः ।
हरिणत्रासिताभिख्यां चारीं चारीविचक्षणाः ॥

परिवृत्तम्—करणम्

ऊर्ध्वमण्डलिनौ सूची चरणौ बद्धयाञ्चितः।
विचित्रत्वेन यत्रान्यपादो भवति वर्तितः॥
भ्रमर्योऽथ त्रिकभ्रान्तिः परिवृत्तं तदीरितम्।
अत्र कीर्तिधरो बाह्यभ्रमरीमपि मन्यते॥

ज्यायन:

परिवृत्तं स्यादयान्तरयोजने इति लक्ष्मणः।

परिवृत्तः—हौडुक्किकहस्तपाटः

पुटद्वयाभिघातेन परिवृत्तो भवेद्यथा।
झें धां झें धां झें धां दिणनं दिणन॥

वेमः

परिवृत्तकरेचितः—अङ्गहारः

नितम्बरूस्ति रेचितविक्षिप्ताक्षिप्तकलतावृश्चिकोन्मत्तकरिहस्त-भुजङ्गत्रासिताक्षिप्तकनितम्बकरिहस्तकटीछिन्नानां करणाना क्रमात्प्रयोगे परिवृत्तकरेचितः।

परिवर्तिता—जङ्घा

प्रतीपयायिनी जङ्घा कथिता परिवर्तिता।
ताण्डवेऽशोकमल्लेन नृपाग्रण्या मनीषिणा॥

अशोकः

परिवर्तिनी—ग्रीवा

सव्यापसव्यचलिता ग्रीवा यत्रार्धचन्द्रवत्।
सा हि नाट्यकलाभिज्ञैः विज्ञेया परिवर्तिनी॥
शृङ्गारनटने कान्ताकपोलपरिचुम्बने।
नाट्यतन्त्रविचारज्ञैः प्रयोज्या परिवर्तिनी॥

नन्दी

परिश्रवणिका—पाटवाद्यम्

क्रियते वादनं यत्र कर्तर्या समपाणिना।
क्रमादवघटेनापि परिश्रवणिका च सा॥

वेमः

कर्तर्यवघटाभ्यां या मिश्रा च समपाणिना।
चतुर्विंशतिमात्राभिः परिश्रवणिका मता॥

परिसर्पः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

प्रथमं दृष्टस्य पश्चान्नष्टस्यानुसरणं परिसर्पः।

सागरः

दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पः। भरतः

यथा—वेण्यां- कञ्चुकिनः, आशस्त्रग्रहणादिति वाक्यम्। दृष्टनष्टप्रायो हि कार्यान्तरव्यासङ्गात्कुरुकुलक्षयो भीष्मवधेन स्थानपरितोषसूचितेन दुर्योधनस्यायुक्तचेष्टितत्वेनानुसृत इति प्रकृतस्यार्थस्य परिसर्पणात्प्रसरणात्परिसर्पः।

अभिनवगुप्तः

परिहारः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

नवोढायाः कामप्रौढिपिशुनं मार्दवदर्शनं परिहारः।

भोजः

—नाट्यालङ्कारः

उक्तस्य परिहरणम्। वेण्यां अश्वत्थामाङ्के दुःखितोऽहमित्यादि अश्वत्थामवाक्यम्।

सागरः

परिहारविलासः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

मतीनामनुरागातिशयशंसिनः चेष्टाविशेषवेषादयः परिहारविलासः।

भोजः

परिहासः—लक्षणम्

यद्ग्राम्यं भवेद्वाक्यं गुरूणामधिकेष्वपि।
तथावसरमासाद्य परिहासस्स कथ्यते॥

भोजः

यथोत्तरचरिते - तमसावाक्यं, अयि वत्सेति।

—शृङ्गारचेष्टा

प्रमलखासमारब्धमुद्दामरतिवर्धनम्।
अन्योन्यहसितं सद्भिः परिहासो मुनेर्मतः॥

कुम्भः

—गीतगुणः

परिहार (हास पदैर्युक्तं परभाग्योपबृंहितम्।
गीतं हास्यरसोदारं परिहासं विटप्रियम्॥

सोमेश्वरः

—रञ्जनगुणः

परेङ्गिता—श्रुतिः

गान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः।

पाल्कुरिकि सोमः

पर्यङ्कहस्तः

आन्दोलिकाख्यहस्तस्याङ्गुष्ठे तु विरले यदि।
पर्यङ्को देवता विष्णुस्तत्रैव विनियुज्यते॥

गौरीमतम्

पर्यवसाना—अवनद्धे जातिः

प्रागुक्तकरणजातिं श्रयतेऽवसानतो यस्याः।
त्रिलयोऽपि हि नृत्यविधौ पर्यवसाना तु सा ज्ञेया॥

नान्यः

पर्यागच्छति पूर्वं यस्मिन्वै प्रस्तुतं करणजातम् ।
त्रिविधेऽपि तु लययोगे पर्यवसाना तु सा जातिः ॥

भरतः

—पुष्करवाद्ये जातिः

पर्यवगच्छति पूर्वं यस्मिन् वै प्रस्तुतं करणजातम् ।
त्रिविधेऽपि तु लययोगे पर्यवसाना तु सा जातिः ॥

अभिनवगुप्त पाठः

पर्यस्तकः—अङ्गहारः

तलपुष्पपुटापविद्धवर्तितनिकुट्टकोरूद्वृत्ताक्षिप्तोरोमण्डलनितम्बकरिहस्तकटीछिन्नानां दशानां करणानां क्रमात्प्रयोगे पर्यस्तकाङ्गहारः ।

पर्यस्ता—पुष्करवाद्ये जातिः

तार्थे तां तां दोघे दोह्यमित्यक्षरैस्तु संयुक्ता ।
पर्यस्ता जातिरियं मध्यमपुरुषेषु कर्तव्या ॥

अभिनवगुप्तपाठः

एकैकाक्षरचरितं यद्वाद्यं सर्वमार्गसञ्चारा ।
पर्यस्तेति च विज्ञेया सा समस्तान्विता जातिः ॥

नेपालपाठः

पर्यायगजदन्तकः—चालकः

लुठिते तिर्यगेकस्मिन्करोऽन्यः प्रसृतः पुरः ।
पर्यायात्करयोर्ज्ञेयः पर्यायगजदन्तकः ॥

वेमः

पर्यायोद्वृत्तम्—पादमणिः

अङ्गुलीपृष्ठभागेन स्थितयोः पादयोर्द्वयोः ।
एकः पादः पुरोगच्छेदपरः पृष्ठतो व्रजेत् ॥
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य पर्यायादेव यत्र क्रियां
कुर्वाते चरणौ तत्तु पर्यायोद्वृत्तमीरितम् ॥

वेमः

पर्युपासनम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

क्रुद्धस्यानुनयो यस्तु भवेत्तत्पर्युपासनम् ।

यथा—रत्नावल्यां विदूषकवाक्येन राजा अनुनीतः दुर्वारामित्यादि पठति ।

अभिनवः

रामचन्द्रः-तदेव मान्त्वनमित्याह । क्रुद्धस्यानुकूलनं सान्त्वनं। यथा– रामाभ्युदये मारीचं प्रति क्रुद्धस्य कोपशमनार्थं लोकत्रयेत्यादि प्रहस्तस्य वाक्यम् ।

रामचन्द्रः

उपासनमुपास्यानां विषयेषूपसेवनम् ।

सर्वेश्वरः

पर्वतकेदारः—रागः

ज्ञेयः केदारवद्भिन्नः केदारः पर्वताश्रयः ।
अस्मिन् रागे रिपौ नस्तः । ग्रहांशन्यासः षड्जस्वरे ।

मद

पर्वतनारदीयम्

एतन्नामा ग्रन्थो नोपलभ्यते । अच्युतरायकृततालाब्धौ वीणाया विचारे अयं ग्रन्थः स्मृतः ।

पर्वबन्धः—श्रव्यकाव्यम्

यस्मिन्नितिहासार्थाः छन्दोभिः संस्कृतेन बध्यन्ते ।
बहवस्सपर्वबन्धो भवति महाभारतप्रभृति ॥

भोजः

पर्वतमञ्जरी—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स ग प ध नि स.
(अव) स नि ध प ग रि ग म स.

मञ्ज

पर्वमणिः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

पल्लववर्तना

पल्लवौ वर्तितौ चेतसा सविलासमनोहरैः ।
निरवादि तदाधीरैः पल्लवाभिधवर्तना ॥

अशोकः

पल्लविका—रागः

गान्धारपञ्चमकमध्यमसप्तमानां
अत्युल्बणाध्वनिभि......पूर्णभावा ।
गान्धारधैवतरवांञ्चिततारमन्द्रा
धांशा......भवति पल्लविका विभाषा ॥

नान्यः

धांशन्यासग्रहोपेता पूर्णा गपनिमोल्बणा ।
तारमन्द्रा च गान्धारं यावत्पल्लविकेष्यते ॥

पल्लवौ—नृत्तहस्तौ

व्यावृत्या तु भुजादूर्ध्वं प्रसार्य परिवर्तितः ।
अधोमुखौ पताकौ चेत्स्वस्तिकौ पल्लवौ तदा ॥
शिथिलौ मेनिरे केचित् त्रिपताकौ कराविह ।
यदा नतोन्नतौ स्यातां पद्मकोशाभिधौ करौ ॥
शिथिलौ मणिबन्धस्थौ पुरो यद्वा स्वपार्श्वयोः ।
तदाहुः पल्लवौ केचिन्नृत्तविद्याविशारदाः ।
पताकौ विबुधाः प्राहुः स्थाने तौ पद्मकोशयोः ॥

अशोकः

शिखरौ त्रिपताकौ वा पताकौ वा करौ यदा ।
इति शिखरावपि विप्रदासेन विकल्पेन प्रोक्तौ ।
तिर्यग्वा पुरतो वापि प्रोन्नतौ न मितावपि ।
शिथिलौ मणिबन्धे तु पद्मकोशौ तु पल्लवौ ॥

सोमेश्वरः

व्यावर्तेत भुजादूर्ध्वं प्रसार्य परिवर्तनात् ।
पताकौ मणिबन्धस्थौ शिथिलौ स्वस्तिकीकृतौ ॥
सम्पद्येते यदा विद्भिः कथितौ पल्लवौ तथा ।
केचित्पताकयोस्थाने त्रिपताकाविहाब्रुवन् ॥

ज्यायनः

पल्लवी—रागाङ्गरागः

श्रिता धैवतन्यासमंशं ग्रहं यामतारामन्द्राच षड्जर्षभाढ्या ।
सुपूर्णा मता पल्लवीरागकाङ्गं तथा कैश्चिनेषैव भाजाङ्गमुक्ता ॥

कुम्भः

पल्वलहस्तः

पद्मकोशं मतं कुर्यादीषत्पल्वलनामकः ।
घटासु पुष्पगुच्छेषु चषकेषु च कन्दुके ।
पल्वलादिषु वृत्तेषु वस्तुष्वपि नियुज्यते ॥

गौरीमतम्

पवनः—देशीतालः

पवने स्याद्विरामलः ।

लक्ष्मणः

पवनवसन्तः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स.
(अव) स नि प ध नि प म रि म ग स रि स.

मज

पश्चात्तापः—लक्षणम्

अकार्यं सहसा कृत्वाऽकृत्वा कार्यमथापि वा ।
सन्तापो मानसो यस्तु पश्चात्तापः प्रकीर्तितः ॥

भरतः

सहसेत्यविचार्य अकार्यं कृत्वा । अथवा कार्यमकृत्वा पश्चात्तापः । द्वितीयस्योदाहरणम् । मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः, इति दुष्यन्तवाक्यम् ।

अभिनवः

—नाट्यालङ्कारः

मोहादवधीरितस्यार्थस्य पश्चात्परितापः ।
यथा – अनुतापाङ्के – किं देव्या न विचुम्बितोसीति रामवाक्यम् ।

सागरः

पश्चात्क्षेपनिकुट्टिता—ह

पश्चात्क्षेपा भवत्येषा पश्चात्क्षेपनिकुट्टिता ।

अशोकः

एषा पुरःक्षेपनिकुट्टिता ।

पश्चात्पुरस्सरा—मुडुपचारी

एषा पश्चात्पुरःक्षेपान्मता पश्चात्पुरस्सरा ।

अशोकः

एषेति पुरःपश्चात्सरा ।

पहाडी—रागः

षड्जत्रया पहाडीस्याद्रिपहीना तथौडवा ।
छाया तैलिङ्गदेशीया यस्यास्सा परिकीर्तिता ॥

दामोदरः

—मेलरागः

गौर्युत्पन्ना पहाडी स्याद्गान्धारस्वरवर्जिता ।
उद्ग्राहे षड्जसम्पन्ना न्यासांशयो रिशोभिता ॥
सायं गेया

अहोबिलः

पहाडीरागध्यानम्

वीणोपगायत्यतिसुन्दराङ्गी
रक्ताम्बरा वञ्जुलवृक्षमूले ।
श्रीचन्दनार्द्रौ स्थितिकारिणी सा
श्रीरागकान्ताविदिता पहाडी ॥

दामोदरः

पाञ्चालहस्तः

शुकतुण्डः फलकामी पाञ्चालार्थे निरूप्यते

शृङ्गारः

पाञ्चालानुयातम्—संगीतशृङ्गारगाङ्गम्

पाञ्चालमुनिप्रवर्तिता भिन्नभाषावेषचेष्टितैः प्रहासक्रीडा पाञ्चालानुयातम् । यस्या भूतमात्रेति प्रसिद्धिः ।

भोजः

पाञ्चालः – बाभ्रव्यः । यः चतुष्षष्टिलीलाः कामे उक्तवान् ।

पाञ्चालाभिनयः

शुकतुण्डहस्तस्य कपाले धारणेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्र

पाञ्चाली प्रवृत्तिः पाञ्चालमध्यमेति नामान्तरम्

पाञ्चालाः शौरसेनाश्च काश्मीरा हास्तिनापुराः ।
बाह्लीकाश्शकराश्चैव मद्रकौशीनरास्तथा ॥

हिमवत्संश्रिता ये तु गङ्गायाश्चोत्तरां दिशम्।
ये श्रिता वै जनपदाः तेषु पाञ्चालमध्यमा।
पाञ्चालमध्यमायां तु सात्त्वत्यारभटी स्मृता॥

भरतः

—भङ्गतालः

सा त्रिविधा। विलम्बा द्वादशमात्रा। मध्या चतुर्दशमात्रिका। द्रुतपाञ्चाली षोडशमात्रिका।

नान्यः

पाञ्चजन्यः—नृत्तबन्धः

पात्रैष्षोडशसंख्याते मध्यपङ्क्तिचतुष्टयम्।
परितष्षोडश ज्ञेया शङ्खाकारनिवेशिता॥

इति द्वात्रिंशदाख्याता नर्तकीनामनुक्रमात्।
यत्र पङ्क्तेस्तृतीयायाः तृतीयं स्थानमाश्रिता॥

तद्द्वितीयं द्वितीयस्या द्वितीयं च तृतीयकम्।
चतुर्थं च क्रमात्प्राप्य तृतीयायाश्चतुर्थकम्॥

क्रमात्स्थानानि चत्वारि तुरीयायाः समेत्य च।
तृतीयाद्यं द्वितीयाया आद्यं सर्वमपि क्रमात्॥

ततः प्रदक्षिणावृत्या बाह्यस्थानानि षोडश।
क्रमाद्व्रजत्तथान्यास्तु चरेयुः प्रातिलोम्यतः।
स पाञ्चजन्यबन्धस्थो वीरनारायणप्रियः॥

वेमः

पाटः

वाद्यवर्णसमूहस्तु पाटः पटुधियां मतः।

कुम्भः

—वाद्यप्रबन्धः

पाटः स्यात्केवलैः पाटैः क्रियते यत्र वादनम्।

वेम

निष्पन्नः केवलैः पाटैः पट इत्यभिधीयते॥

—प्रबन्धाङ्गम्

सन्दोहो वाद्यवर्णानां पाटस्तालानुगो भवेत्।

जगन्नाथः

स पाटो यश्च शब्दानामुच्चारो वाद्यसङ्गिनात्।

हरिपालः

मृदङ्गवीणामुरजादिजन्माकराभिघातप्रभवस्तु पाटः।

रघुनाथः

पाटकरणम्—प्रबन्धः

पाटपूर्वे तु करणे गीयते धातुयुग्मकम्।
स्वरैश्च हस्तपाटैश्च यतिभिश्च मनोरमैः॥

हरिपालः

स्वरैस्सह ततः पाटैर्यद्वाक्यरचितैरपि
धातुद्वयं परिस्थेयं तत्पाटकरणं द्विधा

जगन्नाथः

पण्डितमण्डल्या करणप्रबन्ध अष्टधोक्तः। स्वर, पाटः, पद, बन्ध, तेन्न, बिरुद, मिश्र, चित्र, भेदैः।

पाटचालिः—वाद्यप्रबन्धः

पाटवर्णादयोऽष्टाद्या अन्तास्संवादिनो वृताः।
षट्खण्डास्ते स्युरत्रैकमेकं प्रत्येकविंशति॥

तत्तत्संख्यात्मिका वर्णा मालावैचित्र्यसंयुताः।
नानावाद्यान्विता रासतालयुक्ता भवेत्ततः॥

अनेकवाद्यसंपन्नो बहुभङ्गीविचित्रितः।
कलासश्चचरीयुक्तः स्याच्च तां पाटचारिकाम्।
पाण्डरीकादयः प्राहुः शब्दचालिं परेऽपि च॥

श्रीकण्ठः

अस्य नाम पाटचालिरित्यन्ये। पण्डरीकादय इति। पण्डरीकविटलादयः नर्तननिर्णयादिग्रन्थकाराः। पण्डरीकस्थाने पुण्डरीक इति केचित्पठन्ति। पाण्डुरङ्गविटल् देवस्य पर्यायशब्दत्वात्पण्डरीक इत्येव साधु स्यात्। परे इति। देवेन्द्रादयः।

पाटलार्णवः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.

मज

पाटवाद्यानि

पटहे तु हुडुक्कायां पाटविन्यासभेदतः।
वाद्यानि विविधानि स्युस्तेषामुद्देश उच्यते॥
आदौ बोल्लावणी चल्लावणी चाप्युडवस्तथा।
ततः कुचुम्बिनी चापि चारुश्रवणिका तथा॥
परिश्रवणिकालग्नः तथा कुडुपचारणा।
समप्रहारसंज्ञश्च ततः स्यात्करचारणा॥
दण्डहस्ताभिधश्चैव ततो घनरवाभिधः।
इति द्वादश वाद्यानि प्रोक्तानि पटहे बुधैः॥
चल्ली ततश्चल्लिपाटो घत्ता चैव झडप्पणी।
अनुश्रवणिकाभेदो हस्तस्तदनुजोडणी
त्रिगुणः पञ्चहस्तश्च पञ्चपाणिस्तथैव च।
पञ्चकर्तरिकासंज्ञं ततश्चन्द्रकला तथा॥
कथितानि हुडुक्कायां वाद्यानीति त्रयोदश।
पञ्चविंशतिरुक्तानि वाद्यानि मिलितानि तु॥

वेमः

पाटवाद्यम्

पटहहुडुक्कादिषु वादने भागः। अथवा खण्डः।
वाद्यमिति रूढिपदम्।

पाटीरवः—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध प ध प म ग म ग रि म ग स.

मञ्ज

—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स

(अव) स नि ध प म ग म ग रि स

मञ्ज

पाठ्यम्

पठ व्यक्तायां वाचीत्युक्तम्। व्यक्तत्वं विवक्षाविशिष्टस्वार्थार्पण-क्षमत्वम्। तच्च काकध्यायोक्तस्वरालङ्कारादिसामग्रीयोजनेन भवतीति तयोपस्कृतं पाठ्यमुच्यते।

अभिनवगुप्तः

—संस्कृतप्राकृतरूपेण द्विविधं संस्कृतपाठ्यं तु

नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धिताः कृतः।
समासाश्च स्वराश्चैव सन्धयोऽथ विभक्तयः॥
व्यञ्जनान्यङ्कैरेतैः नानाधातूपबृंहितम्।
प्रयोगार्हं प्रविज्ञेयं संस्कृतं पाठ्यमित्यदः॥

कुम्भः

पाठ्यभाषा

उपभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च।
तथा योन्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिताः॥

भरतः

पाडी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.

(अव) स नि ध प म प म ग रि स.

मञ्ज

पाडीरागध्यानम्

चिकुरविजितमत्तालीं कान्तिपराभूतप्रावृडधरपालीम्।
शुद्धस्वरालीं हृदि पालीं ध्यायामि मूर्तिसमवर्णकालीम्॥

रागसागरः

पाणिका

पाणिका नाम यजुर्वेदसंबन्धि ब्रह्मप्रोक्तं गीतम्। इयं सप्तरूपाङ्ग-ध्रुवास्वन्यतमा।

चत्वार्यङ्गानि स्युरसर्वास्वध पाणिकासु सदा।
ध्रुवकं विद्याधि पुनरन्यच्चासारितेन॥

वक्त्रे प्रतिवक्त्रे द्वे शिरश्शरीरक्रमेण च चतुर्णाम्।
अंशानामेतेषां कथयामि च लक्षणं यथानियमम्॥

मुखमत्र षोडशकलं प्रतिमुखमपि षोडशकलं च।
द्वादशकलं च शीर्षं चतुरुत्तरविंशतिः शरीरकलम्॥

यदाह भरतः

मुखं प्रतिमुखं चैव द्वात्रिंशकमुदाहृतम्।
शिरो द्वादशकं प्रोक्तं द्विगुणं विग्रहस्ततः॥

इति चतुराद्यष्टकलान्तं नियमादत्र च तद्ध्रुवकम्।
एवं लक्षणयोगादष्टादशपाणिका ज्ञेयाः॥

पाणिकायाः पदानि स्वराश्च भरतभाष्ये नान्यदेवेनोदाहृताः।
तत्र पशुपतिपाणिकायाः शीर्षकं चोक्षषाडये।

उमापाणिका, वरदापाणिका—शुद्धपञ्चमरागे, रुद्रपाणिका-शुद्धसाधारिते, धवलपाणिका मध्यमग्रामे चोक्षकैशिके च, सदाशिवपाणिका शुद्धकैशिके मध्यमग्रामे च, गान्धारीपाणिका भि षड्जे, गान्धारपञ्चमे च, दिवाकरपाणिका शुद्धमध्यमरागे, स्कन्दपाणिका गान्धारपाणिका। शिष्टानां पाणिकानां लक्षणं कच्छस्वरूपं पदस्वरयोजनं च नोदाहृतं नान्यदेवेन। इतरग्रन्थेषु तन्नामैव नास्ति

पाणिसमम्—अवनद्धे साम्यम्

समपाण्यर्धपाण्युक्तं तथैवोपरिपाणिकम्।
गीतवाद्यानुगं वाद्यं ज्ञेयं पाणिसमं तु तत्॥

भरतः

यत्र गीतिर्भवेदादौ पदं तु तदनन्तरम्।
पदं चादौ ततो गीतिः सममेवाथवा द्वयम्।
गीत्वा युक्तं तु तद्वाद्यं भवेत्पाणिसमं बुधैः॥

नान्यः

—गीतेन समं पञ्चपाणिप्रहारसमत्वम्

समपाण्यर्धपाण्युक्तं तथैवोपरिपाणिकम्।
गीतवाद्यानुगं यत्तु ज्ञेयं पाणिसमं तु तत्॥

भरतः

पाणिहस्तः—हस्तपाटः

समपाणिस्तु पटः(?) पुष्करे विरलाङ्गलिः।
वादयेद्यदि संप्रोक्तः पाणिहस्तो मनीषिभिः॥

तरगिड दरगिड वेमः

अङ्गुल्यो विरलास्सर्वाः साङ्गुष्ठास्ताडयन्ति चेत्।
पाणिहस्त इति ख्यातो हस्तपाटो मनीषिभिः॥

सोमेश्वरः

पाण्डुः—मुखरागः

ईषत्सितस्तु पाण्डुस्स्यात्स पुनर्विनियुज्यते ।
विप्रलम्भाख्यशृङ्गारे तथैवावेगशङ्कयोः ॥

वेमः

पाण्डुवर्णः

सितपीतसमायोगात्पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः ।

भरतः

पाण्यन्तरः—हौडुक्किकहस्तपाटः

यदा व्यवहिताङ्गुष्ठः स्वपुटे दक्षिणश्चलेत् ।
निपीडयेत्स्फुटं वामस्तदा पाण्यन्तरो भवेत् ॥

वेमः

उल्लासाद्दक्षिणो हस्तो व्यङ्गुष्ठः स्वपुटे मुहुः ।
पीडयेत्स्वं पुटं वामो भवेत्पाण्यन्तरस्तदा ॥

विश्लिष्टाङ्गुलिसञ्चाराद‌ङ्गुष्ठाधार्धताडनात् ।
पाण्यन्तरस्य जननं केचिदाचक्षते बुधाः ॥

अन्ये पाण्यन्तरं प्राहुर्व्यङ्गुष्ठाद्युक्तलक्षणम् ।
हस्तान्तरं ततो भिन्नं विश्लिष्टादिकलक्षणम् ॥

मोक्षदेवः

पाण्यन्तरनिकुट्टकः—हस्तपाटः

दक्षिणाङ्गुष्ठतर्जन्योर्घाताद्वामस्य रेफवत् ।
क्रमव्युत्क्रमघाताच्च पाण्यन्तरनिकुट्टकः ॥

धगिडदां खरिक्करां खरिक्क खरिक्कदांदां खरिखरिदां गिडदां ।

वेमः

पातः—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)

घातः केवलया पातः । शार्ङ्ग

केवलया, तर्जन्या, इति शेषः ।

—तारा

पातोऽधोगमनं, अशोकः
रसे च करुणे कार्यः । कुम्भः

—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः

आहन्ति तन्त्रिकां गाढं तर्जनी खवला यदा ।
वैरिणां दुर्गपातज्ञस्तदा पातमिहाब्रवीत् ॥

कुम्भः

पातालकुण्डली—देशीतालः

पातालकुण्डलीताले शरो दीप्तो गुरुस्तथा ।
लपौ लगौ गपौ लपौ मपौ च मगणप्लुतौ ॥
गौ गौ लपौ गलौ लश्च मगणो लप्लुतौ तथा ।
द्रुतद्वयं लघुद्वन्द्वं प्रान्ते व्यापकयुग्मकम् ॥

।ऽऽ।ऽऽ।ऽऽ।ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ।ऽ॥
ऽऽ।ऽ००॥ (?)

दामोदरः

पात्रप्रवेशः

ध्रुवायां संप्रयुक्तायां पटे चैवापकर्षिते ।
कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससंभवः ॥

स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा ह्युत्तमे मध्यमे तथा ।
समुन्नतं समं चैव चतुरश्रमुरस्तथा ॥

बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
ग्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः ॥

कर्णादष्टाङ्गुलस्थे च बाहुशीर्षे प्रयोजयेत् ।
उरसश्चापि चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम् ॥

हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटिनाभितटस्थितौ ।
दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु वामः कटितटे स्थितः ॥

पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ।
पादोत्क्षेपस्तु कर्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः ॥

भरतः

पादः

घट्टितोद्घट्टितोत्सेधा मर्दितस्ताडितोऽग्रगः ।
पार्ष्णिगः पार्श्वगस्सूची निजश्चेति नवाह्वयः ॥

सोमेश्वरः

समाग्रतलसञ्चारकुञ्चितोद्घट्टिताञ्चिताः ।
इति पादभिधाः पञ्च भवेयुर्मुनिसम्मताः ॥

ताडितो घट्टितोत्सेधो घट्टितो मर्दितोऽग्रगः ।
पार्श्वगः पार्ष्णिगस्सूचीसंज्ञकोऽङ्गुलिपृष्ठगः ।
तलाहतिरिति प्राहुरस्य भेदान् परे दश ॥

ज्यायनः

समस्त्र्यस्रोऽञ्चितस्सूची पादोऽग्रतलसञ्चरः ।
कुञ्चितोद्घट्टितौ चेति चरणास्सप्त भारताः ॥
घट्टितो ध्घट्टितोत्सेधो मर्दितस्त्रोटितस्तथौ ।
पार्ष्णिगः पार्श्वगस्तद्वदग्रगश्चेति केचन ॥
सप्तान्यांश्चरणानाहुः । विप्रदासः

समोऽञ्चितः कुञ्चितश्च सूच्यग्रतलसञ्चरः ।
उद्घट्टितस्तथापादः षड्विधो मुनिना मतः ॥
त्रोटितोद्घट्टितोत्सेधघट्टितौ मर्दिताग्रगौ ।
पार्ष्णिगः पार्श्वगोऽप्येवं पादोऽन्यैस्समुदोदितः ॥

अशोकः

पादकटकम् —पादभूषणम्
सन्धिदेशे सुसंश्लिष्टौ नीलकेन तु कीलितौ।
चतुरश्रौ षडश्रौ वा तथाष्टाश्रौ च कारयेत्॥
सौवर्णैर्बुद्बुदैरम्यैः पङ्क्तिस्थैर्वा विराजितौ।
श्लक्ष्णौ वा कान्तिसंयुक्तौ नादवन्तावथापि वा॥
रत्नैर्वा विविधैर्युक्तौ कटकौ पादभूषणे।
सोमेश्वरः

पादघर्घरिका—पादभूषणम्
किङ्किण्यः स्वर्णरचिता गुणगुम्भितविग्रहाः।
नादवत्यस्सुरम्यास्ताः पादघर्घरिकाभिधाः॥
सोमेश्वरः

पादतालोद्घट्टितम्—पादमणिः
तिष्ठतोरङ्गुलीनिष्ठैः अङ्घ्र्योरेको यथोचितम्।
तालपातानुसारी स्यादपरश्चरणः पुनः॥
पाटानुद्घट्टयेच्चारीरथवा जनयेद्यदि।
पादतालोद्घट्टितकं प्राह वेममहीपतिः॥
वेमः

पादपट्टः—पादभूषणम्
त्रिपञ्चशृङ्खलाङ्कमौ नानारत्नसरैः कृतौ।
कीलकाहितसंघातौ पादपट्टावितीरितौ॥
सोमराजः

पादपाटः
अयं देशीचारीष्वेव लक्षितः अशोककुम्भादिभिः।
मतङ्गमतानुसारेण षोडश पादपाटा भिन्नाः॥

—देशीलास्याङ्गम्
पाटाक्षराणि वाद्यानां पादपाटैर्निरन्तरैः।
स्फुटमुच्चारयन्तीव पूर्वकायमचञ्चलम्॥
रेखासौष्ठवसम्पन्नं दधाना यत्र नर्तकी।
नर्तनं कुरुते सोऽयं पादपाटः प्रकीर्तितः॥
वेमः

पादमणिः
अयमेव पादपाट इति कचित् दृश्यते।

पादरेचकः
यात्वन्तर्बहिरङ्गुष्ठाग्रस्य पार्ष्णेर्निरन्तरम्।
नमनोन्नमनोपेता गतिः सा पादरेचकः॥
अशोकः

पादस्थितिनिकुट्टिता—मुडुपचारी
यस्यां निकुट्टितः पादः स्थितोऽथाङ्गुलिपृष्ठतः।
इतस्ततः कुट्टितस्सा पादस्थितिनिकुट्टिता॥
अशोकः

पादाङ्गुलिः
अवक्षिप्तास्तथोत्क्षिप्ताः कुञ्चिताश्च प्रसारिताः
पादाङ्गुल्यस्तथाङ्गुष्ठसंलग्नाश्चेति पञ्चधा॥
सोमेश्वरः

उत्क्षिप्ताः कुञ्चितास्तद्वा अवक्षिप्तास्स्वभावजाः।
अनङ्गुष्ठयुताङ्गुष्ठसंयुक्ता चेति सप्तधा॥
ज्यायनः

पादाङ्गुष्ठः
उत्क्षिप्तोऽवनतोऽङ्गुष्ठस्सहजश्चेति स त्रिधा।
ज्यायनः

पादादियमकम् अलङ्कारः
आदौ पादे तु यत्र स्यात्समावेशस्समाक्षरः।
पादादियमकं नाम
यथा—विष्णुः सृजति भूतानि विष्णुस्संहरते प्रजाः।

पादान्तयमकम्—अलङ्कारः
चतुर्णां यत्र पादानां अन्ते स्यात्सममक्षरम्।
तद्वै पादान्तयमकं,
दिनक्षयात्संहृतरश्मिमण्डलं दिवीव लग्नं तपनीयमण्डलम्।
भरतः

पादापविद्धकम्—करणम्
यत्र नाभिस्थले हस्तौ पराञ्चौ खटकामुखौ।
सूचीपादस्ततोऽन्येन चरणेन समेत्य च॥
कुर्याच्चारीमपक्रान्तमन्योऽङ्घ्रिश्च तथा भवेत्।
पादापविद्धकं नाम करणं तत्प्रचक्षते॥
वेमः
"सूक्ष्मनृत्तेऽभिनीयताम्" इति लक्ष्मणः।

पादोर्ध्वचक्रभ्रमिः—कला
आनीयाशु विलासकन्नयुगं त्वस्मिन्स्थले हस्तयो-
र्धृत्वाऽथोवदना पृथक् पुरपथक्षिप्रप्रताभ्यां नटी।
पश्चार्धं भ्रामयते च पादयुगलं यत्रार्कभाजित्वरं
प्रोक्ता सा नृपनागमल्लजयिना पादोर्ध्वचक्रभ्रमिः॥
नागमल्लः

पानाटगूर्जरी —मेलरागः
खरहरप्रियामेलः।
मेललक्षणे

पानाटगूर्जरीरागध्यानम्

खड्गखेटधरां रक्तां चापतूणीरभासिताम् ।
दुकूलमकुटोद्भासां भजे पानाटगूर्जरीम् ॥

रागसागरः

पारस्परी—देशीनृत्तम्

सालङ्कृतं नटीयुग्मं धृत्वा दक्षिणहस्तके ।
दारुशस्त्रं वामहस्ते फलकं वर्तुलं वरम् ॥

स्थाने विषमसूच्यां च स्थित्वा सम्मुखमेव च ।
दण्डशास्त्रायुधाघातैः परस्परकृतोत्सवैः ॥

युद्धं तं सविलासं च सप्तखण्डैः सतालकैः ।
सार्थकैः वाद्यभेदैश्च ब्रुवन्तं च परस्परम् ॥

आभोगं वदतं चान्ते चारीकरणसंयुतम् ।
पूर्वकट्टरवन्मध्ये गतिमानेन राजितम् ।
एतादृशं पात्रयुग्मं रङ्गे पारस्परी मता ॥

वेदः

पूर्वकट्टरमिति बङ्गालीकट्टरम् ।

पारिजातलता—नृत्तरूपकम्

मुखसन्धि प्रतिमुखसन्धि निर्वहणैर्युता ।
उदात्तवर्णनोत्कर्षा ललितोदात्तनायका ॥

पारिजातलतैकान्ता मुखनिर्वहणान्विता ।
वर्णमात्राखण्डतालवती गाथासमन्विता ॥

वीरशृङ्गारभूयिष्ठा देवक्षत्रादिनायका ।
कलहान्तरितावस्थानायिकोदात्तनायका ॥

अथवा भोगिनी स्वीया गणिका नायकान्विता ।
तास्युरष्टौ चतस्रस्युः दण्डरासकनर्तनाः ॥

अपसारलया चित्रकथागेय समन्विता ।
क्वचिद्विदूषकक्रीडा परिहासमनोहरा ॥

पारिजातलता सेयं यथा गङ्गातरङ्गिका ।
पारिजातकमित्येव कैश्चिद्देषाभिधीयते ॥

शारदातनयः

पारिपार्श्वकः—देशीताल:

पारिपार्श्वकतालं स्युश्चन्द्रौदलगपाः क्रमात् ॥ ।ऽऽ

लक्ष्मणः

पार्वती—रागः

गान्धारांशन्यासा धरिहीना तारपञ्चमोपेता ।
मापन्यासा सा ध्वनिबहुला कथिता च पार्वती कविभिः॥

नान्यः

गांशन्यासा धनित्यक्ता मापन्यासोरुपध्वनिः ।
पञ्चमतारामिहिता पार्वती गीतवित्तमैः ॥

नागमल्लः

पार्वतीपतिः—देशीतालः

पार्वतीपतिताले तु द्रुता एकादश स्मृताः ।
विरामान्तास्ततो लेगः लक्ष्मणः
००००००००००ं।ऽ

पार्वतीलोचनः—देशीतालः

मगणाल्लौ द्रुतोगौ च पार्वतीलोचने द्रुतौ
ऽऽऽ।।००ऽऽ०० सुधा

गात्रयो लप्लुतो लौदौ पार्वतीलोचने क्रमात् ।
ऽऽऽ।ऽं।।०० वेमः

पार्वतीलोचने वृत्तौ लौद्रुतौ तनभाः क्रमात् ।
००॥००ऽऽ।।।।ऽ॥ नन्दी

अथवा मगणो लश्च गुरुद्वन्द्वं द्रुतद्वयम् ।
ऽऽऽ।ऽऽ०० जग

पार्श्वम्

विवर्तिताभिधमथोपसृतं च प्रसारितम् ।
नतं चोन्नतमेवेति पार्श्वं पञ्चविधं भवेत् ॥

अशोकः

पार्श्वकम्पितम्—शिरः

कम्पिताभ्यामञ्चिताभ्यां चार्धं पार्श्वमुखं यदा ।
स्यात्पार्श्वकम्पितं पार्श्वाकम्पितं च क्रमात्तदा ।
प्रश्नताललयोल्लासलास्यादौ तद्द्वयं मतम् ॥

ज्यायनः

पार्श्वक्षेपनिकुट्टिता—भुडपचारी

पार्श्वतः क्षेपणादेवं पार्श्वक्षेपनिकुट्टिता ।

अशोकः

एवमिति पुरःक्षेपोक्तक्रिया ।

पार्श्वक्रान्तम्—करणम्

यत्रान्यस्य पुरः पार्श्वक्रान्तायां चरणं क्षिपेत् ।
हस्तौ पादानुगौ यद्वत् प्रयोज्याभिनयोचितौ ।
पार्श्वक्रान्तमिदं रौद्रे भीमादेस्स्यात्परिक्रमे ॥

ज्यायनः

पार्श्वक्रान्ता—चारी

उद्यम्य पार्श्वभागेन चरणं कुञ्चितं यदि।
पातयेत्पार्ष्णिना भूमौ पार्श्वक्रान्ता प्रकीर्तिता॥

यद्वान्यचरणस्योरुक्षेत्रपर्यन्तमुद्धृतम्।
चरणं धरणीभागे न्यस्योद्घट्टितकं यदि।
एषापि पार्श्वक्रान्ताख्या चारी नृत्तविदां मता॥

वेम:

पार्श्वगः—पादः

पार्श्वं गच्छन् पार्श्वगस्स्याद्यद्वा पार्श्वे स्थितो मतः।

अशोक:

कण्टकोद्धृतौ।
आसने च भवेन्नृत्ये सा पुरो बहुभङ्गिभिः

ज्यायन:

पार्श्वच्छेदः—अङ्गहार:

वृश्चिककुट्टितोर्ध्वजान्याक्षिप्तस्वस्तिकोरोमण्डलनितम्बकरिहस्त-कटीछिन्नानां करणानां प्रयोगे पार्श्वच्छेदः।

पार्श्वजानु—करणम्

यस्मिन् समस्थितस्याङ्घ्रेरूरुपृष्ठेप्यवस्थितः।
अन्योऽग्रेणाथ वक्षस्थो मुष्टिस्स्यादपरः करः॥
अर्धचन्द्रः कटीसंस्थः पार्श्वजानु तदीरितम्।
बुधैर्युद्धे नियुद्धे वा विनियोगोऽस्य कीर्तित.॥
ऊर्वोरभ्यन्तरे पार्श्वे परपादाग्रसंस्थितिः।
भट्टतण्डुरिह ब्रूते पाठान्तरविलोकनात्॥

ज्यायन:

पार्श्वताडितम्—पादमणिः

उत्प्लुत्य स्थितयोरङ्घ्र्योः पृष्ठेन च तलेन च।
पर्यायात्पार्श्वयोर्यत्र सत्वरं ताडनं भुवि।
क्रियते तदिदं तज्ज्ञैः कथितं पार्श्वताडितम्॥

वेम:

पार्श्वदर्शनम्—नृत्तकरणम्

अवहित्थस्थानकं स्यादञ्चितं दृक्प्रलोकिता।
पार्श्वावलोकिनी चारी यत्र तत्पार्श्वदर्शनम्॥

नन्दी

पार्श्वदर्शिनी—गतिः

पदाक्षेपसमन्विता।
क्रमेण दर्शयेत्पार्श्वे सान्वर्था पार्श्वदर्शिनी।

देवण:

पार्श्वदेवः

सङ्गीतसमयसारकर्ता। क्रै. प. १३०० काले स्यादित्यूह्यते। येन परमर्दि, सोमेश्वर प्रतापपृथ्वीश्वराः स्मृताः। अयं तु विशेषः। प्रतापपृथ्वीश्वरः जगदेकमल्लः सङ्गीतचूडामणिकारः स ङ्गीतसमयसारस्थलक्षणश्लोकाः बहवस्सङ्गीतचूडामणेरुद्धृताः। दिगम्बरमतोदित इति सङ्गीतसमयसारे तत्र तत्र दृश्यते। ग्रन्थ-कारमेव सा पङ्क्तिस्सूचयति। अयं दिगम्बरजैनमतावलम्बी। अस्य पिता ब्राह्मण इति ग्रन्थारम्भे उक्तम्।

पार्श्वद्वयचरी—मुड्डुपचारी

कुट्टितोऽङ्गुलि पृष्ठेच स्थितोऽङ्घ्रिरितरस्ततः।
स्वस्तिकाद्विच्युतः पूर्वः स्वपार्श्वे च निकुट्टितः।
एवमङ्घ्र्यन्तरेणापि पार्श्वद्वयचरी तदा॥

अशोक:

पार्श्वद्वयनतम्—करणम्

पादौ च स्वस्तिकं गात्रं नतं पार्श्वे शिरस्तथा।
एकोऽलपल्लवो डोलस्तथान्यो मस्तके स्थितः।
क्रमादङ्गद्वयेप्येतत्पार्श्वद्वयनतं मतम्॥

देवण:

पार्श्वद्वयविवर्तितम्—करणम्

क्रमात्पार्श्वद्वये पादौ हस्तौ चापि प्रसारितौ।
अलपद्मौ च करणं पार्श्वद्वयविवर्तितम्॥

देवण:

पार्श्वनिकुट्टकम्—करणम्

यत्पार्श्वे स्वस्तिकौ हस्तौ पर्यायेण निकुट्टितौ।
उन्मुखाधोमुखौ स्यातां तत्पादं च निकुट्टितम्॥
यस्मिन्नङ्गान्तरेणैव तत्स्यात्पार्श्वनिकुट्टितम्।
प्रकाशाच्चरणाभ्यासवाक्यार्थाभिनये मतम्॥

ज्यायन:

पार्श्वपाणिः—हस्तपाटः

नखाग्रवादनात्पार्श्वपाणिस्सञ्जायते यथा।
गिन गिनन गिगिन

वेम:

पार्श्वप्रसारितम्—करणम्

पार्श्वप्रसारितौ स्यातां हस्तपादौ तथैव च।
अन्यपार्श्वे क्रमेणैतद्भवेत्पार्श्वप्रसारितम्॥

देवण:

पार्श्वमण्डलौ—नृत्तहस्तौ

तौ मिथस्संमुखौ पार्श्वविन्यस्तौ पार्श्वमण्डलौ।
स्कन्धक्षेत्रादधस्स्वस्वपार्श्वयोर्भ्रमणं परे ।।
आविद्धभुजयोरूचुस्तयोरन्वर्थवादिनः ।
कक्षवर्तनिकेत्यन्यदनयोर्नाम कल्पितम् ।।

ज्यायनः

केचिदावेष्टिताख्येन कर्मणा निजपार्श्वयोः ।
आविद्धभ्रामितभुजौ पार्श्वमण्डलिनौ जगुः ।।

अशोकः

पार्श्वमुद्राकरः—हस्तः

मुद्राहस्ते नासिका चेद्वक्त्रिताकारमाश्रिता।
पार्श्वमुद्राकरस्सोऽयं पार्थोक्तिमतसङ्ग्रहे।
पार्श्वमुद्राकरस्सोयं यथार्थे संप्रयुज्यते ।।

शृङ्गारशेखरः

पार्श्वस्वस्तिकः—अङ्गहारः

दिक्स्वस्तिकार्धनिकुट्टकापविद्धोरूद्वृत्ताक्षिप्तनितम्बकरिहस्तकटीच्छिन्नानां करणानां क्रमात्प्रयोगे पार्श्वस्वस्तिकाङ्गहारः।

शार्ङ्गः

पार्श्वाभिमुखम्—शिरः

पार्श्वाभिमुखमन्वर्थं पार्श्वस्तस्यावलोकने।

पार्श्वाभिमुखमन्वर्थसंज्ञं पार्श्वप्रलोकिते।

ज्यायनः

पार्श्वाद्वृत्तम्--पादमणिः

यस्मिन् समौ तु चरणौ समुत्प्लुत्य मुहुर्मुहुः
एकपार्श्वोन्मुखतलौ तिष्ठतोऽङ्गुलिपृष्ठतः ।।
ताडयन्तौ महीभागं तलाभ्यामन्तरान्तरा।
पार्श्वयोश्चेत्क्रमादेवं पार्श्वोद्वृत्तं तदीरितम् ।।

वेमः

पार्श्वोरुताडितम्—पादमणिः

विधायाभ्यन्तरावृत्तिं प्रापितं पार्श्वमात्मनः।
अङ्गलीपृष्ठभागेन तिष्ठन्तं चरणं भुवि ।।
तलेन ताडयेदूरुमपरश्चरणो यदा
पार्श्वोरुताडितं प्रोक्तं तथा नृत्तविशारदैः ।।

वेमः

पार्ष्णिः

उत्क्षिप्ता पतितोत्क्षिप्ता पतितान्तर्गता तथा।
बहिर्गता मिथो युक्ता विमुक्ताङ्गुलिसङ्गता।
पार्ष्णिरित्यष्टधा पादचारीस्थानेषु दृश्यते ।।

विप्रदासः

पार्ष्णिगः—पादः

पृष्ठतो याति यः पार्ष्ण्या स पादः पार्ष्णिगो भवेत्।

अशोकः

पार्ष्णिगं किङ्किणीविधौ। ज्यायनः
पश्चादपसृतौ तस्य विनियोगो निरूपितः।

सोमेश्वरः

पार्ष्णिपार्श्वगतम्—देशीस्थानम्

स्वाभाविकस्थितस्याङ्घ्रेरन्तः पार्श्वान्तरस्थितः।
पार्ष्णिरन्यस्य यत्रैतत्पार्ष्णिपार्श्वगतं मतम् ।।

वेमः

पार्ष्णिपीडम्—देशीस्थानम्

पार्ष्णिः पादस्य चेदीषत्पुरोदेशान्मुखस्य तु।
अन्यस्याङ्गुष्ठसंविद्धा पार्ष्णिपीडं तदुच्यते ।।

वेमः

पार्ष्णिरेचिता—देशीचारी

पार्ष्णिपार्श्वगते स्थाने पादयोस्स्थितयोर्यदा।
पार्ष्णी तु रेचितौ यत्र सा चारी पार्ष्णिरेचिता

वेमः

पार्ष्णिसमा—अवनद्धे जातिः

धित्थं धिगधिं धिगटं मटधिक्करणैस्सपार्ष्णिगतैः।
घे क्के टे घे ग्रथितपार्ष्णिसमा सा भवेज्जातिः ।।

भरतः

करुणेतरविषयेऽशोभग्रहणचलितचरणगतौ।
पार्ष्णेर्घातात्पदयोः पार्ष्णिसमाजातिरिति मता तद्ज्ञैः

नान्यः

पार्ष्णिसमा—पुष्करवाद्ये जातिः

धित्थं धिकटधिं धिकटं मठधिक्करणै स्स पार्ष्णिकृतैः।
घे क्के टाघे ग्रथिता पार्ष्णिसमा सा भवेज्जातिः ।।

अभिनवगुप्तपाठ

धिधिकट कटधिधि कं मां धित्थिकटपटथिथीकरणे।
घक्कंडाघुंगदिता पार्ष्णिसमा भवति जातिरियम् ।।

नेपालपाठः

ऊर्ध्वाङ्कदक्षिणमुखैः क्षिप्ता प्रभृता वितस्तमार्गे तु
पार्ष्णिसमस्ता जातिः कार्याश्शृङ्गारहास्यगता।

भरतः

पाली—(मालवगौलमेलजा)

षड्जग्रहांशा सन्यासा गरिक्ता पालिका मता।
गानज्ञैर्गीयते सायं कतिचिद्गमकान्विता ।।

श्रीकण्ठः

पालीरागध्यानम्

अस्य पाडीति नामन्तरं वर्तते।

पाली ललाटोदितचन्द्ररेखा-
प्रफुल्लराजीवसमत्रिणेत्रा।
भागीरथीपूतजटाकलापा
चकास्ति मुक्ताफलचारुहारा ॥

श्रीकण्ठः

पावः—सुषिरवाद्यम्

नवाङ्गुलप्रमाणेन कर्तव्यः पावसंज्ञकः।
ताररन्ध्रप्रमाणेन मुखरन्ध्रं प्रकल्पयन् ॥
ग्रन्थिस्तत्र न भेत्तव्यो मुखरन्ध्राय धीमता।
स्वल्पध्वनिविशिष्टोऽयं पावः कर्णसुखावहः ॥

सोमेश्वरः

वेणूद्भवो भवेत्पावो वङ्गपत्रैः परिष्कृतः।
नवाङ्गरागो लोवरीति नाम्ना लोकेषु कीर्त्यते ॥

कुम्भः

लोचरीति केषुचिदादर्शेषु दृश्यते।

पावकरागध्यानम्

गोपालवेष एषः क्वणयन् वेणुं सदा मुदाक्रीडन्।
चित्राङ्गरागविभवः पावकरागोऽसितो ललितः ॥

सोमनाथः

पावनी—प्रबन्धाङ्गम्

अङ्गत्रयेणैव तु पावनी च,

रघुनाथः

इयं कविताख्येति गद्यपद्यचम्पूभेदादुक्तमन्यैः।

—मेलकर्ता

स रि ग ० ० ० म प ० ध नि ० स.

मङ्ग

पाविका—सुषिरवाद्यम्

कनिष्ठिकापरीणाहगर्भरन्ध्रेण संयुता।
द्वादशाङ्गुलिदीर्घा स्यात्पाक्विका वेणुसंभवा ॥
अङ्गुष्ठस्थौल्यसम्पन्ना तत्रैकं रन्ध्रमिष्यते।
फूत्कारहेतुकं पञ्चरन्ध्राण्यन्यानि कल्पयेत् ॥
स्वरनिष्पत्तिसिध्यर्थं तानि लोकानुसारतः।
वादनं क्रियते तस्यास्तारनादसमाश्रयम्।
यक्षनागग्रहावेशविधायकमनेकधा ॥

कुम्भः

पावी—सुषिरवाद्यम्

वितस्तिमात्रिका पावी स्थौल्येनाङ्गुष्ठमात्रिका।
वैणवी सा प्रकर्तव्या कनिष्ठाग्रप्रवेशिनी ॥
मुखरन्ध्रं भवेदेकं स्वरार्थं रन्ध्रपञ्चकम्।
वक्षोदेशे वाहनीया नादेनोच्चतरा हि सा ॥

सोमेश्वरः

पाशहस्तः

सूच्या निकुञ्चिते श्लिष्टे तर्जन्यौ पाश ईरितः।
पुरोभागे त्वयं हस्तः कलहे शृङ्खलार्थके।
पाशे च रौद्रभावे च प्रतिबन्धे नियुज्यते ॥

विनायकः

पिकप्रियः—देशीतालः

पिकेष्टो गलपः प्रोक्तः।   ऽ । ऽ̇   मदनः

पिच्छोला—मुखवाद्यविशेषः

लक्षणं मृग्यम्

पिनाकम्—करणम्

देहं चापवदानम्य पुनश्चोन्नम्यते यदा।
पाणिक्रियानुगं यत्र पिनाकं करणं तु तत् ॥

हरिपालः

पिनाकी—वीणा

दण्डः पिनाक्यां धनुषः सपञ्चाङ्गुलसम्मितः।
सार्धहस्तो भवेद्दैर्घ्ये स्यात्सपादाङ्गुलद्वयम् ॥
मध्यविस्तारतस्तस्मिन् शिखाते स्यादधस्तलीम्।
आयामेऽङ्गलिमानेन सपादाङ्गलिसंमिता ॥
अस्मिन्नूर्ध्वा शिखा प्रोक्ता सपादाङ्गुलिपिण्डकौ।
कर्तव्यौ कटकौ स्यातां दैर्घ्ये चाङ्गुलसंमितौ ॥
पादोनाङ्गुलमानौ वा संलग्नौ निकटे तयोः।
तुम्बके चरणन्यूनांङ्गलद्वन्द्वमुपान्तयोः ॥
विस्तारधनुषो मानं बध्नीयाच्छिखयोर्गुणम्।
कोणोऽन्यो वादनाय स्यादङ्गुलान्येकविंशतिः ॥
पादोनमङ्गलं मानमायामे तच्छिखाद्वयम्।
त्यक्त्वा शिखाद्वयस्यान्ते तृतीयांशो न मङ्गुलम् (?) ॥
मुष्टिरस्य भवेत्सोऽथ विस्तारे त्र्यङ्गुलो भवेत्।
अश्ववालधिकेशोत्थो गुणः कोणस्य कल्प्यते ॥
पद्भ्यामाक्रम्यते तुम्बं भुवि न्यस्तमधोमुखम्।
स्कन्धस्योर्ध्वा पिनाकी या तच्छिखा तत्र संश्रिता ॥

तुम्बमूर्ध्वमुखं वामहस्तेनाक्रम्य तद्गुणम् ।
दक्षहस्तश्च धनुषो रालासंलिप्तयाञ्चया ॥
वादयेन्निपुणश्चास्यां स्वरस्थानानि कल्पयेत् ।
एकतन्त्रीवदधराधारतारयुता बुधः ।
पिनाकीलक्षणं प्रोक्तं पिताकिपदसेविना ॥

कुम्भः

पिनाकी वीरप्रमुखं निष्कलं वाद्यमीर्यते ।
पिनाकवीणाया याश्च कर्तव्या वस्तु काण्डतः ॥
चतुर्दशभिरेवैतत् मुष्टिभिः प्रमितं भवेत् ।
मौर्वीबद्धं नयेदस्मिंस्तन्त्रीं स्नायुमयीं पुनः ॥
पञ्चमुष्टिप्रमाणेन सव्येतरकराश्रिता ।
सितगुग्गुलुचूर्णाक्तवाजिवालगुणेन च ॥
वादयेत्कार्मुकेनैव वामहस्तेन तत्परम् ।
सतालं तुम्बमादाय दक्षिणां संनिधापयेत् ॥
भूमौ निवेशयेत् तुम्बे स्थापयेदटनीं ततः ।
अग्रभागममुष्यैव वामस्कंधेन धारयेत् ॥
अधोदेशे सुसंबद्धा रज्जुबाणासनस्य तु ।
वामेतरपदाङ्गुष्ठवेष्टनेन दृढा भवेत् ॥
क्रमेणानेन धनुषोऽशैथिल्यमुपजायते ।
एवं पिनाकवीणायाः स्वरूपं समुदीरितम् ॥

हरिपालः

पिशाचशीला—स्त्री

मानाधिकाङ्गुलिः क्रूरा रात्रौ निष्कुटचारिणी ।
वालोद्वेजनशीला च पिशुना क्लिष्टभाषिणी ॥
सुरते कुत्सिताचारा रोमशाङ्गी महास्वना ।
पिशाचसत्त्वा विज्ञेया मद्यमांसबलिप्रिया ॥

भरतः

ता—पु-

पिहितावतिसंलग्नौ पुटौ स्यातां दृशां रुजे ।
सुप्तमूर्छितहर्षोष्णधूमवाताञ्जनार्तिषु ॥

कुम्भः

पिञ्जरी—रागः

धांशग्रहे निधनमध्यमरावरम्या
षड्जर्षभेण रहिता लघुसप्तमा च ।
तारास्पदस्फुरितपञ्चमका च नित्य-
मान्दोलिताख्यगमकेन मनोहरा च ।
मूर्छायां शुद्धगान्धार्या तानेन गमकेन च ।
गीतविद्भिस्समाख्याता पिञ्जरी लोकरञ्जनी ॥

नान्यः

धैवतांशा मध्यमान्ता षड्जर्षभविवर्जिता ।
निषादाल्पा च विज्ञेया पिञ्जरी तारपञ्चमी ॥

मतङ्गः

—भाषारागः

षड्जन्यासांशगान्धारा निषादेन विवर्जिता ।
हिन्दोलसंभवा भाषा पिञ्जरी सम्प्रगीयते ॥

भट्टमाधवः

पिण्डहस्तः—हस्तपाटः

रेफेण चोर्ध्वहस्तेन क्रमात्स्यात्पिण्डहस्तकः ।
धकड धककड झें झें झें वेमः

पिण्डीपत्रम्

देवपार्थिवशिरोभूषणे बलसन्धानतया चित्ररचनानि वर्तुलानि पत्राणि पिण्डीपत्राणीत्युच्यन्ते ।

म्

गीततालानुगो यत्र नानावाद्यविनिर्मितः ।
अल्पो यश्शब्दखण्डो हि थां तोधि दिगणान्तकः ॥
पिल्लमूरू वेदः

पिशाचहस्तः

विरलाङ्गुलिकाः कुर्यात्पताकस्य पिशाचके ।
मानभेदे पिशाचेषु ताडनेविनियुज्यते ॥

गौरीमतम्

पिष्टकुट्टम्—मण्डलम्

कुरुते दक्षिणस्सूचीमपक्रान्तां तथेतरः ।
ततो तक्षिणवामाङ्घ्रीं भुजङ्गत्रासितां मुहुः ॥
पर्यायेणैव कुरुतः तथान्ते मण्डलक्रमम् ।
यत्र तत्पिष्टकुट्टाख्यं मण्डलं परिकीर्तितम् ॥

वेमः

पीडनम्—दन्तः

स्फोटने क्रमुकादीनां कोपे च परिकीर्तितम् ।

ज्यायनः

पुटम्—द्वादशाक्षरवृत्तम्

ननमयाः भरतः

पुटपरिकर्म—(अवनद्धम्)

द्विहायनस्य वत्सस्य चर्मणा कारयेत्पुटम् ।
वृद्धस्य वृषभस्यापि वध्रं कुर्याच्च चर्मणा ॥
पुटकुण्डलिकां काष्ठैः रथचक्रैश्च कारयेत् ।
प्रयुक्तैश्च प्रमाणेन भाण्डेषु पणवादिषु ॥

कुर्याद्वस्तिपुटोत्थेन चर्मणा छादनं सदा।
सम्मार्जितामिस्तन्त्रीभिः दृढाभिश्च पुटद्वयम् ॥
कुर्याच्चैवार्द्रनहनं पणवादिषु सर्वदा।
पणवस्य हुडुक्कस्य कीलकाश्च दशाङ्गुलाः ॥
चतस्रो यन्त्रकाख्यास्तु शृङ्गैर्दन्तैश्च दारुभिः।
उद्दलीमुखमेकं च पृथक्तद्विपुटं विदुः ॥
तद्बन्धाश्चैव तन्त्रीभिः कर्तव्या वाद्यवेदिभिः।
पणवे च हुडुक्के च स्कन्धारोपणरज्जवः।
स्युर्मौर्वीसस्यकार्पासतन्तुबद्धादिभिर्दृढा ॥
आलिङ्ग्यकोर्ध्वकाद्येषु चान्येपूद्दलिकादिषु।
चर्मकाञ्चनरूपाढ्यं कार्या मण्डलिका सदा ॥
उद्दल्यां पुष्पिकाः कार्या दन्तधातूद्भवास्तथा।
शृङ्गकाञ्चनरूपाद्यैरन्यैरपि मनीषिभिः।
एवं स्याद्वाद्यभाण्डानां सिद्धिश्शास्त्रनिदर्शनात् ॥

नान्यः

पुटमयूरः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

समौ च प्रसृतौ चैव कुञ्चितौ च निमेषितौ।
उन्मेषितौ च स्फुरितौ पिहितौ च विवर्तितौ।
विताडितौ चेति पुटौ नवधा कथितौ बुधैः ॥

वेमः

पुनर्भूमण्ठकः—देशीतालः
सचतुर्लघुनिश्शब्दं पुनर्भूमण्ठको भवेत्।
॥ ऽ ॥।॥

दामोदरः

पुनर्वसुहस्तः
मध्यमातर्जनी स्यातां स्वमूले कुञ्चिताकृती।
लीनमुद्राकरस्सोयं दृश्यतेऽत्र पुनर्वसू ॥

शृङ्गारः

पुनर्वस्वभिनयः
लीनमुद्राहस्तेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्र

पुरःक्षेपा—देशीचारी
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य प्रसार्य पुरतो जवात्।
स्वस्थाने स्थापयेद्यत्र पुरःक्षेपा भवेदियम् ॥

वेमः

पुरःक्षेपनिकुट्टिता—मुडुपचारी
चरणः कुट्टितः पूर्व पुरतोऽङ्गुलिपृष्ठतः।
स्थापितः कुट्टितः स्थाने पुरःक्षेपनिकुट्टिता ॥

अशोकः

पुरःपश्चात्सरा—मुडुपचारी
केतनादौ निकुञ्चाथ पुरःपश्चान्निवेशितः।
अङ्घ्रिरङ्गुलिपृष्ठेन स्वस्थाने कुट्टितो यथा।
पुरःपश्चात्सरा चारी तदान्वर्थनिरूपिता ॥

अशोकः

पुरःपश्चान्नतम्—करणम्
पुरः प्रसारितौ हस्तावलपद्मौ नतं वपुः।
पादः प्रसारितः पृष्ठे हस्तौ पृष्ठे प्रसारितौ।
पादोऽपि पुरतः क्षिप्तः पुरःपश्चान्नतं तु तत् ॥

पुरगमणिः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग म रि स.

मञ्ज

पुरस्ताल्लुठिता—मुडुपचारी
पुरस्ताल्लुठिता सा स्याद्यत्राङ्घ्रिर्लुठितः पुरः।
सेति पृष्ठलुठिता।

पुराटिका—पादपाटः
उद्वृत्ताङ्घ्र्योर्मिथो यत्र ताडनं सा पुराटिका।

वेमः

पुरानगः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म प नि ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध ग रि स.

मञ्ज

पुरुषभेदः—तानः
षड्जग्रामे सपर्हीनौडुवः।
ध म ग रि नि

कुम्भः

पुरुहूतिकं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म स.

मञ्ज

पुरोदण्डभ्रमणिकम्—चालकः

एकस्तु मुष्टितां नीतस्तिरश्चीनतया धृतः ।
अन्यस्तस्य बहिर्भ्रान्तर्लीलया विलुठन् करः ॥
पुरःप्रसारितः पाण्योरेवं पर्याययोजनात् ।
पुरोदण्डभ्रमणकं तदाहुर्नृत्तवेदिनः ॥

वेमः

पुलस्त्यः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

पुलिन्दः—देशीतालः

पुलिन्दे स्याद्विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वं लघुस्तथा ।
चतुर्वारंल्पावन्ते ।
०ऽ।०ऽ।०ऽ।०ऽ।।ऽ

पुलिन्दी—रागः

धैवतषड्जावृषभकधैवतकौ यत्र संवदतः ।
मापन्यासा षट्जांशा धन्यासा च पुलिन्दिका रुचिरा ॥

नान्यः

षड्जांशा धैवतन्यासा न च गान्धारपञ्चमौ ।
सधयोरिधयोर्यत्र संवादस्यात्पुलिन्दिका ॥

मतङ्गः

षड्जांशधैवतन्यासा त्यक्तगान्धारपञ्चमा ।
सधयोरिधयोर्यत्र संवादः परिदृश्यते ।
भिन्नषड्जभवा सेयं पुलिन्द्यन्तरभाषिका ॥

जगदेकः

अनन्तरं पुलिन्दी स्याद्भिन्नषड्जसमुद्भवा ।
षड्जांशा धैवतन्यासा हीनगान्धारपञ्चमा ॥
धैवतर्षभयोस्तद्वत् षड्जधैवतयोरपि ।
संवादयुक्ता सैवेयं भवेदन्तरभाषिका ॥

अहोबिलः

षड्जांशा गपहीना स्याद्धैवतान्ता पुलिन्दिका ।
संयोगस्सधयोरस्यां पुलिन्दैः परिगीयते ॥

मोक्षः

।—हस्तप्राण:

पुरोभागे कुञ्चितो वा रेचितो वा प्रसारितः ।
यो हस्तस्तु पताकाख्यो नाम्नासौ पुङ्खितो भवेत् ॥

शृङ्गारः

पुञ्जावलिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स म ग रि म प नि ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

पुण्डरीकः—तानः

(षाडवः — षड्जलोपः)

ग रि नि ध प म

कुम्भः

पुष्करम्—भाण्डवाद्यम्

पुष्करप्रभवं यस्मादासीद्वाद्यमिदं पुरा ।
अतस्तु वाद्यभाण्डानि पुष्कराणि प्रचक्षते ॥

नान्यः

पुष्करवाद्यप्राधान्यम्

आतोद्यं पुष्करं चैव श्रेष्ठं तौर्यत्रिकं विदुः ।
सर्वप्रयोगमुख्यत्वादत्र नन्दिमतं यथा ॥

न पुष्करविहीनं हि नाट्यं नृत्तं विराजते ।
तत्रैव हि श्रुतौ लोके तन्मुखं प्रतिपद्यते ॥

नान्यः

पुष्करवाद्यपूजा

तदेवं सिद्धमालिङ्ग्यमूर्ध्वकं चाङ्किकं तथा ।
संस्थाप्य मण्डलेष्वेषां देवताः पूजयेत्ततः ॥

पुष्पोपहारधूपैश्च बलिभिर्विधिवत्कृतैः ।
नाम्ना चामन्त्रयेच्चैवमाचार्यः प्राङ्मुखश्शुचिः ॥

ध्वनयः कल्पिता येषामम्बोदाभा अमीषु च ।
नानावाद्यैश्च पुष्पैश्च बलिधूपैश्च पूजयेत् ॥

पूजाविधानमेतेषां त्रयाणां भरतो मुनिः ।
स्वशास्त्रे विस्तरं प्राह यथावच्चापि तद्यथा ॥

बध्वाह्येतेन विधिना त्वाङ्किकालिङ्ग्यकोर्ध्वकान् ।
देवताभ्यर्चनं कृत्वा ततः स्थाप्या महीतले ॥

चित्रायामथवा हस्ते शुक्लपक्षे शुभेऽहनि ।
उपाध्यायश्शुचिर्विद्वान् कुलीनो रोगवर्जितः ॥

मतिमान्गीततत्त्वज्ञो मधुरोऽविकलेन्द्रियः
सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रतः ॥

मण्डलत्रयमालिप्य गोमयेन सुगन्धिना ।
ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ॥

आलिङ्ग्यं स्थापयेत्पूर्वं ब्रह्माणं पूर्वमण्डले ।
ऊर्ध्वकं तु द्वितीयेऽस्मिन्रुद्रनामि निधापयेत् ॥

तिर्यगुत्सङ्गिकं सम्यग्वैष्णवे मण्डले क्षिपेत् ।
बलिपुष्पोपहारैस्तु पूजयेत्पुष्करत्रयम् ॥

पायसं घृतमध्वक्तं चन्दनं कुसुमानि च ।
शुक्लानि चैव वासांसि दत्त्वालिङ्ग्ये स्वयंभुवः ॥

त्र्यम्बकाय प्रदातव्यः सगणायोर्ध्वके बलिः।
स्वस्तिकोलोजिकापुष्पपूपपिण्डाष्टकैस्सह ॥

वैष्णवे मण्डले स्थाप्यः सर्वबीजहितोऽङ्किकः।
स्रग्वस्त्रालेपनैः प्रीतैः चरुमिश्च सपायसैः ॥

णां ग्रहश्चापि तथा महान्।
एतास्तु देवता विप्राः पुष्करेषु प्रकीर्तिताः ॥

सृष्ट्वा मृदङ्गान्पणवं दर्दरं च महामुनिः।
मेघैश्च स्वरसंयोगं मृदङ्गानामथासृजत् ॥

विद्युज्जिह्वो भवेद्वामे मेघस्स तु महास्वनः।
ऐरावतो महामेघः तथा चैवोर्ध्वके भवेत् ॥

आलिङ्ग्यके तटिद्वांश्च नाम्ना चैव वलाहकः।
दक्षिणे पुष्कलो मेघः पुष्कलो वामयोजितः ॥

मृदङ्गानां तु नामानि ऊर्ध्वके नन्द्यथोच्यते।
आङ्गिकस्सिद्धिरित्येवालिङ्ग्यकश्चैव पिङ्गलः। इति ॥

एवमुत्पाद्य विधिना वाद्यभाण्डानि शास्त्रवत्।
चतुर्धा सन्निवेशेन स्थापयेद्वादनाविधौ ॥

ऊर्ध्वं तिर्यगथाङ्के च पार्श्वे च विनिवेशनम्।
पञ्चानां वाद्यभाण्डानां नान्यदेवोऽनुमन्यते ॥

नान्यः

पुष्करवाद्योत्पत्तिः

अवनद्धगतस्यापि तस्य वक्ष्यामि लक्षणम्।
यथोक्तं मुनिभिः पूर्वं स्वातिनारदपुष्करैः ॥

सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वातोद्यविभूषितम्।
मृदङ्गानां समासेन लक्षणं पणवस्य च ॥

दर्दरस्य च सङ्क्षेपाद्विधानं वाद्यमेव च।
अनध्याये कदाचित्तु स्वातिर्महति दुर्दिने ॥

जलाशयं जगामाथ सलिलानयनं प्रति।
तस्मिञ्जलाशये यावत्प्रतिष्ठः पाकशासनः ॥

धाराभिर्महतीभिस्तु पूरयन्निव मेदिनीम्।
पतन्तीभिश्च धाराभिः वायुवेगाज्जलाशये ॥

पुष्करिण्यां पटुद्दशब्दः पत्राणामभवत्तदा।
तेषां धारोद्भवं नादं निशम्य स महामुनिः ॥

आश्चर्यमिति मन्वानश्चावधारितवान्स्वनम्।
ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानां पत्राणामवधार्य च ॥

गम्भीरमधुरं हृद्यमाजगामाश्रमं ततः।
ध्यात्वा सृष्टिं मृदङ्गानां पुष्करानसृजत्ततः ॥

पणवं दर्दरंचैव सहितो विश्वकर्मणा।
देवानां दुन्दुभिं दृष्ट्वा चकार मुरजांस्ततः ॥

आलिङ्ग्यमूर्ध्वकं चैव तथैवाङ्किकमेव च।
चर्मणा चावनद्धांस्तु मृदङ्गान्दर्दरं तथा ॥

तन्त्रीभिः पणवं चैवमूहापोहविशारदः।
स्वयं चान्यानपि तथा काष्ठायसकृतान्यथ ॥

झल्लरीपटहादीनि चर्मनद्धानि तानि च।
आतोद्यसमवाये तु यानि योज्यानि वादकैः ॥

भरतः

पुष्करवाद्यमानमाकृतीश्च

अधुनाऽऽकृतिरेतेषां यथा मुनिभिरीरिता।
परिमाणं च सर्वेषामातोद्यानां प्रचक्ष्महे ॥

हरीतकीयत्वग्गर्भा गोपुच्छा च तथापरा।
समा पिपीलिका कुम्भा हरीतक्यर्धसंज्ञिता ॥

सप्तैवाऽऽकृतयस्त्वेताः विज्ञेया वाद्यवेदिभिः।
सर्वेषां वाद्यभाण्डानां मार्गाणां मार्गदेशिना ॥

हरीतक्याकृतिं विद्याद्वाद्यमाङ्किकपुष्करम्।
सार्धत्रितालमानं तन्मुखं चतुर्दशाङ्गुलम् ॥

जपाकृतिं विजानीयादूर्ध्वकं मध्यपुष्करम्।
चतुस्तालोत्थितं वक्त्रे द्वादशाङ्गुलसम्मितम् ॥

गोपुच्छाकृतिरेवं स्यादालिङ्ग्यश्चापि पुष्करः।
तालत्रितयमानश्च मुखेऽष्टाङ्गुलमानवान् ॥

एवमाकृतिमानाभ्यां जानीयात्पुष्करत्रयम्।
पिपीलिकाकृतिं चापि प्रमाणं मध्यभागतः ॥

षोडशाङ्गुलदीर्घं च पणवं मुनयो विदुः।
हीनमध्येऽङ्गुलान्यष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखस्तथा ॥

तस्य छिद्रं तु मध्ये स्याच्चतुरङ्गुलसम्मितम्।
सार्धाङ्गुलाष्टं च तथा मण्डलेन चतुर्दश ॥

विज्ञेयान्यङ्गुलान्येवं विधिः स्यात्पणवाश्रयः।
विद्यते च घटाकारं वाद्यभाण्डं च दर्दरम् ॥

नवाङ्गुलमुखं चापि विस्तारे द्वादशाङ्गुलम्।
द्विमुखं पीवरोष्ठं च वर्तुलं विपुलध्वनि ॥

पञ्चातोद्यानि चैतानि भरतोप्याह,

नान्यः

पुष्कला—श्रुतिः

मन्द्रगान्धारप्रथमा श्रुतिः।

मण्डली

पुन्नागरागध्यानम्

कान्ताद्वयेनाह्वियुगं वहन्तं
गजाधिरूढं कवचायुधाञ्चितम्।
केलीसरस्तीरवनान्तवासिनं
पुन्नागरागं मनसा स्मरामि ॥

रागसागरः

पुन्नागतोडी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) नि ध नि स रि ग म प ध नि.
(अव) ध प म ग रि स नि ध नि स.

मक्ष

पुन्नागललिता—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग म ग रि स.

मक्ष

पुन्नागवराटी—मेलरागः

पुन्नागाख्यवराट्यां तु निषादस्तीव्रसंज्ञकः।
यस्तु तीव्रतरः प्रोक्तो गधावुद्ग्राहकौ स्मृतौ ॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेया।

अहोबिलः

पुन्नागवराली—मेलरागः

तोडिमेलजोऽयं रागः
पुन्नागाख्यवराल्यां तु षड्जधैवतयोः पुनः।
स्थायिभेदो भवेत्।

परमेश्वरः

—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) नि स रि ग म प ध नि.
(अव) ध प म ग रि स नि.

मक्ष

पुन्नाटकः—रागः

षड्जादिः स्वरसंपूर्णः स्वस्थाने चैव कम्पितः।
मध्यमः स्फुरितो नित्यं रागः पुन्नाटकः स्मृतः।

सोमेश्वरः

पुन्नाटः—रागः

काश्यपस्य मते भिन्नषड्जोत्थो धैवतांशभाक्।
पूर्णाटो मध्यमन्यासो दैन्ये पञ्चस्वरान्वितः ॥

जगदेकः

पुष्करकरणा—पुष्करवाद्ये जातिः

स्वस्तिकहस्तविचारा सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता।
सा त्रिलयवाद्ययुक्ता पुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥

अभिनवगुप्तपाठः

एषा प्राचीनैर्दुष्करकरणेत्युक्ता।

भरतः

पुष्करवाद्याक्षराणि षोडश

कखगघ टठडढ तथदध मरलः इति षोडशाक्षराणीह
नियतं पुष्करवाद्ये बाकुरणैस्संविधेयानि ॥

भरतः

पुष्करवाद्ये करणानि—षट्

रूपं, कृतप्रतिकृतं, प्रतिभेदः, रूपशेषः, ओघः, प्रतिशुष्का.

भरतः

पुष्करवाद्ये मार्गाः

आलिप्तः अङ्कितः गोमुखः वितस्तः। भरतः

पुष्करवाद्ये यतयस्तिस्रः

समा स्रोतोगता गोपुच्छा। भरतः

पुष्टिकृत्—तानः

षड्जग्रामे रिपहीनौडुवः।
म ग स नि ध

कुम्भः

पुष्पम्—व्यञ्जनधातुः

निहन्यते यदा तन्त्रीरेककालं कनिष्ठया।
सहाङ्गुष्ठयुगेन स्याद्धातुः पुष्पाभिधस्तथा ॥

कुम्भः

समकालमेकतन्त्र्यां प्रहारद्वितयेन तु।
अङ्गुष्ठाभ्यां कनीयस्या यत्र पुष्पं प्रचक्षते ॥

नान्यः

—धातुः

अङ्गुष्ठाभ्यां कनीयस्या स्तन्त्रीरेका निहन्यते।
युगपद्यत्र तत्पुष्पमभिलेखुः पुरातनाः ॥

शार्ङ्गः

—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

पूर्वं स्वयमन्येन वा केनचित् प्रयुक्तं वचनमपेक्ष्य तद्विशेषयुक्तं वचनमपेक्ष्यते तेनान्येन वा तत्पूर्वस्मात् विशेषवत्। तच्च वाक्यं पुष्पम्। केशरचनायाः पुष्पमिव पूर्ववाक्यस्यालङ्कारकारित्वात्। यथा—विलक्षदुर्योधने भीष्मवाक्यं यावन्तो वयमाहवप्रणयिनः तावन्त एवार्जुनाः, इति।

रामचन्द्रः

पुष्पं स्याद्वागुदारता। सर्वेश्वरः

विशेषवचनं यत्तत्पुष्पम्। भरतः

यथा—रत्नावल्यां एष कोऽपि चित्रफलकः—इति विदूषकोक्तिप्रभृतिपरिच्युत इति राजवाक्यपर्यन्तम्।

अभिनवः

विशेषवचनं पुष्पं। क्रियायामन्यत्र क्रियायामितरक्रियाधिक्यं विशेषवचनं पुष्पम्। यथा—जानकीराघवे सीतामाश्वास्यमानं वचनं "मा भैषीरित्यादि"।

सागरः

पुष्पग्रहणहस्तः

करपृष्ठौ तु संश्लिष्टौ श्लिष्टाङ्गुल्यः प्रसारिताः।
ततस्तिर्यङ्मुखे कृत्वा तर्जनीश्लेषपूर्वकम्॥
प्रसारिता यदि तदा पुष्पग्रहणहस्तकः।
देवतानां शिरोभागपुष्पग्रहणदर्शने॥

विनायकः

पुष्पपुटः—हस्तः

सर्पशीर्षौ मिलद्बाह्यपार्श्वः पुष्पपुटो भवेत्।
धान्यपुष्पफलादीनामपां च ग्रहणेऽर्पणे।
कार्यः पुष्पाञ्जलौ चैष प्रोक्तः सोढलसूनुना॥

शार्ङ्गः

व्यक्तं संश्लिष्टकरभावुत्तानौ सर्पशीर्षकौ।
हस्तः पुष्पपुटो नाम पुष्पाञ्जलिविसर्जने॥
धान्यपुष्पफलादीनां ग्रहणे देवतार्पणे।
अर्घदाने गुरुनृपप्रसादग्रहणे तथा।
पाणिपात्राशने तोयानयने च प्रकीर्तितः॥

विप्रदासः

पुष्पपुटवर्तना

परिवृत्या पुष्पपुटः करः पार्श्वे व्रजेद्यदि।
ततो वक्षस्स्थलं प्राप्तो व्यावृत्या नेत्रसुन्दरः।
तदा धीरैः पुष्पपुटवर्तना समुदाहृता॥

अशोकः

पुष्पबाणः—देशीतालः

पुष्पबाणे रसादिष्टौ (?) ऽ।ऽ।।ऽ।।

लक्ष्मणः

पुष्पमनोहरी—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)

(आ) स म ग प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

पुष्पललिता—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स ध म रि स.

मञ्ज

पुष्पवद्धस्तः

आदौ तु यामिनीं बध्वा मुखे चार्धपताककः।
पुष्पवन्ताख्यहस्तोऽयं प्रोच्यते भरतादिभिः।
पुष्पवन्तःपुरोभागे पुष्पिण्यां संप्रयोजयेत्॥

पुष्पवसन्तः—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि – स.
(अव) स नि ध म ग रि – स.

मञ्ज

पुष्पविवृद्धा—ध्रुवावृत्तम्

आद्यचतुर्थं पञ्चमषष्ठं नवममथ च निधनगतं
ये च ततोऽन्ये येषु लघुत्वं यदि भवति चरणगतिविधौ॥
सा निकृतिस्स्यात्पुष्पविवृद्धा द्विजगणमुनिगणपरिपठिता
भीमणिणादो चण्डपवाही विअरदि वरतणुसुहपवणो।
[भीमनिनादश्चण्डप्रवाही विचरति वरतनु सुखपवनः]॥

भरतः

पुष्पाञ्जलिः—हस्तः

प्रणतोन्मुखकोदण्डसमानमुकुलाकृतिः।
श्लिष्टाङ्गुलिकरद्वन्द्वं पुष्पाञ्जलिरिति स्मृतम्॥

उमा

पुष्पापचयः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

कामिनामन्योन्यानुरागहेतुः कुसुमपल्लवादिग्रहणे विभ्रमः पुष्पापचयः।

भोजः

पुष्यकः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः।
प नि रि ग म

नान्यः

पुष्यहस्तः

अङ्गुष्ठस्तर्जनी चापि कनिष्ठा च यथाक्रमम्।
प्रसृताः स्युः प्रचालिताः शेषे द्वे कुञ्चिते तले।
चलपक्षकरस्सोऽयं पुष्यार्थे संप्रयुज्यते॥

शृङ्गारः

पुष्याभिनयः

छलपक्षहस्तेन कर्तव्यः

महाराष्ट्रे

पुस्तः

शैलयानविमानानि चर्मवर्मध्वजा नगाः।
ये क्रियन्ते हि नाट्ये तु स पुस्त इति संज्ञितः॥

पुस्तस्तु त्रिविधो ज्ञेयो नानारूपप्रमाणतः।
सन्धिमो व्याजिमश्चैव वेष्टिमश्च प्रकीर्तितः॥

भरतः

पूगीविदारणकला—कला

तत्र पूर्वरचनिका—

यदि नोऽभिघन्ने हानिरतिभिन्ने हृदो भयम्।
सन्देहदिग्धहृदया कुर्यात्पूगीविदारणम्॥

धृत्वा भूमौ करौ या चरणयुगमपि प्राक् प्रकर्ण्यान्तमूलं
कुर्यात्पश्चात्प्रदेशोन्नमितगतिलघुर्न्यस्य कट्टारिकाग्रे।
पूगीं चाथोभिनत्ति युगमगततनुलता वक्षसा यत्र सोक्ता
वक्षः पूग्यङ्गभेत्त्रीत्यमितगुणकला नागमल्लक्षितीशैः॥

नागमल्लः

पूरिका—मृदङ्गवामे पुटे देयं वस्तु
भक्तं चिपिटक लाजानाम्। तेषामन्यतमेन जलमिश्रं भस्म।

नारायणः

पूर्णम्—उदरम्

स्थूलरूपं भवेत्पूर्णं तुन्दिले श्वसिते तथा।
जलोदराभिधे व्याधौ विनियोगोऽस्य दृश्यते॥

विप्रदासः

तुन्दिलाभिनये गर्भे तथाश्वासनिरोधने।
जलोदरे चात्यशने पूर्णं जठरमिष्यते॥

सोमेश्वरः

पूर्णः—कपोलः

कपोलावुन्नतौ पूर्णौ तौ गर्वोत्साहगोचरौ।

विप्रदासः

—नाटकभेदः

पूर्णस्य नाटकस्यास्य मुखाद्याः पञ्च सन्धयः।
उदाहरणमेतस्य कुलारावणमुच्यते॥

शारदातनयः

पूर्णकङ्कालः—देशीतालः

द्राश्चत्वारो गलौ क्रमात्। ० ० ० ० ऽ। वेमः

पूर्णकाम्भोजी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

पूर्णचन्द्रः—देशीतालः

पूर्णचन्द्राभिधस्तालः स्थित्या चन्द्रवदाकृतिः।
द्रुतमाने द्रुतो ज्ञेयो लघुभिस्त्रिंशमात्रिकः।
एको द्वौ च त्रयश्चैव चत्वारः पञ्च च क्रमात्।
एवं च व्युत्क्रमेणैव द्रुताश्च लघवोऽथवा॥

सुधा

पूर्णचन्द्रिका—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स.
(अव) स नि प ध प म ग म रि स.

मञ्ज

—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ग म ० प ० ० ० ० ० स.
(अव) स नि ० ० ० प ० म ० ० ० रि स.

—मेलरागः (शङ्कराभरणमेलजरागः)

स्यात्पूर्णचन्द्रिकायां त्ववरोहे मेषकुञ्जरत्यागः।
(गनिलोपः) परमेश्वरः

पूर्णतालः—देशीतालः

एकाद्येकान्ततो वृद्धिह्रासाभ्यां क्रमतो द्रुतैः।
बीजपूराकृतिधरैः पञ्चत्रिंशतिसंख्यकैः।
पूर्णतालः समादिष्टः पूर्णविश्वम्भरावृता॥

कुम्भः

पूर्णपञ्चमः—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ग म ० ० ध ० ० नि स.
(अव) स नि ० ० ० म ० प ० ग रि ० स.

पूर्णमालवी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मञ्ज

पूर्णमालिनी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि ध नि प ध नि स.
(अव) स ध म ग रि स.

मञ्ज

पूर्णरागगानफलम्

आयुर्धर्मो यशः कीर्तिः बुद्धिसौख्यधनानि च।
राज्याभिवृद्धिः सन्तानः पूर्णरागेषु जायते॥

नारायणः

पूर्णवासा—श्रुतिः

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः। पाल्कुरिकि सोमः
अस्य मते मध्यमः त्रिश्रुतिरेव।

पूर्णश्यामला—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म रि ग रि स.

मञ्ज

पूर्णषड्जं—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) प म ग रि स नि ध नि स.

मञ्ज

पूर्णषाडवः—रागः
न्यासांशग्रहमध्यममधुरो......मध्यमाधारः।
मध्यमया सहजातो जात्या स्यात् रागषाडवः पूर्णः॥

नान्यः

मध्यमग्रामसंभूतो मध्यमांशान्त एव च।
विकारान्मध्यमाजातिसंभूतष्षाडवस्वरः॥

कश्यपः

पूर्णा—श्रुतिः
पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः।

सुधा

—श्रुतिः
मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः। मण्डलीमते तारमध्यमस्यैव।

मूर्छनाभेदे द्रष्टव्यम्।

पूर्णाटः—रागः
निर्णीयतेऽथ पूर्णाटो भिन्नषड्जसमुद्भवः।
धैवतांशो भवेन्न्यासे मध्यमोऽयमितीरितः॥

हरिः

पूर्णोदयः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स रि प म रि ग रि स.

मञ्ज

पूर्वः—देशीतालः
पूर्वताले द्रुतौ द्वन्द्वौ गद्वयं लद्वयं भवेत्। o o S S॥

लक्ष्मणः

पूर्वकर्णिका—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि प स.
(अव) स ध प म ग स.

मञ्ज

पूर्वगौडः—रागः
पूर्वो गौडः परित्यक्तो नित्रयो रागसंभवः।

मदनः

—उपाङ्गराग
तारस्थनिग्रहान्तांशः सगयोः समयोर्युतः।
संगत्याः षड्जभूयिष्ठ ऋषभेण विसर्जितः।
पूर्वगौड इति ख्यातः पूर्वदेशजनप्रियः॥
देशवालगौडस्य नामान्तरम्।

कुम्भः

पूर्वगौलः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि स.

मञ्ज

पूर्वगौलीरागध्यानम्
व्याघ्रासनां मञ्जुलरत्नहारिणीं
पुण्ड्रेक्षुपाशाङ्कुशबाणधारिणीम्।
रक्ताम्बरां पीतसुवर्णकञ्चुकां
भजामि नित्यं वरपूर्वगौलिकाम्॥

रागसागरः

पूर्वफल्गुनीहस्तः
पूर्वफल्गुनी निदर्शने ताम्रचूडहस्तः।

शृङ्गारः

पूर्वफल्गुन्यभिनयः
हस्तयोस्ताम्रचूडेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्र

पूर्वभाद्राभिनयः
सङ्कीर्णपताकहस्तेन कर्तव्यः। महाराष्ट्र

पूर्वभाद्राहस्तः
पताके मध्यमा वक्रा तलं सम्यक् स्पृशेद्यदि।
सङ्कीर्णाख्यपताकोऽयं पूर्वभाद्रार्थके भवेत्॥

शृङ्गार.

पूर्वभावः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्.
पूर्ववाक्यशब्दे द्रष्टव्यम्।

पूर्वरङ्गः
पूर्वरङ्गस्समापूजा,

शुभङ्करः

पूर्वरङ्गः

यतो रसात्मकस्यास्य प्रयोगे प्रयुयुक्षिते ।
रज्यते वै सहृदयैः पूर्वरङ्गस्ततः स्मृतः ॥

स पादभागस्सकलः परिवर्तैस्समन्वितः ।
प्रयोगोऽयं यतो रङ्गे पूर्वमेव प्रयुज्यते ।
तेनोक्ता भरताचार्यप्रमुखैः पूर्वरङ्गता ॥

रङ्गशब्देन तत्कर्मोच्यते तौर्यत्रिकाश्रितम् ।
तत्पूर्वभागो विद्वद्भिः पूर्वरङ्ग उदीरितः ॥

सोपोहनास्तद्विना वा ध्रुवा उत्थापनीमुखाः
सूत्रधारप्रवेशार्था यतोऽस्मिन्पूर्वमेव हि ॥

प्रयुज्यते ततः पूर्वं रङ्गतावास्य सम्मता ।
चतुरश्रत्र्यश्रभेदाद्द्विविधस्स पुनर्द्विधा ॥

शुद्धचित्रविभेदेन पृथगेवं चतुर्विधः ।
करणाङ्गहाररहित्यशुद्धताचित्रता पुनः ॥

तत्तद्भावोऽथ चित्राद्यैः मार्गैर्भिन्नध्रुवायुतः ।
चतुरश्रस्तथा त्र्यश्रः षड्विधः कैश्चिदिष्यते ।
केषांचन मते मिश्रौ द्वयं सम्मिश्रणान्मिथः ॥

कुम्भः

पूर्वरङ्गाङ्गानि

अस्याङ्गानि तु कार्याणि यथावदनुपूर्वशः ।
तन्त्रीभाण्डसमायोगैः पाठ्ययोगकृतैस्तथा ॥

प्रत्याहारोऽवतरणं तथा ह्यारम्भ एव च ।
आश्रावणा वक्त्रपाणिः तथा च परिघट्टना ॥

सङ्घोटना ततः कार्या मार्गासारितमेव च ।
ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तथैवासारितानि च ॥

एतानि तु बहिर्गीतान्यन्तर्यवनिकागतैः ।
प्रयोक्तृभिः प्रयोज्यानि तन्त्रीभाण्डकृतानि च ॥

ततस्सर्वैस्तु कुतपैः संयुक्तानीह कारयेत् ।
विघाट्य वै यवनिकां नृत्तपाठ्यकृतानि तु ॥

गीतानां मद्रकादीनां योज्यमेकं तु गीतकम् ।
वर्धमानमथापीह ताण्डवं यत्र युज्यते ॥

ततश्चोत्थापनं कार्यं परिवर्तनमेव च ।
नान्दी शुष्कावकृष्टा च रङ्गद्वारं तथैव च ॥

चारी चैव ततः कार्या महाचारी तथैव च ।
त्रिगतं प्ररोचना च पूर्वरङ्गे भवन्ति हि ॥

भरतः

पूर्वरङ्गप्रयोगफलम्

एवं यः पूर्वरङ्गं तु विधिना संप्रयोजयेत् ।
नाशुभं प्राप्नुयादत्र पश्चात्स्वर्गं च गच्छति ॥

शारदातनयः

पूर्वरामक्रीः—क्रियाङ्गरागः

मांशमग्रहविराजदेशला पूर्णसप्तकशरीरशालिनी ।
साधिकस्वरलघुप्रसारिणी पूर्वरामकृतिरीशतीषिणी ॥

कुम्भः

पूर्वरामक्री—रागः (वंशे वादनक्रमः)

मध्यमं स्थायिनं कृत्वा तमेव द्रुततां नयेत् ।
तत्परं स्वरमुक्त्वा च तुरीयं तु विलम्ब्य च ॥

पुनः परं स्वरं स्पृष्ट्वा पञ्च पञ्च विलम्ब्य च ।
स्थायी यदावरोहेण प्राप्यते जायते तदा ।
स्वस्थानं प्रथमं रामकृतेरस्य द्वितीयकः ॥

पूर्ववाक्यम्—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

पूर्ववाक्यं तु विज्ञेयं यथोक्तार्थप्रदर्शनम् ।

भरतः

यथा—रत्नावल्यां इदानीं सफलेत्यादि बाभ्रव्यवाक्यम् ।

अभिनवः

पूर्वभाव इति नाम कृत्वा—लक्षणमाह—प्राग्भावः कृत्यदर्शनम् । यथा—स्फुटमेवेत्यादिवासवदत्तावचनम् ।

रत्नावल्यां मुखसन्ध्याद्युक्तसदृशवाक्यदर्शनं पूर्ववाक्यमङ्गमस्य स्थाने केचिदामनन्ति । यथा—मुद्राराक्षसे इदं च वक्तव्यो विजय इत्यादि चाणक्यवाक्यम् ।

रामचन्द्रः

बीजोद्घाटनं पूर्ववाक्यम् । यथा—वेण्यां क सा भानुमतीत्यादि भीमवाक्यम् ।

पूर्वसारङ्गः—मेलरागः

कोमलौ च रिधौ यत्र गनी यत्र च तीव्रकौ
मश्च तीव्रतरः प्रोक्तः पूर्वसारङ्गके पुनः ॥

सायं गेयः ।

अहोबिलः

पूर्वा—रागः

समस्वरा निरितरा सांशमन्द्रोत्सवे भवेत् ।
पूर्वा पूर्वसमुद्भूता देशभाषाविचक्षणैः ॥

हम्मीरः

पूर्वाषाढाभिनयः

युक्तचन्द्रहस्तेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

पूर्विकल्याणी—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ग ० ० प ० ध ० नि स.

(अव) स नि ० ध ० प म ० ग ० ० रि स. (वक्रम्)

मेललक्षणम्

पूर्विकल्याणी—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि प ध प स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

पूर्वकल्याणीरागध्यानम्

सखीवरकराञ्चितां विवृतगोद्ध्वबाहुद्वयां

नताङ्गिवरलेखिकां विषमपादनाट्यस्थिताम्।

सिताम्बरधरां लसत्प्रसवदामभूषीकृतां

भजामि सुविलासिनीं मनसि पूर्वकल्याणिकाम्॥

रागसागरः

पूर्वीरागध्यानम्

अमृतकलनिभाङ्गीमङ्कनाथोत्तमाङ्गां

हरिणशिशुविलोलामालिकासेव्यलीलाम्।

मधुचषकशुकीविन्यस्तहस्तां प्रशस्तां

कनकमयसुचेलां पूर्विकां चिन्तयामि॥

रागसागरः

पूर्वी—मेलरागः

गौरीमेलसमुत्पन्ना षड्जोद्ग्राहसमन्विता।

न्यासांशगस्वरोपेता पूर्वी सा सुखदायिनी॥

सायं गेया।

अहोबिलः

पूर्वी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि प स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

पूर्वोत्तराषाढाहस्तः (पूर्वोत्तराषाढे द्वे द्वे आमलकवत्)

भरतार्णवसंप्रोक्तः संयमाभिधहस्तकः।

पूर्वाषाढोत्तरे योज्यो भरतार्णववेदिभिः॥

शृङ्गारः

संयमहस्तो मुनिहस्तपर्यायः।

अर्धचन्द्रेऽनामिका कनिष्ठा कुञ्चता तले।

युक्तचन्द्रसमाख्यातं पार्थोक्तमतसङ्गहे॥

शृङ्गारः

पृथग्वाद्यम्

गीतनृत्ताभ्यां विना केवलं वाद्यप्रयोगः।

विवादे च परीक्षायामुत्साहे त्यागकर्मणि।

श्रूयते च यदा वाद्यं पृथग्वाद्यं तदुच्यते॥

देवगेहे नृपावासे गजवाजिपदान्तिके।

आहवे चोत्सवे चेति तद्वदन्येषु कर्मसु॥

गीतनृत्तैर्विना यत्तु भोगार्थं वाद्यते यदा।

तदपि प्रोच्यते प्राज्ञैः पृथग्वाद्यं पृथग्विधम्॥

सोमेश्वरः

पृथग्वाद्यम्

वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम्

पृच्छा—लक्षणम्

यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम्।

पृच्छन्निवाभिधत्ते ऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता॥

पृच्छा— शोकादिपरवशतया आत्मानं वा परं वा परोक्षे संबोध्य पृच्छन्निवाभिधानम्। तत्रोत्तरमपेक्षते। तस्यैव प्रत्यायकत्वात्। यथा-रामचरिते सीतां दृष्ट्वा हनुमानाह स्थाने इत्यादि।

पृच्छा—लक्षणम्

यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम्।

पृच्छन्निवाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता॥

भरतः

किं भीमादिति श्लोके (वेण्यां) आकारेणाभिप्रायसूचकेन काक्वादिनोद्भतानि द्योतितशक्तिकानि वाक्यानीति भावः यत्र भावरसोपेतमित्यन्ये प्राच्यं पादमधीयते।

अभिनवः

पृथुला—चतुष्पदागीतम्

त्रिलया स्वल्पवाक्या च सुकुमारविचेष्टिता।

गुरुप्लुताक्षरप्राया पृथुला परिकीर्तिता॥

वेमः

पृथुला—गीतिः

लक्ष्मोच्यतेऽथो पृथुलाख्यगीतेस्संभावितावत्सकलं च वेद्यम्।

लघ्वक्षराणां बहुलप्रयोगोऽपरं भवेदेष तयोर्विशेषः॥

शिष्टं मागधीगीतिलक्षणे द्रष्टव्यम्।

रघुनाथः

पृथ्वी—मेलरागः (श्यामलाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि ध नि स.

(अव) स नि ध प म रि स.

पृथ्वीकुण्डलतालः—देशीतालः

पृथ्वीकुण्डलतालस्तु जायते षष्टिमात्रिकः।
तानरत्नाकरं नामैतस्यास्माभिः प्रतिष्ठितम्॥

पृथ्वीकुण्डलताले स्युः र्नौयस्तो नजभायतौ।
यतौ तो यगणश्चैव जगणाच्च गुरुः क्रमात्॥

।।।, ।ऽऽ,ऽऽ।, ।।।, ऽऽऽ, ऽ।।।ऽऽ, ऽ।।, ।ऽऽ,
ऽ।।, ऽऽ।, ।ऽऽ, ।ऽ।, ऽ ४०-गुरवः, २०-लघवः

सुधा

पृष्ठलुठिता—भुडपचारी

पादश्चेत्कुञ्चितः पृष्ठे लुठितोऽङ्गलिपृष्ठतः।
पुनश्च लुठितस्थाने स्यात्पृष्ठलुठिता तदा॥

अशोकः

पृष्ठस्वस्तिकम्—करणम्

चारीं कुर्वन्नपक्रान्तां भुजावुद्वेष्ट्य विक्षिपेत्।
अपवेष्टयोक्षिपन्नेतौ सूचिमेकाङ्घ्रिणा भजेत्॥

ततस्त्रिकविवर्तेन विदधीतपराङ्मुखम्।
पृष्ठे सन्यस्य पादस्य वामेन स्वस्तिकं यदा॥

पृष्ठस्वस्तिकमाख्यातं पृष्ठस्थान्वेषणे तदा।
अन्ये स्वस्तिकमिच्छन्तः पृष्ठतः करयोरपि॥
विनियोगं वदन्त्यस्य सङ्ग्रामस्य परिक्रमे।

ज्यायनः

विसृष्टवस्तुग्रहणे सदन्वेषणभूषणे॥

लक्ष्मणः

पृष्ठानुसारी—बाहुः

पृष्ठतस्सरणात्पृष्ठानुसारी बाहुरीरितः।
वीटिकाग्रहणेऽन्वेषे तूणाद्बाणग्रहे तथा॥

अशोकः

त्क्षेपः—पादपाटः

पृष्ठतश्चरणोत्क्षेपात्पृष्ठोत्क्षेपः प्रकीर्तितः।

वेमः

पृष्ठोत्तानतलम्—देशीस्थानम्

एकः पुरस्समः पादः पश्चात्तु चरणोऽपरः।
भूस्पृष्टाङ्गुलिपृष्ठश्चेत् पृष्ठोत्तानतलं भवेत्॥

वेमः

पृष्ठोद्वृत्तम्—पादमणिः

मुहुः कृत्वा समोद्वृत्तं विनैव तलताडनम्।
पृष्ठोन्मुखीभूततलौ पार्श्वाभिमुखपार्ष्णिकौ॥
चरणौ तिष्ठतो यत्र पृष्ठोद्वृत्तं तदीरितम्।

वेमः

पेक्खणम्

पेक्खणं तूच्यते नृत्तं गीतशब्दप्रबन्धजम्।
नानार्थरससम्पन्नं नरनारीप्रवर्तितम्॥
विचित्रं च मनोहारि स्वेच्छया कल्पितक्रमम्।

देवणः

पैङ्गला—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स ध प ग रि स.

मञ्ज

पतामहकपालगानम्

षट् पितापुत्रके ताले रूपसाधाररागतः।
पैतामहं द्वितीयं स्यादित्युक्तं पृथिवीभृता।

कुम्भः

पैशाचः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः

नि स रि ग म प ध।

नान्यः

पैसरः—वाद्यप्रबन्धः

अयं वैसारसमुदायनामभ्यां च व्यवह्रियते।
आतोद्यानि समस्तानि वाद्यन्ते च पृथक् पृथक्।
खण्डे खण्डे यदा तज्ज्ञैः पैसरस्स तु कथ्यते॥

सोमेश्वरः

पैसारः—वाद्यप्रबन्धः

खण्डस्स्यात्पृथगातोद्यवाद्यैः पैसारसंज्ञकः॥

शार्ङ्गः

पौण्डरीकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः

ध नि स ग म प

नान्यः

पौरविकारागध्यानम्

तनुगौरी पौरविकाऽऽयतवेणी मिलितकञ्चुकीबन्धा।
डोलान्दोलनलोला नीरनिचोला मधौ मुदिता॥

सोमनाथः

पौरवी—मूर्छना

अम्भोधररवाकारान् पूर्वत्र कुरुते स्वरान्।
पौरवी धैवते मूर्छा विधिश्चास्याधिदैवतम्॥

नान्यः

पौरवी—मूर्छना

मध्यमग्रामे षष्ठी ।
(आ) ध नि स रि ग म प.
(अव) प म ग रि स नि ध.

पंडितमण्डली

पौराली—रागः

धांशन्यासग्रहणसरिगप्रचुरा च तारगान्धारा ।
मध्यममन्द्रा पूर्णा पौराली सूरिभिः प्रोक्ता ॥

नान्यः

गतारा मन्द्रमध्या च ग्रहांशन्यासधैवता ।
सरिगप्रचुरा प्रोक्ता पौराली परिकीर्तिता ।

मतङ्गः

धैवतांशग्रहन्यासा पञ्चमर्षभवर्जिता ।
षड्जमन्द्रा मतारा च पौराल्यौडुविता मता ॥

सोमेश्वरः

अनन्तरं तु पौराली जाता मालवकैशिकात् ।
न्यासांशग्रहषड्जा च षड्जमध्यमभूयसी ॥
संपूर्णा वर्णिता सेयं गीतशास्त्रविशारदैः

हरिः

षड्जन्यासग्रहोपेता जाता मालवकैशिकात् ।
षड्जमध्यमभूयिष्ठा पूर्णा पौरालिका मता ॥

जगदेकः

पौराली भिन्नषड्जोत्था धैवतांशारिकोमला ।
समपैः प्रचुरा ज्ञेया मन्द्रधैवतभूषिता ॥

मोक्षः

पौरुषरसप्रेमविलासः—सूडप्रबन्धः

रागे कर्णाटबङ्गाले सपौरुषरसात्परः
प्रेम्णा विलासनामायं प्रबन्धो माधवप्रियः ।

कुम्भः

पौर्णमासः—तानः

षड्जग्रामे निगहीनौडुवः
म रि स ध प

कुम्भः

पौर्वाह्णिकम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

कामिना पूर्वाह्णकरणीयं पौर्वाह्णिकम् ।

भोजः

पौशलम्—शारीरभेदः

ज्ञेयं पौशलशारीरं तारे रागप्रकाशकम् ।

पार्श्वदेवः

प्र—प्रवेशकः—तालचिह्नम्

प्रकम्पिता—ग्रीवा

पुरः पश्चात्प्रचलनात्कपोतगलकम्पवत् ।
प्रकम्पितेति सा ग्रीवा नाट्यशास्त्रे प्रशस्यते ॥

युष्मदस्मदिति प्रोक्ते देशीनाट्यविशेषतः ।
डोलायां भणिते चैव प्रयोक्तव्या प्रकम्पिता ॥

नन्दी

प्रकरणम्—रूपकम्

यत्र कविरात्मशक्त्या वस्तु शरीरं च नायकं चैव ।
औत्पत्तिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तद्बुधैर्ज्ञेयम् ॥

यदनार्षमथाहार्यं काव्यं प्रकरोत्यभूतगुणयुक्तम् ।
उत्पन्नबीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ।
यन्नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं च वृत्तिभेदाश्च ॥

तत्प्रकरणेऽपि योज्यं सलक्षणं सर्वसन्धिषु तु ।
विप्रवणिक्सचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ॥

चलितं तन्नैकविधं ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ।
नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसंभोगम् ।
बाह्यजनसंप्रयुक्तं तद्ज्ञेयं प्रकरणं तद्ज्ञैः ॥

दासविटश्रेष्ठियुतं वेशस्त्र्युपचारकारणोपेतम् ।
मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्यं कार्यं प्रकरणे तु ॥

सचिवश्रेष्ठिब्राह्मणपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
गृहवार्ता यत्र भवेन्न तत्र वेश्याङ्गना कार्या ॥

यदि वेशयुवतियुक्तं न कुलस्त्रीसङ्गमोऽपि स्यात् ।
यदि वा कारणयुक्त्या वेशकुलस्त्रीकृतोपचारः स्यात् ।
अविकृतभाषाचारं तत्र तु पाठ्यं प्रयोक्तव्यम् ॥

संक्षेपात्सन्धीनामर्थानां चैव कर्तव्यः ।
अङ्कान्तरालविहितः प्रवेशकोऽर्थक्रियां समभिवीक्ष्य ॥

भरतः

अत्र प्रधानलक्षणं तु—

वस्तूत्पाद्यं, कथाशरीरं तु यथोचितं कल्पनीयम् । अनार्षं बृहत्कथादि । तस्माद्ग्राह्यं वस्तु । विप्रवणिगादि नायकनायिकाः । प्रख्यातराजर्षिनिषेधान्नाटकात्प्रकरणस्य वैलक्षण्यम् । प्रकरणं प्रायशो लोकव्यवहारदृष्टम् । दिव्यचरितमलौकिकमिति निषिद्धम् । कञ्चुकप्रभृतयोऽन्तःपुरजनः । तद्व्यतिरिक्तो बाह्यजनश्चेष्टदासादिः प्रवेशकादौ कार्यः । मन्दकुलानां स्त्रीणां चरितं वाऽस्मिन्प्रयोज्यम् । वेश्याकुलस्त्रियोस्सहसमावेशः प्रतिषिद्धः । अथवा तयोः प्राधान्येन समावेशः स्यात् ।

अभिनवः

धीरशान्तश्च सापायधर्मकामार्थतत्परः।
शेषं नाटकवत्सन्धिप्रवेशकरसादिकम् ॥

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा।
कुलजाभ्यन्तरा वेश्या बाह्या नातिक्रमोऽनयोः॥

आभिः प्रकरणं त्रेधा द्वाभ्यां सङ्कीर्णमुच्यते।
सङ्कीर्णं तत्प्रकरणं यत्स्याद्धूर्तसमाकुलम् ॥

शिल्पादिव्यपदेशेन भवेद्वेश्यासमागमः।
भाषेत प्राकृतं वेश्या संस्कृतं कुलनायिका ॥

शकारः कुट्टनी चेटी धर्मशास्त्रबहिष्कृताः।
विटचेटादयो बाहुल्या नित्यं प्रकरणे मताः ॥

अन्यूनाधिकपञ्चाङ्कत्वादिलक्षणसंयुतम्।
ईदृश रूपकं यत्तु तद्धि प्रकरणं भवेत् ॥

पद्मावतीपरिणयो विप्रस्य चरितं भवेत्।
तथैव मृच्छकटिका वणिजश्चरितं भवेत् ॥

कुलस्त्रीनायिकं तत्तु मालतीमाधवाभिधम्।
यथा तरङ्गदत्ताख्यं गणिकानायिकाङ्कितम्।
तथैव मृच्छकटिका विहितोभयनायिका ॥

शारदातनयः

तत्र विप्रचरितं मृच्छकटिकायां। वणिग्वृत्तं पुष्पभूषिते। अमात्यचरितं तरङ्गदत्ते।

त्रिलोचनः

नवाङ्कं शारीपुत्रप्रकरणं अश्वघोषकृतम्।

प्रकरणम्

सामानि गीतकानीति संप्रोक्तानि चतुर्दश।
मन्द्रकाद्युत्तरान्तं च सप्तकं गीतकाभिधम् ॥

चतुर्दशापि चोक्तानि बुधैः प्रकरणाह्वयाः।
प्रस्तूयन्ते प्रकार्यन्ते मार्गतालैस्तु पञ्चभिः ॥

अतः प्रकरणानीह प्रोक्तानि भरतादिभिः।
बहुधा वस्तु तालाङ्गैः प्रकर्षेण स्थितेर्यतः ॥

कुलकच्छेद्यकपदप्रकारैः क्रियते ततः।
आहुः प्रकरणं नाम मन्द्रकादि पुरातनाः ॥

कुम्भः

प्रकरणिका—रूपकम्

एवं प्रकरणी कार्या चतुरङ्का तु सा स्मृता।
एवं प्रकरणवत्। प्रकरणिकायाश्चत्वारोऽङ्काः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे

प्रकरणिकाया अपि उत्पाद्यं वस्तु। यथा – नाटकस्य भेदो नाटिका। एषा प्रकरणस्य भेदः। अत्र केचित् – "एको भेदः प्रख्यातो नाटिकाख्यः। इतरस्त्वप्रख्यातः प्रकरणिकासंज्ञो नाटीसंज्ञया द्वे काव्ये आश्रिते इति" व्याचक्षणाः प्रकरणिकां प्रकरणविशेषं मन्यन्ते। तदसत्। उद्देशलक्षणयोर्भरतेन अनभिधानात्।

प्रकरी—सप्तगीतभेदः

अथ वस्तु प्रकर्याः स्याद्धतुष्षण्मात्रशोभितम्।
शम्यान्तास्तत्र मात्राः स्युः द्वितीयान्त्यविवर्जिताः ॥

द्वितीयायाश्चतुर्थ्याश्च पञ्चम्याश्च यथाक्रमम्।
ताला गुरुभिराख्याताः षोडशद्वादशाष्टमाः ॥

ततो द्वैकलमद्रक्यः कला अस्यास्तु षोडश।
इति वस्तूनि चत्वारि त्रीणिसार्धान्यथापि वा ॥

त्रीणिचार्धानि चेदर्धमादौ दक्षिणमार्गके।
यदा तदपि वृत्तौ स्यात्पूर्णमेव भवेत्तदा ॥

उपोहनं च तत्राद्यं स्मृतं चार्धविवर्जितम्।
उभयोः पक्षयोस्तत्र कर्तव्ये विवधैकके ॥

वस्तुन्यन्त उपान्त्यायां मात्रायां गमनान्तरम्।
आसारितं कनीयः स्यादिति संहरणं स्मृतम् ॥

दत्तिलः

द्वैकलमद्रक्ये इति। याः कला द्विकलमद्रके उक्ताः ताः। उभयोः पक्षयोरिति। पूर्वार्धपश्चिमार्धविपर्यासपक्षयोः। आसारितं कनीय इति। कनिष्ठासारितम्। स्थाने निरुक्तम्।

—अर्थप्रकृतिः

फलं प्रकल्पते यस्याः पदार्थायैव केवलम्।
अनुबन्धविहीनां तां प्रकरीति विनिर्दिशेत् ॥

भरतः

कथाशरीरव्यापिनि पुनस्सहायविशेष एवासाधकत्वात्करणाभासभूते वर्तमानारंभः प्रकरीत्युच्यते। पताकैव ह्यपलवत्यनुबन्धविहीना च प्रकरी। प्रकरी लघुभिः प्रकरः प्रकरीत्युच्यते। स तु पुष्पादीनामेव स्यात्। यथा च पुष्पप्रकरः परार्थोपवरकादेः शयनस्थानस्यान्यस्य वा शोभायै भवति। एवं महाप्रबन्धस्य ऋतुवर्णनादिभ्यो वा कोपि तद्विधो व्यापारः सा प्रकरीति कथ्यते। यथा – मैनाकं किमयं रुणद्धि इत्याद्युदात्तराघवे।

भोजः

फलं प्रकल्प्यते यस्याः परार्थं केवलं बुधैः।
अनुबन्धविहीनं स्यात्प्रकरीमिति निर्दिशेत्।

भरतः

प्रकीर्णम्—हस्तः

अङ्गुष्ठमृजुवक्राग्र तर्जनी च सुसंगता।
मध्यानामिकयोः पृष्ठे कनिष्ठा वक्रतां गता॥
प्रकीर्णमिति विख्यातम्।

उमा

प्रकृतिः

प्रस्तारस्य विन्यासक्रमः।

प्रकृतिच्छन्दोवृत्तानि

तथा शतसहस्राणां प्रकृतौ विंशतिर्भवेत्।
सप्त वै गदितान्यत्र नवतिश्चैव संख्यया॥
सहस्राणि शतं चैकं द्विपञ्चाशत्तथैव च।
वृत्तानि परिमाणेन वृत्तज्ञैः गदितानि तु॥

प्रक्षेप्यम्—आभरणम्

प्रक्षेप्यं नूपुरं विद्याद्वस्त्राभरणमेव च।

भरतः

प्रगमः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

प्रगयणस्य पाठान्तरम्।

प्रगमनम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

प्रगयणस्य नामान्तरम्।

प्रगयणम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

तत्तु प्रगमनं यत्स्यादुत्तरोत्तरभाषणम्। सिंगः

प्रगमः प्रतिवाक्श्रेणिः। प्रश्नप्रतिपन्थिनी वाक्, प्रतिवाक् तस्याः श्रेणिः अपकर्षतो द्वे प्रतिवचने उत्कर्षतो बहून्यपि। यथा—भानुमती दुर्योधनवाक्यानि। किन्नो न्यायदिशामिति।

रामचन्द्रः

उत्तरोत्तरवाक्यं तु भवेत्प्रगयणं पुनः।

प्रगमनं, प्रशमनमिति च पाठान्तरं वर्तते।

प्रगयणमिति रूढिशब्दः। अन्ये तु प्रजाशब्दाद्विचिछिष्य-यज्ञशब्देन शताकिना व्युत्पत्तिं कल्पयन्ति। प्रागयणमिति अन्ये पठन्ति। प्रागिति पूर्ववचनम्। ततोऽयनं प्राप्तिः यस्योत्तरवच-नस्येति।

अभिनवः

प्रगल्भा—नायिका

संपूर्णयौवनतृतीयवयःप्ररूढ-
कन्दर्पविभ्रमयुता वनिता पगल्भा।
लीनेव भर्तरि रतप्रथमावतारे-
प्यानन्दमूर्छितविलासविशेषरम्या॥

मानवृत्तेः प्रगल्भापि धीराधीरादिभेदतः।
त्रिधा स्युस्ताः पुनर्ज्येष्ठाः कनिष्ठाभेदतो द्विधा॥

धीरप्रौढाप्रकोपोदितमखिलविकारान्तरं गोपयित्वा
भर्तारं सादरानादरमिलितविकारान्तरैः सान्त्वयन्ती।
धीराधीरप्रगल्भा तदुभयगुणसंमिश्रिता स्यादधीरा
कोपेनातङ्के कान्तं प्रकटितकटुवाक् ताडयेत्प्रौढरोषा॥

नीलकण्ठः

प्रगल्भारभते स्वैरं बाह्ये चाभ्यन्तरे रते।
अपराधे प्रिये रोषाद्भाषते परुषं मुहुः॥

शारदातनयः

यौवनान्धा स्मराक्रान्ता लज्जानन्दाविला रतौ

कुम्भः

प्रगीता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकौ द्वौ, गगौ।
४+४+ग+ग

विरहाङ्कः

प्रघट्टाम्बुधिः—देशीतालः

लघुर्बिन्दुत्रयं मध्ये द्रुतद्वन्द्वं लघुत्रयम्।
गुरुश्च क्रमशो यत्र सो प्रघट्टाम्बुधिः स्मृतः॥

तालप्रस्तारः

प्रचला—हनुः

मुहुर्विकाससंरोधात्प्रचला हनुरीरिता।
कोपे प्रयुज्यते जल्पे शष्कुल्यादेश्च चर्वणे॥

सोमेश्वरः

प्रचुरता—फूत्कारगुणः

ध्वनेः प्रचुरता नाम पीवरत्वमुदाहृतम्।

कुम्भः

प्रच्छन्ना—श्रुतिः

निषादस्य प्रथमा श्रुतिः।

पाल्कुरिकि-सोमः

प्रच्छाया—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

आतपादिविश्रमहेतुः लतागृहान्तरपत्राद्याश्रयः प्रच्छाया।

भोजः

प्रणयहस्तः

कनिष्ठिके स्वस्तिकृतौ बध्नीयाच्छिखरोभयोः।
प्रणयाख्योऽधिदेवोऽस्य परमात्मा प्रकीर्तितः।
तत्रैव विनियोगः स्यात्कथितश्शूलपाणिना॥

गौरीमतम्

प्रणयि—दर्शनम्

यत्प्रीणयति दृष्टस्य मनस्तत्प्रणयि स्मृतम्।

शारदातनयः

प्रताप:—मेलराग: (कामवर्धिनीमेलजन्य:)

(आ) स ग म ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

प्रतापरञ्जनी—मेलराग: (मायामालवगौलमेलजन्य:)

(आ) स रि ग म प नि स.

(अव) स ध नि प म ग रि स.

मञ्ज

प्रतापवराटिका—राग:

कम्पिता पञ्चमे षड्जे धमन्द्रा भूरिपञ्चमा।
षड्जांशन्याससंपन्ना स्यात्प्रतापवराटिका॥

जगदेक:

प्रतापवराटी—प्रथम राग:

धमन्द्रा सग्रहांशा स्यात् षड्जपञ्चमकम्पिता।
प्रतापाख्या वराटी च विज्ञेया भूरिपञ्चमा॥

—उपाङ्गराग:

या मन्द्रधैवतोपेता षड्जमध्यमकम्पिता।
भूरिपा गीयते वीरे सा प्रतापवराटिका॥

भट्टमाधव:

—राग:

स्यात्प्रतापवराटी च धमन्द्रा कम्पसरिपा।

हम्मीर:

प्रतापाख्या वराटी च षड्जाद्या चोपभाषया।
यचकारेण अंशन्यासावपि सूचितौ।

मदन:

—मेलराग:

मतीव्रतरसंयुक्ता प्रतापोपपदान्विता।
बराटी च विना युक्ता तीव्रसंज्ञेन गादिका॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेया

अहोबिल:

—राग:

तत: प्रतापपूर्वा या वराटी साऽभिधीयते।
कम्पिते पञ्चमे षड्जे मन्द्ररूपा च धैवते॥
पञ्चमस्वरभूयिष्ठा षड्जांशन्याससंयुता।

हरि:

प्रतापवराली—मेलराग: (हरिकाम्भोजीमेलजन्य:)

(आ) स रि म प ध नि ध प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

प्रतापवेलाधुली—राग:

अथ प्रतापोपपदा भवेद्वेलाधुलीपुन:।
पञ्चमर्षभहीनेयं आहता धैवतेन च॥

हरि:

प्रतापवेलावली—उपाङ्गराग:

धैवतेनाहता नूनं पञ्चमर्षभवर्जिता।
वेलावल्येव रागज्ञै: प्रतापादि: प्रगीयते॥

भट्टमाधव:

—राग:

रिपाभ्यां वर्जितैषैव कर्तव्या धैवताहता।
वेलाउलि: पतापादि: प्रतापपृथिवीभुजा॥

जगदेक:

—प्रथमराग:

वेलावली प्रतापाद्या धैवताहतिभूषिता।
पञ्चमर्षभहीना च गेया गीतविशारदा

मोक्ष:

—राग:

सैव प्रतापपूर्वा स्याद्...हतारिपवर्जिता

हम्मीर:

प्रतापवलाउली—राग:

वेलाउली प्रतापाख्या धलया परिवर्जिता।

मदन:

प्रतापवर्धन:—प्रबन्ध:

यत्रानन्दकरै: पाटै: पदैरुत्साहसूचितै:।
प्रतापवर्धनो रच्य: स्वरतेन्नकसंयुत:॥

एवमुत्साहजनकै: पदै: पाटोपशोभितै:।
इष्टेनार्थेन रागेण बुधैस्तालेन भाषया।
प्रतापवर्धनो गेयो लक्ष्यज्ञैर्बयकारकै:॥

सोमेश्वर:

प्रतापवर्धनाख्योऽथ पाटैस्तेन्नै: मद्स्वरै:।
बिरुदै रुचिरोऽस्य स्यादाभोगस्तु पदान्तरै:।
पाटैर्न्यास इति ख्यात: प्रतापादिश्च वर्धन:॥

हरिपाल:

पाटै: स्वरै: पदैस्तेन्नैर्बिरुदैश्चान्वितो रसै:।
प्रतापवर्धनो वीरे पाटन्यासेन गीयते॥

सोमराज:

प्रतापशेखर:—देशीताल:

प्रतापशेखरे दीप्तद्विरामान्तद्रुतद्वयम्।
ऽ ० ० ०

वेम:

प्रतापसिन्धुः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि ग रि स स.

मङ्ग

प्रतापाभरणम्—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग स.

मङ्ग

प्रतिज्ञानम्—लक्षणम्
न साधयामि यद्येतदेवं कर्तास्म्यहं तदा।
इत्युद्धवादेर्वाक्यस्य तत्प्रतिज्ञानमुच्यते॥

यथा—मुकुटताडितके, ध्वस्ता इत्यादिभीमवाक्यम्। उर्वीत्यादि भीमोक्तश्लोकश्च।

भोजः

प्रतितालः—देशीतालः
प्रतिताले लघुद्वन्द्वादूर्ध्वं स्याद्द्रुतद्वयम्।
। । ० ० वेमः

लघुना च द्रुताभ्यां च प्रतितालः प्रकीर्तितः।
। ० ० सोमराजः

प्रतिभा—वाक्यार्थः
स्वं स्वमर्थमभिधायोपरतेषु पदेषु पदार्थप्रतिपत्त्यनन्तरं उपजायमाना इदं तदिति व्यपदेश्या अनुपदेशसिद्धा हिताहितप्रातिपरिहारहेतुः प्रवृत्त्यनुकूला बुद्धिः प्रतिभा

भोजः

प्रतिभायुतः
सन्निधावपि मान्यस्य कर्तुं किञ्चिद्यथापुरम्।
बुद्धिर्यस्य वितर्काय नरोऽसौ प्रतिभायुतः॥

भावविवेकः

प्रतिभेदः—करणम्
रूपक्रियाविपर्यासात्प्रतिभेदो भवेद्यथा।
वाद्यते लद्वयं तज्ज्ञैर्मत्तकोकिलया यदा।
गुरुस्तदा विपञ्च्यादि वीणाभिरिति तद्विधिः॥

—अवनद्धे करणम्
मृदङ्गानां तु युगपत्करणे प्रकृते सति।
अन्याक्षरप्रक्रमणं प्रतिभेदस्स उच्यते॥
लघुद्वयानुकरणे प्रक्रान्ते हि तदादितः।
गुरुद्वयानुकरणं (प्रतिभेदः प्रकीर्तितः)॥

नान्यः

—वीणाकरणम्
प्रतिभेदो विपर्यस्ता भवेद्रूपक्रियैव सा।
यदा द्रुतद्वयं मुख्यवीणायां वाद्यते विदा।
विपञ्च्यादिषु वीणासु तदा लघुरिति स्फुटम्॥

कुम्भः

यदा मत्तकोकिलायां द्रुतद्वयं वाद्यते तत्सहकारिषु विपञ्च्यादिषु एको लघुकालः प्रयुक्तः स एव प्रतिभेदः।

—पुष्करे वाद्ये करणम्
युगपत्कृते करणे मृदङ्गानां यदुपरिकरणेन गच्छति।

यथा—यद्धा धाधा णाधा मटिघे तमडिं घटेघटे दोघे घटमत्थिणह्न खो खो।

भरतः

प्रतिभेदनम्—शृङ्गारचेष्टा
वचसा न पिधायैव ज्ञापनं क्रिययैव यत्।
वध्वा प्रियापराधस्य भवेत्तत्प्रतिभेदनम्॥

यथा—स्वप्नवीक्षितमित्यादि (कालिदासस्य)।

कुम्भः

प्रतिमट्ठः—देशीतालः
प्रतिमट्ठे स्मृतः प्राज्ञै भगणः सगणोऽथवा।
ऽ । । । । ऽ
तालविद्भिरसौ कश्चित्कथ्यते डोल्लकाभिधः॥

सोमराजः

प्रतिमठ्यः—गीतालङ्कारः
तारश्चाप्यमरश्चैव विचारः कुन्दसंज्ञकः।
चत्वारः कथिताह्येते प्रतिमठ्यास्तु शम्भुना॥

संगीतसारः

प्रतिमण्ठः—प्रबन्धः
तालः पूर्वो भवेदेवं प्रतिमण्ठस्तथापरः।
इहोद्ग्राहध्रुवाभोगा गातव्यास्तालवर्जिताः।
रागैर्मनोहरैश्चैवं प्रतिमण्ठो निरूपितः॥

हरिपालः

प्रतिमल्लः—देशीतालः
मगणो द्लयं लौ च प्लुतश्च प्रतिमल्लके।
12½ मात्राः तालप्रस्तारः

प्रतिमल्लिकामोदः—देशीतालः
जायते मल्लिकामोदे लद्वयं खचतुष्टयम्।
। । ० ० ० ० सुधा

प्रतिमुखम्—गीताङ्गम्

विशेषवर्णालङ्कारशोभितं अष्टगणं यथा— कान्तोसि देव गिरिदुहितृपति जगतिप वलितक झंटुं इति।

नान्यः

—सन्धिः

बीजस्योद्घाटनं यत्र दृष्टनष्टमिव क्वचित्।
मुखे न्यस्तस्य दृश्येत तद्वै प्रतिमुखं स्मृतम् ॥

भरतः

प्रतिमुखरी—मार्दलिकः

एतैः कतिपयैर्यश्च हीनो मुखरिणो गुणैः।
स तु प्रतिमुखे युक्तो विदुषा वेमभूभुजा ॥

वेमः

प्रतिलम्भः—प्रबन्धः

लम्भकलक्षणे द्रष्टव्यम्।

प्रतिलोमलक्ष्मीः—देशीतालः

लद्वयं दत्रयं लोदो लेदौ सश्च लदौ दगौ।
लौलत्रयं च निश्शब्दं लक्ष्म्याख्ये प्रतिलोमके ॥

20 मात्राः तालप्रस्तारः

प्रतिलोमानुलोमकः—देशीतालः

नगणो भगणश्चैव यगणो मगणस्तथा।
भगणो जगणो लौ च प्रतिलोमानुलोमके ॥

28 मात्राः तालप्रस्तारः

प्रतिलोमानुलोमिका—मुद्धपचारी

व्यत्यासाद्रचिता सैव प्रतिलोमानुलोमिका।

अशोकः

सेति अनुलोमविलोमा।

प्रतिवर्तना

प्रातिलोम्येन गात्रस्य हस्त आक्षिप्य वर्तितः।
अलपल्लवनामाचेत्तदोक्ता प्रतिवर्तना ॥

अशोकः

प्रतिविच्युतः—वाद्यप्रकारः

प्रतिविद्युत एव नामान्तरम्।

प्रतिविद्युतः—वाद्यप्रकारः

अनुगम्य यदातोद्य गच्छेत्समलयं पुनः।
श्रान्तवत्समवाद्येषु तदा स्यात्प्रतिविद्युतः ॥

भरतः

अत्र प्रतिविच्युत इत्यपि केषुचिदादर्शेषु पठितम्।

—वाद्यालङ्कारः

विद्योतनात्प्रतीपं तु वाद्यं स्यात्प्रतिविद्युतम्।

नान्यः

प्रतिशीर्षः

पुस्तकृतशाषः

प्रतिशुल्कम्—मृदङ्गवाद्ये करणम्

अनुस्वारः मार्दङ्गिकपाणविकदर्दुरवादकानां यथा—घटमथि कुणकिटिघखाखा णखो णखो खोणाखा कुटकटकुणकिटि खटखे घदिदि ण ण णात्थि प्रतिशुल्काख्यं करणं।

प्रतिशुल्का—अवनद्धे करणम्

चित्रकालं मृदङ्गेन प्रयोगे तु कृते सति।
तथैव पणवाद्यैः स्यात्प्रतिशुल्काभिधा भवेत् ॥

नान्यः

प्रतिशुष्का—करणम्

अंशसंवाद्यन्यतरस्वरव्यञ्जिकया यदा।
तन्त्र्यैकयैव करणं स्यान्मुख्यामुख्यवीणयोः।
प्रतिशुष्कां तदाचष्ट शार्ङ्गदेवो विदां वरः ॥

शार्ङ्गः

—वीणाकरणम्

एकयैव यदा तन्त्र्या स्यान्मुख्यामुख्यवीणयोः।
संवाद्यंशान्यतरयोः स्वरव्यञ्जिकया यदा।
तदा तत्करणं नाम प्रतिशुष्केति गीयते ॥

कुम्भ

प्रतिषेधः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

ईप्सितार्थप्रतीघातः प्रतिषेधः प्रकीर्तितः

भरतः

यथा—रत्नावलीवृत्तान्तवर्णने ईप्सितार्थप्रतीघाते बाभ्रव्येण प्रस्तुते तस्य प्रतिघातोऽन्तःपुरदाहेन।

अभिनवः

—लक्षणम्

कार्येषु विपरीतेषु यदि किञ्चित्प्रवर्तते।
निवार्यते च कार्यज्ञैः प्रतिषेधः प्रकीर्तितः ॥

भरतः

यथा – लग्नानांशुकपल्लवे इत्यत्र तृतीयपादेन विपरीतकार्यप्रवृत्तिरुक्ता। आद्यार्धेन कार्यज्ञत्वं नायिकायाः। तथापि निवारणं तुरीयपादेनोक्तम्। अन्ये पठन्ति–

यद्वाक्यं वाक्यकुशलैरुपायेनाभिधीयते।
सदृशार्थाभिनिष्पत्त्या स लेश इति कीर्तितः॥

भरतः

वाक्यमिति वाक्यार्थो निषेधो वा नदीपूरश्च वर्षासु रोधको दृष्ट इति सदृशाभिधानेन उपायेन निषेधः कृतः।

अभिनवः

प्रतिष्ठा—ध्रुवावृत्तम्

चतुरक्षरं छन्दः।

द्वितीयं लघु सर्वत्र चतुर्णां यत्र दृश्यते।
सा प्रतिष्ठा यथा – पुष्कवाही (छा) पुष्पवाही। भरतः

नायिकानां प्रयोक्तव्या प्रतिष्ठा प्रियसन्निधौ।
मालवकैशिकश्चात्र तालश्चाचपुटो भवेत्॥

नान्यः

प्रतिसंस्कार्येतिवृत्तम्– कथाशरीरम्

इतिहासेषु यथास्थितवृत्तोपनिबन्धने न्यायप्रवृत्तेरप्यफलवत्वं निष्ठावाप्तिफलत्वंच दृश्यते। अन्यथा यत्प्रवृत्तेरपि फलयोग्यावधार्यते, तत्र तथा प्रतिसंस्कारो विधेयः। यथा-
प्रतिसंस्कारः।

भोजः

प्रतिहासः

वीणायां स्वरावरोहे केवलं मध्यमोद्धवनम्।

प्रतीक्षणम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

मदनार्तकामिकामिनी प्रतिपालनं अभिसारिका प्रतीक्षणम्।
भोजः

प्रतीहारी

सन्धिविग्रहसंबद्धं नानाकार्यसमुत्थितम्।
निवेदयन्ति कार्यं याः प्रतीहार्यस्तु ताः स्मृताः॥

भरतः

प्रत्यङ्गः—देशीतालः

गुरुत्रयं लघुद्वन्द्वं प्रत्यङ्गे परिकीर्तितम्। ऽऽऽ॥ वेमः
प ध नी स नि धा नि ध पा प म गा जगदेकः

प्रत्यङ्गानि—(षट्)

ग्रीवा करौ पृष्ठमथोदरमूरू सजङ्घिकौ।
प्रत्यङ्गानि षडेतानि त्रीण्यन्यानि जगुः परे।
जानुनी मणिबन्धौ च भूषणानीति तद्विदः॥

ग्रीवादोःकुक्षिपृष्ठोरुजङ्घाः प्रत्यङ्गकानि षट्।

ज्यायनः

प्रत्यनुमर्म—देशीतालः

रगणस्सगणश्चैव नगणस्तगणस्तथा।
सगणद्वितयं लोगः ताले प्रत्यनुमर्मणि।
28 मात्राः तालप्रस्तारः

प्रत्यालीढम्—देशीमण्डलम्

अलीढस्य विपर्यासात्प्रत्यालीढाख्यमण्डलम्।

नाट्यदर्पणे

—स्थानकम्

प्रत्यालीढं विपर्यासादालीढावयवस्थितेः।
अस्यापि देवता रुद्र इत्याह भरतो मुनिः।
आलीढयोजितं शस्त्रं प्रत्यालीढेन मोक्षयेत्।

विप्रदासः

प्रत्याहारः—पूर्वरङ्गाङ्गम्

कुतपस्य तु विन्यासः प्रत्याहार इति स्मृतः।
तथावतरणं प्रोक्तं गायकानां निवेशनम्॥ भरतः

नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये पूर्वाभिमुखो मार्दङ्गिकः, तस्य, पाणवामतः, रङ्गपीठस्य दक्षिणतः उत्तराभिमुखो गायनः, अस्याग्रे उत्तरतो दक्षिणाभिमुखस्थिता गायक्यः, अस्य वामे वैणिकः, अन्यत्र वंशकारिकौ इत्येवं कुतपविन्यासः। कुतं पाति। कुतः शब्दविशेषः। कुं तपतीति कुतपो न शब्दविशेषः। शब्दविशेषपालकस्य नाट्यभूमिकोज्वलताधायिनश्च। वर्गस्य यो विचित्रो न्यासः स विप्रकीर्णानां एकत्र ढौकनात्मना प्रत्याहारः। यद्यपि कुतपस्य विन्यासो मध्य एव गायकस्याभिमुख्यो रङ्गपीठस्योत्तरतो गायन्य इति गायकानां विन्यासः, तथापि त्ववतरणं नाम पृथगुक्तम्। अङ्गानां गीतस्यावश्यंभावित्वं रञ्जकवर्गे ख्यापयितम्। गन्धर्वश्च गन्धर्वाश्चेत्येकशेषेण स्त्रीगीतस्यापि नारदाद्यैश्च गन्धर्वैरित्यत्र संभावनादवतारणान्तं वस्तुत एकमेवाङ्गम्। अन्ये निवेशनं स्थानस्वरादाविति मन्यन्ते।

अभिनवगुप्तः

प्रत्युत्पन्नमतित्वम्—सन्ध्यन्तरम्

प्रत्युत्पन्नेऽर्थे मतिवैदग्ध्यम्। यथा – चित्रशालाङ्के, मम शीर्षवेदना गता। बुभुक्षा आगतेति विदूषकवाक्यम्। सागरः
तात्कालिकी तु प्रतिभा प्रत्युत्पन्नमतिः स्मृता। सिंगः

प्रथममञ्जरी—रागः (वंशे वादनक्रमः)

पञ्चमं तु ग्रहं कृत्वा समारोहेत्तु पञ्चमम्।
आसाद्य तं विलम्ब्यास्यात् द्रुतं कुर्यादधस्तनम्।
तदधस्त्यं स्वरं दीर्घीकृत्य तस्मात्परं स्पृशेत्॥

दीर्घं कृत्वा तत्परं च पुनरप्यवरोहणात्।
तं प्रोच्य तस्मादागत्य ग्रहे न्यासः क्रियेत चेत्॥
तथा प्रथममञ्जर्याः स्वस्थानं प्रथम भवेत्।
वंशेष्वस्या द्वितीयस्तु स्वरः स्थायितया स्मृतः॥
वेमः

—रागः
अनन्तरं......नाम्ना प्रथममञ्जरी।
गान्धारमन्द्रा तारा च धैवतर्षभयोस्तदा॥
गान्धारमध्यमाढ्या च ग्रहांशन्यासपञ्चमा।
शेषेष्वल्पत्वसंयुक्ता गीतज्ञैरभिधीयते॥
हरिः

न्यासांशकग्रहण...रम्या
त्यक्तर्षभेण...तारनादा।
गान्धारमध्यबहुला गकृतैकमन्द्र
मन्द्रध्वनिः प्रथममञ्जरिकाविलापा॥
नान्यः

षाडवा रिषभत्यागा मपांशाथ गमोत्कटा।
...पग्रहन्यासांशका प्रथममञ्जरी॥
मतङ्गः

—भाषाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)
स्थायिनं पञ्चमं मन्द्रं कृत्वा तेन सह क्रमात्।
स्वरानारुह्य षट् तेषां स्वराणामवरोहणे॥
तृतीयं तु विलम्ब्याथ कम्पयित्वा तुरीयकम्।
स्थायिन्यस्या यदा न्यासः तदा प्रथममञ्जरी।
गान्धारस्तु ग्रहो मन्द्रः तस्या लक्ष्येषु दृश्यते॥
वेमः

—रागः
पञ्चमांशग्रहन्यासां धनितारां गमोत्कटाम्।
रिवर्जितामसन्द्रां च प्राहुः प्रथममञ्जरीम्॥
सोमराजः

-भाषाङ्गरागः
गान्धारमध्यमानल्पा, धैवतर्षभतारयुक्।
गेया शरदि शृङ्गारे गमन्द्रापूर्णतान्विता।
मध्यमांशेन मित्य(?)न्ये तथा गीतेषु दर्शनात्॥
भट्टमाधवः

अत्र पञ्चमो ग्रहांशन्यास इत्यन्ये। पञ्चग्रहत्वादुत्सवे विनियोगः। माधववाक्यं लेखदुष्टम्।

—रागः
गमन्द्रा धरितारा च ग्रहांशन्यासपञ्चमा।
गमध्यमाल्पशेषा च प्रोक्ता प्रथममञ्जरी।
पञ्चमादिर्यतस्तस्मात् उत्सवे विनियुज्यते॥
जगदेकः

—प्रथमरागः
पांशग्रहान्ता गदिता गमन्द्रा
गान्धारमध्योत्कटतालपशेषा।
कारुण्यगेया धरितारकाया
सा मञ्जरी स्यात्प्रथमादिशब्दा॥
मोक्षः

—रागः
पञ्चमांशग्रहन्यासा धरितारा गमोत्कटा।
शृङ्गारे चोत्सवे गेया प्रातः प्रथममञ्जरी॥
नारायणः

पञ्चमांशग्रहन्यासा धरितारा गमोत्कटा।
गमन्द्रा चोत्सवे गेया तज्ज्ञैः प्रथममञ्जरी॥
हम्मीरः

त्रिपञ्चमात्र भाषायां ज्ञेया प्रथममञ्जरी।
मदनः

प्रथममञ्जरीरागध्यानम्
वियोगिनी कान्तवितीर्णपुष्प-
स्रजं वहन्ती वपुषातिमुग्धा।
आश्वासमाना प्रियया च सख्या
विधूसराङ्गा फलमञ्जरीयम्॥
सङ्गीतसरणिः

प्रथममण्ठः—देशीतालः
गुरुर्द्रुतः प्लुतो यत्र मण्ठे प्रथमसंज्ञके।
ऽ ० ऽ̒
दामोदरः

प्रदीपः—देशीतालः
प्रदीपके गुरू लपौ ऽ ऽ । ऽ̒ ऽ̒
मदनः

प्रदीपाग्निशिखा—कला
शिरस्समाधाय विलासकानां त्रये कराम्भोजधृते हि यत्र।
चक्रेण या भ्रामयते पदाभ्यां प्रोक्ता प्रदीपाग्निशिखेति नाम्ना॥
नागमल्लः

प्रदेशमुकुलहस्तः
मुकुलार्थे कनिष्ठापि किञ्चिद्वक्रितभाग्यदि।
नाम्ना प्रदेशमुकुलो योज्योऽयं सारसार्थके॥
प्रदेशः पृष्ठदेशः।
शृङ्गारशेखरः

प्रध्वानम्—हस्तः

हस्तेनास्फालनं च स्यात् उत्तानिततले करे ।
वामे वा दक्षिणे वापि तत्प्रध्वानं प्रिये मतम् ॥

उमा

प्रपञ्चः—वीथ्यङ्गम्

यदसद्भूतं वचनं संस्तवयुक्तं द्वयोः परस्परं यत्तु ।
एकस्य चार्थहेतोः स हास्यजननः प्रपञ्चः स्यात् ॥

भरतः

यथा—रत्नावल्यां – सुसंगताराजभाषणं आभरणदानपर्यन्तं प्रपञ्चः । तथाहि – सागरिकासुसंगतयो राजविदूषकयोः परस्पर-संबन्धमाश्रित्यासद्भूतसत्यं देव्यै निवेदयामीत्युक्तम् । संस्तवश्च तत्रास्ति । भट्टिणो पसादेण किरिदं मए इति ।

हास्यमपि परिहासरूपं वर्तते । एकस्य च राज्ञोऽर्थे प्रयोजने सागरिकासङ्गमे हेतुर्भवत्येवेत्यन्यथाभिधानात्प्रपञ्चः ।

अभिनवः

केचित्त्वसद्भूतेन पारदार्यादिनैपुण्यादिना योऽन्योन्यस्तवो हास्यहेतुः तं प्रपञ्चमाहुः । यथा—रण्डाचण्डेत्यादि भिक्षुकौलि-कयोः परस्परधर्मांशंसनम् । अन्ये तु द्वयोर्लाभं विना मिथ्यारूपं हास्यं संस्तवयुक्तं प्रपञ्चत्वेन मन्यन्ते । यथा—तरङ्गदत्ते चेटी-विदूषणभाषणम् ।　　　　रामचन्द्रः

प्रपदभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

चतुरश्रे पताकौ चेत्प्रसृतौ पार्श्वयोः पुनः
वामाङ्घ्रिप्रपदे वक्षःप्रपदस्य तलं भवेत् ॥

हृदये वामशिखरो दक्षो मौलावधोमुखः ।
वपुर्वामे नामयेच्च दक्षिणावर्ततो भ्रमात् ।
प्रपदभ्रमरी प्रोक्ता कोहलेन मनीषिणा ॥

प्रफुल्लकरणम्—करणम्

ऊर्ध्वजानुश्च चारी स्याद्धस्तौ चाप्यलपल्लवौ ।
उत्तानौ स्वस्तिकौ चापि प्रफुल्लकरणं तदा ॥

देवणः

प्रबन्धच्छन्दांसि

कुम्भकर्णोक्ताष्टाविंशप्रबन्धच्छन्दसां लक्षणमुच्यते ।

त्रिंशन्मात्रास्तु पूर्वार्धे विंशतिस्सप्त वा परे ।
सप्तपञ्चाशदुभयोर्मात्रा ज्ञेयास्तु योगतः ॥

त्रिंशतो येऽधिका वर्णाः द्विगुणास्तो त्रयाधिकाः ।
लघवस्तेऽत्र विज्ञेयाः शेषास्तु गुरवो मताः ।
ऊनि(न)तनिता अथवा वर्णैर्मात्राः स्युर्गुरवोऽखिलाः ॥

गुरुभिस्तूनिता वर्णा लघवः परिकीर्तिताः ।
वसन्तोत्सवः प्रबन्धः स्यान्नवभिः पञ्च मातृकैः ॥

द्विषष्टधान्ते तथा गीतौ द्विभङ्गिः परिकीर्तितः ।
द्विपदधान्ते तथागीतिरन्ते मध्येऽवलम्बकम् ॥

स त्रिभङ्गिर्द्विपदिका चद्वयं चाथ दद्वयम् ।
लघुर्दौ पस्तथा देलाख्यः कर्पूरपूर्विका ॥

तिथिच्छेदे अश्वचैर्नन्त्ये द्विपदी विषमे षि(ष?)जे ।
ललितैःविच्युतस्सप्त चगणैः स्युः परा अपि ॥

ऊयोऽथ भ्रमरपदमुपपूर्वं तदेव हि ।
कुङ्कुमाङ्गं सुडपदं हरिणीपदमेव च ॥

कमलाकरं च भ्रमररुतं स्याद्रत्नकण्ठिका ।
कुङ्कुमतिलकावली कदलीपत्रमित्यपि ॥

एवमाद्यैरिवभिर्द्वाभ्यां योगे स्याद्रस्त्वनेकशः ।
चतुर्मात्रत्रयं पञ्चमात्रः स्यात् खञ्जनामकः ॥

श्रीयशोगुणपूर्वं तत्क्रमादोजे तु चद्वयम् ।
दस्समे चौ श्रीधवलं तथाद्ये च तृतीयके ॥

तथाविधे तृतीये च तथा तुर्ये तु चत्रयम् ।
पञ्चमे सप्तमे द्वौ चौ तश्चैकस्समयोः पुनः ॥

चद्वयं दस्तथा चैकः चत्रयं वा यशः परम् ।
धवलं तु षडङ्घ्रिस्त्वाद्ये चतुर्थे तु षद्वयम् ॥

दौ द्वितीये पञ्चमे च दौ षष्टे च द्व तृतीयके ।
षद्वयार्थे षषे कीर्तिधवलं चतुरङ्घ्रिके ॥

पश्चौजे षच चाद्धस्तो वातस्याद्गुणपूर्वकम् ।
आद्ययोः षश्चत्रयं च प्रत्येकत्वं तयोस्तथा ॥

पञ्च चास्सर्वपादेषु चान्ते तो दोऽथ मङ्गलम् ।
आदिस्थे तोदनाद्ये तु तदाद्यं धवलादिकम् ॥

उक्तं च—

उत्साहहेलावदनानिलाद्यैः सञ्जायते मङ्गलवाचि किञ्चित् ।
तद्रूपकाणां अभिधानपूर्वं छन्दोविदो मङ्गलमामनन्ति ॥

कुम्भः

प्रबद्धः—श्वासः

यो निश्वासः प्रबद्धस्सन् सशब्दस्स्याद्विनिर्गतः ।
प्रबद्धनामासौ वायुः क्षयव्याध्यादिसंश्रयः ॥

अशोकः

प्रबन्धः

चतुर्भिर्धातुभिष्षड्भिश्चाङ्गैर्यस्मात्प्रबध्यते ।
तस्मात्प्रबन्धः कथितः प्रतापपृथिवीभुजा ॥

जगदेकः

प्रबन्धकालव्यवस्था

त्रिपदी षट्पदी चैव धवलो मङ्गलस्तथा।
ओवी च चर्चरी चर्चा राहडी दन्तिका तथा॥
एते सूडेषु नो गेयाः प्रबन्धा लौकिका मताः।
विप्रकीर्णाः प्रगातव्या व्यापारेषु पृथक् पृथक्॥
त्रिपदीकण्डने चैव शृङ्गारे विप्रलम्भके।
प्रायशस्त्रिभिरेवैषा गेया नानार्थभूषिता।
कथासु षट्पदा योज्या विवाहे धवलस्तथा॥
उत्सवे मङ्गलो गेयश्चर्या योगिजनैस्तथा।
महाराष्ट्रेषु योषिद्भिः ओवी गेया तु कण्डने॥
होलाके चर्चरी गेया राहडी वीरवर्णने।
दन्ती गोपालकैर्वापि गातव्या निजभाषया॥

सोमेश्वरः

प्रबन्धजातयः

मेदिनी, आनन्दिनी, दीपनी, पावनी, तारावलीति.

प्रबन्धनृत्तम्

षडङ्गादिप्रमाणेन प्रबन्धाध्यायसंमताः।
कृता वाग्गेयकारैस्तु तेषां खण्डानुसारतः॥
स्वराणां पाटशब्दानां तेनकानां लयेन च।
संगीतोक्तक्रमेणैव पदानां भावदर्शनम्।
ये प्रबन्धाः पुरा प्रोक्ताः तेषां नर्तनमाचरेत्॥

वेदः

प्रबन्धबन्धुरः—देशीतालः

प्रबन्धबन्धुरे लौ द्वौ विरामान्तावुदाहृतौ। ।। ऽ

प्रबन्धाङ्गानि

पदतेन्नौ च बिरुदपाटतालस्वरा इति।
एतान्यङ्गानि षट्प्राहुः प्रबन्धस्य मनीषिणः॥

हरिपालः

प्रबन्धानामानन्त्यम्

प्रबन्धाङ्गानां समस्तव्यस्तभेदेन बहवो भेदास्संभवन्ति। एवं धातूनां एकतालतया पृथक्तालतया चान्ये प्रभूततरा भेदाः। किञ्च शतशो भेदा अपि जृम्भते। ते तु प्रतिपादयितुमशक्याः। तथोक्तं भट्टोद्भटेन—

न रागाणां न तालानां न वाद्यानां विशेषतः।
नापि प्रबन्धगीतानां अन्तो जगति विद्यते॥

कृष्णदासः

प्रभातहस्तः

श्लिष्टे कनिष्ठतर्जन्यौ मध्यमानामिकाङ्गुली।
अङ्गुष्ठेन युते स्यातां प्रभातकर ईरितः॥
नेत्रस्थाने तु बद्धश्चेन्नेत्रभावनिरूपणे।
सूर्यावलोकने चैव दर्शयन्ति बुधोत्तमाः॥

विनायकः

प्रभावती—त्रयोदशाक्षरवृत्तम्

जभसजगाः।

भरतः

—ध्रुवावृत्तम्

यस्याः पादे नियौ चतुर्थषष्ठौ जकारसंज्ञौ तु।
शेषाण्यन्यानि स्युः गुरूणि सा स्यात्प्रभावती नाम्ना॥
प्रतिवीरध्वनिं श्रुत्वा युद्धोद्योगपरिक्रमे।
प्रभावत्युत्तमानां स्यात्तालरागौ तु पूर्ववत्।
मेघच्छन्नं दट्ठूण अंबरं गज्जिदेण मज्जंतो॥
[मेघछन्नं दृष्ट्वा अंबरं गर्जितेन मज्जता।]

नाट्यः

अत्र णअंबा जिदेण इति चतुर्थे षष्ठे जगणौ।

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

जः चतुर्मात्रिकः जः चतुर्मात्रिकः
लः गः

विरहाङ्कः

—मेलरागः (पावनीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध म प म रि ग रि स.

मज

—श्रुतिः

षड्जस्य द्वितीया श्रुतिः।

प्रभासः—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग म स.

मज

प्रमातरङ्गिणी—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स
(अव) स प ध नि प म रि ग म रि स

मज

प्रमदः—शिल्पकाङ्गम्

तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारमित्यादौ स तु दृश्यते।
मन्दप्रहर्षः प्रमदः परस्तात्स च वर्णितः।
प्रियाप्रियेति वाक्यादौ मदणस्रै उदीरितः॥

शारदातनयः

प्रमाणम्—देशीलास्याङ्गम्

प्रमाणं गीतवाद्याभ्यां नृत्तस्य समता भवेत्।

ज्यायनः

प्रमादः—शिल्पकाङ्गम्

प्रमादस्त्यातिपिशाचादेः यदृच्छागमनं भयम्।
सत्वाद्यैस्त्रिः कल्पितेत्यादिमालतीमाधवादिवाक्॥

शारदातनयः

प्रमिता—ध्रुवावृत्तम् (दशाक्षरम्)

यदि पञ्चमं हि स तृतीयं गुरुणी पदान्तरचिते द्वे।
प्रमितेति सा भवति नाम्ना ह्यवकृष्टजातिरिह पङ्क्तिः।

(सजसगाः) गअणं गणे पिहिदरस्सी। [गगनाङ्गणे पिहितरश्मिः]

भरतः

उत्तमेषु प्रयोक्तव्या प्रमिता करुणे रसे।
ताले युग्मोजभङ्गेऽयं क णे च प्रयुज्यते॥

नान्यः

युग्मोजभङ्ग इति। चच्चत्पुटचाचपुटयोर्भङ्गः

प्रमिताक्षरा—ध्रुवावृत्तम्

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं नैधनं तदा।
गुरूण्येतानि पादे तु यत्र तत्प्रमिताक्षरा॥
महुभूसिदं सुरहिचूदवणं—मधुभूषितं सुरभिचूतवनं

भरतः

नवमान्त पञ्चमतृतीयगुरुलघुशेषमक्षरगतं भवति।
चरणं तु यस्य सततं विविधं प्रमिताक्षरेति कथिता सा॥

भरतः

प्रमिताक्षरा—द्वादशाक्षरवृत्तम्

स ज स साः

भरतः

प्रमोदः—प्रबन्धः

वहते तालसंयुक्तः प्रमोदः परिगीयते।

जग-मल्लः

पदैः पाटैश्च तेनैश्च सतालो गीयते मुदा।
प्रमोदाख्यः प्रबन्धोऽसौ प्रमोदजननस्सदा॥

श्रीकण्ठः

प्रमोदकम्—ध्रुवावृत्तम्

आद्यचतुर्थषष्ठदशमं स षोडशमथान्त्यमेव च
यदि द्वादशमेव यत्र चरणेषु सप्तदशकात्परं च विहितं।
छन्दसि चेत्तथा गुरुचेदथाकृतिगतं भवेत्तु सततं
मद्रकमेव खञ्जकमेवं पुलश्च कथितं प्रमोदकमिदम्॥

मद्रकमित्यन्यनामान्तरम्।

कुलिदचूदषंडसहहारमञ्जरीविलोलनादपवणे॥

भरतः

प्रमोद्भटः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अ) स नि म ग रि ग स.

मञ्ज

प्रयत्नः—अवस्था

अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति।
परश्चौत्सुक्यगमनं प्रयत्नः परिकीर्तितः॥

भरतः

—शिल्पकाङ्गम्

स प्रयत्नोऽनिरुद्धस्य दर्शने चित्रलेखिका।

शारदातनयः

अनिवृत्तये यत्नः प्रयत्नः। यथा—प्रावृडङ्के अये अन्विष्टेयमित्यादि।

सागरः

अत्रानिरुद्धस्येति अनिरुद्धनायकं नाटकं। इदं तु नोपलब्धं। प्रावृडङ्कः, कृत्यारावणनाटके कश्चनाङ्कः।

प्रयोगः—गानक्रिया

गमकस्थायवर्णाद्या नानालङ्कृत्यलङ्कृता।
रागालपनमालप्तिर्भूरिभङ्गिमनोहरा।
प्रयोगाह्वा तथालापसंज्ञा साक्षरवर्जिता॥

कुम्भः

—रङ्गस्थले नाटकयोजना

स द्विविधः सुकुमारः आविद्धश्चेति।

भरतः

प्रयोगातिशयः—आमुखाङ्गम्

प्रयोगे तु प्रयोगं तु सूत्रधारः प्रयोजयेत्।
ततश्च प्रविशेत्पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः॥

भरतः

यथा—स्वप्नवासवदत्ते नेपथ्ये सूत्रधारस्योत्सारणां श्रुत्वा अये कथं तपोवनेप्युत्सारणा। कथं मन्त्री पद्मावतीयजनैरुत्सार्यते इति उत्सारणाशब्दोऽत्र पूर्वकप्रयोगमुत्सार्य नाटकार्थसूचकः उत्सारणाप्रयोगश्चाङ्कोपक्षेपलक्षणः स खल्वतिशेते। सागरः

प्रयोग इति प्रस्तावनात्मके। प्रयोगमिति नाट्यात्मकं भावितम्। एकस्तु शब्दो भेदान्तरेभ्यो व्यतिरेकमाह। द्वितीयोऽवधारणे। सूत्रधार एव यत्र प्रयोगे प्रयोगं समुद्गककवाटयुगलवद्योजयति स प्रयोगद्वयश्लेषणात् प्रयोगातिशयः। यथा—विक्रमोर्वश्यां - अथ कुररीणामिवाकाशे शब्दः। ऊरूद्भवा इति श्लोकः।

अभिनवगुप्तः

प्रयोगेतु प्रयोगन्तु सूत्रधारः प्रयोजयेत्।
ततश्चप्रविशेत्पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः॥

भरतः

प्रयोजनम्

प्रयुज्यमानोऽभीष्टार्थः कारकादिसमन्वितः
नीयते यत्प्रमोदाय तत्प्रयोजनमुच्यते ॥

शारदातनयः

प्ररोचना-

उपक्षेपेण कार्यस्य हेतुर्युक्तिसमाश्रया ।
सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा प्ररोचना ॥

भरतः

—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

प्ररोचना च विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी ।

भरतः

संह्रियमाणस्य निर्वाह्यमाणस्यार्थस्य दर्शिका प्रकर्षेण रोचत इति प्ररोचना । यथा—क्वासौ ज्वलन्नित्यादिवाक्यम् । युक्तिरित्यन्ये इदमङ्गं व्याहरन्ति । अत्रोद्देशक्रमत्यागे यत्केषाञ्चिदङ्गानां लक्षणं तत्क्रमानियमसूचनार्थम् ।

अभिनवः

-पूर्वरङ्गाङ्गम्

प्ररोचना सा यत्रैव प्रत्याख्यातोक्तवस्तुनः ।
प्रशंसया प्रेक्षकाणामुन्मुखीकरणं च यत् ॥

शारदातनयः

—भारत्यङ्गम्

पूर्वरङ्गे गुणस्तुत्या सभ्यौन्मुख्यं प्ररोचना ।

पूर्वं नाट्यात्प्रथमं गीततालवाद्यनृत्तानि नाट्यादिकं च पाठ्यं व्यस्तं समस्तं च प्रयुज्यते यत्र रङ्गे रञ्जनाहेतौ स पूर्वरङ्गः । अस्य पूर्वरङ्गस्य प्रत्याहारादीनि नवान्तर्यवनिकाङ्गानि । गीतकादीनि दश बहिर्यवनिकाङ्गानि । प्ररोचना तु नाट्ये प्रवृत्तौ प्रधानमङ्गमिति लक्ष्यते । गुणस्तुत्या प्रस्तुतप्रबन्धार्थस्य प्रीत्यादिहेतुत्वप्रशंसनेन सामाजिकानां श्रवणावलोकनोत्साहोत्पादनं प्रकृतोऽर्थः प्रकर्षेण रोच्यते । उपादेयतया ध्रियतेऽनयेति प्ररोचना ।

रामचन्द्रः

जयाभ्युदयिनी चैव मङ्गल्या विजयावहा ।
सर्वपापप्रशमनी पूर्वरङ्गे प्ररोचना ॥

भरतः

प्ररोचनायाः कोऽर्थः । प्रसिद्धार्थप्रदर्शिनी प्ररोचनाभिधीयते । यथा— अम्भोधिवारितरणे इत्यादि । अन्ये तु प्रस्तुतस्यैव काव्यस्य यन्निष्पन्नेन वस्तुना । कथनं सा प्ररोचना । मुखादिसन्धीनामवतारायादौ प्ररोचना कार्या ।

सागरः

भाविसिद्धिः प्ररोचना=भाविनोऽर्थस्य सिद्धिः सिद्धित्वेनोपक्रमणं प्रकर्षेण रोच्यते । अनया रूपकार्थ इति प्ररोचना । अन्ये तु सत्कारादेशनं प्ररोचनामाहुः । अन्ये तु अस्य स्थाने युक्तिं पठन्ति । युक्तिश्च सविच्छेदोक्तिः । यथा—पुष्पभूषितके 'भर्ता तवाह' मित्यादिसमुद्रदत्तवचनम् ।

रामचन्द्रः

प्ररोचना च विज्ञेया सहतार्थप्रदर्शिनी ।

सागरः

प्ररोचना स्यात्कणितिरभूतस्यापि भूतवत् ।

सर्वेश्वरः

—शिल्पकाङ्गम्

गुणैरतिशयारोपः पदार्थस्य प्ररोचना ।
नेदं मुखं किमित्यादौ दृश्यते सा प्ररोचना ॥

शारदातनयः

—भारतीवृत्तिः

जयन्त्युदयनी चैव मङ्गल्या विजयावहा
सर्वपापप्रशमनी पूर्वरङ्गे प्ररोचना ॥

भरतः

प्रलयः— चित्राभिनयः

प्रलयस्सुखदुःखाद्यैः चेतसस्तु विसंज्ञिता ।
स्त्रीणां रत्यन्तसमये शुक्रचालनकालके ॥
तत्काले च मतिभ्रान्तिः स्त्रीजातीनामुदेष्यति
आलोलिताख्यदृष्टिश्च धुतं नाम शिरस्तदा ॥
हृदये मुकुलं बध्वा पुरोभागे तु कर्तरी ।
शरपञ्जरहस्तेन प्रलयस्य निरूपणम् ॥

विनायकः

—सात्विकभावः

श्रममूर्छामदनिद्राभिघातमोहादिभिः प्रलयः
निश्चेष्टो निष्प्रकम्पत्वादव्यक्तः श्वसितादपि
महीनिपातनाच्चापि प्रलयाभिनयो भवेत् ॥

भरतः

प्रलयो मदनिद्रारुक्प्रहारैरुपजायते ।
स च दुःखाभिषङ्गाभ्यां निश्चेतनतयोच्यते ॥

शारदातनयः

अभिषङ्गः सुखातिशयः ।

प्रलोभनम्

माधवस्य परिच्छेदव्यक्तिर्न भवतीतिवत् ।
प्रलोभनं गुणाख्यानपूर्वाभीष्टार्थलम्भनम् ॥

शारदातनयः

प्रयोजनार्थमर्थादिभिः प्रलोभनं प्रलोभः । यथा—मोटकाङ्के—शुवन्न आणं इत्यादि । मोटकाङ्कः—मृच्छकटिके अष्टमोङ्कः ।

सागरः

प्रलोमिकं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.

(अव) स नि ध म ग स.

मञ्ज

प्रवरललितम्—षोडशाक्षरवृत्तम्

यमनसरगाः भरतः

प्रवल्हिका—श्रव्यकाव्यम्

तत्र द्वयोर्विवादप्रधानमधिकृत्यं जायते सदसि।
सार्धप्राकृतरचिता प्रवल्हिका चेटकप्रभृति ॥

भोजः

प्रवालहस्तः

तिर्यञ्चौ गजदन्तौ तु संयुक्तौ तु प्रवालकः।
ऊर्ध्वेयं मुखसंयोगे दन्तक्षेत्रनिरूपणे।
उभयोः पार्श्वसंयोगे मेषयुद्धे नियुज्यते ॥

विनायकः

प्रवासविप्रलम्भः

कः पुनरयं प्रवासो नाम। यस्मैते दैतजातयः नर्मश्रवण-सङ्कीर्तनादिभ्यो बिभ्यतीत्युच्यते। सत्यनुरागे परस्परं दैवादिजनितदेशान्तरव्यवधानं प्रवासः। स दैवापन्न उत्तमः। धर्मापन्नो मध्यमः। अर्थापन्नः कनिष्ठः। अथैषत्रिविधोऽपि सामान्यतो विशेषतश्च प्रपञ्च्यमानः प्रायशो द्विपञ्चाशत्प्रकाराः प्रथते। तत्र सामान्यतो भूतपूर्वः अभूतपूर्वः साधारणः असाधारणः सहजरागो विस्रब्धरागः प्राप्तसमयः अप्राप्तसमयः सप्रतिविधानो निष्प्रतिविधानः सन्निकृष्टो विप्रकृष्टः सावधिर्निरवधिः अल्पकालो दीर्घकालः सानुबन्धो निरनुबन्धः प्रकाशकार्यः प्रच्छन्नकार्यः सोपसंहारो निरुपसंहारः नायिकानिमित्तः इति प्रकाराश्चतुर्विंशतिः।

दैवापन्नश्चतुर्धा शापकृतः पापकृतः संभ्रमकृतः विभ्रमकृत इति।

धर्मापन्नोऽपि चतुर्धा साभिप्रायो निरभिप्रायः सानुतापो निरनुताप इति।

अर्थापन्नोऽपि साभ्यनुज्ञो निरभ्यनुज्ञः सोपधानो निरुपधान इति। दैवधर्मापन्नः प्रकृतिस्थः कोमलः कठोरः परिणत इति। दैवार्थापन्नस्तु ग्राम्यः नागरः उपनागरः विप्रकीर्ण इति। धर्मार्थापन्नो हितः अहितः सुखः दुःखः इति। दैवधर्मार्थापन्नो विवृतः आयतः त्र्यश्रः चतुरश्र इति। षट्त्रिंशतः प्रवासानां षोडशानां तु कथ्यते।

अथैकैकस्य त्रयः स्कन्धा भवन्ति प्राप्तिस्कन्धः व्याप्तिस्कन्धः समाप्तिस्कन्ध इति। तेषु प्राप्तिस्कन्धस्य प्रवासशङ्का प्रवासारंभः प्रियप्रस्थानं प्रियानुगमः प्रियाप्रश्नः प्रतिनिवृत्तिः प्रवासचर्या प्रवासवृत्तान्तः—इत्यष्टौ प्रकाण्डानि। व्याप्तिस्कन्धस्य वियुक्तस्वरूपं वियुक्तावस्था विरहोद्दीपनं विरहप्रतीकारः सहायाश्वासनं सहायसखीनायकानां स्वपरदोषोद्घाटनं उत्कण्ठाविनोदः सन्देशादानं- इति प्रवासावस्थाः।

भोजः

एतेषामवान्तरभेदा उदाहरणानि च शृङ्गारप्रकाशे ज्ञेयानि।

प्रविचाराः

न्यायस्वरूपज्ञानाय प्रविचारान्प्रचक्ष्महे।
नानाविधास्तु गतयः प्रविचारा इति स्मृताः।
चतुरैस्ते प्रयोक्तव्याश्शस्त्रमोक्षणकर्मणि ॥

वेमः

प्रविभागः—भक्तिः

एतावतोऽर्थभागस्य स्यादियान् शब्द इत्ययम्।
प्रविभागः पदे वाक्ये महावाक्ये प्रतिष्ठितः।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिनिष्कर्ष एव सः ॥

साहित्यमीमांसा

प्रविलोकितम्—दर्शनम्

पार्श्वाभ्यां यत्प्रवृत्तं तत् प्रविलोकितमीक्षितम्।

विप्रदासः

प्रलोकितं परिज्ञेयं दर्शनं पार्श्वभागयोः।

हरिपालः

प्रवृत्तकम्—आमुखाङ्गम्

कालप्रवृत्तिमाश्रित्य वर्णना या प्रयुज्यते।
तदाश्रयाच्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवृत्तकम् ॥

भरतः

यदा कालप्रवृत्तिमाश्रित्य काञ्चिदवलम्ब्य किञ्चिद्वस्तुवर्ण्यते तदाश्रयेण च पात्रस्य प्रवेशः। तत्कालप्रवृत्त्या स्वार्थोक्तत्वात्प्रवृत्तकम्। यथा—वेण्यां सत्पक्षा मधुरगिरः— इत्यादि।

अभिनवः

यथा—शर्मिष्ठापरिणये नटनटीवाक्ये वसन्तसमयगानं व्यज्यते। वसन्तावतरणरुचिं दर्शयन्त्याऽनया शर्मिष्ठाया अवस्था प्रवर्तिता। अन्ये तुल्यकार्यप्रवर्तकमेव प्रवृत्तकमिच्छन्ति। यथा—गुरोर्विधातुं शुश्रूषामित्यादि। सागरः

कालसाम्यसमाक्षिप्तप्रवेशः स्यात्प्रवृत्तकम्।

यथा—आसादितप्रकटेति (छलितरामे) ततः प्रविशति यथोद्दिष्टो रामः। अत्र शरत्कालसाम्येन मुखस्वरूपस्येतिवृत्तरामपात्रप्रवेशाक्षेपः। सुन्दरः

प्रवृत्तिः

पौरस्त्यादिभेदेन चतुर्विधेति केचित्। अन्ये पुनरन्यथा प्रवृत्तिं व्याचक्षते। दशविधा पुण्यप्रवृत्तिः। दशविधा पापप्रवृत्तिरिति। केचित्तु तामप्यन्यथाहुः। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तद्वारिका च पृथक्पृथक् दशप्रकारा प्रवृत्तिर्भवतीति। अथान्यमतं-प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः। तत्र वागारंभा द्वादश—आलापप्रलापादयः। बुद्यारम्भा द्वादश—भावहावादयः। शरीरारंभा विलासादयः द्वादश। तत्र तत्रोदाहरिष्यन्ते। अन्यत्तु दर्शनम्। वेषविन्यासक्रमः प्रवृत्तिरित्युक्तम्। तत्र च पौरस्त्योढमागधीत्यादिना देशोपलक्षणेन देशप्रवृत्तिः। देशकालपात्रवयोऽवस्थाशक्तिसाधनाभिप्रायप्रत्ययविपरिणामनिमित्ताभिगमसङ्ग्रामविहारोपहारच्छलच्छद्माश्रमजातिवृत्तिविभवप्रकीर्णसङ्कीर्णविप्रकीर्णादयो वेषविशेषप्रवृत्तिहेतवः सङ्ख्यन्ते।

भोजः

प्रवृत्तिः—विभवतः

यथा—शिरसि जटिलोऽहिगणमणि इत्यादि।

भोजः

—देशतः

ताटङ्कवल्गनतरङ्गितगण्डलेखं इत्यादि।

चेष्टाविशेषविन्यासक्रमो वृत्तिः। वेषविन्यासक्रमः प्रवृत्तिः। सा चतुर्विधा, पौरस्त्या, मागधी, दाक्षिणात्या, आवन्त्या चेति।

-पात्रतः

यथा—छणपिट्ठधूसरत्थणि इत्यादि।

—अवस्थातः

यथा—शाकुन्तले सप्तमेऽङ्के वसने परिधूसरे वसाना, इत्यादि।

—कालतः

यथा—कर्णे स्मेरं शिरीषं.........जयति मृगदृशां ग्रैष्मिको वेष एषः॥

—व्यक्तितः

यथा—अथ हिमशुचि भस्म भूषितं।

—(जातितः)

यथा—गलनिहितकुक्कुटानां.....कुटीरकं हट्टकुट्टिन्याः।

—(वयसः)

यथा—विरचित.........वृन्दैः कुमारकाणां विहितवतंसा इव ग्रामाः।

भोजः

आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चोढ्रमागधी।
चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोक्तृभिः॥

पृथिव्यां नानादेश वेषभाषाचाराः वार्ताः ख्यापयतीति वृत्तिः। प्रवृत्तिश्च निवेदने। समानलक्षणश्चासां प्रयोगश्चतुर्विधत्वकारणम्।

भरतः

—छद्मतः

यथा—जातं मे परुषेण भस्मरजसा तच्चन्दनोद्धूलनं।

उदात्तराघवे।

भोजः

—आश्रमात्

यथा—चूडाचुम्बितकङ्कपत्र (महावीरचरित १)

भोजः

—विहारतः

यथा—शृङ्गाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि (माघ ८-३०)

—(छलात्)

यथा—अथाजिनाषाढधरः (कुमार सं ५-३०)

—निमित्ततः

यथा—प्रत्यग्रमज्जनविशेष, इत्यादि (रत्नावली १-२०)

प्रवृत्तिः

देशविशेषगता वेषभाषासमाचारवैचित्र्यप्रसिद्धिः। तत्र देशे देशे येष्वेव वेषादयो नैपथ्यं भाषा वा आचारो लोकशास्त्रव्यवहारः वार्ता कृषिपाशुपाल्यादि जीविका इति तान् प्रख्यापयन्ति। पृथिव्यादि सर्वलोकविद्याप्रसिद्धिं करोति। प्रवृत्तिर्बाह्यार्थे यस्मान्निवेदने निश्शेषवेदने ज्ञाने प्रवृत्तिशब्दः। प्रवृत्तयश्चतस्रः दाक्षिणात्या आवन्ती पाञ्चाली उढ्रमागधीति।

भोजः

—शक्तितः

यथा—आर्द्राः स्रजोमलयजोदकमच्छमेकं इति

—सङ्ग्रामात्

यथा—आथाभिपश्यन्निव विद्विषः पुरः (भारविः ३-५६)

—उपहारतः

यथा—न्यस्तालक्तकरक्तमाल्यवसनेत्यादि (मालतीमाधवे)

—अभिगमात्

यथा—गोराङ्गयात्तरुणा इत्यादि
(सरस्वतीकण्ठाभरणे ३-३६३ उदाहृतम्)

—विपरिणामतः

यथा—बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः
कपालमेवामलशेखरश्रीः।
उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः
सिंहाजिनस्यैव दुकूलभावः॥

—व्यत्यासतः

यथा—प्रतिमूर्धजं निहितकर्णपूरकाः
रभसेन नारपददत्तकाञ्चयः।
परिवर्तिताम्बरयुगाः समापत-
द्वलयीकृतश्रवणकुण्डलाः स्त्रियः॥

—साधनतः

यथा—वासो जाम्बवपल्लवानि जघने गुञ्जाः स्रजोभूषणं ...
..........यस्यागतिवधूजनेन शबरीसंवासतः शिक्षितः॥

—(अभिप्रायतः

यथा—सिहि वहुणाव अंस (गाथा सप्तशती २-७३)

भोजः

-नाट्यालङ्कारः

संशयव्युदासे प्रवृत्तिः। यथा—आशङ्कसे यदग्निमित्यादि-दुष्यन्तवाक्यम्।

सागरः

—लक्षणम्

एवं मयाऽत्र कर्तव्यमिति यन्निश्चितं वचः।
स्नेहाद्दाक्षिण्यतो वापि प्रवृत्तिस्सा निगद्यते॥

भोजः

यथा—मालतीमाधवे—कामन्दकीवाक्यम्।

—(संकीर्णतः)

यथा—क युवतिमार्दवं कच महापददारुणता इत्यादि

—प्रकीर्णतः

यथा—मलिनवसणाणक अवेणि आण......

—(विप्रकीर्णतः)

यथा—अथ स ललितयोषिद् भ्रूलताचारुशृङ्गम्
: २-६४)

प्रवृत्तिकम्—आमुखाङ्गम्

प्रवृत्तं कार्यमाश्रित्य सूत्रभृत् यत्र वर्णयेत्।
तदाश्रयाच्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवृत्तिकम्॥

भरतः

प्रवेणी—गीताङ्गम्

इयमेव पूर्वोक्ता वेणी प्रकर्षेण विरच्यमाना द्वादशगणा भवति। यथा—

गिरिचयगहने वातापाते जलनिधिपुलके सुरमुनि भवते सर्वगतत्वे पूजितमूर्ति॥

नान्यः

प्रवेशः—क्रिया (तालाङ्गम्)

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम्।

प्रवेशकः

तत्र प्रवेशकः—प्रवेशयति पात्राणि रङ्गमिति प्रवेशकः। कथानुबद्धा नीचमध्यमाः ते प्रवेशकाः कर्तव्याः। रामस्य वनमधिवसतः क तथाविधः परिजनः सुग्रीवसख्यात्तु हनुमदादयः।

मातृगुप्तः, विटतापसविप्राद्यैर्मुनि कञ्चुकिभिस्तथा। प्रवेशकमपीच्छन्ति सन्तस्संस्कृतभाषिभिः॥ इति प्रवेशकं वर्णयति।

अन्यस्तु प्रक्रमात्प्रवेशको नाम इत्याह। यथा—रेवतीपरिणये तृतीयेऽङ्के तापसः। शाकुन्तले तृतीये विप्रः। शशिकामदत्ते तृतीयेऽङ्के विटः। मायामदालसे तृतीयेऽङ्के गृध्रमिथुनं। कुम्भाऽङ्के तिलोत्तमाभानुमती संवादः। प्रवेशकेन कथासंग्रहणं कार्यम्। अनन्तरस्य पात्रस्य प्रवेशोऽभिधेयः। अङ्कमध्येऽसूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नैव विद्यते। स चाङ्कान्तरसन्धिषु कर्तव्यः। प्रवेशके नीच एव कर्तव्यः। यथा—शक्त्यङ्के वानरद्वयम्। यदा तु तापसादयः प्रवेशकास्सन्ति तत्र संस्कृतपाठ एव विशेषः। बहुपाठको न प्रवेशकः। बहुतरेऽपि वृत्तान्ते स्वल्पवचनैस्समापनीयः।

सागरः

प्रवेशकाः—अर्थोपक्षेपकाः

दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम्।
अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम्॥

विप्रकृष्टं तु यो देशं गच्छेत्कार्यवशानुगः।
अङ्कच्छेदेऽथ सङ्क्षेपान्निर्दिशेत्तं प्रवेशकैः॥

सन्निहितनायकोऽङ्कः कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा।
परिजनकथानुबन्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः॥

भरतः

दिवसोऽवसानं समाप्तिः यस्य तत्सर्वं यद्यङ्के प्रत्यक्षेण प्रदर्शयितुं न युज्यते तदा अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैः प्रदर्शनीयम्। अदृष्टमप्यर्थं हृदि प्रवेशयन्तीति प्रवेशकाः। चूलिका, अङ्कावतारः, अङ्कमुखः, प्रवेशकः विष्कम्भकश्चेहाभिप्रेतः।

अभिनवः

प्रवेशः—तालक्रिया

उत्तानस्यैव तस्यान्तरावर्त्याधस्तलं क्रमात्।
अङ्गुलीकुञ्चनं यत्तु प्रवेशः परिकीर्तितः॥

वेमः

प्रवेशनम्—तारा

पुटान्तरे प्रवेशो यः।

अशोकः

बीभत्से च रसेऽस्मृतम्

कुम्भः

प्रशंसोपमा—अलङ्कारः

दृष्ट्वा तां विशालाक्षीं तुतोष मनुजाधिपः।
मुनिभिस्साधितां कृच्छ्रात्सिद्धिं मूर्तिमतीमिव॥

भरतः

प्रशमनम्—स्वराङ्गम्

प्रशमनं नाम तारगतानां स्वराणामेव विस्वरेणावतरणमिति।

नान्यः

प्रशमनम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

प्रगयणस्य पाठान्तरम्।

प्रशस्तिः—शिल्पकाङ्गम्

स्तुतिर्विद्याभिजात्यादेः प्रशस्तिरिति गण्यते।
उत्पत्तिर्देवयजनादित्यादौ सा विलोक्यते॥

उत्पत्तिः वीरचरि १-२१ शारदातनयः

—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

भरतैश्वराचराणां आशीराशंसनं प्रशस्तिः।
यथा—बालरामायणे सम्यगित्यादिकं विभावकाद्याशंसनम्।

सिंगः

नृपदेशप्रशान्तिश्च प्रशस्तिरभिधीयते। भरतः

यथा—उर्वीमुद्दामसस्यामिति भरतवाक्यम्। अभिनवः

प्रशस्तिश्शुभशंसना— जगतः कल्याणाशंसना प्रशस्तिः तच्च नायकस्तदन्यो वा पठति। यथा — कृत्यारावणे निरीतयः प्रजास्सन्त्वित्यादिरामवाक्यम्।

रामचन्द्रः

प्रशान्तम्—नाटकभेदः (सुबन्धूक्तम्)

प्रशान्तरसभूयिष्ठं प्रशान्तं नाम नाटकम्।
न्यासो न्यास समुद्भेदो बीजोक्तिर्बीजदर्शनम्॥

ततोऽनुद्दिष्टसंहारः प्रशान्ते पञ्चसन्धयः।
सात्वतीवृत्तिरत्र स्यादिति द्रौहिणिरब्रवीत्॥

स्वप्नवासवदत्ताख्यमुदाहरणमत्र तु।
आच्छिद्य भूपाद्व्यसनाद्देवी मागधिकाकरे॥

न्यस्ता यतस्ततो न्यासो मुखसन्धिरयं भवेत्।
न्यासस्य च प्रतिमुखे समुद्भेद उदाहृतः॥

पद्मावत्या मुखं वीक्ष्य विशेषकविभूषितम्।
जीवन्त्यवन्तिकेत्येतद्ज्ञातं भूमिभुजा यथा॥

उत्कण्ठितेन सोद्वेगं बीजोक्तिर्नामकीर्तनम्।
एहि वासवदत्ते क्वयासीत्यादि दृश्यते॥

सहावस्थितयोरेकं प्राप्यान्यस्य गवेषणम्।
दर्शनस्पर्शनालापैरेतत्स्याद्बीजदर्शनम्॥

चिरप्रसुप्तः कामो मे वीणया प्रतिबोधितः।
तां तु देवीं न पश्यामि यस्या घोषवती प्रिया

किं ते भूयः प्रियं कुर्यां इति वाग्यत्र नोच्यते।
तमनुद्दिष्टसंहारमित्याहुर्भरतादयः॥

युक्तिः प्राप्तिस्समाधानं विधानं परिभावना।
एतान्यवश्यकार्याणि प्रशान्ते नाटके बुधैः॥

शारदातनयः

प्रसङ्गः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

प्रसङ्गश्चैव विज्ञेयो गुरूणां परिकीर्तनम्। भरतः

यथा—रत्नावल्यां वासवदत्तायाः इन्द्रजालिकस्यागमनं बन्धुकुलादागमनं बहुभावकरणम्।

अभिनवः

अप्रस्तुतार्थख्यापनं प्रसङ्गः। यथा— वेण्यां - षष्ठेऽङ्के हा तात भीम इत्यादिवाक्यम्।

सागरः

प्रसङ्गो महतां कीर्तिः—कीर्तिः संशब्दनम्। यथा—वेण्यां - युधिष्ठिरस्य निवापावसरे वाक्यानि। केचिदप्रस्तुतार्थवचनं प्रसङ्गमिच्छन्ति। यथा— वेण्यां द्रौपदीं प्रति सकीचकेत्यादि युधिष्ठिरवाक्यम्। अत्र युधिष्ठिरस्य अप्रस्तुतः शोकः।

रामचन्द्रः

प्रसन्नः—मुखरागः

प्रसन्नः कान्तिभूषितः।

शृङ्गारहास्ययोः कार्यः प्रसन्नस्त्वद्भुते तथा।

सोमेश्वरः

प्रसन्नो निर्मले वीरे शृङ्गारेऽद्भुतहास्ययोः।

वेमः

प्रसन्नम्—दर्शनम्

सस्मितभ्रूविलासं यत्तत्प्रसन्नमितीर्यते।

वेमः

प्रसन्नमध्यः—वर्णालङ्कारः

तारद्वितयमध्यस्थो मन्द्रो यत्र प्रवर्तते ।
प्रसन्नमध्यमाहुस्तमलङ्कारं मनीषिणः ॥

पण्डितमण्डली

प्रयोगः—सा री गमा पधनी सा सानी धपमगरी सा।
त्र्यश्रवर्णतालः।

जगदेकः

प्रसन्नवदनम्—नृत्तकरणम्

देहो रेखायुतो यत्र पादौ समनखायुतौ ।
शिरस्समं समा दृष्टिः प्रसन्नवदनाह्वयम् ॥

नन्दी

समदृष्टिस्तु सुरनारीवदुन्मेषनिमेषरहितं वीक्षणम् ।

प्रसन्ना—प्राकृते द्विपदी

विषमा—भ भ भ भ.
समा—स स स स.

विरहाङ्कः

—श्रुतिः

निषादस्य प्रथमा श्रुतिः । मण्डलीमते तारनिषादस्यैव ।
धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः ।
निषादस्य द्वितीया श्रुतिः ।

सुधाः

प्रसन्नादिः—वर्णालङ्कारः

मन्द्रादारभ्य समारोहणं तारगतिं यावदसौ प्रसन्नादिः

मतङ्गः

अस्य प्रयोगः—

सा री गा मा पा धा नी सा
सा नी धा पा मा गा री सा

तालश्चचत्पुटः

जग-मल्लः

प्रसन्नादिरसौ ज्ञेयस्तारो मन्द्रद्वयात्परः ।

जगद्धरः

मन्द्रं द्विरुच्चार्य सकृत्तु तारे गीते प्रसन्नादिमुदाहरन्ति ।

रघुनाथः

प्रसन्नाद्यन्तः—वर्णालङ्कारः

यत्राद्यन्तयोः प्रसन्नः मध्ये च तारः स प्रसन्नाद्यन्तः ।

मतङ्गः

अस्य प्रयोगः—

सा री ग म प ध नि सा .
सा नी ध प म ग रि सा .

तालः कुमुदः

जगदेकः

प्रसन्नान्तः—वर्णालङ्कारः

तारादारभ्यावरोहे क्रमेण मन्द्रपर्यन्तं प्रसन्नान्तः ।

मतङ्गः

प्रयोगः—

स रि ग म प ध नि सा .
स नि ध प म ग रि सा .

अत्र लीलातालः

जगदेकः

प्रसभः—मेलरागः

षड्जादिमूर्छनोपेतः प्रसभः पञ्चमोज्झितः ।

अहोबिलः

अयं भूपालीजन्यः स्यात् । प्रातर्गेयः

प्रसरम्—देशीनृत्तम् (उडुपाङ्गम्)

चतुरश्रस्थानके च शिखरद्वितयं हृदि ।
आविद्धवक्रहस्ताभ्यां पर्ष्णिरेचितयान्वितम् ॥

मध्यसञ्चेन प्रसरमादितालाच्च यद्भवेत् ।
सव्यः पताकः प्रसृतः पार्श्वे वामः पुरोगतः ॥

पताकः स्याद्विपर्यासादङ्गानां प्रसरे भवेत् ।
मण्डलस्थानके पार्श्वे पताकौ प्रसृतौ यदि ॥

तत्तत्स्थाने कुञ्चितके शिखरद्वितयं हृदि ।
समसूच्या भुवं गत्वा सौष्ठवेन यदा भवेत् ॥

पुनः पश्चात्प्रचलनमाविद्धप्रसृतौ करौ ।
व्यावृत्य पुरतः पश्चात्परिवर्तनतो भवेत् ॥

संहतस्थानके स्थित्वा भ्रमरीमाचरेत्ततः ।
प्रान्ते च चतुरश्रं स्यात्प्रसरोडुपमुच्यते ॥

वेदः

प्रसरः

प्रतिमुखसन्धेर्द्वितीयमङ्गं मातृगुप्तमते ।
प्रयत्नस्य निरोधनं प्रसरः ।

यथा—मायामदालसे पातालकेतुना मदालसाहरणं पातालकेतुना। मदालसावाक्ये भयं द्योत्यते ।

सागरनन्दी

प्रसर्पितम्—करणम्

यत्र वामो लतासंज्ञो रेचितस्त्वपरः करः ।
तद्दिक्कोद्वृष्टभूः पादो पदान्तरसमीपतः ॥

मन्दमन्दतरादेवं भवेदङ्गान्तरेण च ।
प्रसर्पितमिदं प्राहुर्देवदत्तनिरूपणे ॥

अत्र पादद्वयस्यापि पार्श्वयोस्स्यात्प्रसर्पणम् ।
यौगपद्यात्क्रमाद्वेति भट्टतण्डुरभाषत ।
समोत्सरितमत्तल्लीमत्र कीर्तिधरः पुनः ॥

ज्यायन

युगपद्व्युत्क्रमादेवेति, पाठान्तरम् । अस्य विनियोगविषये "खगगता" वित्यशोकः पदानि खेचरसञ्चारविषय इति वेमः । व्योमयानगता विति कुम्भश्च ।

प्रसवः—अवस्था

अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति ।
परन्त्वौत्सुक्यगमनं प्रसवस्स उदाहृतः ॥

भोजः

—रागः

न्यासांशग्रहसहितो यदा तु षड्जो
निश्शेषमन्द्रपरिपूर्णतानिधानः ।
मध्यग्रामकरमणीयसर्वजातेः
जातस्स्यात् प्रसव इति स्फुटता न रागः ॥

नान्यः

मध्यमग्रामसंभूतो षड्जन्यासांशसंयुतः ।
मध्यमग्रामजातिभ्यः सर्वाभ्यः प्रसवस्स्मृतः ॥
भिन्नकैशिकवद् ज्ञेयौ रूपकालापकाविह ।
तद्विशेषपरित्यक्तौ न्यासमात्रेण भेदितौ ॥

कश्यपः

प्रसादः—काव्यगुणः

अप्यनुक्तो बुधैर्यत्र शब्दोऽर्थो वा प्रतीयते ।
सुखशब्दार्थसंयोगात्प्रसादः स तु कीर्त्यते ॥

भरतः

यत्रार्थे अनुक्तोऽपि बुधैः कष्टकल्पनया अव्याख्यातोऽप्यर्थः प्रयोजनं स्वयं जायते सोऽर्थो वैमल्याश्रयोऽपि । वैमल्यमुपचारात्सोऽर्थो वा काव्यस्य । वैमल्यं स्वयं जानन्ननुपयोगिपरिवर्जनात् । वैमल्यशब्दवाच्याज्जलस्येव पांसुभिः असंपर्काद्भवतीति वैमल्यमर्थस्य प्रसादः । सुखेति न प्रयत्नमपेक्षते ।

यत्रशब्दार्थो यस्संयोगः शब्दविषय इत्यर्थः । कालमात्ररूप एव यत्र सन्धिः । अतएव शैथिल्यात्मा स शब्दगुणः प्रसादः

अभिनवः

शैथिल्यं प्रसादः । गुणस्संप्लवात् । सत्वनुभवसिद्धः ।

वामनः

प्रसिद्धार्थपदन्यासात्प्रसाद इति कीर्तितः ।

प्रकाशवर्षः

शीघ्रार्थबोधकत्वं तु प्रसाद इति कथ्यते ।

मन्दारमरन्दे

अविद्वदङ्गनाबाले प्रकटं यत्प्रसादवत् ॥

साहित्यमीमांसायाम्

श्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारणस्समग्राणां स प्रसादगुणो भवेत् ।

असमस्तपदन्यासः प्रसिद्धः कविवर्त्मनि ।
किञ्चिदोजः स्पृशन्प्रायः प्रसादोऽप्यत्र दृश्यते ॥

गमकानि निबध्यन्ते वाक्ये वाक्यान्तराण्यपि ।
पदानीवात्र कोऽप्येष प्रसादस्यापरः क्रमः ।

कुन्तकः

—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

प्रीत्युत्कर्षः प्रसादो वा विपर्येपूपसेवनम् ।

सर्वेश्वरः

शुश्रूषाद्युपसंपन्नः प्रसादः प्रीतिरुच्यते ।

भरतः

यथा— एतावता तावन्मे इत्यादिवाक्यं रत्नावल्याम् ।

अभिनवः

—दृष्टिः

प्रसादे स्निग्धतारता

शारदातनयः

—वर्णालङ्कारः

भवेत्प्रतिकलं यत्र व्युत्क्रमस्तारमन्द्रयोः ।
तं प्रसादमलङ्कारमलङ्कारविदो जगुः ।
सरिसं संगमसं संपधनिसं इति प्रसादः ॥

पाण्डतमण्डली

आद्यः कलानां यदि तारकः स्या-
दन्त्यश्च मन्द्रः तिसृणाममीषाम् ।
प्रसादनामा स भवेदितीह ॥ रघुनाथः

—(प्रबन्धे) नादः

स्वरस्थानपदानां यः प्रसादनमुपागतः ।
सप्रसादस्वरस्तेषु रवं प्राह प्रसन्नकम् ॥

कुम्भः

—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

पराश्चाधो यदायाति प्रथमः प्रथमस्वरः ।
तदा प्रसादनामानमलङ्कारं जगुर्बुधाः ॥
सरिस, रिगरि, गमग, मपम, पधप, धनिध

पण्डितमण्डली

प्रसाधनम्—संगीत शृङ्गाराङ्गम् ।

संभोगार्थं शरीरप्रतिकर्म प्रसाधनम्

भोजः

प्रसारः—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

तले सङ्कुचिताङ्गुष्ठे चतुरङ्गुलिसम्मतौ ।
कनिष्ठातर्जनीपार्श्वस्पर्शैस्तन्त्र्याः प्रसारकः ॥

कुम्भः

प्रसारणम्—हस्तप्राणः

प्रसारणमिति ख्यातमङ्गुलीनां प्रसारणात् ।

शृङ्गारः

प्रसारकः—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

चतुरङ्गुलिसङ्घाते कुञ्चिताङ्गुष्ठके तले ।
कनिष्ठातर्जनीपार्श्वस्पर्शैस्तन्त्र्याः प्रसारकः ॥

शार्ङ्गः

प्रसारिणी—श्रुतिः

मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः ।

प्रसारितम्—देशीस्थानम्

उपधानीकृतो बाहुर्जानुनी च प्रसारिते ।
यत्र प्रसारितं तत्स्यात्प्रसुप्ते तत्प्रयुज्यते ॥

वेमः

—शयनस्थितिः

एकं भुजगुपाधाय संप्रसारितजानुकम् ।
स्थानं प्रसारितं नाम सुखसुप्तस्य कारयेत् ।

भरतः

—स्थानकम्

उपधानीकृतो बाहुः जानुनी च प्रसारिते ।
यत्र प्रसारितं तत्स्यात्प्रसुप्ते तत्प्रयुज्यते ॥

वेमः

नतमध्ये भुजं कृत्वा प्रसार्य यदि जानुनी ।
तत्स्यात्प्रसारिताभिख्यं तदा स्यात्सुखनिद्रिते ॥

ज्यायनः

—पार्श्वम्

प्रसारितं मुखादौ तत्पार्श्वयोर्यत्प्रसारणात् ॥

अशोकः

ऊर्ध्वस्थानां पदार्थानां कर्षणे बाहुयुग्मतः ।
जलावतरणे पार्श्वं कर्तव्यं स्यात्प्रसारितम् ॥

सोमेश्वरः

प्रसारितः—अधरः

अधरोष्ठो विनिष्क्रान्तः प्रसारित उदाहृतः ।
रतौ रागविलेपे च रदनक्षतवीक्षणे ॥

सोमेश्वरः

—बाहुः

प्रसरत्यग्रदेशे यो बाहुस्स स्यात्प्रसारितः ।
आदानेऽसौ फलादीनां याचनेऽपि नियुज्यते ॥

अशोकः

अनुधावन् पुरोदेशं समाख्यातः प्रसारितः ।

ज्यायनः

प्रसारिताः—चरणाङ्गुल्यः

अङ्गुल्यः सरलाः स्तब्धाः यास्ता उक्ताः प्रसारिताः ।
नियुज्यन्ते बुधैरेताः स्वापे स्तम्भेऽङ्गमोटने ॥

अशोकः

—पादाङ्गुल्यः

ऋज्व्यस्स्तब्धा यदाङ्गुल्यः तदाख्याताः प्रसारिताः ।
स्तम्भे च मोटने स्वापे प्रयुज्यन्ते प्रयोक्तृभिः ॥

सोमेश्वरः

प्रसिद्धिः—लक्षणम्

वाक्यैस्सातिशयैर्युक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकैः ।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥

भरतः

प्रसाधकैः—प्रकृष्टसाधकैः । प्रसिद्धैः— पूर्वमेव सिद्धैः ।

यथा— गदायुद्धे येनेन्द्रस्य चेति दुर्योधनवाक्यम् । अत्र वाक्यार्थस्य साधका एव भगवतोर्विष्णोः पारिजाताहरणलीलावटपत्रशयनादयः । अन्ये तु प्रसादकैरलङ्कारिभिः—इति वदन्ति ।

प्रसृतः—श्वासः

मुखाद्यो निर्गतो दीर्घः यः शब्दः प्रसृतश्च सः ।
प्रसुताभिनये प्रोक्तोऽशोकमल्लेन धीमता ॥

अशोकः

प्रसृता—द्विपदी

द्वौ पञ्चमात्रिकौ एकश्चतुर्मात्रिकः ।
जः चतुर्मात्रिक एकः जः चतुर्मात्रिकः य ।

विरहाङ्कः

प्रसृतौ—पुटौ

आयामितौ तौ प्रसृतौ वीरे हर्षे च विस्मये ।

वेमः

प्रसेनावली—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मल्ल.

प्रस्तारः

अथ प्रस्तारसंभूताः प्रत्ययास्सन्ति विस्मयाः।
तेषु पञ्चाङ्गसंभूतः प्रस्तरः कथ्यतेऽधुना ॥
(अत्र पञ्चाङ्गमिति अनुद्रुतद्रुतलघुगुरुप्लुतानि पञ्च)

प्रस्तारेऽस्मिन्विजानीयादल्पं प्रत्यधिकं महत्।
इच्छातालं लिखेत्पूर्वं दक्षिणाद्वामगामिनम् ॥

तथा स्थूलादिसूक्ष्मान्तं यथा संभवयोगतः।
तमेव विषमीकृत्य प्रस्तारः प्रस्तृतो भवेत् ॥

वामान्त्यमहतोऽधस्तादल्पं विन्यस्य दक्षिणे।
यथोपरि तथाशेषं वामे स्थूलीकृतं न्यसेत् ॥

योगाङ्गं यत्ततो वामे लिखेदेवं पुनः पुनः।
सर्वानुद्रुतपर्यन्तं तथा संख्यां विनिक्षिपेत् ॥
(एष अनुद्रुतान्त प्रस्तारः)

संख्या—तालप्रस्तारः

इत्यङ्गयुक्तो यस्तालः तस्य भेदाः कतीतितः।
पृच्छति प्रसभं तस्य वक्तुं संख्याङ्कसन्ततिम् ॥
(इतीति—अनुद्रुतान्त प्रस्तारलक्षणोक्ताङ्गविन्यासक्रमेणेत्यर्थः)

प्रकल्प्याच्युतरायोऽसौ वक्ति लक्ष्यविचक्षणः।
पृच्छकेच्छा तालजातान् शुद्धांशसमकोष्ठकात् ॥

तिरश्चीनान्वामपूर्वं विलिख्याथाङ्कयोजनान्।
एकद्वन्द्वक्रमान्न्यस्य योजयेद्वामसंभवान्।

अङ्कानन्त्योपान्त्यतुर्याष्टमद्वादशकोष्ठगान्।
तुर्याष्टमद्वादशानामभावे तु लिखेत्क्रमात् ॥

तृतीयं सप्तमं चैकादशं चैव पुनः पुनः।
चन्द्राद्याद्यन्तभेदास्ते मीयन्तेऽत्र समुद्भवाः ॥
(चन्द्रा अनुद्रुताः)

अनुद्रुतो द्रुतस्यार्धं बिन्दुमात्रासपादलः।
दलौ चन्द्रदलावक्रौ विधुगौ बिन्दुगौ ततः ॥

चन्द्राकाशयुतो वक्रः प्लुतः स्याद्दशे गृहे।
ततः परं तथैकैककलावर्धनयोगतः ॥

लिखेदुपरिकोष्ठानां तदधः कोष्ठसंख्यया।
तावन्त एव भेदाः स्युरित्युत्तरमथोच्यताम् ॥
(चन्द्रः अनुद्रुतः। आकाशो द्रुतः। वक्रो गुरुः। कलेत्यङ्गम्)

नष्टम्—तालप्रस्तारः

येन तावतिथो भेदः किंरूपमिति पृच्छति।
तन्नष्टमुत्तरं पश्य प्रोक्तमच्युतभूभुजा ॥

कतिभेदा नष्टताले तावत्संख्यां क्रमाल्लिखेत्।
तत्प्रान्त्यपातनस्थानं पात्यास्तूपान्त्यपूर्वकाम्।

पातस्थाने नष्टसंख्या प्रथमं पातयेत्ततः।
शेषतः पातयेदङ्कान् क्रमादेकैककोष्ठजान् ॥

एककोष्ठाङ्कपातेन भवेदेकद्रुतागमः।
निरन्तरे कोष्ठयुगे पातिते मात्रिकागमः ॥

मात्राहेतोस्तृतीये तु पातिते लो गुरुर्भवेत्।
यत्राङ्कपातनाभावो चतुर्थी गः प्लुतो भवेत् ॥

यत्राङ्कपातनाभावो भवेत्तस्मादनुद्रुतः।
अङ्काभावे तालपूर्तिपर्यन्तं चन्द्रलेखनम् ॥

संप्रदायं प्रवक्ष्यामि द्रुतलाभादनन्तरम्।
कोष्ठमेकं त्यजेत्तेन पातितेन समन्वितम् ॥

लघुलाभात्परं कोष्ठद्वयं ताभ्यां सह त्यजेत्।
गुरुलाभे तु तेभ्योऽथ त्यजेत्कोष्ठत्रयं तदा ॥

प्लुतलाभे तथा तेभ्यः त्यजेत्कोष्ठचतुष्टयम्।
अनुद्रुतस्त्वपात्योऽथ तस्मात्त्यागो न लभ्यते ॥

एवं कुर्यान्नष्टभेदमात्रापर्यन्तगां क्रियाम्।
तथा नष्टस्य भेदस्य रूपमायाति कौतुकम् ॥

उद्दिष्टम्—तालप्रस्तारः

भेदमेकं समालिख्य कतमोऽयं वदेत्यथ।
यः पृच्छति तदुद्दिष्टं तस्योत्तरमिहोच्यते ॥
उद्दिष्टे च लिखेत्संख्यासन्ततिं नष्टकात्पुनः।
नष्टोत्पन्ने तु पतितानङ्कानङ्के निपातयेत्।
तत्र शेषीकृताङ्कः स्यादुद्दिष्टस्योत्तरं बभौ ॥

पातालसंख्या—तालप्रस्तारः

अङ्गान्यनुद्रुतादीनि तालेऽस्मिन् ग्रथिते सति।
भवन्ति हि कतीत्येवं प्रश्नः पाताल उच्यते ॥
संख्यापङ्क्तेरधः पङ्क्तिं समकोष्ठां लिखेदथ।
तत्राप्येकाङ्कयुग्माङ्कक्रमात्कोष्ठद्वयं लिखेत् ॥
ततोऽत्यन्तसमं संख्या पङ्क्तथङ्कं च स्वपङ्क्तिगान्।
उपान्त्यादीन् यथायोगं प्रतीन्त्यक्त्वा पुरो लिखेत् ॥
(प्रतीनिति। प्रतिनिधीभूतान्तृतीयसप्तमैकादशकोष्ठाङ्कान्)

अच्युतरायः

तत्संख्याकोष्ठपर्यन्तं तदन्त्याद्यङ्कपङ्क्तिकः ।
मीयन्तेऽनुद्रुतादीनां क्रमादङ्गानि लक्ष्यतः

अनुद्रुतमेरुः—तालप्रस्तारः

अथानुद्रुतमेरोस्तु लक्षणं ब्रूमहेऽधुना ।
कतिस्विच्छागत ताल कृतऽछिन्ने सुधाकराः ॥
(अछिन्ने सुधाकरा इति । प्रस्तारिता अनुद्रुताः कतीति सम्बन्धः)

तत्संख्यां समकोष्ठाङ्कां तिरश्चीनामधोलिखेत् ।
पङ्क्तिमेकां ततश्चोर्ध्वमूर्ध्वाद्धीनैककोष्ठकाम् ॥
(तदिति । इच्छागततालसंख्यामनुद्रुतसंख्यामिति भावः)

ततःपरं द्विद्विकोष्ठहीनत्वात्सर्वपङ्क्तयः ।
प्रभवन्त्यन्तपर्यन्तं तास्वङ्कावलिरुच्यते ॥
(तासु – पङ्क्तिष्वित्यर्थः)

एकैकं विलिखेत्तासां कोष्ठयोः पूर्वपूर्वयोः ।
तत्राधः पङ्क्तिकोष्ठेषु विषमेषु यथाक्रमम् ॥

लिखेदन्तोपान्त्यतुर्याष्टमद्वादशकोष्ठगान् ।
अङ्कान्समेषु कोष्ठेषु त्यक्त्वान्त्यं पूर्ववल्लिखेत् ॥

तुर्याष्टमद्वादशानां अभावे तु यथाक्रमम् ।
तृतीयं सप्तमं चैकादशं प्रतिनिधिं लिखेत् ॥

अथोर्ध्वपङ्क्तौ विषमकोष्ठेष्वन्त्यादधस्तनम् ।
अन्त्यप्रतिनिधीकृत्योपान्त्यादिग्रहणं भवेत् ।
समेष्वन्त्यादिपञ्चानां नास्ति प्रतिनिधिस्तथा ॥
(पञ्चेति । अन्त्योपान्त्यतुर्याष्टमद्वादशाः)

अस्मिन्मेरावधः पङ्क्तेरेकादिविषमे गृहे ।
ऊर्ध्वपङ्क्तिक्रमेणैव तालदर्शनमुच्यते ॥

एकत्रिपञ्चसप्तादि चन्द्रतालान्विनिर्दिशेत् ।
समोर्ध्वपङ्क्तिकोष्ठस्थैः क्रमादङ्कैरुदीरयेत् ॥

चन्द्रहीनां चन्द्रयुग्मान् चतुष्षट्चन्द्रपूर्वकान् ।
तालान्प्रस्तारसञ्जातानच्युतेन्द्रो न्यरूपत ।
इत्युक्तलक्षणं मेरुर्लक्ष्यान्निर्दिशति स्वयम् ॥

अनुद्रुतद्रुतमेरुः— तालप्रस्तारः

प्रस्तारेऽनुद्रुते बिन्दुहीनैकद्वयादिसंभवान् ।
तालान् दर्शयितुं मेरुः प्रोच्यतेऽच्युतभूभुजा ॥

शशाङ्कमेरुवत्कोष्ठान् द्रुतमेरुर्विलिख्यताम् ।
तत्र पङ्क्तिषु सर्वासु प्रथमे प्रथमे गृहे ॥

लिखेदेकाङ्कमेकाङ्कं ततोऽधः पङ्क्तिरुच्यते ।
त्यक्तोपान्त्यतयान्त्यादीनभावे प्रतियोगतः ॥

संयोज्य विलिखेदत्र तालसंख्याग्रहावधि ।
अथोर्ध्वपङ्क्तौ तस्योपान्तस्याधस्तं परिग्रहेत् ॥

तथा पञ्चकसंयोगं अत्र लेख्यं पुनःपुनः ।
तदात्वेवं प्रतिनिधिं न कुर्यादत्र पूर्ववत् ॥

तालानूर्ध्वक्रमेणैव क्रमाद्द्रुतविवर्जितान ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चद्रुततालान्विलोकयेत् ।
धीमत्तरैश्च द्रष्टव्यं समेषु विषमेषु च ॥

अनुद्रुतलघुमेरुः—तालप्रस्तारः

लघुमेराविष्टतालद्रुतद्विगुणसंख्यया ।
कोष्ठसंख्यां लिखित्वात्र कुर्यात्कोष्ठत्रयोनिताम् ।

पङ्क्तिं द्वितीयां तदनु तदूर्ध्वोर्ध्वास्तु पङ्क्तयः ।
चतुश्चतुः कोष्ठहीनाः कार्याः प्रान्तसमाङ्किताः ॥

तास्वादिपङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठद्वन्द्वे लिखेत्क्रमात् ।
एकद्वयङ्कावथोर्ध्वासु सुपङ्क्तिष्वादिमे उभे ॥

क्षिपेदेकाङ्कमेकाङ्कं शेषकोष्ठेष्वथ क्रमात् ।
लिखेत्तुर्यान्परित्यज्य क्रमादन्त्यादियोगतः ॥

तत्राष्टमद्वादशयोरभावे प्रतियोगतः ।
उपरिस्थासु तुर्याधस्तुर्या प्रतिनिधिर्भवेत् ॥

एवमन्त्यादिभिर्युक्तमङ्कमग्रे पुनः पुनः ।
ऊर्ध्वहीनैर्द्वयादिकांश्च लेख्यं द्रुतवदद्रुतम् ॥
लघुतालान्वदेत्सुधीः ।

अनुद्रुतगुरुमेरुः—तालप्रस्तारः

गुरुमेरावधः पङ्क्तिः सप्तकोष्ठोनिता परा ।
द्वितीयाद्याः पङ्क्तयस्तु वसुकोष्ठोनिता मताः ॥

इत्थमन्त्यसमे मेरौ लेख्याधः पङ्क्तिकादिमान् ।
एकद्वयङ्कक्रमान्न्यस्य लिखेदन्त्यादिपञ्चकम् ॥

अष्टमाङ्कत्यजेत्तत्र पुनः पुनरयं सुधीः ।
तत्र तुर्यादिकोष्ठानामभावे प्रतिकल्पनम् ॥

अथोपरि गतास्वत्र पङ्क्तिष्वाद्याद्यकोष्ठके ।
लिखेदेकैकमत्राङ्कमन्त्यादीन् चतुरः क्रमात् ॥

अष्टमस्याष्टमाधस्तं कृत्वा प्रतिनिधिं लिखेत् ।
तुर्यादिष्वप्रतिनिधिरथ तालान्विलोकयेत् ॥

अधोभागादाशिखान्तं गुरुहीनमथैकगम् ।
द्विगत्रिगचतुर्गादि तालरूपं विलोकयेत् ॥

अनुद्रुतप्लुतमेरुः—तालप्रस्तारः

प्लुतमेरावधःपङ्क्तिकोष्ठैकादशहीनतः
द्वितीयां विलिखेत्तत्र तदूर्ध्वाः पङ्क्तयः पराः ॥

द्वादश द्वादशोना स्युः दक्षिणाग्रसमन्विताः।
तत्रादिपङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठयुग्मे यथाक्रमम् ॥

एकां द्व्यङ्कां लिखेत्पूर्वं परास्वाद्याद्यकोष्ठके।
क्षिपेदेकाङ्कमेकाङ्कं ततोऽधः पङ्क्तिलेखनम् ॥

त्यक्त्वा द्वादशमन्त्यादीन् (दिं?) प्रतियोगात्पुरो लिखेत्।
तत्रोर्ध्वपङ्क्तयस्सर्वाः तथान्त्यादिविधानतः ॥

द्वादशस्य द्वादशाधः कोष्ठाङ्केन युतं पुरः।
पूरयेदङ्कविन्यासैर्मेरुकोष्ठो न तां परम् ॥

यानि बिन्दुमुखानीष्टतालस्थानानि तान्यथ।
कूटीकृत्य लिखेदादौ तत्रायुक्ततया यदि ॥

शेषाङ्कं वर्तते चेत्तद्वामभागे निवेशयेत्।
प्रस्तारे जनकोऽयं स्यात्तालो जन्यक्रमं ब्रुवे ॥

अच्युतरायः

द्रुतप्रस्तारे नष्टोद्दिष्टपातालमेरुलक्षणानि, शार्ङ्गदेव कुम्भकर्णादि ग्रन्थेषु द्रष्टव्यानि। अतिविस्तरभिया नात्र दत्तानि। अनुद्रुतविरामप्रस्तारयोः शार्ङ्गदेवादिग्रन्थेष्वनुक्तत्वात्तयोर्विशेषाः प्रदर्श्यन्ते।

विरामप्रस्तारः—तालप्रस्तारः

यानि बिन्दुमुखानीष्टतालस्थानानि तान्यथ।
कूटीकृत्य लिखेदादौ तत्रायुक्ततया यदि ॥
शेषाङ्कं वर्तते चेत्तद्वामभागे निवेशयेत्।
प्रस्तारे जनकोऽयं स्यात्तालो जन्यक्रमं ब्रुवे ॥
पूर्वप्रस्तारवत्कार्यस्तत्राल्पत्वमहत्वयोः।
क्रमं ब्रवीमि महतः प्लुतस्याथो गुरुं न्यसेत् ॥
गुरुश्च महतोऽधस्तात्सविरामलघुं न्यसेत्।
तस्याधस्ताच्च दलघुस्तस्यचाथो विरामदः ॥
तदधश्शुद्धबिन्दुश्च महदल्पविधीन् स्वयम्।
तस्यां तु प्रथमे कोष्ठद्वयेत्वेकैकमालिखेत् ॥

द्वितीययुग्मे द्वौ द्वौ च ततो युग्मे तृतीयके।
पञ्च पञ्च लिखित्वाऽथ सप्तमे मन्दिरे पुनः ॥

रुद्रसंख्यां विनिक्षिप्य तदूर्ध्वे लक्ष्म कथ्यते।
द्वितीयं च तृतीयं च चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥

द्वादशाङ्कं च संयोज्य लिखेत्कोष्ठेऽस्मिमे तथा।
सेकीकृत्य प्लुतस्थाने तदग्रे पूर्ववल्लिखेत् ॥

यथालाभं लिखेदग्रकोष्ठे कोष्ठे पुनः पुनः।
एवमन्त्यं विहायाङ्कसमूहे लिखिते सति ॥

क्रमाद्ध्यङ्कभूतानां तालानां भेदवाचकाः।
पूर्वादयं क्रमः प्रोक्तः प्लुतादद्रुतमुच्यते ॥

उपान्त्यादिक्रमेणैव द्रुताद्याद्यन्तसूचकाः।
मात्रामात्राक्रमं तेषां कोष्ठानां ब्रूमहेऽधुना ॥

द्रुतो विरामदो लोऽथ बिन्दुयुक्तो विरामदः
विरामलो विरामान्तद्रुतयुक्तो लघुर्गुरुः।
सविरामौ दलौ तस्माद्गौ शेखरबिन्दुगौ ॥

प्लुतो विरामान्तबिन्दुद्वययुक्तो गुरुस्तथा।
दपौ विरामद्रुतपौ लपाविलयर्धबिन्दुना ॥

विवर्धितानां तालानां प्रस्तारेण समुत्थितान्।
भेदानङ्कान्वदन्त्येते तत्तत्कोष्ठगतान् क्रमात् ॥

विरामपातालः—तालप्रस्तारः

वक्ष्ये विरामपातालसंख्यापङ्क्तिमथ क्रमात्।
समकोष्ठयुतां पङ्क्तिं कृत्वा तत्राङ्कयोजनाम् ॥

ब्रूमस्तत्रादिमे कोष्ठद्वये त्वेकैकमालिखेत्।
द्वितीयकोष्ठयुग्मे तु द्वौ द्वावङ्कौ ततःपरम् ॥

पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे दश पञ्च च।
अष्टमेऽष्टादशाङ्कं च पीठिकां विलिखेदथ ॥

नवमादिषु कोष्ठेषु लक्ष्मं क्रमयोगतः।
विहाय वामसंस्थानां लिखेदङ्कान्प्रयत्नतः ॥

द्वितीयं च तृतीयं च तुर्यं षष्ठं तथाष्टमम्।
एकादशं च संयोज्य वामभागगतांस्तथा ॥

द्वितीयशिरसस्थानं कोष्ठाङ्केन युतं तथा।
दशादिसमकोष्ठेषु युताङ्केत्वेकहीनतः ॥

लिखेदेवं विधानेन संख्याकोष्ठावधेः क्रमात्।
तथोपान्त्यादिभेदेन मीयन्ते स्वस्वभेदजाः।
सर्वद्रुतादयस्तस्मात्पातालोऽयमितीरितः ॥

विरामप्रस्तारेनष्टम्

ब्रूमो विरामप्रस्तारे नष्टतालस्य दर्शनम्।
अन्त्याङ्के शिष्टनष्टाङ्कं परित्यज्याथ शेषतः ॥

पातयेद्वामभागाङ्कान् पूर्वपूर्वान् प्रयत्नतः।
प्रत्यङ्कं पतिताङ्के य अन्त्ये संत्यज्य शेषतः ॥

तालाङ्गान्युद्धरेदेवमन्त्यं त्यक्त्वा पुनः पुनः।
एककोष्ठाङ्कपातेन स्याद्विरामद्रुतागमः ॥

कोष्ठद्वयाङ्कपातेन निरन्तरतया यदि।
लघुलाभो भवेत्तेन तथा कोष्ठत्रये यदि॥

पतिते स विरामो लः समायाति ततःपरम्।
विरामलघुहेतोस्तु तुर्गीये पतिते सति॥

पूर्वलब्धविरामाङ्कलघुरेव गुरुर्भवेत्।
गुरुहेतोस्तुरीये तु पतिते सति लब्धगः॥

प्लुतो भवेत्तथा पाते कोष्ठे शुद्धद्रुतागमः।
सविरामद्रुते प्राप्ते तथा कोष्ठौ वृथा त्यजेत्॥

यदि शुद्धलघौ प्राप्ते ताभ्यां कोष्ठद्वयं त्यजेत्।
स विरामे लघौ प्राप्ते तेभ्यो गेहत्रयं त्यजेत्॥

गुरुलाभे तथा कोष्ठाश्चत्वारस्त्याज्या निरन्तरम्।
प्लुतलाभे तथा पञ्च कोष्ठत्यागो निरन्तरम्॥

यथा शुद्धद्रुते लब्धे त्यजेत्तेनैकमन्दिरम्।
एवं नष्टोत्थितस्तालो यद्यर्थद्रुतहीनवान्।
तथा वामान्तिमे व्योम्नि न्यसेन्नष्टोत्तरं तथा॥

अच्युतरायः

एवमेव विरामप्रस्ताराः शेषा द्रष्टव्याः।

प्रस्तारः—गीताङ्गम्

चतुरश्रतालेनाष्टभिर्गणैर्भवति, मन्द्रस्वरेण।
त्र्यश्रतालदक्षिणमार्गेन चतुर्विंशतिगणैर्भवति॥

नान्यः

तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः।

ग म ध नि स रि ?

नान्यः

छन्दसि स्वरे ताले अङ्गानुसारि प्रस्तरणम्। अङ्गमिति छन्दसि गुरुलघु। स्वरे स रि ग म प ध नि तालेऽनुद्रुतद्रुतलघुगुरुप्लुतविरामाः, षडङ्गानि विरामेण विना पञ्चाङ्गानि, अनुद्रुतविरामाभ्यां विना चतुरङ्गानि।

वर्णालङ्कारः

प्रस्ताराख्यो भवेदुक्तक्रमरेचितमध्यगाः।
रिषभादिस्वरास्सर्वे दीप्ता स्युः स्थायिनं विना॥
सरिस सगमस सधनिस.

जगदरः

—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

मूर्छनायां क्रमेणैव विषमौ च समौ स्वरौ।
निगद्येते यदा तस्मिन्स प्रस्तारोऽभिधीयते॥
सगरिम गपमध पनि.

लक्ष्मणः

एकान्तरसमुच्चारः षड्जादीनां क्रमाद्यदि।
द्विस्वरा स्यात्कलाचैका यत्र प्रस्तार उच्यते॥
सग रिम गप मध पनि.

जगदरः

स्वरद्व(त्र)यान्मुक्तमध्यस्वरान्मुक्तस्वरादिकम्।
तादृशं युग्ममारोहे चेत्प्रस्तारस्तदोदितः॥
सग रिम गप मध पनि इति प्रस्तारः।

पण्डितमण्डली

-वर्णालङ्कारः

कलासु तासु प्रत्येकमन्त्यस्तारो यदा भवेत्।
तदा प्रस्तार नामानमलङ्कारं प्रचक्षते॥
सां रिसं गमसं पधनिस.

पण्डितमण्डली

प्रस्थानम्—नृत्तरूपकम्

घटचेट्यादिनायिकं कैशिकीवृत्तिबहुलं, बहुताललयात्मकं, सुरापानराजितं, विटोपनायकं, दासादिनायकं च। यथा—शृङ्गारतिलकं।

सागरनन्दी

प्रस्थानं कैशिकीवृत्तियुतं हीनोपनायकम्।
आपानकेलिललितं लयतालवशानुगम्॥

दासादिनायकं द्व्यङ्कं विटचेटादिनायकम्।
मुखनिर्वहणोपेतं शृङ्गारतिलकं यथा॥

शारदातनयः

—नृत्यरूपकम्

प्रथमानुरागमानप्रवासशृङ्गारसंश्रयं यत्स्यात्।
प्रावृड्संतवर्णनमन्यद्वापि सोत्कण्ठम्॥
अन्ते वीररसाढ्यैर्निबद्धमेतच्चतुर्भिरपसारैः।
प्रस्थानमिति ब्रुवते प्रवासमुपलक्षयेत्सुधियः

अपसारैरिति। निष्क्रामैरित्यर्थः।

भोजः

प्रस्थानम्

गजादीनां गतिं कुर्यात् कृत्वा प्रवसनं तथा
अल्पाविद्धं सुमसृणं तत्प्रस्थानं प्रचक्षते।
अत्राल्पोद्धतं सुकुमारबहुलनृत्तं प्रयोज्यम्॥

वेमः

प्रस्फुटः—देशीतालः

लौ दौ भो दौ गुरुर्दौ च गुरुश्च प्रस्फुटाह्वये।

13-मात्राः। तालप्रस्तारः

प्रस्फुरा—हनुः

द्रुतप्रचलिता किञ्चिद्विकासा प्रस्फुरा हनुः।
शीते शीतज्वरे तस्याः प्रयोगः कथितो बुधैः॥ सोमेश्वरः

प्रहसनम्—रूपकम्

धं शुद्धं सङ्कीर्णं च। आद्यं परिव्राट् तापसद्विजरन्यैरपि हास्यकुशलैरारब्धं। सङ्कीर्णं वेश्याविटनपुंसकादिभूषितं। प्रथमं शशिविलासादि। द्वितीयं भगवदज्जुकादि। अस्य च द्वावङ्कौ भवतः। मुखनिर्वहणसन्धिश्च। नखकुट्टस्त्वाह—वृत्याऽऽरभाट्या शून्यं शून्यं प्रहसनमिति। सागरनन्दी

भाणवत्स्यात्प्रहसनं तत्त्रिधा परिभिद्यते।
शुद्धं काप्यथ सङ्कीर्णं कचिद्वैकृतमित्यपि॥
तत्र श्रोत्रियनिर्ग्रन्थशाक्यादीनां यथायथम्।
भाषाचेष्टिततद्रूपहास्यवाक्यसमन्वितम्॥
चेटचेटीविटव्याप्तं शुद्धं प्रहसनं भवेत्।
उद्घात्यकादिवीथ्यङ्गैः मिश्रं सङ्कीर्णमुच्यते॥
विटकामुकचेष्टादिवचो वर्षधरैस्तु यत्।
परिव्राण्मुनिपाषण्डैः कृतं वैकृतमुच्यते॥
हास्यस्तु भूयसा कार्यः षट्प्रकारैस्ततस्ततः।
मुखनिर्वहणे चैव सन्धी द्वावस्य कीर्तितौ॥
अङ्कोऽप्येको भवेद्यस्य तत्तु प्रहसनं भवेत्।
सौभद्रिकं स्यात्सङ्कीर्णं शुद्धं सागरकौमुदी
शशिकलाप्रहसनं यत्तद्वैकृतमीरितम्॥ शारदातनयः

द्विजपाषण्डिदुर्वर्णिचेटचेटीविटावृतम्।
वेषभाषाविभूषाद्यैः शुद्धं हासकृतं भवेत्।
कामुकरतिवाचाटैः चण्डदुष्पण्डितादिभिः॥
जरत्कञ्चुकिनिर्ग्रन्थतापसैर्विकृतं स्मृतम्।
धूर्तकापालिकव्रात्यचोरसंवाहकादिभिः॥
वीथ्यङ्गैरन्तराकीर्णं सङ्कीर्णमिति कथ्यते।
मुखनिर्वहणे सन्धी वृत्तिरेकैव भारती।
एकाङ्ककल्पनीयं स्यान्नानाहासमनोहरम्॥ सर्वेश्वरः

हास्यः षट्प्रकार इति। हसितातिहसितविहसितादयः।

प्रहरः—हस्तपाटः

प्रहरस्तु तलाङ्गुष्ठप्रहारात्कथितो यथा।
झेदां थों गिगद् क्रिटथो थो
प्रहार इत्यपि कचिद्दृश्यते। वेमः

प्रहरणम्—वाद्यप्रबन्धः

कूटपाटैस्तु घटितमुद्धतध्वनिसंयुतम्।
खण्डं मुहुः प्रयुक्तं तु यत्तत्प्रहरणं भवेत्॥
छायालगस्य सूडस्यत्वन्त्यप्रङ्क्तिः प्रवर्तते
नृत्ते सति प्रयोक्तव्यमेतन्नृत्तविचक्षणैः॥
एतत्प्रयुज्यते तद्ज्ञैः। वेमः

उद्धतं ध्वनितं कूटबद्धं खण्डं मुहुर्मुहुः।
प्रयुक्तं स्यात्प्रहरणं ध्रुवाद्याभोगगोचरे।
नृत्ते प्रायः प्रयोक्तव्यमन्यत्रापीच्छया भवेत्॥ शार्ङ्गः

प्रहर्षः—नाट्यालङ्कारः

मूढस्योद्बोधलब्धो हर्षः। अथा—अये उच्छ्वसितमार्येणेति लक्ष्मणवाक्यम्। सागरः

प्रहर्षिणी—त्रयोदशाक्षरवृत्तम्

मनजरगाः। भरतः

प्रहारः—हस्तपाटः

प्रहरशब्दपर्यायः

प्रहारगेया—रागाः

प्रहारैकोदयादर्वाक् प्रहारैकोदयोपरि।
देशाक्षी भैरवी शुद्धा सालगा च प्रगीयते॥
वराटिका तथा शुद्धा द्राविडी नागसंज्ञका।
प्रहारोपरि गातव्या मल्लारी शाबरी तथा॥
अन्धालिका रामकृतिश्छायानट्टा गुरुञ्जिका।
मध्याह्नात्परतो गेया गौडरागाणि यानि च।
त्रियामोपरि गातव्या द्रसालगनाटिका॥ जगदेकः

प्राकृतम्—तारा

तारयोस्समवस्थानं प्रकृत्या प्राकृतं मतम्। अशोकः

प्राकृतम्—शिरः

निर्विकल्पं स्वभावस्थं शिरः प्राकृतमुच्यते।
तच्च पूजाजपध्यानस्वामिसेवादिषु स्मृतम्॥ विप्रदासः

प्राकृतपाठ्यम्

एतदेव विपर्यस्तं संस्कारगुणवर्जितम्।
प्राकृतं पाठ्यं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥

भरतः

। संस्कृतपाठ्यमित्यर्थः।

प्राकृतपाठ्यभेदाः

प्राकृतपाठ्यं त्रिविधं—समानशब्दं विभ्रष्टं देशीगतमथापि च।

भरतः

प्राकृतभाषाचारः

छन्दतः प्राकृतं पाठ्यं स्मृतमप्सरसां भुवि।
मानुषाणां च कर्तव्यं कारणार्थव्यपेक्षया॥

भरतः

प्राकृतभाष्याः

एतेषामपि सर्वेषां नायकानां प्रयोगजम्।
कारणव्यपदेशेन प्राकृतं सम्प्रयोजयेत्॥

दारिद्र्याध्ययनाभावयदृच्छादिभिरेव च।
ऐश्वर्येण प्रमत्तानां दारिद्र्येण प्लुतात्मनाम्॥

अनधीतोत्तमानां च संस्कृतं न प्रयोजयेत्।
व्याजलिङ्गप्रविष्टानां श्रमणानां तपस्विनाम्॥

भिक्षुचक्रचराणां च प्राकृतं संप्रयोजयेत्।
भागवततापसोन्मत्तबालनीचग्रहोपसृष्टेषु।
स्त्रीनीचजातिषु तथा नपुंसके प्राकृतं योज्यम्॥

भरतः

प्राकृतयुक्ताः

ये वर्णा वर्णगता व्यञ्जनयुक्ताश्च ये स्वरा नियताः।
तानपरस्परवृत्ते प्राकृतयुक्त्या प्रवक्ष्यामि॥

भरतः

प्रागयणम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

प्रगयणस्य नामान्तरम्।

प्रागल्भ्यम्

प्रयोगनिस्साध्वसता प्रागल्भ्यं समुदाहृतम्।

भावविवेकः

प्राजापत्यः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः।

नि स रि म प ध.

नान्यः

—(रि-लोपः—षाडवः)

स नि ध प म ग.

कुम्भः

प्राड्विवाकाः

व्यवहारार्थतत्त्वज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः।
मध्यस्था धार्मिका रक्ताः कार्याकार्यविचक्षणाः॥

शान्ता दान्ता जितक्रोधा नोद्धतास्समदर्शिनः।
ईदृशाः प्राड्विवाकाश्च स्थाप्या धर्मासनेष्वथ॥

उत्थिताश्चाप्रमत्ताश्च त्यक्तालस्या जितक्रमाः।
स्निग्धाः क्षान्ता विनीताश्च मध्यस्था निपुणास्तथा॥

नयज्ञा विनयज्ञाश्च ऊहापोहविचक्षणाः।
नानारूपैस्समायुक्ता गुणैरेतैर्भवन्ति हि॥

भरतः

प्राणः—(प्रबन्धे) नादः

अनुस्वनस्वरूपः सन् प्रबन्धपदगामिभिः।
उपाधिभिरभिव्यक्तः स्थानत्रितयवर्तिभिः।
प्रीणयन् जनचेतांसि प्राण इत्युच्यते रवः॥

कुम्भः

प्राणायामः—हस्तः

मध्यमानामिकाग्राभ्यां अङ्गुष्ठो मिश्रितो यदि।
अङ्गुष्ठमूलवक्रायां तर्जन्यां प्राणयामकः॥
नासाग्रभागे बद्धश्चेद्रेचके पूरके तथा।
कुम्भाकारो वायुबन्धे दर्शनीयो बुधोत्तमैः॥

विनायकः

प्रादोषिकम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

निशाप्रथमयामकर्म प्रदोषिकम्।

भोजः

प्रातर्गेयाः—रागाः

देशाक्षी भैरवी शुद्धा सालगाख्या च भैरवी
देवक्री रक्तहंसी च माहुरी रागरञ्जनी॥

एते सूर्यांशतो जाताः सायंकाले तु निन्दिताः
प्रगायति प्रभाते यः स नरस्सुखमेधते॥

जगदेकः

प्रातर्गेयाः—रागाः

धनाश्रीर्मालवश्रीश्च रक्तहंसो वसन्तकः
देशाख्यो देशकारी च भूपाली प्रसभस्तथा॥
मध्यमादिः कोलहासो बङ्गाली भैरवस्तथा।
नारायणो विभासश्च प्रातर्गेया इमे बुधैः॥

अहोबिलः

द्वितीयप्रहरगेयाः—रागाः

गुर्जरी रेवगुप्तिश्च कौमारी कज्जली तथा
शङ्कराभरणस्तोडी सोरठी रामकृत्तथा॥

नादरामक्रियारागो वेलावलि: कुडारिका ।
गुणकरी जयश्रीश्च तथैव शशिवल्लभा ।
एते रागा: प्रगीयन्ते प्रथमप्रहरोत्तरम् ॥

अहोबिल:

तृतीयप्रहरगेया:—रागा:

हंसाख्यो दीपको राग: काम्भोदी कङ्कणस्तथा ।
सारङ्गो देवगान्धारी रागो देवकिरि: परा ॥
ऐरावतोऽर्जुनो रागो रत्नावली तत: परम् ।
असावरी च हिन्दोलो मनोहरस्तत: परम् ॥
वैजयन्ती तथा रागा: सर्वाश्चैव वराठिका: ।
एते रागा: प्रगीयन्ते द्वितीयप्रहरोत्तरम् ॥

अहोबिल:

चतुर्थप्रहरगेया:—रागा:

घण्टारवस्तथा ठक्क: श्रीराग: कोकिल: पुन: ।
सौदामनीकुरङ्गश्च त्रिवेणी च सुरालय: ॥

पूर्वी विहङ्गडो राग: सामन्त: कुमुदस्तथा ।
बलहंस: पहाडी च चक्रधारस्तथैव च ॥

कल्याणाख्यवराली च मञ्जुभाषा तत: परम् ।
सिंहरवस्तथा राग: तथैव पटमञ्जरी ॥

सर्वे गौलास्तथा नाटा: कल्पतरुस्तथैव च ।
एते रागा: प्रगीयन्ते तृतीयप्रहरोत्तरम् ॥

अहोबिल:

सर्वदागेया:—रागा:

सैन्धवो मेघरागश्च मल्लारी पञ्चमस्तथा ।
नीलाम्बरी मुखारी च भैरवी ललितस्तथा ॥

मेघनादस्तथा देशी रागो मङ्गलकौशिक: ।
गौडरागश्च मल्लारो राग अनन्दभैरवी ॥

शङ्करानन्दमालव्यौ राजधानी च शर्वरी ।
सावेरी राग इत्येतास्सर्वदा त्र सुखप्रदा: ॥

अहोबिल:

मालवश्चैव मल्लार: श्रीरागश्च वसन्तक: ।
हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागा:षडीरिता: ॥
क्षणदान्ते पुरो रात्रौ गेया गायनराजिभि:

बङ्गालदेश सङ्गीतसार:

वराटी मायु (थु?) री क्रीडावैराटी चैव धानसी ।
वेलावली मारहट्टा मध्याह्ने भरतोदिता ॥

एवं वराटी मध्याह्ने सायाह्ने भरतोदिता ।
गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी प्रवरी तथा ॥

आसावरी कानडा च गौरी केदारपाहिडा ।
माधवी मालवी पूर्णा शिन्धुडा नाटिका तथा ।
सायाह्ने रागिणीरेता: प्रगायन्ति चतुर्दश ॥

एतन्मतं केवलरागिणीगानपरम् ।

प्रातर्गेयास्तु देशा च ललित: पटमञ्जरी
विभासो भैरवी चैव कामोदी गुण्डकर्यपि ॥

एका रवाटी (वराटी?) मध्याह्ने सायं कर्णाटमालवौ
नाटश्च गौरवाडी च गूर्जरी देशिरेव च ।
गानं तेषां तु पूर्वाह्ने निषिद्धमिति तद्विद: ॥

बङ्गालदेश सङ्गीतसार:

प्रातर्गेया:—रागा:

मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी तथा ।
वेलावली च मल्लारी बङ्गाली सामगूर्जरी ॥

धनाश्री मालवश्रीश्च मेघरागश्च पञ्चम: ।
देशकारो भैरवश्च ललितश्च वसन्तक: ॥

एते रागा: प्रगीयन्ते प्रातरारभ्य नित्यश: ।

दामोदर:

प्रापणम्—मुखसन्ध्यङ्गम्

प्राप्तेर्नामान्तरम् प्राप्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ।

प्राप्ति:—मुखसन्ध्यङ्गम्

सुखार्थस्याभिगमनं प्राप्ति: । भरत:

सुखयतीति सुखं । तादृशस्य वस्तुन: ।

यथा—वेणीसंहारे—प्रथमाङ्के—अयं ह्यर्थो भीमस्य चेत: सुखयतीति । अभिनव:

सुखार्थस्योपगमनं प्राप्ति: । सागरनन्दी

या चित्तस्य सुखप्राप्ति: सा प्राप्तिर्गीयते यथा । अमृतानन्दी

प्राप्ति: कोऽपि समागम: । शारदातनय:

प्राप्ति:—लक्षणम्

दृष्ट्वैवावयवं किञ्चित् भावो यत्रानुमीयते
प्राप्तिं तामभिजानीयाल्लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥

भरत:

अभ्युन्नता पुरस्तादित्यत्र पदपङ्क्तिलक्षणमंशं दृष्ट्वाऽनयात्र भवितव्यमिति शकुन्तलासद्भावमनुमीयते ।

अभिनव:

यथा—कुन्दमालायां रामवाक्यम्—ननु वक्तव्यं सीतायाः पदानीति...समानं संस्थानमिति श्लोकः। अत्र पदपङ्क्तिः संस्थानेन सीताया एवेति निश्चिता सा प्राप्तिः।

प्राप्तिसंभवम्—अवस्था

ईषत्प्राप्तिर्यदा काचित्फलस्य परिकल्प्यते।
भावमात्रेण तं प्राहुर्विधिज्ञाः प्राप्तिसंभवम्॥

भरतः

प्राभातिकम्—संगीत शृङ्गाराङ्गम्

प्रत्यूषकालकर्म प्राभातिकम्।

भोजः

प्रारम्भः—अवस्था

औत्सुक्यमात्रं बन्धस्य यो बीजस्य निबध्यते।
महतः फलयोगस्य सोऽत्र प्रारम्भ इष्यते॥

भरतः

प्रार्थना—गर्भसन्ध्यङ्गम्

रतिहर्षोत्सवानां तु प्रार्थना प्रार्थना भवेत्।

भरतः

एतत्साध्यफलोचितभावलक्षणं। तत्र साध्यफले यः प्राधान्येन समुचितो भावः तद्विषया या प्रकर्षेणाभ्यर्थना सा प्रार्थनाख्यमङ्गं। यथा—रत्नावल्यां सङ्केतस्थो राजा तीव्रः स्मरेत्यादि वदति।

अभिनवः

अभ्यर्थनापरं वाक्यं प्रार्थनाभिधीयते।

भोजः

प्रार्थना भावयाचना। भावानां साध्यफलोचितानां रतिहर्षोत्सवादीनां याचनं प्रार्थना। यथा—देवीचन्द्रगुप्ते कण्ठे किन्नरकण्ठीत्यादि चन्द्रगुप्तवाक्यम्। अत्र रतेः प्रार्थना। केचिदभ्यर्थनामात्रं प्रार्थनामाहुः। केचित्तु प्राक्तनमिदं चाङ्गं न मन्यते।

रामचन्द्रः

प्रावृतम्—पादपाटः

लीलया वलिता यत्र कोमला तनुवल्लरी।
उद्वृत्तश्चरणोऽप्येतत् प्रावृतं परिकीर्तितम्॥

वेमः

प्रावेशिकी—ध्रुवा

प्रविशतः पात्रस्य रसभावप्रकृत्यवस्थादिकं प्रवेशशब्देनोच्यते। तदनुसारेण श्लेषसमासोक्त्याद्यलङ्कृतं यद्रूपकं गीयते सा प्रावेशिकी— प्रवेशः प्रयोजनमस्या इतीकणि प्रावेशिकी। यथा देवीचन्द्रगुप्ते पञ्चमाङ्के स्वापायशङ्किनः कृतकोन्मत्तस्य कुमारचन्द्रगुप्तस्य चन्द्रोदयवर्णनेन प्रवेशप्रतिपादिका।

गुणचन्द्रः

प्रवेशसूचनी या तु पात्राणामर्थयोगतः।
नानाभावरसोपेता सा स्यात्प्रवेशिकी ध्रुवा॥

वेमः

गीयन्ते यत्र सादृश्यादल्पावस्थानकीर्तनात्।
रसभावानुरोधेन रागा यत्र भवन्ति हि॥
छन्दांसि च प्रसन्नानि पदैः श्रोत्रसुखानि च।
सैव प्रावेशिकी ज्ञेया प्रवेशविषये मता॥

नान्यः

नानारसार्थयुक्ता नृणां या गीयते प्रवेशे तु।
प्रावेशिकी तु नाम्ना विज्ञेया स ध्रुवा तद्ज्ञैः॥

भरतः

प्राश्निकलक्षणम्

चारित्राभिनयोपेताः शान्तवृत्तश्रुतान्विताः।
यशोधर्मरताश्चैव मध्यस्था वचसान्विताः॥
षडङ्गनाट्यकुशला अलुब्धाश्शुचयः समाः।
चतुरातोद्यकुशलाः वृत्तज्ञास्तत्वदर्शिनः॥
देशभाषाविधानज्ञाः कलाशिल्पप्रयोजकाः।
चतुर्थाभिनयज्ञाश्च रसभावविकल्पने॥
शब्दच्छन्दोविधानज्ञाः नानाशास्त्रविचक्षणाः
एवं विधास्तु कर्तव्याः प्राश्निका दशरूपतः॥

भरतः

प्रासादिकी—ध्रुवा

प्रस्तुतस्य रसस्य विभावोन्मीलनेन निर्मलीकरणं प्रसादः। प्रविष्टपात्रस्यान्तर्गतचित्तप्रवृत्तेः सामाजिकान्प्रति प्रथनं वा प्रसादः। प्रसादप्रयोजनात्प्रासादिकी। इयं च प्रावेशिक्याक्षेपिकानन्तरमवश्यं प्रयोज्येति वृद्धसंप्रदायः।

गुणचन्द्रः

आधाक्षेपवशात्ता च रसान्तरमुपेयुषी।
रङ्गप्रसादं कुरुते सा स्यात्प्रासादिकी ध्रुवा॥

वेमः

या च रसान्तरमुपगतमाक्षेपवशात्कृतं प्रसादयति।
रागप्रसादजननीं विद्यात्प्रासादिकीं तां तु॥

भरतः

प्रासङ्गिकं—वस्तु

तस्योदाहरणार्थं तु प्रासङ्गिकमिहोच्यते। 　भोजः
तस्य। आधिकारिकवस्तुनः।

प्रियम्—लक्षणम्

आदौ यत्क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम्।
तत्प्रियं वचनं ज्ञेयं आशीर्वादसमन्वितम्॥

भरतः

विनष्टे तु यदा द्रव्ये ह्युपलब्धिः पुनश्च या।
सुखमुत्पद्यतेऽतीव सा प्रीतिरिति कीर्तिता॥

इति केचन तु भरतपाठान्तरमाहुः।

यथा—किं वृत्तान्तैरिति श्लोके भ्रमतिवलयेत्यादौ हन्त कीर्तिरिति हर्षकृत्।

अभिनवः

अन्ये पठन्ति—वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्ट्यादिभिरनेकधा।
अन्यस्मिन्नेव पतनादाशु भ्रंशस्स उच्यते॥

भरतः

दृष्टिर्दर्शनं प्रकृतिमुखरादिवाक्यमिति पूर्वोक्तमित्यर्थः। नचेयं व्याजस्तुतिः निन्दाभागे स्तुतेरभावात्। पूर्णतायास्तु निन्दाया अभावात्।

अभिनवः

प्रियोक्तिः—लक्षणम्

यत्प्रसन्नेन मनसा पूज्यं पूजयितुं वचः।
हर्षप्रकाशनार्थं तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता॥

भरतः

यथा—वीणावासवदत्ते (७ अंके) भरतरोहको वत्सराजाय वासवदत्तां वीणाभ्यासार्थमर्पयितुकामं तं दृष्ट्वाह या शेते इत्यादि।

प्रीतिः

पुंसः पूर्वापरीभावः सुखित्वेन व्यवस्थितिः।
बुद्धेरुन्मीलनीगाढं प्रीतित्वेन निगद्यते॥

भावविवेकः

—श्रुतिः

मध्यमस्य तृतीया श्रुतिः।

प्रीतिपीताम्बरतालश्रेणिमुक्ताफलम्—सूडप्रबन्धः

आदितालस्तथापञ्च हरवक्त्रसमुद्भवाः।
प्रतिमण्ठश्चतुर्मातो मण्ठश्चैवाड्डतालकः॥

ताले वर्णयतिश्चैव जलमङ्गलसंज्ञकः।
विजयानन्दनामा च जयश्रीसंज्ञकः परः॥

नवमातृकमण्ठश्च निस्सारुझम्पकीऽपि च।
रूपको द्रुतमण्ठश्च प्रतितालाभिधः परः॥

प्रतितालं पदानि स्युः पाटास्तदुभयं तथा।
मध्ये मध्ये यथा शोभा प्रयुक्तं च विशेषवत्॥

विशेषतो वर्णयतौ जयश्रीसंज्ञकेऽपि च।
तेनकाः स्युः पदस्थाने प्रतिताले न चेष्यते॥

मुक्तिः पाटाकरैर्युक्तैरालापेन पुरस्कृतैः।
पदान्येवं षोडशैव ताला एकोनविंशतिः॥

गौण्डः स्याद्देशवालादिरागस्सर्वपदाश्रयः।
धीरोदात्तगुणैर्युक्तो वर्ण्य उत्तमनायकः॥

छन्दः स्यात्स्वेच्छयाबद्धं समानादिगुणा दश।
वर्णाः स्युर्यत्र स ज्ञेयः प्रबन्धः प्रीतिकृद्बुरैः॥
प्रीतिपीताम्बरतालश्रेणिमुक्ताफलाभिधः।

कुम्भः

अव्यग्रैरिन्द्रियैश्शुद्ध ऊहापोहविशारदः।
व्यक्तादोषोऽनुरागी च स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः॥

यस्तुष्टे तुष्टिमायाति शोके शोकमुपैति च।
दैन्ये दीनत्वमभ्येति स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः।
नवैवेते गुणास्सर्वे एकस्मिन्प्रेक्षके स्मृताः॥

भरतः

प्रेक्षणिकम्—नृत्तरूपकम्

पदार्थाभिनयं यच्च ललितं च लयान्वितम्।
कुरुते नर्तकी यत्र सोऽपि नर्तनकः पुनः॥

लास्यं द्विपथच्छलिकसमरथ्यासमन्वितम्।
सुतालचतुरश्राभ्यां यत्र कर्तुः प्रवर्तते॥

गर्भावमर्शरहितं सर्ववृत्तिसमन्वितम्।
प्रभूतमागधीशौरसेनीकं रसभावयुक्॥

विसन्धीति वदन्त्येतदुत्तमाधमनायकम्।
भारत्यारभटीयुक्तं कचित्स्यात्तस्य सात्त्वती॥

यथा बालवधाख्यं च नृसिंहविजयो यथा।
पूर्णैर्पथ्यपाठेन नान्दी तस्य विधीयते॥

कचिद्गर्भावमर्शौ स्तः कचिद्वृत्तिचतुष्टयम्।
कचिन्नेपथ्यपाठाङ्गं न कदाचन सूत्रभृत॥
एवं प्रेक्षणिकं विद्याद्यथा त्रिपुरमर्दनम्।

शारदा

-नृत्यरूपकम्

यस्य पदार्थाभिनयं ललितलयं सदसि नर्तकी कुरुते
तन्नर्तनकं शम्या लास्यच्छलिकद्विपद्यादि॥
रथ्यासमाजचत्वरसुरालयादौ प्रवर्तते बहुभिः।
पात्रविशेषैर्यत्तत् प्रेक्षणकं कामदहनादि॥

भोजः

—नृत्तरूपकम्

अशेषभाषोपशोभितं, शौरसेनीप्रधानं, गर्भविमर्शशून्यं, तल्लक्षणयुक्तं च सर्ववृत्तिनिष्पन्नं, प्रतिमुखसन्धिप्रवेशका न कर्तव्याः परिवर्तकयुक्तं प्रयत्नतः कार्यं नियुद्धसंफेटयुतं, विपदनुचिन्ताबहुलं च। अत्र तु सूत्रधारो न विधेयः। यथा—वालिवधः।

सागरनन्दी

प्रेक्षोदीक्षणम्—संगीत शृङ्गाराङ्गम्

विस्रंभानुरागयोः दाढ्यार्थं रमणीयपदार्थानां प्रदर्शनमवलोकनं वा।

भोजः

प्रेङ्खः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

कला गतागतवती द्विस्वरैकैकहानतः।
यत्रान्यास्तादृशः स स्यात्प्रेङ्खः॥

सरीरिसा रिगा गरी गमा मगा मपा पमा पधा धपा धनी निधा।

शार्ङ्गदेवः

:—रागः

हिन्दोलस्य नामान्तरम्।
तानश्चेत् खञ्जरीको भवति यदि पुनर्मूर्छना पौरवी स्यात्
बीभत्से भीषणोऽपि स्फुरमुदितमहाकालकालाधिदैवः।
गान्धारीधैवतीभ्यां विहित...उभयग्रामजातिप्रसिद्धो
न्यासांशोद्ग्राह (षड्जे)स्थितधर...मयः प्रेङ्खको नाम रागः॥

नान्यः

उभयग्रामसंभूतो धैवतापात एव च।
द्वे जाती वर्जयित्वा तु गान्धारीं धैवतीमपि।
गान्धर्वशास्त्रतत्त्वज्ञैः प्रेङ्खकः परिकीर्त्यते॥

कश्यपः

प्रेङ्खणम्—देशीमण्डलम्

प्रसृत्यैकपदं पार्श्वे पार्ष्णिदेशं स्वपादतः।
स्थित्वान्ते कूर्महस्तेन स्थितिः प्रेङ्खणमण्डलम्॥

नाट्यदर्पणे

प्रेङ्खितः—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

नीधधाप पाममागगारि रीस.

पण्डितमण्डली

-वर्णालङ्कारः

समुच्चार्य स्वरयुगं पूर्वपूर्वान्तिमादिमान्।
परान् स्वरयुगान्कुर्यादान्दोल्य प्रेङ्खितो भवेत्॥
स रीरिगा गमा मपा पधा धनी
केचिदेनमलङ्कारं क्रममाचक्षते बुधाः।

पण्डितमण्डली

प्रेङ्खोलितम्—दर्शनम्

प्रेङ्खोलितं तदाख्यातं यत्र स्यातां गतागते।

वेमः

—करणम्

डोलापादाङ्घ्रिमादाय तदन्येनोत्प्लुतिं भजेत्।
चारीश्च भ्रमरीयत्र तत्प्रेङ्खोलितमितीरितम्॥

ज्यायनः

प्रेम

स एव प्रचयाद्वस्तु प्रयुक्तो विवशत्तरः।
संमतं तत्समीपे तु क्षिप्रं प्रेमतयोदितः॥

सः—स्नेहः।

भावविवेकः

प्रेमगर्भि—दर्शनम्

द्रवीभूतं मनो यस्य दर्शने प्रेमगर्भितत्।

शारदातनयः

प्रेमाभिसन्धिः—शृङ्गारचेष्टा

विपक्षसंज्ञया ज्ञानादीर्ष्यातिशयसंभवम्।
स्त्रीणां प्रेमाभिसन्धानं दुःखदं मरणादपि॥

कुम्भः

प्रेरणम्

हास्यप्रायं प्रेरणं तु स्यात्प्रहेलिकयान्वितम्।

वेमः

प्रेरितम्—देशीमण्डलम्

सन्ताड्यैकपदं पार्श्वे वितस्तित्रितयान्तरम्।
तिर्यक्कुञ्चितजानुभ्यां स्थित्वाऽथ शिखरं करम्॥
निधाय वक्षस्यन्येन प्रसृता च पताकिका।
प्रदर्शयेदिदं तज्ज्ञाः प्रेरितं मण्डलं जगुः॥

नाट्यदर्पणम्

—हस्तप्राणः

पश्चाद्भागे कुञ्चितो वा रेचितो वा प्रसारितः।
यो हस्तः कथितस्सोऽयं प्रेरितः पूर्वसूरिभिः॥

शृङ्गारः

प्रेषणकारिका

प्रेषणैः कामसंयुक्तैः गुह्यागुह्यसमुत्थितैः।
या नियुक्ता बुधैरसा तु ज्ञेया प्रेषणकारिका॥

भरतः

प्रोता—विभाषारागः

पञ्चमांशग्रहा षड्जन्यासा याष्टिकसंमता।
मध्यमग्रामगा पूर्णा प्रोता नाम विभाषिका॥

प्रोत्साहनम्—नाट्यालङ्कारः

कुतश्चित्कारणान्निवर्तमानस्य प्रवर्तनम्। यथा विक्रमोर्वश्यां मन्दारपुष्पेति (४-६२) पुरूरवोवाक्यम्।

सागरः

—लक्षणम्

उत्साहजननैः स्पष्टैरर्थैरौपम्यसंश्रयैः।
प्रसिद्धैरुपगूढं च ज्ञेयं प्रोत्साहनं बुधैः॥

भरतः

औपम्यस्य संश्रयणं अन्वेषणं यत्रेति । अनेन यत्रान्वेषणेऽपि तस्य भाव इति दर्शितम् । यथा–भट्टेन्दुराजस्य हरवृषभेति श्लोकेऽप्रस्तुतप्रशंसाप्यत्र तद्वैचित्र्यम् । प्रोत्साहनत्वलक्षणकृतमेव । इदमन्यत्र प्रियवचनमिति पठितम् । अन्यैरुदाहरणमिति पठितम् प्रियवचनोदाहरणे द्रष्टव्ये ।

अभिनवः

प्रोन्नतम्—स्थानकम्

पादाग्राभ्यां समानाभ्यां तथाङ्गुलितलैः स्थितिः ।
या कायमायतीकृत्य तत्स्थानं प्रोन्नतं मतम् ॥
नासादघ्नजले धार्ये भित्त्याद्यन्तरितेऽपि च ।
प्रांशुग्राह्यफलादीनां ग्रहणेऽपि तदीरितम् ॥

अशोकः

समपादतलाग्राभ्यामङ्गुलीनां तयोरपि ।
आयतीकृत्य गात्रं चेत् तिष्ठेत्स्यात्प्रोन्नतं तदा ॥
नासिकाद्वयसेतोये...मन्तरीक्षणे ।
प्रांशुप्राप्यप्रमाणस्य फलादिग्रहणादिषु ॥

ज्यायनः

प्रोन्नतः—बाहुः

ऊर्ध्वप्रसारितो बाहुः प्रोन्नतस्तोऽङ्गमोटने ।
फलाद्याकर्षणे चोर्ध्ववस्तूनां धारणे भवेत् ॥

सोमेश्वरः

प्रोषितभर्तृका—नायिका

नानाकार्याणि सन्धाय यस्या वै प्रोषितः प्रियः ।
प्ररूढालककेशान्ता भवेत्प्रोषितभर्तृका ॥

भरतः

प्ररूढाः प्रलम्बीभूता अलकाः, केशान्तश्च कबरीभारः । प्ररूढे एकवेणीभूते यस्याः । अन्ये तु अकृतकर्मतया केशान्ते ललाटे रोम्णामुद्भेदमुत्प्ररूढं वर्णयन्ति ।

अभिनवः

प्रौढम्— गीतगुणः

सुस्थानं सरलं आढ्यं शुद्धकाकुविराजितम् ।
सप्रमाणं क्रमयुतं गीतं प्रौढजनप्रियम् ॥

सोमेश्वरः

प्लवकलासः—(प्रथमः)

त्रिपताकौ पताकौ वा कृत्वा नाभिस्थितौ करौ ।
पद्भ्यां तालानुगं गच्छेत् पश्चाद्यत्र भवेदसौ ॥
आद्यो भेदः प्लवाद्यश्च कलासः स बुधैर्मतः ।

अशोकः

—(द्वितीयः)

विधाय त्रिपताकौ चेद्वाममङ्घ्रिं पुरोगतम् ।
पाणिमेवं विधं वामं लघुमानेन नर्तकी ॥
वामतो गमनं कृत्वा बध्नीयादासनं समम् ।
विषमं वा ततः स्थानात्समुत्प्लुत्य समाङ्घ्रिकम् ।
गच्छेत्तदा प्लवस्योक्तः सद्भिर्भेदो द्वितीयकः ॥

अशोकः

--(तृतीयः)

त्रिपताकौ कटीक्षेत्रे विधाय सममासनम् ।
विषमं वा यदा स्थित्वा स्थित्वोत्प्लुत्य महीतले ॥
दधती चरणौ गच्छेत् लघुमानात्पुरोऽनु च ।
पश्यन्तीमवनिं ज्ञेयः प्लवभेदस्तृतीयकः ॥

अशोकः

—(चतुर्थः)

यदाग्रे पृष्ठतश्चैव व्युत्क्रमात्क्रमतोऽथवा ।
सव्यापसव्ययोर्नृत्यं चतुर्धा संप्रजायते ।
तदा भेदः प्लवस्य स्याच्चतुर्थश्चतुरोदितः ॥

अशोकः

प्लवकलासः

त्रिपताकं करं कृत्वोत्प्लुत्योत्प्लुत्य समे पदे ।
सर्वतो दधती चित्रं विषमासनमास्थिता ।
यत्र नृत्यति स प्रोक्तः कलासः प्लवसंज्ञकः

कुम्भः

अस्यैव मण्डूककलास इति नामान्तरम् ।

:—आविद्धधातुः

प्लुतो लगाभ्यां लपुना लगुरुर्वा भवेदयम् ।
त्रिभिर्वा लघुभिः पूर्वं प्लुतमाहुर्विपश्चितः ॥

लपुना । लघुप्लुताभ्यामित्यर्थः । कुम्भः

प्लुतो लघुगुरुर्भवेत् । शार्ङ्गः

प्लुतचम्पा—देशीतालः

लप्लुतौ लप्लुतौ गश्च प्लुतचम्पेति कथ्यते ।

10 मात्राः तालप्रस्तारः

प्लुतपर्यायाः

त्रिमात्रश्च प्लुतो दीप्तस्त्र्यङ्गं सामोद्भवं तथा ।
तारस्थानं तथा शृङ्गी प्लुते नामसमुच्चयम् ॥

श्रीकण्ठः

फ

फणिः—देशीतालः

फणिताले द्रुताः पञ्चलघुस्तद्द्विवारकम् ।
ततोऽन्ते मिश्रलोपः स्यात् ॥

००००० ॥ ०००००॥ ०००००

—स्वरजातिः

त्रयस्त्रिंशत्स्वरैर्जातिः फणिरित्यभिधीयते।

औमापतम्

फणिभूपानुकरणम्—नृत्तकरणम्

पार्ष्णिपीडे स्थितिं कुर्यादञ्चितं तु तदा शिरः।
दृष्टिर्वितर्किता सर्पशिरो मस्तकपार्श्वगः॥
मृगशीर्षो नाभिगतः ललिता चात्र चारिका।
फणिभूपानुकरणं करणं परिकीर्तितम्॥

नन्दी

पार्ष्णिपीडं स्थानम्। ललितागतिः। यथा,

मण्डलाकारतः पाष्र्ण्योराभिमुख्ये कृते ततः।
ताभ्यां क्रमात्पुरः पश्चान्नाट्यं चेल्ललिता भवेत्।

फणिभोगस्वस्तिकहस्तः

अंसद्वयस्योर्ध्वभागे सर्पशीर्षौ स्थितौ यदि।
फणिभोग इति ख्यातो भरतागमवेदिभिः।
अंसभागे त्वसौ हस्तः अंसद्वयनिरूपणे॥

विनायकः

फरजु—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ध प म ग रि स.

मत्र

फरुस्—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ग म ० ० ध ० ० नि स.
(अव) स नि ० ० ध प ० म ग ० ० रि स

मेललक्षणे

फलम्

अभीष्टार्थपरीपाको नेत्रादेरथवा कवेः।
द्रुमादिफलवद्यत्र स्वाद्यते तत्फलं भवेत्॥

शारदातनयः

फलप्राप्तिः—इतिवृत्तम्

कवेः प्रयत्नान्नेतॄणां युक्तानां विध्युपाश्रयात्।
कल्पिते हि फलप्राप्तिः समुत्कर्षात्फलस्य च॥

भरतः

फलमञ्जरः—हस्तः

उद्वर्ताभिधहस्तौ तु तथा तौ फलमञ्जरे।

शृङ्गारः

फलमञ्जरी—देशीतालः

रसजाः फलमञ्जरी
ऽ। ऽ॥ ऽ। ऽ।

लक्ष्मणः

—रागध्यानम्

द्राक्षालतागारनिवासभासुरां
माणिक्यकेयूरकिरीटशोभिताम्।
नारीयुगेनाश्रितपार्श्वयुग्मां
ध्यायामि रागं फलमञ्जरीं सदा॥

रागसागरः

फलवृत्तिः—वृत्तिः

उपलब्धग्रन्थेषु क्वापि सा न निरुक्ता। "औद्भटाः पञ्चमी-मर्थवृत्तिं च प्रतिजानते" इति शारदातनयवाक्येन काचिदर्थवृत्ति-रुद्भटेन कल्पितेत्यूह्यते। अभिनवगुप्तेन च नाट्यशास्त्रव्याख्यायां वीथीलक्षणे "यच्छकलीगर्भमतानुसारिणो मूर्छादौ आत्म-संवित्तिलक्षणां पञ्चमीं वृत्तिं सकलकार्यनिवृत्त्यनुमेयां मूर्छाकर्मानु-भावेन फलेनावच्छिन्नां आत्मव्यापाररूपां मन्यन्ते। न च परि-स्पन्द एवैको व्यापार इति मनसिकृत्य तन्मतं भावानां बाह्य-ग्रहणस्वभावत्वमुपपादयद्भिः भट्टलोलटप्रभृतिभिः पराकृतं-इति न फलवृत्तिः काचित्।" इति उक्तम्। अर्थवृत्तिः फलवृत्तेर्भिन्ना नवेति सन्देहः।

फल्गुनः—देशीतालः

फल्गुने लपदा गः स्यात्।
। ऽ ० ऽ

लक्ष्मणः

फाललोचनः—देशीतालः

ततःस्यात्फाललोचने। गुरोरूर्ध्वं लघुद्वन्द्वं लविरामः प्रकीर्तितः।
ऽ । । ।́

लक्ष्मणः

फालवर्तना।

व्यावृत्य वक्षसः फालं प्राप्य तत्पार्श्वमागतौ।
ततो मण्डलवद्भ्रान्त्या प्रचालितभुजौ करौ॥
पताकौ चेच्छनैरूर्ध्वमण्डलावेव कोविदैः।
चक्रवर्तनिकेत्युक्ता फालवर्तनिकापि च॥

कल्लिनाथः

फुल्लः—कपोलः

विकासितौ कपोलौ तु फुल्लौ हर्षे प्रकीर्तितौ।

वेमः

—देशीतालः

फुल्ले कुण्डलयोर्मध्ये यथा चन्द्रो विराजते।
० ऽ ०

लक्ष्मणः

फुल्ला—श्रुतिः

मन्द्रगान्धारप्रथमा श्रुतिः।

मण्डली

फूत्कारगुणाः—(वंशे)

ते द्वादश-ध्वनिप्रचुरता व्यक्तिः स्निग्धता सावधानता
नादानुरणनं रक्तिर्लालित्यं घनता तथा।
त्रिस्थानत्वं श्रावकत्वं माधुर्यं सुकुमारता॥

कुम्भः

फूत्कारगुणाः

लालित्यं कोमलत्वं च स्निग्धता घनता तथा।
ध्वनिप्रचुरता चैव स्थानत्रितयशोभिता॥
रक्तिर्व्यक्तिरनुध्वानश्रावकत्वं ततःपरम्।
माधुर्यं सावधानत्वमिति द्वादश कीर्तिताः॥
फूत्कारस्य गुणाः।

वेमः

—(वंशे)

स्थैर्यं तारस्वरस्फूर्तिः घनता सुस्वरस्थता।
अमी गुणज्ञैर्निर्दिष्टा गुणाः फूत्कारसंश्रयाः॥

हरिपालः

फूत्कारदोषाः—(वंशे)

यमलः स्खलितस्तोकः कृशः कफिलकाकिनौ।
सन्दष्टस्तुम्बकी चैते वाव्यवस्थित एव च॥
दोषाः स्युः फूत्कृतौ,

कुम्भः

फेनद्युतिः—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि – स.
(अव) स नि ध प म ग रि – स.

मञ्ज

फेनमार्दवः—देशीतालः

मिश्रलः फेनमार्दवे।

लक्षणः

ब

बककलासः

यत्र पक्षौ समानीय बकवद्भ्रन्वती करौ।
सव्यापसव्ययोरारात्सन्दंशमुकुलाभिधौ॥
नर्तकीलघुमानेन कृतासनसमुत्थितिः।
नृत्येत्ससौष्ठवं स स्यात्कलासो बकपूर्वकः॥

अशोकः

—(प्रथमः)

कामपि भ्रमरीं कृत्वा संहतस्थानमाश्रिता।
करौ कृत्वाऽलपद्माख्यावरालौ यत्र पादयोः॥
नीत्वा क्रमेणैकदा चाकम्पयेदच्युताविव।
जलक्लिन्नावद्ध...स्यपाणिं मुकुलसंज्ञिकम्॥

मत्स्यग्रहासक्तचित्तबकवद्यदि संव्रजेत्।
पादाग्रेण नटी मन्दं मन्दं पश्चात्पुरोऽपि च॥
तदैष भेद आद्यः स्याद्बकपूर्वकलासजः।

अशोकः

—(द्वितीयः)

त्रिपताकौ यदा पाणी विषमासनसंश्रिता।
विधाय मण्डिकां पादौ यथा स्वैच पदे पदे॥
नीत्वाऽत्र करौ चित्रं सन्दंशमथ कुर्वती।
पश्यन्त्यग्रे पार्श्वयोश्च चकितेव नटी मुहुः।
तनोति यत्र नृत्तं स बकभेदो द्वितीयकः॥

अशोकः

—(तृतीयः)

मुकुलं हस्तकं कृत्वा शनैः पश्चाद्द्रुतं पुरः।
गच्छन्ती प्रस्खलत्येव......नुपदं यदा॥
धृतभक्ते बको मत्स्येऽनुपदं हस्तकानपि।
अलपद्मभरालं च मुकुलं वाऽपि तन्वती॥
चित्रं नृत्यति यत्रैष भेदः प्रोक्तस्तृतीयकः।

कुम्भः

—(चतुर्थः)

उत्तानवञ्चितौ हस्तौ यथाकृत्वार्थचन्द्रकम्।
कट्यां निवेश्य हस्तं च प्रपदाभ्यामथारभेत्॥
नानागतिविशेषांश्च धनुर्वत्पृष्ठतः पुरः।
वक्राकृतिः पदाङ्गुष्ठपाणिसंस्पर्शलालसा।
प्रनृत्यति यदा चित्रं भेदः प्रोक्तः चतुर्थकः॥

कुम्भः

बकहस्तः

विनतासूचिकाहस्ततर्जनी चेद्बकाह्वयः।
बकादिविस्तृतगलपक्षेष्वेष नियुज्यते॥

गौरीमतम्

बङ्गालः—ग्रामरागः (वीणायां वादनक्रमः)

मध्यस्थानस्थमास्थाय मध्यमं स्थायिनं स्वरम्।
तृतीयं तुर्यवान् कृत्वा गत्वान्यं तान्स्वरानथ॥
अवरुह्य गपर्यन्तं विधाय स्थायिनं स्वरम्।
हत्वा धमवरोहे चेत् स्थाय्यन्तं जायते तदा॥
बङ्गालो नाम रागाङ्गं रागज्ञजनसम्मतः।
पञ्चमोऽपि ग्रहः कैश्चिदस्य तद्ज्ञैरिहेष्यते॥

कुम्भः

बङ्गालः—रागः (वंशे वादनक्रमः)

मध्यमं स्थायिनं कृत्वा तत्पूर्वस्वरमेत्य च।
ततो ग्रहं सद्वितीयं कम्पयित्वा ततः परम्॥

तृतीयं सह तुर्येण लघूकृत्य तृतीयकम्।
उक्त्वा तमेव चाहत्य तत्पूर्वं प्रोच्य च स्वरम्॥

स्थायिन्यासेन बङ्गाले स्वस्थानं प्रथमं भवेत्।
द्वितीये च तृतीये च तुर्ये स्वस्थानके तथा

पञ्चमान्तं सप्तमान्तमष्टमावधि च क्रमात्।
भवेत्स्वराणामारोहः प्राक् प्राग्वदवरोहणम्।
लक्ष्यज्ञैरस्य देशेषु द्वितीयो ग्रह ईरितः॥

(व्याख्या) लक्ष्यज्ञैरिति। षड्जादिषु मध्ययोर्मुद्रितस्वरो भवति। तदपेक्षया द्वितीयर्षभादिः स्थायी। स द्वितीयोऽन्तिमरन्ध्रद्वये मुक्ते सति इति सम्प्रदायः। भैरवादिष्वपि द्वितीयस्वर एव ग्रहत्वेन गृहीतः।

वेमः

बङ्गालः—(प्रथमः) ग्रामरागः

बङ्गालो (मुक्त) षड्जेश्च षड्जमध्यमयोदितः।
समशेषस्वरः षड्जग्रहांशन्यासको भवेत्॥

भट्टमाधवः

—(द्वितीयः) ग्रामरागः

मध्यमे कैशिकीजातिसंभवस्तारपञ्चमः।
सांशन्यासग्रहस्तुल्यस्वरो बङ्गाल उच्यते॥

भट्टमाधवः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स.
(अव) ध नि ध प म रि ग रि स.

मज

—रागः

बङ्गालः कैशिकीजातः षड्जन्यासग्रहांशकः।
सकम्पमन्द्रगान्धारो गेयः करुणहास्ययोः॥

नारायणः

पञ्चमकतारमन्द्रः समशेषरवश्च कैशिकीजनितः।
षड्जांशन्यासयुतः संपूर्णो भवति बाङ्गालः॥

नान्यः

कैशिकीजातिसंभूतो मन्द्रपञ्चमतारकः।
बहुत्वाल्पत्वरहितः पूर्णो बाङ्गाल इष्यते॥

रूपकालापकावस्य कैशिकस्येव सङ्गतौ।
अमीमिर्भेदमापन्नैरशेषैरभ्युदीरितैः॥

मतङ्गः

पञ्चमांशन्यासयुक्तो मन्द्रे वृषभराजितः।
बङ्गालरागस्संपूर्णो निषादः परिपीडितः॥

सोमेश्वरः

षाडवादेव बङ्गालो ग्रहांशन्यासमध्यमः।
प्रहर्षे च नियोक्तव्यः प्रोक्तो हम्मीरभूभुजा॥

हम्मीरः

बङ्गालोंऽशग्रहन्यासमध्यमो रागजो मतः।

मदनः

—हस्तः

बङ्गाले च तथा ज्ञेयो हस्तोऽयं च पताकिकः।

शृङ्गारः

बङ्गालकः—रागः

षड्जांशन्यासग्रहमन्द्रत्यक्तश्च षड्जमध्याजः।
समस्वरश्च सम्पूर्णो बङ्गालो वृद्धरञ्जको न्यासः॥

नान्यः

मन्द्रे च रहितः पूर्णः षड्जन्यासांशसंयुतः।
समसप्तस्वरो नित्यं बङ्गालो नाम गीयते॥

मतङ्गः

बङ्गालगौडः—मेलरागः (मालवगौडजः)

गत्रयेण मनोज्ञोऽसौ बङ्गालो रिविवर्जितः।
पूर्णो मत्रययुक्तो वा कल्लिनाथमतन्त्विदम्॥

श्रीकण्ठः

बङ्गालरागध्यानम्

इन्द्रनीलभासमानकाकपक्षधारिणं
चन्द्रशेखराङ्घ्रियुग्मपूजनं जनार्चितम्।
खड्गखेटधारिणं जपासुमारुणं च बं-
ङ्गालरागशेखरं हृदि स्मरामि सन्ततम्॥

रागसागरः

भस्मोज्ज्वलाङ्गस्तरुणार्कवर्णो
जटाकलापं शिरसा दधानः
कक्षास्थलस्थूलवलत्करण्डो
बङ्गालरागः कथितस्तपस्वी॥

मनोज्ञवेषः कमनीयकेशः
: शरदिन्दुवक्त्रः :
सदा विलासी नवगेहवासी
बङ्गालनामा रविकल्पधामा॥

मनोज्ञमौञ्जीगुणगुम्भिताङ्गः
स्वरं दधानो धरणीरुहस्य।
चण्डः कुमारः कमनीयमूर्तिः
बङ्गालरागः शुचिसामगानः॥

संगीतसरणिः

बङ्गालीकट्टरम्—देशीनृत्तम्

कलशं वामहस्तेन धृत्वा शिरसि दक्षिणम् ।
करं लताकरं कृत्वा संहतस्थानके स्थितम् ॥

यवन्याः परतः पात्रं सौष्ठवेन विराजितम् ।
समश्रुतिं वादयित्वा मेलापं बृन्दकेन च ॥

ततो यवनिकां दूरीकृत्वा रङ्गे समागतम् ।
परिवृत्य लताहस्तं कृत्वाम्रतलसञ्चरौ ॥

पादौ पाटाक्षरैस्तत्रालापं कुर्यान्मनोहरम् ।
बङ्गालदेशभाषायां गीर्वाण्या भाषयापि च ॥

ललिताक्षरबद्धानि पञ्चखण्डानि सप्त च ।
भिन्नतालैरुपेतानि सचच्चकाराणि तानि वै ॥

गीयन्ते गायकैस्सम्यक् गतिभेदयुतानि च ।
अङ्गोपाङ्गैश्च हस्तैश्च पदभावं प्रदर्शयन् ॥

मध्ये मध्ये पिल्लमूरूकईमूरूकलासकाः ।
प्राह्यासगतिमानेन पात्रेण सुन्दरेण धै ।
साभोगं नृत्यते तच्च बङ्गालीकट्टरं शुभम् ॥

वेदः

बङ्गालिका—रागः

मध्यमर्षभकौ तारौ मपौ स्फुरणसंयुतौ ।
धैवतो दीर्घतां याति यत्र बङ्गालिका च सा ॥

मोक्षः

बङ्गाली—भाषारागः

मध्यमर्षभयोर्दीर्घा ग्रहांशन्यासधैवता ।
भिन्नषड्जोद्भवा भाषा बङ्गाली मन्द्रधैवता ।
गापन्यासा सदा गेया परमुदीप्ते बुधैः ॥

भट्टमाधवः

—मेलरागः

बङ्गाली रिधहीना स्यात् मतीव्रतरसंयुता ।
नितीव्रेणापि संयुक्ता सस्वरोत्थितमूर्छना ॥
प्रातर्गेया ।

अहोबिलः

—रागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा षड्जोत्था मध्यमावधि ।
अपन्यासस्तु रिषभः पूर्णा बङ्गालिकाभिधा ॥

नान्यः

सप्तस्वरा तु रुचिरा बङ्गाली पञ्चमांशसंयुक्ता ।
(गति) मध्यमतस्तारा रिषभापन्यांसलक्षणोपेता ॥

कश्यपः

बङ्गाली स्यादौडुवेयं ग्रहांशन्यासषड्जभाक् ।
रिधहीना च विज्ञेया मूर्छना प्रथमा मता ।
पूर्णा च मवर्योपेता कल्लिनाथेन भाषिता ॥

स ग म प नि स .

दामोदरः

बङ्गालीदेशी—रागः

मध्यमार्षभबाहुल्या मन्द्रधवतभूषिता ।
संपूर्णा भिन्नषड्जोत्था बाङ्गाली गीयते बुधैः ॥

मोक्षः

बङ्गालीरागध्यानम्

कक्षानिवेशितकरण्डधरा तपस्वि-
न्युद्यत्त्रिशूलपरिमण्डितवामहस्ता ।
भस्मोज्ज्वला निबिडबद्धजटाकलापा
बङ्गालिकेत्यभिहिता तरुणार्कवर्णा ॥

दामोदरः

सिन्दूरशोभिसीमन्ता वेष्टिताङ्गी सुवाससा ।
संस्फुरत्कम्बुवलया बङ्गाली सोन्नतस्तना ॥

सङ्गीतसरणिः

बदरीवसन्तः—मेलरागः (लताङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स .
(अव) स नि ध प ध नि ध म ग रि ग म ग स .

मज

बद्धः—देशीतालः

सतपः स्याद्बद्धतालः ।
। । ऽ ऽ ऽ । ऽ

मदनः

बद्धा—चारी

जङ्घास्वस्तिकतां यत्र प्राप्तयोः पादयोर्मिथः ।
ऊरुद्वयस्य वलनं सा बद्धेत्यभिधीयते ॥

अथवा स्वस्तिकं मुक्त्वा तदग्रे मण्डलभ्रमम् ।
कुर्वन्तावूरुवलनं विधाय स्वस्वपार्श्वयोः ।
चरणौ यदि तिष्ठेतां सा च बद्धा प्रकीर्तिता ॥

वेमः

बद्धापणः—देशीतालः

बद्धापणस्तु कथितो लघ्वोरूर्ध्वं प्लुतं लघुः ।
। । ऽ ।

जग

बद्धापुणस्तु कथितो लघ्वोर्मध्ये द्रुतं भवेत्।
।०।

बन्धः—(काव्ये)
वाच्यवाचकसौभाग्यलावण्यपरिपोषकः।
व्यापारशाली वाक्यस्य विन्यासो बन्ध उच्यते ॥
कुन्तकः

बन्धकरणम्—प्रबन्धः
ततस्तु बन्धकरणे गातव्या धातुयुग्मके।
स्वरा मुरजपाटाश्च। हरिपालः

बन्धनीयम्—आभरणम्
श्रोणीसूत्राङ्गदे मुक्ताबन्धनीयानि सर्वदा।
भरतः

बन्धनृत्यम्—देशीनृत्तम्
यत्र पात्रे उभे युक्ते नृत्येते करणैस्तदा।
यदा मिथो भुजौ हस्तौ पादावपि तदा तयोः ॥

रमणीयाकृतिर्यद्वा त्रीणि चत्वारि वा तथा।
यद्वा सुन्दररूपाणि त्रीणि चत्वारि सप्त च ॥

पात्राणि यत्र नृत्यन्ति तन्नृत्यं बन्धपूर्वकम्।
बन्धनृत्ये विलासिन्याः प्राधान्यं तु विशेषतः ॥
वेदः

बन्धसारः—नृत्ते बन्धः
पात्राणां पङ्क्तयो यत्र चतस्रश्चारुविभ्रमाः।
छोराक्रमेण सारीवत्तिरश्चीनाश्चरन्ति चेत्।
स बन्धो बन्धसाराख्यः कथितो वेमभूभुजा ॥
वेमः

बन्धुरम्—दर्शनम्
तदेव बन्धुरं ख्यातं किञ्चिदुत्फुल्लतारकम्।
शारदातनयः

तदिति मन्थरदर्शनम्।

—वक्षोभूषणम्
नानारत्नविचित्रं च मध्यनायकसंयुतम्।
सरकैर्लम्बितं रम्यं पदकं बन्धुरं विदुः॥
सोमेश्वरः

बभ्वरस्वस्तिकहस्तः
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठाः श्लिष्टाश्चान्ये प्रसारिते।
करद्वयेन बद्धश्चेद्बभ्वरस्वस्तिकाभिधः।
अलकस्थानचलित अलकार्थनिरूपणे ॥
विनायकः

बम्बलः—ध्वनिभेदः
एरण्डकाण्डवद्यत्र खणिका संधिवर्जितः।
निस्सरो बम्बलः स्थूलो बाहुलो न तु मध्यभाक् ॥
पार्श्वदेवः

बम्बल एव बोम्बक मध्यभागिति। मन्द्रतारयोः स्पर्शनं कुरुते। न तु मध्यस्थाय्यां चिरमवतिष्ठते।

बर्बर (भर्भरः)—मेलरागः (वाचस्पतिमेलजन्यः)
(आ) स ग म रि ग म ध नि ध स .
(अव) स नि ध म ग रि स .
मत्रः

बर्बरबाहुः—देशीतालः
अथ बर्बरबाहौ द्मध्ये गलद्वाणगाः।
०ऽ।०।ऽ० गोपतिप्पः

बहिर्गीतम्—निर्गीतमित्यपि वदन्ति
बहिर्गीतविधौ सम्यगुत्पत्तिं कारणं तथा।
चित्रदक्षिणवृत्ते तु सप्तरूपे प्रकीर्तिता ॥

सोपोहने सनिर्गीते देवस्तुत्यभिनन्दिते।
नारदाद्यैस्तु गन्धर्वैस्सभायां देवदानवाः ॥
निर्गीतं श्राविताः सम्यग्लयतालसमन्वितम्।
तच्छ्रुत्वा तु शुभं गानं देवस्तुत्यभिनन्दितम् ॥

अभवन् क्षुभितास्सर्वे मात्सर्याद्दैत्यराक्षसाः।
सम्प्रधार्य च तेऽन्योन्यमित्यवोचन्नवस्थिताः ॥
निर्गीतं तु सवादित्रमिदं गृह्णीमहे वयम्।
सप्तरूपेण सन्तुष्टा देवाः कर्मानुकीर्तनात् ॥

वयं गृह्णीम निर्गीतं तुष्यामोऽत्रैव सर्वदा।
ते तत्र तुष्टा दैत्यास्तु साधयन्ति पुनः पुनः ॥
रुष्टाश्चापि ततो देवाः प्रत्यभाषन्त नारदम्।
एते तुष्यन्ति निर्गीते दानवास्सह राक्षसैः ॥

प्रणश्यतु प्रयोगोऽयं कथं वै मन्यते भवान्।
देवानां वचनं श्रुत्वा नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥
धातुवाद्याश्रयकृतं निर्गीतं मा प्रणश्यतु।
किन्तूपोहनसंयुक्तं धातुवाद्यविभूषितम् ॥
भविष्यतीदं निर्गीतं सप्तरूपविधानतः।
निर्गीतेनावबद्धाश्च दैत्यदानवराक्षसाः ॥
न क्षोभं न विघातं च करिष्यन्तीह तोषिताः।
एवं निर्गीतमेतं तद्दैत्यानां स्पर्धया द्विजाः ॥
देवानां बहुमानेन बहिर्गीतमिति स्मृतम्। भरतः

बहिर्गीतशब्दस्योत्पत्तिं तत्प्रयोगे प्रयोजनरूपं कारणं तत्पुराकल्पद्वारेणाह गीतवाद्यगीतवाद्योभयक्रमेण चित्रादयो वृत्तिमार्गाः, तद्विषयं यद्गीतकं सहोपोहनप्रत्युपोहनैः वर्धमाननिर्गीतेन सहितं देवस्तुत्या च वाच्यभूतयाऽभिनन्दितं समृद्धं, तस्मिन् प्रवर्तिते प्रवृत्ते सति, तद्गानं गीयमानं सुखजनकमिति श्रुत्वा दैत्याद्याः क्षुभिता मात्सर्यात् । कुतः । देवैरहो रम्यं साधु साध्वित्यादिभिः स्तुतिभिरभिनन्द्यमानं यतः । नारदाद्यैः—सप्तरूपाधिष्ठितैर्नारदाद्यैः प्रवर्तितं, लयो द्रुतादिः, तालः शम्यापातविशिष्टचतुरश्रादयः । सम्प्रधार्य परितोष्टव्यम् । तुष्याम इति स्तुतिकीर्तनाभावेऽपि आभिमानिकेन निर्गीतम् । वादित्रं तद्गतं शुष्काख्यं वीणावाद्यं, धातुवाद्याश्रयकृतमिति धातवः तन्त्रीविशेषाङ्गुलिविशेषसंयोगजा वैणस्वराः रञ्जनया अदृष्टविशेषस्य (धातुवाद्यस्य) सप्तभेदलक्षणं तदाश्रयणं कृतमिति चित्रम् । अवबद्धा इति । अव, अवखेलनेन बालहेवाकपोषणन्यायेन बद्धाः स्वीकृताः । एवमविनाशकारणं प्रतिपाद्य संज्ञानिर्वचनं रूपयति । निर्गीतमिति तावद्वाद्यं नाम । निरर्थकं गीतमिति । तत्तु गन्धर्वैः बहिर्गीतमिति स्मृतम् । कुतः । दैत्यानां स्पर्धयेति । तत्कृतोऽयं स्वीकारः । ततो हेतोः । देवानामिति देवकर्मकं यद्बहुतयोत्कृष्टतया मननं । तेन प्रयोजनभूतेन वयं देवान्दानवेभ्यो बहुत्वेन मन्यामहे । तथाचेदं नाभ्यन्तरम् । बाह्यं गीतमस्माभिर्गीयत इति तैरेव वेदितव्यः ।

अभिनवगुप्तः

बहिर्गीताङ्गानि

यत्तत्कीर्तिधरेण नन्दिकेश्वरमतागमित्वेन दर्शितं तदस्माभिस्साक्षान्न दृष्टम् । तत्प्रत्ययात्तु लिख्यते सङ्क्षेपतः ।

तत्र कृते मार्गासारिते प्रयोगे नर्तकीचतुष्कं पटान्तर्हितपुष्पवीथ्यां पुष्पाञ्जलिमादाय प्रविश्याष्टाभिः षोडशाभिर्द्वादशभिर्वा यः प्रतिक्षेपो गीयमानः स्थितलयेन तदर्थं भावयेत् । अपकृष्टे तु पदे स्थितलयेन परिवर्त्य पूर्वरङ्गमध्ये पुष्पं त्यक्त्वा मध्यगतलयं परिवर्तद्वयमङ्गहारैः कुर्यात् । तत्र प्रथमः पञ्चकल उपोहनः । पुष्पवीथ्यां सूचया भावयेत् । ततः तिस्रो वर्तितं करणं कुर्युः । चतुर्थी तु वैशाखरेचितकरणम् । एतदेव तमङ्गहारैः कुर्यात् । ततः प्रथमवस्त्वर्थमभिनयेत् । ततस्सर्वा मिलित्वा तदेव देवताराधकं पिण्डीबन्धं कुर्युः । तच्चोपोहनमङ्गहारैर्नृत्येयुः । ततो द्वितीयाप्राग्वदुपोहनं प्रयुज्य द्वितीयवस्तुनः चच्चत्पुटात्मकेनार्थमुपानयेत् । तदेव चास्य प्रतिक्षेपाङ्गहारपर्यस्तकाख्यं कुर्यात् । ततः सर्वाः शृङ्खलां कृत्वा पुनरुपोहनं कुर्युः । तत आद्या प्रतिक्षेपं कृत्वा प्रथमवस्त्वर्थं पुनरभिनयेत् । द्वितीया चाङ्गहारं कुर्यात् । ततः प्रथमपिण्डस्योपोहनं कुर्युः । ततस्तृतीया प्रविश्योपहारं कृत्वा तृतीयवस्तुनः पञ्चपाणेरर्थमभिनयेत् । आद्यौ अङ्गहारैः कुर्याताम् । ततो लतापिण्डीस्थमुपोहनं कुर्युः । ततो द्वितीया द्वितीयस्यार्थमभिनयेत् । ततोऽङ्गहारान्कृत्वा शृङ्खलया सोपोहनं कुर्युः । प्रथमा आद्यस्याभिनयनं कृत्वा आद्यं पिण्डीबन्धं कुर्यात् । ततस्सर्वा नार्थे उपोहनं कुर्युः । पुनश्चतुर्थी तुर्यवस्तुनः पञ्चपाणेरर्थमभिनयेत् । ततस्सर्वाः भेद्यकस्थाः तृतीयोपोहनं रचयेयुः । पुनस्तृतीया तदेव भावयेत् । ततो लतास्थाः द्वितीयोपोहनं सूचयेयुः । पुनर्द्वितीया द्वितीयस्यार्थमभिनयेत् । अन्याङ्गहारं कृत्वा शृङ्खलयोपोहनं कुर्यात् । आद्या प्रतिक्षेपार्थमभिनयेत् । अन्या-अङ्गहारं कृत्वा विदध्युः, यदा चतुर्थवस्त्वन्तात्तृतीयद्वितीयप्रथमवस्तूनि केवलैरेवाङ्गहारैः कुर्युः । तदेव हि पुनर्वस्त्वन्याश्रयेण तेन प्रतिक्षेपान्ते आद्या(अन्याः)पिण्डीबन्धं कृत्वा रङ्गपीठं परीत्य पुष्पवीथ्यां पुष्पाणि कृत्वा अपसरेयुः । एवमन्याश्चतस्रो द्वितीयमासारितं प्रयुञ्जीरन् । एवं चतस्रश्चतस्रो यावच्चतस्रः । उक्तं हि "एवं पदे पदे कार्यो विधि" रिति ।

पिण्डीबन्धकाले तु द्वादशमाला विकिरेयुः । तत्र षोडश सम्भूय शैवमन्यं वा पिण्डीबन्धं कृत्वा पुष्पवीथ्यां पुष्पं प्रतिक्षिप्य निष्क्रामयेयुः । अभावे तु आसारितचतुष्कान्ता एव चतस्रस्तत्र प्रतिक्षेपार्थवद्भिः पदैः दर्शितमुपोहनं चच्चत्पुटपञ्चपाणिद्वयसन्निपाताश्चेति तालाध्यायोक्तपदैः सह भविष्यति । एवमासारितक्रिया । ततो वर्धमानं प्रयुञ्जीरन् । एकप्रघट्टकेन चतुर्भिर्नयैः परिवर्तं प्रयुज्य पटेऽपकर्षिते पुष्पवीथ्यां चतसृणां नर्तकीनां प्रवेशः, ततो ब्राह्मीपरिवर्तेन पुष्पाञ्जलिं क्षिपेयुः । तत एका ब्राह्मीमभिनयेत् । ततस्सर्वाः शिववीथ्यामासीरन् । तद्यथा—एकस्या आलीढमर्थवत् मण्डलवत्खटकामुखेन । तत्पार्श्वयोः द्वौ षोडशकलानिबद्धसंभाविता गीतिकोद्दिष्टा । तदनन्तरं वर्धमानप्रयोगे यत्प्रोक्तं भरतेन कण्डिकाः विशालादयः ते प्रयोज्याः । वर्धमानानन्तरं ध्रुवां कुर्यात्) इति नन्दिकेश्वरमतानुसारेणायं चित्रपूर्वरङ्गविधिरिति मया न बद्धः ।

अभिनवगुप्तः

नाट्यशास्त्रव्याख्यायामेकोनत्रिंशाध्याये उक्तं तत्र द्रष्टव्यम् ।

बहिर्यवनिकाङ्गानि—पूर्वरङ्गाङ्गानि

प्रत्याहाराद्यासारितक्रियापर्यन्तं नवाङ्गानि पूर्वरङ्गाङ्गानां अन्तर्यवनिकाङ्गानीत्युच्यन्ते । ततो गीतविधिः, उत्थापना, परिवर्तनं, नान्दी, शुष्कावकृष्टा, रङ्गद्वारं, चारी, महाचारी, त्रिगतं, प्ररोचनाचेति दश बहिर्यवनिकाङ्गानीत्युच्यन्ते । अन्तर्यवनिकाङ्गानां दृष्टार्थ एव प्रयोगः । तान्यन्तरेण प्रयोगस्यैवासंपत्तेः । बहिर्यवनिकाङ्गान्यपि दश दृष्टफलान्येव । तथाहि गीतकवर्धमानान्युपजीव्य

ध्रुवागानं, नाट्योपजीव्यत्वादवश्यं प्रथमं बुद्धौ निवेश्यं तावत्सामान्ये। तत्र सदाचारपालनाय देवतावन्दनं ततःपर माशीर्वादनमभिमुखीकरणार्थम्। ततोऽपि शङ्क्यमानविघ्नशमन्युपकरणीभूतस्योत्तेजनं, ततोऽपि पुराकल्पद्वारेण प्रयोक्तव्यानुसन्धानं, ततोऽपि शृङ्गारवीरयोः सर्वत्र रञ्जकपरमपुमर्थताप्रकर्षादुपक्षेपः। तदपि नाट्यविनेयसुकुमारजने स्वच्छन्दताहारिसर्वरञ्जकहास्यप्राधान्येन काव्य विषोद्ववनाभिधेयानुसन्धानं तस्यापि प्रयोजननिरूपणम्। एवं यथाशास्त्रं कुर्वत आदिवाक्यपरिग्रहो लौकिकस्य वा कर्तव्यविषयमनुसन्धानम्। तथैव नाट्यारम्भ गीतकपिण्यादिप्ररोचनान्तं लौकिकानुसार्येव। नात्र कस्यचिदङ्गस्य सामर्थ्यलक्ष्यत्वादि चोदनीयम्। सुकुमारजनविषयत्वादस्य प्रयोगस्य। तस्मान्नालौकिकं किञ्चिदेतत्। केवलं नाट्यस्य रचनाप्राधान्याद्वैचित्र्येण योजनीयमदृष्टसंपत्तये च इति मन्तव्यमित्यलं बहुना।

अभिनवगुप्तः

बर्हिः—तानः

मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः।
प म ग स नि ध.

कुम्भः

बलभद्रः—देशीतालः

बलभद्रः प्लुतो गश्च लोद्रुतोऽनुद्रुतो लघुः।
ऽऽ।००।

लक्ष्मणः

बलिभित्तिः—मेलरागः (विश्वम्भरीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म ध नि प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

बलहंसः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म रि म ग स.

मञ्ज

—रागः

धैवतांशग्रहन्यासो मन्द्रमध्यमकम्पितः।
निषादतारसंयुक्तो बलहंसः प्रकीर्तितः॥

सोमेश्वरः

बला—मूर्छना

सुबलाशब्दे द्रष्टव्यम्।

बलिबन्धाञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

यत्राञ्जलिं पृष्ठदेशे विधायाञ्चितमाचरेत्।
बलिबन्धाञ्चितं नाम करणं तत्प्रचक्षते।
केचित्तु गजदन्तेन कार्यमित्येतदूचिरे॥
अत्रकाव्य त्यशोकादयः।

वेमः

बलिभित्—तानः

प—लोपः-षाडवः।
रि स नि ध म ग.

कुम्भः

बलोदरः—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प ग म ग रि स.

मञ्ज

बसवशङ्करः—चित्रतालः

द्रुतत्रयं लदौ लश्च ताले बसवशङ्करे।
मात्रा ४ अर्धकला विषमयतिः॥
०००।००।

ताललक्षणे

बहिर्गता—जङ्घा

पार्श्वप्रसारिता नृत्ते या जङ्घा सा बहिर्गता।

पङ्गवाद्यभिनये कार्या बहिष्क्रान्ता विचक्षणैः।

सोमेश्वरः

बहिष्क्रान्ता—बहिर्गता।
बहिर्गतं क्षितौ पार्श्वे निर्गतं खण्डसूचके।

ज्यायनः

बहिर्गतं—जङ्घाकर्म। खण्डसूचकं—स्थानम्।

बहुत्वम्

अलङ्घनं तदभ्यासो बहुत्वं द्विविधं मतम्।
स्वरस्य स्पर्शनं यत्तल्लङ्घनं परिकीर्तितम्॥
साकल्येन स्वरस्पर्शस्त्वलङ्घनमिति स्मृतम्।
यदेकस्य स्वरस्यैव नैरन्तर्येण वाऽथवा॥
व्यवधानेन भूयोऽपि भूयोप्युच्चारणं हि तत्।
अभ्यास इति शंसन्ति बहुत्वं द्विविधं ततः॥

तुलजः

बहुधारी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि म ग स.

मञ्ज

बहुभङ्गिकम्—शारीरभेदः

तच्छारीरगुणा मिश्रा यत्र तद्बहुभङ्गिकम्।

पार्श्वदेवः

बहुमतिः

गुणानुद्धाव्य कस्मिंश्चित्तत्र पूजा प्रवर्तनी ।
स्वार्थनप्रच्याविनी चेति बुद्धिर्बहुमतिः स्मृता ॥

भावविवेकः

बहुरूपम्—देशीनृत्तम्

नानावेषधरं यत्तद्बहुरूपमितीरितम् ।

वेदः

बहुला—मेलरागः

गौरीमेलसमुद्भूता बहुला मध्यमोज्झिता ।
सवियोगी निना युक्ता गान्धारोद्ग्राहणांशका ॥
प्रथमप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

बहुलीरागध्यानम्

दूर्वादलश्यामलभव्यगात्रा
शय्यातलस्थापितनव्यपात्रा ।
प्रसूनमालापरिबद्धकेशा
विलासिनीयं बहुली विभाति

श्रीकण्ठः

मदनसन्निधौ माधवीलतागृहनिवासिनीं गूढचारिणीम् ।
विहितमालया वीणयाञ्चितां बहुलिकां सदा भावयाम्यहम् ॥

रागसागरः

बहुली—उपाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

ग्रहं कृत्वा मध्यषड्जं संस्पृशेत्तत्परौ स्वरौ
संप्राप्य पञ्चमं षष्ठं अवरोहेद्रुभाविमौ ॥

ततश्च स्थायिपर्यन्तं तृतीयादवरुह्य च ।
स्थायिनः प्राक् द्वितीयाद्वा समारुह्य स्वरद्वयम् ॥

प्राक् तुरीयं प्रकम्प्याथ वादयेत्तत्परं स्वरम् ।
स्थायिस्वरे यदा न्यासः तदा तु बहुलीभवेत् ॥

वेमः

बहुली रामकृतिरिति नामान्तरम् ।

—मेलरागः (मालवगौलमेलजन्या)

मध्यमांशग्रहन्यासा रिधहीनाऽथवा नपा ।
प्रगेया बहुली प्राज्ञैस्सन्ध्यायामिति निर्णयः ॥

श्रीकण्ठः

बहुसुवर्णकः—तानः (रि—लोपः—षाडवः)

ध प म ग स नि

बहुसौवर्ण इत्यपि इयं पठिता ।

कुम्भः

बहुसौवर्णः—तानः

बहुसुवर्णकशब्दे द्रष्टव्यम् ।

बहुसौवर्णकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः ।
ग म प ध नि स .

नान्यः

बह्वक्षरा—चतुष्पदागीतम्

सुव्यक्तवाक्यकलिता समन्विता लघुभिरक्षरैः प्रायः
द्रुतलयवाद्यसमेता ज्ञेया बह्वक्षरा तद्ज्ञैः ॥

वेमः

व्यक्तवाक्या लघुप्राया लघ्वक्षरसमन्विता ।
द्रुतवाक्या द्रुतलया ज्ञेया बह्वक्षरेति सा ॥

भरतः

बसवराजः

शिवतत्त्वरत्नाकरकर्ता । कालः १७००.
दक्षिणकन्नडस्थमूकाम्बिकाक्षेत्रवासीति ज्ञायते ।

बाङ्गालिका—रागः

न्यासांशकस्फुरितषड्जकपञ्चमाप·
न्यासे च सम्मत...निगरि...।
दीर्घप्रदाद्यतरधैवतराम्यरम्या
बाङ्गालिकेति कथिता मिथिलेश्वरेण ॥

नान्यः

स्फुरणैर्मध्यमपञ्चमजनितैस्संपूर्णदीर्घ धैवत......
रिमतारैर्बङ्गाली गनिजापन्यासरुचिररवा ॥

कश्यपः

बाणः—हस्तः

तर्जन्याद्यास्त्रयोऽङ्गुल्यः अङ्गुष्ठेन तु संयुताः ।
प्रसृता स्यात्कनिष्ठा तु बाणहस्तः प्रकीर्तितः ॥

पार्श्वोभयोश्च चलितो सन्धिनृत्यप्रदर्शने ।
पुरोभागस्थितौ तौ चेत् षष्ठसंख्यानिरूपणे ॥

पुरोमुखः पुरोभागचलितो बाणदर्शने ।
नेत्रान्ते चलितो ह्येष नेत्रबिन्दुविसर्जने ।
बाणहस्तो नियुज्येत करटीकाविचक्षणैः ॥

विनायकः

बाणगणाः

बाणगणाः प्रतिष्ठायाः प्रोक्ता भेदाश्च षोडश ।
तत्र ये लघुपूर्वास्युस्तेषु प्रागधिकं लघुः ॥

मोक्षदेवः

बान्धवः—देशीतालः
बान्धवः परमाश्रयः।
ऽऽ।ऽऽऽऽ
लक्ष्मणः

बार्हस्पती—मूर्छना
जीमूतग्रामे सप्तमी मूर्छना।
मध्यग्रामे स्वरश्चान्त्यो यदा व्रजति मूर्छनाम्
तदा बार्हस्पती ज्ञेया मूर्छना ब्रह्मणः प्रिया॥
वादिमत्त

बालचन्द्रः—हस्तः
विनाचाङ्गुष्ठतर्जन्योरर्धचन्द्रस्य चोन्नताः।
अङ्गुल्यो बालचन्द्राख्यस्स एव ज्ञातये बुधैः॥
प्रवेशे बालचन्द्रे च ह्रस्वेष्वन्येषु वस्तुषु।
जन्तुष्वपि च कथितो भावशास्त्रविचक्षणैः॥
गौरीमतम्

बालरामभरतम्
अयं ग्रन्थः केरलाधिपतिना बालरामवर्मणा कृतः।
क्रैस्तवशक 1724 आरभ्य 1798 पर्यन्तमासीत्॥

बालरामवर्मा
बालरामभरतग्रन्थकर्ता।

बाला—श्रुतिः
पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः
जगदेकः
निषादस्य प्रथमा श्रुतिः।
सुधा

बालासारितम्—गीतम्
कनिष्ठासारितस्य नामान्तरम्।

बालिकावसन्तः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म प ध नि म ग रि स.
मञ्ज

बाहुः
स्वस्तिकोऽधोमुखस्तिर्यगपविद्धं प्रसारितः।
ऊर्ध्वास्यो मण्डलगतिरञ्चितोद्वेष्टितावपि॥
पृष्ठानुसारीति बुधैर्दशधा बाहुरिष्यते।
सरलः कुञ्चितो नम्र आविद्धान्दोलितौ तथा।
उत्सारित इति प्राज्ञाः षडन्यान्केचिदूचिरे॥
विप्रदासः

सरलः प्रोन्नतोऽन्यश्च कुञ्चितो ललितस्तथा।
लोलितो वलितो बाहुः परावृत्तस्तथाष्टमः॥
सोमेश्वरः

बाहुबन्धलोहडी—उत्प्लुतिकरणम्
गजदन्तेन हस्तेन क्रियते लोहडी यदा।
तदा भवेद्बाहुबन्धलोहडी तद्विदां मता॥
वेमः

बाह्यभ्रमरी—भ्रमरी
दक्षिणेनाङ्घ्रिणा स्थित्वा वाममङ्घ्रिं तु कुञ्चयन्
वामावर्तं भवेद्यत्र सा बाह्यभ्रमरी मता॥
वेदः
सव्येतरेण पादेन स्थित्वा सव्याङ्घ्रिकुञ्चनात्।
सव्यावर्तं भ्रमेद्यत्र सा बाह्यभ्रमरी मता॥
कुम्भः
सव्यावर्तमिति। प्रदक्षिणेनेत्यर्थः।

बाह्लीकः—मेलरागः (कोसलप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.
मञ्ज

बिटात—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग रि म प म ध नि ध प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

बिडचिन्दम्—देशीनृत्तम्
खण्डद्वयात्मकं भिन्नतालमाभोजवर्जितम्।
बिडचिन्दं ॥
वेदः

बिन्दम्
चिन्दस्य रूपान्तरम्।

बिन्दुः—अर्थप्रकृतिः
प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम्।
यावत्समाप्ति यद्बन्धः स बिन्दुरिति कीर्तितः॥
भरतः

बीजमित्युक्तारंभः विष्कम्भप्रवेशकादिभिः असंबद्धस्संबद्धो वा कथाशरीराद्विच्छेदहेतुतयाऽवतिष्ठमानो बिन्दुरित्याख्यायते। बिन्दुरिव बिन्दुः। यथा-पयोबिन्दुश्च्योतन्पयोभिष्यन्दलक्षणायाः क्रियाया अविच्छेदहेतुः यथा वा घृतबिन्दुः अग्निज्वलनलक्षणाया एवं विछिन्नाविछिन्नेषु कथाशरीरेषु योऽनुसन्धाता स बिन्दुरित्युच्यते।

यथा– हा वत्साः खरदूषणेत्यादि महावीरचरिते ।

भोजः ।

प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् ।
यावत्समाप्तिर्बन्धस्य स बिन्दुः परिकीर्तितः ।।

भरतः

—देशीतालः

गोद्राष्वाया गुरुर्बिन्दौ । ऽ ० ० ० ० ऽ

मदनः

—धातुः

बिन्दुरेकत्र तन्त्र्यां स्यात्प्रहारो गुरुनादकृत् ।

शार्ङ्गः

—वर्णालङ्कारः

प्लुताद्ध्रस्वं ततः प्लुतं ।
इति क्रमस्स्यादारोहे यत्रासौ बिन्दुरुच्यते ।।
सास सारि गागा गमा पापा पाधा नीनी इति बिन्दुः ।

पण्डितमण्डली

—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

नीनीनी ध पापापा म गागागा रि सासासा

पण्डितमण्डली

—वर्णालङ्कारः (आरोही)

चिरमेकस्मिन्स्वरे षड्जादिरूपे स्थित्वा तदीयतारमभिवत्स्पृष्ट्वा कलामन्त्यकां च स्थित्वा यत्र पुनरपि समा सा मन्द्रया गम्यते स बिन्दुः ।

मतङ्गः ।

स्वरे कचिच्चिरं स्थित्वा तारं संस्पृश्य शीघ्रतः ।
पूर्वस्थानं यदा याति सबिन्दुरिति संज्ञितः ।।

हरिपालः

—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

स्वरमाद्यं प्लुतं कृत्वा तं द्वन्द्वं नेमिवत्स्पृशेत् ।
प्रत्यागच्छेत्पुनर्मुख्यं स बिन्दुः परिकीर्तितः ।।

मोक्षदेवः

सासासारिसा, रीरीरीगरी, गागागामगा, पापापापमा, मामामापमा, पापापा धपा, धाधाधानिधा, ।

—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

अनामया बहिस्तन्त्रीघाताज्जातो यदा ध्वनिः ।
तर्जन्या धार्यते बिन्दुः निश्शङ्केनोदितस्तदा ।।

शार्ङ्गः

—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

बहिर्दक्षानामिकया घातात्तन्त्री भवेद्ध्वनिः ।
धार्यते वामतर्जन्या यदा बिन्दुस्तदा भवेत् ।।

कुम्भः

—व्यञ्जनधातुः

बिन्दावेकत्र तन्त्र्यां स्यात्प्रहारः पृथुनादवान् ।

कुम्भः

एकस्यामेव यत्तन्त्र्यां प्रहारो गुरुवल्गुवान् ।
विलम्बितकलाकालः स बिन्दुरिति कीर्त्यते ।।

नान्यः

—साधनसंबन्धवाक्यम्

प्रतिमुखसन्धौ तृतीयमङ्गम् । यथा मायामदालसे कुवलस्य वाक्यं कृत्स्नामरारीति । अत्र भीताया मदालसायाः गालवदत्तसाधनदर्शनेनाश्वासनम्

सागरनन्दी

—हौडुक्किकहस्तपाठः

यदा वामेन हस्तेन समवष्टभ्य पुष्करम् ।
तर्जन्या ताड्यते बिन्दुः तदा सञ्जायते यथा ।।
दें दें गिटें गिरिटें गिरिटें गिरिगि ।

वेमः

बिन्दुकलिङ्गा—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म ग म रि ग रि स .

मञ्ज

बिन्दुतिलकम्—मात्रावृत्तम्

विषमं—चतुर्मात्रिकात्रयः गुरुः ।
समं— द्वौ चतुर्मात्रिकौ पञ्चमात्रिक एकः लः गः ।।

विरहाङ्कः

बिन्दुमालिनी -मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ग प ध नि प स .
(अव) स नि ध प ग म ग रि स .

मञ्ज

बिन्दुमाली—देशीतालः

मध्यगुर्वोस्तु चत्वारो बिन्दुमालिनि बिन्दवः।
ऽ ० ० ० ० ऽ

वेमः

मा गा ससा रिरी गामा ।

जगदेकः

बिन्दुहेरली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि ग म प ध नि ध म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

बिवास्—मेलरागः

(आ) स रि ० ग ० ० ० प ध ० ० ० स .
(अव) स ० ० ० ध प ० ० ० ग ० रि स .

मेललक्षणे

विवासु— मेलराग: (मायामालवगौलमेलजन्य:)

(आ) स रि ग प ध स.

(अव) स ध प ग रि स.

मल

बिब्बोकः—अनुभाव:

ईर्ष्याणां भावानां प्राप्तावभिमानगर्वसंभूतः।
स्त्रीणामनादरकृतो बिब्बोको नाम विज्ञेयः॥

भरतः

अभीष्टप्राप्ताभिमानगर्वसंभावनादरकृतो विकारो बिब्बोकः।

भोजः

अभिमतवस्तूपहृतावपि गुरुदर्पादनादरस्तन्व्याः।
स्खलितप्रियस्य संयमताडनमभिधायि बिब्बोकम्॥

पद्मश्रीः

इष्टानां भावनां प्रणयेऽपि अनास्थागर्वसंभवः पादप्रहारः प्रियस्य कृतागसश्चरणयोः काञ्च्या संयमनं पुष्पमालया ताडनं अनादरपरिग्रहो विब्बोकः।

सागरः

बिब्बोकः

इष्टानां भावानां प्राप्तावभिमानगर्वसंभूतः।
स्त्रीणामनादरकृतो बिब्बोको नाम स ज्ञेयः॥

बिम्बोक इत्यपि पठितम्।

विशदभ्रूयुगक्षेपो निर्भुग्नोष्ठरसविभ्रमः।
ग्रीवा रेचकसंयुक्तो बिब्बोकस्सोऽपि कीर्तितः॥

भावविवेकः

बिब्बोकस्त्विष्टलाभेन जाताद्गर्वादनादरः।

शार्ङ्गः

विरुदः—प्रबन्धाङ्गम्

विरुदं वेषभाषाभिः द्विषामुद्वेगदं भवेत्।

हरिपालः

विरुशब्दो विरोधार्थो महाराष्ट्रप्रसिद्धितः।
परेभ्यस्तत्प्रदानेन बिरुदं सूरिभिः स्मृतम्॥

यद्वीररससंयुक्तं द्विषामुद्वेगदायकम्।
रसान्तरसमायुक्तं तत्पदं विरुदं मतम्॥

जगन्नाथः

औदार्यशौर्यादिगुणप्रशंसा शब्दं प्रभूणां विरुदं वदन्ति।
आर्यप्रसिद्धेर्विरुदाख्यशब्दो म्लेच्छप्रसिद्धेरथवा निरुक्तः॥

एवं प्रसक्ते सति संशयेऽस्मिन् विनिश्चितं श्रीचरणैर्विविच्य।
विरुद्धवाची विरुदाख्यशब्दो भवेन्महाराष्ट्रजनप्रसिद्धः॥

निर्जित्य शत्रून् विरुदं दधानं राजानमासाद्य सपत्नभूपाः।
रामार्जुनादेरिव शौर्यरीती राधासुतादेरिव दातृतेति॥

एतत्प्रबन्धश्रवणे तदीयचिह्नावलोके खलु ते विशुद्धाः।
एतादृशं वीररसप्रधानं द्विषां तथोद्वेगकरं च यत्स्यात्।
द्विषां विरुद्धप्रतिपादनस्य बोद्धव्यमेतद्विरुदाभिधानम्॥

रघुनाथः

बिलहरी—मेलराग:

शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः।
बिलहर्या समारोहे मध्यकुकुरवर्जनम्॥

(मध्यमनियोर्लोपः) परमेश्वरः

बिलहरिः—मेलराग: (धीरशङ्कराभरणमेलजन्य:)

(आ) स रि ग प ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मल

बिलहरीरागध्यानम्

कण्ठगतपुष्पमालां मङ्गलसङ्गीतलोलुपां सार्ध्वीम्।
वामकरनिहितवीणां नादकलां बिलहरीं ध्याये॥

रागसागरः

बिसखादिकम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

अभिनवबिसाङ्करोद्भेदसमये सरः समाश्रित्य कामिमिथुनानां क्रीडाविशाखादिकम्।

भोजः

बिहाग्—मेलराग:

(आ) स ० रि ० ग म ० प ० ० ० नि स.

(अव) स नि ० ० ० प ० म ग ० रि ० स.

मेललक्षण

बीजम्—अर्थप्रकृति:

अल्पमात्रमुपक्षिप्तं बहुधा यद्विसर्पति।
फलावसानं यच्च स्यात्तद्बीजमिति संज्ञितम्॥

कथाशरीरव्यापिनि नायके कर्तरि कर्मणि वा अवतिष्ठमाने आरम्भो बीजमित्युच्यते। यथा–रामचरितं, शिशुपालवधः इति। एतेन नायिका अपि व्याख्याताः। यथा–लक्ष्मीस्वयंवरः, सुभद्राहरणमिति। बीजमिव च बीजम्। यथा बीजमुत्पमङ्कुरमूलप्रकाण्डपत्रस्कन्धशाखाप्ररोहपल्लवपुष्पादिना प्रकारेण बहुधा विसर्पदन्ते फलाय कल्पते, तथा यो महावाक्यार्थो नायकोपनायकानुनायकप्रतिनायकसुहृत्सहायादिव्यापारभेदात् बहुधा विसर्पन्नन्ते फलाय जायते, स बीजमित्युच्यते।

भोजः

यथा–प्राचेतसो मुनिवृष इति महावीरचरिते।

स्वल्पमात्रं समुत्सृष्टं बहुधा यद्विसर्पति।
फलावसानं तच्चैव बीजं तदिह कीर्तितम्॥

भरतः

—मातृगुप्तमते मुखसन्धेः तृतीयमङ्गम्

साध्योपगमस्य फलस्य बीजभूतमुक्तं वाक्यम्। यथा—मायामदालसे पातालकेतुवधचिन्तनं देवरातेरित्यादिश्लोकोक्तं बीजं, साध्यपातालकेतुवधस्य फलस्य, भवति।

सागरनन्दी

बीजदर्शनम्—सन्धिः

प्रशान्तजातिनाटके चतुर्थस्सन्धिः।

शारदातनयः

बीजसंपत्तिः—विमर्शसन्धौ तृतीयमङ्गम्

कार्यसंपादने विघ्नहरणस्य साधनस्य संपत्तिः बीजसंपत्तिः। यथा—मायामदालसे पातालकेतुवधः।

सागरनन्दी

बीजोक्तिः—सन्धिः

प्रशान्तजातिनाटके तृतीयस्सन्धिः।

शारदातनयः

प्रशान्तशब्दे द्रष्टव्यम्।

बीभत्सः—रसः

बीभत्सो नाम जुगुप्सास्थायिभावात्मकः। स चाहृद्याप्रशस्ताप्रियाचोक्ष्यानिष्टश्रवणदर्शनोद्वेजनपरिकीर्तनादिभिरुत्पद्यते। तस्य सर्वाङ्गसंहारमुखविकूणनोल्लेखननिष्ठीवनोद्वेजनादयो अनुभावाः। भावाश्चापस्मारोद्वेगावेगमोहव्याधिमरणादयः।

भरतः

हृदयस्यापि किञ्चित्कस्यचिन्निसर्गतोऽप्रयतं लशुनमिव द्विजानां अप्रियं। धात्वादिदोषात् यथा, श्लेष्मोपहतस्य क्षीरं। अचोक्षं स्वरूपेणादुष्टमपि तुमलाद्युपहतं। अनिष्टं यत्रानिशं भुक्तत्वेनेच्छा निवृत्ता। संहारः पिण्डीकरणं। मुखविकूणनं तदङ्गानां सङ्कोचनम्। उल्लेखनमुल्लाघः। उद्वेजनं गात्रोद्धूननम्।

अभिनवगुप्तः

उद्वेजकः क्षोभजश्च बीभत्स इति तद्विधा।
विष्ठादिभिस्स्यादुद्वेगी क्षोभजो रुधिरादिभिः॥

विप्रदासः

जुगुप्सात्मको बीभत्सः। तस्यात्यन्ताहृद्यक्रिमिकीकसपूयादयो विभावाः। स चोद्वेगः क्षोभणश्चेति द्विधा। उद्वेगी यथा—उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं इत्यादि (मालतीमाधवे)। क्षोभणो यथा—आन्त्रप्रोतबृहत्कपालेत्यादि (मालतीमाधवे)। विरक्तानां रमणीयेष्वपि कान्ताजघनस्तनादिषु घृणाशुद्धानां बीभत्सो जायत इति। त्रिविधो वा। यथा—

बीभत्सः क्रिमिपूतिगन्धवमथुप्रायैर्जुगुप्सैकभूः।
उद्वेगी, रुधिरान्त्रकीकसवसामांसादिभिः क्षोभणः॥
वैराग्याज्जघनस्तनादिषु घृणाशुद्धोऽनुभावैर्वृतो।
नासावक्त्रविकूणनादिभिरिहावेगो विशङ्कादयः॥

रसविवेकः

वधेर्धातोस्सनन्तस्य बीभत्सं रूपमिष्यते।
यत्पदार्थस्य बीभत्सा स बीभत्स इतीरितः॥

गर्हा निन्दा च बीभत्सा कुत्सा पर्यायवाचकाः।
गर्हणीयश्च निन्द्यश्च कुत्सनीयश्च यो भवेत्।
स भावः कथ्यते सद्भिर्बीभत्स इति संज्ञया॥

शारदातनयः

बीभत्सरसः

जुगुप्सितार्थविज्ञानजनिता चित्तविक्रिया।
बीभत्साख्यो रसो ज्ञेयो नेत्रवक्त्रविकारकृत्॥

भावविवेकः

बीभत्सा—दृष्टिः

निकुञ्चितपुटप्रान्ता घृणाविक्रान्ततारका।
संरुद्धपक्ष्मा बीभत्सा बीभत्से विनियुज्यते॥

सोमेश्वरः

क्षोभान्विता समुद्विग्ना मिथो मिलितपक्ष्मका।
आकूणितापाङ्गपुटा तरलीकृततारका।
बीभत्सा दृष्टिराख्याता बीभत्सरससंश्रया॥

वेमः

बुद्बुदकम्—ध्रुवावृत्तम्

पञ्चमं सप्तमं चैव नैधनं च गुरूण्यथ।
पादे तु बृहतीसंस्थे यत्र बुद्बुदकं यथा॥

सिधखगपंतिसोहिदो। सितखगपङ्क्तिशोभितः।

भरतः

बुधहस्तः

कर्तरीमुखहस्ते तु...... अङ्गुष्ठमेव च।
मध्यमा तर्जनीमध्यश्लिष्टा चेत् श्लिष्टकर्तरी॥
बुधार्थे नवसंख्यायां कथ्यते श्लिष्टकर्तरी॥

अशोकः

बृन्दः

गातृवादकसङ्घातो बृन्द इत्यभिधीयते।
चत्वारो मुख्यगातारो द्विगुणास्समगायनाः॥

अष्टौ तु गायनीः प्रोक्ताः तालधारि चतुष्टयम्।
मार्दङ्गिकास्तु चत्वारो वांशिकानां चतुष्टयम्॥

एवं चोत्तमबृन्दस्य कर्तव्यं च प्रयत्नतः।
मध्यमं स्यात्तदर्धेन तदर्धेन लघु स्मृतम्॥

दामोदरः

बृन्दम्

सभायामथ सिद्धायां साम्प्रदायकबृन्दकम्।
रङ्गावनिं विशेत्सम्यक् स्फुरद्गतिमनोरमम्॥
गातृवादकसङ्घातो बृन्दमित्यभिधीयते।
आलापकास्तु मुख्यास्तु चत्वारो यत्र गायकाः॥
द्विगुणास्तत्सहायास्तु गायिन्यस्तत्समा मताः।
चतुष्टयं तालभृतां मार्दङ्गिकचतुष्टयम्॥
चतुष्टयं वांशिकानां तदुक्तं बृन्दमुत्तमम्।
तदर्धं मध्यमं प्रोक्तं कनिष्ठं स्यात्तदर्धतः॥

देवेन्द्रः

गातृणां वादकानां च समूहो बृन्दमुच्यते।

कुम्भः

बृन्दगुणाः

मुख्यानुवृत्तिर्मिलनं ताललीलानुवर्तनम्।
मिथः त्रुटितनिर्वाहः त्रिस्थानव्याप्तिशक्तिता।
शब्दसादृश्यमेतीति प्रोक्ता बृन्दस्य षड्गुणाः॥

दामोदरः

अनुवृत्त्यैव मुख्यस्य तालकालप्रवीणता।
त्रिस्थानभृति धैर्यं च मेलस्त्रुटितमेलने॥
मानशब्दस्य सम्पूर्तिर्वाद्याक्षरसुपाठता।
कौचटद्राढवक्तृत्वं बृन्दस्यैते गुणा मताः॥

देवेन्द्रः

बृन्दावनसारङ्गः— मेलरागः

(आ) स ० रि ० ० म ० प ० ० नि ० स
(अव) स ० नि ० ० प ० म ० ० रि ० स

मेललक्षणम्

—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि प म रि ग म रि स.

मज

बृहतीच्छन्दोवृत्तानि

शतानि पञ्चवृत्तानां बृहत्यां द्वादशैव तु।

भरतः

बृहत्कथा—श्रव्यकाव्यम्

लम्भाङ्किताद्भुतार्था पिशाचभाषामयी महाविषया।
नरवाहनदत्तादेः चरितमिव बृहत्कथा भवति॥

भोजः

बृहत्किन्नरी

किन्नर्यदपरोच्यते।

एतस्या अधिका दैर्घ्ये द्वादशाङ्गुलमानतः।
परिणाहेऽङ्गुलेनापि तन्त्री स्नायुमयी भवेत्॥
आलापिन्यां यथापूर्वमुक्तं तुम्बं तृतीयकम्।
तथास्यामपि कर्तव्यमेवमेषा त्रितुम्बिका॥
लघ्वीवदस्यां विज्ञेयं लक्ष्मशेषं विजानता॥

कुम्भः

—वीणा

कथ्यते साम्प्रतं रम्या किन्नरी महती मया।
द्विवितस्त्यधिकायामा परिणाहेऽङ्गुलाधिका॥
स्नायुतन्त्रीसमायुक्ता तुम्बकत्रयभूषिता।
शेषं स्यात्किन्नरीलक्ष्म सारीमेरुकशङ्कुषु॥
ककुभे पत्रिकायां च बृहती किन्नरी भवेत्।
सारीककुभयोर्मध्ये दक्षिणेन करेण तु॥
धारयेत्किन्नरीदण्डं मुष्ट्याऽशिथिलबन्धया।
तर्जनी मध्यमा नाम्ना उल्लेखपरिलेखने॥
व्याप्रियन्ते प्रयोगेषु तन्त्र्या वादनकर्मणि।
तर्जनीमध्यमा नाम सारीणामन्तरेऽन्तरा॥
प्रसार्यन्ते स्वरव्यक्त्यै वामाः किन्नरवादने॥

सोमेश्वरः

बृहत्किन्नरीलक्षणम्

अत्रैव ककुभे वामभागे शंकुपरिस्थले।
पत्रिका प्राक्तनयानु तस्याः किञ्चिदेवोन्नताम्॥
संस्थाप्य पत्रिकां तस्यां बन्धयेत्तत्रिकायुगम्।
तस्माच्छङ्कोरधोदेशे बन्धनीयाः प्रयत्नतः॥
सारिकास्तत्पूर्वस्यास्तंत्रिकायास्समादृढम्।
अधस्थले तन्त्रिकायास्तिस्र स्थाप्याः परा अपि॥
तिस्रस्तदन्तिमायास्तु स्थाप्यास्तन्त्र्यास्तु तत्र च।
अनुमंद्रामिधास्सप्त स्वराः स्थाप्या यथायथम्॥
पूर्वोक्तरीत्या तत्रानुमंद्रसप्तकवादनम्।
(न) सत्वरैस्साधयेद्धीमान् शिक्षाभ्यासवशानुगैः॥
पुनर्वादनविन्यासविशेषं वक्ति तत्त्ववित्।
वीणादण्डः परः कार्यः पूर्वस्मान्न्यूनिताङ्गुलैः॥
गुणेन्दुसंख्या (रिवारं) रंतेस्य दृढा लोहशलाकिका।
बध्यते सदृशा वक्त्रे पश्चात्ककुभवामतः॥
पालिकायां पाणिरूपां शलाकां स्थापयेदमूम्।
कर्णशङ्कोर्मूर्धदेशे शलाकाग्रं फणाकृति॥

निधाय कर्णदेशस्थं शङ्करन्तरतो यथा।
तथा द्रोणीन्तरफणायां लग्नां कृत्वा तु मूर्ध्वतः ॥
प्रसार्य तन्त्रिकामुक्तरीत्या शङ्कयुगेन ताम्।
नीत्वा सुदृढतां पूर्वतन्त्रिका सदृशध्वनिम् ॥
विधाय वादयेत्प्राज्ञः क्रमयाभ्यासयोगतः।
वामहस्तानामिकया अन्तरे सक्तया दृढम् ॥
आसारणादियद्वाद्यं चतुर्थप्रःक्प्रकीर्तितम्।
तदिहापि यथायोगं योजयेद्वाद्ययोगयुक् ॥
दुष्करामन्यशास्त्राणां दृष्ट्वा मत्वेह किंनरी।
पटुतद्वादने वाद्यं सर्वविद्यागुरुर्व्यधात् ॥
स्वकीयानुभवादेतत्साक्षात्कृत्वोपदर्शितम्।
अनन्यदृष्टमधुना ग्रंथकृत्प्रत्ययो(च्यते) दितम् ॥
तत्र रत्नाकरादीनां दृष्ट्वा सारीप्रकल्पनम्।
सुखबोधाय शिष्याणां दर्शयत्यवनीपतिः ॥
सारीमस्तकमध्यानां यदिहान्तरमिष्यते।
मेरुमूर्धन्युपक्रम्य यथावत्प्रतिपाद्यते ॥
तत्राद्यम(व)तरं पञ्चाङ्गुलं सयवमीरितम्।
तद्द्वितीयं च चतुरङ्गुलकं तत् तृतीयकम् ॥
तुर्यं चैव यवन्न्यूनं पञ्चमं त्र्यङ्गुलं तथा।
यवाधिकं ततः षष्टं यवोनं द्व्यङ्गुलं पुनः ॥
सयवं द्व्यङ्गुलं ज्ञेयमंतरालं तु सप्तमम्।
वसुसंख्यं पुनर्ज्ञेयं सार्धद्व्यङ्गुलमन्तरम् ॥
नवमं तु यथार्थोनं दशमं पुनरन्तरम्।
सार्धाङ्गुलमितं ज्ञेयं यवोनं द्व्यङ्गुलं ततः ॥
एकादशं द्वादशं तु तत्तृतीयांशवर्जितम्।
त्रयोदशं ततो ज्ञेयं यत्तृतीयांशमङ्गुलम् ॥
अङ्गुलं मानमाख्यातमन्तरे च चतुर्दश।
द्वितीयमन्तरालेतु न्यस्य तुम्बमधोमुखम् ॥
तस्मिन् दण्डे ततोऽधस्तादन्यत् ककुभमूर्धतः।
अधस्तात्तुम्बकं न्यस्य तुम्बके परिधिर्मुखे ॥
षट्त्रिंशदङ्गलो ज्ञेयः प्रथमेऽधस्तने पुनः।
किञ्चिन्न्यूनो भवेत्तस्मान्निवेश्यास्तत्र सारिकाः ॥
ईषदस्पृष्टसरिकाः पूर्वमेव प्रकल्पिताः।
मुक्ततन्त्रीभवस्तत्र जायते प्रथमस्वरः ॥
चतुर्दशान्तरैरन्ये भवेयुस्ते चतुर्दश।
सप्तकद्वयमेवं स्यात् सतारस्वरमत्र तु ॥

श्रुतीरपि विचिन्वन्ती तद्ज्ञास्तद्देशभागतः।
सप्तकत्रयपूर्त्यर्थं सार्यस्स्युरधिका यथा ॥
तथा प्रागेव गदितमन्तराण्यपि तत्वतः।
तददृष्टाय विज्ञेयं नदृष्टपरिपोषकम् ॥
दृष्टद्वारा पुनरिदमदृष्टायोपपद्यते।
तस्माद्दृष्टप्रधानेऽस्मिन् शास्त्रे राजोपदेशतः।
स्वराविर्भावमाज्ञाय स्थाप्यास्स्युस्सारिका बुधैः।

कुम्भः

बृहद्दाक्षिणात्या—रागः

धांशन्यासग्रहोपेता मन्द्रमध्यागतारका।
ऋषभेणाऽथ षड्जेन गान्धारेणाथ भूयसी ॥
बृहती दाक्षिणात्येयं परिपूर्णा समस्वरा।
गुर्वाज्ञा॰रणे प्रोक्ता भिन्नषड्जसमुद्भवा ॥

जगदेकः

मतङ्गकृता। अत्र, काश्यप, नन्दि कोहल दत्तिल दुर्गशक्ति याष्टिक बल्लभ विश्वावसु शार्दूलप्रभृतयः उदाहृताः। तस्मात्ते प्राचीनाः। कोऽसौ वल्लभ इति ज्ञातुं न शक्यते। यतः परैर्नायं प्रत्यभिज्ञापितः। अत्र (यन्मतङ्गेन विवृता) द्वादशस्वरमूर्छना सा अभिनवादिभिरनादृता। किन्नरीवीणा लक्षणमपि अत्र दृश्यते। भरतं गुरुमाह मतङ्गः

बृहद्भानुः—देशीतालः

बृहद्भानू रयुतः।　ऽ।ऽ।ऽऽ　लक्ष्मणः

बृहन्मुखः—देशीतालः

प्लुतत्रयं गुरुत्रयं लघुत्रयं गुरुत्रयं।
लघुर्गुरुर्गलौ लपौ बृहन्मुखाख्यतालके ॥
31½ मात्राः　तालप्रस्तारः

बृहस्पतिमतम्

अभिनयभूषणे नन्दिभरते च बृहस्पतिमतमनेकस्थलेषूदाहृतम्। शारदातनयोऽपि तं स्मरति।

वेगडारागध्यानम्

स्वनाथचिबुकन्यस्तसव्यहस्तां सिताम्बराम्।
करेणान्येन गृह्णन्तीं हृदि ध्यायामि वेगडाम् ॥

रागसागरः

बोट्टः—रागः

पञ्चमीमध्यषड्जाभ्यां बोट्टरागः प्रजायते।
पञ्चमस्त्याद्ग्रहे चांशे मध्यमान्तो भवेदयम्॥
गान्धाराल्पः काकलीयुक् पञ्चमादिकमूर्छनः।
सावरोही प्रसन्नान्तः संपूर्णोयमितीरितम्॥

हरिः

बोट्टरागः

पञ्चमीषड्जमध्याभ्यां बोट्टरागस्य संभवः।
पञ्चमांशग्रहो मान्तोऽल्पगान्धारस्सकाकलिः॥

मोक्षः

बोधः—चित्ताभिनयः

बोधस्त्याच्चेतनाप्राप्तिः
पुरोभागे द्वौ पताकौ संयुक्तौ चलितौ यदि।
नेत्रस्थाने त्रिमौ हस्तौ चलितौ तु विबोधने॥

विनायकः

बोधनम्—शिल्पकाङ्गम्

कार्यप्रतिवचनेन प्रतिबोधनं बोधनम्। यथा—राघवाभ्युदये लक्ष्मणवाक्यं—अभ्यर्थ्यतामित्यादि।

सागरः

बोम्बकः—ध्वनिभेदः

बम्बलशब्दं पश्यत।

बोल्लावणी—पाटवाद्यम्

यत्राद्यखण्डे पाटानामादौ मध्यावसानयोः।
दकारबहुलस्तद्वद्द्वितीये शकलेऽपि च॥
प्रयुज्यते चेत्प्रत्येकमसौ बोल्लावणी स्मृता।
वाद्यान्तरेऽन्यथा खण्डद्वयमस्यास्तु योजयेत्॥
झेङ्कारो देङ्कृतिस्थाने हुडुक्कायां प्रयुज्यते।
ढक्कायां थोंकृतिर्ज्ञेया टाङ्कारो मद्दले पुनः॥
योज्यस्त्रिवल्यां टेङ्कारः करटायां तु टेङ्कृतिः।
एवं प्रयोजयेन्मुख्यान्पाटवर्णान्विचक्षणः॥

वेमः

दों दो दों थो थों थों दों दों दों
पाटादौ पाटमध्ये च पाटान्ते दें कृतिर्भवेत्।
इत्येककरसंपन्ना प्रोक्ता बोल्लावणी बुधैः॥

पार्श्वदेवः

बौली—हस्तः

बौल्यां भ्रमरहस्तोऽपि मूर्धनि।

शृङ्गारः

ब्यागडा—मेलरागः (शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः)

ब्यागडायामथारोहे वर्जयेदृषभं पुनः।
तथैव धैवतं वक्रं वदेत्षाडवपूर्णके॥

परमेश्वरः

—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्जु

ब्यार्—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म स ग म प नि ध नि प ध नि स.
(आ) स नि प ध नि ध प म ग रि ग म ग स.

मञ्जु

ब्रह्म

ब्रह्मपर्यायशब्दैः शुद्धस्वर उच्यते।

ब्रह्मचारिकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः।
ध नि स रि म प

नान्यः

ब्रह्मतालोड्डुपम्—देशीनृत्तम्

लघुद्रुतो लघुश्चैव द्रुतद्वयमथो लघुः।
द्रुतत्रयं लघुश्चेति ब्रह्मतालं बभाषिरे॥

अस्य रूपं यथा—

विधाय चतुरं स्थानं पताकौ संप्रसारितौ।
हृदि विन्यस्य शिखरं भ्रमेत्सव्यापसव्यतः॥
चतुर्दिक्षु ततो नन्द्यावर्ते स्यात्परतःकृते।
सूचीपादेऽलपद्मश्च संहतं स्थानमाचरेत्॥
पुरोवामोऽलपद्मश्च दक्ष ऊर्ध्वमधोमुखः।
शिखरश्चतुरश्चे चेद्वामो हृदि तथेतरः॥
प्रसारितः पताकश्च स्वस्तिकं स्थानमाचरेत्।
त्रिपताकेन पुरतः पर्यायेण मुहुः कृता॥
पञ्चवारं च चरणे स्थापयेच्चरणं परम्।
अधोमुखं शिरस्यूर्ध्वं शिखरं सम्प्रयोजयेत्॥
सव्यभ्रमरिकां कृत्वा जङ्घालङ्घनिकां चरेत्।
वाम ऊर्ध्वं पताकश्च प्रसार्य दाक्षिणः पुनः॥
तिरश्चीनं प्रसार्यैवं तथैवाङ्गान्तरेण च।
ततश्च संहतं स्थानं हृदि स्याच्छिखरद्वयम्॥

चतुरस्थानके स्थित्वा कुर्याच्चरणकुट्टनम् ।
पर्यायेण पताकस्य प्रसारात्पुरतः पुनः ॥

हृदये शिखरं न्यस्य पताकस्तु परः करः ।
तिर्यक् प्रसारितः पश्चाच्चतुरश्रं भवेद्यदा ॥

परावृत्य कृतं हस्तः पताको गारुडं चरेत् ।
दक्षपार्श्वे पताकश्च परावृत्य पुरः कृतः ॥

तमेव शिखरं कृत्वा न्यसेद्धृदि ततःपरम् ।
त्रिपताकं करं चोर्ध्वं प्रसार्य मुरुमाचरेत् ॥

चतुरश्रे वामकरः शिखरो हृदि संस्थितः ।
दक्षोत्तानः पताकश्च तिर्यक्स्यात्संप्रसारितः

परावृत्तिश्शरीरस्य द्विवारं स्तनयोः पुरः ।
शिखरद्वितयं स्थाप्यं वामजानोश्च पृष्ठतः ॥

दक्षिणाङ्घ्रेः पृष्ठदेशं कृत्वा भ्रमरिकां चरेत् ।
मण्डलस्थानके स्थित्वा हस्तौ तिर्यक्प्रसारितौ ॥

पताकौ स्वस्तिकस्थाने भवेतां स्वस्तिकौ करौ ।
मोटितस्थानके स्थित्वा दक्षिणः स्याल्लताकरः ॥

वामस्योर्ध्वं प्रसारश्च पताकस्य भवेत्तदा
हृदये शिखरद्वन्द्वं पश्चावर्तनतो भवेत् ।
उडुपं ब्रह्मतालस्य भरतेन प्रवर्तितम् ॥ वेदः

ब्रह्मतालः (तालः)
लघुर्द्रुतो लघुश्चैव द्रुतद्वयमथो लघुः ।
द्रुतत्रयं लघुश्चेति ब्रह्मतालं बभाषिरे ॥ वेदः

च प्लुतश्च ब्रह्मतालके ।
13 मात्राः तालप्रस्तारः

—देशीतालः
ब्रह्माभिधे दौलोदत्रयं लघुः ।
। ० । ० ० । ० ० ० । श्रीकण्ठः

लघुर्द्रुतौ लघुश्चैव द्रुतद्वयमथो लघुः ।
द्रुतत्रयं लघुश्चेति ब्रह्मताले बभाषिरे ॥
। ० ० । ० ० । ० ० ० । दामोदरः

ब्रह्मनन्दनः— देशीतालः
ब्रह्मनन्दनताले तु द्रुतस्याद्यन्तयोर्गुरू
ऽ ० ऽ लक्ष्मणः

ब्रह्माङ्गः—तानः
रि – लोपः — षाडवः ।
स नि ध प म ग । कुम्भः

ब्रह्मवर्धिनी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म रि स . मत

ब्रह्मवीणा—(एकतन्त्री)
इदानीं ब्रह्मवीणायाः स्वरूपमभिधीयते ।
दण्डः खदिरनिर्वृत्तः षड्वितस्तिमितो भवेत् ॥

द्वादशाङ्गुलमात्रोऽस्याः परिणाहः प्रकीर्तितः ।
सार्धाङ्गुलप्रमाणेन छिद्रमान्तरमस्य तु ॥

सार्धां वितस्तिं त्यक्त्वाग्र्यं अधस्तात् छिद्रयोर्मिथः ।
कृत्वा दण्डमहीनाङ्गं वीणादण्डानुरूपतः ॥

छिद्रं विरचयेदत्र ततस्तुम्बं सरन्ध्रकम् ।
षष्ट्यंगुलपरिणाहं स्नायुपाशेन बन्धयेत् ॥

दैर्घ्यादष्टाङ्गुलमितो विस्तराच्चतुरङ्गुलः ।
अधस्तात्ककुभः कार्यस्ततो त्र्यङ्गुलविस्तृताम् ॥

चतुरङ्गुलदीर्घां च कूर्मपृष्ठोपमाकृतिम् ।
पत्रिकां लोहविहितामस्योपरि निधापयेत् ॥

दृढं निवेशनीयोऽस्या रन्ध्रे ककुभशङ्कुकः ।
तन्त्रीपत्रिकयोर्मध्ये स्थाप्या स्याद्वेणुजीविका ॥

रन्ध्रं विहाय ककुभे ततस्तन्त्र्याः प्रवेशयेत् ।
अग्रमेकं ततोऽन्यत्तु तुम्बस्योपरि निश्चलम् ॥

नागबन्धं प्रमाणेन बध्नीयात्स्थानकद्वये ।
तुम्बस्याधस्तने भागे दोरीं गाढं निवेशयेत् ॥

एकतन्त्रीयुता वीणा ब्रह्मवीणेति वर्ण्यते ।
पातकं क्षपयत्येषा दर्शनात् स्पर्शनादपि ॥

दण्डः स्यात्खण्डपरशुस्तन्त्री शैलेन्द्रकन्यका ।
पत्रिका कमला ज्ञेया ककुभो गरुडध्वजः ॥
नाभिर्वाचामधीशा स्यात् तुम्बः कमलसंभवः ।
रज्जुर्वासुकिरुद्दिष्टो जीविका च सुधाकरः ॥

सर्वदेवमयी वीणा ततः पातकहारिणी ।
व्यक्तमेवोच्यते सम्यगेतस्या वादनक्रमः ॥
एतां तु दोरिकाधस्तात् वामस्कन्धेन धारयेत् ।
पाणिना ककुभे दद्यात् अङ्गुष्ठसंख्येतरस्य च ॥

शलाकां वेणुनिर्वृत्तां द्वादशाङ्गुलमात्रिकाम्।
वामहस्तकनिष्ठायां पृष्ठे विन्यस्य तत्परम्॥
संवेष्ट्यानामिकाङ्गुल्या तर्जन्यङ्गुष्ठकस्ततः।
सम्पीड्य गाढमनया वादयेदखिलान्स्वरान्॥
सारणा त्रिविधा रम्या वामहस्तोद्भवा भवेत्।
सन्निविष्टा तथोत्क्षिप्ता परस्तादुभयात्मिका॥
तन्त्री सङ्गात्सन्निविष्टा परान् यात्युत्प्लुतः क्रमात्।
कचित्त्यक्ता कचित्स्पृष्टा सारणा सोभयात्मिका॥
सव्येतरस्य हस्तस्य व्यापाराष्टकमीर्यते।
घातः पातश्च संलेख उल्लेखश्चावलेखकः॥
छिन्नाख्यस्संहिता पश्चात्भ्रमराभिध इत्यपि।
वर्ण्यते रूपमेतेषां समुद्देशानुरूपतः॥
तन्त्रीघाताद्भवेद्घातः तर्जन्या सह मध्यया।
पातः केवलया सिध्येत्तर्जन्या दृढघातया॥
तर्जन्यन्तरघातेन संलेखस्य समुद्भवः।
मध्यमान्तरघातेन स्यादुल्लेखसमुद्भवः॥
संसिध्येदवलेखोऽत्र मध्यमा बाह्यघाततः।
तर्जनीलग्नतन्त्रीका यदा बहिरनामिका॥
कुर्यादाहननं शीघ्रं तदा च्छिन्नस्समीरितः।
बहिराहननात्तन्त्र्या मध्यमानामिकाकृतम्॥
संहतस्स्याच्चतसृभिर्हननाद्भ्रमरोऽन्तरा।
घातादिलक्ष्म कथितं कर्तर्याद्यभिधीयते॥
कर्तरीनखकर्तर्यावर्धकर्तरि संज्ञकः।
सारणा कर्तरी घोषा रेफो निष्कोणसंज्ञकः॥
खचितश्शुकतुण्डश्च परिवर्तनमूर्छने।
एवं दश समुद्दिष्टा एषां लक्षणमुच्यते॥
अङ्गुलीभिश्चतसृभिः प्रत्येकं हननाद्भवेत्।
कर्तरी नखरेणैव चतुर्भिर्नखकर्तरी॥
सद्योन्तर्बहिराघातात् मध्यमानामिकोद्भवात्।
स्यादर्धकर्तरी सव्यसव्येतरकराहते॥
सारणा कर्तरीघोषा रेफस्समुपघुष्यते।
अङ्गुल्या मध्यया घातो बाह्येनामिकयान्तरे॥
यदा तदा भवेद्रेफ इति प्रोक्तो मनीषिभिः।
नादं संरुध्य तर्जन्या स्यादनामिकया बहिः॥
हननाद्बिन्दुसंभूतिस्त्यक्त्वा तदनुसारिणाम्।
तर्जन्यङ्गुलिघातेन निष्कोटः कथ्यते बुधैः॥

करेण दक्षिणेनैव कर्तर्यन्येन सारिणा।
उत्क्षिप्योत्क्षिप्य बहुशो यदा स्यातामिमे क्रमात्॥
तदा खचितकोग्रेण तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्हतैः।
वक्रतुण्डः प्रयोगेषु दीपकैस्समुदीर्यते॥
तर्जनीप्रमुखेनैव कनिष्ठा प्रथमेन च।
हननेन विरूपेण परिवर्तनसंविधाः॥
भ्रान्ता रिक्ता तयोः पार्श्वे संस्पर्शेन यदा द्रुतम्।
अङ्गुलिः सारिताभ्येति स्वस्थाने कनीयसी॥
तदा संमूर्छनाख्यस्य हस्तस्यापसरो भवेत्।
कर्तर्या द्वादशकरा मूर्छनान्तास्समीरिताः॥
सकलं निष्कलं चेति तन्त्रीवाद्यं द्विधा भवेत्।
सकोणं सकलं प्रोक्तं निष्कोणं निष्कलं भवेत्।
सकलं जीवया युक्तं निष्कलं शून्यमेतया॥

हरिपालः

ब्रह्मशिरोमणिः—देशीतालः

सगणो बिन्दुयुग्मश्च लगौ चाथ प्लुतद्वयम्।
भगणश्च नजौ पश्च ताले ब्रह्मशिरोमणौ॥

28 मात्राः

तालप्रस्तारः

ब्रह्मशुकतुण्डः—हस्तः

खटकामुख तजन्यङ्गुष्ठयोर्मेलनं ब्रह्मशुकतुण्डहस्त।

शृङ्गारशेखरः

ब्रह्मसूत्रम्—भूषणम्

एत एव सरा हीना मृणालीभिः सुसंहता।
आनाभि लम्बिता भूषा ब्रह्मसूत्रमितीरिता॥

एत इति वर्णसरादयः।

सोमेश्वरः

ब्राह्मः—रसः

ब्राह्मो नाम रसस्सर्वप्रपञ्चोत्तीर्णरूपकः।
नित्यश्च स्थिर एवायं पृथक्त्वेन प्रकीर्तितः॥

हरिपालः

ब्राह्मकपालगानम्

ब्राह्मं कपालगानं तु ज्ञेयं षाडवरागतः।
तालश्चचत्पुटस्तत्र क्रमादेककलादितः॥

कुम्भः

गौरीमुखेत्यादि वैदिकं गानम्।

ब्राह्मम्—देशीस्थानम्

समस्यैतस्य पादस्य जानुसन्धिसमं यदि।
पृष्ठतः कुञ्चितोत्क्षिप्तोऽपरस्तद्ब्राह्ममुच्यते॥

वेमः

ब्राह्मी—वृत्तिः (कैशिक्यादिष्वन्यतमा)

केचिद्ब्राह्मीं तु वृत्तिं तु शान्ताद्भुतरसोदयाम्।

देवणः

—वृत्तिः

इयं हरिपालमते कैशिक्यादिपञ्चवृत्तिष्वन्यतमा।

ब्राह्मीनाम भवेद्वृत्तिः ब्राह्मशान्ताद्भुताश्रया।
ब्राह्मी ब्रह्मोद्भवा तत्र शेषा नारायणोद्भवाः॥

हरिपालः

एषां तु पाठ्याभिनयरसानां योगतो भवेत्।

ब्रह्मेति हरिपालमते रसविशेषः

इयं वृत्तिर्देवणभट्टेनापि सङ्गीतमुक्तावल्यां लक्षिता।

भ

भक्तिः—गीतगुणः

देवताश्रुतिसंयुक्तं तत्प्रभावप्रबोधकम्।
आस्तिक्योत्पादनं गीतं स्तोत्रं भक्तजनप्रियम्॥

सोमेश्वरः

भग्नतालः—देशीतालः

भग्नतालस्तथापुनः। चतुर्द्रुतीलत्रयेण सविरामेण संयुता।

० ० ० ० । । ।

कुम्भः

भङ्गतालः

मार्गतालपञ्चके गुरुलघुप्लुतानां मात्रागणनेन तदन्यानां विनिमयः। यत्र नियमस्तु—

द्वौ द्रुतौ लघुरेकः स्यात् गुरुरेको लघुत्रयम्।
चतुर्द्रुतो गुरुः प्रोक्त इति भङ्गस्य लक्षणम्॥

नान्यः

भञ्जी—रागः

निर्णीयतेऽथ भञ्जी च ककुभाङ्गमियं भवेत्।
मध्यमस्वरसंत्यक्ता पञ्चमान्दोलिता भवेत्।
षाडवाख्या भवेदेवं निर्णीता गीतकोविदैः॥

हरिः

भद्रः—देशीतालः

भगौ द्वौ जद्रुतौ गश्च भद्रताले प्रतिष्ठिताः

13½ मात्राः

तालप्रस्तारः

भद्रदन्तः—हस्तः

हंसपक्षौ स्वस्तिकौ चेद्भद्रदन्त इतीरितः।
पुरोभागेत्वयं हस्तः उत्सङ्गेऽकारि तुण्डके॥

विनायकः

भद्रनायकहस्तः

वक्षसि स्थायी भद्रनायकनर्तने।

शृङ्गारः

भद्र इति मूलदेवः, "भद्रस्समूलदेवस्स" इति माहुकस्य मेखलातन्त्रे दृश्यते।

भद्रपुरुषाभिनयः

मुष्टिहस्तस्य हृदयधारणेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

भद्रबाणः—देशीतालः

भद्रबाणस्तु कथितो लघ्वोर्मध्ये द्रुतं भवेत्।

। ० ।

नन्दी

भद्रमण्डलः—तालः

लघुः प्लुतो लघुः प्लुतो लघुर्द्रुतः प्लुतः।
द्रुतद्वयं द्रुतद्वयं प्लुतश्च भद्रमण्डले॥

20 मात्राः।

तालप्रस्तारः

भद्रवाहिनी—मेलरागः (ज्योतिस्स्वरूपिणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स प म ग रि स.

मञ

भद्रसारङ्गलीला—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मञ

भद्रा—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिको वा पञ्चमात्रिको वा चतुर्मात्रः पञ्चमात्रिकः द्वौ चतुर्मात्रिकौ एकः पञ्चमात्रिकः।

विरहाङ्कः

भम्माणपञ्चमः—रागः

षड्जांशो मध्यमन्यासो मध्यमाजातिसंभवः।
भम्माणपञ्चमो रागो द्विश्रुतिस्वरदुर्बलः॥

मोक्षः

षाड्जीधैवतिकोद्भूतो भवेद्भम्माणपञ्चमः।
षड्जग्रहांशकन्यासः पूर्णः काकलिकायुतः॥
षड्जादिमूर्छनायुक्तः आरोहीवर्णको भवेत्।
प्रसन्नमध्यालङ्कारो भवेद्भम्माणपञ्चमः॥

हरिः

षड्जन्यासः पञ्चमांशो धैवतांशोऽथवा पुनः।
गान्धारसप्तमाल्पश्च षड्जमध्यासमुद्भवः॥

षड्जांशोमध्यमन्यासः शृङ्गारैकरसाश्रयः।
मिथिलाखण्डलेनोक्तः पुनर्भम्माणपञ्चमः॥

नान्यः

भम्माणपञ्चमः पान्थः स्वल्पद्विश्रुतिकस्वरः।

कश्यपः

पूर्णश्च पान्तो धान्तो वा सांशो भम्माणपञ्चमः।

मतङ्गः

भम्माणी—रागः

मालापञ्चमसंभूता भम्माणी चात्र लक्ष्यते।
मन्द्रतारा च षड्जे स्यान्न्यासांशग्रहपञ्चमः॥

गान्धारे पञ्चमे चापि बहुत्वं समुपेयुषी।
ऋषभेण क्वचित्त्यक्ता विभाषेयमुदीरिता॥

हरिः

न्यासांशग्रहपञ्चमषड्जगताराच मन्द्रमध्या च।
गान्धारधैवताल्पा रिषभविहीना तु भम्माणी॥

नान्यः

समन्द्रा षड्जतारा च ग्रहन्यासांशपञ्चमा।
स्वल्पधैवतगान्धारा भम्माणी रिषभाल्पका॥

मतङ्गः

मालापञ्चमसंभूता समन्द्रा षड्जतारभाक्।
पञ्चमांशग्रहन्यासा विभाषा वृषभोज्झिता॥
गान्धारधैवताभ्यां च भम्माणी कथितोत्सवे।

जगदेकः

भयम्—स्थायिभावः

स्त्रीनीचप्रकृतिकं गुरुराजापराधश्वापादशून्यागाराटवीपर्वतगहनगजादिदर्शननिर्भर्त्सनकान्तारदुर्दिननिशान्धकारोलूकनक्तंचरारावश्रवणादिभिरुत्पद्यते। तस्य प्रकम्पितकरचरणहृदयकम्पनस्तम्भनमुखशोषजिह्वापरिलेहनस्वेदवेपथुत्रासपरित्राणान्वेषणधावनोत्क्रुष्टादयोऽनुभावाः।

अत्र आर्या

करचरणहृदयकंपैः स्तम्भनजिह्वोपलेहमुखशोषैः।
स्रस्तसुविषण्णगात्रैस्त्रासाभिनयः प्रयोक्तव्यः॥

भरतः

—सन्ध्यन्तरम्

भयं त्वाकस्मिं कत्रासः।

सिंगः

भयं भीतिः। यथा—मालत्या अघोरघण्टा

सागरः

भयम्

भयन्नाम वदन्त्यार्याः सहसात्मविघातिनी।
पुरः प्रतीते चित्तस्य विक्रियां रोमहर्षणीम्॥

भावविवेकः

भयानकः—रसः

अथ भयानको नाम भयस्थायिभावात्मकः। स च विकृतरवसत्वदर्शनशिवोलूकत्रासोद्वेगशून्यागारारण्यमरणस्वजनवधबन्धनदर्शनश्रुतिकथादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। तस्य प्रवेपितकरचरणनयनचपलपुलकमुखवैवर्ण्यस्वरभेदादयोऽनुभावाः। भावाश्चास्य स्तम्भस्वेदगद्गदरोमाञ्चवेपथुस्वरभेदवैवर्ण्यशङ्कामोहदैन्यावेग

भरतः

विकृतरवोऽट्टहासादिः। सत्वानां पिशाचानाम्। त्रासोद्वेगौ परगतौ। भयं तावत्स्त्रीनीचादिषु वक्ष्यते, नोत्तममध्यमप्रकृतिषु। तेपि तु गुरुभ्यो राज्ञश्च भयं दर्शयेयुः। अप्रभुत्वं चामात्यानाम्। यथाह-

"स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि" इति (रत्ना १,७.)

भयस्य कृतकत्वविचारः अभिनवगुप्तव्याख्यायां(नाट्यशा ६,७५) द्रष्टव्यः

अकृत्रिमं कृत्रिमं चेत्यत्र द्वेधा प्रवर्तते।
स्त्रीषु नीचप्रकृतिषु मध्यमेष्वपि वास्तवम्
पुरुषेषूत्तमेष्वेतद्वास्तवं नेष्यते बुधैः॥

विप्रदासः

गुरुभ्यः स्वामिनो वापि भीतः स्याद्विनयान्वितः
तेनोत्तमोऽपि कुर्वीत निर्भयः कृत्रिमं भयम्॥
इत्युक्तेः कृतकोऽपि भयानकभेदो लक्ष्यः।

रसविवेकः

भय इतिप्रायो धातुस्याद्भयवाचकः।
चलनं भयशब्दार्थ इति विद्वद्भिरुच्यते।
बिभेति भाययत्यस्मात्कर्मणेति यथाक्रमम्॥

किञ्चिच्चलति कस्माच्चिद्भयात्तेनैव हेतुना।
चाल्यते च यतस्तस्माद्भयं तु चलनात्मकम्।
भयेनाकायतोर्जन्तोर्जायते स भयानकः।

शारदातनयः

स्त्रीनीचप्रकृतिर्भयानकरसः संपद्यतेऽसौ भयात्
रक्षोभूतपिशाचघोरसमराराविश्मशाने क्षणात्।
ज्ञेयः साहसिकस्तथैव कृतको द्वेधा पुनस्सूरिभिः
शङ्कात्रासविमोहरोमपुलकैः प्रायैर्विभावैर्युतः ॥

स्तम्भेन गात्रस्य मुखस्य शोषैरुरःप्रकम्पेन च रोमहर्षैः।
संस्वेदहङ्मीलनदुर्विलापैः स्व......कृतिनाभिनेयः॥

भूपालदेवगुरुशासनलङ्घनेन प्रौढारिचौर्यपरयोषिदतिक्रमेण।
संपद्यते किल रसः कृतकाभिधानो भावाद्भवेदिह भयानक एव लोके ॥

जगद्धरः

भयानका—दृष्टिः

स्फुरदुद्वृत्ततारा च स्तब्धोद्वृत्तपुटद्वये।
दृष्टिर्भयानका योज्या भयोत्पादनकर्मणि॥

सोमेश्वरः

स्तब्धोभयपुटात्यर्थं वलमानकनीनिका।
दृश्यात्पलायमानेव या दृष्टिस्सा भयानका॥

विप्रदासः

अत्यन्तचञ्चलाव्यक्ततारा स्तब्धपुटद्वया।
भयानका दृष्टिरियं रसे ज्ञेया भयानके॥

वेमः

भयान्विता—दृष्टिः

विस्फारितपुटद्वन्द्वा त्रासचञ्चलतारका।
निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता॥

सोमेश्वरः

भरणीहस्तः

दीर्घौ कनिष्ठिकाङ्गुष्ठौ पूर्वोक्तशुकतुण्डके।
स एव चलहस्तश्चेद्भरण्यां सम्प्रयुज्यते॥

शृङ्गारः

पूर्वोक्तेति। योनिवद्धृते इत्यर्थः।

भरण्यभिनयः

शुकतुण्डहस्तेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

भरतः

नाट्यशास्त्रकर्ता। कालः क्रै. पू. ४०० वर्षे स्यादिति अस्माकं मतम्।

भरतकल्पलतामञ्जरी

कर्ताऽस्य न ज्ञायते। बेङ्गलूर नगरे मुद्रितः। मेलकर्तृराग-निर्णये प्रामाणिकत्वेन तद्देशीयैः स्वीक्रियते।

भरतज्ञकुलेश्वरः—देशीतालः

यथार्थगणविन्यासो भरतज्ञकुलेश्वरः।
ऽ ।। ऽ । ऽ ऽ ऽ ।

लक्ष्मणः

भरतबालबोधः

अयं ग्रन्थः नाट्यशास्त्रव्याख्यारूपः। सङ्गीतशिरोमणौ स्मृतोऽयं ग्रन्थः। नोपलब्धोऽद्यापि।

भरतभाष्यम्

नान्यदेवकृतसरस्वतीहृदयालङ्कारनाम्नो नाट्यशास्त्रव्याख्यानस्य नामान्तरम्।

भरतमितिः

नाट्यशास्त्रव्याख्या सिङ्गणार्यरचिता। अल्लयवेमभूपप्रौढदेवरायादिसभासु प्रसिद्धः सिङ्गणार्यः। सिङ्गणार्यपौत्रेण विट्ठलेन सङ्गीतरत्नाकरान्ध्रव्याख्यायामुक्तम्।
क्रै. प. १४०० आसीत्।

भरतरत्नाकरः

हनुमत्संहिताया नामान्तरम्।

भरतवार्तिकम्

राहुलकृतम्। वार्तिकादस्मात् अभिनवादयः श्लोकानुदाहरन्ति।

भरतसङ्ग्रहः

विद्याचक्रवर्तिकृतः। कालः क्रै. प. १२८०

भरतसारसङ्ग्रहः

चिक्कदेवरायकृतः। कालः १७०० अत्र हरिपालीयरत्नाकरस्थविषया एवानूदिताः।

भरतसारसङ्ग्रहः

अस्य कर्ता मुडुम्बि नरसिंहाचार्यः गोदावरीप्रान्तीयः ग्रन्थोऽयं संस्कृतान्ध्रभाषयोः मूलतत्परिवर्तनरूपेण वर्तते। मुख्यतया अङ्गाभिनयो निरूपितः। कालः क्रै. प. १७५०। अन्योऽपि एतन्नामा ग्रन्थः जगज्ज्योतिर्मल्लकृतः संस्कृतभाषायां वर्तते।

भरतार्णवः

नन्दिकेश्वरकृतः। अभिनवगुप्तेन तण्डुमुनिशब्दौ नन्दिभरतयोः पर्यायावित्युक्तम्। तण्डुभट्टमतं ज्यायसेनापतिना करणलक्षणेषु स्मृतम्। अत्र उपलब्धभागस्तु गुहेशभरतमिति लेखकेन लिखितम्। ग्रन्थेऽस्मिन्, याज्ञवल्क्य, गौरी, कमलमन्दिरा,

सदाशिवमतादयः स्मारिताः। उपलब्धभागः लेखकैरशुद्धीकृत इति, विचारपरमेष्ठिबिरुदस्य हरिपालदेवस्य श्लोकानां बहूनामन्तर्भावितत्वाद्ग्रन्थोऽयमशुद्ध इति च ज्ञायते। भरतार्णवः चतुर्लक्षग्रन्थसंमित इति केनचिदुक्तम्। नृत्तभाग एवाल्पः लभ्यते। तस्यानुवाद औमापते गीतखण्डे विद्यते।

भरतार्णवपारीणः—देशीतालः

भरतार्णवपारीणे द्रौ लौ षोढा ततो द्लौ।

० ० ।। ० ० ।। ० ० ।। ० ० ।। ० ० ।। ० ० ।। ० ।

गोपतिप्पः

भरतार्थचन्द्रिका

पार्वत्या कृता इति नन्दिकेश्वरेण भरतार्णवे दशमाध्याये उक्तम्।

भरतोत्तरम्

अस्य कर्ता कीर्तिधर इति ज्ञायते। अयं ग्रन्थः सर्वेश्वरेण स्मृतः। नाद्यापि लब्धः। अस्य व्याख्या धनञ्जयकृता वर्तत इति वदन्ति। नोपलब्धा नाद्यापि। "शेषमुत्तरतन्त्रेण कोहलः कथयिष्यतीति" भरतेन उक्तत्वात्, तच्छिष्येण कोहलेन प्रणीतमपि भवेदिति चाभिप्रयन्ति।

भर्गभूपालरागध्यानम्

वृषाधीशपात्रं सुवर्णभगात्रं
गदाखड्गशार्ङ्गारिशङ्खारिहस्तम्।
चतुर्बाहु......लोलं भजेहं
त्रिमूर्त्यात्मकं भर्गभूपालदेवम्।

रागसागरः

भर्मकेसरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स ध नि ध म ग रि स.

मञ्ज

भल्लातः—रागः

भल्लातोऽथ भवेद्रागो हिन्दोलकसमुद्भवः।
षड्जेनांशग्रहन्याससंपन्नो वर्जितर्षभः।
षाडवो धैवते मन्द्रः कथितो रागवेदिभिः॥

हरिः

भल्लाता—उपाङ्गरागः

छेवाड्युपाङ्गं भल्लाता ग्रहांशन्याससषड्जका।
धमन्द्रारिस्वरत्यक्ता शृङ्गारादौ प्रगीयते।
भाषाङ्गत्वेऽप्युपाङ्गत्वं भल्लाताया इहोदितम्॥

भट्टमाधवः

भल्लाती—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ० म ० प ० ० नि ० स.
(अव) स ० नि ० ० प ० म ० ग रि ० स.

—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि ग म रि स.

मञ्ज

भल्लातीरागध्यानम्

हस्ताग्रनिहितवीणां कुसुमसमूहेन भूषिताभ्युदयाम्।
हरिमणिसमनीलाङ्गी मम मनसि विचिन्तयामि भल्लातीम्॥

रागसागरः

भल्लारिका रागः

हिन्दोलकस्वरे छाया सहा भल्लारिका भवेत्।
षड्जांशग्रहणन्यासा रिहीना षाडवा भवेत्।
धमन्द्रा...........शृङ्गारे विनियोगभाक्॥

जगदेकः

भवकेसरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग ध नि स.
(अव) स नि ध ग रि स.

मञ्ज

भवप्रिया—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ध नि ० ० स.

मञ्ज

भवमनोहरी—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध प नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग म रि स.

मञ्ज

भवसिन्धुः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि प म ग म रि स.

मञ्ज

भवानी—मेलरागः (भवप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

भव्यलीला—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मञ्ज

भागः—प्रबन्धावयवः

यस्योद्ग्राहपदं भिन्नं पूर्वार्धेन समन्वितम् ।
गीयते यत्र गीतज्ञैः स भागः कथ्यते बुधैः ॥

सोमेश्वरः

भाग्यरञ्जनी—मलरागः (खरहरप्रियामलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स प म ग रि स.

मञ्ज

भाणः—नृत्तरूपकम्

हरिहरभानुभवानी स्कन्धप्रमदाधिपस्तुतिनिबद्धम् ।
उद्धतकरणप्रायं स्त्रीवर्जं वर्णनायुक्तम् ॥

गुणकीर्तनप्रकाशनगाथाभिर्देवतास्तुतिनिबद्धा ।
गायनसहोक्तियुक्तोदात्तेन विभूषितप्रायम् ॥

त्रिचतुःपञ्चवितालैर्विश्रामैस्सप्तभिः परिच्छिन्नैः ।
अर्धोद्ग्राहनिवारणसङ्ख्यातैः कुत्रचिन्नियमम् ॥

समविश्रामैर्विविधैः विभूषितं पञ्चमे विपरिवर्तेत ।
गाथामात्रा द्विपथकपाठ्येनालङ्कृतं ललितम् ॥

वर्णोऽथ मत्तपालीसभम्रतालावनन्तरं गाथा ।
अनुभम्रतालमात्रे प्रथमे स्याद्भम्रतालश्च ॥

गाथाद्विपथवसन्ताः विश्रामे स्युर्द्वितीये तु ।
मात्राविषमच्छिन्ना सभम्रताला भवेद्रथ्या ॥

मार्गणिका स्याद्धार्धा स्यात्तालविकारे तृतीये तु ।
रथ्या द्विपथवसन्तकरथ्यातालाश्चतुर्थे स्युः ॥

रथ्याऽथ भम्रतालो मार्गणिका द्विपथविषमाश्च ।
पञ्चमके षष्ठे वा रथ्या नव भम्रतालाः स्युः ॥

द्विपथकमार्गणिके च स्यातामथ सप्तमे च विश्रामे ।
रथ्याऽथ भम्रतालः शुद्धे भाणे क्रमः प्रदिष्टोऽयम् ॥

सङ्कीर्णभाणभरितः सङ्करनाम्नायमुभयसंयोगात् ।
किञ्चिदनुद्धतभावस्तालक्रमवर्जितश्च चित्रोऽयम् ॥

इति शुद्धसङ्कीर्णः चित्रोऽयमिति त्रिधा भवेद्भाणः ।
यदि चैष शुद्धभाणः शुद्धस्सङ्कीर्णयाऽथ संकीर्णः ॥

सर्वाभिर्भाषाभिः विचेष्टितैर्विचित्रः स्यात् ।
अयमुद्धतोऽथ ललितो भाणो ललितोद्धतश्च भिन्नः स्यात् ।
अर्थानामौद्धत्याल्ललितः स्यादुभयभावाच्च ॥

यद्दुष्कराभिधेयं चित्रं चात्युद्भटं च यद्भवति ।
तद्भाणकेऽभिधेयं युतमनुतालैर्वितालैश्च ॥

तस्यान्तर्भावो यो भाणोऽसौ नन्दिमालिनामास्यात् ।
भिन्नः कैश्चित्कथितो भरतमतं सम्यगविदित्वा ।
आकाशपुरुषमुद्दिश्य वस्तु यत्पठ्यतेऽथवा क्रियते ।
विशेषोद्धात्यभावात्मा प्रयोगो यत्र दृश्यते ।
भाणस्स नन्दिमालीति नाम्ना कविभिरुच्यते ॥

शारदातनयः

—रूपकम्

आत्मानुभूतशंसी परसंश्रयवर्णनाविशेषः विविधाश्रयः एकहार्यः (एकया नार्या हार्यः "भाण इत्येकाकिन्या नार्या हार्योऽङ्गहारिण्येति" यत्र परवचनमात्मवचनैः सान्तरैर्ग्रथितं वाच्यं च भवेत् । आकाशपुरुषा यत्र व्याहरन्ति धूर्तविटानां संप्रयोगो नानावस्थाभिः सुखदुःखात्मकाभिश्चोपेतः एकाङ्कश्च भाणः । यथा पद्मलेखा ललितनागरः । अस्य लास्याङ्गान्यवश्यकानि ।

सागरनन्दी

कोहलादिभिराचार्यैरुक्तं भाणस्य लक्षणम् ।
लास्याङ्गदशकोपेतं सम्यगुत्पाद्यवस्तुकम् ॥

भारतीवृत्तिभूयिष्ठं शृङ्गारैकरसाश्रयम् ।
परस्यात्मानुभूतार्थधूर्तचारित्रवर्णनम् ॥

तत्तद्विटोक्तिप्रत्युक्तिविहिताकाशभाषितम् ।
मुखनिर्वहणप्रायसन्धियुग्रूपकं च यत् ॥

एकाङ्कं च वदेद्भाण इति विद्वद्भिरुच्यते ।
अपरे नृत्यभेदास्तु गुल्मशृङ्खलिकालताः ।
भेद्यकं चेति चत्वारः कथ्यन्तेऽत्र मनीषिभिः

शारदातनयः

लास्याङ्गदशकलक्षणं गुल्मादिलक्षणं तु पृथग्दत्तम् ।

उदाहरणम्—शूद्रककृतः पद्मप्राभृतकः । उभयाभिसारिका वररुचिकृता । पादताडितकं श्यामिलककृतम् ।

—अवनद्धवाद्यम्

भाणोऽङ्गुलैः स्यात्परिधौ मितो द्वादशभिस्तदा ।
नवभिस्तु पलैः क्षिप्तोऽथवा द्वादशभिर्भवेत् ॥

सार्धैर्झल्लरिकावत्स्याच्छेषं लक्षणमस्य तु ।
अनुक्ताविह धातूनां ग्रहः स्यात्ताम्रकांस्ययोः ॥

कुम्भः

भाणः

नृसिंहसूकरादीनां वर्णानां जल्पयेद्यतः ।
नर्तकी तेन भाणः स्यादुद्धताङ्गप्रवर्तितः ॥

अत्र केवलमुद्धतमेव कार्यम् ।

वेमः

भाणिका—नृत्तरूपकम्

उदात्तनायिका सूक्ष्मनेपथ्यविभूषिता एकाङ्का कैशिकीभारतीवृत्तिप्रधाना मन्दपुरुषा। यथा कामदत्ता। भाणिकाया अङ्गानि सप्त, विन्यासः उपन्यासः विरोधः अनुवृत्तिः साध्वसं समर्पणं संहार इति।

सागरनन्दी

अमृतानन्दी तु—मुखनिर्वहणोपेतेत्यधिकं वक्ति।

डोम्भीव बाणिकोदात्तनायिकैकाङ्कभूषिता।
कैशिकीभारतीप्राया वीरश्रृङ्गारमेदुरा॥

श्लक्ष्णनैपथ्यभाङ्मन्दोत्साहपूरुषनायका।
अङ्गानि तस्यास्सप्त स्युः कामदत्ता यथा कृता॥
अस्या लास्याङ्गदशकं यथायोगं प्रयुज्यते।

शारदातनयः

बालक्रीडानि युद्धानि तथा सूकरसिंहजा।
ध्वजादिना कृता क्रीडा यत्र सा भाणिका स्मृता॥

अत्रापि षिद्गडवन्नृत्तं मन्तव्यम्। वेमः

भाणी—नृत्तरूपकम्

सुकुमारतः प्रयोगाद्भाणोऽपि च भाणिका भवति।
दिव्याभिश्चारीभिर्विवर्जिता ललितकरणसंयुक्ता॥

तालान्तरालनृत्ता क्वचिदपि रथ्यादिसङ्कलिता।
अर्धोद्गाहनिवारणगायनसवसन्तमत्तपालीभिः॥

विश्रामैश्च विहीना स्त्रीयोज्या वर्जितोत्तालैः।
वस्तूनि भाणिकायां नव दश वा नियमतो विधीयन्ते॥

नवमादिपञ्चकेषु स्थानेषु च भग्नतालः स्यात्।
स्थानान्तरेषु चास्याः लयकालविधिर्यदृच्छया क्रियते॥

विविधवचोविन्यासैः सभ्यजनोत्साहसंपत्तिः।
लास्याङ्गसन्धिनियमो भाणवदेवात्र भाणिकायाः स्यात्॥

अथ भाण्यङ्गिश्रृङ्गारा श्लक्ष्णनैपथ्यनायिका।
गर्भावमर्शहीना च मुखादित्रयभूषिता॥

स्वल्पवृत्तप्रबन्धा च पीठमर्दविटान्विता
विदूषकेन सहिता दशलास्यसमन्विता।
पाञ्चालरीतिनियता भवेद्वीणावती यथा॥

शारदातनयः

दिव्याभिः। आकाशचारीभिः। ललितकरणेति। अष्टोत्तरशतकरणेषु ललितैः संयुक्ता। रथ्या—तालभेदः। मत्तपाली। नेपथ्यरङ्गस्थलभिन्नदेशः। विश्रामाः विरामाः। उत्तालैः उद्धततालैः। भग्नतालः भङ्गतालविशेषः। लास्याङ्गानि—दश। मुखादित्रयं। मुखं, प्रतिमुखं, निर्वहणम्।

एकाङ्का विटविदूषकपीठमर्दशोभिता श्रृङ्गाररसा स्वल्पाचलकाव्या दशलास्याङ्गशोभिता। यथा वीणावती।

सागरनन्दी

अन्यचित्रकथैकाङ्का दशलास्याङ्गशोभिता।
भाणी श्रृङ्गारसंपन्ना पीठमर्दादिरञ्जिता॥

शुभङ्करः

भाण्डम्—अवनद्धम्

कल्याणे च मुखे चैव भाडिधातुं प्रचक्षते।
मुखकल्याणकारत्वाद्भाण्डमाहुर्मनीषिणः॥

अथवा भणधातोस्तु शब्दार्थादुपजायते।
भणतीत्येव भाण्डमित्यूहनीयं सुबुद्धिभिः॥

नान्यः

भाण्डकूटम्

श्रुतिवाद्यशब्दे द्रष्टव्यम्।

भाण्डी—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ० ० ० प ० ध ० ० स.
(अव) स ० नि ध ० प ० म ० ग रि ० स.

मेललक्षणे

भानवी—गतिः

भानोर्गतिरिवालक्ष्या स्यान्नटस्य च नृत्यतः।
सा भानवी गतिः प्रोक्ता सज्जनैकमनोरमा॥

देवेन्द्रः

भामिनी—प्राकृते द्विपदी

विषमा — स स स -
समा — भ भ भ ग

विरहाङ्कः

भारतः—न्यायप्रविचारः

वामहस्तेन फलकं दक्षिणेन कृपाणकम्।
गृहीत्वा सम्प्रसार्यैव समुत्क्षिप्य च तत्पदम्॥

पार्श्वयोरुभयोः कुर्यात्फलकभ्रमणं मुहुः।
ततश्च परितःशीघ्रं भ्रामयित्वा कृपाणकम्॥

ततश्शिरः कपोलान्ते करं खड्गसमन्वितम्।
उद्वेष्टयेत्ततो मूर्ध्नः पर्यन्ते फलकस्य तु॥

विधाय भ्रमणं कट्या शस्त्रपातनकृद्भवेत्।
विधिरेष प्रयोक्तव्यो भारते नाट्यवेदिभिः॥

वेमः

भारती—वृत्तिः

भोजेन भारतीवृत्तिर्धर्मश्रृङ्गाराङ्गतयोक्ता। तदुच्यते—तत्र भारतीवृत्तिः पौरस्त्या प्रवृत्तिः। पाञ्चाली रीतिः। स्वकीया नायिका।

वीरोदात्तश्च नायकः। तत्र भारतीवृत्तिः तदनुरूपा। स्वरूपाङ्गत्वात्। तथाहि—

या वाक्प्रधानात् नृवरप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतपाठ्ययुक्ता।
स्वनामधेयैर्भरतप्रयोज्या सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः॥

तदङ्गानि प्ररोचना, प्रस्तावना, वीथी, प्रहसनमिति। सा तु वाक्प्रधानेत्यनेन श्रुतिस्मृत्युक्तविधिवाक्यानामवश्य विधेयतां प्रतिपादयति। नृवरप्रयोज्येत्यनेनाधिकारिणो निर्दिशति। स्त्रीवर्जितेत्यनेनानधिकारिणो निरस्यति। संस्कृतपाठ्ययुक्तेत्यनेनान्तर्वेद्यां न म्लेच्छितव्यमित्यभिधत्ते। अङ्गेषु प्ररोचनयार्थवादं द्योतयति। वक्तव्यार्थे प्रशंसापरं हि वचः प्ररोचना। प्रस्तावनयेतिकर्तव्यताक्रमं बोधयति। प्रस्तुतवस्तूपपादनावसरसूचकं हि वाक्यं प्रस्तावना। वीथ्यां परिप्रश्नोत्तरप्रत्युत्तरादिभिरनुवादविधानाद्विपर्ययाज्ञानादीन् संशयादीनपनयति। उद्घात्यकादीनां अङ्गानां हि प्रवृत्तिपरिपाटी वीथी। प्रहसनेन तु स्वधर्मान्नचलितव्यं नियमयति। स्वधर्मचलितानां हि तापसादीनां उपहासपरं वचःप्रहसनम्। सेयं भारती वृत्तिः चतुरङ्गा धर्मश्रृङ्गारस्याङ्गम्।

भोजः

या वाक्प्रधाना पुरुषप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतपाठ्ययुक्ता।
स्वनामधेयैर्भरतैः प्रयुक्ता सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः॥

भरतः

स्त्रीवर्जितेति। कैशिकीप्राधान्यावकाशं गमयति। संस्कृतेति वचसा प्राकृतपाठ्यलालित्यात्कैशिकीमवश्यमाक्षिपेदिति सूचयति। भरतैरिति। नटैः, स्वतो वंशकरं नामधेयं येषां भरतसन्तानत्वात्तद्धिते भरताः।

अभिनवः

सर्वरूपकगामिन्या मुखप्ररोचनोत्थिता।
प्रायस्संस्कृतनिश्शेषरसाढ्या वाचि भारती॥

सर्वरूपकेष्वभिनेयानभिनेयेषु गमनशीलादिप्रायस्तन्मयत्वाद्वर्णनाय आमुखप्ररोचनयोरुत्थितः प्रायो बाहुल्येन संस्कृतेन सर्वरसैश्च दीप्ता वाचि वाग्व्यापारविषये वाग्व्यापारात्मिका भारती।

रामचन्द्रः

नाममात्रसमुद्दिष्टाश्चतस्रो वृत्तयो मया।
एकीभावस्तु सर्वासां भारत्यामेव दृश्यते॥

सागरनन्दी

भारत्यङ्गानि

प्ररोचनाऽऽमुखं चैव वीथी प्रहसनं तथा।

भरतः

भार्गवप्रियः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः।
प ध नि ग म ?

नान्यः

भार्गवाङ्कः—देशीतालः

पताभ्यां भार्गवाङ्कः स्यात्।
ऽऽऽ।

कुम्भः

भावः—अनुभावः

अङ्गजोऽनुभावः।

वागङ्गमुखरागैश्च सत्त्वेनाभिनयेन च।
कवेरन्तर्गतं भावं भावयन्भाव उच्यते॥

देहात्मक भवेत्सत्त्व सत्त्वाद्भावः समुत्थितः।
भावात्समुत्थितो हावो हावाद्धेला समुत्थिता॥

भरतः

हावाद्भाव इति कीर्तिधरादयः।

भरतवचनात्क्रमेणैतेषां हेतुभावः। तथापि परम्परया तीव्रतमसत्त्वस्याङ्गस्यैव करणत्वादङ्गजा इत्युक्ताः। एवं च परस्परसमुत्थितत्वेऽप्यमीषामङ्गजत्वमेव। यथाहि—कुमारीशरीरे प्रौढतरकुमार्यन्तरगतहेलावलोकने हावोद्भवो भावश्चेदुल्लासितपूर्वः। अन्यथा अनुभावस्यैवोद्भवः। एवं भावेऽपि दृष्टे हावो हेला वा। यदा तु हावावस्थोद्भिन्नपूर्वा परत्र च हेला दृश्यते तदा हेलातोऽपि हेला। एवं हावाद्भावः, भावाद्भाव इत्यपि वाच्यम्। एवं परकीयभावादिस्मरणात्सरसकाव्यादेरपि हेलादीनां योगो भवति। एतदन्योन्यसमुत्थितत्वम्। तत्राङ्गस्याल्पो विकारोऽन्तर्गतवासनात्मतया वर्तमानं रत्याख्यं भावं भावयन् सूचयन् भावः। यथा—दृष्टिस्सा रसतामित्यादि।

अभिनवः

चित्तस्याविकृतेस्सत्त्वं विकृतेः कारणे सति।
ततोऽल्पा विकृतिर्भावो बीजस्यादिविकारवत्॥

ततो मनोविकारस्य भावत्वं प्रकटीकृतम्।
(वागादिभिः) भावयन्बहिरन्तस्थानर्थान्भाव उदाहृतः॥

शारदातनयः

अत्र चित्तशब्दो मनोवाची। नचान्तःकरणपरिगणितचित्तवाची। निर्विकारस्य बीजस्यादिमो विकारः उच्छूनावस्था। चित्तस्य प्रथमः परिस्पन्दो भावः।

नरसिंहः

कान्तस्य दृष्टिपथतस्तिरोधातुमिवेच्छति।
लज्जयाऽधोमुखी मुग्धा तिर्यग्विक्षिप्तलोचना॥

प्रियं पश्यत्यतिशयजातरोमाञ्चकञ्चुका।
तत्क्षणोद्भूतमदनाचार्यशिक्षोपदेशतः।
यत्तस्यां जायते चेष्टा स भावश्शाक्यसम्मतः॥

कुम्भः

—देशीलास्याङ्गम्

गीतं नृत्यानुगं यत्र नाट्यं च विलसल्लयम्।
समासाद्य मुदं यत्र पात्रं पुष्यत्कलाङ्कुरान्।
नृत्येद्विलासमधुरं तदासौ भाव उच्यते॥

अशोकः

यत्र नृत्यानुगं गीतं नाट्यं च लयसुन्दरम्।
पश्यन्ती हर्षमासाद्य पुष्यती च कलाङ्कुरान्।
सूच्यं हंसालसं नृत्ये स भावो भावनोदितः॥

कुम्भः

भावः

अधिष्ठितं यदर्केण मनस्सर्वैकसाक्षिणा।
तत्संस्कारवशादेतदमलं मनुतेऽखिलम्॥

तात्रोव मनस्सत्वं गुणैरस्पृष्टमुच्यते।
तस्माद्विकृतादाद्यस्पन्दो भाव उदाहृतः॥

व्यापारो यत्र नेत्रादेः शृङ्गारादिर्विभाव्यते।
अर्थसन्दर्भचातुर्यात्स भाव इति कथ्यते॥

शारदातनयः

भावकः—गायकभेदः

रसहानौ रसं धत्ते निर्भावे भावमानयेत्।
अलङ्करोति वैदग्ध्याद्भावकस्सोऽभिधीयते॥

सोमेश्वरः

भावाः

भावानिदानीं वक्ष्यामः। किं भावयन्तीति। उच्यते। वागङ्गसत्त्वोपेतान् काव्यार्थान् भावयन्तीति भावाः। भू इति करणे धातुः। भावितं कृतमित्यनर्थान्तरम्, लोकोपि च सिद्धमहो...... रसेन वा सर्वमेव भावितमिति।

विभावेनोद्धृतो योर्थस्त्वनुभाव्येन गम्यते।
वागङ्गसत्त्वाभिनयैः स भाव इति संज्ञितः॥

वागङ्गमुखरागेण सान्त्वनाभिनयेन च।
कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते॥

नानाभिनयसंबद्धान् भावयन्ति रसानिमान्।
यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः॥

भरतः

भावार्थः

योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः।
शरीरं व्याप्यते तेन शुष्ककाष्ठमिवाग्निना॥

भरतः

भावकृतिः—क्रियाङ्गरागः

क्रियाङ्गद्वितयं भावकृतिर्नागकृतिस्तथा।
लक्ष्यमार्गाप्रसिद्धत्वान्न सम्यगिह लक्षितम्॥

कुम्भः

भावजाभिनयः

एतदेव विना हस्तपादभेदक्रमं दृशा।
संसूचितं शिरोभेदैः भावजाभिनयो मतः॥

शृङ्गारः

एतदिति सूचकाभिनयः।

भावना—वाक्यार्थः

तत्रान्यपदानुकूलो भवन्तं प्रयुञ्जानः पुरुषव्यापारः करोत्यर्थो भावनेत्युच्यते।

भोजः

औदासीन्यदशायां तु पुमान् येन प्रपद्यते।
स यत्नो यागहोमादौ भावनेत्यभिधीयते॥

—चित्तवृत्तयः

अन्तःकरणवृत्तीनामानन्त्येऽपि पुरातनैः।
प्रोक्ता एकोनपञ्चाशत्तत्प्रयोगाद्रसोदयः॥

तेष्वष्टौ स्थायिनः पूर्वे त्रयस्त्रिंशत्ततः परे।
सञ्चारिणः परे त्वष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः॥

लोके रत्यादयोऽवस्थाभेदा रामादिषु स्थिताः।
य एते ते च कविभिर्नटश्चाभ्यासपाटवात्॥

काव्ये नाट्ये वर्णनात्तु स्वे चेतस्यनुसंहिताः।
रसा भवन्तीति भावा भावयन्तीति वा स्मृताः
स्थायिनस्तु भवन्तीति भावयन्तीति चेतरे॥

विप्रदासः

भावप्रकाशः

शारदातनयकृतः। दशपरिच्छेदात्मकोऽयं ग्रन्थः। रसभावलक्षणे नाट्यलक्षणे च परां काष्ठां लभते। अत्र कल्पतरुयोगमाला-शङ्ककाभिनवगुप्तभोजव्यासवासुकिमतानि बहूनि संसूचितानि वर्तन्ते। रूपकलक्षणे बौद्धानां ब्राह्मणानां च मतद्वयमपि अनूदितं वर्तते। काव्यकामधेनुरिति ग्रन्थः भावप्रकाशपरिवर्तरूपो दृश्यते।

भावनेरिः—देशीनृत्तम्

रसभावाविद्दृष्ट्या यो भावनेरिरस उच्यते ।
आयते कान्तया दृष्ट्या स्थायिभावो रतिर्भवेत् ॥
तत्र स्निग्धा भावदृष्टिः धुतेन शिरसा युतः ।
हस्तेन त्रिपताकेन चमत्कारेण निर्मितः ॥
किञ्चिदन्तस्समाविष्टविचित्रभ्रान्ततारका ।
आकुञ्चितपुटा मन्दमध्यतीव्रतया क्रमात् ॥
तद्भावदृष्टिर्हृष्टा स्यात्सा यथा प्रतिपाद्यते ।
फुल्लगल्लाविशत्तारा किञ्चिदाकुञ्चिताचला ॥
निमेषिणी स्मिताकारा हृष्टा दृष्टिरुदाहृता ॥

इति हास्ये दृष्टिः ।

या त्वर्धपतिता स्तब्धपुटसंबद्धतारका
सा बाष्पमन्दसञ्चारा दीना दृष्टिरसौ मता ॥

इयं करुणे रसे ।

स्थिरोद्वृत्तपुटां रूक्षां किञ्चित्तरलतारकाम् ।
भ्रुकुटीकुटिलां दृष्टिं क्रुद्धां ब्रूते हरप्रियः ॥

इयं रौद्रे रसे । रौद्रः

भावाः

लोके ये हेतवस्तेषां सीता चन्द्रोदयादयः ।
उपादानं निमित्तं च काव्यशब्दैस्समर्पिताः ॥
नाट्ये नटैस्तदाकारानुकृत्याध्यक्षतां गताः ।
भावान्विभावयन्तीति ते विभावास्तथा स्मृताः ॥
लोके रत्याद्यवस्थानां कार्यरूपा भवन्ति ये ।
भ्रूविक्षेपकटाक्षाद्यास्ते च शब्दसमर्पिताः ॥
काव्येषु कविभिर्नाट्ये नटैस्साक्षादिवार्पिताः ।
अनुभावा इति प्रोक्ताः भावानामनुभावनात् ॥
विभावैर्जायमानत्वमनुभावैः प्रकाशनम् ।
तुल्यतुल्ये च सर्वेषु भावेषु व्यभिचारिता ॥
रसचर्वणपर्यन्तं यस्य स्याद्व्यभिचारिणः ।
व्याभिस्स एव भावः स्यात्स्थायी सञ्चारिणः परे ॥
अनवस्थितजन्मानो भूमौ भूयः स्वभावतः ।
स्थायिनां रसनिष्पत्तौ चरन्तो व्यभिचारिणः ॥
विशेषेणाभिमुख्येन चरन्ति स्थायिसागरे ।
तरङ्ग इव येनैते तेन वा व्यभिचारिणः ॥
स्थाय्यवस्थामनापन्ना भवन्ति व्यभिचारिणः ।
सञ्चारिणोऽर्पिता नाट्ये सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥

विप्रलापः

तेषां । रसभावानाम् । काव्यशब्दैरिति । केवलं काव्ये नाट्ये च व्यपदेश्यैः शब्दैरित्यर्थः । अर्पिताः व्यपदिष्टाः ।

स्थायिसञ्चारिभावेभ्यो न भिन्नास्सात्त्विका यतः ।
चित्तवृत्तिविशेषास्ते इति केचिदचूचुदन् ॥
न तच्चारु यतः स्थायिभावास्सञ्चारिणस्तथा ।
चित्तस्य परिणामास्ते साक्षात्स्तम्भादयः पुनः ॥
परिणामं हृदो द्वारीकृत्य ये संभवन्त्यमी ।
देहस्य परिणामास्तु सात्त्विका इति कीर्तिताः ॥
नन्वेवमनुभावास्यू रत्यादेरनुदर्शनात् ।
यथानुभावैर्गम्येत स्तम्भाद्यैरप्यसौ तथा ॥
भावात्मा व्यज्यते तस्मात्को विशेषेण योजयेत् ।
सत्यं यद्यप्यभिव्यक्तिफलाः स्युरुभयेऽप्यमी ॥
तथापि कर्तुं शक्यं न नटैर्विक्षिप्तमानसैः ।
भ्रूविक्षेपकटाक्षाद्याः सर्वे भेदादयं पुनः ॥
समाहितान्तःकरणैरेवाभिनयगोचरः ।
तस्मात्सत्त्वैकनिष्पन्नाः स्तम्भाद्यास्सात्त्विका मताः ॥
स्तम्भःस्वेदादिभिर्गम्या याः काश्चिच्चित्तवृत्तयः ।
तासु स्तम्भादयश्शब्दा वर्तन्ते लक्षणाबलात् ॥
तेन भावत्वमप्येषां मुख्यवृत्त्यैव युज्यते ।
रत्याद्याः स्थायिनो भावाः निर्वेदाद्यास्ततःपरे ॥
सञ्चारिणः परे भावाः स्तम्भाद्याः सात्त्विकाः स्मृताः ।
एकप्रयोगावगतास्ते प्रयोज्याः परस्परम् ॥
वर्तन्तेऽङ्गाङ्गिभावेन यथा भावा अमी तथा ।
रत्यादेरङ्गिनो भावा अङ्गाः स्युर्व्यभिचारिणः ॥
रत्यादेरङ्गिनस्सर्वेष्वङ्गं सञ्चारिणो यदि ।
अङ्गिभिस्तुल्यकालत्वमङ्गानां न्यायतो भवेत् ॥
यतो नाङ्गाङ्गिभावः स्यादर्थयोर्भिन्नकालयोः ।
चित्तवृत्त्यात्मकाश्चोक्ता भावा रत्यादयस्तु याः ॥
अन्तःकरणवृत्तिश्च बुद्धिरित्यभिधीयते ।
यौगपद्यं च बुद्धीनां नेष्यते तार्किकैर्मतम् ॥
मनसो लिङ्गमुत्पत्तिर्ज्ञानानां क्रमशालिनी ।
शब्दबुद्धिक्रियाणां च न स्थितिस्स्थायिनी मता ॥
तत्कथं तुल्यकालत्वं स्थायिसञ्चारिणोर्भवेत् ।
उपकार्योपकर्तृत्वं कीदृशं भिन्नकालयोः ॥
अत्र क्रमश्चित्तवृत्तिरूपत्वेऽप्यविरुद्धता ।
क्षणविध्वंसिनो ह्येते शक्तिरूपेण संस्थिताः ॥

पोष्यपोषकतां यान्ति नित्यचेतनसंश्रिताः।
विज्ञानेच्छाप्रयत्नानां तुल्यकालत्वमिष्यते ॥

तार्किकैरपि तेनात्र ज्ञानत्वेऽपि न दुष्टता।
अथवा विषयः पूर्वज्ञानं ज्ञानस्य भाविनः ॥

यत्रोत्तरोत्तरज्ञानपूर्वस्य...संभवः।
विद्यमानार्थविषयः प्रत्यक्षस्तेन गीयते ॥

तस्मात्सञ्चारिभिर्योगः स्थायिनां न विरुद्ध्यते।
ननु निर्वेदादयः स्युर्यथाङ्गं स्थायिनां तथा ॥

अन्येऽपि यान्त्यङ्गभावं निर्वेदादेस्ततः कथम्।
सञ्चारिण इति ज्ञेया निर्वेदाद्यास्तदुच्यते ॥

नात्र सञ्चारिभावत्वमनङ्गत्वस्य सूचकम्।
किन्त्वङ्गतया साचैषां प्रधानापेक्षया भवेत् ॥

न स्वाङ्गापेक्षया तेनाङ्गित्वं स्वाङ्गैः प्रवर्तताम्।
सोमाङ्गभूतस्य पशोः पुरोडाशोऽङ्गतां व्रजेत् ॥

तेनाङ्ग्यपि पशुस्सोमस्याङ्गतां भजते तथा।
तथा स्वाङ्गैरङ्गिनोऽपि चिन्ताद्या व्यभिचारिणः
अङ्गं रसस्याङ्गिनः स्युरिति सर्वमनाविलम् ॥

विप्रदासः

भास्वरम्—नाटकभेदः (सुबन्धुमते)

माला नायकसिध्यङ्गग्लानिस्तस्याः परिक्षयः।
मात्रावशिष्टसंहारः भास्वरे पञ्च सन्धयः ॥

एतस्मिन्नायके ख्याते तत्समोऽन्यः प्रतापवान्।
यदि स्यात्प्रतिपक्षश्च सा मालेति प्रकीर्तिता ॥

यथा हि चन्द्रगुप्तस्य नन्दनः प्रतिपूरुषः।
नायकं छलयित्वेष्टसिद्धिर्वा परिपन्थिनः ॥

एषा नायकसिद्धिः स्यान्मारीचेनेव रावणः।
दुर्गस्यान्यैर्विमर्दादिदर्शनं ग्लानिरिष्यते ॥

कपिभिर्वार्धिमुत्तीर्य लङ्कावेष्टनमेव तत्।
परिक्षयोऽत्र मोहादिर्नायकस्य रिपोर्बलात् ॥

सनागपाशबन्धादी रामलक्ष्मणयोरिव।
मात्रावशिष्टसंहारसन्धिरेकस्तु नाटके ॥

शुभबन्दीकृतस्त्रीणां तस्य शत्रोर्वधादथ।
तत्परीक्षास्थितिर्मात्रावशिष्टमिति कथ्यते ॥

यथा सीतापरिक्षेपे रावणानन्तरे कृते।
भारतीवृत्तिभूयिष्ठं वीराद्भुतरसाश्रयम्।
भास्वरं नाटकं बालरामायणमिदं यथा ॥ शारदातनयः

चन्द्रगुप्तनन्दनौ। प्रतिज्ञाचाणक्यनाटके प्राबे। मारीचेनेव रावण इत्यत्र मारीचवंचनाख्यनाटकं विवक्षितम्।

अन्यापवादसंफेटाप्रसङ्गो विद्रवस्तथा।
सङ्ग्रहश्चेति चाङ्गानि सम्यग्योज्यानि भास्वरे ॥

शारदातनयः

भाविकद्वन्द्वः

स्वावाचिकं समासाद्य शिरोनेत्रादिभिः क्रमात्।
स स्यादभिनयो नाम्ना भाविकद्वन्द्वसंज्ञिकः ॥

अशोकः

भाविनी—ध्रुवावृत्तम्

आद्यपञ्चमान्त्यसप्तमं स्यात्तृतीयमेव दीर्घकम्।
यस्य पादयोगतो हि सा भाविनीति खंजकं तथा ॥
जातिफुल्लपाणमत्तयो [जातिफुल्लपानमत्तः]

भरतः

भाषणम्—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

सामदानादिसम्पन्नं भाषणं तदुदाहृतम्। भरतः

यद्यपि गतार्थेऽपि सङ्ग्रहाख्यमिदमङ्गमुक्तम्, तथाप्यत्र स्थाने अवश्यं प्रयोक्तव्यतां ख्यापयितुं पुनरुपादानं शब्दान्तरेण। यथा — रत्नावल्यां स्थाने देवीशब्दमित्यादिवसुभूतिवाक्यम्। अथवा सामदानं तु यथा भगवती जीमूतवाहनस्य वरं ददाति नागानन्दे।

अन्ये मन्यन्ते,आदिशब्देन भेददण्डादेरुपायान्तरस्य सङ्ग्राह्यत्वम्। तदिहानौचित्यात् न ग्राह्यम्।

अभिनवः

भाषणी—मेलरागः (षण्मुखप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स. मल

भाषा

प्रकारवाची विज्ञेयो भाषाशब्दोऽत्र पण्डितैः।
रागालप्तिप्रकारास्स्युर्भाषा भाषाविदां मते ॥

भाषाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता मतङ्गाद्यैर्महर्षिभिः।
मुख्या स्वराख्या देशाख्या उपरागसमुद्भवाः ॥
स्वरागकाकुभिर्युक्ता भाषा मुख्या इति स्मृता।

हम्मीरः

यथा—मालवकैशिके।

या सा नाम स्वरैः काकुः तास्स्वराख्याः प्रकीर्तिताः। यथा—पञ्चमीगांधारी।

देशाख्यास्तायुता या स्युर्नामकृद्देशकाकुभिः। यथा, गौडी

हर्षपुरी उपरागेगाश्रया यासां काकुस्ता उपरागजाः। यथा श्रीकण्ठी, ललिता, भिन्नपञ्चमी।

भाषाङ्गरागः—रागजातिः

भाषाणामाश्रिता छाया यैस्तदङ्गानि तानि च।

कुम्भः

भाषाङ्गाः

भाषाछायाश्रिता येन जायन्ते सदृशाः किल।
भाषाङ्गास्तेन कथ्यन्ते गायकैस्तुतितत्परैः॥

तुलजः

भाषाङ्गी—श्रुतिः

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः। तारधैवतस्य प्रथमा श्रुतिर्मण्डलीमते।

पाल्कुरिकि सोमः

भाषाप्रयोगः

स चतुर्विधः

अतिभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च।
तथा योन्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिता॥

भरतः

भाषारागः

भाष्यते येन तच्छाया स भाषाराग उच्यते।

येन। ग्रामरागेण

कुम्भः

भाषास्मृतिः—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि ध स.
(अव) स ध नि ध प म रि म ग रि स.

मत

भाषिणी—श्रुतिः

निषादे प्रथमा श्रुतिः।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः।

भाष्यम्

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैस्सूत्रानुकारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥

भासः—रागः

निषादांशग्रहो न्यासगान्धारष्षड्जवर्जितः।
नितारस्त्व...काजन्मा भासोल्पबहुलस्स्मृतः॥

भास्करः—देशीतालः

भास्करे नभसाः प्रोक्ताः।

। । । ऽ । । । । ऽ

लक्ष्मणः

भिण्डिः—दशतालप्रमाणमायुधम्

भित्तकः—मात्रावृत्तम्

ग ल ल ग ल ल भ ग ग

विरहाङ्कः

भित्रम्—देशीनृत्तम् (उडुपाङ्गम्)

कुञ्चिते स्थानके स्थित्वा यदा नूपुरपादिका।
वामोऽग्रीमुखमंसास्थः अलपद्मः प्रकम्पितः॥

पाद प्रसारितास्रस्थः त्रिपताकः शिरःस्थितः।
दक्षिणे प्रागतीर्नीतिश्च तथा वामे च चारिवत्॥

नूपुराङ्घ्रिविपर्यासाद्भ्रमरी रचिता यदा।
क्रीडातालेन विहितं तद्भित्रमभिधीयते॥

अत्र भ्रमरीति बाह्यभ्रमरी।

वेदः

भिन्नः—रागजातिः

श्रुतिभिश्च स्वरैश्चैव शुद्धत्वेन च जातिभिः।
चतुर्भिर्भिद्यते यस्तु स भिन्न इति कीर्त्यते॥

कुम्भः

भिन्नकैशिकः—रागः

कार्मारव्याश्च कैशिक्यास्सञ्जातो भिन्नकैशिकः
पन्यासः सग्रहान्तश्च सपूर्णः काकलीयुतः॥

मोक्षः

कार्मारव्याश्च कैशिक्यामुद्भूतो भिन्नकैशिकः।
षड्जग्रहांशको न्यासे पञ्चमस्वरपूरितः॥

काकलीयुक् च मन्द्रास्यसञ्चारी चात्र दृश्यते।
प्रसन्नादि समायुक्तष्षड्जाद्याश्रित मूर्छनः।
भिन्नकैशिक इत्येवं कथितं हरिभूभुजा॥

हरिः

भिन्नकैशिकमध्यमः—रागः

षड्जमध्यमया सृष्टो भिन्नकैशिकमध्यमः।
षड्जांशो मध्यमन्यासः प्रयोगैर्मन्द्रगामिभिः।
वीररौद्राद्भुतरसः संपूर्णः काकलीयुतः॥

मोक्षः

षड्जमध्यमया सृष्टो भिन्नकैशिकमध्यमः।
षड्जोऽशग्रहयोर्न्यासे मध्यमो मन्द्रतारयोः॥

षड्जस्वरो भवेत्पश्चात्षड्जान्ताश्रितमूर्छनः।
पूर्णसञ्चारिवर्णोऽयं काकलीसङ्गकोमलः।
सप्रसन्नान्त इत्युक्तो भिन्नकैशिकमध्यमः॥

हरिः

भिन्नतानः—रागः

जातो मध्यमपञ्चम्यां भिन्नतान उदीर्यते।
पञ्चमांशग्रहश्चास्य रिषभस्वरवर्जितः॥
मध्यमान्तः काकलिमान् वर्णे संचारशोभितः।
प्रसन्नान्तकृताकल्पो भवेदन्तिममूर्छनः।
इत्येवं स्फुटमाख्यातं भिन्नतानस्य लक्षणम्॥

हरिः

भिन्नतानो भवेत्पांशो मध्यमापञ्चमीभवः।
निरिभ्यां दुर्वलो मान्तः करुणे काकलीयुतः॥
निषादस्य च दौर्बल्यं भवेज्जातिसमाश्रितम्।
दौर्बल्यं रिषभस्येह विचार्य रागवेदिभिः॥

मोक्षः

भिन्नपञ्चमः—रागः

मध्यमापञ्चमी जात्योर्भिन्नपञ्चमसंज्ञकः।
धैवतांशश्च पन्यासः स्वल्पद्विश्रुतिकस्वरः॥
पञ्चमीतो भवेन्न्यासो मध्यमा यस्तदंशकः।
निगलोपवशादत्र स्वल्पत्वमुभयोर्मतम्।
भयानके सबीभत्से गीयतेऽसौ विशारदैः॥

मोक्षः

मध्यमापञ्चमीजात्योर्लक्ष्यते भिन्नपञ्चमः।
धैवतस्याद्ग्रहश्चांशः पञ्चमान्तः परिष्कृतः॥
पञ्चमो मूर्छितान्ते च काकलीसङ्गशोभितः।
निषादाल्पत्वसञ्चारिवर्णसङ्गविराजितः।
प्रसन्नान्तयुतः प्रोक्त इत्येवं भिन्नपञ्चमः॥

हरिः

स बीभत्से हास्ये कचिदपि च शृङ्गारविषये
श्रुतिर्मुख्या मध्य......रिषभः।
स संवादी षड्जस्वर इह भवेद्धैवत इह
स्वरश्चान्ते स्फुरति खलु भिन्नपञ्चमः॥
माहाव्रतिकतानोऽथ नन्दिनीहृष्यकान्वितः।
मध्यमापञ्चमी जात्योः मन्द्रस्स्यात् भिन्नपञ्चमः॥

नान्यः

शुद्धपञ्चमताप्रोक्तः स्वरांशे भिन्नपञ्चमः।
केवलं धैवतांशश्च मन्द्रस्थानविभूषितः॥

कश्यपः

—मेलरागः (गानमूर्तिमेलजन्यः)
(आ) स ग म म प ध नि – स.
(अव) स नि ध प म ग रि – स

मञ्च

भिन्नपञ्चमी—रागः

प्राज्या रिमपधैर्भिन्नपञ्चमी ककुभोद्भवा
गान्धारवर्जिता ज्ञेया...प्रयोगकारकैः॥

मोक्षः

धैवतांशग्रहामध्यरिपधोच्चा गवर्जिता।
मापन्यासा निसोपेता कथिता भिन्नपञ्चमी॥

नान्यः

गान्धारस्वररहिता रिमपधबहुला तु भिन्नपञ्चमिका।
षड्जनिषादसमेता मापन्यासेन भवति लक्षणतः॥

कश्यपः

भिन्नपौराली—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा मन्द्रमध्या गतारभाक्।
सरिगप्रचुरा पूर्णा भिन्नषड्जसमुद्भवा।
पौराली भिन्नपूर्णेयं प्रहर्षे विनियुज्यते॥

जगदेकः

भिन्नमण्ठः—तालः

द्वयं च लघुश्चैको द्रुतो लघुर्द्रुतो लघुः।
शरद्वयं भवेद्यत्र भिन्नमण्ठस्स कथ्यते॥
० ० ०।०।०।॥

वेदः

—देशीतालः

द्रुतत्रयं लघुश्चैको द्रुतो लघुद्रुतो मतः।
शरद्वयं भवेद्यत्र भिन्नमण्ठस्स कथ्यते॥
० ० ०।०।०॥

दामोदरः

भिन्नराग

श्रुतिभिश्च स्वरैश्चैव शुद्धत्वेन च जातिभिः।
चतुर्भिर्भिद्यते यस्तु स भिन्न इति कीर्त्यते॥

कुम्भः

भिन्नवलिता—रागः

न्यासांशग्रहपञ्चमा कृशरवा गान्धारके सप्तमे
षड्जेमन्द्रतमा तथर्षभरवे तारा च कम्पान्विता।
मापन्यासवती च धैवतबहूपूर्णस्वरा सूरिभिः
भाषात्वन्तरजा च भिन्नवलितेत्याख्यायते नित्यशः॥

नान्यः

पांशन्याससग्रहा स्वल्पनिगा चाकम्पितर्षभा ।
मापन्यासा मता भिन्नवलिता धैवतोत्थका ॥

मतङ्गः

भिन्नविक्रमः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प रि स.

मक

भिन्नषड्जः—रागः
षड्जोदीच्यवतीजातेः भिन्नषड्जस्तु धांशकः ।
मावसानो रिपत्यक्तः संवादी चान्तरस्वरः ।
काकलीकलितो ज्ञेयो बीभत्से स भयानके ॥

मोक्षः

षड्जोदीच्यवतीजातः पञ्चमर्षभवर्जितः ।
धैवतांशग्रहोपेतो मध्यमान्तमनोहरः ॥

सञ्चारिवर्णसंयुक्तः प्रसन्नान्तविभूषितः ।
काकल्यन्तरसंयुक्तो भिन्नषड्ज उदीरितः ॥

हरिः

भिन्नहेरली—मेलरागः (धवलाम्बरीमेलजन्यः)
(आ) स म प धनि ध स.
(अव) स नि ध प म स.

मक

भिन्नाभीरी—रागः
धन्यासा धैवतांशा च पूर्णा चाभीरिछायभाक् ।
आभीरी ककुभोद्भूता मतङ्गगतितारणे ॥

जगदेकः

भिन्नार्थम्—काव्यदोषः
भिन्नार्थमभिविज्ञेयमसभ्यं ग्राम्यमेव च ।

भरतः

भीतिरूपम्—नर्म
रूपेण भीतिजननं भीते रूपमुदाहृतम् ।

सर्वेश्वरः

भीमः—अङ्गहारः
हस्तौ नितम्बनामानौ पादौ प्रेङ्खणकुट्टनैः ।
उल्लोकितदृशा भूयात्समदृष्ट्या च भावयेत् ॥

हस्तीव नटनं कुर्याद्भीमस्य प्रथमे तदा ।
मूर्ध्नि देशे पुरोभागे पौनःपुन्यप्रचालितौ ॥

पताकाभिधहस्तौ तु तस्यां तदनुगौ परौ ।
आलोकितदृशा भूयाद्भीमस्यैव द्वितीयके ॥

नन्दीश्वरः

—देशीतालः
दोलौ दोलौ दोलौ दोलौ दौदो लोदौ दोलो दौदः ।
लोदौ दोपश्चेति न्यासे सञ्जायते भीमतालः ॥
22 मात्राः

तालप्रस्तारः

भीमनादा—श्रुतिः
मन्द्रमध्यमचतुर्थी श्रुतिः ।

मण्डली

भीमसेनः—देशीतालः
भीमसेनो गदाङ्कितः ।
ऽ ०

लक्ष्मणः

भीमसेनप्रियः—तानः
गान्धारग्रामे नारदीयतानः ।
स रि ग म प नि

नान्यः

भीष्मावली—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म ध प नि ध स.
(अव) स नि ध ग रि स.

भुका—सुषिरवाद्यम्
चतुर्हस्तकृतायामा सैव भुकेति कीर्त्यते
सैव । काहलैव ।

कुम्भः

भुग्नम्—वदनम्
तद्भुग्नं तदधोवक्त्रं पतिप्रकृतिलज्जयोः ।

अशोकः

भुजगमुखी—ध्रुवावृत्तम्
यदि गुरुदशमे हि सदा निधनगतमनुसप्तमं चरणगतम् ।
जभवतिगणषष्ठ इतस्त्वमिकृतिरथ चैव सा तु भुजगमुखी ॥

जलभरसमयागतयो सुसुरभिकुसुमुक्कडोमदजणणो ।
जलभरसमयागतकस्सुकुसुमोत्कटो मदजननः ॥

कारयेद्भुजगमुखी प्रियदूतीप्रवेशने ।
गेया मालवभाषायां तालदेशस्तु पूर्ववत् ॥

नान्यः

पूर्ववदिति । रतिध्रुवायामुक्तवत् ।

भुजङ्गत्रस्तरेचितम्—करणम्
भुजङ्गत्रासिता हस्तौ रेचितौ वामपार्श्वगौ ।
यत्र कुर्वीत तत्प्रोक्तं भुजङ्गत्रस्तरेचितम् ॥

ज्यायनः

भुजङ्गत्रासितम्—करणम्

भुजङ्गत्रासितां चारीं विधायाङ्घ्रिं तु कुञ्चितम् ।
उत्क्षिप्योरुकटीजानु यदि त्र्यस्रं विवर्तयेत् ॥

व्यावृत्या परिवृत्या च यत्रैको डोलसंज्ञिकः ।
करोऽन्यः खटकाख्यस्तत् भुजङ्गत्रासितं तदा ॥

अशोकः

" अशङ्कितेक्षितोपात्तभुजङ्गत्राससूचने " इति विनियोगमाह

वेमः

भुजङ्गग्रहणे मतम् ।

लक्ष्मणः

भुजङ्गत्रासिता—चारी

अन्याङ्घ्रेरूरुमूलेन्तर्मुत्क्षिप्याकुञ्चितं पदम् ।
पार्ष्णिं नितम्बाभिमुखं कृत्वा चोत्तानितं तलम् ॥

जानुस्स्वपार्श्वगं यत्र कटीजानुविवर्तनम् ।
सा भुजङ्गत्रासिता स्याद्भुजङ्गत्राससूचने ॥

वेमः

भुजङ्गविजृम्भितम्—षड्विंशत्यक्षरवृत्तम्

ममतनननरसलगाः । भरतः

भुजङ्गाञ्चितकम्—करणम्

भुजङ्गत्रासिताङ्घ्रिस्स्यात् दक्षिणो रेचितः करः ।
यत्र वामो लतासंज्ञः तद्भुजङ्गाञ्चितं भवेत् ॥

ज्यायनः

" तुरङ्गारोहणे भवेत् " लक्ष्मणः

भुजङ्गिनी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मङ्ग

भुजङ्गी—गतिः

पताकिकौ करौ कृत्वा पार्श्वयोरुभयोरपि ।
पूर्ववद्गमनं यत्तु सा भुजङ्गीगतिर्भवेत् ॥

नाट्यदर्पणे

भुञ्छी (भुञ्जी)—उपाङ्गरागः

धैवतांशग्रहन्यासा मध्यमस्वरवर्जिता ।
आन्दोलितसपा भुञ्छी योक्ता योगवियोगयोः ॥

मध्यमस्याविलोपित्वादत्र यत्तस्य लोपनम् ।
गदितं शार्ङ्गदेवेन तद्गतिछिन्नतां बुधैः ।
वेलावलीविभेदत्वादस्याङ्गग्रहतोचिता ॥

कुम्भः

भुञ्छी—भाषाङ्गरागः

धान्तग्रहांशा मृदुमध्यमा च मतारिका गेन विवर्जिता च ।
भूरिप्रयोगर्षभपञ्चमा च भुञ्छ्यत्र भाषाङ्गतया प्रदिष्टा ॥

कुम्भः

—प्रथमरागः

आंदोलितसपा भुञ्जी मध्यमेन विवर्जिता ।
धैवतांशग्रहन्यासा विप्रलम्भे नियुज्यते ॥

मोक्षः

भुञ्जी—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा मध्यमेन च वर्जिता ।
षड्जपञ्चमकम्पा तु भुञ्जी नाम्ना प्रकीर्तिता ॥

सोमेश्वरः

मत्यक्तान्दोलितसपा धन्यासांशग्रहान्विता ।
विप्रलम्भे भवेद्भुञ्जीत्याह शाकम्भरीश्वरः ॥

हम्मीरः

सञ्जाता ककुभाद्भुञ्जी मध्यमेन विवर्जिता ।
पञ्चमान्दोलिता ज्ञेया विप्रलम्भे तु षाडवा ॥

जगदेकः

भुञ्जीवेलावली—उपाङ्गरागः

ग्रहांशन्यासधैवता ।
मध्यमस्वरसंत्यक्ता भुञ्जान्दोलितषड्जपा ।
विप्रयोगे विधातव्या शृङ्गारे चेति केचन ॥

भट्टमाधवः

भुवनानन्दः

विश्वप्रदीपकारः ।
वङ्गदेशवास्तव्यः । कालः १३५०

भुंछीदेशाख्या—रागः

भुंजी ज्ञेया त्रिगान्धारा पहीना चोपरागिका ।

मदनः

भूतलतन्वी—ध्रुवावृत्तम्

आद्यपदे द्वे यत्र तु ह्रस्वे सा खलु भूतलतन्वी ।
मेहणिरुद्धम् । (छाया) मेघनिरुद्धम् ।

भरतः

नायिकासु प्रयोक्तव्या करुणे ककुभेन च ।
चच्चत्पुटस्य तालेन सदा भूतलतन्विका ॥

ककुभः । रागविशेषः । नान्यः

भूपकल्याणी—मेलरागः

(आ) स रि ० ग ० ० ० प ध ० ० ० स .
(अव) स नि ० ० ध प म ० ० ग ० रि स .

मेललक्षणे

—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स

(अव) स नि ध प म ग रि स

मल्ल

भूपतिः—रागः

मध्यमांशग्रहन्यासो भूपतिः करुणे दिवा ।

नारायणः

भूपालः—मेलकर्ता

भूपालरागे शिखिधातृधेनु-
कृष्णाजपक्षादि तुरङ्गमेवम् ।
सवादग्रामात्युभयत्र तस्मात्
स्यादौडुवोयं रमणीयगानः ॥

परमेश्वरः

सरिपधाः शुद्धाः । अन्तरगान्धारः ।

—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.

(अव) स ध प ग रि स.

मल्ल

—रागहस्तः

भूपाले त्वलपद्मस्याग्रमेरुवेष्टितश्चली ।

शृङ्गारः

भूपालपञ्चमः—मेलरागः (झल्वरालीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग प म ध स.

(अव) स प ध म ग रि स.

मल्ल

भूपालरागध्यानम्

सिंहासनमधिवसितं चामरलसितं कुरङ्गनयनाभ्याम् ।
परिवारबलसमेतं मनसि ध्यायामि सन्ततं भूपालम् ॥

रागसागरः

भूपालिका—मेलरागः (कर्णाटगौडमेलजा)

भूपाली सत्रयेणाढ्या मनिहीनोदितोषसी ।
रिपहीना मते केषां रसे शान्ते प्रयुज्यते ॥

श्रीकण्ठः

मनिवर्जा तु भूपाली रिधौ यत्र च कोमलौ ।
गान्धारोद्ग्रहसंयुक्ता रिन्यासा गांशशोभिता ॥

अहोबिलः

प्रातर्गेया ।

—भाषाङ्गरागः

षड्जग्रहांशकन्यासा सवणाङ्गं मनिवर्जिता ।
भूपालिकाभिधा ज्ञेया भाषाङ्गं दैन्यलज्जयोः ॥

भट्टमाधवः

त्रवणाङ्गं सग्रहांशन्यासा ऋषभवर्जिता ।
भूपालपालकेनोक्ता भूपाली दैन्यलज्जयोः ।
याष्टिकः पुनराहेमां सैन्धवीसंज्ञया सुधीः ॥

कुम्भः

—रागः

षड्जग्रहांशकन्यासा भूपाली कथिता बुधैः ।
मूर्छना प्रथमा यत्र संपूर्णा शान्तिके रसे ।
कैश्चित्तु रिपहीनेयं औडवा परिकीर्तिता ॥

दामोदरः

भूपालीरागध्यानम्

उत्तुङ्गवक्षोभरभारनम्रा
गौरी स्फुरत्कुङ्कुमलिप्तदेहा ।
संपूर्णशीतांशुमनोज्ञवक्त्रा
भूपालिका सैव पतिं स्मरन्ती ॥

श्रीकण्ठः

भूयोमणी(णिः?)—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.

(अव) स नि प म ग रि स.

मल्ल

भूरञ्जनी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.

(अव) स नि ध म ग रि स.

मल्ल

भूषणम्—लक्षणम्

विभूषणमित्यपि वदन्ति ।

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिर्यदलङ्कृतम् ।
भूषणैरिव विन्यस्तैः तद्भूषणमिति स्मृतम् ॥

भरतः

भूषणैः—कटकादिभिः विभज्य—स्थानदेशकालदशापुरुषादिविभागं विचार्य न्यस्तैरिव गुणालङ्कारैः यदलङ्करणं तद्भूषणं नाम लक्षणं कविव्यापारः । तद्द्वारेण शब्दार्थव्यापारावपि यथा—लीनेव प्रतिबिम्बितेव (मालतीमाधवे) इत्यत्र स्थाने निवेशः ।

अभिनवः

अत्र श्लेषोपमाद्यलङ्कारैः श्लेषप्रसादादिभिर्गुणैः उपेतता द्रष्टव्या । सन्ध्यङ्गेषु गुणालङ्कारयोगो नापेक्ष्यते । इतरत्र यथासंभवमूहनीया ।

भोजः

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिस्समलङ्कृतम् ।
भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद्भूषणमिति स्मृतम् ॥

अलङ्कारैरिति। भरतोक्तैरुपमादिभिः गुणैश्च यत्र कथाशरीर-रचना समुल्लासिता तद्भूषणं नाम लक्षणं,चित्रार्थैरिति विभावादि-श्रामप्रीप्रत्यायकतया रसोद्योतकैरर्थविशेषैर्मतान्तरे वक्रोक्ति रूपै-रित्यर्थः। गुणालङ्कारैरेव यत्र कथारूपा वक्रोक्तिरतिशयिता तत्र भूषणम्।

भूर्गवाद्यम्

गिरिजारत्नसंभूतं ताम्रलोहेन निर्मितम्।
धुत्तूरपुष्पसङ्काशं दशतालमहोन्नतम्॥
अथ द्वादशतालं वा मुखमङ्गुष्ठविस्तरम्।
अष्टाङ्गुलं पुच्छभागं बध्यते कीलकैस्त्रिभिः॥
शिवेन निर्मितं पूर्वं मुखवाद्यं महोत्तमम्।
भूर्गस्य नादो विख्यातो मङ्गलप्रद एव च॥
क्रतोर्मध्ये विवाहे च पुत्रजन्मदिने शुभे।
राज्याभिषेकवेलायां वादो भूर्गस्य चोत्तमः॥
वामहस्ते ब्रह्महत्या दक्षिणे गोवधस्तदा।
उभाभ्यां पीड्यते भूर्गः कोटियज्ञफलं ददेत्॥

विक्रः

भूषावली—मेलरागः (वाचस्पतिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज्ञ

भृङ्गजातिः—श्रुतिः

गान्धारे प्रथमा श्रुतिः। मण्डलीमते तारगान्धारस्यैव।

भृङ्गिजातिः—श्रुतिः

गान्धारस्य प्रथमा श्रुतिः।

भृङ्गिविलसितं—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मज्ञ

भेदः—सन्ध्यन्तरम्

भेदः पृथग्भावः। यथा—वेण्यां—मित्रोहमद्यप्रभृतीति भीमवाक्यम्। सागरः

भेदस्तु कपटालापैः सुहृदां भेदकल्पना। सिंगः

—मुखसन्ध्यङ्गम्

सङ्घातभेदनार्थो यः स भेद इति कीर्तितः।

भरतः

पात्रसङ्घातस्य यत्निजप्रयोजनोपक्षेपेण निष्क्रमणसिद्धये भेदनं प्रकरणमिव स भेदः। सर्वत्राङ्केऽन्तर्भावी वस्तूपायात्मा भेदः। स सन्ध्यन्तरैकविंशतौ। अस्योदाहरणं अन्योन्यास्फालेति भीमवाक्यम्। अभिनवः

संघातेन मिलितस्यार्थस्य भङ्गो भेदः। यथा— दशरथः कौशिकमुक्तवान्—रामोयमित्यादि। सागरः

भेदनं पात्रनिर्गमः। रङ्गप्रविष्टपात्राणां निर्गमो येन तद्भेदनम्। यथा—अन्योन्यास्फालेति वेण्यां भीमवाक्यम्। तेन हि सङ्ग्रामविचारणे पाण्डवानां पाण्डित्यख्यापनेन सङ्ग्रामतरणाभिप्रायः सङ्घातभेदनार्थ एव उपदर्शित इति भेदः।

अन्ये तु भेदं प्रोत्साहनमाहुः। यथा— भीमवाक्यं द्रौपदीं प्रति अन्योन्यमिति। अन्ये तु बीजफलोत्पत्तिनिरोधकानां शत्रूणां संहतानां विश्लेषोपायं भेदनमाहुः।

सागरः

—पाटवाद्यम्

अङ्गोपाङ्गान्यङ्गभवैर्वाद्यं पूरणहेतुभिः।
नानावाद्यभवैः पाटैः भेदः तदङ्गैर्निरूपितः॥

वेमः

येनाङ्गेनैक उत्पन्नः पाटोऽन्यस्तदुपाङ्गजः।
अन्यस्त्वस्याङ्गजो हस्तैः मिश्रैः स्यात्पाटपूर्वकैः॥
नानावादित्रजैः पाटैः त्रिधा भेदो लयक्रमात्।

मोक्षदेवः

भेद्यकः—नृत्तम्

भाणादौ प्रयुक्तम्।
एकैकस्य बहिस्सङ्गात् नृत्तं यत्स्त तु भेद्यकः। द्रुते स्याद्भेदकः स्मृतः। द्रुतो लयः।

शारदातनयः

भेरी—अवनद्धम्

सार्धहस्तकृतायामा भेरी ताम्रमयी शुभा।
चतुर्विंशतिरेतस्यामङ्गुलानि मुखे मुखे॥
सच्छिद्रं चर्मणा नद्धं स्यात्तत्वलयद्वयम्।
रज्ज्वा च बद्धयते सेयं मध्यसूत्रेण वेष्टयेत्॥
वामे पाणिप्रहारः स्याद्दक्षिणे कोणताडनम्।
ठकारपूर्वकश्चात्र पाटवर्णः प्रकीर्तितः॥
गर्जत्पर्जन्यगम्भीरभीषणो गगनान्तरे।
भवेद्दिग्विजये भेर्या नादश्शत्रुभयङ्करः॥

सोमराजः

ततोऽधिका भवेद्भेरी भूरिगम्भीरनिस्वना।
ततः। उमसटकावाद्याभ्याम्। सोमेश्वरः

भेरुण्डहस्तः

मणिबन्धकपित्थाभ्यां भेरुण्डकर इष्यते ।
पार्श्वभागे तु भेरुण्डपक्षिणां च निरूपणे ॥

विनायकः

भैरवम्—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ग म ० ० ० ध ० नि स.
(अव) स नि ० ध ० प ० म ग ० ० रि स.

मेललक्षणे

भैरवः—रागाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

स्थायिनो धैवताद्गत्वा त्रिपञ्चचतुरः स्वरान् ।
अवरोहात्पुनः स्थायिस्वरपर्यन्तमेत्य च ॥

तत्तृतीयं ततोऽधस्थं कृत्वा स्थायी यदोच्यते ।
तदा स्याद्भैरवस्थायी विरम्योद्वीक्ष्यते जनैः ॥

कुम्भः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

धैवतं ग्रहमास्थाय तत्पूर्वं स्थायिनं ततः ।
तृतीयं च स्वरं कृत्वा पुनः प्राक्तं स्वरं व्रजेत् ॥

तृतीयं कम्पयित्वा च विलम्ब्याथ द्वितीयकम् ।
आहत्य च द्वित्रिवारं ग्रहो न्यासो यदा भवेत् ॥

स्वस्थाने प्रथमं प्रोक्तं भैरवस्य तदा बुधैः ।
भवेद्द्वितीये स्वस्थाने त्वारोहः पञ्चमावधि ॥

षष्ठान्तः सप्तमान्तो वा स्यादारोहस्तृतीयके ।
अष्टमस्वरपर्यन्तमारोहः स्याच्चतुर्थके ॥

अवरोहः स्वराणां तु पूर्वपूर्ववदिष्यते ।
वंशेष्वस्य द्वितीयस्तु स्वरः स्थायी निरूपितः

वेमः

—रागः

अथ स्याद्भैरवो रागः षड्जांशन्यासमध्यमः ।
समस्वरो धैवतांशः पञ्चमर्षभवर्जितः ॥

हरिः

—(मालवगौलमेलजः)

यदीयांशग्रहन्यासाष्षड्ज एव निगद्यते ।
रिपास्तो भैरवो रागः प्रभाते स प्रगीयते ॥

श्रीकण्ठः

—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा संपूर्णोऽथ समस्वराः ।
आन्दोलितस्तु स्वस्थाने स्वाश्रितः पञ्चमेन तु ॥

गान्धारः कम्पितो मन्द्रे रिषभे चापि कम्पितः ।
निषादषड्जबहुलो भैरवः परिकीर्तितः ॥ सोमेश्वरः

न्यासग्रहांशस्त्वथ धैवताख्यो गान्धारषड्जावधितारयुक्तः ।
मन्द्रश्च पूर्णध्वनिधैवतीयः शेषास्समा भैरव एष उक्तः ॥

नान्यः

धैवतांशग्रहन्यासस्संपूर्णोऽथ समस्वरः ।
आगान्धारमथो षड्जं तारो मन्द्रश्च धैवतः ॥

मतङ्गः

धैवतांशग्रहन्यासयुक्तः स्याच्छुद्धभैरवः ।
सकम्पमन्द्रगान्धारो गेयो मध्याह्नतः परम् ॥
अयमौडुव इत्यपि गण्यते। नारायणः

—रागः (औडुवः)

भिन्नषड्जसमुत्पन्नो भैरवोऽपि रिपोज्झितः ।
धग्रहांशो मध्यमान्तो गेयो मङ्गलकर्मणि ॥
इयमेव भैरवी । भैरवी कैशिकी चैव भैरवस्यैव वल्लभा ।

नारायणः

—मेलरागः

भैरवे तु रिपौ न स्तो धादिमे न्यासमध्यमे ।
तत्रोक्तौ तु गनी तीव्रौ कोमलो धैवतः स्मृतः ॥
अयं मेलाधिकारी । प्रातर्गेयः ।

अहोबिलः

-रागाङ्गरागः

धैवतांशो मध्यमान्तो विमुक्तर्षभपञ्चमः ।
शीते च भैरवो भिन्नषड्जजातः समस्वरः
हेमन्तप्रथमे यामे करुणे विप्रलंभजे ॥

भट्टमाधवः

—रागः

एकास्याष्ट भुजः श्वेतवर्णो वृषभवाहनः ।
कृत्तिवासाः सर्पशूलः खट्वाङ्गजपमालिका ॥

वीणापाशफलाब्जानि बिभ्राणो भैरवप्रभः ।
कैश्चिद्रागविदां वर्यैः स्मर्यते शूलरूपभृत् ॥

कुम्भः

—रागः

भिन्नषड्जसमुद्भूतो मन्यासो धांशभूषितः ।
स्वरास्समपरित्यक्तः प्रार्थने भैरवस्स्मृतः ॥

जगदेकः

—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि ग स.

मञ्ज

—पुरागः

धैवतांशग्रहन्यासो रिपहीनो धसान्तकः ।
भैरवस्स तु विज्ञेयो धैवतादिकमूर्छनः ।

विकृतो धैवतो यत्र औडुवः परिकीर्तितः ॥
ध नि स ग म ध. दामोदरः

—देशीतालः
भैरवे भगणस्त्वेकः। ऽ॥ लक्ष्मणः

-रागः
भिन्नषड्जभवो धांशः ग्रहन्याससमस्वरः।
रिवर्जितो भैरवस्स्यात् देवताप्रार्थनादिषु ॥
सोमराजः

-तानः
मध्यमग्रामे गनिर्हीनैडुवः।
रि स प ध म कुम्भः

—हस्तः
भैरवे त्रिपताकः स्यात्तथैव गुणमाश्रितः।
शृङ्गारः

—रागः
भिन्नषड्जसमुद्भूतो मन्यासो धांशभूषितः
समस्वरः परित्यक्तः प्रार्थने भैरवस्स्मृतः॥
हम्मीरः

: रागः
धग्रहांशो रिपत्यक्तो भैरवो मांशयुक् चरः।
मदनः

भैरवरागध्यानम्
सचन्द्रहासं फलकं दधानो निबद्धकोपो दृतबद्धचूडः।
चारीर्वितन्वन्बहुधा पदातिप्रचण्डरूक्षः किल भैरवोऽयम्॥
सङ्गीतसरणिः

श्रुतिस्वरमहोदधिं सकलतालमानामृतं
शिवार्चितमनोहरं भसितलेपिताङ्गं सदा।
जटामकुटभासुरं शिशुशशिप्रभामौलिकम्
कपालभरणं भजे नटनकौशलं भैरवम्॥
रागसागरः

गान्धारकः शशिकला फलितस्त्रिणेत्रः
सर्पैः विभूषिततनुर्गजकृत्तिवासाः।
भास्वत् त्रिशूलकर एष नृमुण्डधारी
शुभ्राम्बरो जयति भैरव आदिरागः॥
संगीतदर्पणे दामोदरः

गङ्गाधरश्चन्द्रकलात्तमाङ्गो
भुजङ्गमव्यूहविभूषिताङ्गः।
शुद्धाम्बरः शूलविभूतिधारी
स भैरवाख्यो जयति प्रकामम्॥
श्रीकण्ठः

भैरवाञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्
समाञ्चेरूरुभागे तु निधाय चरणं परम्।
उत्प्लुत्याञ्चितमादध्याद्यत्र तद्भैरवाञ्चितम्॥
वेमः

भैरवी—रागः
संपूर्णा भैरवी ज्ञेया ग्रहांशन्यासमध्यमा।
सौवीरी मूर्छना यत्र मध्यमग्रामचारिणी॥
देवी ह्येषा भैरवस्य स्वरैर्गेया विचक्षणैः।
म प ध नि स रि ग म दामोदरः

निरूप्यतेऽथ रागेषु भैरवी संज्ञितः पुनः।
भिन्नषड्जसमुद्भूतो न्यासांशग्रहधैवतः।
समशेषस्वरः पूर्णे गान्धारे तारमन्द्रता॥
हरिपालः

—मेलरागः (श्रीरागमेलः)
षड्जत्रयेण संयुक्ता सदा पूर्णा प्रगीयते।
भैरवस्वरसंमिश्रा भैरवी रिपमुद्रिता॥
श्रीकण्ठः

या भैरवीह तु मयूरसुरारिधेनु-
तच्छागशुद्धतरमध्यमपञ्चमाश्च।
हर्यश्वकैशिकनिषादमिदं समानं
संपूर्णजातिरिति गायति नारदोऽपि॥
समपाः शुद्धाः। रिधौ चतुःश्रुतिकौ। अन्तरौ गनी।
परमेश्वरः

—रागः
धैवतादिस्ताडितांशा नित्यपञ्चमकम्पिता।
संपूर्णा च स्वरैस्सर्वैर्भैरवी नामतो मता॥
सोमेश्वरः

न्यासांशग्रहधैवतयुक्ता गान्धारतारमन्द्रा च।
समशेषस्वरभासा संपूर्णा भवति भैरवीयम्॥

गान्धारतारमन्द्रा च न्याशांशग्रहधैवता।
समाखिलस्वरा पूर्णा भव्या भवति भैरवी॥
मतङ्गः

—उपाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)
धैवतं स्वरमास्थाय स्थायिनं तदधस्तनम्।
गत्वा पुनर्ग्रहं प्राप्य संस्पृशेत्तत्परं स्वरम्॥
स्थायिनश्च ततःपूर्वं स्वरं स्पृष्ट्वा पुनर्ग्रहम्।
ततः स्वरांस्तृतीयादींस्त्रीनारोहेत्तदनन्तरम्॥

स्वरं पञ्चममारभ्य षट्स्वरानवरुह्य च ।
पुनश्च ग्रहमुच्चार्य तृतीयं कम्पयेत् स्वरम् ॥
ततस्तुर्यं पञ्चमं च तुरीयं च स्वरं स्पृशेत् ।
तृतीयं च द्वितीयं च प्रोच्य न्यासो ग्रहे यदा ।
तदा स्याद्भैरवी तस्या लक्ष्ये गान्धारको ग्रहः ॥

वेमः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

धैवतं स्थायिनं कृत्वा तत्तृतीयस्थमेत्य च ।
त्रीन्स्वरानवरुह्यास्मादिरभ्यस्येदिदं त्रयम् ॥
स्थायिनं तत्परं चैव पुनःस्थायिनमेत्य च ।
पूर्वमुक्त्वा तमारुह्य न्यस्यते स्थायिनि स्वरे ॥
तदा तु भैरवीरागे भवेत्स्वस्थानमादिमम् ।
अस्यास्तृतीयो वंशेषु स्थायित्वेन समीक्ष्यते ।

वेमः

—उपाङ्गरागः

उपाङ्गललिता चात्र भैरवी प्रतनिष्यते ।
नीलांशुका रक्तवर्णा शुकवाहनमाश्रिता ॥

कुम्भः

—मेलरागः

सस्वरांशग्रहन्यासा भैरवी स्या द्विकोमला ।
रिणारोहे तु पन्यासा पञ्चमेनोभयोरपि ।
षड्जेनाथावरोहे तु सर्वदा सुखदायिनी ॥

अहोबिलः

—उपाङ्गरागः

भरवी भैरवोपाङ्गं ग्रहांशन्यासधैवता ।
समैरन्यैस्वः रैर्युक्ता गीयते तारमन्द्रगा ॥
मन्द्रगा । गान्धारस्तारमन्दः ।

मट्टमाधवः

—रागः

भिन्नषड्जसमुद्भूता धांशन्यासग्रहान्विता ।
समशेषस्वरा पूर्णा गाख्रिता मन्द्रतारयोः ।
देवादिप्रार्थनायां तु भैरवी विनियुज्यते ॥

जगदेकः

—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म प म ग रि स.

मज

—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा भिन्नषड्जसमुद्भवा ।
गवारमन्द्रा तुल्यान्यस्वरा भवति भैरवी ॥

—प्रथमरागः

भैरवी भैरवोपाङ्गं धांशास्यात्तारमन्द्रगा ।
पूर्णा समस्वरा गेया प्रायेण करुणे रसे ॥

मोक्षः

—रागः

धांशा समग्रहा तारा मन्द्रगान्धारशोभिता
भैरवी भैरवोपाङ्गं समशेषस्वरा भवेत् ॥

हम्मीरः

भैरवी धद्वयाभान्तेत्युपाङ्गेयं प्रकीर्तिता ।

मदनः

भैरवीरागध्यानम्

सरोरुहस्थे स्फटिकस्य मण्डपे
सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती ।
तालप्रयोगैः प्रतिबद्धगीता
गौरीतनुर्नारदभैरवीयम् ॥

संगीतसरणिः

स्फटिकरचितपीठे रम्यकैलासशृङ्गे
विकचकमलपत्रैरर्चयन्ती महेशम् ।
करधृतघनवाद्या पीतवर्णा वराक्षी
सुकविभिरियमुक्ता भैरवी भैरवश्रीः ॥

दामोदरः

सुवर्णवर्णा घनवाद्यहस्ता
विशालनेत्रा द्विजराजवक्त्रा ।
नित्यं स्थिता स्फाटिकचारुपीठे
॥

श्रीकण्ठः

भोगकन्नडा—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध प नि स.
(अव) स नि ध प ध म ग रि ग स.

मज

भोगध्वजः—मेलरागः (झलार्णवमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
अव) स ध प म रि स.

मज

भोगवती—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

आद्यचतुर्थगते अन्त्यतमं च गुरू ।
यत्र सदा चरणे सा खलु भोगवती ॥

भमगाः
ाम्मलयति म जले । निर्मले जले ।

भरतः

भोगवर्धनी—भाषारागः

तारमन्द्रस्थगान्धारा ग्रहांशन्यासधैवता।
धैवतेन निषादेन गमकैरपि भूयसी।
ककुभादुत्थिता भाषा भोगवर्धनिकाभिधा॥

भट्टमाधवः

—रागः

धांशन्यासग्रहभूतमध्यमगान्धारपञ्चमप्राया।
अनृषगान्धारावधिकतारमन्द्रा च पौरवीयुक्ता॥

पौण्डरीकेण तानेन महाकालाधिदेवता।
बीभत्सेन समाश्रित्य गातव्या भोगवर्धनी

नान्यः

मपगैर्बहुशोन्यासग्रहांशीकृतधैवता।
आगान्धारतारमन्द्रा रिहीना भोगवर्धनी॥

मतङ्गः

बहुला गमपैर्भोगवर्धनी स्याद्रिवर्जिता।
प्रयोगे सनिधोपेता कैश्चित्स्वल्पर्षभा मता॥

मोक्षः

भोगवसन्तः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

भोगसावेरी—मेलरागः (साल्वगमेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि स.
(अव) स ध म ग रि स.

मञ्ज

भोगलीला—मेलरागः (सरसाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

भोगिनी

सुशीला लघुसम्माना मृदुर्नात्युद्धता तथा।
मध्यस्था निभृता क्षान्ता भोगिनीति हि सा स्मृता॥

भरतः

भोगीश्वरी—मेलरागः (वाचस्पतिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

भोजदेवः

अयं स्वविरुदनामभाजां चतुस्सप्ततिग्रन्थानां कर्ता। तेषु शृङ्गारप्रकाशः अलङ्कारग्रन्थः। सरस्वतीकण्ठाभरणनामकः व्याकरणे, काव्यालङ्कारे, सङ्गीते, च त्रयो ग्रन्था वर्तन्ते। अन्ये प्रसिद्धाः। अयं क्रि.प. ९९८—१०६२ पर्यन्तमासीदिति चरित्रज्ञा वदन्ति।

भौपालिकं—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि प म ग म रि स.

मञ्ज

भौम्यश्चायः

एताः षोडश।
धरणिस्पृष्टचरणद्वयव्यापारतो यतः
एताः क्रियन्ते तस्मात्तु चार्यो भौम्य इतीरिताः॥
तदन्याः आकाशिक्यः, देशीचार्यः, इति प्रसिद्धाः।

वेमः

भौलाङ्गी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध प स..
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

भौलामुखी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

भौलिः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स नि ध प ग रि स.

मञ्ज

भ्रंशः—लक्षणम्

वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्टादिभिरनेकधा।
अन्यस्मिन्नेव पतनादाशु भ्रंशस्स इष्यते॥

भरतः

भ्रमणम्—तारा

पुटान्तर्मण्डलावृत्तिस्तारयोर्भ्रमणं मतम्।

अशोकः

रसे वीरे च रौद्रे च।

कुम्भः

भ्रमरम्—करणम्

उत्क्षिप्य हस्तपादौ च ततस्तौ स्वस्तिकं नयेत्।
त्रिकं च वलितं कुर्यात्करौ चाप्युल्बणौ कृतौ॥

एवमङ्घ्रान्तरं चापि भ्रमंश्चोर्ध्वगते गते।
भ्रमरं नाम करणं देवणार्येण भाषितम्॥

देवणः

आक्षिप्तां यत्र कुर्वाणस्समसुद्वेष्टयन् करौ।
जङ्घयोस्स्वस्तिकं कृत्वा कुर्वीत भ्रमरीं ततः॥

उल्बणौ वा करावेव द्वितीयाङ्के पुनर्विधिः।
भ्रमरं तद्बुधैर्ज्ञेयमुद्धतस्य परिक्रमे॥

ज्यायनः

कुर्वन्नाक्षिप्तचार्याङ्घ्रिं पाणिमुद्वेष्ट्य चेत्ततः।
वलितं तु त्रिकं कुर्यात्स्वस्तिकं पादसम्भवम्॥

यत्रापराङ्गमेवं स्यादुल्बणावेकदा करौ।
तत्तदा भ्रमरं ज्ञेयमुद्धतस्य परिक्रमे॥
करणं भ्रमरं योज्यं तदुन्मत्तगते भवेत्।

लक्ष्मणः

—हस्तः

अङ्गुष्ठमध्ययोरूर्ध्वं स्थितयोरन्तरे स्थिता।
तर्जनी यत्र तत्प्रोक्तं भ्रमरं वक्रितेतरम्॥

उमा

—मण्डलम्

दक्षिणो जनितां कुर्याद्वामोऽङ्घ्रिः स्यन्दितां ततः।
दक्षिणो भ्रमरीं कृत्वा त्रिकं च परिवर्तयेत्॥

वामोऽङ्घ्रिः स्यन्दितां चारीं कुर्यात्तदितरः पुनः।
शकटास्यामथो वामः कुर्याच्चाषगतिं ततः॥

भ्रमरीं स्पन्दितां चैव क्रमेण कुरुते यदा।
तदा भ्रमरसंज्ञं तन्मण्डलं पण्डिता जगुः॥

वेमः

भ्रमरः—हौडुक्किकहस्तपाटः

समस्ताङ्गुलिघातेन जायते भ्रमरो यथा।
खोणं खुखुणं खुखुणं झेंद्रः झेंद्रः णेहणेह करझें॥

वेमः

—अङ्गहारः

नूपुराक्षिप्तकटिछिन्नसूचीनितम्बकरिहस्तोरोमण्डलकटिछिन्नानां अष्टानां करणानां क्रमात्प्रयोगे भ्रमराङ्गहारः।

शार्ङ्गः

—हस्तः

अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्यौ श्लिष्टाग्रे तर्जनी मता
यत्रोर्ध्वविरले शेषे सकरो भ्रमरो भवेत्॥

ग्रहणे दीर्घनालानां पुष्पाणामयमिष्यते।
कर्णपूरे तालपत्रे कण्टकोद्धरणादिषु॥

शार्ङ्गः

—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः

चतस्रोऽङ्गुलयो यत्र घ्नन्त्यन्तस्तन्त्रिकां यदा।
क्रमाच्छीघ्रं तदा प्राहुर्भ्रमरं भ्रमवर्जिताः।

कुम्भः

—चित्रहस्तपाटः

तलप्रहारो वलितसंमिश्रो वाद्यते यदि।
स एव भ्रमरः प्रोक्तस्तद्वादज्ञैरसौ यथा॥
धें धां हें झेंद्रः दोंधां झेंद्रः खुखुदरि कुकुधरि धोंकिटधों किट।

वेमः

—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)

भ्रमरोऽन्तः क्रमाच्छीघ्रं चतुरङ्गुलिताडनम्।

शार्ङ्गः

भ्रमरकेतनः—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मख

भ्रमरमाला—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

आद्ये पुनरथान्ते पादे च गुरुणी सा।
ज्ञेया भ्रमरमाला नाम्ना प्रकथिता सा
तसगाः
हंसागमणधीरं—हंसागमनधीरं। भरतः

भ्रमरमालिका—सप्ताक्षरवृत्तम्

तसगाः। भरतः

भ्रमरयुग्मकः—देशीतालः

ततो भ्रमरयुग्मके।
षट्त्रिंशद्बिन्दवस्तत्र मध्यद्वादशके ततः।
कृत्वा भ्रमरयुग्मानां क्रमादाद्यन्तयोर्लघुः॥
तालान्ते च विधातव्यो लघुः संकीर्णजातिभिः।
000000000000|000000000000|000000000000|

लक्ष्मणः

भ्रमरावली—भाषाङ्गरागः

भाषाङ्गंभ्रमरावलीति गदिता तारस्थगान्धारिका।
मध्ये मार्दवपेशला विरहिता धांशालपताद्येन च॥

अंशे च ग्रहणे तथा च विरतौ मुक्तानिषादेन सा।
षड्जाद्यञ्चितमूर्छनागमकयुक् सारोहि वर्णान्विता॥

कुम्भः

—मात्रावृत्तम्

स य स स स. विरहाङ्क

भ्रमरिकामञ्जरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग म ध प नि स.
(अव) स नि ध म ध म ग रि स.

मञ्ज

भ्रमरी—ध्रुवावृत्तम्

लघुनी प्राग्गुरुणी द्वे प्रतिपादं भ्रमरी सा।
उदा—वणहथ्थी—(छाया) वनहस्ती। भरतः

उत्तमोद्धतपात्राणां भ्रमरी टक्कभाषया।
तालश्चाचपुटश्चात्र पादाक्षरप्रमाणतः॥

नान्यः

टक्कभा। टक्करागस्य भाषारागेषु गीयते

—देशीचारी

पुनःप्रसार्य चरणमेकमन्यतलभ्रमात्।
भ्राम्यते चेद्द्रुतं गात्रं बहिस्सा भ्रमरी भवेत्॥

वेम.

—चारी

अतिक्रान्तावदुद्यम्य चरणं कुञ्चिताकृतिम्।
विवर्तित्र्यस्रमूरुं च द्वितीयाङ्घ्रेस्तलेन तु।
शरीरं भ्राम्यते वेगाद्यत्र सा भ्रमरी मता॥

वेमः

भ्रमरीकर्तरी—चारी

एकः पादस्समो यत्र तत्पृष्ठोर्ध्वतलोऽपरः।
भ्रमणं च द्वयोर्यत्र भ्रमरीकर्तरी मता॥

भ्रमरीमुड्डुका—चारी

यत्र पादाग्रपृष्ठाभ्यां भ्रमणं क्रियतेतराम्।
बाह्योन्नतमुखी पार्ष्णिः भ्रमरीमुड्डुका मता॥

नागमल्लः

भ्रमितः—मणिबन्धः

भ्रमणाद्भ्रमितः खड्गच्छुरिकाभ्रमणादिषु।

विप्रदासः

भ्रामणे भ्रमितः प्रोक्तः खड्गादेश्चारणे भवेत्।

सोमेश्वरः

भ्रान्तः—श्वासः

भ्रान्तस्स चान्तर्भ्रमणात्प्रथमे प्रियसङ्गमे।

कुम्भः

भ्रान्तपादाञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

दक्षिणं चरणं यत्र भ्रामयित्वा ततःपरम्।
तदीयतलभागेन वामस्य चरणस्य तु॥
जङ्घामध्यमवष्टभ्य विधायाञ्चितकं तथा।
ततस्कन्धद्वयेनोर्वीं अधिष्ठाय विवृत्य च।
पादावुल्लालयेद्यत्र भ्रान्तपादाञ्चितं तु तत्॥

वेमः

भ्रान्ता—दृष्टिः

चलत्पुटा चलत्तारा विवृता मध्यभागतः।
आवेशे संभ्रमे भ्रान्तौ विभ्रान्ता दृष्टिरीरिता॥

सोमेश्वरः

या नैकत्र स्थितिं याति विक्षिप्तेवावलोकने।
विस्तीर्णोत्फुल्लतारा दृक् सा विभ्रान्तामिधा भवेत्।
विभ्रमावेगयोरेषा संभ्रमेऽपि प्रवर्तते॥

विप्रदासः

भ्रान्तिः

एवमेवेदमिति सा वस्तुभावविरोधिनी।
व्यभिचारनिमित्तोऽर्थो भ्रान्तिस्सत्यपि वस्तुनि॥

भावविवेकः

-सन्ध्यन्तरम्

भ्रान्तिर्विपर्ययज्ञानं प्रसङ्गस्याविनिश्चयात्।
यथा—वेण्यां भानुमतीस्वप्नस्यानिश्चयाद्दुर्योधनस्य विपरीतज्ञानं भ्रान्तिः। सिंगः

भ्रान्तिर्भ्रमः। यथा—वेण्यां युधिष्ठिरस्य भीमे एव दुर्योधनबुद्धिः। सागरः

भ्रामितम्—जङ्घा

भ्रामितं मण्डलभ्रान्त्या वाद्ये डमरुकाभिधे

ज्यायनः

—भ्रूः

भ्रुवोरत्यर्थमुत्क्षेपाद्भ्रुकुटी सा भवेत्क्रुधि।

वेमः

सूक्ष्मरन्ध्रविलोके च सूर्यविद्युन्निरीक्षणे।
अतिक्रोधे प्रयोक्तव्ये भ्रुकुटीसंज्ञिते भ्रुवौ॥

सोमेश्वरः

भ्रूः

भ्रूभेदानधुना ब्रूमस्तत्रा या सहजा ततः।
उत्क्षिप्ता रेचिता चैव पतिता कुञ्चिता तथा।
भ्रुकुटी चतुरा चेति सप्तधा भ्रूरुदीरिता॥

वेमः

उत्क्षिप्ता पतिता चैव भ्रुकुट्या सहिता तथा।
चतुरा कुञ्चनोपेता स्फुरिता सहजाऽपि च॥

सोमेश्वरः

म

म—स्वरः

म—मध्यमस्वरः

मकरः—हस्तः

उपर्युपरि विन्यस्तौ यत्रान्योन्यमधोमुखौ।
ऊर्ध्वाङ्गुष्ठौ पताकाख्यौ करौ स मकरः करः ॥

स नक्रमकरादीनां क्रव्याद्द्वीपिनामपि ।
सिंहादीनामभिनये नदीपूरस्य चेष्यते॥

शार्ङ्गः

परस्परोपरिन्यस्तावूर्ध्वाङ्गुष्ठावधस्तलौ ।
पताकौ यत्र स करो मकरः परिकीर्तितः॥
क्रमात्पार्श्वद्वये तिर्यक् स्फालं स्फालं प्रसारितः।
स करो मत्स्यगमनाभिनये विनियुज्यते ॥
मृगेन्द्रव्याघ्रमकरनक्रादीनां निरूपणे ।
तत्तन्नृत्तानुसारेण विवृताग्रः प्रयुज्यते ॥
वक्षोदेशात्पुरो गच्छन् विप्रकीर्णचलाङ्गुलिः ।
सरित्प्रवाहाभिनये स करो विनियुज्यते ॥

वेमः

मकरकशीर्षा—ध्रुवावृत्तम्

गुरुयुगमन्ते यदिपरमस्याः इह कथिता सा मकरकशीर्षा।
(उदा) इह सिसिरम्मि (छाया) इह शिशिरे।

भरतः

मकरन्दः—गीतालङ्कारः (अठतालभेदः)

राजतालाभिधाने तु लघुर्द्रुतौ लघुस्ततः।
अनेन तु समायुक्तो मकरन्दोऽट्टतालकः ॥

सङ्गीतसारः

—देशीतालः

मकरन्दाह्वये ताले द्रुतौ द्वौ लत्रयं गुरुः।
० ० । । । ऽ

वेमः

मकरन्दः।
० ० । । ।

शार्ङ्गः

मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं लत्रयं च गुरुस्ततः।
० ० । । । ऽ

नन्दी

मकरन्दोडुपम्—देशीनृत्तम्

दो लैलो मकरन्दकः।
तालेनानेन विहितं मकरन्दोडुपं बुधैः॥

वेदः

मकरवर्तना

करो मकरनाम्ना चेत्पुरतः पार्श्वयोस्तथा।
व्यावर्तितो बहिर्भ्रान्तस्तदा मकरवर्तना ॥

अशोकः

मकरशीला—स्त्री

स्थूलशीर्षाञ्चितग्रीवा दारितास्या महास्वना।
ज्ञेया मकरसत्त्वा तु क्रूरा मत्स्यगुणैर्युता ॥

भरतः

मकरहस्तः

पूर्वोक्ताञ्जलिहस्ते तु तत्राङ्गुष्ठौ कनिष्ठिके
श्लिष्टे प्रसारिते चापि क्रमाद्झषकरो भवेत्॥
कोहलस्य मते प्रोक्तो मकारार्थे नियुज्यते।

श्रृङ्गारः

मकरिका—शिरोभूषणम्

मकरपत्रं नाम।

मखाभिनयः

नतलाङ्गूलहस्तेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

मखाहस्तः—(शारावाकृतिर्मखा)

काङ्गूले हस्तविधृतस्ततो लाङ्गूलमिष्यते।
मखार्थे भार्गवेणासौ कल्पितो बहुधीमता ॥

श्रृङ्गारः

मङ्गलम्—रञ्जनगुणः

शुभवाद्यैर्युतं गीतं शुद्धपञ्चमनिर्मितम्।
विवाहाद्युत्सवे गेयं मङ्गलं महिलाप्रियम्॥

सोमेश्वरः

शुद्धपञ्चममिति ग्रामरागभेद उच्यते।

मङ्गलः—प्रबन्धः

लक्ष्यते मङ्गलश्चाथ मङ्गलच्छन्दसा युतः।
विलम्बितलयैराढ्यमुत्सवेषु च गीयते॥

हरिपालः

मङ्गलं घोटरागे वा कैशिक्यां मङ्गलैः पदैः।
विलम्बितलये गेयं मङ्गलच्छन्दसाऽथवा।
भगणाः पञ्च विज्ञेया मङ्गलाख्ये पदं प्रति ॥

श्रीकण्ठः

—देशीतालः

मङ्गलो भेन। ऽ । ।

कुम्भः

—वर्णालङ्कारः

नागपाशो द्विद्विरुक्तो द्विस्वरश्रान्तिमे यदि।
गाने तदा मङ्गलोऽयं मतङ्गमुनिसम्मतम्॥

यथा— सरिगमसरिगमसरि सरिगम रिगमगरिगमपरिगरिगमप इत्यादि। अवरोहणमप्यूह्यम्। उभावपि मङ्गल एव। तालानुगतत्वेनालङ्कारत्वम्।

संगीतसरणिः

गीतालङ्कारः (मठ्यभेदः)

गुरुर्लघुद्वयं यत्र भृङ्गतालस्स कथ्यते।
मङ्गलो मठ्यकस्तेन रसे चाद्भुतसंज्ञके॥

संगीतसारः

मङ्गलकोशः—मेलरागः

धैवतोद्ग्राहधांशान्तो गौरीमेलसमुद्भवः।
रागो मङ्गलकोशाख्यो धनी यत्र समन्वितौ॥

सर्वदा गेयः। अहोबिलः

मङ्गलकौशिकः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म स म ग म प म ग म.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

मङ्गलकौशिकारागध्यानम्

अस्या मङ्गलकैशिकी मङ्गलकौशिकीति च नामनी दृश्येते।

कुसुमाञ्जलिना सम्यक् भसितां हरिसन्निधौ।
नीलाङ्गीं श्वेतचेलां तां भजे मङ्गलकौशिकाम्॥

रागसागरः

मङ्गलाचारः—प्रबन्धः

रेचितो यस्तु गद्येन पद्येनापि द्वयेन वा।
स स्वरो मङ्गलाचारो निस्सारूः कैशिकीयुतः॥

श्रीकण्ठः

सुमङ्गल पदोपेतैः शुभैर्वाक्यैर्मनोरमैः।
कैशिक्या बोट्टरागेण गेयं मङ्गलगीतकम्॥

सोमेश्वरः

चतुष्षष्ट्या विरचितो मध्ये मध्ये स्वराश्रितः
झंपातालेन संयुक्तः कैशिकीरागभूषितः॥

एवं स्यान्मङ्गलाचारः। हरिपालः

मङ्गलाभिनयः—देशीतालः

मङ्गलाभिनये गोलौ निःशब्दं च गुरुद्वयम्।
ऽ।।ऽऽ वेमः

मञ्जरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मज

मञ्जीरकः—ताल्वाद्यम्

विस्तारतः स्याच्चतुरङ्गुलोऽत्र मञ्जीरकस्तालसमानसंस्थः।
कुरङ्गशृङ्गोचितकोणकेन वामेन हस्तेन च वाद्यतेऽसौ॥

कुम्भः

मञ्जीरशिञ्जितम्—पादमणिः

तलेनाङ्गुलिपृष्ठेन पार्ष्णिना च क्रमान्महीम्।
एकोऽङ्घ्रिस्ताडयेदन्यं पादौ घातद्वयान्तरे॥
तलेन ताडयेद्भूमिं निजं पार्श्वे व्रजेद्यदि।
राजवेश्याभुजङ्गेन प्रोक्तं मञ्जीरशिञ्जितम्॥

वेमः

मञ्जुकल्याणी—रागः (सङ्कीर्णः)

वारट्याख्या नाटकर्णाटकेभ्य
संभूतेयं मञ्जुकल्याणिकाख्या॥

नारायणः

मञ्जुघोषा—मेलरागः

श्रीरागमेलसंभूता गस्वरेण विवर्जिता।
मञ्जुघोषा धपूर्वा स्यादारोहे त्यक्तनिस्वरा॥

सायं गेया।

मञ्जुलः—देशीतालः

मञ्जुलः पूर्वलो गुरुः।
।ऽ लक्ष्मणः

मठः—देशीतालः

मठे लघुद्वयं गश्च निःशब्दं लचतुष्टयम्।
।।ऽ।।।। वेमः

स्याच्चतुर्लघु निःशब्दम्।
।।ऽ+

यद्वा भाद्भावशब्दकौ।
ऽ।।ऽ+ शार्ङ्गः

मट्टतालः—देशीतालः

गुरुर्लघु गुरुश्चात्र व्यवहारे तु दृश्यते
ऽ।ऽ सोमराजः

मट्टिका—देशीतालः

मट्टिकायां विधातव्या गुरुबिन्दुप्लुताः क्रमात्।
ऽ००ऽ́
सासारी गामापा जग

मठ्यः—ध्रुवालङ्कारः

मठ्यतालनिबद्धो यः स मठ्य इति कीर्तितः।
मठ्यताले ध्रुवस्त्वादावक्षरद्वयसम्मितः ॥

ततो लघू द्वौ विज्ञेयौ चतुरक्षरसम्मितौ।
आहत्य मठ्यतालोऽयं दशाक्षरमितः स्मृतः॥

सरिगरिसरिसरिगम, रिगमगरिसरिगमप। वेङ्कटमखी

मट्ठ्यः—ध्रुवतालः

मट्ठ्यताले ध्रुवस्त्वादौ अक्षरद्वयसम्मितः।
ततो लघू द्वौ विज्ञेयौ चतुरक्षरसम्मितौ।
आहत्य मट्ठ्यतालोऽयं दशाक्षरमितः स्मृतः॥

वेङ्कटमखी

मट्ठ्यकः

मट्ठ्यकः, मण्ठकः, मट्ठ्यः, मट्ठः, मण्ठः इत्यादिभीरूपैरयं शब्दो दृश्यते।

मणिकुम्भकः—देशीतालः

तगणो दत्रयं गश्च नद्वयं च गुरुर्लघुः।
प्लुतश्चेति क्रमाद्यत्र स ताले मणिकुम्भकः॥

20½ मात्राः तालप्रस्तारः

मणिकुल्या—श्रव्यकाव्यम्

मणिकुल्यायां जलमिव न लक्ष्यते यत्र पूर्वतो वस्तु।
पश्चात्प्रकाशते सा मणिकुल्या मत्स्यहसितादि॥

भोजः

—नृत्तरूपकम्

मणिकुल्यायां जलमिव न लक्ष्यते यत्र पूर्वतो वस्तु।
पश्चात्प्रकाश्यते या सा मणिकुल्यापि मल्लिका ज्ञेया॥

शिष्टं मत्तल्लिकाशब्दे द्रष्टव्यम्। शारदातनयः

मणिगणनिकरः—ध्रुवावृत्तम्

यदि खलु चरणविधौ, लघुवसुगणकमिदम्।
भवति हि खलु बृहती, मणिगणनिकरकृता॥

भरतः

अष्टौ द्रुता गुरुश्चान्ते त्र्यश्रजा मणिमालिका।
नायिकासु प्रयोक्तव्या रसरागौ च पूर्ववत्॥

उडुगणकुसुमवती। नान्यः

पूर्ववदिति। अविचालितावत्।
शृङ्गारो रसः। मालवकैशिको रागः॥

मणिबन्धः

आकुञ्चितो निकुञ्चश्च भ्रमितश्च समस्तथा।
चतुर्धा मणिबन्धोऽथ नामतः कथितो मया॥

सोमेश्वरः

निकुञ्चाकुञ्चितौ स्यातां चलश्च भ्रमितस्समः।
एवं पञ्चविधो धीरैर्मणिबन्धः प्रकीर्तितः॥

अशोकः

मणिबन्धगतागतम्—चालकः

एकस्य मणिबन्धे तु विलुठन्नपरः करः
अन्तर्बहिर्मुसलकैः स्थायं स्थायं गतागतम्।
(कथितं वेमभूपेन) मणिबन्धगतागतम्॥

वेमः

मणिबन्धासिकर्षणम्—चालकः

द्विगुणालुठितावंसपर्यन्तेऽञ्चितकूर्परौ।
करौ ततः परं कृत्वा कूर्परस्वस्तिकान्वितौ॥

तथैव लोलयित्वांसौ करं तत्रोपरि स्थितम्।
विधाय मुष्टिरूपेण त्वरया तन्निवेशयेत्॥

करेऽन्यस्मिन्विलुठति त्र्यस्रभावमुपेयुषि।
भ्रमयेन्मण्डलावृत्या पार्श्वयोरपरं करम्॥

तथैव मुष्टिहस्तस्य संक्षेपो प्रविलासितः।
क्रियते चेत्तदाचष्ट मणिबन्धासिकर्षणम्॥

वेमः

मणिमञ्जरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म प ध प म रि ग म ग स.

मञ्ज

मणिमण्डनम्—कर्णभूषणम्

एवं बहिष्टमु यन्मध्ये वज्रैश्च भूषितम्।
मध्ये माणिक्यसंयुक्तं मणिमण्डनमुच्यते॥

सोमेश्वरः

मणिरङ्ग—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

मणिवान्—मेलरागः (ऋषभप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प ध म ग रि स.

मञ्ज

मण्ठः—प्रबन्धः
विलम्बितो द्रुतश्चेति तथैवातिविलम्बितः।
त्रिधा भवेदयं मण्ठो मण्ठतालेन गीयते॥
नेतृनामाङ्किताभोगो यो भवेत्सविलम्बितः।
द्रुतो द्रुतेन तालेन गेयो मण्ठश्च नामनि॥
हरिपालः

मण्ठकः—गीतालङ्कारः
उद्ग्राहो ध्रुवपदः स्यादाभोगस्तदनन्तरम्।
नियमस्त्रिविधो ज्ञेयो मण्ठकस्य विचक्षणैः॥
जय प्रिय कलापश्च कमलस्सुन्दरस्तथा।
वल्लभो मङ्गलश्चेति षडेते मण्ठकाः स्मृताः॥
संगीतसारः

मण्ठिका—देशीतालः
मण्ठिका लौ द्रुतद्वन्द्वं। ।।०० मदनः

मण्डनः—प्रबन्धः
अलङ्कारैर्निबद्धो यः प्रसन्नादिपुरस्सरैः।
उपमाभिश्च बह्वीभिः मण्डितो मण्डनो भवेत्॥
हरिपालः
काव्यजैर्गीतसंभूतैर्योऽलङ्कारैर्विरच्यते।
अलङ्कारभवो यस्मात् तस्मात्प्रोक्तस्तु मण्डनः॥
गीतालङ्कारमार्गेण गीतमप्युपलक्षितम्।
उपमाद्यैरलङ्कारैर्गीते न्यस्य पदावलिम्।
यत्र गायति गीतज्ञः स भवेन्मण्डनाभिधः॥
सोमेश्वरः

मण्डलम्
त्रिभिश्चतुर्भिर्वा खण्डैर्मण्डलं पण्डितैस्स्मृतम्।
वेमः

—स्थानकम्
एकतालान्तरौ पादौ त्र्यश्रपक्षस्थितौ भुवि।
ऊरू निषण्णौ गगने सार्धतालद्वयान्तरे॥
धरण्याः कटितुल्यं च स्यातां द्वे जानुनी अपि।
यत्रैतन्मण्डलं नाम स्थानं वासवदैवतम्॥
चतुस्तालान्तरावत्र चरणौ केचिदूचिरे।
प्रयोगो वज्रचापादेः तथा वारणवाहने
तार्क्ष्यादिवीक्षणे चास्य विनियोगं विदुर्बुधाः॥
विप्रदासः

मण्डलगतिः—बाहुः
सर्वतो भ्रमणाद्यस्स्यात् स मण्डलग
भ्रमणे तु गदाखड्गाद्यायुधानां प्रकीर्तिता॥ अशोकः

मण्डलभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्
चतुरश्रे स्थानके च प्रसृतौ च पताककौ।
पार्श्वयोर्वामशिखरं हृदि दक्षे पुरः पुनः॥
त्रिपताकं करं कृत्वा दक्षमूर्ध्वकटीसमम्।
पादं प्रसारयेदग्रे दक्षिणावर्ततो भ्रमेत्॥
मण्डलभ्रमरी सा स्यादुदिता हनुमन्मते।
वेदः

मण्डलस्वस्तिकम्—करणम्
स्वस्तिकौ तु करौ कृत्वा प्राङ्मुखोर्ध्वतलौ समौ।
तथा च मण्डलं स्थानं मण्डलस्वस्तिकं तु तत्॥
भरतः
चतुरस्रौ करौ कृत्वा विदधद्विच्यवां ततः।
उद्वेष्टितक्रियापूर्वमूर्ध्वमण्डलिनौ करौ॥
विधाय स्वस्तिकौ कुर्यादत्र स्थानं च मण्डलम्।
मण्डलस्वस्तिकं तत्स्यात्प्रसिद्धार्थावलोकने॥
शार्ङ्गदेवः
चारीं तु विच्यवां कृत्वा चतुरस्रौ करौ ततः।
उद्वेष्टितक्रियापूर्वमूर्ध्वमण्डलिहस्तकौ॥
प्रयुज्य स्वस्तिकौ यत्र कुर्यात्स्थानं तु मण्डलम्।
मण्डलस्वस्तिकमिदं प्रसिद्धार्थनिरीक्षणे॥
अशोकः
विलासपरिसंख्याने प्रत्यक्षेऽर्थे भवेदिदम्।
ज्यायनः

मण्डला—
षड्जस्य द्वितीया श्रुतिः। जनूपः

मण्डलाग्रम्—चालकः
एकस्मिन् लुठिते हस्ते पूर्वोक्तस्थानगामिनी।
अन्यः करो मुष्टिरूपे विलुठ ऊर्ध्वमार्जवात्॥
ततस्तथैव पर्यायात्पार्श्वयोश्च गतागतः।
किञ्चित्पार्श्वात्समानीतः पुरतोऽपि प्रसारितः।
एवं पाण्योस्तु पर्यायात्क्रिया चेन्मण्डलाग्रकम्॥
वेमः

मण्डलाभरणम्—चालकः
पर्यायात्पार्श्वयोर्यत्राभ्यन्तराविद्धकर्मणि।
प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यां आलोल्येते भुजौ क्रमात्।
मण्डलाभरणं प्राह तत्सङ्गामधनञ्जयः॥
वेमः

मण्डलानि

चमत्काराय चारीणामानुपूर्व्येण या क्रिया।
तन्मण्डलमिति प्रोक्तमखण्डमतिशालिभिः॥
भौममाकाशिकं चेति तत्पुनर्द्विविधं भवेत्।
प्राचुर्याद्भौमचारीणां भौममण्डलमुच्यते॥
आकाशचारी बाहुल्यादाकाशिकमिति स्मृतम्।
भौमाकाशिकभेदानामुद्देशोऽत्र विधीयते॥
भ्रमरं च तदावर्तमास्कन्दितमथाड्डितम्।
समोत्सरितमत्यर्थमेलकाक्रीडितं तथा॥
शकटास्यं पिष्टकुट्टं ततश्चाषगताभिधम्।
भौमानि मण्डलानीति दशोद्दिष्टान्यनुक्रमात्॥
अतिक्रान्तं दण्डपादं क्रान्तं च विहृतं तथा।
सूचीविद्धं वामविद्धं तदा ललितसञ्चरम्॥
विचित्रं ललितं चैव ततश्चालातमित्यपि।
एतान्याकाशिकानि स्युः मण्डलानि दश क्रमात्॥
अशोकः

भौमाकाशिकचारीणां प्राचुर्यान्मण्डलान्यपि।
भौमान्याकाशिकानीति व्यपदेशं प्रपेदिरे॥
एतेषां विनियोगश्च विज्ञेयः शस्त्रमोक्षणे।
नभोभवानां प्राधान्यं ज्ञेयं युद्धपरिक्रमे॥
चारीवाम्लातचरणवक्षश्चारी विवक्षया।
चारीणां न्यूनताधिक्यं न दूषयति मण्डलम्।
विप्रदासः

मिथो योजनयोग्यानां चारीणां निचयेन तु।
अन्यान्यप्येवमूह्यन्तां मण्डलान्यनया दिशा॥
यत्सजातीयचारीणां समुदायेन जायते।
तन्मण्डलं समं प्रोक्तमाचार्यैर्नृत्तवेदिभिः॥
न्यायप्रचारयुक्तानि मण्डलान्यखिलानि च।
विधिनैव प्रयुञ्जीत तानि नृत्ते यथोचितैः।
शोभान्वितैर्नृत्तहस्तैरन्वितानि प्रयोजयेत्॥
वेमः

मण्डिभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

चतुरश्रे मध्यमं चेत्पताकौ प्रसृतौ यदि।
पार्श्वदेशे शिरस्यूर्ध्वमलपद्मो विधीयते॥
दक्षिणः शिखरः स्वान्ते दक्षिणं गुल्फमेव तु।
वामजानुशिरस्यूर्ध्वं स्थाप्य दक्षिणतो भ्रमेत्॥
मण्डिभ्रमरिका प्रोक्ता तण्डुना कोहलेन च।
वेदः

स्वान्ते। हृदये।

मण्डिका

सव्यापसव्यतो यत्र वामं तदितरं तथा।
जानुसत्वरमापात्य भुजङ्गी स्थापयेद्यदा।
मण्डिका सा तदा प्रोक्ता शाकमल्लेन भूभुजा॥
अशोकः

सव्ये तदितरे भागे वामे वामेतरं यदि।
आपातयेद्द्रुतं जानु सवेगं चरणौ भुवि
विदधाति तदा प्रोक्ता मण्डिका नृत्यकोविदैः॥
कुम्भः

मण्डीढक्का

षोडशाङ्गुलदीर्घा स्यान्मुखे चाष्टाङ्गुलान्तरा।
मध्यप्रदेशे कर्तव्या षोडशाङ्गुलवेष्टना॥
शेषं लक्ष्म हुडुक्कावत्कच्छागलविवर्जितम्।
पाटाक्षरं हुडुक्कावन्मण्डीढक्कासु कल्पितम्॥
मण्डलीमध्यरज्जुं च वामहस्तेन पीडयेत्।
सव्यजानुगतं वक्त्रं सव्यहस्तेन वादयेत्॥
शक्तिदैवतपूजायां चर्यागानविधौ तदा।
वादनीया प्रयत्नेन मण्डीढक्का विचक्षणैः॥
सोमेश्वरः

मण्डूकी—गतिः

कराभ्यां शिखरं धृत्वा किञ्चित्सिंहीसमा गतिः।
मण्डूकगतिरित्येषा प्रसिद्धा भरतागमे॥
नाट्यदर्पणे

मतङ्गकिन्नरी

तिस्रः किन्नरवीणास्युर्बृहद्देशीसमाश्रिताः।
बृहती मध्यमा लघ्वीत्यथासां लक्षणं ब्रुवे॥
अष्टाङ्गुलं निस्तुषैस्यात्पंक्तिस्तिर्यग्यवोदरैः।
पञ्चाशदङ्गुलो दैर्घ्ये परिणाहे षडङ्गुलः॥
वैणवः खादिरो वाऽथ रक्तचन्दनजोऽथवा।
कांस्यजो वा भवेद्दण्डो ऋजुः श्लक्ष्णो व्रणोज्झितः॥
दण्डमानं दधद्गर्भे सुषिरं पृथुलं समम्।
शाकजः ककुभस्तस्य दण्डो दैर्घ्ये षडङ्गुलः॥
ककुभस्य शिरस्तस्य दीर्घं स्याच्चतुरङ्गुलम्।
चतुरङ्गुलविस्तारमुच्छ्राये द्व्यङ्गुलम्मतम्॥
ककुभस्य तु दण्डं तु वीणादण्डान्तरे क्रियेत्।
परिशेषश्च दण्डान्तः तावान् याति विशेषिते॥

ककुभस्य शिरोमध्यवीणा दण्डान्तमध्यतः।
तन्त्री भागस्तुरीयांशोऽधिकत्र्यङ्गुळको भवेत् ॥

विदध्यात्काकुभे मूर्ध्नि श्लक्ष्णां कूर्मवदुन्नताम्।
परितोऽर्धाङ्गुळन्यूनां पत्रिकामायसीं समाम् ॥

नादातिशयसिद्ध्यर्थं वीणावादनकोविदः ॥

सार्धाङ्गुळद्वयं त्यक्त्वा वीणादण्डस्य मूर्धतः ॥

अर्धाङ्गुळपरीणाहं विदध्यात् सुषिरं ततः।
अधस्तात्तिर्यगपरं रन्ध्रं सोऽभयतो मुखम् ॥

अधस्तादूर्ध्वरंध्रस्य सार्धद्व्यङ्गुळके भवेत्।
मेरुः सगलरन्ध्रेण कर्तर्या वान्वितो भवेत् ॥

मेरुरंध्रस्य वीणाया दण्डस्य च तथान्तरम् ॥
द्व्यङ्गुळं सयवं ज्ञेयं मेरुरङ्गुळमुच्छ्रितः।
सार्धाङ्गुळान्तरे शङ्कुः स्थिरो मेरोः पुरो भवेत् ॥

अत्र तिर्यग्भवेद्रन्ध्रं चलशङ्कुवदायतम्।
सिंधूरेणाथवा वस्त्रकज्जलेनाथवा युतम् ॥
श्लक्ष्मेष्टकायाश्चूर्णेन मर्दयन्मदनं घनम्।
विमिश्रास्तेन कर्तव्यास्सारिकास्युश्चतुर्दश ॥
अष्टादशाथवा दण्डपृष्ठे न्यस्या यथायथम्।
ताश्चतस्रो निवेश्यास्तु तारसप्तकसिद्धये ॥

मंद्रसप्तकसिद्धार्थं सारीद्वन्द्वं परे जगुः।
एवं त्रिस्थानसंशुद्धरागव्याप्तिर्भवेदिह ॥

आमन्द्रसप्तकान्मध्यसप्तकावधि युक्तितः
सार्धाङ्गुळपरीणाहास्तथा सार्धाङ्गुळायताः ॥

गृध्रवक्षोऽस्थिनलिका यद्वा तच्चरणास्थिजा।
आयस्यः कांस्यमय्यो वा नळिकास्सरिका मताः ॥

मौलोर्ध्वतन्त्रिकापार्श्वतन्त्र्यौ द्वे षड्जगे यदि।
ह्रस्वा पञ्चमगा चेत्स्यात् षड्जग्रामो भवेदयम् ॥

ऊर्ध्वतन्त्री यदि भवेन्मध्यमस्वरयोगिनी।
तत्पार्श्वे तन्त्रिकाद्वन्द्वं षड्जमध्यमगं यदि ॥

मध्यमग्रामगा ज्ञेया तदेयं किंनरी बुधैः।
येन येन स्वरेणैवं योगस्तन्त्र्याः प्रतन्यते ॥

सारणाभेदमाश्रित्य सा स्यात्तत्तत्स्वराह्वया।
तां तां चामूर्छनामस्यामभ्यसेत्तद्विदग्रणीः ॥

स्वस्थाने प्रकृतीकृत्य षड्जस्वश्रुतिपेशलम्।
स्वरप्रबन्धना स्थाप्या दण्डपृष्ठेऽथ सारिकाः।
तास्विष्टरागं निपुणमालपेत्स्वच्छमानसः ॥ कुम्भः

मतङ्गः

बृहद्देशीकर्ता। क्रै. प. ६०० वर्षकाले आसीदिति केवलमूहा वर्तते। सर्वैरपि सङ्गीतशास्त्रकर्तृभिः प्रामाणत्वेनायमादृतः। विषयपरामर्शे अस्य कौशलं सर्वानतिरिच्यते।

मतिः—चित्ताभिनयः

अनेकशास्त्रपठनादर्थनिर्धारणं मतिः।
हृदये मुकुलं बध्वा तिर्यक्स्तश्चतुरः करः ॥

तस्मिन् हंसास्यचलनान्मुखस्थाने तथैव च।
हंसास्यं श्रोत्रभागे तु सूची स्यान्मतिरूपणे ॥

विनायकः

—व्यभिचारिभावः

नानाशास्त्रविचिन्तनोहापोहादयो विभावाः। शिष्योपदेशार्थविकल्पनसंशयच्छेदादयोऽनुभावाः ॥

भरतः

मतिस्तत्त्वगता बुद्धिरदुष्टा शिष्टसम्मता।
सापि निष्पद्यते लोके शास्त्रादेस्तत्त्वसंपदा।
तत्राभान्ति गुणोत्कर्षसदसच्चिन्तनादयः ॥
अनुभावाः। सर्वेश्वरः

मत्तकोकिलः—मेलरागः (हरिकम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि प ध नि ध स.
(अव) स ध नि ध प रि स.

मत

मत्तकोकिलावीणा

मत्तकोकिलवीणाथ स्वरमण्डलसंज्ञिका
लोकशास्त्रानुसारेण लक्ष्यतेऽत्र समासतः ॥

सार्धहस्तमितामत्र प्रथमां परिकल्पयेत्।
एतश्चास्य तृतीयांशन्यूना दैर्घ्ये तृतीयका ॥

अथान्यापदिकास्तिस्रा आयामेष्टादशाङ्गुळा।
समाना दोषरहिता कार्या पञ्चाङ्गुळोच्छ्रया ॥

तत्राद्या सार्धहस्ता स्याद्द्वितीया हस्तमात्रिका।
दक्षिणोत्तरमूलाग्रा विलसौ चैतयोर्द्वयोः ॥

मध्येन्यस्यातु पट्टिका ....।
दशाङ्गुळानि संत्यज्य पूर्वापरमुखीतु सा ॥

दीर्घा तुर्या पट्टिका स्यादन्तरा च लघीयसी।
ईशानाग्नेयाग्रयोस्स्यादन्तरं यदिह द्वयोः ॥

तत्राल्पपट्टिका कार्या पूर्वपट्टिकया समा
उत्सेधपिण्डयोरेकां परे त्वीशान कोणगाम् ॥

वदन्ति पट्टिकामस्याः पार्श्वे स्यात्पट्टिकान्तरम् ।
तदन्तरेऽङ्गुळद्वंद्वात्तिर्यगीशानकोणगाम् ॥

एवं यत्र यथा श्लक्ष्णा समं स्यात् श्लिष्टसंधिकम् ।
संयोज्यानि तथाकाष्ठान्यस्य भागं दशाङ्गुळम् ॥

चर्मणा मुद्रयेच्छेषं यन्त्रमाच्छादयेद्दृढम् ।
श्लक्ष्णकाष्ठेन यन्त्रस्य या तिर्यक्पट्टिका स्थिता ॥

दिश्युत्तरस्यां या चास्याः पट्टिकापार्श्वतो गता ।
तस्या रंध्राणि कुर्वीत विद्वान् द्वाविंशतिं तथा ॥

यत्र च स्यादधोरन्ध्रपंक्तिमध्यगतं तथा ।
ऊर्ध्वपंक्तिस्थरन्ध्रं स्यादेकस्यामेव वा बुधः ॥

कुर्यात् द्वाविंशतिं रन्ध्रान्येषु रन्ध्रेष्वनुक्रमात् ।
हेमादिधातुजान्वापि गजदन्तमयानथ ।
विचित्रान्दारवान्वापि कुर्याच्छंकून् यदृच्छया ॥

द्वयोः पट्टिकयोर्युक्ता कचिद्द्वे अपि पट्टिके ।
स्यातामीशानकोणान्ते तत्र दक्षिणगतः स्थिता ॥

पट्टिकाद्वयमूलस्पृक् पट्टिकाया बहिः पुनः ।
अस्या भागेऽङ्गुळमितं दण्डं कुर्याद्विचक्षणः

विस्तारे च तथायामे पट्टिकासंमितं सुधीः ।
तस्मिन् दण्डे प्रकुर्वीत रन्ध्रद्वाविंशतिं क्रमात् ॥

सप्त षड्वा पत्रिकास्स्युरत्र यन्त्रानुसारतः ।
रन्ध्रमानं यवार्धं स्यात्तेषां प्रथमसप्तके ॥

रन्ध्राणां कल्पयेद्धीमान् सार्धद्वियवमंतरम् ।
द्वितिये त्रियवं सार्धं त्रियवं तु तृतीयके ॥

अथवानुगुणं रागनिष्पत्तेरन्तरं मतम् ।
समा श्लक्ष्णा घना नातिस्थूलसूक्ष्मदृढा अपि ॥

पट्टसूत्रमयीस्तन्त्रीर्विद्धानेषु प्रकल्पयेत् ।
तासां प्रान्तान्तरं धीमान् बध्नीयाच्छन्कुषु क्रमात् ॥

तत्र या उत्तरास्सप्त तन्त्र्यस्तारास्स्मृतास्तु ताः ।
मध्यस्थानगता मध्या मन्द्रास्तासामधःस्थिताः ॥

द्वाविंशतितमा यातु सर्वाधस्थितया स्थिता ।
सनादरन्ध्रपूर्त्यर्थं स्यातानुरणनात्मिका ॥

वाद्यादिवादनं चास्यामेकतन्त्रीवदीरितम् ।
निर्दोषशाकजं वाथ श्रीपर्णीदारुसंभवम् ॥

कैश्चिदेतादृशं यन्त्रं काष्ठेनैकेन वर्ण्यते ।
अष्टादशाङ्गुळं दैर्घ्ये त्वायामे सार्धहस्तकम् ॥

सुन्दरं काष्ठमापाद्यमुत्सेधे चतुरङ्गुळम् ।
एतत्काष्ठं तथातक्ष्यं यथा हीयेत दैर्घ्यतः ॥

तृतीयांशं परित्यज्य रुद्रकोणान्तमेव वा ।
यां योदग्दिगवस्थास्य काष्ठस्येशान कोणतः ॥

द्विसाङ्गुळिमितोधस्तात्यत्र भागो नवा भवेत् ।
दशाङ्गुळानि संत्यज्य दक्षिणादर्धभागतः ॥

यथास्याः परितः पिण्डं मानमर्धाङ्गुळोन्नतम् ।
अङ्गुळ्यं समन्विष्यन् विदधीत खनितं तथा ॥

दशाङ्गुळमितो भागो यः परो दारुणोऽत्र च ।
खनिं कृत्वोपरि दृढं चर्मणा मुद्रयेदिदम् ॥

अङ्गुळोत्सेधपार्श्वं च विधायैतदधोमुखम् ।
कल्पयेदुक्तया रीत्या रागवाद्यादिवादनम् ॥

सार्धहस्तमितान्मानान्न परं मानमिष्यते ।
अर्वाग्वाधिकरादेतत् मानं नो कल्पयेत्कचित् ॥

एतयोर्मानयोर्मध्ये यथेष्टं मानकल्पना
प्रकृतित्वादिहान्यासां वीणानामेकतन्त्रिका ॥

तदङ्गसर्ववीणानां मुख्येयं मत्तकोकिला ।
अन्याः प्रत्यङ्गमेतस्यास्त्रिस्थस्थानेषु यत् स्फटम् ॥

यथास्थमस्यां भासन्ते स्वरास्सप्तापि तद्विदाम् ।
षड्विधैः करणैरेतां चित्रयन्त्यस्समेत्य ताम् ॥
उपरञ्जकतामस्याः प्रयान्ति सकला अपि ॥
कुम्भः

मत्तकोकिलायां हस्तव्यापाराः

मत्तकोकिलवीणायामेतद्धात्वादिवादनम् ।
एकतन्त्र्यादिवीणासु यथायोगमवस्थितम् ॥

यद्यपि स्यादेकतन्त्रीवीणानां प्रकृतिः परा ।
तथाप्यत्रोपदिष्टत्वात्तत्रेदमपदिश्यते ॥

यदेकतन्त्र्यां निर्दिष्टं तद्भवेन्नकुलादिषु ।
वंशेष्वप्येतदिच्छन्ति वांशिका ये सुशिक्षिताः ॥
कुम्भः

मत्तगजविलसितम्—षोडशाक्षरवृत्तम्

ऋषभमत्तगजविलसितमेवेदम् ।

मत्तचेष्टितम्—ध्रुवावृत्तम्

यदा तृतीयसप्तमं तदाद्यपञ्चमं लघु ।
तदा तु मत्तचेष्टितं वदन्ति खञ्जकं बुधाः ॥

वणं पगीद छपदं उवेयि एस कोकिला । वनं प्रगीतषट्पदं उपत्यैषा कोकिला । भरतः

—अष्टाक्षरच्छन्दः

चतुर्थं च द्वितीयं च षष्ठमष्टममेव वा ।
गुरूण्यष्टाक्षरे पादे यत्र तन्मत्तचेष्टितम् ॥
विलम्बिताकुलालकं । जरलगाः ।

भरतः

मत्तमयूरः—देशीतालः

ततो मत्तमयूराख्ये लपौ लौ द्वौ गुरू स्मृतौ ।
। ऽ । । ऽ ऽ

लक्ष्मणः

मत्तमयूरकम्—त्रयोदशाक्षरवृत्तम्

मतयसगाः ।

भरतः

मत्तमातङ्गगामि—नृत्तकरणम्

स्थानकं मण्डलं यत्र मयूराख्यपताककौ ।
कम्पितं कं द्रुता दृष्टिः चारी च करिगामिनी ।
यत्रैवं क्रियते नृत्तं मत्तमातङ्गगामि तत् ॥
कं-शिरः ।

नन्दी

मत्तल्ली—चारी

जङ्घा स्वस्तिकसंयुक्ता वर्धं त्र्यसंकृता तदा ।
अशेषतलसंस्पृष्टधरणी चरणौ यदा ॥

घूर्णितावपसर्पेतामथवा चोपसर्पतः ।
उद्वेष्टितापविद्धौ च विधीयेत करावुभौ ॥

तदा चारी निगदिता मत्तल्ली तरुणे मदे ।

वेमः

मत्तल्लिका—नृत्तरूपकम्

यस्यामुद्धाव्यं स्यात्पुरोहितामात्यतापसादीनाम् ।
प्रारब्धानिर्वाहः साऽपि हि मत्तल्लिका भवति ॥

क्षुद्रकथा मत्तल्ली येह महाराष्ट्रभाषया भवति ।
गोरोचने च कार्योऽनङ्गवती भावरसविद्धा ॥

मल्लिकाभोगशृङ्गारा कैशिकीवृत्तिमन्थरा ।
एकद्वयङ्कसमाश्लिष्टविदूषकविटक्रिया ॥

गाथा द्विपथकोपेता रथ्या रासकतालयुक् ।
अनालक्ष्यकथापूर्वं पश्चादालक्ष्यवस्तुका ॥

शारदातनयः

मत्तल्लि—करणम्

घूर्णमानस्य पादस्य यत्र स्यादपसर्पणम् ।
गुल्फस्वस्तिकपर्यन्तं तथैवानुचरः करः ॥

उद्वेष्टितो नितम्बस्स्यादेष पादोऽपसर्पणे ।
अपवेष्टितमाद्ध्यादेवमङ्गान्तरेण च ॥
क्रियैवं बहुशः प्रोक्ता तन्मत्तल्लि बुधैर्मदे ।

ज्यायनः

मत्तलीकरणं तत्स्यान्मदे वैवश्यदर्शने ।
गुल्फस्वस्तिकबन्धेन पादयोरपसर्पणम् ॥

हस्तयोर्युगपच्चैवोद्वेष्टनं चापवेष्टनम् ।
मत्तल्लिकरणं केचिदाचार्यास्संप्रचक्षते ॥

वेमः

मत्तस्खलितः—अङ्गहारः

मत्तल्लि गण्डसूचीलीनमत्तापविद्धतलसंस्फोटितकरिहस्तकटीछिन्नानां सप्तानां करणानां प्रयोगे मत्तस्खलिताङ्गहारः ।

शार्ङ्गः

मत्ता—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

यदि तु भवन्त्यन्त्ये, यदि यदि दीर्घाणि ।
त्रिगुरुरिहप्रोक्ता भवति तु मत्तेयम् ॥
नयगाः

अजुत्तदिसत्तोपि भ्रिययुवतिसार्थः ।

भरतः

कुसुमवतीति नामान्तरमस्या विद्यते ।

मत्ताक्रीडः—अङ्गहारः

भ्रमरनूपुरभुजङ्गत्रासितवैशाखरेचिताक्षिप्तछिन्नभ्रमरव्यंसितोरोमण्डलनितम्बकरिहस्तककटीछिन्नानां द्वादशकरणानां प्रयोगे मत्ताक्रीडाङ्गहारः ।

मत्ताक्रीडा—ध्रुवावृत्तम्

इयं विद्युन्मालेति देवीति च कथ्यते ।
अष्टावादौ दीर्घाणिस्युर्यदि च पुनरपि हि भवति बहुलघुगणः
भूयश्चान्ते दीर्घं त्वेकं यदि भवति पदिपदि पुनरपि च तथा ।
मत्ताक्रीडा विद्युन्मालेत्यपि च विविधकविभिरपि बहुमिरुदिता
णाणा विज्जुज्जोया लोओ घणपडलनिचयजलधर समणुगदो ।
नानाविद्युद्योतालोको घनपटलनिचयजलधरसमनुगतः ।

भरत.

मत्तेभावली—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ग रि प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मत्सरा—मूर्छना

षड्जग्रामे पञ्चमी मूर्छना
(आ) म प ध नि स रि ग.
(अव) ग रि स नि ध प म.
मत्सरीकृतेत्यपि नामान्तरमस्या दृश्यते।

पण्डितमण्डली

मत्सरीकृता—मूर्छना

मध्यमालापसरणे सा भवेन्मत्सरीकृता।
स्वरेण मध्यमेनेयं स्मृता गागाधिदैवता॥

नान्यः

मत्सरेव मत्सरीकृता।

मत्स्यकरणम्—उत्प्लुतिकरणम्

उत्प्लुतेर्मध्यमावृत्या कुरुते वामपार्श्वतः।
परिवृत्तिं तदा यत्र तन्मत्स्यकरणं भवेत्॥

वेमः

यद्वा कस्यापि करणस्यान्ते तु क्षितिमण्डले।
उत्तानशयतो मध्यं नितम्बोन्नतिपूर्वकम्॥
आवर्त्य वामपार्श्वेन मत्स्यवत्परिवर्त्य च।
अन्ते समुत्प्लुतिं कृत्वा पादोल्लालनया क्षणात्।
उत्तिष्ठेद्यत्र तदपि मत्स्याद्यं करणं भवेत्॥

वेमः

मत्स्यपुटम्—स्थलस्थध्वाङनृत्तम्

कुञ्चितस्थानके स्थित्वा हृदये शिखरद्वयम्।
ततः पताकौ प्रसृतौ पुरस्तादुत्प्लुतिः पदे॥
अन्तराले यदा स्यातां वलने मत्स्यपुच्छकम्।
नर्तकस्तु ततः कुर्यादुत्कटस्थानके स्थितिम्॥

वेदः

मत्स्यशाला—स्त्री

दीर्घपीनोन्नतोरस्का चला नातिनिमेषिणी।
बहुभृत्या बहुसुता मत्स्यसत्त्वा जलप्रिया॥

भरतः

मत्स्यहस्तः

करपृष्ठेपरिन्यस्तो यत्र हस्तस्त्वधोमुखः।
किञ्चित्प्रसारिताङ्गुष्ठकनिष्ठो मत्स्यनामकः।
पुरोभागे त्वयं हस्तो मत्स्यार्थस्य निरूपणे॥

विनायकः

मधुरा—श्रुतिः

ऋषभस्य तृतीया श्रुतिः।

सुधा

मदः—व्यभिचारिभावः

मदो नाम मद्योपयोगादुत्पद्यते। स च त्रिविधः। पञ्चविभावश्च। तरुणमदः, मध्यमदः, अपकृष्टमदः। इति त्रिविधः।

मद्योपयोगादैश्वर्याद्विद्यया चाभिजन्मतः।
उत्तमस्त्रीपरिष्वङ्गान्मदः सम्पद्यते नृणाम्॥
कश्चिन् मत्तो गायति रोदिति कश्चित्तथा हसति कश्चित्।
परुषवचनाभिधायी कश्चित् कश्चित् तथा स्वपिति॥
उत्तमसत्त्वः शेते हसति च गायति च मध्यमप्रकृतिः।
परुषवचनाभिधायी रोदित्यपि चाधमप्रकृतिः॥
स्मितवचनमधुररागो धृष्टतनुः किञ्चिदाकुलितवाक्यः।
सुकुमाराविद्धगतिस्तरुणमदस्तूत्तमप्रकृतिः॥
स्खलिताघूर्णितनयनः स्रस्तव्याकुलितबाहुविक्षेपः।
कुटिलव्याविद्धगतिर्मध्यमदो मध्यमः प्रकृतिः॥
नष्टस्मृतिर्हतगतिश्छर्दितहिक्काकफैः सुबीभत्सः।
गुरुसज्जमानजिह्वो निष्ठीवति चाधमप्रकृतिः॥
रङ्गे पिबतः कार्या मदवृद्धिर्नाट्ययोगमासाद्य।
कार्यो मदक्षयो वै यः खलु पीत्वा प्रविष्टः स्यात्॥
सन्त्रासाच्छोकाद्वा भयप्रकर्षाच्च कारणोपगतः
उद्यम्यापि हि कार्यो मदप्रणाशस्तथा तज्ज्ञैः॥
एभिर्भावविशेषैः मदो द्रुतं संप्रणाशमुपयाति।
यैरुभ्युदयसुखैर्वाक्यै शोकः क्षयं याति॥

अधममदे तु—निमेषोन्मेषविकारः, तारकान्तर्दर्शनं, चक्षुरधोऽवलोकनं, एते विकाराः। भरतः

मत् शब्दार्थो मतिर्मानः तद्दानात्खण्डनान्मदः। शारदातनयः

—चित्राभिनयः

मदस्त्वानन्दसम्मोहमदिरासंभ्रमादिभिः।
पुरोभागे कर्तरीति चलिता मोहनार्थके।
कपित्थाङ्गुष्ठचलनं सौभाग्यार्थनिरूपणे॥
निमीलिताख्यदृष्टिश्च समशीर्षं तथैव च।
अधोमुखौ पताकौ द्वौ चलौ चानन्ददर्शने।
मुखस्थानेऽर्धचन्द्रस्तु बद्धश्चेन्मद्यपानके॥

विनायकः

-शृङ्गारचेष्टा

मधुपानमदप्रायः तारुण्यातिशयोद्भवः।
विकारो यो वरः स्त्रीणां तं वदन्ति मदं बुधाः॥

कुम्भः

-सन्ध्यन्तरम्

मदस्तु मद्यजः। सिंगः

मदः सुरापानप्रभवो विकारः। यथा—तमालवीथ्यङ्के- शेखरं प्रति भट्ट सुरा इति चेटवाक्यम्। सागरः

यथा—कृत्यारावणे भीता किममराः इति रावणवाक्यम्। अथवा-पाननिमित्तः मालविकाग्निमित्रे इरावत्यां मदः।

भोजः

मदः

स एव स्वानुकूल्येन दर्शयन्नखिलं जगत्।
यत्किंचित्कारितं चास्य कुर्वन्मद उदाहृतः॥

सः। दर्पः। भावविवेकः

मद्दललक्षणम्

शुद्धसालगसङ्कीर्णा मद्दलास्त्रिविधा मताः।
शुद्धे मद्दलविस्तारः षण्णवत्यङ्गुलो भवेत्॥

शुद्धमद्दलदीर्घं स्यादूनपञ्चाशदङ्गुलम्।
शुद्धे तु मद्दलमुखे षोडशाङ्गुलमिष्यते॥

अपामार्गोत्तदाश्वत्थान्मार्जनाभस्मकल्पनात्।
गोचर्मबन्धनं कार्यं मुखर्ये वलये तथा॥

द्व्याशीत्यङ्गुलाभोगसालगे मद्दलो भवेत्।
आयामस्तु तदर्धं स्यात्सालगे मद्दली तथा॥

चतुरङ्गुलहीनः स्यात्सङ्कीर्णो मद्दलः पुनः।
सालगेऽपि च सङ्कीर्णे कर्तव्यं दृढबन्धनम्॥

तकारो जायते बालमक्षिकाहस्तताडनात्।
बाडवज्वालघातोप्सु थिकारस्येव लक्षणम्॥

स्वसृष्टशक्तौरुरुविमहायां ब्रह्मारुरुस्तामनुधावतिस्म।
तथाम्बिकायां भुवि तत्सुरोऽथो नादस्तु थोकार इति प्रणीतः॥

ठेकारः खे मरुद्घाताद्या नादस्स तु तत्समः।
चत्वारि तद्विकृथो टे स्युर्मूलं वाद्याक्षरस्य वै॥

थोकारः शक्तिरूपः स्यात्तद्विक् टे स्युश्शिवांशकाः।
शाखाक्षराणि चैतेषां चतुर्णां द्वादशैव तु॥

टवर्गश्च तवर्गश्च कवर्गश्च ञवर्जितः।
हकारश्च लकारश्च नानाशब्दप्रसूतयः।
अलकात्कतराशब्दः त्रिशत्काद्याभवधयत्॥

उमापतिः

मदनः—देशीतालः

मदने गप्लुतौ प्रोक्तौ।	ऽऽ́	लक्ष्मणः
मदने च द्रुतौ गुरुः।	००ऽ	मदनः
ताले मदनसंज्ञे तु दाद्वयश्च गुरुस्तथा। ०००ऽ		वेमः

मदनपालः

आनन्दसञ्जीवनकारः। क्रै. प. १३५० कालः। अयं मदनपालनिघण्ड इति वैद्यग्रन्थं, मदनपारिजातमिति धर्मशास्त्रग्रन्थं अन्यांश्च बहून् ग्रन्थान् चकार। अस्यास्थाने विश्वेश्वरमहाकविरास। अयं मदनपालः डिल्लीपुराधीश इति पाञ्चालाधीश्वर इति च श्रूयते।

मदनमारुतम्—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म रि म ग स.

मञ्ज

मदनरेखा—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म प म नि स.
(अव) स नि ध प म स.

मञ्ज

मदनवती—ध्रुवावृत्तम् (त्रयोदशाक्षरम्)

अष्टावादौ दीर्घाणि स्युस्त्वतिजगती
अन्त्यं दीर्घं सा विज्ञेया मदनवती।
सन्धारन्तो विज्जुज्जोयं भमदि नहम्।
सन्धारयन् विद्युद्योतिं भ्रमति नभसि।

नान्यः

मदना—श्रुतिः

मन्द्रर्षभप्रथमा श्रुतिः। मण्डली

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः। सुधा

मदनोत्सवः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

मदनत्रयोदश्यां कामदेवादिपूजा मदनोत्सवः।

मोक्षः

मदन्ती—श्रुतिः

धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः।

मदमन्थरम्—दर्शनम्

आमीलदन्तराद्द्वय परिच्छेदविवर्जितम्।
आपूर्यमानमरुणं मदमन्थरमीरितम्॥

वेमः

अपरिच्छिन्नविषयं मदमन्थरमीरितम्।

शारदातनयः

मदमन्थरम्—देशीलास्याङ्गम्

मदघूर्णनतच्छायं चलनं मदमन्थरम्।

वेदः

मदविलसितः—अङ्गहारः

मदस्खलितमत्तल्लितलसंस्फोटितनिकुट्टकोरूद्वृत्तकरिहस्तकटीछिन्नानां सप्तानां करणानां प्रयोगे मदविलसिताङ्गहारः ।

मल्ल

मर्दविल्लतताले तु द्रुतौ द्वौ लप्लुतौ ।

० ० । ऽ लक्ष्मणः

मदस्खलितम्—करणम्

यत्र डोलौ करौ स्यातां मस्तकं परिवाहितम् ।
पर्यायेण मुहुः पादौ स्वस्तिकीभूय विच्युतौ ॥

मदस्खलितमेतत्स्यात्प्रयोज्यं मध्यमे मदे ।
अत्र भ्रमरिकाविद्धे चार्यौ कीर्तिधरोऽभ्यधात् ॥

ज्यायनः

मदालसम्—स्थानकम्

आसने द्विगुणः पादो मनागन्यः प्रसारितः ।
शिरोऽञ्चिततया यत्र किञ्चित्पार्श्वमुपागतम् ॥

तत्स्याच्चिन्ताकृतं चिन्ताविप्रलम्भमदादिषु ।
अन्यैः पुनस्समाख्यातमिदं मन्दालसाख्यया ॥

ज्यायनः

—देशीस्थानम्

अधिष्ठितासनस्त्वेकः पादोऽन्यश्चरणः पुनः ।
किञ्चित्प्रसारितश्शीर्षमीषत्पार्श्वगतं भवेत् ॥

यत्र तत्स्थानकं तज्ज्ञैर्मदालससुदीरितम् ।
विपद्विरहनिर्वेदचिन्तौत्सुक्यमदादिषु ॥

वेमः

मदालसा—देशीचारी

चरणौ मदिरापानमत्तस्येव विसंस्थुलौ ।
न्यस्येते यत्र हस्तौ च लोलितौ सा मदालसा ॥

वेमः

मदाक्रान्ता—गतिः

मदस्खलनयोगेन मदाक्रान्ता गतिर्मता । देवणः

मदिरा—दृष्टिः

आघूर्णितान्तरा क्षामा किञ्चिदञ्चिततारका ।
विकासिता चला दृष्टिर्मदिरा तरुणे मदे ॥

मनाक् स्रस्तपुटा दृष्टिर्या किञ्चिद्भ्रान्ततारका ।
अनवस्थितसञ्चारा मुहुः पक्ष्माग्रपीडिता ॥

मदिरा सा मदे धीरैर्मध्यमे परिकीर्तिता ।
अधस्तात्सञ्चरन्ती या किञ्चिल्लक्षिततारका ।
सनिमेषा च सा धीरैर्मदिराक्ताऽधमे मदे ॥

अशोकः

मद्गुणः—देशीतालः

मद्गुणः स्यात्तु रगणः । ऽ । ऽ लक्ष्मणः

मद्रकम्—सप्तगीतभेदः

द्विविधं मद्रकं ज्ञेयं चतुर्वस्तु त्रिवस्तुकम् ।
शीर्षकेण समायुक्तं तत्तु ज्ञेयं त्रिवस्तुकम् ॥

मदनं मदिति प्रोक्तं यत्तद्राति तदुच्यते ।
मद्रकं हर्षजननं शम्भोर्भगवतस्सदा ॥

शीर्षकं सोपवहनं विदार्या च विभूषितम् ।
एककं विवधं चैव तथाप्यंशद्वयं भवेत् ॥

गुरुच्छेदाष्टकं कृत्वा न्यसेल्लघ्वष्टकं पुनः ।
तत्रोपवहनं कृत्वा प्रथमे तु गुरुद्वये ॥

गुर्वक्षरे तृतीये च ततः स्यात्प्रत्युपोहनम् ।
गुर्वक्षरे चतुर्थे तु शम्या कार्या तु पञ्चमे

षष्ठसप्तमयोस्तालः शम्या गुर्वक्षरेऽष्टमे ।
तत्रार्धकलिकापातं कुर्याल्लघ्वक्षरैः पुनः ॥

गुर्वक्षरे तालगतो योगस्तु कलिकाः स्मृताः ।
तालं शम्यां च तालं च सन्निपातं तथैव च ।
कुर्यादेककलो ज्ञेयः कलायोगस्तु मद्रके ॥

उपवहनं । उपोहनम् । एककं विवधं च विदार्यौ भेदः ।

उदाहरणम्—

रक्षतु विषमनयनदहनतीव्रतरतापमनुभवतः ।
कृतमदनदेहभङ्गं तृतीयनयनोत्पलं शम्भोः ॥

एषार्या ध्रुवा । झंटुं झंटुं ०००० महत्कपालधरकमलसंभवपरमार्थविभवसूक्ष्मासूक्ष्मसनातनपरम् । एतत्प्रथमं वस्तु । झंटुं झंटुं इति शुष्काक्षराणि । अत्रोपवहनरूपाणि । झंटुं झंटुं सकल सुरासुरमुनिनायक किंपुरुषबृन्दनिरतिशयवदनसंस्तुतनिजमहिमानम् । इदं द्वितीयं वस्तु । दिग्ले दिग्ले वासवसद्भावविभावं वेदरहस्यपठितानुभावं विश्वप्रजं वन्देदेवं इति तृतीयं वस्तु । प्रजामि तमहं इति चाचपुटेन शीर्षकम् ।

द्विकलमद्रकम्

गुर्वक्षराणां विश्लेषात्तदेवं द्विकलमुत्पद्यते । अत्र चतुर्मात्रगणैः चतुर्विंशतिगणैः कला परिसंख्याता । वस्तुनि प्रथमे त्रिकलं स्यादुपोहनम् । उत्तरं स्यात्प्रत्युपोहनम् । यदुक्तमुपरिष्टात् कलिकं

द्विकलिके वापि नैव स्यादुपोहनमिति द्विकले निषेधः। शङ्करमादिभवं परमेशं कारणमध्यगतं विनाशकरम्। फणिपतिपरिचेष्टितमूर्तिं नित्यतनुं तमहं प्रणमामि। इति ध्रुवा। वस्तुत्रयानन्तरं सुब्रह्मण प्रणतोऽस्मि परं सुदीर्घनादं इति विवधेन षट्कलं शीर्षकम्। अस्य रागस्तु शुद्धषाडवः

चतुष्कलमद्रकम्

द्विर्भावाद्द्विकलस्यापि विज्ञेयं च चतुष्कलम्।
लघ्वक्षरे सप्तमे तु द्विर्भावोऽन्त्ये विधीयते॥

चतुष्कले मद्रके तु कलाष्टकमुपोहनम्।
एका द्वे वा चतस्रो वा एवं स्यात्प्रत्युपोहनम्॥

यथाक्षरश्च कर्तव्यो मद्रकस्य तु शीर्षके।
चतुष्कलं पञ्चपाणिः द्विकले स तु कीर्तितः।
चतुष्कलस्तु कर्तव्यो शीर्षकं पञ्चपाणिकम्॥

उदाहरणम्–

अवनिवह्निमरुदम्बरनीर्क सोमसूर्ययजमानशरीरम्।
भीमशर्वभवरूपमहान्तं उग्रमीशपशुपालकमन्तम्॥

इति ध्रुवा। विवधेन प्रथमं वस्तु। एककेन द्वितीयं च। इत्थं वस्तुत्रयानन्तरं पञ्चपाणिना शीर्षकम्। एवं षट्सु गीतिषु एकद्विचतुष्कलभेदेषु स्वयमेवोपहनादिकमूह्यम्। स्थाने लक्षणमेवोच्यते। नान्यः

मद्रकम्—द्वाविंशत्यक्षरवृत्तम्

भरनरनरनगाः। भरतः

मधुकरसदृशा—ध्रुवावृत्तम् (अष्टाक्षरम्)

लघुगण इव षट्के यदि भवति मुखे तु।
चरणगतिविधौ सा मधुकरसदृशाख्या॥

ननगगाः। पमदयणसुगन्धि। प्रमदजनसुगन्धी। भरतः

मधुकरिका—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

आदौ यदि गुरुणी अन्त्यं निधनगतम्।
ज्ञेया मधुकरिका उष्णिह्यभिकथिता॥

जादा कुसुमवदी। जाता कुसुमवती। भरतः

मधुकरी—सुषिरवाद्यम्

कार्या मधुकरी रम्या काहलाकारधारिणी।
शृङ्गजा दारुजा यद्वाष्टाविंशत्यङ्गुलायता॥

अत्र फूत्काररन्ध्रः स्यादाढकीबीजसम्मितम्।
मुखरन्ध्रप्रदेशात्तु मुक्त्वाङ्गुलचतुष्टयम्॥

वंशवत्स्वरसंसिद्ध्यै सप्त रन्ध्राणि कल्पयेत्।
समानामपि रन्ध्राणां मुखरन्ध्रस्य चान्तरे॥

अधस्तादपरं रन्ध्रं मधुरस्वरसिद्धये।
कर्तव्यं मुखरन्ध्रे तु विधातव्या च नालिका॥

ताम्रजा च यवस्थूला चतुरङ्गुलसम्मिता।
तदूर्ध्वं दन्तरचिता यद्वा शुक्तिविनिर्मिता॥

कर्तव्या पत्रिका चाथ मुखरन्ध्रस्य मध्यतः।
विधेया शुक्तिकाकाशमयी यद्वा नलोद्भवा॥

काञ्ची समुच्छ्रसज्जातिमुकुलाकारसारिणी
म्रदीयसी क्षीरपाकान्मधुरध्वनिकारिणी॥

ततोऽङ्गुष्ठेन वामेन त्वधोरन्ध्रं विधाय च।
शुभां मधुकरीमेनां वंशवद्वादयेत्सुधीः॥

वेमः

अस्या महुरी, महुर इत्यपि नामान्तरे भवतः।
महुरस्य विषाणं वा दारुजं वा प्रकल्पयेत्।
अष्टाविंशतिरङ्गुल्यस्तस्य दैर्घ्यं विधीयते॥

मुखरन्ध्रं च तस्य स्यादाढकीबीजवाहि च।
अग्रतो द्व्यङ्गुलं छिद्रं कर्तव्यं काहलाकृति॥

मुखरन्ध्रससूत्रा स्यात्क्षेप्तव्या यवमात्रका।
चतुरङ्गुलदीर्घा तु सुतन्वीं ताम्रनालिका॥

ऊर्ध्वं तस्याः पिधातव्या द्व्यङ्गुला शुक्तिचक्रका।
दन्तजा वा विधातव्या मध्यरन्ध्रसमन्विता।
देवनालकृतां शुक्तिं काशपुष्पसमाकृतिम्॥

क्षीरपाकान्मृदूभूतां चक्ररन्ध्रे नियोजयेत्।
शृङ्गे रन्ध्राणि कुर्वीत विहाय चतुरङ्गुलम्॥

द्वादशाङ्गुलवंशस्य प्रमाणेन विचक्षणः।
स्वङ्गवक्त्रादधोदेशे रन्ध्रदेशादधस्तदा॥

द्रमन्यत्प्रकर्तव्यमेवं मधुरिका भवेत्।
अङ्गुलीवंशमार्गेण छिद्रास्येषु विधारयेत्।
अधश्छिद्रं पिधातव्यं वामाङ्गुष्ठमुखेन तु॥

सोमेश्वरः

—नवाक्षरच्छन्दः

नवाक्षरकृते पादे त्रीणि स्युर्नैधनानि च।
गुरूणि यस्यास्सा नाम्ना ज्ञेया मधुकरी यथा॥

ननमाः। (उदा) वनमतिशयगन्धाढ्यम्। भरतः

—राग:

मध्यममन्द्रा तारागान्धारा धांशकग्रहन्यासा।
संपूर्णा समशेषा मधुररवा मधुकरी प्रोक्ता॥

नान्यः

गतारा मन्द्रमध्या च ग्रहांशन्यासधैवता।
समस्वरा च पूर्णा च मता मधुकरीति सा॥

मतङ्गः

ततः ककुभसंभूता ख्याता मधुकरीति च।
धैवतांशग्रहन्यासा गान्धारेण विवर्जिता।
समस्वरा मन्द्रमध्या विभाषा पूर्णतां गता॥

हरिः

—श्रुतिः

निषादस्य द्वितीया श्रुतिः।

जगदेकः

—सुषिरवाद्यम्

स्वेच्छया तदभिज्ञैश्च निमिता वेणवोऽपि ये।
ते ते विभावनीयास्तु सुषिरातोद्यलक्षणे॥

यथा मधुकरी वेणुः छिद्रैस्सप्तभिरङ्कितः।
खलु वेणुस्तदा ज्ञेयो विद्वद्भिर्वेणुलक्षणम्॥

शङ्खश्च काहला चैव शृङ्गं ग्रहणमेव च।
विलोला तुरतुरिका वियोगा चैवमादयः॥

वाद्यभेदेषु विज्ञेयाः सुषिरातोद्यलक्षणैः।
चतुर्भिरक्षरैर्युक्तैः स्वरैरोहत्यनेकशः॥

(एते श्लोका अतीवलेखकदोषदुष्टा मन्तव्याः)

, धनौ, पटौ इति शङ्खेहकारश्च टकारश्च चकारश्च काहलायां तलशरहकाराः शृङ्गे धतुरतुरिकायां नकारो विलोलयोगयोः मुख्याक्षराः

नान्यः

—नवाक्षरवृत्तम्

ननमाः। भरतः

—वाद्यम्

मद्वरीति नामान्तरमादर्शेषु दृश्यते।

अथ वाद्यं प्रवक्ष्यामि मतङ्गमुनिसम्मतम्।
तद्वाद्यलक्षणं वक्ष्ये पूर्वोक्तविधिना मतम्॥
निर्दोषबीजकाष्ठेन मधुरीति च सा स्मृता।
एकविंशत्यङ्गुलीभिः मिता तत्र पृथक् पृथक्॥
मधुरी मूलमङ्गुल्या द्व्यङ्गुलमध्यमम्।
भवत्यग्रं द्व्यङ्गुलेन सर्वाङ्गं चैकविंशतिः।
मूलरन्ध्रे स्थितो ब्रह्मा चाग्रे पशुपतिस्तथा॥
मध्ये जनार्दनः पार्श्वे साक्षान्नाम महेश्वरः।
अद्यन्तयोर्वसुः पत्रं ब्रह्मा नाभिस्सरस्वती॥
कमला पत्रिकाकुम्भे जत्रावस्तु सुधाकरः।
सप्तरन्ध्रैश्च सम्मिश्रं सप्तस्वरसमन्वितम्॥
तेऽमिश्राण्येकरन्ध्रेण रन्ध्राण्यप्येकविंशतिः।
मधुर्या मूलकं बद्धं दक्षिणाख्येतरेण च॥
सर्पशीर्षकरेणैव मतङ्गमुनिना मतम्।
अग्रं चतुरहस्तेन मृगशीर्षकरेण च।
करद्वयेन सम्पीड्य मधुर्या लक्ष्म चोदिता॥
पीडिता दक्षहस्तेन ब्रह्महत्यादिपातकम्।
पीडिता वामहस्तेन भ्रूणहत्यां लभेत्सदा॥
पीडिता चेत्कराभ्यां च भवेत्प्रीतस्सदाशिवः।
षड्जमध्यमगान्धाराः स्थायिसञ्चारिणो मताः॥

चिकः

—राग:

धांशं मधुकरी प्रोक्ता मन्द्रधैवतभूषिता।
सरिभ्यां निधपैर्भूरि संभवः ककुभान्मतः॥

—विभाषाराग:

विभाषा स्यान्मधुकरी निर्गता ककुभाच्छुभा।
शीघ्रा निषादऋषभैः ग्रहांशन्यासधैवता।
गहीना मन्द्रमध्याभाक् गातव्या करुणे रसे॥

भट्टमाधवः

—राग:

ककुभोत्था विभाषेयं निर्दिष्टा याष्टिकेन तु।
धैवतांशग्रहन्यासा गहीना मन्द्रमध्यभाक्।
समस्वरा च संपूर्णा करुणे मधुकर्यसौ॥

जगदेकः

मधुपचारी

इयमशोकेन मुडुपचारीति कथ्यते।

अङ्गुलीपृष्ठभागं हि नृत्तज्ञा मुडुपं जगुः।
चार्यते तेन मुडुपचारीत्यन्वर्थसञ्ज्ञिका॥

निरुक्तिमेवं केऽप्याहुरन्ये संज्ञां डिपित्थवन्।
मुडुपोपपदाश्चार्यस्सन्ति यद्यप्यनेकशः।
तथाप्यमूर्मया काश्चित् लिख्यन्ते कोहलोदिताः॥

अशोकः

मधुमती—श्रुतिः

निषादस्य द्वितीया श्रुतिः। सुधा

मधुमाधवी—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्

वसन्ततिलकमेव गोमानसमते मधुमाधवीत्युच्यते।

मधुमाधवीरागध्यानम्

गृहीतमधुपालिकां परसनाथनाथालिकां
जपासुमसमारुणां विमलचारुपीताम्बराम्।
द्वितीयकरसारितप्रकटशम्बराडम्बरां
स्मरामि मधुमाधवीं मनसि मे सदा मानिनीम्॥

रागसागरः

मधुरम्

अव्याहतं मनः पुंसां मृदुत्वजनकं ततः।
इत्यन्यपदार्थेभ्यो मधुरं वस्तु कीर्तितम्॥

भावविवेकः

दर्शनम्

शीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुरं स्मृतम्।

शारदातनयः

—शारीरभेदः

मन्द्रे मध्ये च माधुर्याच्छारीरं मधुरं मतम्।

पार्श्वदेवः

—रञ्जनगुणः

ललितैरक्षरैर्युक्तं शृङ्गाररसरञ्जितम्।
श्राव्यं नादसमोपेतं मधुरं प्रमदाप्रियम्॥

सोमेश्वरः

मधुरः—ध्वनिभेदः

कोकिलस्वनसंकाशो मधुरो ध्वनिरुच्यते।

सोमेश्वरः

—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

गार्गितालेन गीयेत कारुण्ये मधुरो ध्रुवः।
अङ्घ्रिर्द्विसप्तभिर्वर्णैरानन्दफलदस्सदा।
चतुर्द्रुतो विरामान्तः तालोऽयं गार्ग्यसंज्ञकः॥

संगीतसारः

—(प्रबन्धे) नादः

मधुरः स तु विज्ञेयो यास्तारस्थानकेऽपि सन्।
श्रोतृचित्ताह्लादकरो ध्वनिर्ध्वनिविदां वरैः॥

कुम्भः

मधुरप्रियः—देशीतालः

प्लगा मधुरप्रिये। ऽ।ऽ

लक्ष्मणः

मधुरा—श्रुतिः

ऋषभस्य प्रथमा श्रुतिः। मण्डलीमते तारर्षभस्यैव।

ऋषभे द्वितीया श्रुतिः। पाल्कुरिकि-सोमः

ऋषभस्य प्रथमा श्रुतिः। सुधा

मधुरिपुमोदविद्याधरलीला—सूडप्रबन्धः

पदानां दशकं यत्र ताले वर्णयतौ भवेत्।
ध्रुवः प्रतिपदं ज्ञेयः कविनामाङ्कितात्पदात्॥
गीत्वालापं यथाशोभं प्रतिताले ततःपरम्।
पाटास्तेनाश्च शृङ्गारो रसो नायक उत्तमः॥
देवशाखाभिधे रागे प्रबन्धस्संप्रदर्शितः
सविद्याधरलीलाख्यः श्रीपतिप्रीतिकारकः॥

कुम्भः

मधुरिपुरत्नकण्ठिका—सूडप्रबन्धः

रागो धन्नासिका यत्र ताले वर्णयतिः स्मृतः।
चम्पूबन्धः प्रयोगोऽन्ते गमकानेकधा स्वरः॥
तदन्ते स्युः स्वरास्तेनाः पाटाश्शुचिरसाङ्किताः।
प्रबन्धोऽयं मधुरिपोः पुरस्ताद्रत्नकण्ठिका॥

कुम्भः

मध्यचक्रा

कुट्टितस्थापितो यत्र भ्रमितः कुट्टितः पुनः।
स्थाने सा मध्यचक्रेति चारी प्रोक्ता विचक्षणैः॥

अशोकः

मध्यदेहा—रागः

संज्ञा सरितगमका सधनिर्बलवत्तरा।
मापन्यासा रिपत्यक्ता मध्यदेहेति कीर्तिता॥

नान्यः

मध्यमदेहा......पन्यासेन युता समधैः।
पञ्चमरिषभविहीना सस्फुरितैर्गमकविन्यासैः॥

कश्यपः

मध्यपताकहस्तः

पताकाभिधहस्ते तु कुञ्चिता स्यात्कनीयसी।
नाम्ना मध्यपताकोऽयं विश्वकद्रौ निरूप्यते॥

विश्वकद्रुः शुनकः। शृङ्गारशेखरः

मध्यमः—कवितारचनामार्गः

वैचित्र्यं सौकुमार्यं च यत्र सङ्कीर्णतां गते।
भ्राजेते सहजाहार्यशोभातिशयशालिनी॥

माधुर्यादिगुणग्रामो वृत्तिमाश्रित्य मध्यमाम् ।
यत्र कामपि पुष्णाति बन्धच्छायातिरिक्तताम् ।
मार्गोऽसौ मध्यमो नाम नानारुचिमनोहरः ॥

कुन्तकः

मध्यमा किन्नरी

मध्यमा या अथोलक्ष्म वक्ष्यते शास्त्रसम्मतम् ।
दण्डस्य दैर्घ्यं विज्ञेयं त्रिचत्वारिंशदङ्गुलम् ॥

परिधिर्मध्यमायाश्च द्वियवोनषडङ्गुलः ।
अस्य स्यात्काकुभं शीर्षमायामे चतुरङ्गुलम् ॥

सार्धत्र्यङ्गुलविस्तारं दण्डः पञ्चाङ्गुलः खलु ।
वीणादण्डस्य सुषिरे क्षिपेद्दण्डं च काकुभम् ॥

तावांश्च परिशेषे सा यावतःपरिशेषणे ।
वीणादण्डान्तककुभशिरोमध्यात्परस्थितः ॥

सारिका च यवो माने त्रिंशोनत्र्यङ्गुलो भवेत् ।
स्याद्यवोनाङ्गुलद्वन्द्वो दण्डान्ते सारिकोच्छ्रयः ॥

मेरोरुपान्ते सारीणामुत्सेधस्स्यात्तदर्धतः ।
सारीणामन्तरस्याथ परिमाणमिहोच्यते ॥

सार्धाङ्गुलचतुष्कन्तु तत्र प्रथममन्तरम् ।
सयवत्र्यङ्गुलं ज्ञेयं द्वैतीयकमिहान्तरम् ॥

तृतीयमन्तरं त्र्यंशाभ्यधिकैरङ्गुलैस्त्रिभिः ।
पूर्णत्र्यङ्गुलकं तुर्यं पञ्चमं पुनरन्तरम् ॥

सार्धत्र्यङ्गुलकं ज्ञेयं यवैकोनाधिकं पुनः ।
षष्ठं यवद्वयं न्यूनमङ्गुष्ठं सप्तमं तथा ॥

यवोनमङ्गुलद्वन्द्वमन्थरं दशमं भवेत् ।
सपादाङ्गुलमानानि त्रीण्यन्यान्यन्तराणि च ॥

स्यादेकाङ्गुलमानेन चतुर्दशमिहान्तरम् ।
सारीणामर्धकं सार्धयवमानामिहस्मृतम् ॥

अत्रापि त्र्यङ्गुलं वीणा दण्डस्य परिशिष्यते ।
लक्ष्मशेषं विजानीयाद्बृहतीकिन्नरीगतम् ॥

कुम्भः

मध्यमः—स्वरहस्तः

शुकतुण्डोऽपविद्धो हि मध्यमस्वरनिर्णये ।

भण्डारः

मध्यमः

नादः सुमुत्थितो नाभेरुरःकण्ठसमाहृतः ।
नाभिं प्राप्तः पुनर्मध्यस्थानगो मध्यमः स्मृतः ॥

पण्डितमण्डली

मध्यमश्चैकवक्त्रः स्याद्धेमवर्णश्चतुःकरः ।
सवीणाकलशौ हस्तौ सपद्मवरदौ तथा ॥

भारती दैवतं द्वीपं कुशं वंशं सुपर्वजम् ।
गाता चन्द्रो रसश्शान्तः क्रौञ्चो वाहनमस्य तु ॥

बृहतीछन्दः, हास्यशृङ्गारौ रसौ, ऋष्यादौ विनियोगः । क्रौञ्चः क्वणति, देवकुलसंभवः, कुन्दवर्णः, ब्राह्मणजातिः, क्रौञ्चद्वीपजः, महोलोकवासी, काश्मीरवासी, सौम्यवासरजः, यजुर्वेदी, माध्यन्दिनी शाखा, त्रिंशद्वर्षः, कलाचतुष्टयवान्, स्वरकर्मणि प्रयुक्तः, ।

पण्डितमण्डली

मध्यमो मध्यमस्थानाच्छरीरस्योपजायते ।
अमिमूलाच्च गम्भीरः किञ्चित्तारस्वभावतः ॥

सङ्गीतसरणिः

मध्यमकपालगानम्

मध्यमेंऽशो ग्रहो यत्र निषादर्षभपञ्चमाः
गान्धारश्चाल्पका न्यासो मध्यमस्तु कला नव ॥

कपालं मध्यमाजातेः तदुक्तं कुम्भभूभुजा ।
शूलिकपालेऽस्यादि कला नव ।

कुम्भः

मध्यमकैशिकः—रागः

धैवतीषड्जमध्याख्याजातिद्वयसमुद्भवः ।
मध्यमन्यासवानंशषड्जोऽल्पद्विश्रुतिस्वरः ॥

ऋषभो धैवतो वापि स्यादपन्याससंश्रयः ।
तदा सञ्जायते रागो नाम्ना मध्यमकैशिकः ॥

नान्यः

षड्जांशो मध्यमन्यासो धैवतीषड्जमध्ययोः ।
मध्यमकैशिको ज्ञेयः स्वल्पद्विश्रुतिकस्वरः ॥

कश्यपः

मध्यमग्रामः

गान्धारस्याधिपत्येन निषादस्य गतागतैः ।
धैवतस्य च दौर्बल्यान्मध्यमग्राम उच्यते ॥

नारदः

यत्र संवादिनौ स्यातां नित्यं पञ्चमधैवतौ ।
ऋषभस्य तथा तद्ज्ञैः मध्यमग्राम इष्यते ॥

न लोप्यो मध्यमग्रामे पञ्चमो धैवतः पुनः ।
यदान्योन्यविपर्यस्तश्रुती पञ्चमधैवतौ ॥

तदैनं मध्यमग्रामं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
अधिकं ग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ।

कुम्भः

—रागः

शृङ्गारहास्यरसयोर्यदि मुख्यभूत-
षड्जस्वरः फुरति चांशपदप्रतिष्ठः।
सम्मूर्छना यदि भवेदिह शुद्धमध्या
गोदानिको यदि तनुर्वितनोति तानम्॥

संवादी च विवादी च क्रमाच्चेन्मध्यमर्षभौ।
क्रमाद्धैवतगान्धारौ दुर्बलातिबलौ यदि॥

गान्धारीमध्यमापञ्चमीजातिसमुद्भवः।
निषादाख्यस्वरश्चैव सञ्चारी जायते यदा॥
गणेन पञ्चावणेन वेदनेन समाश्रितः।
तदा संपद्यते रागो मध्यमग्रामनामकः॥

नान्यः

गान्धारीमध्यमाजात्योः सपञ्चम्योस्समुत्थितः।
षड्जांशो मध्यमग्रामो मध्यमो न्यास एव च॥

कश्यपः

गान्धारस्याधिपत्येन निषादस्य गतागतैः।
धैवतस्यातिदौर्बल्यान्मध्यमग्राम उच्यते॥

मतङ्गः

अयं कुड्डुमियामलशासने रूपकालापकाभ्यां विस्तृतः

मध्यमदेहा—रागः

सधमैर्मध्यदेहाद्या समन्द्रा रिपवर्जिता।
गन्योर्गमकसंयुक्ता तारगान्धारधैवता॥

मोक्षः

मध्यमषाडवः—रागः

वीररौद्राद्भुतरसे ऋषभांशपरिग्रहात्।
पञ्चमन्याससंयोगादपन्यासस्तु धैवतः।
स्वल्पपञ्चमकः प्रोक्तो रागो मध्यमषाडवः॥

नान्यः

मध्यमस्वरमन्त्रः

तत्वं हृदयाय नमः। ओखः शिरसे स्वाहा। अनुगतः शिखायै वषट्। समः कवचाय हुम्। उपरिः नेत्रत्रयाय वौषट्। उपपदास्त्राय फट्। मित्रऋषिः सुप्रतिष्ठा छन्दः। सावित्री देवता। ऐं क्लीं सैं मं नमः।

जगदेकः

मध्यमस्वराभिनयः

पताकौ स्वस्तिकौ कृत्वा शिरसा विधुतेन च।
शैवाख्यस्थानकेनापि कटिछिन्नेन वा पुनः।
हृष्टया च हास्यया धीरैरभिनेयोऽत्र मध्यमः॥

दामोदरः

मध्यमाकपालम्

अथोच्यते मध्यमिकाकपाललक्ष्माधुनां मध्यम एष चारः।
न्यासोऽप्यपन्यास इह ग्रहश्च स एव तत्रेत्यवधारणीयम्।
अल्पे निषादर्षभपञ्चमाः सगान्धारकाः तत्र कला नवैव॥

रघुनाथः

अथ मध्यमस्वरांशः स एवापन्यासः ग्रहश्चैव।
धैवतबाहुल्ययुतं ग्रहणषड्जस्वरेण संयुक्ताम्॥
युतमल्पतया गान्धारर्षभपञ्चमनिषादानां।
नवकलमेव कपालमपि विद्भिः मध्यमाजातेः॥

इदं चोक्षषाडवेन देश्यां अन्धालिकया गीयते।

नान्यः

मध्यमादिः—ग्रामरागः (वीणायां वादनक्रमः)

मध्यस्थानस्थितं कृत्वा मध्यमं स्थायिनं स्वरम्।
परानारुह्य पनिसान्स्वरान्पञ्च क्रमेण च॥

अवरोहणतः स्थायिपर्यन्तान् धैवतं यदि।
हन्ति स्वस्थानमाख्यातं मध्यमादेस्तदादिमम्॥

स्वस्थानत्रितयेऽन्यस्मिन् ह्यर्धमर्धस्थितं स्वरम्।
ततद्द्विगुणमारुह्य पूर्वं स्वस्थानमाव्रजेत्॥

षाडवादिषु रागेषु पूर्वपूर्वस्वरस्य तु।
क्रमादसंभवे गच्छेत्सर्वत्रैव परम्परम्॥

यद्रत्नाकरकारेण मन्द्रमारभ्य वर्णितम्।
रागालापनमेतन्मे रक्तिहानेन सम्मतम्॥

यातस्त्रिस्थानलाभोऽस्मिन्नथ स्थानान्तरास्थितेः।
न भवेदुद्गता रक्तिः कुतस्तेन तदुच्यताम्॥

पञ्चस्वरावरोहश्च षड्जे स्थायिनि मन्द्रगे।
संभवेदपि नो तस्मात्स्वस्थानं स्थाप्यते कथम्॥

षड्जतः स्थायिपर्यन्तमवरुह्य यदीरितम्।
धैवतस्यामिहननं तदभावे कथं हि तत्॥

तस्मात्सर्वेषु रागेषु मध्यस्थं कञ्चन स्वरम्।
स्थायिनं परिकल्प्येष्टं रागालपनमारभेत्॥

वेमेन मध्यमादेः मन्द्रमन्द्रस्थायित्वमेवोक्तम्। तन्मतमनेन खण्डितम्।

कुम्भः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

आदौ स्थायिनमास्थाय मध्यमं तदनन्तरम्।
तृतीयं कम्पितं कृत्वा तृतीयं तु विलम्ब्य च॥

यथा स्थायिस्वरे न्यासः स्वस्थानं प्रथमं तदा।
स्थायिनो मध्यमात्कृत्वा तृतीयं कम्पितस्वरम् ॥

चतुर्थं पञ्चमं चैव चतुर्थं च द्वितीयकम्।
कृत्वा ग्रहे न्यस्यते चेत्स्वस्थानं स्याद्द्वितीयकम् ॥

स्थायिस्वराच्चतुर्थं च समावृत्य स्वरं ततः।
स्थायिनं तत्परं कृत्वा तुरीयस्वरमेत्य च ॥

पञ्चमं तु विलम्ब्याथ वादयेत्षष्ठपञ्चमौ।
द्वितीयं च स्वरं कृत्वा स्थायिन्यासो यदा भवेत्।

तदा तृतीयं स्वस्थानं कथितं रागवेदिभिः।
स्थायिनं वादयित्वाथ द्वितीयं च तुरीयकम् ॥

पञ्चमं सप्तमं कृत्वा अष्टमं तु विलम्बयेत्।
द्वितीयं तत्परं चोक्त्वा द्वितीयं सप्तमं पुनः ॥

पञ्चमं च चतुर्थं च द्वितीयं प्राप्य च क्रमात्।
ग्रहे न्यासान्मध्यमादेः स्वस्थानं स्याच्चतुर्थकम्।
वंशेषु मुद्रितस्तद्ज्ञैः मध्यमादेर्ग्रहः स्मृतः ॥

वेमः

प्रथमे स्वस्थाने तृतीये कम्पिते इत्यत्र विवादित्वाद्धैवतस्य वादने क्रियमाणे रागहानिर्भवत्येव। अतः तं विहाय तदुत्तरो निषादोऽत्र तृतीयत्वेन ग्राह्यः।

यथाहुः—

असंभवे पूर्वपूर्वस्वरस्य तु परंपरम्।
क्रमेण स्वरमारोहेत्सर्वरागेष्विति स्थितिः ॥

तस्मान्निषाद एव तृतीयस्वर इत्यूह्यः।

द्वितीयस्वस्थाने तृतीयं कम्पितस्वरं। चतुर्थं इत्यत्र तृतीयचतुर्थस्वरौ उक्तवचनान्निषाद एव। तृतीयत्वं निषादस्य लक्षणया आश्रितम्। चतुर्थं तु मुख्यत्वेन। एवं सर्वत्रोह्यम्। विवादिस्वरो वर्ज्यः। वंशेष्विति। सर्ववंशेष्वित्यर्थः। यथा— यस्मिन् वंशे यो मुद्रितस्वरो भवति, यथा अष्टादशाङ्गुले वंशे सप्तसु स्वररन्ध्रेषु मुद्रितेषु षड्जो जायते। स तत्र मुद्रित उच्यते। तथैव कलानिधिवंशे मन्द्रर्षभो मुद्रितः। मनुवंशे मन्द्रगान्धारः। स एव ग्रहः।

—रागः

मध्यमादिर्मग्रहान्तो मध्यमग्रामगोचरः।
अयं सायं तु गातव्यः शृङ्गारे रिधवर्जितः ॥

नारायणः

—रागः

मध्यमादिश्च रागाङ्गी ग्रहांशन्यासमध्यमः।

मदनः

मध्यमग्रामसंभूतो मध्यमांशग्रहान्वितः।
मध्यमादिरिति ख्यातः शृङ्गारे विनियुज्यते ॥

हम्मीरः

—रागाङ्गरागः

मध्यमग्रामरागाङ्गं मध्यमादिः प्रगीयते।
षड्जमध्यमयोस्तारं मन्द्रवान् मध्यमो ग्रहे ॥

मध्यमो वा धैवतो वा न्यासेनांशेन मध्यमः।
ग्रीष्मस्य प्रथमे यामे शृङ्गारे स्यादसौ रसे ॥

गायकः प्राक् प्रयुञ्ज्येमं संपूर्णं वैणिका अपि।
इष्टं प्रयुञ्जते रागं तेनासौ प्राङ्निवेशितः ॥

मतृमाधवः

—मेलरागः

मध्यमादौ गधौ न स्तौ मूर्छनामध्यमादिका।
तत्र त्र्यंशस्वराः प्रोक्ताः रिमनयो मुनीश्वरैः ॥

प्रातर्गेयः अहोबिलः

रिमनयः। रिषभमध्यमनिषादाः।
अथ वसन्तभैरवजः स्यात्।

—रागः

मध्यमग्रामसंभूता मस्यमांशग्रहान्विता।
मध्यमादिरिति ख्याता शृङ्गारे विनियुज्यते ॥

एतामेव प्रयुज्यादौ वैणिका वांशिकास्तथा।
पश्चादभिमतं गानं प्रकुर्वन्ति विचक्षणाः ॥

जगदेकः

मध्यमादिश्च रागाङ्गा ग्रहांशन्यासमध्यमा।
सप्तस्वरैस्तु गातव्या मध्यमादिकमूर्छना
संपूर्णा कथिता तज्ज्ञै रिधहीनाकचिन्मता।
म प ध नि स रि ग म. दामोदरः

मध्यमांशग्रहोपेता मध्यमग्रामसम्भवा।
मध्यमादिः प्रयोक्तव्या गीतादौ वैणिकादिभिः ॥

सोमराजः

—प्रथमरागः

स्यान्मध्यमग्रामभवाभिरामा
मांशग्रहान्ताहितमध्यमादिः
वांशिकवैणिकाद्यैः
सङ्गीयते पूर्वमभीष्टरागात् ॥

मोक्षः

—रागः

तत्रादिर्मध्यमादिस्स्यान्मध्यमग्रामसंभवा।
मध्यमांशग्रहन्यासा गीयते प्रथमं बुधैः ॥

मध्यमादिरागध्यानम्

सत्यासहासं परिरम्यकामा
संचुम्बितास्या कमलायताक्षी।
स्वर्णच्छविः कुङ्कुमलिप्तदेहा
सा मध्यमादिः कथिता मुनीन्द्रैः ॥

दामोदरः

मध्यमाध्यानम्

मन्दारकुन्दकुमुदप्रतिरूपरूपा-
मिन्दीवरायतविशालविलोलनेत्राम्।
चन्द्रावतंसपरिचुम्बितपादपद्मां
तां मध्यमस्वरमयीमनिशं नमामि ॥

जगदेकः

मध्यमावती—मेलरागः (श्रीरागमेलजोऽयं रागः)

ततस्तु मध्यमावत्यां गान्धाराङ्कविवर्जनम्।
गधयोः लोपः। परमेश्वरः

—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि प म रि स.

मञ्ज

मध्यमुकुलहस्तः

पूर्वोक्तमुष्टिहस्तस्यानामिकाङ्गुष्ठयोजनात्।
नाम्नाऽयं मध्यमुकुलो मार्जारे संप्रयुज्यते ॥

शृङ्गारशेखरः

मध्यमोदीच्यवती—जातिः

मध्यमोदीच्यवा लक्ष्म ततः परमुदीर्यते।
तत्रांशः पञ्चमो नित्यं साप्तस्वर्यं च दृश्यते ॥
गान्धारोदीच्यवा यत्स्यात् शिष्टमस्यास्तु लक्षणम्।

हरिपालः

अंशः स्वरः पञ्चम एव तस्यां चञ्चत्पुटस्तत्र चतुष्कलः स्यात्।
रिलोपतषाडवमतवेयं संपूर्णतायां पुनरंशभिन्नाः।
अल्पे स्वरास्तत्र भवन्ति सर्वे निगौ तदा पञ्चमधैवतौ च ॥
स्वल्पा भवन्त्यत्र हि षाडवत्वे स्याद्धैवतस्यर्षभकस्य योगः।
सा मध्यमग्रामभवा तु तस्यां सौवीरिका मूर्छनिका च मादिः ॥
... प्रोक्षणिके चतुर्थे गाने ध्रुवाया विनियोजनं स्यात्।
स्यान्मध्यमो न्यास इहाथ षड्जोऽपन्यासतां याति सधैवतश्च ॥

रघुनाथः

गान्धारपञ्चमाभ्यां मध्यमया विरचिता सधैवत्याः।
जातिस्तु मध्यमोदीच्यवेति सद्भिस्सदा ज्ञेया ॥

इति भरतसूत्रम्।

अंशः पञ्चम एवापन्यासौ षड्जधैवतौ यत्र।
मध्यम एको न्यासो मन्द्रो बहुलश्च गान्धारः ॥
भेदेऽपन्यासकृते द्विधैव वा स्यात्प्रकीर्तिता सद्भिः।
पूर्णे च मध्यमोदीच्यवेति जातिर्भवतीत्थम् ॥

नान्यः

मध्यलुठिता—भुडुमचारी

कुट्टितः स्थापितोऽङ्घ्रिश्चेल्लुठितश्च निकुट्टितः।
समादिष्टा तदा मध्यलुठिता नृत्तवेदिभिः ॥

अशोकः

मध्यस्थापनकुट्टिता—भुडुमचारी

पादश्चेत्कुट्टितः पूर्वं पुरः षड्जान्निवेशितः।
मध्ये निवेशितश्चाथ पुनस्तत्रैव कुट्टितः।
मध्यस्थापनकुट्टेति तदान्वर्था प्रकीर्तिता ॥

अशोकः

मध्या—श्रुतिजातिः

इयं, छन्दोवती, रञ्जनी, मार्जनी, रक्तिका, रम्या, क्षोभिणी, इति षट्सु श्रुतिषु वर्तते।

मध्यमासारितम्—गीतम्

एतस्मिन् त्रयो द्विकलपट्पितापुत्रकतालाः। तेष्वादिमे उत्तरे तिस्रः कलास्त्यजेत्। अन्ते सन्निपातः। शेषमासारितसामान्यलक्षणे द्रष्टव्यम्।

मध्यमेलवीणा

अथ मध्यमेलवीणा लक्ष्यत इतरत्र चतसृपूर्वासु।
मेढगतस्तन्त्रीषु ज्ञेया त्वाद्याऽनुमन्द्रपदा ॥
मन्द्रसयुता द्वितीया तृतीयिका मन्द्रपञ्चमां दधती।
तुर्या समध्यषड्जा तिस्रश्श्रुतयस्तु पार्श्वस्थाः ॥
मन्द्रस मन्द्रपमध्यसयुक्ताः क्रमतः स्वरस्थितिस्सैव।
सारीषड्जे तेषु प्रामाण्यं पूर्ववत्किन्तु ॥

पूर्वदिति। शुद्धमेलवीणालक्षणे।

पञ्चमतन्त्रीजसरी तदप्रयोज्यौ पुनस्सतन्त्र्यायत्।
तत्संख्याश्च न सार्योऽतीता रागाः परमते शिष्टाः ॥

इयमपि।

मयुतान्यमते पञ्चमतन्त्रीषु पूर्ववच्छेषम्।
त्याज्यौ मन्द्रसतन्त्र्याः शुद्धमपृदुपौ मतन्त्र्यां यत् ॥
पूर्वास्तिस्रस्तन्त्रीर्विनाऽत्र तन्त्र्यां तु मध्यषड्जस्य।
त्रिस्थानस्वरसिद्ध्यै स्थाप्यन्ते सारिकाः कैश्चित् ॥

अतितारपञ्चमादौ वामे पार्श्वे श्रुतिस्तु मन्द्रसयुक्।
दक्षिणपार्श्वे मध्यसतारसयुक्तेश्रुतीवारयाम् ॥
तन्त्र्यां मन्वत एकोऽतितारमपि कृत्रिमोक्तितः प्राच्याम्।
किन्त्वतितीव्रे नादे न स्वरता रञ्जनाभावात्॥

सोमनाथः

ततः परं संप्रतिमध्यमेलवीणाव तस्यामुपरिस्थतन्त्रीः।
प्राप्तास्स्वरं प्रागनुमन्द्रषड्जं स्यात्पञ्चमोऽस्यामनुमन्द्रपूर्वः॥
तन्त्री द्वितीया खलु याऽनुमन्द्रपूर्वेण युक्ता खलु पञ्चमेन।
तस्यां निवेश्यः खलु मन्द्रषड्जः तृतीयतन्त्र्यां स्वरसीरयामः॥
तृतीयतन्त्री किल मन्द्रषड्जयुक्ता पुरा संप्रति तत्र तन्त्र्याम्।
मन्द्रादिमः पञ्चम एव वेद्यः चतुर्थतन्त्र्यां स्वरमामनामः॥
तन्त्रीं तु मन्द्रादिममध्यमेन युक्ता तुरीया किल वाथ तस्याम्।
मन्द्रादिषड्जो विनिवेशनीयः पार्श्वस्थतन्त्रीत्रितयं यदैव॥
ऊर्ध्वस्थतन्त्रीत्रयतुल्यनादं तदा भवेन्मध्यममेलवीणा।

रघुनाथः

मध्यमेलाऽधुनोच्यते.........
शुद्धमेलाख्यवीणा यामूर्ध्वतन्त्रीचतुष्टये।
युतानुमन्द्रपेनाद्या द्वितीया मन्द्रसेन च॥
तृतीया मन्द्रपेनापि चतुर्थी मंद्रसेन च।
उपरिस्थिततन्त्रीभिश्चतसृभिस्समं ध्रुवम्॥
अधोगतत्रितन्त्रीषु समाने श्रुतिता भवेत्।
सरी शुद्धौ पतं च्युतौ प्रयोगे संमतौ न हि।
वीणावेदिभिरुद्दिष्टा मध्यमेलेयमीदृशी॥

श्रीकण्ठः

अथोच्यते मध्यमेलवीणाया लक्षणं मया।
तन्त्र्याद्या चानुमन्द्राख्यपञ्चमेन युता यदि॥
द्वितीया मन्द्रषड्जेन तन्त्रिका चेत्समन्विता।
मन्द्रपञ्चमसंयुक्ता तृतीया यदि तन्त्रिका॥
तुरीया मध्यषड्जेन तन्त्रिका चेत्समन्विता।
तदा भवेन्मध्यमेलवीणा पार्श्वे त्रितन्त्रिका॥
तिसृणां पार्श्वतन्त्रीणां वक्ष्येऽथ स्वरयोजनम्।
आद्या टीप्यभिधा तारषड्जतुल्यध्वनिर्भवेत्॥
द्वितीया तन्त्रिका ज्ञेया मध्यपञ्चमसंमिता।
तृतीया मध्यषड्जेन संमिता झल्लिकाभिधा॥
इत्येवं मध्यमेलाख्यवादित्रस्वरयोजना।
अथास्याः पर्वसंदेशं वक्ष्ये लक्ष्यैक संमतम्॥
मेरोः पुरस्तात्पर्वाणि षडस्यामपि विन्यसेत्।
तन्त्रीचतुष्टये चैवं प्रत्येकं षट्सु पर्वसु॥
ये स्वरास्संप्रसूयंते क्रमशस्तान्प्रचक्ष्महे।
आद्या तन्त्र्यानुमन्द्राख्यपञ्चमाङ्कितया क्रमात्॥
शुद्धश्च दैवतः शुद्धो निषादश्च ततः परम्।
कैशिक्याख्यनिषादश्च काकल्याख्यनिषादकः॥
षड्जर्षभौच जायन्ते षट्सु पर्वसु षट्क्रमात्।
तन्त्र्या द्वितीयया मन्द्रषड्जगर्जितया पुनः॥
शुद्धश्च रिषभश्शुद्धगांधाराख्यस्स्वरस्ततः।
साधारणाख्य गांधारो गान्धारोन्तरसंज्ञकः॥
शुद्धमध्यमनामा च वराली मध्यमस्ततः।
क्रमादमी षट्स्वरास्युः षट्सु तेष्वेव पर्वसु॥
मंद्रपञ्चमशोभिन्या तन्त्र्या चाथ तृतीयया।
शुद्धश्च धैवतश्शुद्धो निषादश्च ततःपरम्॥
कैशिक्याख्यनिषादश्च काकल्याख्यनिषादकः।
षड्जः शुद्धर्षभश्चेति स्वराः षट्सु च पर्वसु॥
तन्त्र्या तुरीयया मध्यषड्जगर्जितया पुनः।
शुद्धश्च रिषभः शुद्धगान्धाराख्यस्स्वरस्ततः॥
साधारणाख्यगान्धारो गान्धारोऽतर संज्ञकः।
शुद्धमध्यमनामा च वरालीमध्यमस्ततः॥
एते स्वराः प्रजायन्ते षट्सु तेष्वेव पर्वसु।
वराली मध्यमस्याग्रे त्रीणि पर्वाणि विन्यसेत्॥
पर्वसु त्रिषु चैतेषु तन्त्र्या तावत्तुरीयया।
क्रमेण संप्रसूयन्ते पधनीति त्रयस्स्वराः॥
तदूर्ध्वं सप्तपर्वाणि विनिवेश्यादितेष्वथ।
आद्यं तु दीर्घपर्वं स्यात्प्रवाले तारषड्जकम्॥
रिगादिषट्स्वरोत्पत्त्यै ह्रस्वपर्वाणि षट् पुनः।
पीठे संवेशनीयानि तदग्रे पर्वसप्तमम्॥
अतिताराख्यषड्जस्य स्थितये विनिवेशयेत्।
शुद्धर्षभकरं ह्रस्वं पर्वपीठे यथा भवेत्॥
तथा प्रवाले पीठं च वैणिकैर्विनिवेश्यताम्।
मेरोः परस्ताद्यत्पर्वं सप्तमं पञ्चमाभिधम्॥
अनेन सहजातानि पर्वाण्येकादश क्रमात्।
एतेषु तारषड्जातितारषड्जाख्यपर्वणी॥
द्वे पर्वणी पञ्चमयोश्चत्वारि स्युर्ध्रुवाणि हि।
अन्यानि सप्त पर्वाणि तत्तद्रागानुसारतः॥
उत्पाद्योत्पाद्य वेश्यानि सकलस्वरसिद्धये।
अस्या दीर्घाणि पर्वाणि दश ह्रस्वानि सप्त च॥

एषैकरागमेलाख्यवीणैवं सति जायते ।
प्रवाले दीर्घपर्वाणि वेश्यानि द्वादश क्रमात् ॥

एकादश ह्रस्वपर्वाण्यथ पीठे निवेशयेत् ।
सर्वस्थानेषु सकलस्वराणां सिद्धये यदि ॥

तत्सर्वरागमेलाख्यवीणैवं सति जायते ।
न कैशिकीनिषादोऽस्यामस्ति पीठस्थपर्वसु ॥

वादयन्ति हि तत्स्थाने काकलीमेव वैणिकाः ।
पीठेऽपि केचित्कैशिक्याः पर्व ह्रस्वं प्रकुर्वते ॥

पीठे द्वादश पर्वाणि तेन जातानि तन्मते ।
लक्षितैवं मध्यमेलवीणा भेदद्वयान्विता ॥

एतस्यामपि वीणायां स्वराणामेकविंशतेः ।
शुद्धायामिव मन्द्रादिस्थानानीति विनिश्चयः ॥

प्रथमादिषु तन्त्रीषु तद्वदित्येव निश्चयः ।
तन्त्रीराद्यानुमन्द्राख्यपञ्चमेन समन्विता ॥

मध्यमेलाख्यवीणायां तिस्रस्स्थानविभाजने ।
वरास्तद्रक्तिलाभाय तां निबध्नन्ति वैणिकाः ॥

मन्दषड्जादिकास्वेव तन्त्रिकासु तिसृष्वतः ।
स्वरान्स्थानविभागेन दर्शयाम्येकविंशतिम् ॥

तत्र तन्त्र्यां द्वितीयायां मन्द्रषड्जो निवेश्यते ।
तस्यां ग्राह्यास्सरिगमाश्चत्वारो निषधादयः ॥

मन्द्रपञ्चमनामा यस्तृतीयायां निवेशितः ।
तस्यां पधनिनामानो ग्राह्या न सरिगादयः ॥

मन्द्रस्थानस्वरास्सप्त तदेवं संप्रदर्शिताः ।
मध्यषड्जसमेतायां तुर्यतन्त्र्यामथ स्वराः ॥

सप्त ग्राह्यास्सारिगमपधनीति क्रमादमी ।
मध्यस्थानगता एते सप्तसंदर्शितास्स्वराः ॥

प्रवालस्यान्तिमस्थूलपर्वप्रभृतिषु स्वराः ।
ग्राह्याष्षड्जादयस्सप्तपीठस्थह्रस्वपर्वसु ॥

तारस्थानगता एवं स्वरा सप्त निदर्शिताः ।
एकविंशतिरित्युक्तास्स्वरास्स्थानत्रये स्फुटम् ॥

एतेषु मन्द्रषड्जस्य ये स्वरास्युरधस्तनाः ।
तेऽनुमन्द्राभिधस्थानस्वरा इति विनिर्णयः ॥

येऽतितारस्थषड्जस्य स्वरस्याग्रे व्यवस्थिताः ।
तेऽतितारस्वरा ज्ञेया इति सर्वं समञ्जसम् ॥

अत्रापि स्थानगणने रामो बभ्राम तद्यथा ।
तन्त्रीराद्यानुमन्द्राख्यपञ्चमेन युता यदि ॥

द्वितीया मन्द्रषड्जेन तन्त्रिका संयुता यदि ।
मन्द्रपञ्चमसंयुक्ता तृतीया तन्त्रिका यदि ॥

तुरीया मन्द्रषड्जेन तन्त्रिका चेत्समन्विता ।
तदा भवेन्मध्यमेलवीणेत्येतदसङ्गतम् ॥

द्वितीयायां तन्त्रिकायां मन्द्रषड्जो निवेशितः
पुनः कथं तुरीयायां मन्द्रषड्जो निवेश्यते ॥

उच्चोच्चतरनादित्वश्चतस्रः खलु तन्त्रिकाः ।
द्वितीयतुर्ययोस्तासु द्वयोस्तन्त्रिकयोरपि ॥

मन्द्रषड्जाभिधस्यैकस्वरस्य विनिवेशनम् ।
अयुक्तमिति नैतत्किं पशुपालोऽपि बुध्यते ॥

तस्मादस्माभिरुक्तेन वर्त्मनैव विचक्षणैः ।
ज्ञातव्यं मध्यमेलायां तन्त्रीषु स्वरयोजनम् ॥

स्थानत्रयस्वराश्चोक्तवर्त्मनात्वेकविंशतिः ।
एकविंशति संख्याकस्वरेष्वेतेषु वादकैः ॥

गायकैश्च चतुर्दण्ड्यां ग्राह्यास्सप्तदशैव तु ।
तथा हि वादकास्सप्तमध्यस्थानगतान्स्वरान् ॥

तारस्थानगतान् सप्त षड्जमप्यतितारगम् ।
धनीचमन्द्रस्थानस्थावेवं सप्तदशस्वरान् ॥

समादाय चतुर्दण्डीवादानं कुर्वतेऽखिलाः ।
अयं च सारणीमार्गे वैणिकैः परिकल्पितः ॥

मध्यस्थानस्थयोर्धन्योर्मध्येत्वन्यतरस्स्वरः ।
गृह्यते सारणीमार्गे चतुर्दण्डी प्रसिद्धये ॥

प्रायशस्तेन सञ्जाताष्षोडशैव स्वराः खलु ।
तथापि मन्द्रस्थानस्थधन्याख्यस्वरयोर्द्वयोः ॥

क्वचित्क्वचिदुपादानात्स्वरास्सप्तदशेरिताः ।
गायकास्तु स्वरान्सप्त मन्द्रस्थानसमुद्भवान् ॥

मध्यस्थानस्वरान्सप्त तारषड्जं तथाऽपरम् ।
धनी चैवानुमन्द्रस्थावेवं सप्तदश स्वरान् ॥

समादाय चतुर्दण्डीगानं सर्वेऽपि कुर्वते ।
अत्रापि चानुमन्द्रस्थधन्याख्यस्वरयोर्द्वयोः ॥

सारणामार्गसंबन्धी स्वरोऽन्यतर ईरितः ।
क्वचित्कतामभिप्रेत्य स्वरास्सप्तदशेरिताः ॥

एतेषामग्रतो ये स्युस्स्वरा ये चाप्यधस्तनाः ।
क्वाचिद्गीतप्रबन्धादौ दृश्यन्ते ते स्वराः खलु ॥

तत्पुनस्संप्रदायज्ञैस्तानप्पाद्यैरनादृतम् ।
यद्येवं मध्यताराख्यस्थानगैरेव तु स्वरैः ॥

निर्वाहस्याच्चतुर्दण्ड्यां मन्द्रस्थानं वृथा भवेत्।
इत्याशङ्कैव मन्द्राख्यस्थानसाफल्यसिद्धये ॥

पक्वसारणिमार्गोऽयं वैणिकैः परिगृह्यते।
पक्वसारणिमार्गस्तु लक्ष्यतामिति चेच्छृणु ॥

शुद्धमेलाख्यवीणायां पक्वसारणि वर्त्मनि।
ये गृह्यन्ते विकल्पेन तान्स्वरानभिदध्महे ॥

मन्द्रस्थानजुषां सप्तस्वराणां गणनाविधौ।
आद्यतन्त्र्या ग्रहीतव्यास्स्वरास्सरिगमाभिधाः ॥

चत्वार एव षड्जाद्याः पञ्चमादिर्न गृह्यते
पक्कसारणिमार्गे तु तया तन्त्र्याऽऽद्यया पुनः ॥

विकल्पेन ग्रहीतव्यः पञ्चमश्शुद्धधैवतः।
अथ द्वितीयया मन्द्रपञ्चमस्वरयुक्तया ॥

ग्राह्याः पधनिनामानस्स्वरा न सरिगादयः।
पक्कसारणिमार्गे तु तया तन्त्र्या द्वितीयया ॥

उपादेया विकल्पेन मध्यस्थानसमुद्भवाः।
षड्जश्शुद्धर्षभश्चैव शुद्धगान्धार इत्यपि ॥

तन्त्र्या तृतीयया चाऽथ मध्यषड्जेन युक्तया।
मध्यस्थानस्वराणां तु गणने सरिगाभिधाः ॥

त्रय एव स्वरा ग्राह्या न पुनर्मध्यमादयः।
पक्कसारणिमार्गे तु तया तन्त्र्या तृतीयया ॥

शुद्धमध्यमसंज्ञश्च वराली मध्यमस्तथा।
पञ्चमश्चेति संग्राह्या विकल्पेन त्रयस्स्वराः ॥

मध्यस्थानसमुद्भूता इत्यस्माभिर्विनिश्चितम्।
शुद्धमेलाख्यवीणायां पक्कसारणि वर्त्मनि ॥

निर्वाहकाश्चतुर्दण्ड्यास्स्वराः पञ्चदशैव तु।
अनुमन्द्रस्थयोर्धन्योस्स्थाने स्यान्मध्यषड्जकः ॥

इत्येवं शुद्धमेलायां पक्कसारणि वादने।
ये गृह्यन्ते विकल्पेन स्वरास्ते संप्रदर्शिताः ॥

अथातो मध्यमेलाख्यवीणायामभिदध्महे।
वादने पक्कसारण्या ये स्वरास्तान्विकल्पितान् ॥

मन्द्रस्थानजुषां सप्तस्वराणां गणनाविधौ।
आद्यतन्त्रिकया ग्राह्यास्स्वराः सरिगमाभिधाः ॥

चत्वार एव न पुनः पञ्चमाद्यास्तदुद्भवाः।
पक्कसारणि मार्गे तु ते गृह्यन्ते विकल्पिताः ॥

मन्द्रपञ्चमशोभिन्या तन्त्र्या चाथ द्वितीयया।
पधनीति स्वरा ग्राह्यास्त्रयो न सरिगादयः ॥

पक्कसारणि मार्गे तु ते गृह्यन्ते विकल्पिताः।
ततश्च मध्यमेलायां पक्कसारणिवर्त्मनि ॥

ग्राह्यन्ते पक्कसारण्यां गाने दण्ड्यामिव स्फुटम्।
कर्णाटान्ध्रतुरुष्कादिपदगानेषु संग्रहम् ॥

तारस्थानरिगादीनां कुर्वते खलु गायकाः।
गाने च वादने चैव स्वराणामेकविंशतेः ॥

विनियोगप्रकारस्तु विविच्य परिदर्शितः।
लक्षितैवं मध्यमेलवीणा लक्ष्यानुसारतः ॥

वेङ्कटमखी

मध्या—नायिका

प्रियं प्रार्थयते मध्या रतिव्यायामकेलिषु।
स्वयं पुनः प्रवर्तेत सहते सुरतश्रमम्।
सोपालम्भं वचो वक्ति सापराधे प्रिये मिथः ॥

शारदातनयः

मध्या संलक्ष्ययौवना।
तुल्यलज्जास्मरा ज्ञेया मोहान्तसुरतक्षमा ॥

कुम्भः

प्रोद्यद्द्वितीयनवयौवनवर्तमाना
तारुण्यपूर्णसकलातयवा तु मध्या।
मन्दाक्षमन्मथविलासविमिश्ररम्या
मोहावसानमदनोत्सवभेदयोग्या ॥

नीलकण्ठः

मध्योत्तरद्विरधरः—वीणायां धातुः

तारयोर्मध्ये मन्द्रः।

मध्योत्तरदिरधरे तारौ मध्यस्थमन्द्रकौ ॥

शार्ङ्गः

मनः—देशीलास्याङ्गम्

शृङ्गाररससम्पन्नः कोऽप्यपूर्वो गुणो यदा।
लक्ष्यते शिक्षिताद्योतिसूक्ष्मोऽतिभयभावभाक् ॥
अन्य एव तु नाट्याङ्गक्रियायोगाद्यदा लयैः।
तदा मनो मनोहारि सुमनोभिरिदं मतम् ॥

अशोकः

मनस्वी

क्लेशैरुपहतस्यापि मानसं सुखिनो यथा।
स्वकार्येषु स्थिरं यस्य मनस्वी स पुमान् स्मृतः ॥

भावविवेक.

मनुवंशः

अङ्गुलैः स्याच्चतुश्चत्वारिंशताच सयूकया।
लिक्षाद्वयेनाधिकया मनुर्दण्डप्रमाणतः॥
शीर्षप्रदेशतस्त्यक्त्वा सार्धमङ्गुलकद्वयम्।
एकाङ्गुलं वक्त्ररन्ध्रं भवेज्जातिमुखाभिधम्॥
मुखरन्ध्रात्ताररन्ध्रमङ्गुलानि चतुर्दश।

कुम्भः

परित्यज्य भवेत्सार्धयवत्रितयसम्मितम्।
सप्तात्र स्वररन्ध्राश्च ताररन्ध्रमितानि च॥
कर्तव्यानि तदन्यानि तेषामप्यन्तरं भवेत्।
अङ्गुलत्रितयं पादन्यूनं षट् लिक्षिकाधिकम्॥

प्रत्येकं मिलितं तच्च सप्तानामन्तरालगम्।
लिक्षाद्वयं यवयुगं यूकिकैकाङ्गुलानि च॥

एकोनविंशतिर्मानं तथा रन्ध्राष्टकस्यतु।
अङ्गुलानि च चत्वारि तथा यवचतुष्टयम्।
वंशस्य प्रान्तभागे तु सार्धमङ्गुलकद्वयम्॥

अवशिष्टं भवेन्मानं मनुवंशे समासतः।
अयं सर्वेषु वंशेषु परमः परिकीर्त्तितः॥
त्रिस्थानस्वरसंभूतेः साधकत्वात्पुरातनाः।
वर्णालङ्कृतिधात्वादिमूर्छनाद्यमनेकधा।
वदन्ति वाद्यमेतस्मिन् वाद्यतत्वविशारदाः॥

कुम्भः

मनवः—चतुर्दश। तस्मात्फूत्काररताररन्ध्रयोः चतुर्दशाङ्गुलान्तरत्वेन मनुवंश इत्युक्तम्।

मनुष्यशीला—स्त्री

आर्जवाभिरता नित्यं दक्षा क्षान्तिगुणान्विता
विभक्ताङ्गी कृतज्ञा च गुरुदेवार्चने रता॥
धर्मकामार्थनिरता वश्याऽहङ्कारवर्जिता।
सुहृत्प्रिया सुशीला च मानुषं सत्त्वमाश्रिता॥

भरतः

मनोज्ञगमना—ध्रुवावृत्तम्

सजसंज्ञिता यदि गणा भवन्ति चरणेषु चाकृतिसमुत्था।
गुरु चान्त्यमेव यदि तां मनोज्ञगमनां प्रवदन्ति खलु नाम्ना॥
कमलायरम्मि भमरायि अम्मि सुसुबंध पदुमंमि।
कमलाकरे भ्रमरायिते सुसुगन्धपद्मे।

भरतः

मनोज्ञा—ध्रुवावृत्तम् (समाक्षरम्)

अस्या अभिप्रकाशिनीति नामान्तरमस्ति।
यदि चतुर्थमन्त्यं गुरु तथैव षष्ठम्।
भवति सा तु नाम्ना निगदिता मनोज्ञा॥

कुसुमगंधवाही—(नरगाः) भरतः

मनोधर्मः—देशीलास्याङ्गम्

अपूर्वभङ्गीरुचिरमङ्गोपाङ्गैर्मनोहरैः।
मनोऽनुकूलया वृत्या रचितं चोत्तरोत्तरम्।
यन्नृत्तं समनोधर्म इत्युक्तं नृत्तवेदिभिः॥

वेमः

मनोन्मथनम्—नृत्तकरणम्

सम्मतं स्वस्तिकौ हस्तौ व्याधूतं विस्मया च दृक्।
चतुरस्रा यत्र चारी मनोन्मथननामकम्॥

नन्दी

सम्मतं, स्थानं। चतुरस्रा, गतिः॥

मनोरथः—लक्षणम्

हृदयस्थस्य भावस्य सुश्लिष्टार्थप्रदर्शकम्।
अन्यापदेशकथनैर्मनोरथ इति स्मृतः

भरतः

यथ—णिग्गन्ध इति गाथायां (सप्तशती—५—६४) अत्र पादपमारोहन्नेव वृद्धविदग्धया कश्चिद्दुराशय पुंश्चलीसङ्गमोत्सुकः स्वाभिप्रायद्योतनेन प्रबोध्यते। तत्प्रस्तुतमेवान्यदपदिश्यम्। अत एवाप्रस्तुतप्रशंसा। सापि चात्रैवान्तर्भूता

अभिनवः

हृदयस्थस्य वाक्यस्य गूढार्थस्य विभावकम्।
अन्यापदेशैः कथनं मनोरथ इति स्मृतम्॥

भरतः

यथा—विकटनितम्बायाम्—नायिका—आह अन्यास्वित्यादि अत्रात्मानमेव सुमनोलतात्वेनापदिशति।

मनोरमः—प्रबन्धः

पाटैर्बिरुदतेन्नैश्च प्रबन्धस्स्यान्मनोरमः॥

जग-मोह:

मनोरमा—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकात्रयः जः गः

विरहाङ्कः

—श्रुतिः

तारषड्जस्य चतुर्थी श्रुतिः॥

पार्श्वः

मनोवती—प्राकृते मात्रावृत्तम्
चतुर्मात्रगण एकः पञ्चमात्रिक एकः गश्च ।
४+५+ग=

विरहांकः

—ध्रुवावृत्तम् (त्रयोदशाक्षरं छन्दः)
यदि पञ्चमं हि स तृतीयनैधनं
नवमं द्वितीयमपि तस्य तादृशम् ।
चरणे गुरुणि यदि सातिपूर्विका
जलती बुधैर्निगदिता सा मनोवती ॥
अवलंबिऊण रयणीमुहे ससी ।
अवलम्ब्य रजनीमुखं शशी ॥
मनोवती भयार्तानां तपस्विद्विजमन्त्रिणाम् ।
पञ्चपाण्योजसा चैषा चिन्ता पञ्चमरागजा ॥
सजसजगाः ॥

नान्यः

मनोहरम्
यस्मिन्सक्तं मनः पुंसां तान्येव ह्रियते पुनः ।
अन्येभ्यो यत्र हरति तन्मनोहरमुच्यते ॥

भावविवेकः

मनोहरः—मेलरागः
शुद्धमेलसमुद्भूतः षड्जादिः समनोहरः ।
अरोहे गरिमैस्त्यक्तः आन्दोलितपसान्वितः ॥
धैवतं प्राप्य तस्माच्च सन्निवृत्तोऽत्र कम्पितः ।
पञ्चमात् षड्जमासाद्य निवृत्तो मध्यमं प्रति ।
तत्राप्यान्दोलितो गे च रौ च स्वस्थानशोभितः ॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेयः ॥

गान्धारग्रामे नारदीयतानः
निरिगमप ?

नान्यः

—मेलरागः
शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः ।
तथा मध्यमवक्रं स्यादवरोहे मनोहरे ॥

परमेश्वरः

मनोहरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म प ध स.
(अव) स ध प म ग रि ग स.

मज

(आ) स ० ० ० ग म ० प ० ० ० नि स.
(अव) स नि ० ० ध प ० म ग ० ० ० स.

मनोहरीरागध्यानम्
सुधावर्णचेलां मदायत्तलीलां
सदानङ्गसान्निध्यसङ्गीतलोलाम् ।
कटिन्यस्तहस्तां कुचाग्रान्यहस्तां
मनोहारिणीं चिन्तयेऽहं शुभाङ्गीम् ॥

रागसागरः

मन्थरम्—दर्शनम्
मन्थरं तत्समाख्यातं यावच्छ्रुतिविकस्वरम् ।

शारदातनयः

मन्थुल्लिका—श्रव्यकाव्यम्
यस्यामुपहासः स्यात्पुरोहितामात्यतापसादीनाम् ।
प्रारब्धानिर्वाहे सापि हि मन्थुल्लिका भवति ॥
क्षुद्रकथाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

भोजः

मन्दा—नासिका
ईषच्छ्वासोच्छ्वासयुक्ता नासा मन्दोदिता बुधैः ।
चिन्तानिर्वेदयोश्शोके तथौत्सुक्ये नियुज्यते ॥

अशोकः

मन्दारगौलः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि म ग म प ध प नि स.
(अव) स नि ध प म रि म ग स.

मज

मन्दारी—मेलरागः (नामनारायणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि प म रि ग रि स.

मज

मन्दारीगौलीरागध्यानम्
मन्दारमालाञ्चितकेशजालां
बृन्दावनान्तः प्रविलासलीलाम् ।
इन्दीवराक्षीयुतनृत्तशीलां
मन्दारगौलां मनसा स्मरामि ॥

रागसागरः

मन्दालीरागध्यानम्
सेवन्तिकासुरभिदामविलोलकेशां
सीमन्तिनीकरसमर्पितचारुवीणाम् ।
कूर्मासने निवसितां सुरशाखिमूले
मन्दालिकां मनसि मे सततं स्मरामि ॥

रागसागरः

मन्देमारी— मेलरागः (वनस्पतिमेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि – स.
(अव) स नि ध प म ग रि – स.

मज

मन्नाङ्करी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स ग म नि ध नि प ध नि स.
(अव) स ध प म प ग रि स.

मज

मन्मथः—देशीतालः
द्रुतद्वयं गुरुश्चैकस्तालो मन्मथसंज्ञके
० ० ऽ — सोमराजः
लौ द्रौ लो गौ च मन्मथः ॥ ० ० ।ऽऽ — मदनः

मन्मथलता—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)
(आ) स नि स रि ग म प ध प स.
(अव) स ध प म ग रि स नि स.

मज

मन्द्रः—
अलङ्कारविधिशब्दे द्रष्टव्यम्।

मन्द्रतारप्रसन्नः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
प्रसन्नादष्टमारंभः तस्मादेवावरोहणे।
मन्द्रतारप्रसन्नाख्यमलङ्कारं तथा विदुः ॥
सा स नि ध प म ग रि स. — जगद्धरः

मन्द्रमध्यः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
पूर्वोदिताः कला यत्र मध्यमन्द्रतया स्थिताः।
मन्द्रमध्यमलंकारं तमाहुर्गानपारगाः ॥
गसरि सरिग पगम धमप निपध।

पण्डितमण्डली

मन्द्रस्वरः
नीचैः स्वरेण यद्गानं स मन्द्रस्वर उच्यते।

तुलजः

मन्द्रा—श्रुतिः
पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः। हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः।
(पञ्चमोऽत्र त्रिश्रुतिः)
मन्द्रषड्जाद्या श्रुतिः। — मण्डली
मन्द्रधैवततृतीया श्रुतिः ॥ — मण्डली
षड्जे तृतीया श्रुतिः।

मन्द्रादिः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
स्वरं पूर्वं समुच्चार्य व्यत्ययात्तु स्वरद्वयम्।
त्रिस्वरैका कला मन्द्रेणाङ्किताद्ये परा पुनः ॥
आदावन्तस्थितं कृत्वा पूर्ववत्तु स्वरान्विता।
संगरि रिमग गपम मधप पनिध.

जगद्धरः

मन्द्रान्तः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
अन्त्यमन्द्रकला यत्र मन्द्रान्तः परिकीर्तितः।
गरिसा मगरी पमगा धपमा निधपा

पण्डितमण्डली

मम्मटः
सङ्गीतरत्नमालानाम्नो ग्रन्थस्य कर्तेति सङ्गीतनारायणादवगम्यते। काव्यप्रकाशकाराद्भिन्न एव स्यात्।

मयूरहस्तः—हस्तः
सन्दंशहस्ततर्जन्या पर्वाङ्गुष्ठस्य योजयेत्।
मयूरहस्तो भ्रमति मयूरे विनियोगवान्।
कुक्कुटादिषु भेदेषु हस्तो ज्ञेयो विशारदैः

गौरीमतम्

—हस्तः
अस्मिन्ननामिकाङ्गुष्ठे श्लिष्टे चान्याः प्रसारिताः।
मयूरहस्तः कथितः करटीकाविचक्षणैः ॥
(अस्मिन्निति कर्तरीमुखहस्ते)
पुरोमुखः पुरो भागेरियतश्शिखिमुखे करः।
ऊर्ध्वाधो भागचलितो लतायां संप्रदर्शयेत् ॥
पार्श्वभागे स्थितौ तौ चेद्विहङ्गार्थनिरूपणे।
मुखस्थले तु चलितो वमनार्थे नियुज्यते ॥
फालभागे तु चलित अलकापनये तथा।
फालमध्ये तु चलितस्तिलकार्थनिरूपणे ॥
नेत्रस्थानेप्यधोभागे चलितो बाष्पपूरणे।
पुरोभागे तु चलितश्शास्त्रवादे प्रसिद्धके।'
मयूरहस्तक्षेत्राणि भरतागमकोविदैः।

विनायकः

—स्वरजातिः
स्वराणामथ सप्तत्या मयूरः परिकीर्तितः।

औमापतम्

षड्जो मयूरपर्यायशब्दैरुच्यते ॥

मयूरमणिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.

(अव) स नि ध प म रि स.

मञ्ज

मयूरललितम्—नृत्तकरणम्

आयतं कं परावृत्तं साची दृष्टिरुदीरिता।
चतुरस्रः करश्चारी ह्यर्धमण्डलसंज्ञका।
यत्रेत्थं वर्तते नृत्तं मयूरललितं मतम्॥

नन्दी

अत्र आयतं स्थानम्। कं शिरः। गतिः अर्धमण्डली।

यथा—

भूम्यां स्पृष्टतलौ मन्दं बाह्यतो भ्रमितौ द्रुतात्।
यत्राङ्घ्री गच्छतः पश्चात् सार्धमण्डलिका मता॥

—करणम्

आचरेद्रेचितौ हस्तावुरावाकुञ्च्य वृश्चिकम्।
अङ्घ्रिं यत्र भ्रमरिकां विदध्यान्नर्तको यदि।
तत्तथा करण प्रोक्तं मयूरललिताभिधम्॥

अशोकः

"मयूरललितं नृत्ते मयूरस्य तदिष्यते" इति ज्यायनः॥

मयूरवसन्तः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि ध स.

(अव) स ध प म रि स.

मञ्ज

—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि प ध नि ध प म रि म ग रि ग स.

मञ्ज

मयूरसारिणी—दशाक्षरछन्दः

शिखिसारिणीवृत्तस्य नामान्तरम्

मयूरसारी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म नि ध नि स.

(अव) स नि प ध प म ग रि स.

मञ्ज

मयूरी—गतिः

प्रपदाभ्यां बहिस्स्थित्वा कपित्थं हस्तयोर्वहन्।
एकैकजानुचलनान्मयूरगतिरिष्यते॥

नाट्यदर्पणे

मरणम्—व्यभिचारिभावः

व्याधिजमभिघातजं च। तत्रान्त्रकुच्छूलदोषवैषम्यायगण्ड-पिटकज्वरविषूचिकाभिरुत्पद्यते। तद्व्याधिप्रभवम्। अभिघातजं तु शस्त्राहिदंशविषपानश्वापदगजतुरगरथपशुयानपातविनाशप्रभवम्। तत्र व्याधिजे—विषण्णगात्रव्यायताङ्गविचेष्टितनिमीलिताक्षिनयनहिक्काश्वासोपेतानवेक्षितपरिजनाव्यक्ताक्षरकथनादयोऽनुभावाः। अभिघातजे—शस्त्रक्षताहिदष्टविषपीतगजादिपतितश्वापदहताः नानाप्रकारा अभिनेतव्याः। तत्र शस्त्रक्षते सहसा भूमिपतनवेपनस्फुरणादयोऽभिनेयाः। अहिदष्टविषपीतयोर्विषवेगो यथा—कार्श्यवेपथुविदाः हिक्काफेनस्कन्धभङ्गजडतामरणानि इत्यष्टौ विषवेगाः।

भरतः

प्रसिद्धमपि वक्तव्यं मरणं भूतपञ्चता
विरहव्याधिदुष्कर्मविधिभ्यस्तस्य संभवः।
जनताशोकविण्मूत्रस्तम्भनिश्चेष्टतादयः॥

सर्वेश्वरः

रोमाञ्चो मुखशोषश्च वैवर्ण्यं चैव वेपथुः।
हिक्का श्वासश्च सम्मोहः सप्तैता विषविक्रियाः॥ इति मतान्तरे

—चित्राभिनयः

मरणं द्विविधं प्रोक्तं व्याधिजं चाभिघातजम्।
रोगाधिक्येन जनितं मरणं व्याधिजं स्मृतम्॥
वियोगोद्रेकजनितं मरणं चाभिघातजम्।
मुखस्थाने मयूरं तु शिरसः पार्श्वभागके॥
पताकं दर्शयेच्चैव विषूची मरणे स्मृतम्।
कण्ठस्थाने त्वर्धचन्द्रं बध्वा तु तदनन्तरम्।
पुरोभागे पाशहस्तस्त्वभिघाते विधीयते॥

विनायकः

—विरहावस्था

सर्वैः कृतैः प्रतीकारैः यदि नास्ति समागमः।
कामाग्निना प्रदीप्ताया जायते मरणं ततः॥

भरतः

मराला—देशीचारी

नन्द्यावर्ते स्थितावङ्घ्री पार्ष्णिप्रपदरेचितौ।
पुरतः प्रसृतौ यत्र सा मरालाभिधीयते॥

वेमः

मरुवसीमन्तः—मेलरागः (चलनाटमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध प स.

(अव) स नि ध प स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

मरू—नृत्तम्

स्थाने कुञ्चितके वदन्ति विबुधास्त्वङ्गैरुपाङ्गैस्तथा
प्रत्यङ्गैः करवर्तनैश्च करणैर्युक्तं पताकेन च ।
दिक्चक्राभिमुखं च नृत्यमसकृत्सव्यापसव्यं मुहुः
आद्यन्ते भ्रमरीमरू निगदिता सङ्गीतसूर्योदये ॥

वेदः

मर्त्यद्रुमः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

मर्दितः—पादः

तिर्यक्चलेन मृद्नाति भुवं यस्सहि मर्दितः ।

अशोकः

नाट्ये नृत्ते च योज्यते ।

वेमः

मर्दितः किङ्किणीविधौ ।

ज्यायनः

तिर्यक्तलेनाददाति भ्रामयंस्तु स मर्दितः ।
मर्दने पेषणे लासे योज्योसावपसर्पणे ॥

सोमेश्वरः

मर्मतालः— देशीतालः

रसौ नगौ मर्मताले मात्रा अत्र चतुर्दश ।

तालप्रस्तारः

मर्माक्षरी—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मज

मलकम्—स्थानकम्

मलकं तन्निगदितं मण्डले स्थानके स्थितः ।
हृदये न्यस्य शिखरौ पृष्ठनम्रं शिरो मुहुः ।
कम्पयेत्सौष्ठवेनैव नर्तको विमुखस्थितः ॥

वेदः

मलपः—वाद्यप्रबन्धः

बद्धश्शुद्धादिभिः पाटैः कृतो नर्णसरेण वा ।
क्वापि वर्णोत्करैर्दीप्तैः कलितः क्वापि कोमलैः ॥
भूरिद्रुतलयः प्रान्ते लयः प्रोक्तो विलम्बितः ।
विस्तृते मलपः प्रोक्तः प्रायशो दीप्तनर्तने ॥

यत्रोद्ग्राहः सकृद्द्विर्वा ध्रुवकोऽथ सकृद्भवेत् ।
व्यापकाक्षरमिश्रैस्तद्धिधों धों टें देंभिरक्षरैः ।
बद्धं निरन्तरयतिं प्राहुस्तं मलपं परे ॥

शार्ङ्गः

व्यापकाक्षरेति । कादयष्षोडश

द्विवारमेकवारं वा यत्रोद्ग्राहो विधीयते
ध्रुवो नानाविधो यत्र मलपं तं प्रचक्षते ॥

सोमेश्वरः

उद्ग्राहेण सकृद्द्विर्वा वाद्ये चाथ यदृच्छया ।
दें थों टेंकार तद्धीति व्यापकैरक्षरैर्युतम् ।
निरन्तरयतिप्रायो मुनयो मलपं विदुः ।

सोमराजः

यत्र शुद्धादिभिर्बद्धः खण्डो वर्णसरेण वा ।
विशालः स्याद्द्रुतलयः पर्यन्ते तु विलम्बितः ॥
: क्वचित्क्वापि कोमलैश्चारुगुम्फितः ।
यत्रासौ मलपः प्रोक्तः प्रायिको दीप्तनर्तने
यत्रोद्ग्राहः सकृद्द्विर्वा ध्रुवकोऽथ सकृद्भवेत् ।
व्यापकाक्षरमिश्रैस्तद्धथों टों दोंभिरक्षरैः ।
बद्धं निरन्तरयतिं प्राहुस्तं मलपं परे ॥

शार्ङ्गः

मलपपाटः—वाद्यप्रबन्धः

पाटैर्मलपपाटः स्याद्विषमैर्मलपोपमः

शार्ङ्गः

यः खण्डो विषमैः पाटैर्वाद्यते मलपोपमः ।
सोऽयं मलपपाटस्तु कथितो वाद्यकोविदैः ॥

वेमः

मलपाङ्गम्—वाद्यप्रबन्धः

मलपं वादयित्वाऽथ तत्राङ्गं वाद्यते यदा ।
तदा तु मलपाङ्गाख्यः प्रबन्धः परिकीर्तितः ॥

वेमः

मलपं वादयित्वा तु तदङ्गं तु ततस्तथा ।
पुनर्मलपवादेन मलपाङ्गमुदीरितम् ॥

सोमेश्वरः

मलपाङ्गं तु मलपेनाङ्गेन मलपेन च ।

शार्ङ्गः

मलयमारुतं—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.

(अव) स नि ध प ग रि स.

मज्ञ

मलयाङ्गी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म प ग रि स.

मज्ञ

मलयानिलः—देशीतालः

मलयानिलताले तु खण्डमिश्रौ लघू क्रमात्।

लक्ष्मणः

मलयानिलहस्तः

मध्यमानामिके वक्रे तर्जनी च कनिष्ठिका।
तयोरुपरि संस्थाप्यो मलयानिलहस्तकः॥

मलयानिलः पार्श्वभागे गवाक्षे मन्दमारुते।
पार्श्वभागे पार्श्वमुखः प्रभातार्थे नियुज्यते॥

विनायकः

मलहरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.

(अव) स ध प म ग रि स.

मज्ञ

—**हस्तः**

योज्यो मलहरी रागे ताले लाङ्गलहस्तकः।

शृङ्गारः

मलहरीरागध्यानम्

शरदम्बुदनिभदेहां सुरतरुमूले निवासिनीं शुद्धाम्।
शिवपूजापरतन्त्रीं शरदरविन्दां मलाहरीं ध्याये॥

रागसागरः

मलिनं—दर्शनम्

यदश्रुलुलितालोकं मलिनं तदुदाहृतम्।

शारदातनयः

—**मुखरागः**

मलिनस्तु मनाक्श्यामो भवेद्भयजुगुप्सयोः।
निर्वेदादिषु भावेषु प्रयोज्योऽसौ यथोचितम्॥

वेमः

मलिना—दृष्टिः

ईषदस्पृष्टपक्ष्माग्रा किञ्चिद्दर्शिततारका।
निर्वेदे चाथ वैवर्ण्ये मलिनेयं प्रयुज्यते॥

सोमेश्वरः

किञ्चित्कुञ्चत्पुटा लक्ष्याव्यावर्तितकनीनिका।
प्रस्पन्दमानपक्ष्माग्रा मलिनान्ता च या भवेत्॥
सा दृष्टिर्मलिना प्रोक्ता वैवर्ण्ये त्रिकृते स्त्रियाः।
विकृतं तदसंलोपप्रियेण समयेऽपि यत्॥

अशोकः

मल्लः—देशीतालः

मल्लतालेऽब्धिलघवो विरामान्तं द्रुतत्रयम्।

| | | | ० ० ० जगदेकः

(द्रुतद्वयमिति पाठः स्यात्)

मल्लतालेऽब्धिलघवो विरामांतद्रुतद्वयी।

| | | ० ० ०

मल्लकः—भङ्गतालः

लः दचतुष्टयं लः दचतुष्टयं लौ।

| ० ० ० ० | ० ० ० ० || नान्यः

मल्लारः—रागः

धैवतांशश्च तन्न्यासः षड्जपञ्चमवर्जितः।
ताडितोऽयं निजस्थाने मल्लारश्चौडवस्स्मृतः॥

सोमेश्वरः

—**मेलरागः**

षड्जादिमूर्छनोपेतः षड्जत्रयसमन्वितः।
गनिहीनोऽयं मल्लारो वर्षासु सुखदायकः॥
यतो वर्षासु गेयोऽयं मेघ इत्यपि कीर्तितः।
अकालरागगानेन जातदोषं हरत्ययम्॥

षड्जत्रय इति। ग्रहांशन्यासाः षड्ज एव। सर्वदा गेयः॥

अहोबिलः

—**रागः**

लक्षणं विनियोगं च भवेन्मल्लारिकासमम्।
मल्लारस्य गनित्यागः पञ्चमस्फुरणं भवेत्॥

जगदेकः

धैवतांशग्रहन्यासः षड्जगान्धारवर्जितः।
समन्द्रः पञ्चमाकम्पी मल्लारीति च कथ्यते॥

सोमरागः

—(वंशे वादनक्रमः)

धैवतं तु ग्रहं कृत्वा सकृदाहत्य च ग्रहम्।
तस्मात्परं समुच्चार्य पुनः स्थायिस्वरं व्रजेत्॥
तस्मात्परौ द्विरुच्चार्य समाहत्य ग्रहस्वरम्।
ग्रहात्पूर्वं द्वितीयं च क्रमेणोक्ता ग्रहे यदा॥
न्यासो मल्हाररागस्य स्वस्थानं प्रथमं भवेत्।
तस्य स्वरो द्वितीयस्तु वंशेषु स्थायितां गतः॥

वेमः

मल्लाररागध्यानम्

शङ्खावदाताङ्गुलिकं दधानाः
प्रलम्बकर्णः कुमुदेन्दुवर्णः।
कौपीनवासाः शुचिहारधारी
मल्लाररागः कथितस्तपस्वी॥

मल्लारीति नामान्तरम्॥ संगीतसरणिः

मल्लारकः—रागः

यस्मिन्पञ्चमषड्जनिस्वनकथा नास्त्येव मन्द्रध्वनि-
र्गान्धारस्य च सप्तमस्तु परितो यत्रास्ति तारध्वनिः।
न्यासांशग्रहधैवतध्वनिधरं तं धैवतीसम्भवं
मल्लारं नृपमल्लमोहनमुरारातिर्वदत्युत्सुकः॥

नान्यः

धैवतांशग्रहन्यासः षड्जपञ्चमवर्जितः।
निषादतारो गान्धारमन्द्रो मल्लारकस्स्मृतः॥

मतङ्गः

मल्लारिका—रागः

अन्धाल्याया विभाषाया अङ्गं मल्लारिका स्मृता।
पञ्चम्यंशग्रहन्यासा ग्रहान्ता मन्द्रमध्यमा॥

हम्मीरः

—रागः

न्यासांशग्रहपञ्चमका च पसारा च तारहीना च।
गनिहीनापि समन्द्रा समशेषा भवति मल्लारी॥

नान्यः

तारहीना षड्जमन्द्रा पन्यासिर्गनिवर्जिता।
पञ्चमांशग्रहन्यासा मल्लारी सदृशस्वरा॥

मतङ्गः

अस्याश्चापि विशेषेण यथोक्तेनोपलक्षितौ।
पञ्चमोद्भूतसैन्धव्याविवालापकरूपकौ॥

नान्यः

अन्धालिका समुद्भूता मल्लार्येष निगद्यते।
पञ्चमांशग्रहा षड्जमन्द्रा गान्धारवर्जिता॥

हरिः

एवंविधैव मल्लारी षड्जपञ्चमदुर्बला।
संपूर्णा कम्पितस्थाना गीयते लक्षणान्विता॥

सोमेश्वरः

—मेलरागः

गौरीमेलसमुद्भूता मल्लारी निस्वरोज्झिता।
रोहणे गहीना स्यात् षड्जादिस्वरसंभवा॥
इयं सर्वदा गेया॥ अहोबिलः

—रागः

अन्धालिकाङ्गं मल्हारी मध्यमांशग्रहान्विता।
रिमन्द्रा च गशून्या च शृङ्गारे ताडितस्वरा॥

जगदेकः

—(षाडवः)

पञ्चमांशग्रहन्यासा पहीना मन्द्रमध्यमा।
शृङ्गारे दुर्दिने गेया मल्लारी परिकीर्तिता॥

नारायणः

अयमेव माधवादिरुच्यत इति गोपगाविन्दटीकाकारः
मूर्तिवर्णने माधवादिरित्यपि।
मल्लारी सपहीना स्याद्ग्रहांशन्यासधैवता।
औडुवा पौरवीत्युक्ता वर्षासु सुखदा सदा॥

दामोदरः

मल्लारीरागध्यानम्

गौरीकृशा कोकिलकण्ठनादा
गीतच्छलेनात्मपतिं स्मरन्ती।
आदाय वीणां मलिना रुदन्ती
मल्लारिका यौवनदूनचित्ता॥

मेघरागभार्या। दामोदरः

मल्लिकामोदः—देशीतालः

लौद्वौ द्रुताश्च चत्वारौ मल्लिकामोदसंज्ञिते।

॥ ० ० ० ० वेमः

पापा धनि धनि जगदेकः

मल्लिकावसन्तः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मल्ल

मल्हारः—मेलकर्ता

शुद्धौ सगौ मपौ शुद्धौ पतादिगौ मसौ पुनः ।
विश्रुतिस्स्यान्निषादोऽपि मल्हारस्यापि मेलनम् ॥

धैवतांशग्रहन्यासः षड्जपञ्चमवर्जितः ।
मल्हारो गीयते प्रातर्गानविद्याविशारदैः ॥

श्रीकण्ठः

—राग:

मल्हारोऽप्यथ गान्धारवर्जितष्षाडवः पुनः ।
निषादस्फुरितश्शेषे मल्हारीवद्भवेदिह ॥

हरिः

—उपाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

धैवतं ग्रहमास्थाय तत्परं तु विलम्बयेत् ।
पुनः स्थायिस्वरं स्पृष्ट्वा द्वितीयं च स्वरं स्पृशेत् ॥
स्थायिनं प्राक् तृतीयं च स्वरमीषद्विलम्बयेत् ।
आरुह्य च ग्रहादिं द्वौ तृतीयं विलम्बयेत् ।
तदधस्त्यं स्पर्शमात्रादवरुह्य ततः क्रमात् ॥
स्पृष्ट्वा स्वरान् ग्रहांश्च त्रीन् पुनश्च स्थायिनं स्पृशेत् ।
उक्तं स्वरं तत्परं च स्थायिनि न्यस्यते यदा ॥
तदा सञ्जायते रागो मल्हाराख्यो मनोहरः ।
रागस्यैतस्य लक्ष्ये तु लक्ष्यते पञ्चमो ग्रहः ॥

वेमः

—रागः

अन्धाल्युपाङ्गं मल्हारष्षड्जपञ्चमवर्जितः ।
धन्यासांशग्रहो मन्द्रगान्धारस्तारसप्तमः ॥

हम्मीरः

—उपाङ्गरागः

गमन्द्रः सपनिर्मुक्तो ग्रहांशन्यासधैवतः ।
अन्धाल्युपाङ्गमल्हारो नितारः प्रावृषि स्मृतः

भट्टमाधवः

मल्हाररागध्यानम्

वीणातिवादः कलकण्ठनादः
स्फुरदब्जकर्णः ।
काश्मीरचित्रश्शरदिन्दुवक्त्रो
मल्हारनामा नितरां विभाति ॥

श्रीकण्ठः

मल्हारी—प्रथमरागः

विभाषान्धालिका तज्ज्ञा मल्हारी मन्द्रमध्यमा ।
पांशा स्याद्धीनगान्धारा शृङ्गारे ताडितस्वरा ॥

मोक्षः

-रागः

मल्हारी सपहीना स्यात् धलया चोपुजामता ।

धलयेति ग्रहांशन्यासेषु धैवतः । उपजेति उपरागजानां सूचनम् ।

मदः

—मेलरागः (मालवगौलमेलः)

पलयेण युता प्रातर्मल्हारी रिविवर्जिता ।
वर्षास्वपि विशेषेण प्रगेया सुखदायिनी ।

श्रीकण्ठः

—उपाङ्गरागः

पांशन्यासग्रहा मुक्तमध्यमा गविवर्जिता ।
शृङ्गारे सा प्रयोक्तव्या मल्हार्यन्धाल्युपाङ्गका ॥

भट्टमाधवः

मल्हारिदेशी—रागः

मल्हारादुद्गता देशी त्रिधा साधवियुक् सपा ।

मदनः

मल्हारीरागध्यानम्

मृणालतन्वी पिककण्ठनादिनी
गानच्छलेन स्मरति प्रियं स्वकम् ।
विपञ्चिकामञ्जुलपाणिरुत्तमा
मल्हारिका यौवनभारसन्नता

श्रीकण्ठः

मसृणम्—दर्शनम्

मसृणं तत्तु विज्ञेयमनुरागकषायितम् ।

शारदातनयः

मसृणं तु परिज्ञेयमनुसारणरञ्जितम् ।

वेमः

मसृणता—देशीलास्याङ्गम्

मुग्धा स्निग्धां यदा दृष्टिं तनुते रसनिर्भराम् ।
नृत्तहस्तानुगां नृत्ये तदा मसृणता भवेत् ॥

अशोकः

महत्

लघुर्गुरुः प्लुतं वा द्रुतापेक्षया मात्रया गुरुत्वात् तालप्रस्तारे महदित्युच्यते ।

प्लुतो गुरुर्लघुश्चैव महच्छब्देन कथ्यते ।
द्रुतश्चानुद्रुतश्चास्मिन्नल्पशब्देन कथ्यते ॥

यस्मात्परोऽस्ति स महान् स नो चेदल्प एव सः
द्रुतस्यानुद्रुतापेक्षं महत्त्वं यद्यपि स्थितम् ॥
तथापि चतुरङ्गेऽस्मिन् प्रस्तारे सोल्प इष्यते ।
अनुद्रुतस्य प्रस्तारबाह्यत्वाच्चतुरङ्गके ॥
महदेव प्लुतं शश्वदल्पं शश्वदनुद्रुतम् ।
गुर्वादिकं तु त्रितयं महदल्पं च जायते ॥

तालप्रस्तारः

महद्दिण्डम्—लागनृत्तम्

उलथा चरणद्वन्द्वमन्तराले यदा भवेत् ।
अधश्शीर्षपदद्वन्द्वमूर्ध्वं च वलनद्वयम् ।
भूतले सन्मुखं पाते महद्दिण्डं तदुच्यते ॥

वेदः

महाकाली—श्रुतिः

तारमध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः

महाचारः—'

मण्डलादिप्रचारो यः स महाचारिरुच्यते ।

शारदातनयः

रौद्रः प्रचरणाच्चापि महाचारीति कीर्तिता।

भरत

महत्तरा

सर्वान्तःपुररक्षायामाशीस्स्वस्त्ययनादिभिः ।
या नित्यमभिनन्दन्ति ज्ञेयास्तास्सुमहत्तराः ॥

भरतः

महादेवी

तत्र मूर्धाभिषिक्ता या कुलशीलविभूषिता ।
समतुल्यचरिता च मध्यस्था क्रोधवर्जिता ॥
अनीर्ष्या नृपशीलज्ञा समदुःखसुखास्पदा ।
शान्तिस्वस्त्ययनैर्नित्यं भर्तृमङ्गलकांक्षिणी ॥
पतिव्रता क्षमायुक्ता अन्तःपुरहिते रता ।
एभिर्गुणैस्तु संयुक्ता महादेवी प्रकीर्तिता ॥

भरतः

महान्

अवाप्तव्यान्यवाप्तानि यस्य सर्वाणि देहिनः
परोपकारव्यसनी स महानभिधीयते ॥

भावविवेकः

महानन्दः—वंशः

महानन्दाभिधे वंशे दण्डमानमुदीरितम् ।
सार्धयूकाधिकैरष्टाविंशत्यङ्गुलैस्तदा ॥
मध्यं दशाङ्गुलं ज्ञेयं मुखतालाख्यरन्ध्रयोः ।
सपादवियवीतारावष्टरन्ध्रमिति: पृथक् ॥
सप्तरन्ध्रान्तरालेषु सपादाङ्गुलकं पृथक् ।
सयूकात्रितयं रन्ध्राष्टके साम्यस्ययोगतः ।
सयवद्वितयं मानं शेषः स्याद्वंशवत् ॥

कुम्भः

महानन्दिनी मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स .
(अव) स ध नि ध म ग रि म

मख

महामर्मतालः

रगणस्सगणश्चैव नगणो भगणस्तथा ।
सगणश्चेति विज्ञेया महामर्माख्यतालके ॥

20 मात्राः तालप्रस्तारः

महारम्भा—अवनद्धे जातिः

अवपाणिकर्णयुक्तं कृत्वादौ मध्यलयतुल्यम् ।
वाद्यं द्रुतलयमन्ते जातिः सा स्यान्महारम्भा ॥

भरतः

—पुष्करवाद्ये जातिः

अभिनवगुप्तपाठः

अवपाणिकरणयुक्तं कृत्वादौ मध्यलयतुल्यम् ।
वाद्यं द्रुतलयमन्ते जातिस्सा स्यान्महारम्भा ॥

नेपालपाठः

पटुकलकखटामिति यात्वक्षरैस्समायुक्ता ।
अधमस्त्रीणां प्रायः संरम्भा नाम सा जातिः॥

भरतः

महाराष्ट्रगूर्जरी—उपरङ्गरागः

ग्रहन्यासर्षभस्वरा ।
अंशे तु रिस्वरा मन्द्रनिषादा ताडितेतरा ।
उत्सवे पञ्चमत्यक्ता सा महाराष्ट्रगूर्जरी ॥

भट्टमाधवः

—रागः

उपाङ्गा रिषभाद्या च महाराष्ट्री च गूर्जरी ।
चात् अंशन्यासयोरपि रिषभः सूचितः ।

मदनः

—रागः

अतः परं महाराष्ट्रपूर्विका गुर्जरी पुनः ।
न्यासांशभूतऋषभा मन्द्रऋषभवर्जिता।
पञ्चमस्वरसंत्यक्ता समाख्याता मनीषिभिः ॥

हरिः

—रागः

गूर्जरी स्यान्महाराष्ट्री रिन्यासांशा च ताडिता।
निमन्द्रा च पहीनेयं उत्सवे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

—रागः

पञ्चमेनोज्झिता मन्द्रनिषादा ताडितोत्सवे।
गीयते रिषभान्तांशा महाराष्ट्री तु गुर्जरी ॥ रम्भी

—प्रथमरागः

अपञ्चमा महाराष्ट्री गूर्जरी ताडितस्वरा।
रिषभांशन्यासयुक्ता निमन्द्रा गीयते बुधैः

महालक्षणः—तानः

गान्धारग्रामे मादीयतानः
म प नि स रि ग . नान्यः

महावज्रः—(वर्णालङ्कारः)

यथा—सरिगरि, सरि, सरिगम, (१) रिगमग, रिगमग, रिग, रिगमप, (२) गमपम, गम, गमपध, (३) मपधप, मप, मपधनि, (४) पधनिध, पध, पधनिस, (५)

प्रतापसिंहः

महाव्रतः—तानः

रि—लोपः। षाडवः.
म ग स नि ध प कुम्भः

महाव्रतिकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतान
प ध नि स रि म . नान्यः

महासन्निः—देशीतालः

महासन्निस्तु विज्ञेयो द्रुद्वयं च लघुद्वयम्।
द्रुतश्शरो द्रुतौ लश्च द्रुतो लौ यत्र सम्मतः।
केचिदेनं प्रशसन्ति महमात्रायुतो भवेत् ॥
० ० । । ० । ० ० । ० ॥

दामोदरः

महासन्निस्तु विज्ञेयो द्रुतत्रयं लघुद्वयम्।
द्रुतश्शरो द्रुतौ लश्च द्रुतो लत्रयसंयुतः ॥

वेदः

। ० ० ० ॥ ० । ० । ० । । ।

महासन्नितालोडुपम्—देशीनृत्तम्

महासन्निस्तु विज्ञेयो द्रुतत्रयं लघुद्वयम्।
द्रुतश्शरो द्रुतो लश्च द्रुतो लत्रयसंयुतः
महासन्योडुपं प्रोक्तं तालेनानेन सूरिभिः

वेदः

महितम्—दर्शनम्

यद्दर्शनान्मनो जन्तोस्सर्वस्य महितं भवेत्।

शारदातनयः

महिषसत्वा—स्त्री

स्थूलपृष्ठाक्षिदशना तनुपर्वोदरा स्थिरा।
हरिरोमाञ्चिता रौद्री लोकद्विष्टा रतिप्रिया ॥
किञ्चिदुन्नतवक्त्रा च जलक्रीडावनप्रिया ।
बृहल्ललाटा सुश्रोणी माहिषं सत्त्वमाश्रिता ॥

भरतः

मही—ध्रुवावृत्तम् (अष्टाक्षरम्)

यदि च खलु षष्ठकालघुगण इह आदितः।
पुनरपि च सप्तमं लघुभवति सा मही ॥
(नसलगाः) बहुकुसुमसोहिये— भरतः

महुरी—रागः

अथोच्यते महुरिका भिन्नषड्जसमुद्भवा।
मन्द्राभाग्धैवतन्यासा धैवतांशग्रहा तथा।
गान्धारतारा गीतज्ञैर्महुरीति निरूपिता ॥

हरिः

महेन्द्रः—देशीतालः

महेन्द्रे पलगा लघुः ऽ । ऽ ।

महेश्वरः—देशीतालः

तगणश्च द्रुतश्चैव लत्रयं च महेश्वरे।
8½ मात्राः तालप्रस्तारः

महोदयः—देशीतालः

दगौ दगौ दगौ दगौ द्रुतौ द्रुतौ गुरुद्रुतौ।
द्रुतौ गुरुलघुत्रयं द्रुतौ प्लुतौ महोदये ॥
25 मात्राः। तालप्रस्तारः

मागधिकः—प्राकृते मात्रावृत्तम्

द्विमात्रिकात्रयः रः लः गः. विरहाङ्कः

मागधी—गीतिः

त्रिर्निवृत्ता च या गीतिः सा मागधिरिति स्मृता।
चित्रे मार्गे मागधिरष्टौ कलाः।

चित्रे चैककले ताले विज्ञेया गीतिमागधी।

तस्यैव द्विमात्रिकप्रयोगाद्वार्तिके द्विकल एव तालः।
द्विगुरुः द्विर्निवृत्ता च चित्रे गीतिस्तु मागधिः।

चित्रे समा यतिः। द्रुतो लयः। उपरिपाणिः मागधी। ओघोऽवयवः अनागतग्रहः। अभिस्रुतवाद्यप्रयोगाः। मार्गभेदाद्गीतिर्भिद्यते। तद्यथा–दक्षिणमार्गे प्रवृत्ता पृथुला गीतिः यथा चित्रे प्रयुज्यते सा मागधीत्युच्यते। तथैव वृत्तिमार्गे च चित्रे यदा मागधी तदा संभाविता स्यात्। वार्तिकमार्गे द्विः परिवृत्तक्रमेण योज्यते। एवमुक्तं भवति। चित्रे च द्विमात्रा कला सैव मागधी गीतिः। संभावितया गीत्या प्रयुज्यते तदा चतुर्मात्रिकवृत्तिशब्देनोच्यते। यदा तु चित्रे मागधी गीतिः संभावितशब्दवाच्या द्विगुणिता, अष्टमाला पृथुलाशब्दवाच्या दक्षिणमार्गे भवति। त्रिस्त्रिर्निवृत्तिः त्रिरावृत्तिः मागधी। मगधदेशोद्भवत्वान्मागधी। अतोदाहरणपदे प्रथमकलाः विलम्बितलयेन, द्वितीया कला मध्यलयेन, तृतीया कला द्रुतलयेन गीयते।

मतङ्गः

-चतुष्पदागीतम्

त्रिलया त्रियतिश्चैव त्रिप्रकाराक्षरान्विता।
एकविंशतिताला च मागधी संप्रकीर्तिता॥

त्रिप्रकार इति मृदङ्गे परिभाषा।

भरतः

त्रियतिस्त्रिलयश्च लघुप्लुतगुर्वक्षरपदैश्च संबद्धा।
तालैकविंशतियुता विज्ञेया मागधी तद्ज्ञैः॥

वेमः

—श्रुतिः

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः जगदेकः

माधवीति पठितं नाट्यरत्नाकरे॥

माञ्जी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि प ध नि स.
स नि ध प म ग म प गा रि स.

मख

माणिक्यशेखरः—देशीतालः

नलौ गोदौ लदौ दोलो गसौ दौ यगणः पुनः।
तगणश्च प्लुतश्चेति ताले माणिक्यशेखरे॥

30 **मात्रा:** तालप्रस्तारः

मातङ्गः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः

म प ध नि स.

नान्यः

—स्वरजातिः

अष्टसप्ततिसंख्याभिः स्वरैर्मातङ्ग उच्यते।

औमापतम्

मातङ्गी—श्रुतिः

मध्यमस्या तृतीया श्रुतिः। जगदेकः

मातरञ्जनी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प ध ग रि स.

मख

मातुः—गीते पदानि

पदं वागभिधेयं स्यात्सो मातुरभिधीयते।

कुम्भः

मातृका—प्रबन्धः

आदाय गीयते यस्यामेकैकं मातृकाक्षरम्।
इष्टेनार्थेन संयोज्या मातृका सा प्रकीर्तिता॥

मतङ्गः

अकारादिक्षकारान्तमेकैकं मातृकाक्षरम्।
क्रमेणादौ पदानान्तु सन्निवेश्य पुनःपुनः॥
इष्टेनार्थेन संयोज्य संस्कृते च प्रबध्यते।
अथवा प्राकृतेनैव द्वाभ्यां मिश्रेण वा पुनः॥
पदैश्च बिरुदैस्तालैः गीयते श्रुतिसुन्दरैः।
मातृकैवं समाख्याता सर्वदेवप्रियंकरी॥

हरिपालः

तालानां नियमो नात्र न रागनियमस्तथा।
प्रबन्धो मातृकानाम स्वेच्छया परिगीयते॥

सोमेश्वरः

माला—श्रुतिः

धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः। जगदेकः

इयं तालशास्त्रे "पादभागैश्चतुर्भिस्तन्माला स्यान्मन्द्रकादिषु" इति। मन्द्रकेति सप्तगीतिपरश्शब्दः। चतुःपादभूत एकस्ताल

एककलो वा द्विकलो वा चतुष्कलो वा मात्राशब्देन गीयते। अत्र न छन्दोमात्रा। छन्दसि लघुरेको मात्रेत्युच्यते। ताले तु यथा चतुरश्रजातिः चच्चत्पुटतालस्य चतुष्कलस्य गुरवः षोडश मात्राः। सैका मात्रा। द्वे मात्रे एको गुरुः। पारिभाषिकतालशास्त्रीयगुरोः स्वाभाविकगुरवो द्वात्रिंशत्तुल्या भवन्ति। पारिभाषिकगुरुरूपं चच्चत्पुटः एककलः, स एककलो द्विगुणितश्चेत् पारिभाषिकमात्राश्चतस्रः। पारिभाषिकगुरू द्वौ। तयोश्चतुष्षष्टिगुरवः छन्दश्शास्त्रप्रसिद्धास्तुल्याः। अयं चच्चत्पुटद्विकलः।

अच्युतरायः

—ताले

मात्राया लक्ष्म कथ्यते।

पञ्चलध्वक्षरोच्चारपरिमाणक्रिया भवेत्।
मात्रा तथैव विज्ञेया लघुगुर्वादिकल्पना॥

वेमः

छन्दश्शास्त्रे एकस्य लघोरुच्चारणकालः मात्रेति कथ्यते।

ताले तु चतुष्पादात्मकं चतुरश्रस्यैककलस्य द्विकलचतुष्कलयोर्वा त्र्यश्रस्य एकद्विचतुष्कलानां वा रूपं मात्रोच्यते। पारिभाषिको मात्राशब्दः तालशास्त्रादन्यत्र वर्तते।

मात्रावशिष्टसंहारः

भास्वरजातिनाटके पञ्चमस्सन्धिः।

शारदातनयः

माथुरी—हस्तः

माथुर्यां मकरः करः। शृङ्गारः

माथुर्या मालवसन्त इत्यपि नामान्तरमस्ति॥

माधवभट्टः

सङ्गीतचन्द्रिकाकारः। वाराणसीयः

क्रै. प. 1400 काले आसीत्।

माधवप्रियः—अङ्गहारः

करणं वलितोरु स्याद्वलितं च ततः परम्।
पादापविद्धं च ततो डोलापादं समाश्रयेत्॥

पार्श्वक्रान्तं परिवृत्तं सिंहविक्रीडितं ततः।
एलकाक्रीडितं पश्चात्कटिछिन्नमतः परम्॥

नवभिः करणैरेभिर्निर्मितः कुम्भभूभुजा।
माधवप्रियसंज्ञोऽयं प्रयुक्तो माधवार्चने॥

कुम्भः

माधवप्रिया—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म ग म नि ध नि प ध नि ध स.
(अव) स नि ध म नि ध प म रि ग रि स.

मत्त

माधवमनोहरी—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध म ग म ग रि स.

मत्त

माधवश्रीः—मेलरागः (धेनुकप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

माधवी—श्रुतिः

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः।
मागध्या नामान्तरम्।

माधवोत्सवकमलाकरः—सूडप्रबन्धः

रचितो गद्यपद्याद्यैर्वसन्तः पार्थिवोत्सवे।
वसन्तरागे झम्पाह्वताले मध्यलयाश्रिते॥

गमकालप्तिभूयिष्ठः पूर्णकल्पः प्रकीर्तितः।
पूर्वौ पुनस्तेन पाटौ स्वरराजिविराजितः।
माधवोत्सवकमलाकरनामा प्रबन्धतः॥

कुम्भः

माधु(थु?)री—रागः

गान्धारांशा धैवतैकग्रहाधन्यासस्थाने पञ्चमेनापि युक्ताः।
तारास्सर्वेषां स्वरैरेव पूर्णा तामाचष्टे माथुरां मैथिलेन्द्रः॥

नान्यः

गान्धरांशा...न्मासपञ्चमाधैवतग्रहा।
ताराशेषस्वरैः पूर्णा मा(थु?)री कथ्यते किल॥

मतङ्गः

माधुर्यम्—काव्यगुणः

बहुशो यच्छ्रुतं वाक्यमुक्तं वापि पुनः पुनः।
नोद्वेजयति यस्माद्धि तन्माधुर्यमिति स्मृतम्।

भरतः

यदिति यस्माद्धेतोर्वाक्यं श्रुतं संशयविपर्ययोरास्पदं न भवतन्माधुर्यम्। द्राघीयसि समासे तावश्यं भवत इति तद्विरह एव माधुर्यं शब्दगुण इत्युक्तं भवति। गाहन्तां महिषा

इत्यादि। पुनः पुनरप्युक्तमर्थजातं यस्माद्धेतोरपनीतमवगाहनेन वैरस्येन तद्वचनवैचित्र्यात्मकं माधुर्यमर्थगुणः। वचनान्तराभिधेयतया हि स एवार्थो विचित्रो भवति॥

अभिनवः

पृथक्पदत्वं माधुर्यम्। वामनः

केचिन्माधुर्यं क्रोधादावप्यतीव्रतामाहुः।

साहित्यमामासायाम्

अर्थौचितवचोबन्धो माधुर्यमभिधीयते।

प्रकाशवर्षः

अभ्युक्तं बहुशश्चेतः प्रीतिकृन्मधुरं परम्।

सर्वेश्वरः

—गीतगुणः

ललितैरक्षरैर्युक्तं शृङ्गाररसरञ्जितम।
श्रव्यं नादसमोपेतं मधुरं प्रमदाप्रियम्॥

सोमेश्वरः

—वंशे फूत्कारगुणः

कोकिलालापलालित्यं मधुरत्वमिति स्मृतम्।

कुम्भः

स्थानत्रयेऽप्यवैस्वर्यं माधुर्यमभिधीयते।
कोकिलालापलावण्यं मधुरत्वप्रकाशकम्। नान्यः

अभ्यासात्कारणानां तु श्लिष्टत्वं यत्र जायते।
महत्स्वपि विकारेषु माधुर्यमिति कीर्त्यते॥

सर्वावस्थाविशेषेषु दीप्तेषु ललितेषु च।
अनुल्बणत्वं चेष्टानां माधुर्यमिति संज्ञितम्॥

भावविवेकः

माध्याह्निकम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

मध्याह्नकरणीयं माध्याह्निकम्। भोजः

मानः

मानो रोषः प्रणयसंभवः। शार्ङ्गः

मानधैवम्—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म ध नि स.
(अव) स नि प ध प म ग रि स.

मज

मानवती—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० म ० प ० ध ० नि – स.

मानवान्

ऐन्द्रेऽपि विषये लभ्ये जीविते वा परान्प्रति
अयोदण्डवदप्रह्वः पुरुषो मानवत्तरः॥

भावविवेकः

मानवी—गतिः

मण्डलाकारवद्भ्रान्त्वा समागत्य मुहुर्मुहुः।
वामं करं न्यस्य कटौ दक्षिणे खटकामुखम्।
मानवी गतिरित्येषा प्रसिद्धा पूर्वसूरिभिः॥

नाट्यदर्पणे

—मेलरागः

आरोहणे नियोगेन सैन्धवी मानवी मता।
सर्वदा गेया। अहोबिलः

मानसुगन्धी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

मानावलिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म नि ध नि स.
(अव) नि ध प म ग रि स नि ध नि स.

मज

मानशृङ्गारः

कः पुनरयं मानो नाम, यस्यैष त्रिभुवनेऽपि मानो मान इति महान् महत्ववादः। उच्यते—दृष्टश्रुताद्यपराधजन्मा मिथो मिथुनमानसेषु रोषो मानः। स विषयाश्रयालम्बनभेदादनेकप्रकारः। यस्मिन्मान उत्पद्यते स विषयव्यलीकाप्रियादेरपराधस्य कर्ता धीरोद्धतधीरललितधृष्टशठादिनायकप्रकारः। यस्योत्पद्यते स आश्रयः। व्यलीकविप्रियादीनां धीराधीरोद्धतोदात्तादिनायकप्रपञ्चः। यत उत्पद्यते तदालम्बनम्। व्यलीकविप्रियाद्यपराधः तेनानयोर्मानं मिथो विपर्ययः। अथ मानविषयाश्रयालम्बनभेदाः मानजातयः। मानविशेषाः विषयाश्रयालम्बनप्रकीर्णानि विषयाश्रयालम्बनकर्माणि मानविकाराः मानोपलक्षणं मानस्थानानि मानोत्पत्तिकारणानि मानोद्दीपनानि मानविलासाः मानमोट्टायितानि मानसुखानुभवाः मानोत्पत्तिप्रकीर्णानि मानोपाधिभङ्गाः मानभङ्गकारणानि मानोपशान्तयः मानोपशमलक्षणानि मानभङ्गोपाधयः मानानुभवसौख्यानि च इति चतुर्विंशतिरर्थाः।

मानजातयस्तु चतुर्विंशतिः। भामः कोपः क्रोधः उत्प्रासः रोषः ईर्ष्यायितं मन्युयुतं असूयितं वैमनस्यं उन्मादः (थः?)

मन्युः मात्सर्यं अभिनिवेशः अवज्ञासूचनं वैलक्ष्यं अनुशयः कालुष्यं क्षोभः आवेगः अमर्षः उग्रत्वं प्रणयकलहः इति।

मानापनयन सामदानभेददण्डयोगा मानभङ्गोपायाः।

मानोत्पत्तिकारणानि-विप्रियकरणं प्रियाकरणं वारितवामता कामचारः शाठ्यं प्रतारणं खण्डनं अवज्ञानं अकृतज्ञता सपत्नीनामग्रहणं गोत्रस्खलनमिति।

मानोद्दीपनानि यथा—वयस्यावाक्यं विपक्षसन्निधिः सखीवैलक्ष्यं सपत्न्युपहासः सौभाग्यदर्शनं दाक्षिण्योक्तिःअत्यन्तोपेक्षा दृष्टव्यपलापः अपराधस्मरणं विपक्षानुकम्पा आर्द्रापराधता प्रियानुनयः—इति।

मानभङ्गकारणानि—मदत्रासभयानि मृदूपगमः उपवनविहारः सुरभिवनवातः कोकिलाद्यालापः प्रभातं प्रदोषः चन्द्रोदयः प्रवासालम्बः विविक्तं—इति।

मानानुभवसौख्यानि यथा—पादपतनं प्रसह्यश्लेषः हठकचग्रहः चुम्बनबलात्कारः प्रियप्रणयोक्तिः उपालम्भसूक्तिः स्नेहपरीक्षाभिभवः सखीश्लाघा बन्धुबहुमानः लाभविशेषः शृङ्गारकवृत्तिः इति।

भोजः

मानिनी—प्राकृते मात्रावृत्तम्

र ज ग ग . विरहाङ्कः

—श्रुतिः

गान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः। अनूपः

मानुषः—स्वरजातिः

त्र्यशीतिभिः स्वरैः...प्रोक्तो मानुष इत्ययम्। औमापतम्

मान्मथम्—करणम्

स्थानकं वैष्णवं यत्र त्रिपताकौ तथा करौ।
पुरःप्रसारिता वामः करोन्योऽसनिवेशितः।
पर्यायेण नतं गात्रमुन्नतं तत्तु मान्मथम्॥

हरिपालः

माम

विशेषशब्दचिन्तमणिग्रन्थकर्ता। अनेन काव्यप्रकाशान्ध्रभाषानुवादादयो रचिताः॥

माया—सन्ध्यन्तरम्

माया कैतवकल्पना—(सिंगः) मयेन दानवेन सुरान् प्रयुक्तः कपटो माया।

सागरः

यथा—देवीचन्द्रगुप्ते—चन्द्रगुप्तस्य कृतकोन्मादः मानुषी माया। कृत्यारावणादिषु कनकमृगादिरचनात्वमानुषी माया।

भोजः

मायाप्रदीपः. मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

मायामालवगौलम्—मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ० ग म ० प ध ० ० नि स.

मञ्ज

मायारूपिणी——मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

मायाद्रविडः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि ग म रि स.

मञ्ज

मायूरी—मार्जना

गान्धारो जायते वामे वाद्यमाने तु पुष्करे।
दक्षिणे पुष्करे षड्जो मध्यमस्तूर्ध्वपुष्करे।
यदा सञ्जायते ज्ञेया मायूरी मार्जना तदा॥

नेमः

—पुष्करवाद्ये मार्जना

गान्धारो वामके कार्यः षड्जो दक्षिणपुष्करे।
ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैव मायूर्या तु स्वरा मता॥

भरतः

मारजयन्तः—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

माररञ्जनी—मेलकर्ता

स ० रि ० ग म ० प ध नि ० ० स.

मञ्ज

मारवज्रमणिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

मारवारागध्यानम्

केलिचित्ररचनाङ्गधारिणीं
फाललोचनसमीपवासिनीम्।
आरसालतरुमूलसंस्थितां
मारवां मनसि चिन्तयामि ताम् ॥

रागसागरः

मारविः—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि ध म प ध नि स.
(अव) स नि प ग रि स

मल

मारवी—मेलरागः

(आ) स ० ० ग ० म ० प ० ० नि ० स.
(अव) स ० नि ध ० प ० म ० ग रि ० स.

मेललक्षणं

मारवीरागध्यानम्

इन्दुमुखी कनकाभा दीर्घालम्बालकातुलाचलदृक्।
अरुणाम्बरा नृपवरान् त्वरयन्ती मारवी समिते ॥

समिते—युद्धार्थम्। सोमनाथः

मारहेरली—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म रि ग रि स

मल

मारुः—मेलरागः

शुद्धस्वरसमुद्भूतो गान्धारोद्ग्राहसंयुतः।
आरोहे त्यक्तधो ज्ञेयो गान्धारच्यावितोदितः ॥
अग्रस्वस्थानसंयुक्तः पुनःस्वस्थानसंयुतः।
आन्दोलितनिषादाद्यो मारुधान्दोलितो मुहुः ॥

सायं गेयः। अहोबिलः

मारुती—कला

चतुर्विलासेषु शिरो निधाय नभोगतैर्यत्र कराङ्घ्रिपद्मैः।
णि चोद्भ्रामयतो हि सैव प्रोक्ता कलेयं किल मारुतीति ॥

मारुवः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मल

मारुवधन्याशी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध नि ध प म ग रि म ग रि स.

मल

मारुवधन्यासिः—मेलरागः

(आ) स ० ० ० ग म ० प ध ० ० ० स.
(अव) स नि ० ० ध प ० म ० ग रि ० स.

मार्गाः—तालप्राणभेदाः

मार्गाः स्युस्तत्र चत्वारो ध्रुवश्चित्रश्च वार्तिकः।
दक्षिणश्चेति तत्र स्याद् ध्रुवकं मात्रिका कला।
शेषेषु चतस्रोऽष्टौ क्रमान्मात्राः कला भवेत् ॥

अत्र कलेति लघुः। इदं शार्ङ्गदेवमतम्।

तालकलाविलासकारस्य यथा—

देशीयोग्याः प्रदर्श्यन्ते मार्गाश्चत्वार एव हि।
चित्रश्चित्रतरश्चैव तथा चित्रतमः पुनः।
अतिचित्रतमश्चैव तेषां रूपमुदीर्यते ॥

सङ्गीतविद्याविनोदे—

दक्षिणो वार्तिकश्चित्रः तत्र चित्रतरः स्मृतः।
तथा चित्रतमश्च स्यादतिचित्रतमो मतः।

षडेवं कथिता मार्गास्तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥ इत्युक्तम्।

जैनास्त्वाहुः

दक्षिणो वार्तिकश्चैव चित्रश्चित्रतरस्तथा।
तथा चित्रतमश्चैव ह्यतिचित्रतमस्तथा ॥
चतुर्भागस्त्रुटिश्चैवानुत्रुटिर्घर्षणस्तथा।
अनुघर्षणकश्चैव स्वरश्चापि प्रकीर्तितः ॥
सर्वेषां मतमाश्रित्य मार्गा द्वादशधा स्मृताः।
एतेषां मार्गभेदानां कलाभेदान्प्रचक्ष्महे ॥
तदर्धार्धार्धभेदेन शास्त्रसम्प्रदानतः
तत्र दक्षिणमार्गस्य मात्राष्टकमुदाहृतम् ॥
वार्तिके तु चतुर्मात्रा चित्रमार्गो द्विमात्रिकः।
एकमात्रश्चित्रतरो धृतश्चित्रतमो मतः ॥
अतिचित्रतमे मार्गेऽनुद्रुतः परिकीर्तितः।
चतुर्भागे तदर्धं स्यात्पलाशकलिकाकृतिः।
त्रुटी तदर्धभागोऽनुत्रुटी स्यात्तु तदर्धकम् ॥

एतदर्धं घर्षणे तु तदर्धं चानुघर्षणे।
एतदर्धं स्वरे प्रोक्तं सूक्ष्मतत्त्वार्थवेदिभिः ॥

दक्षिणादि नवानां च तालमार्गा नियामकाः।
इतरेषां त्रयाणां च जिह्वाया स्वैरतो मतः।
ते द्वादशविधा मार्गा अस्माभिरुदिताश्शुभाः ॥

इति—(नियामकाः-ज्ञापका इत्यर्थः)

अनुद्रुतः द्रुतलघ्वोरनन्तरं विरामरूपेण वर्तते। न स प्रत्येकं तालाङ्गम्। चतुर्भागादयः पञ्च न तालाङ्गानि।

अच्युतः

मार्गः—तालप्राणः

क्रियासमूहरूपायाः कलायाः स्थानमेव यत्।
तालमार्ग इति प्रोक्तः स चापि बहुधा स्मृतः ॥

मार्गाः स्युस्तत्र चत्वारो ध्रुवश्चित्रश्च वार्तिकः।
दक्षिणश्चेति तत्र स्यात् ध्रुवके मात्रिका कला ॥

शेषेषु द्वे चतस्रोऽष्टौ क्रमान्मात्राः कला भवेत्।

कलेति लघुः। भरतमते चित्रवार्तिकदक्षिणा एव मार्गाः। तालकलाविलासे—

चित्रश्चित्रतरश्चैव तथा चित्रतमः पुनः।
अतिचित्रतमश्चैव तेषां रूपमुदीर्यते ॥ इत्युक्तम्।

सङ्गीतविद्याविनोदे तु दक्षिणवार्तिकाभ्यां साकं चित्रादिभिः षण्मार्गाः कथिताः। अस्माभिस्तु मार्गाः द्वादश निरूप्यन्ते। तत्र दक्षिणमार्गस्य मात्राष्टकमुदाहृतम्।

वार्तिके तु चतुर्मात्रः चित्रमार्गो द्विमात्रिकः
एकमात्रश्चित्रतरो द्रुतश्चित्रतमे मतः ॥

अतिचित्रतमे मार्गेऽनुद्रुतः परिकीर्तितः।
चतुर्भागे तदर्धं स्यात्पलाशकलिकाकृतिः।
त्रुटी तदर्धभागोऽनुत्रुटी स्यात्तु तदर्धकम् ॥

एतदर्धं घर्षणे तु तदर्धं चानुघर्षणे।
एतदर्धं स्वरे प्रोक्तं सूक्ष्मतत्त्वार्थवेदिभिः ॥

सङ्गीतमार्गे चित्रचित्रतरचित्रतमवार्तिकदक्षिणाः पञ्चमार्गा इत्युक्तम्।

अच्युतरायः

—सङ्गीतभेदः

स्वरा ग्रामास्तथा जातिर्वर्धमानादिगीतकम्।
आलापादिक्रियाबद्धं स तु मार्ग इति स्मृतः ॥

पार्श्वदेवः

मार्गितत्वाद्विरिञ्चेन प्रयुक्तत्वात्तथर्षिणा।
महोदयनिमित्तत्वान्नियतो मार्ग उच्यते

कुम्भः

(ऋषिणेति—भरतेनेत्यर्थः)

— गर्भसन्ध्यङ्गम्

तत्त्वार्थवचनं मार्गः। भरतः

यथा—रत्नावल्यां वासवदत्तया चित्रफलके दृष्टे विदूषकेन यत्कपटवचनमुक्तं तद्विमृश्य काञ्चनमालयोक्तम् देवि कदापि गुणाक्षरमपि संभाव्यते इत्युक्तम्। वासवदत्ता अयि ऋजुके वसन्तकः खल्वसौ इति समयानुसारि परमार्थोचितमाह। तत् तत्त्वार्थवचनम्।

अभिनवः

तत्त्वार्थकथनं मार्गः।

सागरः

परमार्थस्य वचनं सामान्येनोच्यमानं प्रकृतार्थेन यत्संबध्यते तन्मार्गः।

रामचन्द्रः

वास्तवार्थकथा मार्गः। सिंग:

मार्गवच्च प्रसिद्धत्वात् परमार्थे मार्ग इति व्यपदेशः।

अभिनवः

पुष्करवाद्येषु वाक्करणाक्षरकरणसंयोजनप्रकारः।

—तालप्राणः

क्रियासमूहरूपायाः कलायाः स्थानमेव यत्।
तालमार्ग इति प्रोक्तः स चापि बहुधा स्मृतः ॥

अच्युतरायः

मार्गजयन्ती—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग प ध नि स.
(अव) स ध प म ग म रि ग म स.

मत्र

मार्गतोडी—मेलरागः

गीतोड्यां पहीनायां कोमलाख्यौ रिधौ स्मृतौ
स—न्यासो मध्यमांशः स्यान्मूर्छना तत्र धादिका ॥

प्रातर्गेया। अहोबिलः

मार्गदेशिकः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

मार्गमोहिनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(अव) स रि ग म ग प ध नि स.
(अव) स नि प म रि म ग स.

मज

मार्गरागः

तेष्वनेकविधेष्वेषु ग्रामराजादयः पुनः।
रागा अन्तरभाषान्ता मार्गरागाः प्रकीर्तिताः।
अतो गन्धर्वलोकेषु प्रयोज्यास्ते व्यवस्थिताः॥

तुलजः

मार्गवीणा-

भरतादिभिः प्रयुक्ता वीणाजातिः।

मार्गसञ्जीविनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि प ध प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

मार्गहिन्दोलः—मेलरागः

हिन्दोलो रिपयोगेन मार्गहिन्दोलको भवेत्।

द्वितीयप्रहरोत्तरगेयः। अहोबिलः

—(नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग स.

मज

—रागः

मार्गहिन्दोलरागाङ्गं हिन्दोलो वेतिसंज्ञिकः।
अंशे न्यासे ग्रहे षड्जः तस्य तारे तु मध्यमः॥

षड्जस्वरो भवेन्मन्द्रे ताडितो रिधवर्जितः।
सपयोः कम्पितश्चैव शृङ्गारे विनियुज्यते॥

जगदेकः

मार्गाः—तालाङ्गम्

एतासां मार्गभेदेन मितिर्ज्ञेया विचक्षणैः।
मार्गस्तु ध्रुवकश्चित्रो वार्तिकश्चाथ दक्षिणः।
चत्वार इति विख्यातास्ते च मात्रा प्रमाणिकाः॥

अन्ये मार्गत्रयमेवाहुः। वेमः

मार्गी—मूर्छना

मृगैस्सञ्चरते यस्मान्मृग्यते च स्वरैरियम्।
मार्गी विषादे विज्ञेया मृगेन्द्रश्चाधिदैवतम्॥

नान्यः

मध्यमग्रामे पञ्चमी।

(आ) नि स रि ग म प ध.
(अव) ध प म ग रि स नि.

पण्डितमण्डली

मार्जनाः

अधुना मार्जनास्तिस्रो मृदङ्गे सम्प्रचक्ष्महे।
मायूरी चार्धमायूरी तथा कार्मारवीति च।
एतास्तु मार्जनास्तिस्रो विज्ञेयाः स्वरसंश्रयाः॥

वेमः

पुष्करवाद्ये षड्जादिस्वरोत्पत्तिक्रमः।

भरतः

मार्जनामृल्लक्षणम्

निश्शर्करा निस्सिकता निस्तृणा निस्तुषा तथा।
न पिच्छिला न विषदा न क्षारा न कटुस्तथा॥

नावदाता न कृष्णा च नाम्ला नैव च तिक्तिका।
मृत्तिका लेपने शस्ता तया कार्या तु मार्जना॥

नदीकूलप्रदेशस्था श्यामा च मधुरा च या।
तोयापसरणश्लक्ष्णा तया कार्या तु मार्जना॥

भरतः

मार्जनाविधिः

एवं तु मार्जनां कृत्वा जातिरागसमाश्रयाम्।
कुर्यान्निषादं सर्वेषां स्वराणामनुवादिनम्॥

मायूरी मार्जना ज्ञेया मध्यमग्रामसंश्रया।
मार्जनात्वर्धमायूरी षड्जग्रामाश्रया मता।
कार्मारवी मार्जना स्याद्ग्रामद्वयसमाश्रया॥

वेमः

शैथिल्यादायतत्वाच्च वध्रा कोटनयापि च।
स्वराणां संभवः कार्यो मार्जनायाः प्रयोक्तृभिः।
मार्जना तु मृदा कार्या वामकोर्ध्वकयोस्सदा॥

भरतः

मार्जनी—श्रुतिः

मध्यमस्य चतुर्थी श्रुतिः।

मार्जारः—स्वरजातिः

सप्तत्रिंशत्स्वरैर्जाता मार्जारः परिकीर्तितः।

मार्दलिकभेदाः

वादको मुखरी चैव तथा प्रतिमुखर्यपि ।
गीतानुग इति चतुर्विधो मार्दलिको मतः ॥

वेमः

मालकंसः—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ० म ० ० ध ० ० नि स
(अव) स नि ० ० ध प ० म ग० रि ० स.

मालती—ध्रुवावृत्तम्

यदि खलु भवन्ति युग्मा जकारमात्रात्रिकाः कृताः पादे
लघुगणकृतस्तदादौ वदन्ति तां मालतीनाम्ना ॥

ध्रुवा पादाक्षराणां तु गुरो स्थाने लघु न्यसेत् ।
लघुद्रुतं गुरुश्चैते भेदाश्चत्पुटद्वये ॥

विप्रलम्भे प्रयोक्तव्या मध्यमाधमनायके ।
ध्रुवेयं मालती ज्ञेया रागे मालवकैशिके ॥

नान्यः

परहुदणिणाद वाआलिदाणि चप्पया सहगीयाणि
परभृतनिनादवाचालितानि षट्पदाशब्दगीतानि ।

भरतः

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

पञ्च चतुर्मात्रिकाः पञ्चमात्रिक एकः गुरुश्च ।

विरहाङ्कः

-षडक्षरवृत्तम्

ररगणौ ।

भरतः

मालतीरागध्यानम्

इयं मालसीत्यपि पठिता । इयं संपूर्णा

करावधूताबुजयुग्मरम्या
इतस्ततश्चारु विलोकयन्ती ।
कण्ठस्फुरन्मौक्तिकचारुहारा
सा मालती सङ्कलिता विचित्रा ॥

सङ्गीतसरणिः

मालवः—हस्तः

मालदेऽपि तथा भूतः शिखराभिधहस्तकः ।

भ्रुङ्गारः

मेलरागः

रिधौ तु कोमलौ यत्र गनी तीव्रौ च मालवे ।
षड्जावरोहणोद्ग्राहे सरी न्यासांशशोभिते ॥
तृतीयप्रहरोत्तरे गेयः ।

अहोबिलः

मालवकैशिकः—रागः

कैशिकीजातिसंभूतो भवेन्मालवकैशिकः ।
षड्जग्रहांशतारेषु धैवतान्तरसकाकलिः ॥

षड्जादिमूर्छनो वर्णः तथारोही भवेदिह ।
प्रसन्नमध्योऽलङ्कार इति मालवकैशिकः ॥

हरिः

अंशे न्यासे ग्रहे षड्जो निषादर्षभसंयुतः ।
आन्दोलितस्तु स्वस्थाने गान्धारे च सकम्पनः

सप्तस्वरैश्च संपूर्णो मन्द्रतारोपशोभितः ।
रागोऽयं सोमभूपेन ख्यातो मालवकैशिकः ॥

सोमेश्वरः

संभोगे विप्रलम्भे च शृङ्गारे हास्यसंयुते ।
मध्यमाख्ये स्वरे चैव सम्यक् संवादिनि द्रुते ॥

विवादिरिषभे शेषस्वरेष्वेवानुवादिषु ।
मूर्छायां शुद्धमध्यायां तानेऽस्मिन् राजसूयके ॥

मध्यरिश्रुतिसंयोगात् मदनैकाधिदैवतः ।
कैशिकीजातिसंभूतः षड्जन्यासांशसंयुतः ।
जायते धैवतस्वल्पो रागो मालवकैशिकः ॥

नान्यः

धैवतो दुर्बलो यत्र कैशिकीजातिसंयुतः ।
षड्जन्यासांशसंयुक्तो गेयो मालवकैशिकः ॥

कश्यपः

—रागः

षड्जग्रहांशकन्यासः संपूर्णः कैशिको मतः ।
मूर्छना प्रथमा यत्र काकली स्वरमण्डितः ॥

दामोदरः

कैशिकः—मालवकैशिकः ।

षड्जांशन्याससंयुक्तः कैशिकीजातिसंभवः ।
दुर्बलो धैवतेन स्यात् रागो मालवकैशिकः ।
काकली कलितो ज्ञेयो वीरो रौद्रेऽद्भुते रसे ॥

मोक्षः

मालवकैशिकरागध्यानम्

आरक्तवर्णो धृतगौरयष्टिः वीरः सुवीरेषु कृतप्रचारः ।
वीरैर्वृतो वैरिकपालमालामलीमसो मालवकैशिकोऽयम् ॥

दामोदरः

मालवगौडः—रागः (वंशे वादनक्रमः)

निषादं ग्रहमास्थाय प्राप्य तत्प्राक्तनं स्वरम् ।
तदुत्तरं स्वरं स्पृष्ट्वा तुरीयस्वरमेत्य च ॥

द्वितीयात्त्रीन्स्वरान्पश्चादवरुह्य ग्रहे स्वरे ।
न्यासान्मालवगौडस्य स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ।
रागस्यैतस्य वंशेषु तृतीयो ग्रह इष्यते ॥

वेमः

तुरुष्कगौड इत्यस्य नामान्तरम् ।

—उपाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

अस्य रागस्य तुरुष्कगौडः, मालवीति च नामान्तरे स्तः ।

मन्द्रं निषादमास्थाय स्थायिनं तत्परं स्वरम् ।
समुच्चार्य व्रजेत्तस्मात्तृतीयं च तुरीयकम् ॥

ततः स्थायि तृतीयं च स्थायितुर्यं च संस्पृशेत् ।
तस्मात्पञ्चावरुह्याथ स्थायिनोऽधस्तुरीयकम् ॥

स्थायिनोऽधस्तनं चैव स्थायिनं तत्परं क्रमात् ।
उक्त्वा स्थायि तुरीयं च ग्रहं प्राप्य च तत्परम् ॥

ग्रहे चेन्न्यस्यते स स्याद्रागो मालवगौडकः ।
पञ्चमोऽपि ग्रहः कार्यः तस्य लक्ष्ये विचक्षणैः ॥

—मेलकर्ता

शुद्धास्सरिमपाः शुद्धो धःपतादिसमध्यमौ ।
मेलो मालवगौलस्य रागस्यापि तथा भवेत् ॥

रागस्स्यान्मालवो गौडः निषादत्रयमण्डितः ।
रिपहीनः क्वचित्सायं रजनी तस्य मूर्छना ॥

श्रीकण्ठः

षड्जादिधनुहरमेष सुमध्यपञ्च
ब्रह्माश्वरुद्रगजषड्जमथावरोहे ।
तद्व्यत्क्रमो भवति मालवगौलरागे
संपूर्णनाम बहुकल्पनया नु रागः ॥

शुद्धसरी, साधारणो गः, शुद्धौ मपौ, शुद्धो धः काकलिनिः ।

परमेश्वरः

—मेलरागः

अथ मालवगौलेऽस्मिन् गौरीस्वरसमुद्भवे ।
त्यक्ते रिस्वरोद्ग्राहे नह्यारोहे तु गस्वरः ।
आरोहे यदि गान्धारः पादिर्मान्तो विधीयते ॥

तृतीयप्रहरोत्तरगेयः । अहोबिलः

—उपाङ्गरागः

अयं निषविनिर्मुक्तो मालवो गौल उच्यते ।

अयमिति द्राविडगौलनिर्देशः ।

भट्टमाधवः

मालवगौलरागध्यानम्

रुद्रनम्रकान्तः

कान्तासमालिङ्गितगौरगात्रः ।
हेमस्फुरत्कुण्डलमण्डितास्यो
विराजते मालवगौलरागः ॥

श्रीकण्ठः

मालवदेशा—रागः

धगतारर्षभहीना स्यान्मालवा बहुपञ्चमा
टक्कसैन्धवमालव्यपञ्चमेत्थप्रयोगसमा ॥

मालवावाद्यहताविद्भिर्गान्धारेण समुत्कटा ।
निषादधैवतत्यक्ता जाता मालवकैशिकात् ॥

मोक्षः

मालवपञ्चमः—रागः

मध्यमापञ्चमीजातो भवेन्मालवपञ्चमः ।
पञ्चमांशग्रहन्यासो मध्यमाश्रितमूर्छनः ॥

सावरोहिप्रसन्नान्तो गान्धारोऽल्पस्सकाकलिः ।
इत्येवं कोहलः प्राह रागं मालवपञ्चमम् ॥

हरिः

पञ्चमीमध्यमोद्भूत...काकलिः ।
पञ्चमांशग्रहन्यासो गेयो मालवपञ्चमः ॥

मोक्षः

षड्जांशां पञ्चमन्यासां समगान्धारकस्वराम् ।
अपन्यासस्त्वृषभोऽल्पीकृतगान्धारसप्तमीम् ॥

हास्यशृङ्गारयोराह पञ्चमीमध्यमोद्भवाम् ।
लुप्तमालवभूपालकीर्तिर्मालव पञ्चमीम् ॥

पञ्चमांशस्तदन्तश्च पञ्चमीमध्यमोद्भवः ।
द्विश्रुतिस्वरकालस्थः ज्ञेयो मालवपञ्चमः ॥

कश्यपः

मालवरागध्यानम्

अयमेव मालवकौशिक इत्यप्युच्यते ।

नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः

शुकद्युतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।

सङ्गीतशालां प्रविशत्प्रदोषे

मालाधरो मालवरागराजः ॥

संगीतसरणिः

सुन्दरीयुगकुचाञ्चितहस्तं

कुण्डलोल्लसितचारुकपोलम् ।

गाढचुम्बितनितम्बिनिवक्त्रं

भावयामि हृदि मालवरागम् ॥

रागसागरः

मालववेसरा—रागः

धपन्यासा च षड्जांशा विस्फुरत्षड्जमध्यमा ।

परिहीना ससरिता ज्ञेया मालववेसरा ॥

नान्यः

षड्जनिषाद......रागेंऽशन्यासेन टक्करागभवा ।

पञ्चमरिषभविहीना...स्तदा मालवाख्यवेसरिका ॥

मालववेसरी—रागः

राजसूयकतानाढ्या शुद्धमध्यममूर्छना ।

वसन्तसमये गेया शृङ्गारे स्मरदैवता ॥

ग्रहांशषड्जा च्युतधैवतध्वनिः दधत्यपन्यासपदे बहुस्वनम् ।

सा पञ्चमोच्चस्फुरितैरलङ्कृता कृतात्मनां मालववेसरी स्मृता॥

नान्यः

स्फुरणैर्मध्यमपञ्चमजनितैर्युतमालवेसरिका ।

रिषभापन्यासयुता धैवतरहिता तु हिन्दोला ॥

कश्यपः

पञ्चममध्यस्फुरिता येपन्यासा धवर्जिता ।

षड्जन्यासग्रहा प्रोक्ता सदा मालववेसरी ॥

नान्यः

स्फुरितैर्मध्यमपञ्चमजनितैर्युता तु मालववेसरी ।

रिषभापन्यासयुता कैशिकजनिता च धैवतेन विना ॥

कश्यपः

मालवकैशिकोत्पन्ना मुख्या मालववेसरी ।

अधैवता मपप्राच्या सरी तारौ परी मृदू ॥

मालववेसरी ज्ञेया टक्करागसमुद्भवा ।

रिपहीना सगमन्द्रा सनिभ्यां बहुला तथा ॥

मोक्षः

मालवश्रीः—रागः

कैशिक्यां कैशिकः प्रोक्तो मालवाद्यस्तदुद्भवा ।

समस्वरा तारमन्द्रा षड्जांशन्यासषड्जभाक् ।

मालवश्रीस्सदा गेया रसे वीराद्भुते तथा

हम्मीरः

मालवश्रीश्च रागाङ्गा पूर्णा सत्रयसंयुता ।

मदनः

—(वंशे वादनक्रमः)

षड्जं स्थायिनमाश्रित्य ममाहत्य ततो ग्रहम् ।

रिमौ क्रमात्समाहत्य पमान्दोल्य प्रकम्पयेत् ॥

द्विवारं पमगान् प्रोच्य ममान्दोल्य प्रकम्प्य च ।

लघूकृत्य ततः षड्जं कम्पयित्वा रिमौ स्वरौ ॥

षड्जगौ द्विस्त्रिरावर्त्य स्थायिनि न्यस्यते यदा ।

तदा भवेत्तु प्रथमं स्वस्थानं मालवश्रियः ॥

पञ्च स्वरान् प्रयुञ्ज्याद्यं स्वस्थानोक्तप्रकारतः ।

धैवतं तु विलम्ब्याथवरोही चेद्रावधि क्रमात् ॥

प्राग्वत्प्रयुज्य स्वस्थानं द्वितीयं गीतवेदिभिः ।

प्राग्वद्द्वितीयं संस्थानं धैवतान्तं विधाय च ॥

निषादस्वरमान्दोल्य तमाहत्य ततः परम् ।

स्वस्थानस्य द्वितीयस्यावरोहश्च कृतो यदि ॥

तदा तृतीयं स्वस्थानं कथितं रागकोविदैः ।

मध्यमं स्वरमाहत्य कृत्वा द्विगुणषड्जकम् ॥

ऋषभं तत्परं चोक्त्वा समेव पुनरेत्य च ।

निमाहत्य विलम्ब्याथ विधाय पुनरप्यमुम् ॥

स्वस्थानस्य तृतीयस्यावरोहः क्रियते यदा ।

तदा चतुर्थं स्वस्थानं आदिष्टं वेमभूभुजा ॥

वंशे षड्जस्वरोऽन्यो वा ग्रहः स्यान्मुद्रितो मतः ।

तस्य स्वरस्य षड्जत्वं कल्पयित्वा मनीषया ॥

इतरेषां स्वराणां तु विधाय ऋषभादिताम् ।

योजयेदखिलं लक्ष्ये इत्युक्तं वेमभूभुजा ॥

वेमः

—प्रथमरागः

अङ्गं मतं मालवकैशिकस्य
न्यासांशषड्जा च सतारमन्द्रा।
समस्वरा पूर्णतनुः प्रगेया
वीरेऽद्भुते वा किल मालवश्रीः॥

मोक्षः

—रागः

अङ्गं तु मालवादेस्स्यात् कैशिकस्य समस्वराः।
मालवश्रीरंशे न्यासे तारे मन्द्रे च षड्जयुक्॥
सैव हर्षपुरीत्येके शुद्धमध्यममूर्छना।
शृङ्गारविषयः कार्यः प्रयोग उभयोरपि॥

सोमराजः

मालवश्रीश्च रागाङ्गा पूर्णा सत्रयभूषिता।
मूर्छनोत्तरमन्द्रस्था शृङ्गाररसमण्डिता॥

दामोदरः

मालवादेर्भवेदङ्गं देशीकस्य समस्वरा।
सम्पूर्णा तारमन्द्रस्था षड्जस्वरविराजिता॥
षड्जांशन्याससंपन्ना मालवश्रीरियं मता।
अयं रागः हर्षपुरीव शृङ्गारे विनियुज्यते॥

जगदेकः

—रागाङ्गरागः

तारषड्जग्रहा मन्द्रषड्जन्यासा समस्वरा।
रसे वीरेऽद्भुते तस्माज्जाता मालवकैशिकात्।
हेमन्तपश्चिमे यामे मालवश्रीः प्रगीयते॥

भट्टमाधवः

—रागः

मालवश्रीः शरद्गेया जाता मालवकैशिकात्।
एषा षड्जग्रहन्यासा पार्वतीप्रीतिकारिणी॥

नारायणः

आर्षभधैवतीवर्जिताः शुद्धजातयः कैशिकीजातिव्याख्याः।
इयं मालवश्रीः मालसीत्युच्यते।

—मेलरागः

रिहीना मालवश्रीः स्याच्छुद्धमेलस्वरोद्भवा।
मध्यमादिस्वरोद्ग्राहा धांशयुक्ताऽन्त्यपा स्मृता॥
प्रातर्गेया।

अहोबिलः

—(श्रीरागमेलः)

पूर्णा षड्जत्रयोपेता मालवश्रीस्सदा भवेत्।
रिधाल्पा रसशृङ्गारवर्धनी चित्तरञ्जनी॥

श्रीकण्ठः

—रागः

उदीर्यते मालवश्रीर्जातो मालवकैशिकात्।
समस्वरस्तु संपूर्णः षड्जे स्यात्तारमन्द्रवान्।
षड्जांशन्याससहितो रागोऽयं परिकीर्तितः॥

हरिः

मालवश्रीरागध्यानम्

लीलारविन्दस्य दलानि बाला
विभावयन्ती तनुदेहयष्टिः।
माल्रवृक्षस्य तले निषण्णा
शोणा मृदुः मालवश्रीः प्रदिष्टा

संगीतसरणिः

प्रफुल्लरक्तोत्पलपाणिरेषा
मन्दस्मितोद्भासितगल्लयुग्मा।
स्वैरं निषण्णा सहकारमूले
विभाति नित्यं किल मालवश्रीः॥

श्रीकण्ठः

मालवा—रागः

धनिहीना तु गान्धारे बहुला वीर्यलेलितैः
गमकैरंशकन्यासग्रहषड्जा तु मालवा॥

नान्यः

धैवतनिषादरहिता गान्धारसमुत्कटा च पञ्चमस्वरिका।
मालवकैशिकजनिता मधुररवा मालवेति विख्याता॥

कश्यपः

मालवा धैवतांशा स्यादाढ्या सरिगमैरियम्।
धमन्द्रा गमकप्राज्या भिन्नषड्जसमुद्भवा॥

मोक्षः

—भाषाङ्गरागः

टक्ककैशिकभाषा या मालवा तत्समुद्भवा।
मालवांशग्रहन्यासनिषादा सङ्गतौ रिसौ॥
रिधैवाक्रान्तिमे यामे गेयाह्नः करुणे शुचौ।
केचिद्धैवतमप्यस्य ग्रहांशौ प्रतिजानते॥

भट्टमाधवः[1]

—विभाषारागः

मध्यमांशा धैवतान्ता विभाषा मालवी मता।
पूर्णा मालवदेशोत्था चिन्ताग्रस्ते नियुज्यते॥
तथा मतङ्गमुनिना भिन्नषड्जे समीरिता।
संपूर्णांशग्रहन्यासधैवता भूयसी पुनः॥
सरिमैश्च प्रयोगार्हा टक्ककैशिकसंज्ञिनः।
रागस्य साम्ययोगेन विभाषा मालवाभिधा॥

कुम्भः

—भाषारागः

टक्ककैशिकजा भाषा मालवा धग्रहान्तयुक् ।
सधयोस्सङ्गतिस्तत्र रिधयोरपि युज्यते ॥

भट्टमाधवः

मालवी—रागः

औडवी मालवी ज्ञेया निन्यया रिपवर्जिता ।
रजनी मूर्छना चात्र काकलीस्वरमण्डिता ॥

दामोदरः

—मेलरागः

संपूर्णजातौ मालव्यां पिको वक्रोऽवरोहणे ।

पिकः । पञ्चमः । वक्रः गतिविशेषः । मालवगौलमेलजोऽयं रागः ।

परमेश्वरः

मालवीगौड—रागः

रागजो मालवीगौडो नित्रबो रिपवर्जितः ।

मदनः

माला

भाणरजातिनाटके प्रथमा सन्धिः ।
भास्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ।

शारदातनयः

गान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः ।

जगदेकः

—लक्षणम्

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं कीर्त्यन्ते यत्र सूरिभिः ।
प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसंज्ञिता ॥

भरतः

यथा—तापसवत्सराजे 'दृष्टा यूय'मित्यादि ।

—भङ्गतालः

लौ गौ लचतुष्कं गपञ्चकम् ।
॥ऽऽ॥॥ऽऽऽऽऽ

नान्यः

—ध्रुवावृत्तम् (सप्तदशाक्षरम्)

यदि खलु पञ्चममष्टममन्त्यं दशमपरे
चरणगतानि गुरूणि माला भवति सदा ॥

नजजयनलगाः ।

शक्यते प्रयोक्तव्या साङ्गश्लोकार्धनिर्मिता ।
मध्यमे पञ्चमे चैव तालः पूर्ववदेव हि ॥

असणिरवाहदपादपकूडो धरणिधरो ।

नान्यः

मध्यमे इति मध्यमलये ।

अथवा शुद्धमध्यमरागे । पञ्चमे इति । शुद्धपञ्चमरागे । पूर्ववदिति । कुमुदवतीध्रुवायामुक्ततालवत् ।

—ध्रुवावृत्तम्

यस्याः पादे नित्याविष्टः षष्ठो गणो जकाराख्यः ।
सर्वैर्वर्णैर्दीर्घैरन्यैरुक्तो विभाषिता माला

एदे लोअं संछादंता भीमा णनंति गंभीरा ।
एते लोकं संछादयन्तः भीमा नदन्ति गंभीराः ।

ममममरयगाः

मध्यमोत्तमपात्राणां माला युद्धसमुद्यमे
ठक्करागेण गातव्या चच्चत्पुटचतुष्टये ॥

नान्यः

अत्र षष्ठो गणो जकारः । अन्ये गुरव इति लक्षणम् । गणशब्दो मात्राचतुष्टये वर्तते । जकारस्तु मध्यगुरुः । मात्राचतुष्टय एव । इयं ध्रुवा भरताभिनवादिभिः न निर्दिष्टा ।

मालागलितम्—मालावृत्तम्

चतुर्मात्र एकः पञ्चमात्र एकः द्वौ चतुर्मात्रौ पञ्चमात्र एकः द्वौ चतुर्मात्रौ ल ग ।

विरहाङ्कः

मालाशीर्षकम्—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्षु पादेषु समानसंख्याकाः चतुर्मात्रगणाः ।
एकः पञ्चमात्रिकः । शीर्षकं तु एकं गीतम् ।

गीतं—ओजेषु चतुर्मात्रिकगणं तृतीयो गणः ।
जो वा नलौ वा

विरहाङ्कः

मालाश्रीरागध्यानम्

तन्वी रसालतलगा कलगाना सस्मिता प्रति स्वपतिम् ।
मृगदुष्करगतकमला मालाश्रीः मालयोल्लसिता ॥

सोमनाथः

मालिनी—पञ्चदशाक्षरवृत्तम्

नान्दीमुख्येव मालिनी ।

—प्राकृते मालावृत्तम्

सप्त चतुर्मात्रिकाः अथवा पञ्चमात्रिकाः मिलिता वा गः ।

विरहाङ्कः

—षडक्षरवृत्तम्

रमगणौ ।

भरतः

—मेलरागः (सेनावतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प – स.

(अव) स नि ध म ग रि – स.

मज

—ध्रुवावृत्तम्

आद्यं चतुर्थमन्त्यं च गुरूण्येतानि यस्य तु।
गायत्र्यधिकृते पादे ज्ञेया सा मालिनी यथा॥

(उदा) जोह्न समागयो (छाया) ज्योत्स्ना समागता।

भरतः

—श्रुतिः

पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः।

माल्यम्—अलङ्कारः

वेष्टिमं विततं चैव सङ्घात्यं ग्रन्थिमं तथा।
प्रालम्बितं तथा चैव माल्यं पञ्चविधं स्मृतम्॥

भरतः

वेष्टिमं तृणवेष्टनया निर्मितम्। बहुमालावेष्टनकृतं वा। विततं। आवेष्टितान्योन्यश्लिष्टमालासमूहात्मकं वस्त्रधारणभयेन उम्भितं वा। संघात्यं आस्यच्छिद्रान्तःप्रक्षिप्तसूत्रम्। बहुपुष्पगुच्छोम्भितं वृत्तं वा। ग्रन्थिममिति। ग्रन्थिभिरुम्भितं प्रालम्बितं जालादिपर्यन्तव्यापिकं।

अभिनवः

माषघातः—गीताङ्गम्

गीते द्वादशकलो माषघात इत्युच्यते। माषः द्वादशो भागः- तस्मात्संहननं गुणनं यस्येति स माषघातः।
उदाहरणम्।

नित्यसमुद्यतनानाप्रहरणबन्धकरनिवहम्।
नित्यमनादिं सुरवरजननं परमं तेजम्॥

इति माषघातः।

नान्यः

माहाजनिकम्—गीताङ्गम्

इदमेवान्ताहरणं महता प्रकर्षेण तत्त्वाद्यतः।
इति माहाजनिकम्।

नान्यः

माहिरी—रागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा स्थाने चान्दोलिता भवेत्।
निषादतिरिबोपेता माहिरी कलहावहा॥

सोमेश्वरः

माहुरी—रागः

भिन्नषड्जाभिधानस्य रागस्याङ्गं समन्द्रभाक्।
धैवतांशग्रहन्यासा गतारा माहुरी तथा।
गुर्वाद्याज्ञा विधाने स्यात् विनियोगो विलोक्यते॥

जगदेकः

धैवतांशग्रहा पूर्णा स्थाने चान्दोलिता भवेत्।
षड्जपीडनकम्पाढ्या माहुरीत्यभिधीयते॥

सोमेश्वरः

माहुरिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स म ग म रि ग म प ध नि स.

(अव) स ध प म रि ग म स.

मज

माहेश्वरम्—करणम्

यत्राश्वक्रान्तकं स्थानं मुहुः पादौ च कुट्टितौ।
चतुरस्रौ करौ पूर्वं रेचितौ भ्रमितौ पुनः।
वलिता च कटी शीघ्रमेतन्माहेश्वरं मतम्॥

हरिपालः

मिथुनहस्तः

व्यत्ययाभिमुखीभूतौ सूची मिथुनभाजने।

शृङ्गारः

मिथोऽसवीक्षाबाह्यम्—चालकः

एकः करश्चेदन्यस्य स्कन्धदेशमृजुर्गतः।
निवृत्तस्सन्निजे पार्श्वे क्रमाद्विहितमण्डलः
मिथोऽसवीक्षाबाह्यं तत्कथ्यते चालकं तथा॥

अशोकः

मिथ्याध्यवसायः—लक्षणम्

अभूतपूर्वैर्यत्रार्थैः तुल्यस्यार्थस्य निर्णयः।
स मिथ्याध्यवसायस्तु प्रोच्यते काव्यलक्षणम्॥

भरतः

अपारमार्थिकैरेवार्थैः तत्तुल्यस्यावस्तुभूतस्यार्थान्तरस्य यस्य वक्तृव्यापारे सति निश्चयः सोयं मिथ्याध्यवसायः। यथा—यो दुर्जनादिति श्लोकः। काव्यलक्षणमित्यनेन काव्येषु लोकविपर्यासबाहुल्यमवश्यं भवतीति दर्शयति। अन्ये तु पठन्ति।

विचारस्यान्यथा भावः तथा दृष्टापदृष्टयोः।
सन्देहात्कल्प्यते यत्र स विक्षेपो विपर्ययः॥

भरतः

विचार्यत इति विचारोऽर्थः। अदृष्टमित्यर्थः। सन्देहो अत्र भ्रमः अथवा अन्यथा भावो विपर्ययः। संशयोऽपि हि वस्तुतो विषयतत्वं अन्यथाकारं दर्शयन्विपर्यय एव।

अभिनवगुप्तः

मिश्रकः—ध्वनिभेदः

एतद्ध्वनिगुणोन्मिश्रो यत्र सोऽयं तु मिश्रकः।

पार्श्वदेवः

मिश्रकध्वनिभेदाः

कथं तयोर्मिश्रणं स्याद्विरुद्धगुणयोगिनोः।
अत्रोच्यते परित्यागात्पारुष्यस्य विरोधिनः॥
अविरुद्धस्य माधुर्यशैत्यादेर्मिश्रणं मतम्।
एतेन घननिस्सारगुणनाराटबम्बयोः॥
विरुद्धगुणताक्षेपसमाधाने निवेदिते।
मिश्रस्य भेदाश्चत्वारो युक्तौ नाराटकाबुलौ॥
नाराटबोम्बकौ बोम्बकाहुलौ मिश्रितास्त्रयः।

अधिकं रत्नाकरे प्रकीर्णाध्याये उक्तं द्रष्टव्यम्।

—प्रबन्धः

ततस्तु मिश्रकरणे धातुद्वन्द्वं प्रगीयते।
स्वरैः पाटैस्सतेनैश्च बिरुदैः प्रान्तशोभितैः॥

मिश्रचन्द्रः—हस्तः

तिर्यग्भावात्समाश्लिष्टावर्धचन्द्राह्वयौ करौ।
मिश्रचन्द्राविति ख्यातौ योज्यौ खड्गिमृगार्थके॥

शृङ्गारशेखरः

मिश्रवर्णः—देशीतालः

मिश्रे पुनर्विरामान्तं त्रिस्याद्द्रुतचतुष्टयम्।
ततोगुरुप्लुतौ द्वौ दौ पलगाः स्युस्ततः क्रमात्॥
०००ऽ००००ऽ००००ऽ०Sऽऽ००ऽIS

वेमः

मिश्रो द्रुतचतुष्काः स्युर्विरामान्तास्त्रयः पृथक्।
ततः पगौ दौ गलौ गः।
०००ऽ००००ऽ००००ऽऽS००SIS

कार्त्तः

प्रतितुर्यविरामान्तं मिश्राख्ये द्वादशद्रुताः।
प्लुतौ गुरू द्रुतद्वन्द्वं गद्वयं लगुरुस्ततः (?)॥
०००ऽ००००ऽ००००ऽऽ ऽSS००SSIS

जगदेकः

(अव—'प्लुतोः' इति केचिद्ग्रन्थकाराः पठन्ति)

मिश्रशीर्षका—चतुष्पदागीतम्

…नयोरेव पातैस्तु र तैकान्तरत्वतः।
मिश्रा शीर्षकयुक्ता तु विज्ञातव्या सशीर्षका॥

भरतः

अत्रानयोरिति मिश्रशीर्षके चतुष्पदे गृह्येते।

मिश्रा—वृत्तिः

यत्रारभट्यादि गुणास्समस्ताः मिश्रत्वमाश्रित्य मिथः प्रथन्ते।
मिश्रेति तां वृत्तिमुशन्ति धीराः साधाणीमर्थचतुष्टयस्य॥

भोजः

—भङ्गतालः

एको गुरुर्लद्वयं गद्वयं लः गद्वयम्।
SIISSISS

नान्यः

—चतुष्पदागीतम्

मिश्रा तु कथ्यते तद्ज्ञैः खञ्जनर्कुटमिश्रणात्।
खञ्जनर्कुटकावत्र वृत्तभेदावुदीरितौ॥

वेमः

त्र्यश्रा वा चतुरश्रा वा तदा मिश्रेति कीर्त्यते।

भरतः

मीनहस्तः

त्रिपताकाह्वयौ हस्तौ चान्योन्यमुखमिश्रितौ।
स्थापितावग्रभागे तु मीनार्थे संप्रयुज्यते॥

शृङ्गारः

मीसरगण्डः—देशीतालः

ताले मीसरगण्डाख्ये लत्रयं गत्रयं प्लुतः
IIISSSऽ

गोपतिप्पः

मुकुन्दः—देशीतालः

मुकुन्दताले सरलौ खचतुष्कं गुरुस्तथा।
II००००S

सुधा

मुकुन्दे लगयोर्मध्ये कथिता दचतुष्टयी।
I००००S
लदलागोऽथवा कैश्चिदुक्तोयं तालवेदिभिः।
I०ISS

कुम्भः

मुकुराङ्गी—मेलरागः (लताङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मञ्ज

मुकुलः—हस्तः

यत्राङ्गुष्ठाग्रलग्नाश्च संहताङ्गुलयोऽखिलाः ।
ऊर्ध्वाश्च मुकुलस्स स्यात्पद्मादिमुकुलाकृतौ ॥
बलिकर्मणि देवानां पूजने भोजनादिषु ।
मुहुर्विकास्य प्रकृतिं नीतो दाने त्वरान्विते ॥
मुखचुम्बे तु कान्तानां संन्निधौ विटचुम्बने ।
कुचकक्षादिदेशस्थः स्यादाच्छुरितके करः ॥
यदाङ्गुलीपञ्चकेन सशब्दं नखलेखनम् ।
कुचादौ कामसूत्रज्ञाः तदाच्छुरितकं विदुः ॥

शार्ङ्गः

मुकुलम्—हस्तः

अन्तर्वक्रतरं पाणिद्वन्द्वं तु मुकुलाकृतिः ।
श्लिष्टाङ्गुष्ठद्वयं प्रोक्तमृजु तन्मुकुलं भवेत् ॥

उमा

मुकुला –दृष्टिः

चलदाश्लिष्टपक्ष्मान्ता मुकुलोर्ध्वपुटाञ्चिता ।
सुखामीलिततारा च मुकुला गन्धसम्मदे ॥

सोमेश्वरः

स्फुरदाश्लिष्टपक्ष्माग्रा किञ्चिन्मीलिततारका ।
विलम्बोर्ध्वपुटा दृष्टिर्मुकुलेति प्रकीर्त्यते ।
हृद्यगन्धस्पर्शयोः स्यादियमानन्दनिद्रयोः ॥

विप्रदासः

मुकुलार्थहस्तः

अङ्गुष्ठार्थास्त्रयोऽङ्गुल्यः श्लिष्टाश्चान्याः प्रसारिताः ।
मुकुलार्थकरस्सोऽयं पूर्वशास्त्रविनिश्चितः ॥
ऊर्ध्वभागे चोर्ध्वमुखस्तारकामल्लिकादिषु ।
ओष्ठस्थले तु यो हस्तः चुम्बनार्थे नियुज्यते ॥
चुम्बनस्थानदशके तत्तत्स्थानस्थितो यदि ।
दशस्थानचुम्बनाद्ये दर्शयन्ति बुधोत्तमाः ॥

विनायकः

मुकुलौ—ओष्ठौ

निष्क्रान्तौ मिलितावोष्ठौ मुकुलौ परिकीर्तितौ ।
फूत्कृते चुम्बने चूषे विनियोगस्तयोर्मतः ॥

सोमेश्वरः

मुक्तजानु—स्थानकम्

उत्कटस्थानकस्यैव जान्वेकं भूमिसंश्रितम् ।
यदि तन्मुक्तजानु स्याद्भामिनीनां प्रसादने ।
सान्त्वने सज्जनानां च देवतापूजने तथा ॥

मुक्ता—वंशेऽङ्गुलिगतिः

तेन रन्ध्रेण मुक्तानाम प्रवर्तते ।

विशासिलः

-वंशगतिः

वंशस्याङ्गुलिमुक्तेषु रन्ध्रेषु सकलेष्वपि ।
मुक्ता गतिस्समाख्याता मुक्तशब्दविधायिनी ॥

वेमः

यदा रन्ध्राष्टकं नैवाङ्गुलीभिः पिहितं भवेत् ।
तदा मुक्ता मुक्तशब्दप्रदिष्टा वंशपूरणात् ॥

कुम्भः

मुक्ताङ्गी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प म प ध नि स .
(अव) स ध नि प म ग रि स .

मत

मुक्ताजालिका—शिरोभूषणम्

ललाटान्ते तोरणजालिकादिरूपेण प्रसिद्धं भूषणम् ।

मुक्ताताटङ्कम्—कर्णभूषणम्

केवलैर्मौक्तिकैरेव वलयैस्सुनिवेशितैः ।
मुक्ताताटङ्कसंज्ञं तत्कर्णभूषणमुत्तमम् ॥

सोमेश्वरः

मुक्तावली—प्रबन्धः

अनुप्राससमोपेतैः पदैस्तालेन संयुता ।
देशीकारपदैर्भव्या ज्ञेया मुक्तावली तु सा ॥

सोमेश्वरः

–मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि स .
(अव) स नि ध नि प ध म प म रि ग रि स .

मत

—डेङ्कीप्रबन्धः

बुधैर्मुक्तावली ज्ञेया छन्दसा वर्जितैः पदैः ।

मोक्षदेवः

मुखम्—सन्धिः

यत्र बीजसमुत्पत्तिः नानार्थरससंभवा ।
कथाशरीरानुगता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

भरतः

—गीताङ्गम्

गीतवृत्तप्रारंभकं मुखमुच्यते। चच्चत्पुटायितमष्टगणं यथा—वेदान्तपुराणयोगिपते सुरसिद्धयक्षप्रमुखैः प्रणतम्।

:—ताल:

नदौ लघुर्मुखे ताले। 4½ मात्रा:। तालप्रस्तार:

मुखगलिता—मात्रावृत्तम्

खण्डोद्गता अन्त्ययमकनियम।

इयं चतुर्विधा। पञ्चगणा, सप्तगणा, नवगणा, एकादशगणा चेति।

विरहाङ्कः

मुखगह्वरहस्तः

अङ्गुष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ते तर्जनी तर्जनीं यदि।
तिर्यग्बध्वा स्वयं हस्त मुखगह्वरनामकः।
ओष्ठस्थले स्वयं हस्तः ओष्ठभावनिरूपणे॥

विनायकः

मुखगुम्भनीकला

अमिं ललाटे दधती मुखान्तं
नानाविधा या गुलिकाः समुक्ताः।
गृध्नाति सूत्रेण सनृत्यपाणिः
यत्राद्भुतोक्ता मुखगुम्भनीयम्॥

नागमल्लः

मुखचपला—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

यदि खलु षष्ठं गुरुयुगलं निधनगतं चाप्यथ गुरुकम्
भवति हि सैवं चरणविधौ मुखचपला त्रिष्टुमिरचिता॥

द्रुताष्टकस्य मध्ये तु लघुद्वय इहासतः।
मुखचपलायामन्ते गुरुयुग्मस्य भङ्गतः॥

शृङ्गारे संप्रयोज्यैषा मध्यमोत्तमपात्रजा।
मालवकैशिकरागे ध्रुवा लयविशारदैः॥

नान्य:

युग्मस्येति। चच्चत्पुटस्य भङ्गतालत्वाद्द्रुताष्टकादितालक्षणादितमिति भावः। कुसुमसुवंधीमिदुपवणो।

पादे पञ्चममन्त्ये च दीर्घे द्वादशमेव च।
यदातिधृत्यां सा ज्ञेया चपला मुखसंहिता॥

पविचलिदं मदसुरभिमुही सुरवरयुवदी।
अविचलिता मदसुरभिमुखी सुरवरयुवतिः।

भरतः

ध्रुवा तु मुखचपला सुरतश्रमखेदजा।
चच्चत्पुटद्वयं चैव भवेच्चाचपुटोऽपि च॥

नान्य:

मुखचम्पा—देशीताल:

गुरुश्चाथ प्लुतश्चेति मुखचम्पेति कथ्यते।

5 मात्रा: तालप्रस्तार:

मुखताल:—देशीताल:

लगौ लगौ द्रुतद्वन्द्वं लगौ च मुखतालकं।

10 मात्रा: तालप्रस्तार:

मुखरस:—देशीलास्याङ्गम्

तत्तन्नृत्तोचिताभीष्टैरपभ्रदरचना भुवः।
प्रसन्नमुखरागस्य कान्तिर्मुखरसस्स्मृतः

ज्यायन:

मुखराग:

एवमेव विशेषज्ञैः यथाभावं यथारसम्।
मुखरागो नियुक्तोऽसौ रसभावप्रकाशकः।
कृतोऽप्यभिनयस्तावत् शाखाङ्गोपाङ्गसंयुतः॥

न भाति यावन्नालेढि मुखरागं यथारसम्।
आङ्गिकाभिनयोऽल्पोऽपि मुखरागेण संयुतः॥

शोभां द्विगुणतां धत्ते शशाङ्केनेव शर्वरी।
रसभावसमाकीर्णदृष्टिभ्रूवदनान्वितम्॥

प्रतिक्षणं यथानेत्रमन्यदन्यत्प्रवर्तते।
तथोचितं प्रकुर्वीत मुखरागं प्रयोगवित्।
यथारसं यथाभावमिति नृत्यविदां मतम्॥

अशोक:

रसात्मिकां मनोवृत्तिं प्रकटीकुरुते यतः।
अतोऽसौ मुखरागस्यात्सोऽष्टधा परिकीर्तितः॥
स्वाभाविकः प्रसन्नश्च रक्तश्श्यामो विकस्वरः।
अरुणो मलिनः पाण्डुरित्येषां लक्ष्म कथ्यते॥

वेमः

येनाभिव्यज्यते चित्तवृत्तिर्धीरैः रसात्मिका।
रसाभिव्यक्तिहेतुत्वान्मुखरागस्स उच्यते॥

अशोक:

सूचने च मनोवृत्तेर्मुखरागस्य मुख्यता।
शरीराभिमुखे यस्मात्कार्यस्तस्मादिहाधरः॥

ज्यायन:

सहजश्च प्रसन्नश्च रक्तश्श्यामस्तथैव च।
मुखरागोऽत्र कथितश्चतुर्धाऽभिनयं प्रति ॥

सोमेश्वरः

मुखरी—देशीतालः

समे लौ दौ विरामान्तौ मुखरीति प्रचक्षते।
॥ ० ०

दामोदरः

—मार्दलिकः

वाद्यप्रबन्धनिर्माता गीतवादनकोविदः।
ऊहान्वितश्च सरसो नृत्तशिक्षाविचक्षणः॥
अर्धाङ्गभूतो नर्तक्या रङ्गभूमिविभूषणम्।
कुर्वन्नृत्तानुगं वाद्यं सरसैर्वादकैस्सह।
सुसंप्रदायशिक्षावान् मुखरी परिकीर्तितः॥

वेमः

मुखारिः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मन्न

मुखारिरागध्यानम्

सखीद्वये हस्तयुगं च दत्त्वा प्रसर्पयन्ती मदलालसेन।
मन्दारमालाञ्चितकण्ठभागां ध्यायेन्मुखारीं सततं मनो मे॥

रागसागरः

मुखारी—मेलकर्ता

ककी चतुःश्रुतिवृषोऽन्तरमेषशुद्ध-
क्रौञ्चावनप्रियचतुर्दयकैश्यदन्ति।
आरोहणे त्वजनिषादविसर्जनं स्यात्
तस्मान्मुखारिरियमौडुवपूर्णजातिः॥

शुद्धास्समपाः। चतुःश्रुतिकौ रिधौ। अन्तरकैशिकी गनी॥
आरोहे गनित्यागः।

परमेश्वरः

—मेलकर्ता

यत्र शुद्धास्स्वरास्सप्त भवेयुश्चित्तरञ्जकाः।
स स्यान्मुखारिकामेलः सजातीया भवन्त्यतः॥
सन्यासांशग्रहा पूर्णा मुखारी गीयते सदा।
कतिचिद्गमकैर्युक्ता कष्टसाध्या सुबुद्धिभिः॥

श्रीकण्ठः

मुखारी—मेलरागः

ऋषभः कोमलो यत्र गान्धारः पूर्वसंज्ञकः।
मुखार्यां धैवतोद्ग्राहो निधौ पूर्वाख्यकोमलौ।
आरोहे गनिर्हीनायां न्यासांशौ षड्जपञ्चमौ॥
सर्वदा गेया।

अहोबिलः

पूर्वेति—श्रुतिद्वयपरित्यागात् पूर्वशब्देन मन्यत इत्यहोबिलकृता परिभाषा।

मुखारीरागध्यानम्

शिखण्डधम्मिल्लमिलद्द्विपक्षीं
प्रपञ्चयन्ती चलदङ्गुलीभिः।
चतुर्भुजा चारुचकोरनेत्रा
मुखारिका चन्द्रमुखी विभाति॥

श्रीकण्ठः

मुखावरी—रागः (सङ्कीर्णः)

सैन्धवीतोडिकायोगात् समुत्पन्ना मुखावरी।

नारायणः

मुख्या—(भाषा)

तत्र भाषा समाख्याता मुख्याऽनन्योपजीविनी।

कुम्भः

मुग्धम्—दर्शनम्

स्वभावालोकितं मुग्धं भावगर्भमपि छलात्।

शारदातनयः

भावगर्भमपि व्याजात्स्वाभाविकमिव स्थितम्।
दर्शनं यत्र तदिदं मुग्धमित्यभिधीयते॥

वेमः

मुग्धमधुसूदनहंसक्रीडः—सूडप्रबन्धः

रागो गौण्डकृतिर्यत्र प्रतिमण्ठपुरस्कृतः।
आभोगान्ते तथा पाटस्वरैः पद्यगणाञ्चितैः॥
शृङ्गाररससंपूर्णः कृष्णकेलिविराजितः।
मुग्धमधुसूदनाख्यो हंसक्रीडः प्रबन्धराट्॥

कुम्भः

मुग्धा—नायिका

मुग्धा नववयः कामा रते वामा मृदुः क्रुधि।
यतते रतिचेष्टासु पत्युर्व्रीडामनोहरा।
अपराधे रुदत्येव न वदेच्च प्रियाप्रिये॥

शारदातनयः

नष्फलमानत्वम्
मुग्धाल्पयौवना मूढा लज्जाविजितमन्मथा।
मनोऽस्या मन्मथस्तोकमिति भावविदो विदुः ॥
कुम्भः

मुग्धा—नायिका
मुग्धा बाल्यविशेष...विलसद्भावान्तराढ्या निगू-
ढोद्यन्मन्मथविभ्रमा रतिविधौ मन्दाक्षमन्दोद्यमा।
कान्ते सागसि विप्रियं प्रियमपि स्पष्टं न संभाषते।
मुग्धा त्वेकविधैव सेयमुदिता मन्दप्रकोपालसा ॥
नीलकण्ठः

मुडुपः प्रपदस्य स्यात्कम्पनं द्रुतरासतः।
अथवा, पादाङ्गुलीपार्ष्णिकाङ्गान् भुवि स्थाप्य यदा नटः
करोति नर्तनं ताले द्वितीयाख्ये यथोचितम्।
तदा मुडुपमाख्यातं नटैः कर्मविचक्षणैः ॥
देवेन्द्रः

अत्र द्वितीयः. तालभेदः।

इयं कल्लिनाथेन मधुपचारीति कथ्यते । देशीचारीष्वेव एताश्चार्योऽन्तर्भूताः ॥

मुडुम्बिनरसिंहाचार्यः
क्री-१८५० कालः भरतसारसङ्ग्रहग्रन्थकर्ता।

मुद्गरः—हस्तः
मुष्टिहस्तस्सविवरः कृतश्चेन्मुद्गरः करः।
मुद्गरेष्वपि भल्लाद्यायुधधारणकेषु च।
विनियोगोऽस्य विख्यातः सर्वदा नटनप्रियः ॥

मुद्रिकाः—पादभूषणम्
पादतर्जनिमानेन कनत्काञ्चननिर्मिताः।
स्थूलाश्च ध्वनिसंयुक्ता यमला मुद्रिकावराः ॥
सोमेश्वरः

मुद्रितमट्ठः—देशीतालः
गुरोर्लघुद्वयोश्चोर्ध्वं चत्वारो लघवो यदि।
शब्दहीनं प्रयुज्यन्ते स स्यान्मुद्रितमट्ठकः ॥
ऽ।।।।।।
वेमः

मुद्रितमण्ठकः—देशीतालः
मचतुर्लघुभिःशब्दं भवेन्मुद्रितमण्ठके।
ऽऽऽ।।।।
दामोदरः

मुनयः सप्त। इह वंशे मुखताररन्ध्रयोरन्तरालस्याङ्गुलसप्तकत्वान्मुनिवंश इति प्रसिद्धिः।
मुनेर्वंशे दण्डमानमङ्गुलान्येकविंशतिः।
सार्धानि यकिकाश्चाष्टलिक्षाषट्कोनिताः पुनः।
सप्ताङ्गुलो मध्यदेशो मुखतालाख्यरन्ध्रयोः ॥
रन्ध्राष्टकान्तरं ज्ञेयं पृथगर्धाङ्गुलोन्मितम्।
एकवीरावधिप्रोक्त ऊर्ध्ववंशेषु सप्तसु ॥
लिक्षाश्चतस्रस्सार्धास्स्युः यूकाषट्केण संयुताः।
सप्तान्तरालगं मानमुक्तं यवचतुष्टयी ॥
सार्धसप्तकलिक्षा च यूकानामपि पञ्चकम्।
पञ्चाङ्गुलानि त्रियवीमानमेतत्समासतः ॥
प्रमाणं मुखरन्ध्रस्य शिरःप्रान्तस्य च स्मृतम्।
वसुवंशवदत्रापि मुनावपि मुनेर्मतात् ॥
कुम्भः

मुनिस्तम्भः
योगाभ्यासजपादिषु मुनीनां निश्चलाङ्गत्वं मुनिस्तम्भः।
शृङ्गारः

मुरजः—अवनद्धम्
मुरजं त्वङ्गुलैरेकविंशत्या प्रमितायतिम्।
कुर्यादसनकाष्ठस्य पृथुमन्तर्मनोहरम् ॥
पिण्डमर्धाङ्गुलं प्रोक्तमङ्गुलानि चतुर्दश।
निर्दिशेदस्य वामांशे दक्षिणास्ये त्रयोदश ॥
प्रत्येकमास्ययोश्चर्म कार्यमेकाङ्गुलाभिकम्।
चत्वारिंशच्च रन्ध्राणामङ्गुलव्यवधानतः ॥
कुर्याद्गोमूत्रिकाबन्धे रन्ध्रनिक्षिप्तकर्करैः।
मुरजे मध्यमेतस्य त्रिभिर्वध्रैस्तु बन्धयेत् ॥
कुण्डलीद्वितयं प्रान्ते कृत्वा कच्छान्निबन्धयेत्।
लेपयेद्वदनद्वन्द्वं भक्तिमिश्रेण भस्मना ॥
टकारश्च धिकारश्च थोकारः थेंधकारकः।
नकारश्च सदोङ्कारः पाटवर्णा मृदङ्गजाः ॥
सोमराज

मुरजवाद्यम्

पुरा मुरासुरं भित्वा भगवान्देवकीसुतः।
तत्कलेबरमादाय मर्दलं कृतवान् भुवि॥
पिनद्धं चर्मणा तस्य सिराभिर्दृढबन्धनम्।
कण्ठध्वनिश्च तस्यैव तेनासौ मुरजो भवेत्॥
मुरजं तं समादाय दत्तवान्नन्दिने हरिः।
मुरजस्य ततो लोके देवता नन्दिकेश्वरः॥
नन्दिकेशं समाराध्य मुरजं वादयेद्बुधः।
मुरजानां प्रभेदाः स्युरङ्क्यालिङ्ग्योर्ध्वगास्त्रयः॥
हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्ततोर्ध्वगः।
आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छः मध्यदक्षिणवामगः॥
हरीतकीसमं रूपं अङ्के चैव प्रकीर्तितम्।
अङ्गुष्ठाङ्गुलमानेन त्र्ययः पञ्चाशदङ्गुलम्॥
दीर्घं स्यान्मध्यमं स्थूलं तावदङ्गुलवर्तुलम्।
उभयोरग्रयोश्चापि द्वादशाङ्गुलवर्तुलम्॥
चतुरङ्गुलविस्तारं कर्णिकामध्यतो भवेत्।
कर्णिकाया बहिर्भागे वलयेन समावृतः॥
मध्यतो ग्रन्थिसंयुक्तं मृदङ्गं रचयेद्बुधः।
देवता कर्णिकाद्वन्द्वे सूर्याचन्द्रमसावुभौ॥
वलयद्वितयस्यापि परिवेषोऽधिदेवता।
ग्रन्थेस्तु विश्वकर्मा स्याद्गन्धर्वा वध्रदेवताः॥
मणिचूडमणिग्रीवौ चर्मणोरधिदेवते।
स्वस्यापि मर्दलस्यात्र या रज्जुर्मध्यमे स्थिता॥
तस्यास्तु वासुकिर्देवो मर्दलस्सर्वदैवतः।

चित्रः

मुरजः

मुरसुषधिषसा च श्लक्ष्णसुकुमारायां मृदि प्ररोहतीति। मृदपि मुरा ततो जाता मुरजाः, मृदङ्गा इत्यर्थः॥

अभिनवः

मुरजः

मुरशब्दो बृहद्वाची (जशब्दो) मध्यवाचकः।
यन्मध्येनोरुणा जातः तस्मान्मुरज उच्यते॥

नान्यः

मुरजकर्तरी—चालकः

असावधिस्तनक्षेत्राद् भ्रान्त्वा मण्डलवृत्तितः।
ततो वक्षस्स्थलप्राप्तौ मुहुर्निक्षिप्य पार्श्वतः॥
अधस्तात्त व्रजत्येका द्वितीयो मण्डलभ्रमः।
विलोडितो यत्र पश्चादुभौ हस्तौ कटिस्थितौ।
अन्योन्याभिमुखौ भ्रान्तौ तदा मुरजकर्तरी॥

अशोकः

मुरजमर्दलभेदः

त्रयोदशाङ्गुलो वामे मुखे स्याद्द्वादशाङ्गुलः।
दक्षिणे तु मुखे धीरैर्मर्दलः परिकीर्तितः॥
मुरजोऽष्टाङ्गुलो वामे दक्षे सप्ताङ्गुलो मुखे।
अङ्क्योर्ध्वकालिङ्ग्यभेदात्सदृशः परिकीर्तितः॥

नारायणः

मुरजाडम्बरम्—चालकः

दक्षिणो यत्र विदिशि वामदक्षिणपार्श्वयोः।
मन्थराकारवलनं पर्यायेण विधाय च॥
ततो वामोंऽसपर्यन्तं समुद्गत्य ततो द्रुतम्।
स्वपार्श्वे प्रसृतस्तत्र विलुठेच्चलदङ्गुलि॥
अन्यःकरो नाभिदेशे तिरश्चीनो लुठेद्यदि।
मुरजाडम्बरं नाम चालको मुनिभिः स्मृतः॥

वेमः

मुरली—सुषिरवाद्यम्

हस्तद्वन्द्वाधिकायामा वदते (?)रन्ध्रधारिणी।
चतुर्भिस्तारसुषिरैः संयुता मुरली मता॥

कुम्भः

स्वरुली जायते हस्तद्वयाभ्यधिकसम्मितः।
फूत्काररन्ध्रेणैकेन चतुर्भिः स्वररन्ध्रकैः॥

वेमः

मुरली, सुरुली, स्वरुली एते पर्याया दृश्यन्ते।

मुरली

आदर्शेषु केषुचित् सुरुलीत्यपि दृश्यते।

मुखताररन्ध्रान्तरालं विंशत्यङ्गुलमितं चेत् सुमुरलीवंशः।

मध्ये चतस्रो नर्तक्यः तिस्रस्तिस्रश्च कोणगाः।
नृत्तं कुर्वन्ति यत्रासौ मुरुलीबन्ध उच्यते॥

वेमः

मुष्टिः—हस्तः

तलमध्यस्थितैर्लग्नैरङ्गुल्यग्रैरगोपितैः।
निपीड्य मध्यमां तिष्ठत्यङ्गुष्ठो मुष्टिरिष्यते॥

कुन्तनिस्त्रिंशदण्डादिग्रहे विविधयोधने ।
धावने प्राङ्मुखाङ्गुष्ठे मल्लयुद्धे करद्वयम् ।
मुष्टेरूर्ध्वकृतोऽङ्गुष्ठः शिखरः सम्प्रयुज्यते ॥

शार्ङ्गः

मुष्टिकस्वस्तिकौ—नृत्तहस्तौ

करणेनापवेष्टेन स्यादेकः कुञ्चितो यदा ।
तदान्योऽप्यञ्चितो भूत्वोद्वेष्टितेन बहुक्रमात् ॥

स्वस्तिकं खटकास्यौ चेन्मुष्टिकस्वस्तिकौ मतौ ।
यत्परंपरया मुष्टेर्जातौ तौ मुनिना ततः ।
तथोक्तो मुष्टिशिखरकपित्थकटकेष्वपि ॥

स्यातामन्यतमावेताविल्याशयवतामुना ।
एकः स्यात्कुञ्चितो मुष्टिः खटकास्योऽञ्चितः परः ॥

इति कीर्तिधरः प्राह मुष्टिकस्वस्तिकौ करौ ।
खड्गवर्तनिकेत्यन्यन्नामधेयं च कल्पितम् ॥

ज्यायनः ।

मुष्टिमुकुलः—हस्तः

पूर्वोक्तमुष्टिहस्ते तु मध्यमाङ्गुष्ठयोजितम् ।
नाम्नायं मुष्टिमुकुलः कथ्यर्थे च निरूपितः ॥

मुष्टिमुद्राहस्तः

वामो मुष्टिः दक्षिणो मुद्रामणिबन्धेन मिश्रितः ।
मुद्रिकोऽधोमुखो मुष्टिमुद्राहस्तोऽयमीरितः ॥

मुष्टिमुद्राकरश्चापि चमर्यां संप्रयोजयेत् ।

शृङ्गारशेखरः

मुष्टिमृगहस्तः

पूर्वोक्तमुष्टिहस्ते कनिष्ठाङ्गुष्ठप्रसारितः ।
नाम्ना मुष्टिमृगो हस्तः कृष्णसारे प्रयुज्यते ॥

शृङ्गारशेखरः

मुष्टिवर्तना

व्यावृत्तिक्रियया मुष्टिं कृत्वा चेद्भ्रामयेन्मुहुः ।
सव्यापसव्यतो मुष्टिवर्तना सद्भिरीरिता ॥

मुष्ट्यधहस्तः

किञ्चिद्विस्तृतमुष्टिस्तु मुष्ट्यर्ध इति कथ्यते ।
पुरोभागे तु मुष्ट्यर्धः पादपृष्ठनिरूपणे ॥

विनायकः

मूरुगण्डः—काडनृत्ताङ्गम्

षष्ठ्याधिकशताणूनां कुर्यात्पिण्डस्य लेखनम् ।
अधश्चोर्ध्वं पिण्डके च वामदक्षिणभागतः ॥

वामेऽतीतलघोरूर्ध्वं त्रिमात्रो ध्रुवतालकः ।
त्रयोदशमिता संख्या त्रिमात्रस्य भवेद्ध्रुवम् ॥

रतितालस्सहातीतश्चत्वारिंशल्लसन्मितः ।
सूडादि सप्ततालानां दक्षिणे रूपमीदृशम् ॥

त्रिवारं ध्रुवतालः स्याद्द्विधा भवति मण्ठकः ।
द्विवारं रूपकं पश्चाज्झम्पातालो द्विधा भवेत् ॥

त्रिधा तृतीयतालः स्यादष्टताल्येकधा भवेत् ।
सप्तधात्वेकताली स्यादेषा मात्रामितिर्भवेत् ॥

पञ्चत्रिंशल्लघोरूर्ध्वमणुत्रयमुदीरितम् ।
चत्वारिंशल्लघूनां च वामस्था वा मितिः कृता ॥

न्यूनं सप्तदशाणूनां तत्र तेषां नियोजना ।
ध्रुवत्रयेण चतुष्कं तथैव मण्ठकद्वये ॥

रूपकद्वितये द्वन्द्वं तथैव झम्पकद्वये ।
तृतीये त्रितयं प्रोक्तमेकं स्यादष्टतालके ॥

सप्तैकताल्यामन्ते चाधिकमेकं भवेद्ध्रुवम् ।
एवं कृते त्वणूनां च पिण्डे भवति साम्यता ।
मूरुगण्डस्तदा काडः तालज्ञैः प्रतिपादितः ॥

वेदः

मूरु—देशीनृत्ताङ्गम्

हृदये वामशिखरं स्थाप्य सव्यपताककम् ।
दक्षपार्श्वे प्रसार्याथ दक्षिणावर्ततस्ततः ॥

भ्रमरीमाचरेत्पश्चादेकपादोपरि स्थितः ।
नम्रीभूत्वा त्रिपताकं पुरतश्च प्रसारयेत् ॥

हृदि वामं च शिखरं न्यस्य स्कन्धानत शिरः ।
वलनद्वितयं कुर्यादन्ते स्याच्च तकारणम् ।
मूरुलक्षणमित्युक्तं सङ्गीतज्ञैः पुरातनैः ॥

वेदः

श्रुतेर्मार्दवमेव स्यान्मूर्छनेत्याह तुम्बुरुः ।
गायतां शृण्वतां चापि भवेद्रागामृते हृदे ।
मनसो मज्जनं यत्स्यान्मूर्छनेत्याह कोहलः ॥

हरिपालः

मूर्छनाः

त्रिग्राममूर्छना नामानि ग्रन्थान्तरे।

ललिता, मध्यमा, चित्रा, रोहिणी च मतङ्गजा।

सौवीरा वर्णिमध्या च षड्जमध्या च पञ्चमी।
मत्सरी मृदुमध्या च शुद्धा चैव कलावती॥

तीव्रा रौद्री तथा ब्राह्मी वैष्णवी खेचरी वरा।
नादवती विशाला च त्रिषु ग्रामेषु मूर्छनाः॥

आहत्यैकविंशतिः चूडामणिसारः

उभयग्रामयोः मूर्छनाश्चतुर्दश।

आरोहो यः स्वराणां स्यादवरोहोऽप्यनुक्रमात्।
सा मूर्छनाग्रामयो स्युरस्या भेदाश्चतुर्दश॥

षड्जे तूत्तरमन्द्रादौ रजनी चोत्तरायता।
चतुर्थी शुद्धषड्जाख्या पञ्चमी मत्सरीकृता।

अश्वक्रान्ताभिधा षष्ठी सप्तमी चाभिरुद्गता॥

सौवीरा हरिणाश्वा स्यात् स्यात्कलोपनताऽपि च।
शुद्धमध्या ततो मार्गी पौरवी हृष्यका तथा।
सप्तैता मूर्छनाः प्रोक्ताः मध्यमग्रामजाः क्रमात्॥

कुम्भः

नन्दी विशाला सुमुखी चित्रा चित्रवती सुखा।
बला या चाथ विज्ञेया देवानां सप्तमूर्छनाः॥

आप्यायनी विश्वभृता चन्द्रा हेमा कपर्दिनी।
मैत्री बार्हस्पती चैव पितॄणां सप्तमूर्छनाः॥

षड्जेतूत्तरमन्द्रा स्यात् ऋषभे चाभिरुद्गता।
अश्वक्रान्ता तु गान्धारे तृतीयामूर्छना स्मृता॥
मध्यमे खलु सौवीरा हृष्यका पञ्चमे स्वरे॥

धैवते चापि विज्ञेया मूर्छना तूत्तरायता।
निषादाद्रजनीं विद्यात् ऋषीणां सप्तमूर्छनाः॥
इदं भरतस्य न सम्मतम्। नारदः

महोछ्रायाभिधायी यो मूर्छधातुस्ततो ल्युटि।
करणार्थे मूर्छनेति पदमत्र समुच्छ्रये॥

पण्डितमण्डली

ग्रामप्रोक्ताः स्वरा यत्र मूर्छामायान्ति हेलया।
विज्ञेया मूर्छना सा तु त्रिसप्तगुणिता बुधैः॥

वादिमत्तगजाङ्कुशः

मूर्छ— मोहसमुच्छ्राययोः—इति मूर्छनाशब्दस्य व्युत्पत्तिः।
मूर्छते येन रागो हि मूर्छनेत्यभिसंज्ञिता।
आरोहणावरोहणक्रमेण स्वरसप्तकम्।
मूर्छनाशब्दवाच्यं हि विज्ञेयं तद्विचक्षणैः॥

मतङ्गः

आरोहणावरोहण क्रमेण स्वरसप्तकम्।
रागादौ मूर्छनादत्र मूर्छना परिकीर्तिता॥

कुम्भः

—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

उद्वेष्टपरिवर्ताभ्यां करे भ्राम्यति दक्षिणे।
स्वरस्थाने हतं तन्त्र्यां कम्पिता यत्र सर्पति।
कम्रिका मूर्छनासञ्ज्ञा करोऽसौ कीर्तितो बुधैः॥

कुम्भः

—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

उद्वेष्टपरिवर्ताभ्यां तन्त्र्यां भ्राम्यति दक्षिणे।
स्वरस्थाने द्रुतं कम्प्रासारणं मूर्छना मता॥

शार्ङ्गः

मूर्छनाक्रमः

मत्तकोकिलवीणायां तन्त्र्यो यास्तास्वनुक्रमात्।
स्वराः षड्जादयस्सप्त सप्तभूत्वातिथास्थिता॥

मध्यषड्जकसप्तेन मूर्छनारभ्यतेऽग्रिमा
षड्जस्थानस्थितैर्न्याद्यैः यद्वा षड्जादधःस्थितैः।
आरभ्यन्ते रजन्याद्याः षट्षड्जग्राममूर्छनाः॥

पण्डितमण्डली

मध्यस्थमध्यमेनाद्या मध्यमग्राममूर्छना।
मध्यमस्थानगैर्गाद्यैः अथवा स्यादधस्थितैः॥

जायन्ते मध्यमग्राम्याः हरिणाश्वादिमूर्छनाः।
आरम्भकस्वरोपान्त्यस्वरे कुर्यात्समापनम्।
षड्जमध्यमयोः स्थाने न्याद्या गाद्या यथाक्रमात्॥

तदूर्ध्वं सारयेत् षड्जमध्यमादीन् स्वरान् सुधीः।

पण्डितमण्डली

मूर्छनातानभेदः

एकद्विस्वरलोपेन षाडवौडुवितीकृताः।
तानाः स्युर्मूर्छनाशुद्धाः ग्रामद्वयमुपाश्रिताः॥

तानादीन् षडवन्तीति स्वराः षट् षाडवा यतः।
षाडवेभ्यः समुत्पन्नास्तानाद्याष्षाडवास्ततः॥

उडुवो वान्ति गच्छन्ति तस्मिंस्तदुडुवं नभः।
भूतसंख्याहितं निष्ठा भूतानां पञ्चमं हि तत्॥
औडुवी पञ्चसंख्या सा येषां तेह्यौडुवाः स्मृताः।
तस्मात्पञ्चस्वरात्मानस्तानाद्या औडुवाः स्मृताः॥

पण्डितमण्डली

ननु मूर्छनातानयोः को भेदः। उच्यते। मूर्छनातानयोः अणुत्वा स्वरत्वमिति विशाखिलः। एतच्चासङ्गतम्। भरतस्य सङ्ग्रहश्लोके मूर्छनातानयोर्भेदस्य प्रतिपादितत्वात्। कथम्। मूर्छनारोहक्रमेण तानोवरोहक्रमेण भवतीति भेदः।

मतङ्गः

मूर्छनाभेदाः

सप्तस्वरमूर्छना, द्वादशस्वरमूर्छना चेति द्विविधा मूर्छना। तत्र सप्तस्वरमूर्छना चतुर्विधा, पूर्णा, षाडवा, औडुविता, साधारणा-चेति। तत्र सप्तभिः स्वरैः या गीयते सा पूर्णा। षड्भिः स्वरैः या गीयते सा षाडवा। पञ्चभिः स्वरैः या गीयते सा औडुविता। काकल्यैरन्तरस्वरैः या गीयते सा साधारणा।

मतङ्गः

मूर्छनावाः

तत्र येनैव स्वरेणोद्ग्राहः (प्रबन्धे उद्ग्राहः) प्रवर्तते तेनैव स्वरेण यदा समाप्तिरपि भवति तदा मूर्छना जायते। यथा—षड्जग्रामे प्रथमायां मूर्छनायां सरिगमपधनिसेति स्वरसन्निवेशे सति षड्जो मूर्छति। तथा च सौवीरायां उद्ग्राहसमाप्तौ मध्यमस्वरयोगात् मपधनिसरिगमेति स्वरसन्निवेशे सति सौवीराख्या प्रथमा मूर्छना जायते।

नान्यः

मूर्छनाश्रुतिनामानि—(मतान्तरे)

नान्दी विशाला सुमुखी विचित्रा संभवस्तदा।
षड्जे मतो मुनीन्द्रेण भरतेन शिवेन च॥
चित्रा घना वलनिका निवेशा सञ्जायतेऽसौ वृषभस्तथव
स्वरोऽत्र माला सरसानिवेशाद्गान्धारनामा कथितः पृथिव्याम्॥
मातङ्गी मागधी मैत्री शिवा ज्ञातस्तु मध्यमः
कला कलाभवा भद्रा शार्ङ्गरव्यास्तु पञ्चमः॥
बालामृतारसानां तु संयोगाद्धैवतस्वरः।
जपामधुकरीभ्यां तु निषादः परिकीर्तितः।
एवं स्वराः संमूर्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते॥

कृष्णदासः

मूर्छनासंख्या

स्वरौ यावतिथौ स्यातां ग्रामयोः षड्जमध्ययोः
मूर्छना तावतिथ्येव तद्ग्रामावत एव तौ॥

दत्तिलः

मूर्तिवसन्तः—मेलरागः (रामप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मध्य

मूलाभनयः

अर्धपताकहस्तयोरङ्गुल्योश्चालनेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

मूलाहस्तः

(मूलाङ्कुशवत्)
पूर्वोक्तार्धपताके तु तर्जनीमध्यमापि च।
फणिवद्वक्रिताकारे मूलार्थेऽस्य प्रयुज्यते॥

शृङ्गारः

मृगकलासः

पादाङ्गुलीमिराक्रम्य भुवमुत्थाय जानुनी
मुहुर्मुहुस्सन्निपात्य गर्भखिन्नमृगीव चेत्॥
सालस्यगमनोपेता मृगशीर्षकरान्विता।
नर्तकी गुरुमानेन हरिणप्लुतयाप्लुतिम्॥
विदध्याद्द्विविधां यत्र कलासौऽसौ मृगादिगः।

अशोकः

सालस्यगमनेति लास्याङ्गे नृत्यन्तीत्यर्थः।

मृगचन्द्रहस्तः

दक्षिणे मृगशीर्षाङ्गोऽप्यस्य कोणेऽपरः करः।
अर्धचन्द्राकृतिस्तिर्यक् मृगचन्द्रकरो मतः।
चमूरौ मृगचन्द्रोऽयं प्रयोज्यस्तु गुरोर्मते॥

शृङ्गारशेखरः

मृगचपला—ध्रुवावृत्तम् (दशाक्षरम्)

आद्यचतुर्थाविह निधनः पञ्चम एवं यदि च गुरुः।
पङ्क्तिविधाने परिपठिता सा खलु नाम्ना मृगचपला॥
चतुर्थे पञ्चमाद्यौ च लघवो गुरुरन्ततः।
शेषाश्च षट् द्रुता ज्ञेया युग्मौजा मृगचापला॥

भतनगा गणाः ।

शृङ्गाररसमाश्रित्य रागे मालवकैशिके ।
पंकयसंडे विमलजले । पङ्कजषण्डे विमलजले ॥

नान्यः

इयं भरतमते सुरदयितेति कथ्यते ।

मृगनन्दनः—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग ध नि स .
(अव) स नि ध म ध ग रि स .

मज

मृगप्लुता—चारी

एवं कुञ्चितमुद्धृत्योद्धृत्य भूमौ निपातयेत् ।
अन्यमञ्चितजङ्घान्तं पश्चाद्देशे विनिक्षिपेत् ॥
यत्र सा कथिता चारी नृत्तविद्भिर्मृगप्लुता ।
एनां चारीं प्रयुञ्जीत विदूषकपरिक्रमे ॥

वेमः

—देशीचारी

मुहुर्मुहुरसमुत्प्लुत्य प्रसार्य चरणौ यदा ।
महीतले निपात्येते तदा ज्ञेया मृगप्लुता ॥

वेमः

मृगराट्—देशीतालः

मृगराडिति विख्याते द्रुतात्संकीर्णलो भवेत् ।
० ।

लक्ष्मणः

मृगशीर्षः—हस्तः

सर्पशीर्षकरस्योर्ध्वे यदाङ्गुष्ठकनिष्ठिके ।
मृगशीर्षस्तदा हस्तः सत्वधो वदनो भवेत् ॥
अयेह सांप्रतार्थेषु त्तानोद्यताक्षपातने ।
गण्डादिक्षेत्रसंस्थस्तु गण्डादिस्वेदमार्जने ॥

शार्ङ्गः

मृगशीर्षहस्तः

मृगशीर्षे तु काङ्गूलो ह्यथवा मृगशीर्षव

शृङ्गारः

मृगशीर्षाभिनयः

काङ्गूलहस्तेन कर्तव्यः । महाराष्ट्रे

मृगसत्वा—स्त्री

स्वल्पोदरी भग्ननासा तनुजङ्घा वनप्रिया ।
चलनिस्तीर्णनयना चपला शीघ्रगामिनी ॥
परित्रासपरा भीरू रोमशा गीतलोभिनी ।
निवासस्थिरचित्ता च मृगसत्वाङ्गना स्मृता ॥

भरतः

मृगाङ्कः—देशीतालः

मृगाङ्को द्रुलघुर्मतः । ० । मदनः

मृगाङ्कमण्डनः देशीतालः

लघुर्नसौ द्रुतो लघुर्द्रुतौ लघुर्द्रुतौ लघुः ।
नसौ द्रुतो जनो लगो मृगाङ्कमण्डनाह्वये ॥

31 मात्राः तालप्रस्तारः

मृगाविद्धः—हस्तः

मृगशीर्षाभिधौ हस्तौ श्लिष्टावाविद्धवक्रतः ।
मृगाविद्धाविति प्रोक्तौ योज्यौ वादमृगार्थके ॥

शृङ्गारशेखरः

मृगी—गतिः

मृगवद्गमनं वेगात्त्रिपताककरौ वहन् ।
पुरतः पार्श्वयोश्चैव यानं मृगगतिर्भवेत् ॥

नाट्यदर्पणे

मृगीव चकिताङ्गैर्या स्वनुरागमनोरमा ।
प्रोक्ता मृगगतिस्सैव नित्यसौन्दर्यवर्धनी ॥

देवेन्द्रः

—ध्रुवावृत्तम्

यस्या द्वितीयषष्ठौ जकारसंज्ञौ चतुर्थकं चैव ।
धृत्यां भवन्ति पादे गुरूणि चान्यानि सा मृगी नाम्ना ॥
नायिकानां मृगी कार्या पर्वतोद्यानदर्शने ।
हिन्दोलाख्येन रागेण चतुरश्रचतुष्टये ॥
एदाणि पादसंखोमिदाणि पुप्फाणि वुत्तचूदाणि ।
एतानि वा संक्षोमितानि पुष्पाणि निवृत्तचूतानि ।

नान्यः

अत्र णिपाद मिदाणि णिवुत्ताः द्वितीयचतुर्थषष्ठगणा जगणाः ।

मृदङ्गः—आनद्धम्

बीजवृक्षशरीरोऽयं कर्करैः सुदृढीकृतैः ।
चर्मणानद्धतुण्डोऽसौ ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥

एकविंशाङ्गुलायामो मध्ये किञ्चित्पृथुर्भवेत् ।
मन्वङ्गुलमुखं वामं दक्षिणास्यं त्रयोदश ॥

एकाङ्गुलाधिके चक्री चर्मणी वर्तुले घने ।
मध्ये तयोश्च रन्ध्राणि चत्वारिंशात् पृथक् पृथक् ॥

प्रान्ते रन्ध्राणि कुर्वीत तेषामङ्गुलमन्तरम् ।
तेषु रन्ध्रेषु वध्रं च सीवनीक्रमतो न्यसेत् ॥

तस्मिन्वध्रे तु प्रोतव्या पट्टिका कर्करात्मिका ।
अधश्चोर्ध्वं च कर्तव्या पृष्ठोदरनिदर्शिनी ॥

मध्यं विवेष्टयेत्प्राज्ञः त्रिभिर्वध्रैर्दृढं ततः ।
तत्र गोमूत्रिकाबन्धं द्विविधं सम्मुखं न्यसेत् ॥

प्रान्ते कुण्डलिके कार्ये कक्षाबन्धनहेतवे ।
तत्र कक्षां विनिक्षिप्य सव्यतो द्विगुणं न्यसेत् ॥

प्रोतां द्विगुणितां कक्षां वध्रनद्धां द्विरश्चलाम् ।
कुर्वीत यस्य तन्नाम मृदङ्ग इति कीर्तितम् ॥

भूतिमिश्रं तथा चान्नं मृदितं च सुचिक्कणम् ।
पिण्डकं तत्र वामास्ये पूरिकामानने न्यसेत् ॥

तनुमानतया भक्तं सव्यवक्त्रे विलेपयेत् ।
ततस्तस्य भवेन्नादः श्रवणोत्सवकारकः ॥

तकारश्च धकारश्च थोङ्कारो हिङ्करस्तथा ।
नकारश्च सदङ्कारो मृदङ्गे पाटवाचकाः ॥

सर्वतूर्येष्वयं मुख्यो मृदङ्गो नादशोभनः ।
अस्य संयोगमासाद्य वाद्यं सर्वं सुशोभते ॥

हौडुक्किकस्यानुगताः श्रेष्ठा मार्दलिकाः मृताः ।

सोमेश्वरः

अङ्गं मृदो यतश्चैषां मृदङ्गास्तेन कीर्तिताः ।
मथनादथ मृच्चर्म मेनिरे ह्यनयोः परे ॥

नान्यः

मृदङ्गलक्षणम्

निर्दोषबीजवृक्षोत्थः पिण्डो द्व्यङ्गुलसम्मितः ।
एकविंशत्यङ्गुलः स्याद्दैर्घ्ये वामे मुखे पुनः ॥

चतुर्दशाङ्गुलानि स्युः दक्षिणे तु त्रयोदश ।
घनं यस्य मनाङ्मध्यपृथुरेकाङ्गुलाधिके ॥

वक्त्राभ्यां चर्मणी वृत्ते वलये…प्रतियोस्तयोः ।
चत्वारिंशत्पृथग्रन्ध्राण्यङ्गुलान्तरवर्ति च ॥

बद्धे तद्रन्ध्रविन्यस्तैः सीवनप्रक्रियावती ।
प्रोतार्धाधस्थिता दृष्टोदरपृष्ठावदग्निका ॥

क्रियते वेष्टयते मध्यः त्रिभिर्बन्धैर्दृढं ततः ।
कार्यो गोमूत्रिकाबन्धः तत्र वध्रद्वयेन च ॥

तथा यथापि नद्धास्ये भवेतां चर्मणी दृढे ।
कुण्डल्योः प्रान्तयोर्वामकुण्डल्यां सन्निवेश्य च ॥

कक्षां क्षिप्त्वा दक्षिणस्यां कृत्वा द्विगुणतां नयेत् ।
साश्चलद्वितयां पट्टमयीमष्टाङ्गुलायताम् ॥

यद्वाऽन्यवस्त्रजां शोभानुगां न्यस्य कटीतटे ।
भूतिमिश्रेण भक्तेन चिक्कणेनातिमर्दनात् ॥

पिण्डिकां पूरिकाकारां वामवक्त्रे निवेशयेत् ।
बोहणाख्येन तेनास्यं लिम्पेदल्पेन दक्षिणम् ॥

एवं जलधरध्वानगम्भीरो भवति ध्वनिः ।
रक्तचन्दनजो यद्वा खादिरोऽन्यैरयं मतः ॥

त्रिंशदङ्गुलदैर्घ्यैश्च पिण्डेत्वङ्गुलसम्मितम् ।
एतस्य वामवदनं द्वादशाङ्गुलसम्मितम् ॥

दक्षिणं तु मितं सार्धैरेकादशभिरङ्गुलैः ।
मुनिभिर्मर्दलस्योक्ता देवता नन्दिकेश्वरः ॥

निगदन्ति मृदङ्गं तं मर्दलं मुरजं तथा ।
प्रोक्तं मृदङ्गशब्देन मुनिना पुष्करत्रयम् ॥

अत्यन्ताव्यवहार्यत्वान्नास्माभिरुपदर्शितम् ।
संज्ञामात्रं तथापीह कथ्यते संभवे तथा ॥

हम्मीरः

मृदङ्गवादनमार्गः

वादनस्य चतुर्मार्गा ईरिताश्चन्द्रमौलिना
घट्टिताख्या विकृष्टा च गोरक्षालग्निका ततः ॥

नारायणः

मृदङ्गोत्पत्तिः

मृदङ्गढक्कानिस्सानत्रिवलीपटहादिकाः ।
मुरजस्तु मते जैने जातश्शङ्खान्महानिधेः ॥

लोके तु स्वयमीशेन स वाद्यो मुरजः कृतः ।
कथं रुद्रेण तद्वाद्यं मुरजाख्यं विनिर्मितम् ॥

कथं पाटाख्यया वर्णा न्यस्तास्तस्मिंश्च बन्धिनि
कैलासाद्रौ स्थितं रुद्रमन्यदा ध्यानतत्परम् ॥

ज्ञात्वा स्वघातकमिति तत्रागान्मुरजासुरः ।
प्राप्तब्रह्मवरं मां तु न हन्तुं कोऽप्यलं परः ॥

कृते हरस्तपोयुक्त्वा ततस्तं पातयाम्यतः।
विमृश्यैवं तपोविघ्नरूपं निर्मापयन्मधुम्॥

तत्र कैलासशिखरे वने बहुतरश्च सः।
ध्यानं विसृज्य रुद्रोऽपि पश्यति स्म तपोवनम्॥

तपोलोपि च तद्ज्ञात्वा तत्कृतं ज्ञानचक्षुषा।
तपोलोपिनि तस्मिंस्तु कुपितो निर्ययौ ततः॥

रुद्रो रौद्रमनास्तं च दृष्ट्वा प्रोवाच राक्षसम्।
तपोभङ्गोद्यमं कृत्वा रेरे रक्षः क यास्यतः।
व्रजन्नित्युक्त एवायं युयुत्सुर्हरमापतत्॥

सुचिरं योधयित्वा तं पशुमारममारयत्।
कण्ठपाण्यङ्घ्रिहीनं तद्देहं कृत्वाऽत्यजद्भुवि॥

शिवे स्वस्थानमायाते सार्धं तद्देहपञ्जरम्।
उत्पाद्य मांसलोभेन गृध्रैर्नीतं नभस्स्थले॥

मांसं तत्पञ्जरस्थं तैः किञ्चिद्भुक्त्वा तु भारतः।
पातितं स्वमुखेभ्यस्तत्प्रान्तवृक्षोपरि स्थितम्॥

आन्त्रावलिभिः संलग्नं तरुशाखाविलम्बितम्।
सूर्यातपेन संशुष्कं चर्मानद्धं मुखद्वये॥

निर्मांसत्वात्तदन्तस्तु सुषिरं वायुयोगतः।
शब्दायमानं श्रीकण्ठः शुश्राव......॥

तच्छब्दितं समाकर्ण्य श्रुतिसौख्यकरं परम्।
कौतुकात्तत्र गत्वेशः तं ददर्श तथास्थितम्॥

किमेतदिति तद्रूपं पश्यन् सस्मार तं शिवः।
विचिन्त्य स्वहतं पूर्वं वामहस्तेन चास्पृशत्॥

त्रिविधश्शब्द उत्पेदे तद्दत्यस्मिन्सनादके
कुतुकाद्दक्षिणेनापि करेण प्रहतात्ततः॥

उत्पन्नो धीत्ययं शब्दस्तं जघान पुनश्शिवः।
करेण वामेन परे जजृम्भे थो इति स्फुटम्॥

दक्षिणेन करेणापि मुरजाच्च पुनर्हतात्।
जज्ञे द्रौमित्ययं शब्दः स चाथ स्वाश्रयं ययौ॥

कियत्यपि गते काले प्रावृड्वातैस्समेतरि।
विज्ञप्तश्शम्भुरुमया नवोटजकृते तदा॥

पलाशस्याग्रपत्राणां शाद्वलानां निवेशनात्।
गणेभ्यः कारयामास सर्वस्तत्रोटजं वनम्॥

एकदोटजपत्रेषु शुष्केषूपरि पातितान्।
नवाब्देनाम्बुबिन्दूंस्तु शुश्रावोमायुतो हरः॥

उक्तश्च शिवया स्वामिन्पत्रेष्वासारयोगतः।
सञ्जाता यादृशाश्शब्दाः तादृशान्स्थापय क्वचित्॥

इत्युक्ते विमृशन्नीशः स्मृत्वा मुरजमोमिति।
ऊचे च पूर्ववृत्तान्तं तच्छब्दांस्तत्र च न्यधात्॥

ते शब्दाः कीदृशास्तत्र कथं व्यस्ता ।
तत्प्रसङ्गेन तत्पाणेरुत्पन्नाः कीदृशास्त्विति॥

शुष्कपत्रोद्भवाः पूर्वमुत्पन्ना मुरजेऽपि ते।
उक्ताश्शब्दाः पञ्चत्रिंशदथ पाटाः करोद्भवाः॥

सुधाकलशः

अनध्याये कदाचित्तु स्वातिर्महति दुर्दिने।
जलाशयं जगामाथ सलिलानयनं प्रति॥

तस्मिन् जलाशये यावत् प्रतिष्ठः पाकशासनः।
धाराभिर्महतीभिस्तु पूरयन्निव मेदिनीम्॥

पतन्तीभिश्च धाराभिर्वायुवेगाज्जलाशये।
पुष्करिण्यां पटुः शब्दः पत्राणामभवत्तदा॥

तेषां धारोद्भवं नादं निशम्य स महामुनिः।
आश्चर्यमिति मन्वानश्चात्र धारितवान् स्वनम्॥

ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानां पत्राणामवधार्य च।
गम्भीरमधुरं हृद्यमाजगामाश्रमं ततः॥

ध्यात्वा सृष्टिं मृदङ्गानां पुष्करानसृजत्ततः।
पणवं दर्दरं चैव सहितो विश्वकर्मणा॥

देवानां दुन्दुभीर्दृष्ट्वा चकार मुरजांस्ततः।
आलिङ्ग्यमूर्ध्वकं चैव तथैवाङ्किकमेव च॥

चर्मणा चावनद्धांस्तु मृदङ्गान् दर्दरं तथा।
तन्त्रीभिः पणवं चैवमूहापोहविशारदः॥

स्वयं चान्यान्यपि तथा कांस्यायसकृतान्यथा।
झल्लरीपटहादीनि चर्मनद्धानि तानि च॥

आतोद्यसमवाये तु यानि योज्यानि वादकैः।

भरतः

मृदवम्—वीथ्यङ्गम्

यत्कारणाद्गुणानां दोषीकरणं भवेद्विवादकृतम्।
दोषगुणीकरणं वा तन्मृदवं नाम विज्ञेयम्॥

भरतः

गुणानां दोषत्वं दोषाणां वा गुणत्वं यत्र क्रियते तन्मृदवम् विवादकृतमित्यनेन लक्षणाद्विशेषमाह। इदं वृत्त्यन्तरं स्वभाव-

मित्यर्थः। यथा–'वेण्यां-शिरः श्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशे'दित्यत्र दोषस्य गुणीकरणम्। यदि शस्त्रमुज्झितं इति कर्णवचनेन प्रतिज्ञातपरिपालनस्य गुणस्यापि दोषीकरणं विवादकृतमेव। मृदवं मर्दनं। मृत्परपक्षमर्दनेन स्वपक्षमवति रक्षतीति।

अभिनवः

मृदुः—श्रुतिजातिः

इयं मन्दा, रतिका, क्ष्मा, प्रीतिः, इति चतसृषु श्रुतिषु वर्तते।

मृल्लक्षणम्

इष्टकाकीशसाङ्गारशर्कराप्रस्तरादिभिः।
दोषैर्हीना मृदो ग्राह्या मृदङ्गानां तु सिद्धये॥

मर्दयेत्सलिलेनाथ भूयो भूयस्तथा मुहुः।
एभिश्चैते श्लक्ष्णमृद्भिः मृदङ्गान्कारयेद्बुधः॥

शुष्ट्वा तु द्विगुरप्येवं तया श्वेतातपे तथा।
पाचयेच्च करीषाग्नौ सुपक्वांश्चोद्धरेत्तथा॥

नान्यः

मेखला—श्रोणीभूषणम्

अष्टयष्टियुतायष्टिः लता।

—हस्तः

मेखलावत्परिभ्रान्तं मेखलेति प्रकीर्तितम्।

उमा

मेघः—रागः

मेघरागो मन्द्रहीनो ग्रहांशन्यासधैवतः।

हम्मीरः

प्रसक्तो धैवत्याः स्वरपरिकरैः पूरितवपुः
परित्यक्तो मन्द्रध्वनिभिरपि शेषस्वसमः।
सदा धांशन्यासग्रहणसहितस्तारपदवी-
स्फुरत्षड्जो मेघो गुरुभिरिह रागो निगदितः॥

नान्यः

पूर्णमन्द्रेण रहितो न्यासांशग्रहधैवतः।
षड्जतारस्स्वरसमो मेघरागो निगद्यते॥

मतङ्गः

वीरे धांशग्रहन्यासः षड्जधैवतिकोद्भवः।
गेयो घनागमे मेघरागोऽयं मन्द्रहीनकः॥

नारायणः

मेघः पूर्णो धत्रयस्त्याद्युत्तरायतमूर्छनः
विकृतो धैवतो ज्ञेयः शृङ्गाररसपूरकः॥

दामोदरः

—ग्रामरागः

ग्रहांशन्यासषड्जः स्यात् षड्जधैवतिकोद्भवः।
षड्जतारः समशेषस्वरस्यान्मेघरागकः॥

भट्टमाधवः

—मेलरागः

अयं मल्लार इत्यप्युच्यते।

अहोबिलः

मल्लारशब्दे द्रष्टव्यम्।

मेघतरङ्गिणी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि स.
(अव) स ध प म रि ग रि स.

मल्ल

गौडी भिन्नमतङ्गस्य षड्जोत्था धैवतांशभाक्।
त्रवणोद्भतभाषाया विभाषा रिपवर्जिता॥

मेघनादस्स एवोक्तः प्रार्थनायां नियुज्यते।

जगदेकः

भाषाण्याख्यायामिदं त्रावणीलक्षणमित्युक्तम्। प्रार्थनाया नायिकानायकयोरित्यूह्यम्।

मेघनादः—मेलरागः

ऋणायुक्तः कोमलेन मेघनादस्तु षाडवः।
सस्वरादिस्वरारब्धो मवर्ज्योऽपि रिगांशकः॥

प्रातर्गेयः अहोबिलः

मेघमाला—चतुर्विंशत्यक्षरवृत्तम्

ननरररररराः। भरतः

मेघरञ्जनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मल्ल

मेघरञ्जनीरागध्यानम्

विद्युल्लताङ्गीं विबुधेन्द्रपूजासन्धानहस्तार्पितपुष्पमालाम्।
नीलांबराडम्बरसन्नितम्बिनीं भजामि नित्यं घनमेघरञ्जनीम्॥

रागसागरः

मेघरञ्जिका—रागः

अयं रागः कर्णाटबङ्गालपञ्चविकानामभ्यां प्रपञ्चितमन्यत्र ।

जगदेकः

मेघरञ्जी—हस्तः

मेघरञ्ज्यां ताम्रचूडः । शृङ्गारः

मेघरञ्जी—(त्रावणी) रागः

नाटीलक्षणसंयुक्ता स्वस्थाने च प्रकम्पिता ।
मेघरञ्जीति विख्याता त्रावणी कथिता बुधैः ॥

सोमेश्वरः

मेघरञ्जीरागध्यानम्

श्रुतौ दधाना नवचकर्णिकारं
कटिस्फुरत्केसरपुष्पकाञ्चिः ।
अध्यापयन्ती स्वकरस्थशारीं
श्रीरामरामेति च मेघरञ्जी ॥

संगीतसरणिः

मेघरागः

रागाङ्गो मेघरागस्स्यात् धैवतैः परिपूरितः ।

मदनः

मेघरागध्यानम्

पर्यङ्के प्रियया सार्धमासीनश्चोपवीणयन् ।
पीताम्बरसुभूषाढ्यो मेघरागो घनादितः ॥

अयं संपूर्णः । संगीतसरणिः

नीलोत्पलाभवपुरिन्दुसमानचेलः
पीताम्बरस्तृषितचातकयाच्यमानः ।
पीयूषमन्दहसितो घनमध्यवर्ती
वीरेषु राजति युवा किल मेघरागः ॥

दामोदरः

मेघवराली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स नि ध नि प म रि म ग रि ग स .

मल

मेघावरणः—देशीतालः

मेघावरणताले तु नवद्रुतगुरुप्लुतौ ।

पाठोऽस्पष्टः— लक्ष्मणः

मेचकभौली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मल

मेचकल्याणी—मेलकर्ता रागः

स रि ग ० ० म प ० ध ० नि स

मल

मेदिनी—प्रबन्धाङ्गम्

षडङ्गयुक्ता खलु मेदिनी स्यात् । रघुनाथः

इयं श्रुतिरिति षडङ्गतयान्यैरुच्यते ।

मेधा—प्राकृते मालावृत्तम्

चतुर्मात्रिकाः पञ्च यः ।

विरहाङ्कः

मेरुकृतिः—क्रियाङ्गरागः

षड्जांशग्रहणन्यासा धैवतर्षभवर्जिता ।
शुद्धभैरवजा धीरैर्वीरैर्मेरुकृतिः स्मृता ॥

कुम्भः

मेरुनन्दनः—मेलरागः (नासिकाभूषणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि ध स .
(अव) स नि ध म रि ग म रि स .

मल

मेलः

मेलज्ञानं विना मेलजन्यं ज्ञातुं न शक्यते ।
तस्मात्तन्मेलबोधार्थं तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥

षड्ज आद्यस्तदुपरि चत्वारः क्रमशः स्वराः ।
ऋषभाख्यानकाश्चापि गान्धाराख्यानकाश्च ते ॥

आद्यस्तत्र न गान्धारः चतुर्थऋषभो न हि ।
ऋषभावपि गान्धारौ द्वितीयकतृतीयकौ ॥

प्रथमादित्रयं यत्र भवेदृषभसंज्ञिकम् ।
द्वितीयादित्रयं चात्र भवेद्गान्धारसंज्ञितम् ॥

नन्वेवं षड्जोपरि विद्यमानेषु चतुर्षु स्वरेषु प्रथमः ऋषभ एव न गान्धारः । चतुर्थस्तु न गान्धारः । न ऋषभः । मध्यगतौ द्वावृषभौ गान्धारावपि भवतः—इति यदुक्तं—तन्न सङ्गच्छेत् । प्रथमस्यर्षभत्वसंभवेऽपि चतुर्थस्य गान्धारत्वसंभवेऽपि मध्यगतयोः द्वयोः स्वरयोः ऋषभत्वगान्धारत्वे विरुद्धधर्मौ एकैकस्य न संभवतः । विरुद्धधर्मयोः एकत्र समावेशायोगात्—इति ।

अत्रोच्यते—सत्यं, यद्यपि निरपेक्षयोः विरुद्धयोः धर्मयोरेकत्र समावेशायोगः, तथापि विरुद्धयोरपि सापेक्षयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशस्सङ्गच्छत एव । एकमातृप्रसूतानां चतुर्णां भ्रातॄणां मध्यमगतयोर्द्वयोः ज्येष्ठकनिष्ठापेक्षया ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वविरुद्धधर्मा-विति न दोषः । अत्र एषु चतुर्षु स्वरेषु मुखरि—श्रीरागनाटाख्य-लक्ष्यानुरोधेन प्रथमद्वितीयौ वा शुद्धर्षभगान्धारौ द्वितीयतृतीयौ वा पञ्चश्रुत्यृषभसाधारणगान्धारौ तृतीयचतुर्थौ वा षट्छ्रुत्यृष-भान्तरगान्धारौ ऋषभगान्धारावन्यतरौ नियमेन सङ्ग्राह्यौ । तत्रर्ष-भः पूर्वभावी । गान्धारस्तदनन्तरभाव्येव । एवमुक्ताः शुद्धर्ष-भादयः अन्तरगान्धारान्ताश्चत्वारः स्वराः । वीणायां मेरोः पुरस्ताच्छतसृषु सारिकासु स्पष्टमुपलभ्यन्ते । तत ऊर्ध्वं पञ्चमे पर्वणि शुद्धमध्यमः । षष्ठे पर्वणि जायमानः स्वरः च्युतपञ्चम-मध्यम इति स्वरमेलकलानिधिकारः । च्युतषड्जच्युतमध्यमयोः निषादत्वगान्धारत्वव्यवहारबलाच्च्युतषड्जनिषादच्युतमध्यम-गान्धारसंज्ञाकरणवदस्यापि च्युतपञ्चममध्यमसंज्ञां कृतवान् । चतुर्दण्डीप्रकाशिकाकारस्तु एवं लक्ष्यज्ञव्यवहारानुरोधेन वरा-लीमध्यमसंज्ञयैव व्यवहृतवान् । अस्माकं तु मध्यमग्रामविभा-जकपञ्चमस्वोपान्तश्रुतिस्थस्यैव षड्जग्रामे शास्त्रे विकृतत्वकथ-नाच्छास्त्रानुरोधेन विकृतपञ्चममध्यम इति व्यवहर्तुमुचितमिति भाति । मध्यमग्रामजन्यरागेषु मध्यमादितोडिप्रभृतिषु तादृश-पञ्चमप्रयोगादर्शनात् षड्जग्राम एव मध्यमादिप्रभृतिलक्ष्येषु स्वचतुर्थश्रुतिस्थितपञ्चमस्यैव प्रयोगदर्शनाच्च विकृतपञ्चममध्य-मेन सह शुद्धपञ्चमस्य कचिल्लक्ष्ये प्रयोगदर्शनात् विकृतपञ्चम-मध्यम इत्येव व्यवहर्तुमुचितः । एवं विकृतपञ्चममध्यमे सिद्धे अनयोः शुद्धमध्यमविकृतपञ्चममध्यमयोरन्यतरो नियमेन सङ्ग्राह्यः । ततःसप्तमे पर्वणि शुद्धपञ्चमो निष्पद्यते । अयमेकः सङ्ग्राह्यः

> षड्जस्वरस्य पुरतः चत्वारः स्युः स्वरा यथा ।
> पञ्चमस्यापि पुरतः चत्वारः स्युः स्वरास्तथा ॥
> धैवताख्या निषादाख्याः प्रथमाद्यास्तु धैवताः ।
> द्वितीयाद्या निषादाः स्युः मुखार्यादिषु तु त्रिषु ॥
> रागेष्वथ धनी शुद्धौ द्वितीयौ तु धनी इमौ ।
> पञ्चश्रुतिर्धैवतस्य कैशिक्याख्यनिषादकः ॥
> तृतीये षट्छ्रुतिस्थस्य काकल्याख्यनिषादकः ।
> त्रिष्वेषु युगलेष्वन्यतरस्सङ्ग्राह्यमीरितम् ॥
> स्वरेषु द्वादशस्वेषु तत्तद्रागोपयोगतः ।
> तत्तत्स्वरसमूहात्मा मेल इत्येवमीरितः ॥
> विशेषसंज्ञया सम्यक् संज्ञिता ये स्वराः पुरा ।
> त एतेप्यत्र विज्ञेयाः तद्विशेषपुरस्सरम् ॥

तुलजः

रामामात्येन विंशतिमेलाः कल्पिताः । तत्र ऋषभस्य धैवत-स्य च शुद्धपञ्चश्रुतिषट्श्रुतीति त्रीणि स्थानानि, गान्धारस्यशुद्ध-साधारणान्तरच्युतमध्यमसंज्ञानि चत्वारि स्थानानि, मध्यमस्य शुद्धच्युतपञ्चमभेदेन द्वे स्थाने, पञ्चमस्य शुद्धमित्येकमेव स्थानं निषादस्य शुद्धकैशिकीकाकलीच्युतषड्जेति स्थानचतुष्टयं, षड्ज-स्यैकमवस्थानं कल्पयित्वा शुद्धविकृतस्वरान् वीणायां स्थापि-तवान् । विंशतिमेलजन्याः षष्ठ्यधिक रागा लक्षिताः । तेषां लक्षणे प्राचीनरागलक्षणेष्विव ग्रहांशन्यासगानवेलाः स्वरलोपादि-विषयाः मुख्यरागाणां दत्ताः ।

रामामात्यः राजसभाविनोदेषूपयुक्तान् रागानेव गृहीत्वा श्रुतिस्वरसामान्यगुणान् विंशतिमेलेषु विभाजितान् प्रकटीचकार । तेषु मेलेष्वपि पौनरुक्त्यादि दोषास्सन्तीति वेङ्कटमखिप्रभृतय ऊचुः । यथा—सारङ्गनाटकेदारगौलयोः एकैव स्वरस्थापना समपाः शुद्धाः । रिधौ पञ्चश्रुतिकौ । गान्धारनिषादौ च्युतमध्य-मच्युतषड्जौ । सामान्योऽयं विन्यासः । द्वौ रागावप्येकमेले वर्तेते । रघुनाथस्तु सारङ्गनाटस्थाने काम्भोजीमुक्त्वा केदारगौल-काम्भोजीरागयोः समानलक्ष्म पठितवान् । उभयोरपि रागयोः रघुनाथानुसारि लक्षणं यथा—समपाः शुद्धाः रिधौ पञ्चश्रुतिकौ गान्धारोऽन्तरः । निषादः काकलिः । द्वायोर्मेलयोः समानलक्ष्म दोष इति वेङ्कटमख्याह

द्वितीयो दोषः । जन्यरागाणां भैरवीशङ्कराभरणगौलीरागाः श्रीरागमेललक्षिता रामामात्येनेति वदता वेङ्कटमखिना ते मेलान्तरेषु विन्यस्ताः । अपरो दोषः । नादरामक्रियामेले रामामात्येन साधारणगान्धार उक्तः । तदन्तरगान्धार एवेति वेङ्कटमखी । हेज्जुज्जिमेले रामामात्येन काकलिनिषाद उक्तः । शुद्धनिषाद एव गायकैः प्रयुक्त इति वेङ्कटमखी । रामामात्येन काम्भोजीमेले काकलिनिषाद उक्तः । तत्र कैशिक एवेति वेङ्कट-मखी । वीणारहस्यकारादिभिः काम्भोजीरागलक्षणे काकलि-निषाद एवोक्तः । रघुनाथवेङ्कटमखितुलजाः काम्भोजरागे कैशिकीनिषादमेवावदन् । सङ्गहचिन्तामणौ सङ्गीतसम्प्रदाय-प्रदर्शिन्यां च काकलिनिषाद एवोक्तः । केदारगौलसारङ्गनाटयोः लक्षणसामान्यविषये आन्ध्रभाषायां रागतालचिन्तामणौ तयोः श्रुतिस्वरविन्यासे सादृश्यं यद्यप्यस्ति, स्वरलोपग्रहांशन्यास-बहुत्वाल्पत्वविषयेषु सर्वथा तौ भिन्नावेवेत्युक्तम् । अपि च विंशतिमेलेषु पञ्चदशैव ग्राह्याः, शिष्टाः पञ्चमेलाः कारणान्तरेण सामान्यतः कल्पिता इति तत्रैवोक्तम् ।

मेलरागक्रमः—(विठ्ठलोक्तः)

विठ्ठलस्य सङ्गीतरत्नाकरनाम्नि ग्रन्थे एकदेशभागो लब्धः। तत्रापि ग्रन्थपाता बहवो दृश्यन्ते। लब्धपत्रेषु शुद्धमेलवीणा त्रिविधा लक्षिता। मध्यमेलवीणा एकभेदा च। अनन्तरं मेलसंख्या गणिता। तत्र विकृतस्वराणां संयोगान्नवतिमेलास्संभवन्ति। यथा—शुद्धानां भेदः एकः। स्वराणां द्विविकारे जाते सति रुद्रभेदाः त्रयाणां विकारे जाते पञ्चत्रिंशत्। त्रिविकारे द्वात्रिंशत्। चतुर्विकारे दशप्रभेदाः। पञ्चस्वराणां विकृतानामेको भेदः। आहत्य नवतिभेदा मेला इति कथ्यन्ते। तेष्वेकोनत्रिंशतिमेलाः प्रधानतमाः। यथाह—

मेलेषु सर्वेष्विह वर्णितेषु प्रख्यातरागोद्भवनैकहेतून्।
मेलानिदानीं कतिचिद्गृणामः पूर्वोक्तलक्ष्मान्वितवीणिकायाम्।
कृताद्यमेलस्तु मुखारिकायास्ततो भवेन्मालवगौडमेलः॥
श्रीरागमेलस्तदनन्तरं स्यात् स्याच्छुद्धनट्टाह्वयकस्य मेलः।
देशाक्षिकाया अपि मेलकः स्यात्कर्णाटगौडस्य भवेत्समेलः।
केदारगौलस्य भवेत्तु मेलो हेज्जुज्जिमेलोऽपि हमीरमेलः।
कामोदरागाभिधकस्य मेलः ततस्तु तोड्याह्वयरागमेलः।
आभीरिकारागगतश्च मेलो मेलो भवेच्छुद्धवराटिकाख्यः।
स्याच्छुद्धरामक्रियमिधस्स मेलो देवक्रियायाश्च भवेत्तु मेलः।
सारङ्गमेलस्तदनन्तरं स्यात्कल्याणमेलोऽपि ततःपरं तु।
हिन्दोलरागस्य भवेत्तु मेलो स्यान्नादरामक्रयमिधस्य मेलः।
इतीरितास्ते नवचन्द्रसंख्या एवं परांस्तान्कलयन्तु तद्ज्ञाः॥

अस्मिन्ग्रन्थे काकलिनिषादस्य लघुषड्ज इति अन्तरगान्धारस्य लघुमध्यम इति च नाम विहितम्। रसकौमुद्यां विठलः श्रीकण्ठेन स्मृत इति हेतोः विठलः श्रीकण्ठात्प्राचीनः।

मेलः—(नृत्ते)

मृदङ्गपाटजं गानं करटाश्रुतितन्त्रिकम्।
घनं पात्रनटैर्युक्तं मेलमित्यभिधीयते॥

नन्दी

मलनहस्तः

सन्दंशो नाभिदेशे तु विस्तृतो मेलनाभिधः।
नाभिस्थाने त्वसौ हस्तो नाभिस्थलनिरूपणे।
वक्षस्स्थले त्वसौ हस्तो मनश्चाञ्चल्यदर्शने॥

विनायकः

मेलापकः—वाद्यप्रबन्धः

काहला करला टीपी कलितैर्वादनैस्सह।
धृतैकताली तालेन प्रारम्भे नर्तनस्य तु॥
कूटेनैकेन संबद्धो यदल्पो वाद्यखण्डकम्।
अभ्यस्यते चेद्हुडुक्कस्तथा मेलापको भवेत्॥
अस्यावसाने कर्तव्यः छण्डणो वाद्यवेदिभिः।
एतत्तु व्यवहारे स्वे तद्ज्ञा मेलावनींविदुः॥
तिरिकिन्त्यक्षरावृत्तिः टीपिरित्युच्यते बुधैः।

वेमः

करटा टीपीति। करटायाः टिरिकीति पाट उच्यते।

उदाहरणं रत्नाकरे द्रष्टव्यम्।

मेलापकः

प्रोक्तो मेलापकस्तद्ज्ञैरुद्राहध्रुवमेलनात्।

जगमल्लः

मेलापको द्विधैव स्यादुद्ग्राहध्रुवमेलनात्।
आभोगध्रुवयोश्चैव मेलनादपरो भवेत्॥

हरिपालः

—वाद्यप्रबन्धः

एकावल्यां द्रुते माने नर्तनारम्भगोचरे।
समं च करटाटीपिकाहलावादने सति॥
अभ्यस्तो वाद्यखण्डोऽल्पः कूटेनैकेन निर्मितः।
तद्धीमिति छण्डणान्तः स्मृतो मेलापको बुधैः॥
विद्यावन्तः स्वसमये प्राहुर्मेलापनीमिमाम्।
वर्णानां ठिरिकीत्येषामावृत्तिष्टीपिरुच्यते॥

शार्ङ्गः

मेषः—हस्तः

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठादिश्लिष्टाश्चापि प्रसारिताः।
वक्रे कनिष्ठातर्जन्यौ मेषहस्त इतीरितः॥
अधोमुखः पार्श्वभागे मेषार्थे विनियुज्यते।
अग्नेर्वाहनभावे च भावशास्त्रानुसारतः॥

विनायकः

मेषः

गान्धारो मेषपर्यायशब्दैरुच्यते।

मेषहस्तः

करो ह्यजामुखाभिख्यो मेषराशौ प्रयुज्यते।
काङ्गूलश्चापि विज्ञेयो मेषराशौ गुरोर्मते॥

मल्लारः

मैत्रा—श्रुतिः

मध्यमस्य चतुर्थी श्रुतिः।

जगदेकः

मैनवी—गतिः

कूपान्तर्गतमीनस्य निश्रान्तिरहिता गतिः।
यथा तथैव नटति सा गतिर्मैनवी मता॥

देवेन्द्रः

मोक्षदः तानः

मध्यमग्रामे गनिहीनौडुवः।
म रि स ध प

कुम्भः

मोक्षदेवः

सङ्गीतसारकलिकाकारः। भीमदेवस्य पुत्रः। भीमदेवनाम्नो राज्ञो मन्त्री। स्वर्णकारकुलजः। गणितलीलावत्याः व्याख्याता। मोक्षदेवशब्दः भाषारीत्या मोखदेव इति पामरैरुक्तम्। औत्तरीयग्रन्थमातृकासु षकार खकारयोः विनिमयः असकृद्दृश्यते तस्मान्मोक्षदेवः कैश्चिन्मोषदेव इति पठितः। स्वर्णकारकुलजत्वात् मोषकार इति नाम साध्वति केनचिदुक्तम्। दूषणमेव तथाभिधानम्। अयं श्रीमालवंशीयाचार्य इति ग्रन्थान्ते उक्तत्वाज्जैन इत्यपि मन्यते। कालः क्रै. प. 1300।

मोचकम्—कर्णशष्कुल्या मध्यच्छिद्रे कृतं कर्णभूषणम्।

मोटकम्—एकादशाक्षरच्छन्दः

अद्यौ द्वौ पञ्चमं चैवाप्यष्टमं नैधनं तथा।
गुरूण्यैकादशे पादे यत्र तन्मोटकं यथा॥

(**छ. म्**) श्रुत्वा घनगुर्जितमद्रितटे। तजजलगाः।

भरतः

मोट्टायितम्

मोट्टायितं प्रियकथादृष्ट्यादौ तन्मयात्मता।
दयितस्य कथारम्भे साङ्गभङ्गविजृम्भणम्।
कर्णकण्डूयनं स्त्रीणां मोट्टायितमुदीरितम्॥

पद्मश्रीः

—**अनुभावः**

इष्टजनकथायां तद्भावभावनोत्थितो विकारो मोट्टायितम्।

भोजः

इष्टजनस्य कथायां लीलाहेलादिदर्शने चापि।
तद्भावभावनकृतमुक्तं मोट्टायितं नाम॥

भरतः

प्रियतमकथाश्रवणावर्जितकर्णया यद्भङ्क्त्वाङ्गानि विजृम्भितं तन्मोट्टायितम्।

सागरः

मोटितम्—देशीमण्डलम्

प्रपदाभ्यां भुवि स्थित्वा जानुयुग्मेन संस्पृशेत्।
क्रमाद्भूतलमेकैकं त्रिपताककरद्वयम्।
कृत्वा तन्मोटितं नाम मण्डलं कथितं बुधैः॥

नाट्यदर्पणे

—**स्थानकम्**

ऊर्ध्वाङ्गुलितलः पादः कुञ्चितान्यसमुत्थितः।
ऊरोः कुञ्चितपार्श्वस्य पुरतः कर्कटः करः।
यत्र तन्मोटिताभिख्यं कामावस्थासु कीर्तितम्॥

ज्यायनः

मोटितोत्प्लवनम्

पर्यायपार्श्वोत्प्लवनं कर्तरीवत्तु मोटितम्।
त्रिपताकाख्यकरयोः कृत्वा शश्वत्प्रकाशनात्॥

नाट्यदर्पणे

मोहः—चित्ताभिनयः

आपद्भीतिवियोगाद्यैः मोहश्चित्तस्य मूढता।
विक्रियास्तत्र विज्ञेया इन्द्रियाणां तु शून्यता॥
निश्चेष्टिताङ्गभ्रमणपतनाद्घूर्णनादयः।
पुरोभागे कर्तरी तु चलिता तु वियोगके॥
पुरोभागे पताकौ द्वौ मिलितौ चापदि स्मृतौ।
मुखस्थाने पताकस्तु बद्धश्चेद्भयदर्शने॥

विनायकः

—**व्यभिचारिभावः**

दैवोपघातव्यसनाभिघातव्याधिभयावेगपूर्ववैरानुस्मरणादयो विभावाः। तस्य निश्चैतन्यभ्रमणपतनाघूर्णनादर्शनादयोऽनु-

आदिशब्देन तीव्रवेदनाशक्यप्रतीकारचौरराजाहिव्याघ्राद्याक्रमणदेशविप्लवाग्न्युदकाद्युपघातवैरिदर्शनश्रवणादयो गृह्यन्ते।

मोहश्चित्तस्य शून्यत्वं।

शारदातनयः

मोहे विचित्रिता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः।

अलराजः

मोहः

मोहो नाम दैवोपघातव्यसनाभिघातभयादावेगपूर्ववैरानुस्मरणादिभिर्विभावैस्समुत्पद्यते। तस्य निश्चैतन्यभ्रमेण पतनाघूर्णनदर्शनादिभिरभिनयः प्रयोक्तव्यः।

भवत्यपि च—

अस्थाने तस्करान् दृष्ट्वा त्रासेनैव पृथग्विधः।
तत्प्रतीकारशून्यस्य मोहः समुपजायते॥

भरतः

मोहनं—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग प ध स.
(अव) स ध प रि ग प ग रि स.

मञ्ज

मोहनः—मेलरागः (काम्भोजीमेलजोऽय रागः)

मोहने वर्जयेन्मध्यनिषादावपि केवलम्।

परमेश्वरः

मोहनकल्याणी—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ग ० ० प ० ध ० ० स.
(अव) स ० ० ध ० प म ० ग ० रि ० स.

माहनारागध्यानम्

परिगलितशिखाग्रां पारिजातप्रसून-
स्रगविरलभुजान्तां श्यामलां श्वेतचेलाम्।
चिकुरविचिकिलाग्रव्याप्तलीलां सुशीलां
मुकुरसहितहस्तां मोहनां चिन्तयामि॥

रागसागरः

मोहनकल्याणी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

मोहनचन्द्रिका—मेलरागः (रागवर्धनीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

मौञ्जीवसन्तः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि म ग स.

मञ्ज

मौढ्यम्—शिल्पकाङ्गम्

मौढ्यं स्रगियमित्यादि यदजेन विभाषितम्।
(अजेन रघुवंशे)

शारदातनयः

स्त्रीस्वभावविशेषो मौढ्यम्। यथा— चैत्रावलस्यङ्के अम्भो इत्यादि।

सागरः

रत्नावलीप्रथमाङ्कस्य चैत्रावलयङ्क इति नाम।

मौतधन्याशी—मेलरागः (हनुमत्तो मेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि प.
(अव) स नि ध प नि प म ग म ग रि स.

मञ्ज

मौर्धावी—श्रुतिः

धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः। अत्र मते धैवतो द्विश्रुतिः।

मौग्ध्यम्—अङ्गविकारः (चेष्टा)

मौग्ध्यं बाल्यव्यपगमाद्यद्विसदृशं वचनम्।
लोके यस्य चारिमेति व्यवहारः॥

सागरः

मुक्ताफलं तरोः कस्येत्यादि यत्कृत्रिमं वचः।
वल्लभानां पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं वदन्त तद्बुधाः॥

पद्मश्रीः

बाल्ये गते वचोभङ्गी रामाणां कान्तसन्निधौ।
चारिमोक्तिमयं यत्तु तन्मौग्ध्यं परिकीर्तितम्॥

कुम्भः

आचार्यस्तु स्त्रीणां स्वभावमेव मौग्ध्यं मन्यते।

मौलतानधन्यासी—मेलरागः

(आ) स ० ० ग ० म ० प ० ध नि ० स.
(अव) स ० नि ध ० प ० म ० ग ० रि स.

मेललक्षणे

मौलिरेचितकम्—चालकः

एकः करः कटीदेशे विलुठन्विनिवेशितः।
करोऽपरः पुरोनीतः तथैव चलदङ्गुलिः।
प्रापितो मौलिभागं चेन्मौलिरेचितकं भवेत्॥

वेमः

य

यक्षक्रिया—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत

यक्षरात्रिः—
दीपोत्सवो यक्षरात्रिः। भोजः

यक्षशीला—स्त्री
स्वप्नप्रस्वेदनाङ्गी च स्थिरशय्यासनप्रिया।
मेधाविनी विभक्ताङ्गी मद्यगन्धामिषप्रिया॥

बुधुस्वामी

चिरदृष्टेषु हर्षं च कृतज्ञत्वादुपैति या।
अदीर्घशायिनी चैव ज्ञेया यक्षान्वयाङ्गना॥

भरतः

यजनी—श्रुतिः
मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः। अनूपः

यज्ञसेनः—देशीतालः
यज्ञसेनो यजनगो।
। ऽ ऽ । ऽ ।।। । ऽ लक्ष्मण

यतिः—तालप्राणः
लयप्रवृत्तिनियमा यतिरित्यभिधीयते।
समा स्रोतोवहा चान्या गोपुच्छा त्रिविधा च सा॥

अच्युतरायः

स्रोतोवहा च गोपुच्छा समा च यवमध्यगा।
वेदिमध्या च विषमा षड्विधा यतिरुच्यते॥

चतुरसभाविलासः

खड्गयतिः, नागयतिः, छत्रयतिः, परशुयतिः, इत्यादयः कल्पनाख्याः। तस्माद्यतित्रयमेव साध्विति रत्नाकरकार आह।

अच्युतरायः

लयप्रवृत्तिनियमा यतिरित्युच्यते बुधैः।
समा स्रोतोवहा चान्या गोपुच्छा त्रिविधा च सा॥

अयमर्थः। चित्रमार्गे क्रियानन्तरविश्रान्तिः द्रुतलयः। वार्तिके क्रियाविरतिः मध्यलयः। दक्षिणे तथैव विलम्बितः। लयानां प्रवर्तयित्री यतिः। त्रैविध्यमादिमध्यावसानेषु कृशत्वपुष्टिरूपेण संभवति। आदिमध्यावसानेषु लयो यत्समानेन प्रवर्तयति चित्रादिमार्गेषु सा समायतिः। प्रारम्भेऽधिकः। क्रमेण कृशश्चेत्सा स्रोतोवहा। प्रारम्भे कृशः क्रमेण पुष्टश्चेत्सा गोपुच्छा।

चतुरसभाविलासकार आह—
स्रोतोवहा च गोपुच्छा समा च यवमध्यगा।
वेदिमध्या च विषमा षड्विधा यतिरुच्यते॥ इति।

यवमध्याया मृदङ्गयतिरिति नामान्तरम्। वेदिमध्यायाः पिपीलिकायतिरिति। अल्पाङ्गयोर्मध्ये अधिकाङ्गस्य वर्तनं यवमध्या। अधिकाङ्गयोर्मध्येऽल्पाङ्गस्थितिर्वेदिमध्या। इत्थमनिर्धार्या विषमा। विभागोयमसमञ्जसः। अन्यैरपि खड्गयतिः, नागयतिः, शक्तिच्छत्रयतिः, परशुयतिः इत्यादयः कल्पिताः। तेषां कल्पनागौरवात् सूक्ष्मदृग्भिर्निरासः क्रियते।

अच्युतः

—देशीतालः
यतिताले द्रुतं लघुः। ०। मदनः

—वाद्यप्रबन्धः
काभ्यांचित्कूटवर्णाभ्यां रचितोऽत्यन्तकोमलः।
एकरूपाक्षरस्तालच्छन्दोभिव्यञ्जनोज्ज्वलः॥

यो वाद्यते वाद्यखण्डो विरामैर्बहुभिर्मुहुः।
यतिर्जेका च सा तज्ज्ञैर्वाद्या मण्ठादितालगे॥

आदौ वाद्यप्रबन्धस्य कस्याप्यङ्गतया यदा।
तद्विदो वादयन्त्येतां वदन्त्युटवणं तदा।
पाटनां रचनां केचिदत्र नेच्छन्ति सूरयः॥

शार्ङ्गः

तालच्छन्दप्रबन्धो यो विरामो वा निरन्तरः।
यतिर्निगद्यते सा तु प्रबन्धे वाद्यकर्तृभिः॥

सोमेश्वरः

तालच्छन्दोऽभिरामे यो विरामः श्रुतिसौख्यदः
वाद्यते पाटरहितः सा यतिः परिकीर्तिता॥

सोमराजः

यो वाद्यखण्डः केनापि पाटाक्षरयुगेन च।
रचितोऽत्यन्तरुचिरस्तालश्छन्दस्समन्वितः॥

एकरूपाक्षरमितैर्विरामैर्बहुभिर्मुहुः।
वाद्यते सा यतिः प्रोक्ता सैव झङ्केति कथ्यते॥

वेमः

श्रीकण्ठेन पाटाक्षरस्थाने 'कूटवर्णैर्हैयरूपैरचितोऽथ मनोहरः' इत्युक्तम्।

प्रबन्धान्ते च टेङ्कारः प्रायेण विनियुज्यते ।
सघट्टिताक्षरस्तालच्छन्दोभिर्व्यक्तिकारकः ॥

रचितः कटवर्णाभ्यां काभ्यांचित्सौकुमार्यवान् ।
मुहुर्भूरिविरामैर्यो वाद्यते वाद्यखण्डकः ॥

सा यतिः प्रोच्यते प्राज्ञैः वाद्या मण्ठादिसालगे ।
आदौ वाद्यप्रबन्धः स्यात्तस्याऽथ गतयो यथा ॥

तद्विदो वादयन्त्येनां वदन्त्युद्वणं तदा ।

यथा—

गद्दगाथां गकथों टेंग द्रगधों गकथों टें-

इच्छन्ति केचिदाचार्याः यतिं पाटविवर्जिताम् ॥

मोक्षदेवः

पाटरहितत्वं केचिदाचार्यैस्सोमराजादिभिरुक्तम् । **यतिभेदेषु कलिवटी** पिल्लमूरु कैमुरु कलासक इत्यादयः पाटाक्षरभेदेनान्त-र्भूता इति श्रीकण्ठेनोक्तम् ।

यतिका—मूर्छना

सुभद्रग्रामे सप्तमी मूर्छना।

ज्ञातव्या यतिका नाम मूर्छना यतिवल्लभा ।
निषादस्य प्रमूर्छत्वादन्त्यग्रामे तु सा भवेत् ॥

वादिमत्तः

अन्त्यग्रामः—सुभद्रग्रामः । रञ्जनी नामान्तरं नारदशिक्षायामियं पितृप्रिया । पण्डितमण्डली

यातनृत्तम्

हरवक्त्रोद्भवैः पाटैः कूटैरत्यन्तकोमलैः ।
अष्टताल्यैकताल्या वा विरामैर्भूरिभिर्मुहुः ॥

यो मतो वाद्यखण्डो वा वाद्यभेदयतिः स्मृता ।
कूटाक्षरैः क्रमेण स्याद्यातः पादयोः समः ।
पार्श्वाङ्गुला मूलपार्ष्णिचरणाग्रेण च क्रमात् ।

अष्टतालीत्यद्रुताली विवक्षिता ।

वेदः

कूटाक्षराभ्यां कैश्चिद्भयां निर्मितोऽत्यन्तकोमलः ।
वाद्यते वाद्यखण्डो यो विरामैर्भूरिभिर्मुहुः ।
यतिरेषा तया वृत्तं चतुर्दिक्षु मनोरमम् ॥

दामोदरः

यतिप्रौढः—देशीतालः

यतिप्रौढे द्रुताश्चन्द्रद्वयं बिन्दुद्वयं पुनः ।
चन्द्रत्रयं स्वत्रयं च यथा चन्द्रत्रयं पुनः ॥
ooo‿‿ oo‿‿‿ ooo ‿‿‿ लक्ष्मणः

यतिमङ्गलः—वर्णालङ्कारः

स्वरमाद्यं द्विरुच्चार्य तद्द्वितीयं सकृत्तथा ।
पुनश्चतुस्स्वरा यत्र कलाऽसौ यतिमङ्गलः ॥

यथा—ससरिसरिगमारिरिगरिगमप इत्यादि । ममगमगरिस । उभावपि मङ्गलौ बौद्धयौ ।

आरोही यतिमङ्गलः । अवरोही च । अस्य ध्रुवकतालानु-गतत्वेनालङ्कारत्वम् ।

सङ्गीतसरणिः

यतिलग्नः—देशीतालः

ताले तु यतिलग्नाख्ये लघुरेको द्रुतात्परः ।
०। वेमः

यतिशेखरः—देशीतालः

शेखरताले च द्रुतः शरद्वयं द्रुतौ ।
लघुद्रुतौ शरद्वन्द्वं वदन्ति च मनीषिणः ॥
०॥००।०॥ दामोदरः

यतिशेखरतालोडुपम्—देशीनृत्तम्

यतिशेखरतालस्योडुपं द्वादशकं भवेत् ।

वेदः

यतिसमम्—गानेन यतीनां समता पुष्करवाद्ये

समाः स्रोतोगता वापि गोपुच्छा वा यतिर्यथा ।
तथा भवेत्तु यद्वाद्यं तद्वै यतिसमं भवेत् ॥

भरतः

यथाक्षरः

मार्गताले परिभाषा । यथाक्षरत्वं नामाक्षरानतिक्रमात् । अक्षराणामनतिक्रमो यथाक्षरमित्यव्ययीभावः । यथाक्षरमस्तीति मत्वर्थीये अकारप्रत्यये कृते यथाक्षर इति भवति । स्वनामगत-गुरुलघ्वक्षरानतिवृत्त्या स्वरूपगुरुलघुमान् इति । चच्चत्पुटशब्दे छन्दश्शास्त्रप्रसिद्धगुरुलघुनिर्णये चच्चत्पुटस्य द्वौ गुरू एको लघुः एकः प्लुतश्च भवति । (प्लुतत्वं विशेषवचनात्), चाचपुटे एको

यदुकुलकाम्भोजी—मेलरागः (काम्भोजीमेलजोयं रागः)

ततो यदुकुले मेषगजावारोहणे त्यजेत् ।
गनिलोपः । परमेश्वरः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

यदृच्छायोगः—लक्षणम्

यदृच्छया भवेद्योगो यत्राभीष्टेन केनचित्।
अचिन्तितस्य धीमद्भिः यदृच्छायोग उच्यते ॥

भोजः

यथा—मालतीमाधवे त्वत्पादपङ्कजेति माधववाक्यम्। (५-२७)

यमकम्—अलङ्कारः

शब्दाभ्यासस्तु यमकं पादादिषु विकल्पितम्।
पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च।
समुद्गयमकंचैव विक्रान्तयमकं तथा।
यमकं चक्रवालं च सन्दष्टयमकं तथा ॥
पादादियमकं चैव तथाम्रेडितमेव च।
चतुर्व्यवसितं चैव मालायमकमेव च।
एतद्दशविधं ज्ञेय यमकं नाटकाश्रयम् ॥

भरतः

यमलः—वंशे फूत्कारदोषः

कुम्भः

यमलता—फूत्कारदोषः

यमल प्रतिफूत्कृतिः।

कुम्भः

यमलहस्तः—हौडुक्किकहस्तपाटः

स्फुटं वामेन सन्धार्य दक्षिणेन च पीडनम्।
क्रियते ताडनं यत्र स स्याद्यमलहस्तकः ॥

कुन्द कुन्द कुकुन्द ड्रेन्द्रः झेंहें झेंहें झेंहें।

वेमः

यमुनाकल्याणी—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ग ० म प ० ध ० नि स.

(अव) स नि ० ध ० प म ० ग ० ० रि स.

—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.

(अव) स ध प म प ग रि स.

मञ्ज

यमुनाकल्याणीरागध्यानम्

डोलानटनाञ्चत्पारां नारीकरभास्वद्धस्ताम्।
नीलायतराजच्चेलां ध्याये यमुनाकल्याणीम् ॥

रागसागरः

यमुनारागध्यानम्

शृङ्गारमातृकां मे मधुरिपुवामाङ्कवासिनीं सद्भूषां।
यमुनां रुचिजितयमुनां मनसि ध्यायामि सन्ततं मृदङ्गीम् ॥

रागसागरः

यमेशः—देशीतालः

यमेशो भयभूषितः।
ऽ।।।ऽऽ

लक्ष्मणः

यवनिका—नृत्यमण्डपे

अष्टारत्निकृतायामास्तदर्नेन तु विस्तृताः।
पुरो यवनिकाश्चित्रा सूची विज्ञानभङ्गिभिः।
तिस्रस्ततोऽधिका वा स्युर्यथावाद्यं यथारुचि ॥

जायनः

यशःशाली—देशीतालः

यशःशालिनि भोमयुक्।
ऽ।।ऽऽऽ

लक्ष्मणः

यशोमणिः—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स

(अव) स प म ग रि स.

मञ्ज

यागप्रिया—मेलकर्ता (रागः)

स ० ० रि ग म ० प ध नि ० ० स

मञ्ज

याच्ना—नाट्यालङ्कारः

रामं प्रति अनुमन्यस्वेति सीतावाक्यम्।

सागरः

याच्ना—(याच्ञा) लक्षणम्

आदौ यत्क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम्।
यत्र प्रियं पुनर्वाक्यं सा याच्ना परिकीर्तिता ॥

भरतः

प्रथमार्धेन हितं व्याख्यातम्। तेन प्रथमं यत्तदात्वे परुषमायत्यां च सत्फलं वस्तूच्यते। ततश्च प्रियम्। पुनश्शब्दात्ततो हितम्। पुनः प्रियमित्येवं प्रबोध्यस्य प्रबोधधिया याचनाद्याच्ना।

अभिनवः

यादवेन्द्रः—देशीताल:

यादवेन्द्रो यमौ जसा । (सौ
ऽऽऽऽऽ।ऽ।।।ऽ

लक्ष्मण:

यामिनीशिखरस्वस्तिकहस्तः

अधोमुखः पुरोभागे यामिनी सन्निवेशितः ।
तन्मुखे शिखरं बध्वा दर्शितो भावकोविदैः ॥

यामिनी शिखरस्वस्तिहस्त इत्यभिधीयते ।
पुरोभागे स्वयं हस्तो मूढरत्यां नियोजयेत् ॥

विनायकः

यामिनीस्वस्तिकहस्तः

अधोमुखायां यामिन्यां तदूर्ध्वं यामिनी स्थिता ।
यामिनीस्वस्तिको हस्तः प्रोच्यते भरतादिभिः ॥

अधोमुखः पुरोभागे बध्वा तु करसंयुगी ।
स्त्रीस्त्रीरतौ नियोक्तव्यो भरतागमवेदिभिः ॥

विनायकः

यामिनीहस्तः

मध्यमाङ्गुष्ठसंयोगे तर्जिनी वक्रिता यदि ।
शेषे प्रसारिते सोयं यामिनी नाम हस्तकः ॥

अधोमुखः पुरोभागे स्थितो मदनमन्दिरे ।
अङ्गारक्षेत्रभारे च यामिनीं संप्रयोजयेत् ॥

विनायकः

याष्टिकसंहिता

याष्टिकप्रोक्तोऽयं ग्रन्थः नाद्यापि लभ्यते। रामभक्तोऽयमिति हनूमतः सङ्गीतशास्त्रोपदेष्टेति च सङ्गीतसुधायां रघुनाथेनोक्तम्। अस्यास्संहितायाः बहवः श्लोकाः मतङ्गेन बृहद्देश्यामुदाहृताः। तस्मादयं प्राचीनः।

यि(इ)न्दुकौशिकः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध नि प ध म ग रि म ग स.

मञ्ज

युक्तिः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

सावधृदं वचो यत्र सा युक्तिरिति संज्ञिता ।

भरतपाठान्तरम्

प्ररोचनास्थाने भरतेन पठ्यते।

—नाट्यालङ्कारः

असूयया भाव्यस्यार्थस्य घटनावचनम्। यथा— वेण्यां 'अत एव अस्याः' इति दुर्योधनवाक्यम्। भानुमत्यङ्के।

सागरः

—मुखसन्ध्यङ्गम्

संप्रधारणमर्थानां युक्तिः ।

भरतः

अस्याः प्रयोजनं प्रकाश्यप्रकाशनम्। यथा—वेणीसंहारे प्रथमेऽङ्के सहदेवभीमयोस्संलापः

अभिनवः

युक्तिः कृत्यविचारणा। विचारणा गुणदोषविवेकतः कार्यपर्यालोचनम्। यथा-उदात्तराघवे किं लोभेनेति लक्ष्मणवाक्यम्। इयं च युक्तिः स्थानान्तरभाविन्यपि तापसवत्सराजे उपक्षेपपरिकरानन्तरं निबद्धा।

रामचन्द्रः

—लक्षणम्

साध्यते योऽर्थसम्बन्धो महद्भिस्समवायतः ।
परंपरानुकूल्येन सा युक्तिः परिकीर्तिता ॥

भरतः

यथा—लावण्यसिन्धुरित्यत्र महद्भिरुत्कृष्टैः नेत्रवदनादिभिः परस्परशोभात्मकानुकूल्योपलक्षितेन समवायेन एकविश्रान्त्या अर्थः संबन्ध्यमान उपपद्यमानोऽपूर्वतरङ्गिणीलक्षणः साधित इति योजनादियं युक्तिः। प्रतीयमानं रूपकमत्रेति चेत्किं ततः। शरीरं लक्षणमयमेवेत्युक्तमसकृत्।

अभिनवः

युक्तेः प्रत्येकलक्षणत्वविषये उपपत्तिशब्दे किञ्चिल्लिखितम्।

—शिल्पकाङ्गम्

योग्यतापादनं युक्तिरन्योन्यस्य पदार्थयोः ।
तुल्यशीलवयोरूपामित्यादौ तद्विलोक्यते ॥

शारदातनयः

युगसौगन्धं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मञ्ज

युग्महस्तः—हस्तपाटः

युग्महस्तस्तु रेफाभ्यां ऊर्ध्वघातद्वयात्पृथक् ।
द दां दां

वेमः

युग्मिनी—डेङ्कीप्रबन्धः
युग्मिनी वृत्तयुग्मेन निबद्धा परिगीयते

युद्धप्रवर्धिनी—मेलरागः (कान्तामणिमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

गर्वाभिमानचपलो भुजदर्पशाली
सङ्ग्रामसेवनपरो विजितारिवर्गः।
नानाप्रकारबलवीर्यमदान्धचक्षुः
ज्ञातव्य एष विबुधैरिह युद्धवीरः॥

भार्गवो रामभद्रश्च ससुग्रीववृकोदरः।
मारुतिप्रमुखाः प्रोक्ताः युद्धवीरा मनीषिभिः॥

रोमाञ्चस्मितपूर्वभाषणभुजद्वन्द्वावलोकक्षमा
सोत्साहारुणलोचनोग्रवचनप्रायः प्रतिज्ञा भवेत्।
भ्रूभङ्गाधरखण्डनैरभिनयः स्याद्युद्धवीरस्य तु॥

जगद्धरः

युवरलिका—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प म ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग म रि स.

मञ्ज

यूपः—देशीतालः
गपद्रुगपलु यूपे।
ऽऽ० ऽऽ।

मदनः

योगगान्धारी—मेलरागः (यागप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मञ्ज

योगचिन्तामणिः—मेलरागः (सेनावतीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

योगप्रदः—हस्तः
पताकावप्रसंयुक्तौ हस्तो योगप्रदो भवेत्।
अन्योन्यप्रीतिकरणे मेलनेऽपि विधीयते॥

विप्रदासः

योगभैरवी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प रि स.

मञ्ज

योगमतिः—मेलरागः (नाटकप्रियमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स ध प म रि ग रि स.

मञ्ज

यागलीला—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म प नि ध नि प ध स
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

योन्यन्तरी—पाठ्यभाषा
अथ योन्यन्तरी भाषा ग्राम्यारण्यपशूद्भवा।
नानाविहंगजा चैव नाट्यधर्मी प्रतिष्ठिता॥

भरतः

र

रक्तः—ध्वनिभेदः
वेणुवीणासमो नादो रक्तोऽसौ ध्वनिरिष्यते।

सोमेश्वरः।

—मुखरागः
रक्तः कोकनदच्छायः।
वीरे रौद्रे च करुणे मदादौ रक्त इष्यते।

सोमेश्वरः

रक्तः स्याल्लोहिते रौद्रे करुणे मध्यमे मदे।

वेमः

रक्तगान्धारी—जातिः
रक्तगान्धार्याः षड्जमध्यमपञ्चमगान्धारनिषादा ग्रहा अंशाश्च पञ्चस्वरपरस्तारः। न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः। ऋषभहीनं षाडवम्। रिधहीनमौडुवितम्। पूर्णावस्थायां ऋषभधैवतयोरल्पत्वम्। शेषाणां बाहुल्यम्। निषादस्यांशत्वादबहुत्वे प्राप्ते वचनाद्बहुत्वम्। धैवतस्यानंशत्वादल्पत्वे प्राप्ते वचनाद्बाहुल्यम्। षाडवे धैवतस्याल्पत्वम्। ऋषभस्य न कदाचिदपि। औडुविते सर्वेषामंशत्वान्न कस्याप्यल्पत्वम्। उक्तभङ्ग्या शेषाणां बाहुल्यम्। न्यासो गान्धार एव। अपन्यासस्तु मध्यमः। षड्जगान्धारयोस्तु सञ्चारः। दशविधलक्षणमस्या भवति। ऋषभादिर्मूर्छना।

करुणो रसः। तालः पञ्चपाणिः। एकद्विचतुष्कलेषु चित्रवार्तिकदक्षिणेषु मागधीसंभाविसपृथुला गीतयः।

मतङ्गः

गान्धारीपञ्चम्योः संभवाच्च रक्तगान्धारीति सूक्तम्।
षड्जर्षभगान्धारैर्निषादमध्यग्रहैरंशैः।
पञ्चममध्यमषड्जैश्चापन्यासैश्च मध्यमविकल्पात्॥

गान्धारोप्यभ्यासः षाडवमपि रिषभलोपतो यत्र।
रिधलोपादौडुवितं यस्याः स्यात्साहि रक्तगान्धारी॥

नान्यः

अस्यां बहुत्वं निधयोः प्रदिष्टं स्यात्पञ्चमेंशेन हि षाडवत्वम्।
संवादिनावत्र रिपौ यतो न संवादिनोः स्यादृषभस्य लोपः॥
षड्जे निषादेऽपि च पञ्चमे च स्यान्मध्यमंशे न किलौडुवत्वम्
स्यान्मध्यमग्रामभवा कलोपनता मता मूर्छनिकर्षभादिः।
अङ्के तृतीये किल नाटकस्य गाने ध्रुवाया विनियोजनं स्यात्॥
न्यासोऽत्र गान्धारक एव वेद्योऽपन्यासको मध्यम एव नान्यः॥

रघुनाथः

रक्तहंसः—रागाङ्गरागः

गान्धारपञ्चमस्याङ्कं षड्जधांशग्रहान्तकः
रक्तहंसो गतारश्च रिषभेण विवर्जितः।
हंसयानः पीतवस्त्रो विद्रुमप्रभ इष्यते॥

-रागः

ऋषभांशः पञ्चमान्तः स्यादपन्यासधैवतः।
वीररौद्राद्भुतरसो रक्तहंसस्स्मृतो बुधैः॥

हम्मीरः

न्यासग्रहांशस्थितधैवतस्तु स्याद्धैवतीजः स्फुटमन्द्रमध्यः।
गान्धारतारस्सरिगाधिकश्च हीनो निषादेन च रक्तहंसः॥

नान्यः

—मेलरागः

गहीनो रक्तहंसः स्यादारोहे निस्वरोज्झितः।
अवरोहे धवर्जः स्यात् षड्जसपूर्वकमूर्छनः॥

अहोबिलः

रक्ता—श्रुतिः

पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः।

र, ज, ग. विरहाङ्कः

रक्तिः—वंशे फूत्कारगुणः

अनुरञ्जकता नाम रक्तिरित्यभिधीयते।

कुम्भः

रक्तिका—श्रुतिः

ऋषभे तृतीया श्रुतिः।

रतिकेति केचित्

रक्तिध्वजः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

रक्षकः—देशीतालः

रजतात्मजः।

ऽ। ऽ। ऽ।

लक्ष्मणः

रक्षोघ्नः—देशीतालः

रक्षोघ्नो यमसारः स्यात्।

। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ

लक्ष्मणः

रगन्ती—भाषारागः

रगन्ती ककुभोद्भूता भाषारागे मवर्जिता।
धैवतांशग्रहन्यास स्फुरितैर्गमितैर्युता।
अपन्यासस्थितिजुषा पञ्चमेनोपशोभिता॥

विजये विनियोक्तव्या।

भट्टमाधवः

रघुनाथभूपः

रघुनाथेन पञ्चदश मेला उक्ताः। प्रथमः शुद्धमेलो नट्टः। तत्र समपाः शुद्धाः, रिधौ षट्श्रुती। गान्धारोऽन्तरः। निषादः काकलिः। द्वितीयो मेलः घूर्जरी। अन्यैस्तु घूर्जरीस्थाने गौलरागः प्रोक्तः। घूर्जरी पूर्णरागः। आरोहणे पञ्चमत्यागेऽपि पूर्ण इत्येवोक्तः। तृतीयो मेले वराटी। तस्मिन्मध्यमस्य षट्श्रुतित्वमुक्तम्। वेङ्कटमखी तु तत्र सप्तश्रुतिमाह। एवमेव वीणारहस्यकारोऽपि। सर्वैर्निषादः काकलिर्गृहीतः। वीणालक्षणकृता तु कैशिकीनिषाद उक्तः। रघुनाथः घण्टारवं श्रीरागमेलजातमुवाच। तस्मिन्धैवतः पञ्चश्रुतिकः। वीणारहस्यकारवेङ्कटमखिनौ तं भैरवीमेलजातमुक्त्वा धैवतं शुद्धं चोचतुः। श्रीरागः चतुर्थो मेलः रघुनाथमते। देवगान्धारी श्रीरागज इति राघुनाथः। वीणारहस्यकारमते भैरवीमेलजः। भैरवीमेले धैवतश्शुद्धः। रीतिगौलरागः श्रीरागजः रघुनाथमते। रामामात्यः तं स्वतन्त्र-

मेलमाह । रिषभश्शुद्धः रामामात्यमते, रघुनाथमते पञ्चश्रुतिकः । वीणारहस्यकृद्वेङ्कटमखिनौ रीतिगौलं भैरवीजं वदतः । मालवश्रीः श्रीरागजेत्याह रघुनाथः । तदनुमतं वीणारहस्यकाररामामात्ययोः । वेङ्कटमखीतु भैरवी जन्यामाह । तन्मते धैवतश्शुद्धः । धन्यासा श्रीरागजेति रघुनाथः । वीणारहस्यकृत्तु तां भैरविजां मन्यते । भैरवीमेलः पञ्चमो रघुनाथमते । तत्र मेले समपधाश्शुद्धाः । रिः पञ्चश्रुतिः । साधारणो गान्धारः । निषादः कैशिकी । श्रीकण्ठाद्यो धैवतं पञ्चश्रुतिकमाहुः । न तल्लक्ष्ये दृष्टमिति रघुनाथः । वीणालक्षणे धैवतं चतुःश्रुतिकमुक्तम् । जयन्तसेनः रघुनाथेन सृष्ट इति तेनैवोक्तम् । अयं च भैरवीजः । श्रीरागजं तं तुलजो वदति । भिन्नषड्जं भैरवीमेलजं मन्यते रघुनाथः । भूपालमेलजं मन्यते वेङ्कटमखी । भूपालभैरवीमेलयोः क्रमादृषभः शुद्धः पञ्चश्रुतिकश्च । रामामात्यस्तं तु सालगनाटजं वदति । तस्मिन् ऋषभः पञ्चश्रुतिकः गः च्युतमध्यमः (अन्तरः) । निषादश्च्युतषड्जः । रघुनाथमते साधारणकैशीकीस्वरावेतौ । हिन्दोलवसन्तः भैरवीजात इति रघुनाथः । वेङ्कटमखीत्वाहरीजातमाह । तत्र निषादः काकलिः । रघुनाथः कैशिकीमवदत् । हिन्दोलः भैरवीजात इति रघुनाथः । रामामात्यः हिन्दोलं स्वतन्त्रं मन्यते । भूपालरागो भैरवीजन्य इति रघुनाथमतम् । रामामात्यस्तु हिन्दोलमेले उक्तवान् । वीणारहस्ये तोडिमेलभवः भूपालराग इत्युक्तम् । शङ्कराभरणः रघुनाथमते षष्ठो मेलः । ऋषभोऽत्र पञ्चश्रुतिकस्तदन्ये शुद्धाः । रामामात्यमते शङ्कराभरणः श्रीरागमेलजः । तस्य धैवतः पञ्चश्रुतिः, गान्धारस्साधारणः निषादः कैशिकी शिष्टाश्शुद्धाः । वेङ्कटमखिमते समपाश्शुद्धाः रिधौ पञ्चश्रुती, गान्धारोऽन्तरः निषादः काकलिः । वीणालक्षणे समपाश्शुद्धाः रिधौ चतुःश्रुती । गान्धारोऽन्तरः कैशिकीनिषादः । वीणारहस्ये रिधौ पञ्चश्रुती काकलिनिषादः । सगपाश्शुद्धाः । नारायणी शङ्कराभरणजेति रघुनाथः । सालङ्गनाटजेति रामामात्यः । सगमपाश्शुद्धाः, रिधौ पञ्चश्रुती, च्युतमध्यमो गान्धारः, च्युतषड्जो निषादः । तदेव लक्षणं वीणारहस्ये शङ्कराभरणमेलस्य दत्तम् । आहरी सप्तमो मेलो रघुनाथमते । समपधाश्शुद्धाः । रिः पञ्चश्रुतिकः साधारणो गान्धारः निः काकलिः । वीणारहस्ये आहरी भैरवीमेलजेत्युक्तम् । सामन्तः नवमो मेलः रघुनाथमते । समपाश्शुद्धाः धरी षट्श्रुतिकौ । गान्धारोऽन्तरः निः काकलिः । वेङ्कटमखस्त्वृषभं पञ्चश्रुतिकं वदति । कन्नडगौलः सामन्तमेलज इति रघुनाथः वेङ्कटमखी श्रीरागजमाह । रामामात्यमते धैवतः पञ्चश्रुतिकः निषादः कैशिकी । वेङ्कटमखी तु रिं पञ्चश्रुतिं धं षट्श्रुतिकं गं साधरणं निं कैशिकीं चाह । वीणारहस्ये कन्नडगौडः श्रीरागज इत्युक्तम् । काम्भोजी दशमो मेलो रघुनाथमते । समपाश्शुद्धाः, धरी पञ्चश्रुतिकौ, गान्धारोऽन्तरः, निः कैशिकी । अत्र रामामात्यः निषादं काकलिमुवाच । वीणारहस्यमत्र रघुनाथमतमनुसरति । मुखारी रघुनाथमते एकादशो मेलः सर्वे स्वराश्शुद्धाः । वीणारहस्येऽयं श्रीरागमेलजः । वीणालक्षणे समपाश्शुद्धाः रिधौ चतुःश्रुतिकौ गान्धारोऽन्तरः । निः कैशिकी । श्रीकण्ठः रघुनाथमनुसरति । शुद्धरामक्रिया द्वादशो मेलः रघुनाथमते । सरिपधाश्शुद्धाः निः काकलिः । गोऽन्तरः । मः षट्छ्रुतिकः । रामामात्येन मस्य षट्छ्रुतिकत्वं नोक्तम् । वेङ्कटमखी तु मध्यमं सप्तश्रुतिकं मेने । रामामात्यः पाडी, आर्द्रदेशीच शुद्धरामक्रियाजन्ये इति वदति । *तयोः गौडजनक(न्यत्वं)त्वमुक्तं वेङ्कटमखिना ।

केदारगौलो रघुनाथस्य त्रयोदशो मेलः । समपाश्शुद्धाः । धरी पञ्चश्रुतिकौ । गान्धारोऽन्तरः । निषादः कैशिकी । रामामात्यमते निषादः काकलिः । वेङ्कटमखिनः केदारगौलः काम्भोजीजन्यः । वीणारहस्येपि तन्मतमनुमतम् । हेज्जुज्जी चतुर्दशो मेलः रघुनाथमते । गान्धारोऽन्तरः । षडितरे शुद्धाः रामामात्यः काकलिं निषादमाह । मखिनस्तु निषादश्शुद्धः ।

देशाक्षी पञ्चदशो मेलः रघुनाथमते । समपाः शुद्धाः । ऋषभः षट्छ्रुतिः । धैवतः पञ्चश्रुतिः । गोऽन्तरः । निषादः काकलिः । पञ्चदशमेलजन्याः पञ्चाशद्रागाः, आक्षिप्तिका रागवर्द्धनी, विदारी, आरोहावरोहक्रमौ च एतादृशप्रभृत्यङ्गयुक्तं गानविस्तारक्रमं लक्षितं रघुनाथेन, तद्ग्रन्थे द्रष्टव्यम्

> एवं विरोधे परिशङ्क्यमाने ततस्तवादीतपरिहारमेवम् ।
> शास्त्रस्य लक्ष्यस्य मिथो विरोधो न स्याद्यथा स्यादपि रागलाभः ॥
>
> स पर्यभाषीदिति तान् विरोधान् द्रागयाष्टिको रामपदाब्जसेवी ।
> तां याष्टिकोक्तामविरोधरीतिं यक्षौधगी तामपि गानशैलीम् ॥
>
> आलोच्य बुध्या चिरमाञ्जनेयो लक्ष्याविरुद्धं प्रणिनाय शास्त्रम् ।
> येषां श्रुतीनां नियमः स्वराणां न ग्रामजातिप्रमुखस्य चास्ति ॥
>
> भजन्ति नानाविधदेशजाताः छायाश्च ये ते किल देशिरागाः ।
> इति ॥

आञ्जनेयोऽपि—

> येषां श्रुतिस्वरग्रामजात्यादिनियमो न हि ।
> नानादेशगतिच्छाया देशीरागास्तु ते स्मृताः ॥ इत्याह ।

अधुनातनैः गायकैः हनुमन्मतमेवाश्रित्य नियमराहित्येन सुलभत्वाद्यथेच्छं विदेशीयगानशैलीछायामपि संश्रित्य बहवो रागाः सम्प्रदाये प्रवर्तिताः । तेषां मुख्यहेतुरयं भवति । नारद, भरत, मतङ्गादिवीणासु त्रिस्थायिसर्वश्रुतिवादनयोग्यां वीणां गृहीत्वा प्रतिरागं प्रत्येकं श्रुतिस्थानं च सारीभिर्निवेश्य कोणेन

वा नखैर्वा नानाविधठायानि प्रगीतान्यवर्तन्त। भरतो नवतन्त्रीकां मत्तकोकिलां स्वातिर्विपञ्चीं नारदो महतीमेकविंशतितन्त्रीकां मतङ्गस्सप्ततन्त्रीं चित्रां अवादयदिति प्राहुः। मतङ्गप्रभृतिभिः किन्नरीनामवीणावादनमेव संप्रदाये प्रावर्तत। तदनन्तरं चिरकालं किन्नर्येव मुख्यतयाऽवादि। शार्ङ्गदेवार्वाचीनैर्मध्यमेलाख्यशुद्धमेलाख्यप्रभृतिवीणाः नियतस्थानस्थितसारीकत्वेन सम्प्रदाये प्रयुक्ताः। क्रैस्तुशकषोडशशतकमध्यकाले हनुमन्तमाश्रित्य सम्प्रदायप्रवर्तितरागाणां वादनसौकर्याय तत्तच्छ्रुतिस्थानेषु अचलाः सारीः निर्मायानुमन्द्रमन्द्रमध्यतारतारोत्तरस्थानानि स्वराणां निश्चित्य नानाविधा वीणाः बुधैः(गायकैः)प्रवर्तिताः। तत्कालेऽनुभवसिद्धरागाणां श्रुतिभेदमाश्रित्य समानस्वरश्रुतिकरागाः एकैकमेले संहृत्य सर्वे प्रवर्तकरागा नियतमेलेषु विभाजिताः। तत्पूर्वमान्ध्रतन्त्र्यः उपयुक्ताः। क्रैस्तुशकदशमशतकप्रभृतिलोहतन्त्र्वः उपयुक्ता इति सम्यक् ज्ञायते। आन्ध्रतन्त्रीध्वननं लोहतन्त्रीशब्दात्किञ्चिन्मृदुतरमेव, मन्द्रगुणवच्च। लोहतन्त्रीप्रयोगादेकतन्त्रीहनने द्वितीयतृतीयतन्त्र्योः स्वयमेव नाद उत्पद्यते। तद्ध्वनेरनुरणनात्मनः स्वयंभूरिति नाम दत्तं रामामात्यश्रीकण्ठप्रभृतिभिः। श्रुतिविभागे रामामात्यप्रभृतिभिः निषादे काकल्यां भेदान्तरमपि सूचितम्। तदज्ञात्वा वेङ्कटमखिना रामामात्यस्य काम्भोजीलक्षणं अपहसितं स्यात्। रामामात्यादनु नातिचिरकाले सोमनार्येण षण्णवतिमेलाः कल्पिताः। रामामात्येनैकोनविंशतिमेलाः कल्पिताः। रघुनाथस्तु पञ्चदशैव मेलानुक्त्वा यो यो दोषो रामामात्यग्रन्थे प्रायश उद्घाटितो वेङ्कटमखिना तेन तेन दोषेण साकं पञ्चदशसु मेलेषु पञ्चाशद्रागलक्षणं प्रणिनाय। वेङ्कटमखी द्विसप्ततिमेलान्निर्माय अनुभवसिद्धान् पञ्चदशमेलान् गृहीत्वा पञ्चपञ्चाशद्रागान् ठायालापगीतप्रबन्धोपयोगिनः प्रावर्तयत्। तस्माद्वेङ्कटमखिनः वर्षशतप्रायार्वाचीनकाले प्रकृतकालोपयोगिनी वीणा निर्मिता। द्विसप्ततिमेला गृहीताः। तज्जन्यरागाः प्रस्तारेण लक्षिता अपि केचिदेव पञ्चाशत् रागा गायकानां वादने गाने च वर्तन्ते। रागाणां विभागे श्रुतिस्वरसामान्यानां रागाणां मेलने च मेलशब्दस्य व्युत्पत्तिस्स्यात्। मेलज्ञानेन प्रतिरागस्य श्रुतिस्वरस्थाननियमः स्पष्टतरो भवति साधारणवादकानामपि। प्राचीनविभागेऽष्टादशजातिनामके भरतादिमहर्षिसम्प्रदायसिद्धे तारमन्द्रव्यवस्था षाडवौडुवभेदः स्वरस्य बहुत्वाल्पत्वे ग्रहांशन्यासविभागश्च ते सर्वे गायकस्य स्पष्टा भवन्ति। मेलज्ञाने तेऽन्वेषणीया विचार्या एव वा। जातिविभागे वीणायाः छलसारीकत्वाद्वादकानां श्रुतिस्वरज्ञाननिष्कर्षः आवश्यको भवति। अथ भरतादीनां रागविभागक्रममुक्त्वा मेलशब्दे भिन्नमतानां परिपाटी प्रदर्श्यते।

भरतः गीतचतुष्टयमेव नाटकोपयोग्याह। पूर्वरङ्गप्रसङ्गे ध्रुवागानसम्बन्धास्सप्त रागाः सूचिताः। शार्दूलः षोडशभाषागीतय इति रागविशेषानवोचत्। मतङ्गेन भाषाविभाषा इति रागाणां भेदद्वयमुक्तम्। याष्टिकेन भाषाविभाषाचान्तरभाषिकेति त्रयो विभागाः प्रोक्ताः। दुर्गेया रागाः शुद्धाः भिन्नाः वेसराः गौडाः साधारिताश्चेति पञ्चधा विभक्ताः। दुर्गामतमनुसृत्य प्राचीनैश्शार्ङ्गदेवप्रभृतिभिः रागप्रस्थानं प्रकल्पितम्। नान्यदेवेन भाषाविभागे द्वादश, स्वराख्यौ द्वौ उपरागाष्षट्, उपरागजास्त्रयोदश, विभाषा दश, अन्तरभाषाः पञ्च क्रियाङ्गास्सप्त, मध्यमग्रामे पञ्चोपरागजाः, चत्वारो भाषारागाः उपरागजौ द्वौ अन्तरभाषात्रयः, क्रियाङ्गाः पञ्च विभाषा अष्टौ गान्धारग्रामेऽपि कतिपयरागाः सम्यग्लक्षिताः। अभिनवगुप्तश्शुद्धरागा निर्वचनानन्तरं दुर्गामतमाश्रित्य षण्णवतिरागानलक्षयत्। सोमेश्वरो ग्रामरागलक्षणमुक्त्वा सङ्गीतविनोदे भाषाविभाषा, क्रियाङ्ग, विभक्तरागान् षण्णवतिरागे प्रयुक्तानपि सम्यगलक्षयत्। तत्पुत्रो जगदेकमल्लः भाषाङ्गक्रियाङ्गभेदेन लक्ष्ये दृष्टरागाणामेकशतं सम्यक् निरूपयामास। हरिपालादिभिः नन्दिकेश्वरमतमाश्रित्य शुद्धछायालगभेदेन रागाङ्गभाषाङ्गक्रियाङ्गभेदेन च सप्ततिरागाः निदर्शिताः। शार्ङ्गदेवो दुर्गादिमतमाश्रित्य चतुष्षष्ट्यधिकशतद्वयरागान् निरूपितवान्। तत्र शार्ङ्गदेवः अबोधकात्यल्पतरप्रयोगानुद्दिष्टरागानुदितस्वरूपान् सप्ताध्यायीं व्यरचयदिति परिहासपूर्वं रघुनाथेनोक्तम्। चतुष्षष्ट्यधिकशतद्वयरागाणां लक्षणं पूर्वग्रन्थसम्मतं विद्यारण्यपादैः सङ्गीतसारे सम्यग्विवेचितमिति रघुनाथवचनेन ज्ञायते। यद्यपि नोक्तं शार्ङ्गदेवेन। सङ्गीतसारो नोपलब्धः। तेषां रागाणां लक्षणं दुर्गा-नान्यदेव-जगदेकादिभिः सम्यक्सूचितमस्ति। भाषा विभाषादिशब्दानां निर्वचनं प्रत्येकं तत्तत्स्थाने लिख्यते।

अयं तञ्जापुराधीशः सङ्गीतसुधाकारः। अनेन रागाणां पञ्चदश मेल कर्तृविभागः कृतः। पञ्चाशत्प्रसिद्धरागाणां लक्षणं विस्तरेण निरूपितम्। कालः १६००–३०। नन्दीश्वरसंहिता, याष्टिकसंहिता, सङ्गीतचन्द्रिका, विद्यारण्यकृतसङ्गीतसारः, बृहद्देशी। सङ्गीतरत्नाकरस्य सिंग, केशव, कल्लिनाथकृता व्याख्याः, सङ्गीत समयसारः, एतान् ग्रन्थान् निपुणं परामृश्य सङ्गीतसुधा रचितेति ज्ञायते। आन्ध्रभाषायां महाकविः। आन्ध्रभाषायां बहवो ग्रन्था अनेन निर्मिताः।

रघुनाथेन्द्रमेलवीणा

ततोऽनुरघुनाथेन्द्रमेलवीणा निरूप्यते।
तल्लक्षणं तु संगीतसुधानिधिरिति श्रुते॥

चेठवयाच्युतभूपालरघुनाथनृपाङ्किते ।
अस्मत्तातकृते ग्रन्थे प्रोक्तान् श्लोकान् लिखामि तान् ॥

पूर्वोक्तवीणाद्वय एव मध्यमेलाख्यवीणा खलु या च तस्याम् ।
तन्त्रीसमेतश्रुति पञ्चमां च तथैव मन्द्रस्थितपञ्चमां च ॥

तथाऽऽयतन्त्रीमपि पञ्चमेनानुमन्द्रपूर्वेण विराजमानाम् ।
निधाय तिस्रोऽपि समाननादास्तन्त्रीस्सहाधस्तनमध्यमेन ।
आद्यं स्वरं पञ्चममेव कृत्वा वाद्येत वीणा यदि वैणिकेन ॥

एषाच्युतश्रीरघुनाथभूपमेलाख्यवीणा कथिता तृतीया ।
आद्यं स्वरं पञ्चममित्यस्यार्थः कथ्यते मया ॥

मध्यमेलाख्यवीणास्थं मध्यषड्जाभिधं स्वरम् ।
आद्यं केवलसारिण्या जातं कृत्वाऽथ पञ्चमम् ॥

वादयेत तदा मध्यमेलवीणास्थमध्यमः ।
रघुनाथेन्द्रवीणायां षड्जस्संपद्यते ततः ॥

तथापि वादनं कुर्युर्वीणायां वैणिका इति ।
यत्सर्वरागमेलैक रागमेलेति चेरितम् ॥

द्वैविध्यं मध्यमेलायामस्यामपि तदूह्यताम् ।
तदेवं रघुनाथेन्द्रमेलवीणा निरूपिता ॥

वेङ्कटमखी

रघुप्रिया—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ० ध नि स .

मञ्ज

रघुलीला—मेलरागः (रघुप्रियामेलजन्यः)

(आ) स म रि प म ग म प म रि म प नि स .
(अव) स नि ध नि प म ग म रि म ग रि स .

मञ्ज

रङ्गः—देशीतालः

चतुर्द्रुतास्तु गुर्वन्ता रङ्गताले प्रतिष्ठिताः ।
० ० ० ० ऽ

श्रीकण्ठः

रङ्गताले गुरुर्ज्ञेयः परं द्रुतचतुष्टयात् ।
० ० ० ० ऽ

वेमः

रङ्गकौस्तुभः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध प स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

रङ्गद्वारम्—पूर्वरङ्गाङ्गम्

यस्मादभिनयस्त्वत्र प्रथमं ह्यवतार्यते ।
रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥

भरतः

रङ्गनाथः

सङ्गीतसारदुग्धाब्धिकारः । महीसूरनगरनिकटस्थ श्रीरङ्गपट्टणवास्तव्यः । शतद्वयवर्षपूर्वः स्यात् ।

रङ्गन्ती—रागः

रङ्गन्ती ककुभोद्भूता सस्फुटैर्गमकैर्युता ।
धैवताद्या भवेदस्यां मध्यमस्तारमन्द्रगः ॥

मोक्षः

अनन्तरं तु रङ्गन्ती ककुभांशसमुद्भवा ।
पूर्णा चांशग्रहन्यासधैवता मन्द्रमध्यमा ।
गान्धारतारभाषा च सेयं निगदिता बुधैः ॥

हरिः

रङ्गप्रकाशः—देशीतालः

रङ्गप्रकाशताले तु मगणो लघुपावपि ।

तालप्रस्तारः

रङ्गप्रदीपः—देशीतालः

रङ्गप्रदीपताले द्वौ गुरू लघुगुरुप्लुताः ।
ऽ ऽ । ऽ ऽ́

वेमः

रङ्गभूषा—देशीतालः

रङ्गभूषा गुरूलौ पुः ।
ऽ ऽ । । ऽ́

मदनः

रङ्गमण्ठः—तालः

गुरुः कूपद्वयं गश्च दौ शरो रङ्गमण्ठके ।
ऽ ० ० ऽ ० ० ।

वेदः

रङ्गमण्ठकः—देशीतालः

गुरुः कूपद्वयं गश्च दौ शरो रङ्गमण्ठके ।
ऽ ० ० ऽ ० ० ।

दामोदरः

रङ्गमनोहरी—मेलरागः (सरसाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि ग स .

मञ्जः

रङ्गमल्लिका—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि ध म प ध नि स .

(अव) स नि ध प म रि म ग स .

मञ्ज

रङ्गराजस्थापकः—देशीतालः

रङ्गराजस्थापकेऽन्तदौ गौपौ द्वदरन्तरा

ऽ ० ० ऽ ० ० ऽ ० ० ऽ गोपतिप्पः

रङ्गरीतिः—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा मन्द्रमध्या गतारभाक्।

स्वरास्साम्ययुताः पूर्णाः भाषा ककुभसंभवा।

रङ्गरीतिस्समुद्दिष्टा नियुक्ता करुणे रसे॥

जगदेकः

रङ्गरीतिरन्यत्र रङ्गन्ती, उरगन्ती, उरङ्गन्ती, इति नामभिः दृश्यते।

रङ्गलक्ष्मीः—नृत्तबन्धः

कोणस्था नर्तकी यत्र तिस्रः तिसृषु पङ्क्तिषु।

अर्धावृत्तिक्रमेणैव षट्पदानि परिक्रमेत्॥

अन्ते च भ्रमरीं कुर्यादेवमन्याश्च कोणगाः।

चरन्ति सोऽयं बन्धः स्याद्रङ्गलक्ष्मीसमाख्यया॥

वेमः

रङ्गलक्ष्मीविलासः

अयं ग्रन्थः नाम्नैव लक्ष्मीधरविरचितगीतगोविन्दव्याख्यायां स्मृतः। प्रायशष्षोडशशतके निबद्धो भवेत्। केनेति न ज्ञायते।

रङ्गलीला—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .

(अव) स नि ध प म ध प ध म ग रि स .

मञ्ज

रङ्गाभरणः—नृत्ते बन्धः

यत्र चत्वारि चत्वारि पात्राणि च चतुर्दश।

स्थापयित्वा ततःपात्रं प्राक्चतुष्काग्रसंश्रितम्॥

यत्र युग्मप्रचारेण क्रमात्प्रतिचतुष्टयम्।

प्रचारयेत्ततश्चान्यत्पात्रं प्राग्वत्प्रवर्तयेत्।

रङ्गाभरणबन्धोऽयं वीरनारायणोऽदितः॥

वेमः

—देशीतालः

रङ्गाभरणताले तु गद्वयं लद्वयं प्लुतः।

ऽ ऽ । । ऽ̒ वेमः

सानी सानी धापा मागासा। जगदेकः

रङ्गोद्योतः—देशीतालः

रङ्गोद्योतनताले तु मगणाल्लप्लुतावपि।

ऽ ऽ ऽ । ऽ̒ सुधा

रङ्गोद्योते गुरूणि त्रीण्यथ स्यातां लघुप्लुतौ।

ऽ ऽ ऽ । ऽ̒ वेमः

पा नी धा पा मा गा सा री मा पा।

जगदेकः

रचिता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकः एकः द्वौ पञ्चमात्रिकौ।

सः सः जः गः विरहाङ्कः

रजनी—मूर्छना (षड्जग्रामे द्वितीया मूर्छना)

(आ) नि स रि ग म प ध .

(अव) ध प म ग रि स नि .

पण्डितमण्डली

रजितावली—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .

(अव) स नि ध म ग स रि स .

मञ्ज

रञ्जकः—गायकभेदः

श्रोतॄणां हृदयं ज्ञात्वा तेषां चित्तानुसारतः।

गायन् रञ्जयते यस्तु स रञ्जक इति स्मृतः॥

सोमेश्वरः

रञ्जनगौरी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) नि ध प नि स रि ग म प नि .

(अव) ध प म ग रि स नि ध प .

मञ्ज

रञ्जनी मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि स .

(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

—मूर्छना
सर्वान् स्वरान् रञ्जयन्ती तेनेयं रञ्जनी मता।
निषादस्वरसंभूता राक्षसश्चाधिदैवतम् ॥

मान्यः

यतिकाशब्दे द्रष्टव्यम्।

—श्रुतिः
मध्यमे द्वितीया श्रुतिः।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः।
मध्यमोऽत्र द्विश्रुतिः।
ऋषभे द्वितीया श्रुतिः।

रञ्जिका—श्रुतिः
पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः।

सुधा

मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः। पाल्कुरिकि सोमः

अस्य मते मध्यमः त्रिश्रुतिरेव।

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः। मण्डलीमते तारमध्यमस्यैव।

रञ्जितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
मन्द्रादिर्द्विः प्रतिकलं मन्द्रान्तश्चेत्स रञ्जितः।

जगद्धरः

आद्यं तृतीयं तत्पूर्वं द्विरुच्चार्य प्रसन्नकम्।
एवमेकैकर्द्धनाच्च रञ्जिते स्युः पराः कलाः ॥

सगरिसगरिसा, रिमगरिमगरी, गपमगपमगा, मधपम-धपमा, पनिधपनिधपा,

मोक्षदेवः

रञ्जिनी—मेलरागः (धर्मवतीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स नि ध म ग स रि स.

मज

रणभेरीमहोत्साहः—देशीतालः
रणभेरीमहोत्साहतालेऽस्मिन् संप्रयुज्यते।
द्रुताष्टकं समस्थानविरामेन विराजितम् ॥
ततो लघुत्रयं गश्च लपञ्चकमतः परम्।
०ό०ό०ό०ό।।।ऽ।।।।।

लक्ष्मणः

रणमञ्जरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि स.
(अव) स ध नि प म ग म रि स.

मज

रणरङ्गः—प्रबन्धः
यत्र पाटैस्सबिरुदैः रङ्गतालेन कल्प्यते।
रणरङ्गप्रबन्धः स्यादयं च द्विविधो भवेत्।
समातीतानागताख्या तालग्रहविभेदतः ॥

पण्डितमण्डल

कीर्त्यते रणरङ्गोऽथ पादैश्च बिरुदैर्युतः।
रङ्गतालेन गेयोऽथ गेयस्तालैस्समादिभिः ॥
रणरङ्ग इति प्रोक्तः।

हरिपालः

रणसिंहः

सङ्गीतमहोदधिकारः। सङ्गीतमहोदधिग्रन्थः काश्मीरेषु रघुनाथालयग्रन्थभाण्डागारे वर्तते।

रतम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्
आलिङ्गनादिप्रयोगो रतम्।

भोजः

रता—श्रुतिः
पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः

अनूपः

रत्नावलिः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

रतावसानम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्
संप्रयोगे विरामो रतावसानम्।

भोजः

रतिः—स्थायिभावः
रतिर्नाम प्रमोदात्मिका ऋतुमाल्यानुलेपनाभरणभोजनवर-भवनानुभवनाप्रातिकूल्यादिभिः विभावैरुत्पद्यते। अनुभावास्तु स्मितवदनमधुरकथनभ्रूक्षेपकटाक्षादयः।
रत्यर्थविषयप्राप्त्या रतिस्समुपजायते।
सौम्यत्वादभिनेया सा वाङ्माधुर्याङ्गचेष्टितैः ॥

भरतः

—देशीतालः
रतिताले समुद्दिष्टो लघुरादौ ततो गुरुः।
।ऽ

श्रीकण्ठः

रतिः

भोग्यं नरं तु पश्यन्त्याः स्त्रियस्तदितरस्य वा।
विकुर्वाणा भृशं चेष्टा रतिश्शृङ्गारसंज्ञिता ॥

भावविवेकः

—ध्रुवावृत्तम्

यदि दशमषष्ठमथ षोडशान्तगतं त्रयोदशमपि तथा।
गुरु भवति पादविहितं सततं यदि सङ्कृतौ भवति रतिः॥

ध्रुवा यथाक्षराणां तु गुरोः स्थाने लघु न्यसेत्।
लघोर्द्रुतं गुरुश्चान्ते भङ्गोऽयं चतुरश्रयोः ॥

मध्यमोत्तमपात्राणां वीरे रौद्रे रतिर्भवेत्।
टक्करागेण गातव्या ध्रुवा द्रुतलये सदा ॥

जलहरणिणादमतितिव्वारं असमत्थओ विअविहसिउं।
जलभरनिनादमतितीव्रं च समर्थक इव विहस्तुं।

नान्यः

रतिका—श्रुतिः

रक्तिकैव रतिका।

रतिगणाः

अत्युक्तायाश्च चत्वारो भेदा रतिगणा मताः।
तत्र ये लघुपूर्वास्स्युः तेषु प्रागधिकं लघुः ॥

मोक्षदेवः

रतिचन्द्रः—रागः

न्यासांशकग्रहणमध्यमनादहृद्यः
प्रान्तस्थमध्यमरवो धनिरावशून्यः।
अत्यल्पपञ्चमरवः स्फुट...स्यात्।
मातङ्गतानरुचिरो रतिचन्द्रकश्च॥

नान्यः

अंशन्यासोपेत...मध्यमको मध्यान्तरमणीयः।
धैवतनिषादरहितो रतिचन्द्रः पञ्चमेन चात्यल्पः॥

याष्टिकः

रतिडिण्डिमः—देशीतालः

मभौ नजौ जलौ गश्च प्लुतश्च रतिडिण्डिमे।

27 मात्राः तालप्रस्तारः

रतिरागः—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

रतिलीलः—देशीतालः

ताले तु रतिलीलाख्ये लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम्।
।।ऽऽ वेमः

गा पा नीसा नीसा। जगदेकः

रतिशेखरः—देशीतालः

गद्वयं नगणो दौ च प्लुतश्च रतिशेखरे।

11 मात्राः तालप्रस्तारः

रतिशोभितं—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मज

रत्नगर्भः—देशीतालः

रत्नगर्भे तु गलपाः।
ऽ। ऽ̇ लक्ष्मणः

रत्नजालकम्

प्रपदाच्छादकभूषणम्।

रत्नज्योतिः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध ग रि स.

मज

रत्नपूर्णा—मेलरागः (कनकाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि – स.
(अव) स नि ध म ग रि म ग – स.

मज

रत्नभानुः—मेलरागः (ऋषभप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ग रि म प नि ध नि स
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

रत्नमणिः—मेलरागः (कोकिलप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प ग रि स.

मज

रत्नमतिः—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प म ध नि स.
(अव) स ध प म प ग रि स.

मज

रत्नमाला—देशीताल:

रत्नमालाह्वये ताले द्लौ द्गद्पा: क्रमात् ।

०।०ऽ०ऽ

लक्ष्मण:

रत्नमाला—प्राकृते मात्रावृत्तम्

एकश्चतुर्मात्र: द्वौ पञ्चमात्रिकौ चतुर्मात्र एक: स:

विरहाङ्क:

रत्नाकर्षिणी—मेलराग: (खरहरप्रियामेलजन्य:)

(आ) स रि ग म प म ध नि स.

(अव) स ध प ग रि स.

मञ्ज

रत्नाङ्गी—मेलकर्ता (राग:)

स रि ग ० ० म ० प ध ० नि ० स.

मञ्ज

रत्नाभरणम्—मेलराग: (चक्रवाकमेलजन्य:)

(आ) स रि म प ध नि स.

(अव) स नि प ध प म रि म ग स.

मञ्ज

रत्नावली—मेलराग:

रत्नावल्यां रिनी नस्त: तीव्रतीव्रतमौ गमौ ।

गान्धारमूर्छना यत्न तत्रोक्तो न्यासपञ्चम: ॥

द्वितीयप्रहरोत्तरगेया ।

रथक्रान्त:—तान:

प—लोप:—षाडव:

ध म ग रि स नि.

कुम्भ:

रत्यादिस्थायिनिर्वचनम्

रम्यते रमते वेति रति रमयतीति वा ।

हास्यते हासयति वा हास: स्याद्धसतीति वा ॥

उत्तन्द्रतामभिभवत्यत उत्साह उच्यते ।

उत्साह्यते चोत्सहते उत्साहयति वा भवेत् ॥

विविध: स्यात्स्मयो हर्ष इति विस्मयतेऽथवा ।

विस्माप्यते स्वयं कांश्चित् विस्मापयति वा भवेत् ॥

क्रुत्क्रौर्यं तेन सर्वत्र धक्ष्यतीत्यस्य निर्वह: ।

क्रुद्ध्यति क्रोधयत्येव क्रोध इत्यभिधीयते ॥

शुक् क्लेश: शोषणात्सैव शोच्यते शोचतीति वा ।

शोचयत्यपरानेवं शोकशब्दस्य निर्वह: ॥

सर्वेन्द्रियार्थगर्हैव जुगुप्सेत्यभिधीयते ।

जुगुप्सते जुगोप्स्येत जुगुप्सापयतीति वा ।

बिभेति भाययत्यन्यानित्यादि भयनिर्वह: ॥

शारदातनय:

रथचक्रा—देशीचारी

स्थाने तु चतुरस्राख्ये स्थित्वा श्लिष्टौ परस्परम् ।

पुरत: पृष्ठतो वापि चरणौ चेत्प्रसर्पत: ।

यत्रैषा रथचक्राख्या चारी तु परिकीर्तिता ॥

वेम:

रथनेमिसमम्—चालक:

आदिमध्यावसानेषु स्वस्तिकाकारधारिणौ ।

क्रमेण युगपद्वा लुठन्तौ रथचक्रवत् ।

करौ यत्र तमाचष्ट रथनेमिसमाह्वयम् ॥

वेम:

रथाङ्ग:—नृत्तबन्ध:

मध्ये चतस्रो नर्तक्य: परितोऽष्टौ क्रमेण च ।

चरन्ति मण्डलावृत्या चारुशिञ्जानभूषणा: ॥

कुर्वन्ति भ्रमरीमेव चतस्र: कोणगा: स्त्रिय: ।

पङ्क्तिमध्यद्वयेनान्तश्चतुष्केच युगस्य च ॥

अभित: क्रियते यत्र भुवां विनिमयो मिथ: ।

सोऽयं रथाङ्गबन्ध: स्याद्वेमभूपालभाषित: ॥

वेम:

रथोत्तरम्—ध्रुवावृत्तम्

प्रथमं च तृतीयं च सप्तमं नवमान्तिके ।

गुरूणि त्रैष्टुभे यत्र नर्कुटं तद्रथोत्तरम् ॥

सारदे मदकलोपकूजिता—

भरत:

रथोद्धता—एकादशाक्षरछन्द:

आद्यं तृतीयमन्त्यं च सप्तमं नवमं तथा ।

गुरूण्येकादशे पादे यत्र सा तु रथोद्धता ॥

रनरलगा:

(उ—प्र) किं त्वया सुभटदूरवर्जितम् ।

भरत:

रथ्या—देशीताल:

रथ्याताले लघु: प्रोक्तो द्विराम: प्रकीर्तित: ।

।ऽ

दामोदर:

रन्तिका—रागः

गान्धारांशन्यासा तारा मन्द्रा च पूर्णतायुक्ता।
दीर्घोल्लासितगमका ग्रहगान्धारा च पञ्चमप्राया॥

बहुसौपर्णिकताना हरिणाश्वा मूर्छना च करुणस्था।
सौम्याधिदेवता तु प्रोक्ता तज्ज्ञैश्च रन्तिका सततम्॥

गांशन्यासग्रहदीर्घोल्लसितैर्गमकैर्युता।
तारमन्द्रा च पूर्णा च रञ्जिकेत्यभिधीयते॥

मतङ्गः

रभसः

सर्वात्ययानवेक्षी तु त्वरावान् लङ्घितक्रमः।
अशक्यस्सोढुमन्यैश्च व्यापारो रभसः स्मृतः॥

भावविवेकः

रमाङ्कितः—देशीतालः

रमाङ्कितो रामतालः।
। ऽ । ऽ ऽ ऽ

लक्ष्मणः

रमापतिः—देशीतालः

रमापतौ रमाभ्यां ससगणोऽन्तनिरूपितः।
ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ।। ऽ ऽ

लक्ष्मणः

रमाललिता—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि प स ·
(अव) स नि ध म प म ग स .

मज

रमाविलसितं—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स ध प म रि म ग रि स .

मज

रम्भावली—मेलरागः हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि प म ग रि म स .

मज

रम्या—मेलरागः (रागवर्धनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि प स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मज

—श्रुतिः

धैवतस्य तृतीया श्रुतिः।

रविकालिता—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स नि म रि ग म प नि .
(अव) ध प म ग रि स नि स ·

मज

रविचन्द्रिका—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि ध स ·
(अव) स नि ध म ग रि स ·

मज

रविद्युतिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स .
(अव) स नि ध प म स .

मज

रविमण्ठः—देशीतालः

रगणो गलसंयुक्तो निःशब्दं लचतुष्टयम्।
रविमण्ठकसंज्ञे तु मात्रा द्वादशमिर्युते॥
ऽ । ऽ ऽ । ।।।

दामोदरः

रविमण्डलम्—अङ्गुलिभूषणम्

वृत्ताकारनिविष्टैश्च कुलिशैः परिवेष्टितम्।
मध्ये च मणिना युक्तं रविमण्डलमीरितम्॥

सोमेश्वरः

रशना

षोडशलतायुतश्रोणीभूषणम्।

रसः

विभावैर्विविधैर्जातोऽनुभावैः प्रकटीकृतः।
सञ्चारिभिः प्राप्तपोषः स्थायी याति रसात्मताम्॥

ननु लोकेऽङ्गनाचन्द्रमलयानिलचन्दनैः।
उत्पद्यते रतिस्सा च कटाक्षाद्यैः प्रकाश्यते॥

पोषं च ग्लानिर्निर्वेदचिन्तौत्सुक्यादिभिः परम्।
तथापि न रसास्वादो मनागप्युपलभ्यते॥

तत्कथं काव्यनाट्यादौ रसः स्यादिति चेच्छृणु।
विभावादिमुखेनैव यत्र भावोऽवगम्यते॥

रत्यादिस्तत्र संवेद्यो रसास्वादोदयः परः।
इति वस्तुस्वभावोऽयं केन पुर्यनुयुज्यताम्॥

विभावादिर्न लोकेऽस्ति किन्त्वसौ काव्यनाट्ययोः।
इत्युक्तं प्राक्तयोर्लक्ष्मापीदृशं काव्यनाट्ययोः॥

अनुभावविभावानां वर्णना काव्यमुच्यते।
तेषां काव्यप्रयोगस्तु नाट्यं गीतादिरञ्जितम्॥

कृत्रिमेष्वेषु भावेषु विभावाद्यैश्च कृत्रिमैः।
प्रतीतिर्जायमानेऽयं कथं न भ्रान्तितां व्रजेत्॥

इति चेदुच्यते नैषां सत्यासत्यत्ववर्णनम्।
उपयुक्तं प्रत्युतैतदुपहासाय जायते॥

सामाजिकानां चित्तेषु सुखसंवित्प्रकाशते।
स्वसंवेद्या यदि ततः किं सत्यासत्यचिन्तया॥

न चासत्यात्सत्यबोधो न प्रमेत्यपि युज्यते।
भ्रान्तिरप्यर्थसंबन्धात्प्रमेति प्रत्यपीपदन्॥

मणिप्रदीपदृष्टान्तात्तर्कैर्मांसलबुद्धयः।
गुडचिञ्चादिभिर्द्रव्यैः मधुरादिरसान्वितैः॥

यथायुक्तिविशेषेण पानकाख्यो रसो भवेत्।

विप्रदासः

ननु मानसविकारात्मको भावो विभावादिनिष्पन्नस्वाद्यत्वशरीरो रसतयाऽनुभूयत इति भवतामाकूतम्। न वयमात्मनो बुद्ध्यादिव्यतिरेकेण आन्तरं विकारान्तरं तत्त्वं बुद्ध्यामहे। सर्वस्यात्मव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः परिणाममस्तीत्यवगतं तावत्। न च मनो विक्रियते अन्यानि विक्रियन्ते परिणामीन्यपीति नियमे कारणमस्ति। नापि मनोविकारोऽत्यन्तमप्रसिद्धः। भवति मम विकारः कोऽपीत्यादि,'विकारहेतावपि विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः' इति च। स्मरणमपि कामिनीनां मनसो विकाराय इत्यादि प्रयोगाणां दर्शनात्। न च मानसविकारस्य भावशब्दो वाचक इत्यप्ययुक्तम्। विकारो मानसो भावः इति अमरशासनात्। किञ्च विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति श्रुतेश्च सिद्धयोरात्ममनसोर्नास्ति रसत्वम्। साध्यस्यापि बुद्ध्यादेः स्वसिद्धौ विभावादित्रितयनिरपेक्षस्य कथमिव रसता संभाव्यताम्। तस्मादात्मादिव्यतिरिक्तो विभावादिसव्यपेक्षः स्वाद्यते, स भावशब्दवाच्यो मानसविकारोऽभ्युपगन्तव्यः, यस्योत्कर्षो रसः स्यात्। अत एवोक्तं—

बाह्यार्थालम्बनो यस्तु विकारो मानसो भवेत्।
स भावः कथ्यते सद्भिः तस्योत्कर्षो रसः स्मृतः॥इति।

ननु सिद्ध्यत्वेवं काममन्तरो मानसविकारो भावशब्दवाच्यः तदुत्कर्षरूपो रसः। तथापि तस्यासुखरूपत्वेनापुरुषार्थत्वात्प्रेक्षावतां तत्र वृत्तिर्नभवेत्। न खलु मनोविकारमात्रं तदुत्कर्षमात्रं वा सुखं प्रतीयन्ति सन्तः प्रत्युत तस्यासुखरूपत्वमेव निश्चिन्वन्ति। उन्मादापस्मारादौ तस्य दुःखात्मत्वश्रुतेः। न खलु पुरुषस्य दुःखादतिरिच्यते व्याधिः। आस्तां तावत्तथाभूतस्य रसस्य स्पृहणा, यस्य वार्तापरिहरणीयत्वमेवाग्रतः प्रत्युपतिष्ठते। तथाभूते रसे रसवतः काव्यस्य तदलङ्कारजातस्य चानुपादेयता। काव्यस्यानुपादेयत्वे शक्तिनैपुण्याभ्यासरूपस्य तदुत्पत्तिहेतोर्वैयर्थ्यं स्यात्। किञ्च मायारूपत्वान्मनसः तद्विकारस्याप्यमाननीयत्वान्मानसविकारनिवृत्तिरेव परमः पुरुषार्थः। तथा मनोविकाराद्व्यतिरिक्तस्य भावोत्कर्षस्य रसतां प्रतिजानन् अपहास्यतामेवात्मनि सन्दध्यात्। न चैतद्वाच्यं सत्त्वरजस्तमोमयत्वान्मनसः सत्त्वरजस्तमसो विकारस्तस्यैव सुखात्मकत्वात् पुरुषार्थाभावान्न भ्रश्यतीति विचारसहिष्णुत्वात्। तथाहि मनः खल्वणुपरिमाणमिन्द्रियं तच्च सत्त्वादिसहितमेवेन्द्रियभावमनुभवति। तथा गन्धादिसहितमेव पार्थिवादिद्रव्यम्। तथाभूतं च तदिन्द्रियं कथं नाम सुखस्वभावं स्वात्मानमेव सत्त्वं गृह्णीयात्। एकस्य ग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तेः। तस्मात्काव्योपादेयतामिच्छद्भिर्मनोविकारोत्कर्षव्यतिरेकेण अन्य एव रसो वाच्य इतिचेत्, तत्रोच्यते—इह खलु सर्वत्र द्विविध एव रसः श्रूयते भूतप्रभवो मनःप्रभवश्चेति। भूतप्रभवो मधुरादिः। मनःप्रभवः शृङ्गारादिः। न चानयोः सुखस्वभावत्वाभावापराधेन न पुरुषार्थत्वं, न च नास्ति शृङ्गारादेः सुखसाधनत्वं, दृश्यते हि तर्कव्याकरणादिनिपुणाः प्रतिभाभियोगव्युत्पत्तिमन्तः पुरुषार्थविवेचनपराः काव्यमुत्पादयन्तो महाकविप्रबन्धाननुसन्दधानाः रसयन्तश्च शृङ्गारादिसुखास्वादेन मोक्षस्यापि व्यर्थतामापादयन्तः तृतीयपुरुषार्थं तृणं मन्यमानाः योगिनोऽपि युक्तावस्थायां साक्षात्कृतपरब्रह्मसागरप्रकटमोदपरम्पराप्रहारमूर्धानः प्रवयःकातरा अपि अर्थानां प्रसंख्यानयोग्यतां चेतसः काव्यार्थभावनास्वादेन संपादयन्तो विलोक्यन्ते। किञ्च नाटकादीनि प्रयत्नेन शृङ्गारादीन्युल्लास्य तन्मुखेनैवास्वादं नाम परमानन्दं परिषत्सु तन्वन्ति। मन्दधियस्तु व्युत्पत्तिमात्रफलानीति तानि मन्यन्ते। काव्यार्थश्चानन्दहेतुरिति सुप्रसिद्धः। न खलु रसादन्यस्य काव्यार्थस्यानन्दहेतुत्वं संभवति। यथोक्तवर्णसन्दर्भपदपदार्थप्रतिबद्धस्यापि निबन्धनस्य रसशून्यस्य निर्वृत्तिकरत्वाभावात् काव्यार्थेषु रस एवानन्दकारीति जानीमः। ततश्च कृतधियो रसान मद्भावेनाभेदमेवाध्यवस्यन्तो अलौकिकसुखास्वादस्यैव रसत्वमुपदिशन्ति। उक्तं च

तत्प्रेक्ष्य पश्यतां श्राव्यं सम्यक्भावयतां हृदि।
अलौकिकसुखास्वादो रस इत्यभिधीयते॥

इति काव्यार्थेषु वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मकेषु व्यङ्ग्यस्य रसस्य मुख्यत्वप्रसिद्धिरप्यानन्दकारित्वादेव। न हि रसादृते कश्चिदर्थ उपपद्यते।

न चानन्द एव रसः। तस्य ब्रह्मत्वेन विभावादिभिरनिषिद्धत्वात्, आनन्दो ब्रह्मेति श्रुतेः। अनुद्विग्नो गभीरत्वादित्यादेः रसस्य दुःखात्मकत्वश्रुतेः कथं तस्य हेतुः फलं आनन्दो रसस्य।

तत्सन्निधौ हृदयं मदीयमङ्गारचुम्बितमिति शृङ्गाररसेऽपि दुःखस्याप्युपलब्धेरानन्दस्वभावत्वं रसस्य सर्वथा न वचनीयम्। अपि तु आनन्दहेतुत्वमेव न खलु मनोविकारः स्थाय्युत्कृष्टोऽप्यानन्दरूपो भवति। रसश्च मानसविकारोत्कर्षात् न व्यतिरिच्यत इति कथं तस्यानन्दस्वभाववत्वम्। परमार्थतो नान्तःकरण वृत्तिरेव सुखम्। किन्तु तत्प्रतिबिम्बितं चैतन्यमेव स चैतन्यमात्मा। आत्मा च सुखम्। आत्मैव सुखमित्यादि श्रुतेः। यदर्थं सर्वं यच्च नान्यार्थं तत्सुखमित्यस्य सुखलक्षणस्यात्मन्येव पर्यवसानाच्च।

आत्मनो नित्यत्वेऽपि सुखस्यानित्यत्वप्रतिभासः तद्वृत्तीनामनित्यत्वात्। सुखस्य वृत्तीनां कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् सुखेऽपि तत्प्रतिपत्तिर्न युक्ता। तस्मादाविन्द्रियसंप्रयुक्तस्रक्चन्दनवनितादिविषये प्रसन्ना वृत्तयो जायन्ते। प्रसन्नासु तासु वृत्तिषु प्रतिबिम्बितं चैतन्यमेव स्वर्गसुखतामनुभूयते। प्रसादतारतम्यात्सुखतारतम्यं प्रसादतारतम्यं च विषयसौन्दर्यतारतम्यादिति स्थितिः।

तत्र य एव लोके स्थायिभावस्य कारणकार्यसहकारिणः पदार्थास्त एव काव्यनाटकादौ सुकविना प्रतिपाद्यमानाः लोकोत्तरतामवगाहन्ते। स खलु शब्दस्य कोऽपि महिमा येन लौकिका अपि भावाः तदभिधेयदशामाविशन्तो लोकोत्तरचमत्कारकारित्वेनालौकिकाः संपद्यन्ते। अत एव तेषां कारणादिपदार्थानां अलौकिकैः विभावादिपदैः व्यपदेश्यत्वम्। ये चात्यन्तलौकिका विभावादयो नाट्यकाव्ययोर्गोचरीक्रियमाणाः श्रोतृप्रेक्षकाणां वामनात्मिकायां स्वाभिव्यञ्जितायां भावलक्षणायां वृत्तौ प्रसादातिशयं निदधति। निरतिशयप्रसादमहितायां तस्यां स्वात्मानन्दः स्वयं प्रधत्ते। यत्र भूमा यो वै भूमा तत्सुखं—इति श्रुतेः॥ भावस्य चायमेवोत्कर्षः यदत्रानन्दसंविन्मयः स्वात्मा परिस्फुरति। भावोत्कर्ष एव रसः। तस्यैव स्वाद्यत्वात्। स्वाद्यस्यैव सर्वत्र रसत्वमिष्टं, यतः स्वादश्चानन्दोद्भवः। यदुक्तं स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः—इति।

स्वाद्यविषया संविदपि स्वादरूपैवेति भावोत्कर्षस्य स्वादगोचरत्वलक्षणं स्वाद्यत्वमयत्नसिद्धम्।

तथाहि—वृत्तौ प्रतिबिम्बितं चैतन्यमेवानन्दः। आनन्द एव स्वादः। स्वादश्च स्वयंप्रकाशो वृत्तिमपि प्रकाशयति। इदमेव वृत्तेः स्वाद्यत्वम। यदियं स्वादे प्रकाशमाने स्वयमपि प्रकाशते। अन्यथा तत्संभवे प्रमाणाभावात्। तदसिद्धेरेव वृत्तिः स्यात्। यथा—वृत्तेरेव वृत्त्युपहितरूपस्यानन्दस्य स्वाद्यत्वं तथा वृत्तेरपि उपाधिभूताया उपहितानन्दस्य स्वसंवेद्यमानत्वं आनन्दस्वभाववत्वं च। वृत्तिवृत्तिमतोरैकध्याध्यासात्सिद्धम्। ततश्च युक्तैवेयं वाचोयुक्तिरानन्दसंविद्रूपो रस इति। अतो रसं रसयन्तो रसिकाः शब्दब्रह्ममुखेन परब्रह्मैवानुभवन्तीति तेषां युक्तम्। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति। तस्माद्यथोक्तदोषाभावाद्रसः पुरुषार्थ एवेति सर्वमनवद्यम्।

रसविवेकः

विभावाद्यैस्सुप्रयुक्तैस्तथा स्याद्रससंभवः।
सोऽयं रसः किं कार्यं स्यादनुमेयोऽथवा भवेत्॥

किं वा ज्ञाप्योऽथवा न स्यादथ व्यङ्ग्योऽपि वा भवेत्।
तत्र कार्यं केचिदाहुः लोल्लटाद्या विपश्चितः॥

तथा हि प्राक्प्रतीतार्थानुसन्धानविनिर्मितैः।
विभावाद्यैरपूर्वोऽर्थो नट एवोच्यते रसः॥

तत्रस्थं सहृदयाः साक्षात्कुर्वन्ति चेतसा।
कार्योऽप्यसौ न मुख्योऽस्ति नटादावनुकर्तरि॥

किं तु मुख्यतया रामाद्यनुकार्येषु वर्तते।
यो भावस्सोऽनुकारेण लिङ्गेनैवानुमीयते॥

प्रतिबिम्बाद्यथा (बिम्ब) प्रतीतिरुपजायते।
यथाऽसत्त्याद्विभावादेः सत्त्यज्ञानोऽदयो भवेत्॥

अनुकार्ये स्थितस्सोयं नटैस्सामाजिकैरपि।
आस्वाद्यते स्वमनसा सुखसंवित्तिलक्षणम्॥

इत्याहुरनुमेयत्वं केचिद्रसविवेचकाः।
अनुकार्यस्य रामादेरतीतत्वान्नटेष्वसौ॥

नटेऽपि नासौ तस्यानुभावादौ व्याकुलत्वतः।
ममेदमित्यहङ्काराभावात्सामाजिकेष्वपि॥

अनुकार्यानुकर्तृत्वविरहाच्च न युज्यते।
ज्ञाप्यते चापि भावाद्यैः चित्रन्यस्ततुरङ्गवत्॥

प्रतिभाति न सन्देहो न तत्त्वं न विपर्ययः।
रसावयमित्यस्ति नासावेवायमित्यपि॥

विरुद्धबुद्ध्यसंभेदा अपि वञ्चितविप्लवः।
युक्त्या पर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः कया॥

तस्मान्नटस्थ एवायमानन्दात्मानुभूयते।
इति श्रीशङ्कुकः प्राहानुमेयत्वेऽप्यलौकिकम्॥

उत्पत्त्यनुमितिज्ञप्तिरूपावस्थाकरम्बितः।
सामाजिकानुकार्यानुकर्तृषु त्रिष्वपि स्फुरन्॥

भावस्साधारणीभूतो यदाऽसौ भावनाबलात् ।
साधारणैरुपायैश्च भाव्यते स्यात्तदा रसः ॥

इत्याह भावनापक्षं भगवान्भट्टनायकः ।
अत्रोच्यते न कार्योऽयं विभावादिष्वसन्नपि ॥

अदर्शनानुचक्रादेरभावेनेक्ष्यते घटः ।
न च स्यादनुमेयोऽयं परोक्षत्वप्रसङ्गतः ॥

सिद्धो हि ज्ञाप्यते नासौ सिद्धः स्याद्रसलक्षणः ।
तस्मान्न ज्ञाप्यतापक्षं कक्षीचक्रुर्विपश्चितः ॥

नेष्टं च भाव्यमानत्वमसत्वापत्तिदोषतः ।
पारिशेष्यादभिव्यक्तिपक्षश्शुक्लस्य सम्मतः ॥

(शुक्लो) विप्रदासः

रसो वै सरसं ह्येवायमित्यादिश्रुतिश्रुतः ।
ब्रह्मानन्दः परो योऽस्ति स एव रस उच्यते ॥

स्रक्चन्दनाङ्गनाद्यर्थैर्लौकिकोऽभिव्यक्तिमागतः ।
आनन्दोऽयं यथालोके सुखमित्युपचर्यते ॥

प्राप्ता तथात्वैरप्येभिर्विभावाद्यैस्तदात्मताम् ।
आपन्नैरिव नाट्यादौ सुप्रयुक्तैर्नटादिभिः ॥

रत्यादिस्थायिभावेषु पुष्टेषु व्यक्तिमागतः ।
सुप्रयुक्तविभावादिजीवितैककृतावधिः ॥

अनुकार्यानुकर्त्रादिप्रत्यक्षनियताश्रयः ।
अभिन्नोऽपि निजाकार इव भिन्नतया स्थितः ॥

सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्नन्यत्सर्वं तिरोदधत् ।
परिस्फुरन्निव पुरः परिच्छेदविवर्जितः ॥

सामाजिकैश्चर्व्यमाणः चमत्कारात्मकः परः ।
आनन्दो ब्रह्मणो रूपं रस इत्युच्यते तथा ॥

व्यञ्जिकायाश्चित्तवृत्तेः स्थिताया वासनात्मना ।
उत्पत्तिज्ञप्तिपोषाणां करणाभिमतेषु तु ॥

व्यञ्जकत्वं विभावादिष्वास्थेयमुपचारतः ।
न नित्योऽयं विभावादिः प्रतीत्यवधिकत्वतः ॥

नाप्यनित्यो विभावादिः विरहेऽपि प्रसञ्जनात् ।
न निर्विकल्पग्राह्योऽयं विभावाद्यनुसंहिते ॥

नापि ग्राह्यो विकल्पेन स्वसंवेद्यतया स्थिते ।
उभयाभावरूपस्य नोभयात्मकता मता ॥

उभयाभावरूपत्वान्न च नास्तीति युज्यते ।
अपलप्येत नास्तीति स्फुरन्ननुभवः कथम् ॥

चतुःकोटिबहिर्भावः किन्न लोकोत्तरो भवेत् ।
तस्माद्ब्रह्मानुभवनात् शृङ्गारादिः स्थिरो रसः ॥

विप्रदासः

विभावैर्जनितो भावोऽनुभावैरनुबोधितः ।
व्यभिचारिभिरास्फीतो रस इत्यभिधीयते ॥

स चानुकार्ये रामादौ वर्तते मुख्यवृत्तितः
तद्रूपताऽनुसन्धानान्नर्तकेऽपीति लोल्लटः ॥

व्यावर्त्य सम्यङ्मिथ्याभ्यां कोटिद्वयविलंबितः
ज्ञानात्तत्सदृशाकारप्रतीतेश्च निरासतः ॥

तत्तद्विलक्षणात्स्थानाच्चित्ररूपकवन्नटः ।
सेयमित्येष संवित्तिग्राह्यस्सामाजिकैरिह ॥

वासनाभावितः स्वीयकार्यप्रकटनेन च ।
विभावाद्यैर्नटैरेवोद्भासितैरनुमापितः ॥

रसनीयत्वमासाद्य वैलक्षण्यात्परस्य च ।
संभाव्यमानो रत्यादिस्थायित्वेन तदात्विह ॥

असन्नपि प्रेक्षकाणां चर्व्यमाणो रसः स्मृतः ।
इति श्रीशङ्कुकाचार्यो रसव्यक्तिं न्यवेदयत् ॥

न व्यङ्ग्यश्च न तूत्पाद्यो न प्रत्याय्योऽपि युज्यते ।
स्वाप्येव भाव्यमानोऽत्र व्यापाराद्भावकत्वतः ॥

सत्त्वोद्रिक्तप्रकाशेनानन्दप्राचुर्यसंविदः ।
विश्रान्तिस्थानमाततय भोगभोज्यो रसोऽथवा ॥

इति नायकभट्टानां मतमेतदुदीरितम् ।
अथाभिनवगुप्तार्यभट्टानामप्युदीर्यते ॥

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
स्वीयान्यदीयसंबन्धविशेषप्रविहाणतः ॥

साधारणैरभिव्यक्तो वासनात्मतया स्थितः
रत्यादिकः स्थायिभावो वेद्यान्तरविनाकृतः ॥

वाङ्मनोगोचरानेकविद्वत्साधारणीकृतः ।
स्वीयाकार इवाभिन्नसभ्यैः स्वविषयीकृतः ॥

विभावादिविभाव्यत्वात्तद्गतावधिजीवितः ।
चर्व्यमाणः पानकवदन्यत्सर्वं विलुप्य च ॥

मनसैक्यमिवागच्छत्सर्वाङ्गीणं भवत्स्वयम् ।
अलौकिकचमत्कारकारी कोऽपि रसः स्मृतः ॥

सा कापि परिहारेणालौकिको ज्ञाप्यकार्ययोः ।
व्यञ्जितश्च विभावाद्यैः चर्वणीयः स्मृतो बुधः ॥

लोकोत्तरः स्वसंवेद्यः प्रत्ययोऽप्युपपद्यते ।
औपचारिककार्यत्वमीदृशं तस्य भूषणम् ॥

ननु कोऽयं रसो नाम पदार्थस्तद्विचार्यते ।
रस्यते वा सहृदयैः स्वयं वा रस्यते रसः ॥

सामाजिकान् रसयति ते वायं रसयन्ति च ।
रसनं वा नटेनात्र चित्तवृत्तिर्नटस्य यः ॥

रसतीति रसो वा स्याद्रसयत्यथवा रसः ।
रामः स्याद्वा न वेत्यादि प्रतीतिं नटसंश्रिताम् ॥

अथवा रस्यते सभ्यैः रामोऽयमिति तत्त्वतः ।
इत्यादिपक्षस्तद्विद्भिरादृता रसरूपणे ॥

कुम्भः

उद्याने प्रेयसीभिर्मलयजपवनैः कोकिलाद्यैर्विभावैः
ग्रीवाभ्रूवल्लिनेत्राम्बुजभुजलतिकान्दोलनाद्यनुभावैः ।
व्यक्तीभूतो विवृद्धस्सुचिरमुपचितो भूरिनिर्वेदनाद्यैः
नाट्ये गीते च काव्ये त्रिपु वसति रसश्शुद्धबुद्धस्वभावः ॥

उत्पादितो यौवनरम्यरामारामादिभिस्तैर्बहुभिर्विभावैः ।
संवर्धितो भ्रूलतिकाविभङ्गैः भङ्गैरपाङ्गस्य करक्रियाभिः ॥

निर्वेदमुख्यैस्सहकारिभिस्तैः संवर्धितः पल्लवितः क्रमेण ।
रामादिरूपे पटुनर्तकेऽपि प्रतीयमानो रसशब्दवाच्यः ॥

भोगेन भुज्यत इति प्रवदन्ति केचित्
सामाजिकप्रकरसादविचर्व्यमानः ।
कार्यो न कारणकलापविभावनाशे
यस्मान्न तिष्ठति रसो रसनीयरूपी ॥

श्रीकण्ठः

प्राचीनवासनायुक्ताप्यङ्गविद्याभिराश्रिता ।
बुद्धिर्या हृदयं तां च कथयन्ति विचक्षणाः ॥

एवं सहृदयानां तु सुखिनो स्थिरचेतसाम् ।
नियतं वासनारूपो रसस्तिष्ठति मानसे ॥

तद्बीजबोधकान् भावानधिगम्य जनैः कृतान् ।
आस्वाद्यमानो मधुरो रसो व्यक्तः प्रजायते ॥

भट्टराजः

रसवस्तु किमित्युक्ते कार्यकारणविस्मृतेः ।
स्वयंप्रकाशो ब्रह्मेव भावान्मानसगोचरः ॥

सर्वेन्द्रियाणामाधारो मन इत्यभिधीयते ।
मनोनिष्ठगुणो भावः भावनिष्ठगुणो रसः ॥

तद्रसो वृक्षरूपेण लक्षणं वक्ष्यते मया ।
आलम्बनगुणं शाखा तच्चेष्टापल्लवादिकम् ॥

पुष्पादिकमलङ्कारं सात्त्विकं च फलादिकम् ।
यद्यत्कालकृतं कर्म निर्वेदादिकमित्यपि ॥

फलं चोपरसः प्रोक्तः रसबीजमितीरितम् ।
आजटात्फलपर्यन्तं व्यापको रस उच्यते ॥

रामानन्दः

विभावैस्सानुभावोद्यत्सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
स्वादुत्वं नीयमानोऽसौ स्थायी भावो रसो भवेत् ॥

सर्वेश्वरः

विभावैरनुभावैश्च नटस्थैर्व्यभिचारिभिः ।
जनितान्यपरामित्रमित्राद्याश्रयतां विना ॥

अवस्था देशकालादिभेदसंभेदवर्जितम् ।
केवलं रतिहास्यादिस्थायिरूपं निगृह्णतीम् ॥

अतो निरन्तरायत्वात्परां विश्रान्तिमाश्रिता ।
प्रतिभानुभवस्मृत्याद्यन्यबोधविलक्षणा ॥

ब्रह्मसंवित्तिसदृशी नानारत्यादिसङ्क्रमा ।
सुखरूपा स्वसंवेद्या संविदास्वादनाभिधा ॥

रसः स्यादथवा स्थायी रसस्तद्गोचरीभवत् ।
दध्यादिव्यञ्जनैश्चिञ्चाहरिद्रादिभिरौषधैः ॥

मधुरादिरसोपेतैः यद्वा द्रव्यैर्गुडादिभिः ।
युक्तैः पाकविशेषेण षाडवाख्यो रसोऽपरः
उत्पाद्यते विभावाद्यैः प्रयोगेण तथा रसः ॥

हम्मीरः

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः ।

भरतः

विभावस्यानुभावस्य तथा च व्यभिचारिणः ।
स्थायिसंयोगनिष्पत्तेः शृङ्गाराद्यो रसो भवेत् ॥

अत्युत्पन्नमिदं सूत्रमिति कश्चिदनूनुदत् ।
अहेतुत्वेन भावानां हेतुत्वस्यानुकीर्तनात् ॥

प्रमाद्य लोल्लटोऽत्राह घटेतेदं यदा भवेत् ।
षष्ठीसमासः किन्त्वत्र समासोऽयं तृतीयया ॥

विभावाद्यैः स्थायिनोऽत्र संयोगस्तन्मते मतः ।
अर्थाक्षिप्तस्थायिनोऽत्र भवेत्सापेक्षता ततः ।
सापेक्षमसमर्थं स्यात्सामर्थ्याभावतस्ततः ॥

समासाभावतः षष्ठीसमासस्सम्मतस्त्विह ।
इति कीर्तिधराचार्यमतस्यानुमतेन हि ॥

स्वसामर्थ्यात्पदविधेः निर्माता पृथिवीश्वरः ।
षष्ठीसमासमाश्रित्याश्लोकयत्सूत्रमैश्वरम् ॥

भावो विभावजनिता चित्तिवृत्तिरिहेरिता ।
शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकारस्य विधायिनी ॥

भावो निगद्यते तेषां देहेन्द्रियविकारिणी ।
विभावजनिता चित्तवृत्तिस्तद्वार्तिके यथा ॥

विभावेनाहृतो योऽर्थः सोऽनुभावेन कथ्यते ।
वागङ्गसत्त्वाभिनयैस्स भाव इति संज्ञितः ॥

विभावो हि पुरोवर्तिवस्तुनो दर्शनं मतम् ।
तद् द्वारेण चित्तवृत्तेर्विकारः प्रतिपद्यते ॥

अनुभावेन तद्भावावबोधाय निरूप्यते ।
निर्विकल्पकतः पूर्वं किञ्चिदस्तीति तत्परम् ॥

स्त्रीति तामवधार्यार्थः कोऽयमित्थं विचारयन् ।
पूर्वानुभूतस्नेहस्य भावनाभावितेन च ॥

मनसा मत्प्रिया सेयमिति चित्तविकारवान् ।
तदेकीभावतो भावावस्थः स्यात्प्रेक्षकस्तदा ।
एवं विभावादुत्पत्तिः भावस्य प्रतिपादिता ॥

स एव भावः प्रसन्नमुखरागललिताङ्गलीलादिविभावप्रतिपत्तावनुभावत्वमेति ॥

एवं विभावानुभावव्यभिचारिसमागमात् ।
क्रीडन् तया सह पुमान् शृङ्गारी जायते तथा ॥

एवमेषां तु संयोगाद्भावोत्पत्तिर्निरूपिता ।
स स्थाय्येव तीव्ररूपो रसी भवति भासुरः ॥

कुम्भः

आत्मस्थितं गुणविशेषमहङ्कृतस्य
शृङ्गारमाहुरिह जीवितमात्मयोनेः ।
तस्यात्मशक्तिरसनीयतया रसत्वं
युक्तस्य तेन रसिकोऽयमिति प्रवादः ॥

सत्त्वात्मनाममलधर्मविशेषजन्मा
जन्मान्तरानुभवनिर्मितवासनोत्थः ।

जागर्ति कोऽपि हृदि मानमयो विकारः ॥

तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये
सौभाग्यमेव गुणसंपदि वल्लभस्य ।
लावण्यमेव वपुषि स्वदतेऽङ्गनायाः
शृङ्गार एव हृदि मानवतो जनस्य ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतरौद्रहास्य-
बीभत्सवत्सलभयानकशान्तनाम्नः ।
आम्नासिषुर्दश रसान् सुधियो वयं तु
शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनामः ॥

वीराद्भुतादिषु च येह रसप्रसिद्धिः
सिद्धा कुतोऽपि वटयक्षवदाविभाति ।
लोके गतानुगतिकत्ववशादुपेता-
मेतां निवर्तयितुमेष परिश्रमो नः ॥

अप्रातिकूलिकतया मनसो मुदादे-
र्यः संविदोऽनुभवहेतुरिहाभिमानः ।
ज्ञेयो रसस्सरसनीयतयात्मशक्ते
रत्यादिभूमनि पुनर्वितथा रसोक्तिः ॥

रत्यादयोऽर्धशतमेकविवर्जिता हि
भावाः पृथग्विविधभावभुवो भवन्ति ।
शृङ्गारतत्त्वमिह ते परिवारयन्तः
सप्तार्चिषं द्युतिचया इव वर्धयन्ति ॥

(शृङ्गारतत्त्वममितः परिवारयन्तः) इति पाठान्तरमत्र विद्यते ।

आभावनोदयमनन्यधिया जनेन
यो भाव्यते मनसि भावनया स भावः ।
यो भावनापथमतीत्य विवर्तमानः
साहङ्कृतौ हृदि परं स्वदते रसोऽसौ ॥

रत्यादयो यदि रसाः स्युरतिप्रकर्षे
हर्षादिभिः किमपराद्धमतद्विभि
अस्थायिनस्त इतिचेद्भयहासशोक-
क्रोधादयो वद कियच्चिरमुल्लसन्ति ॥

स्थायित्वमत्र विषयातिशयात्मकं चेत्
चिन्तादयः कुत उत प्रकृतेर्वशेन ।
तुल्येन सात्मनि भवेदथ वासनायाः
सन्दीपनात्तदुभयत्र समानमेत्र ॥

अतः स्थितमेतद्रत्यादयः शृङ्गारप्रभवा एव एकोनपञ्चाशद्भावाः वीरादयो मिथ्यारसप्रवादाः । शृङ्गार एवकः चतुर्वर्गैककारणं रस इति, स चानुभवैकसमधिगम्यत्वादसर्वविषयत्वाच्च दुरवसेयः सम्यगभिनयेषु वा विदग्धशैलूषैः प्रदर्श्यमानः सामाजिकैरवधार्यते । प्रबन्धेषु वा महाकविभिर्यथावदाख्यायमानो विदुषां मनीषाविषयमवतरति । तत्र न तथा पदार्थाः प्रत्यक्षेण प्रतीयमानाः स्वदन्ते, यथा वाग्मिनां वचोभिरावेद्यमानाः ।

रसं त्विह प्रमाणमेवामनन्ति । सर्वेषामपि हि रत्यादिप्रकर्षाणां रतिप्रियो रणप्रियोऽमर्षप्रियः परिहासप्रिय इति प्रेमण्येव पर्यव-

सानात्। तत्कथमुच्यते रत्यादिभूमनि पुनर्वितथा रसोक्तिरिति। उच्यते। न रत्यादिभूमा रसः। किं तर्हि। शृङ्गारः। शृङ्गारो नाम विशिष्टेष्टदृष्टचेष्टानामभिव्यञ्जकानामात्मगुणसंपदां उत्कर्षबीजम्। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्काराद्यतिशयहेतुरात्मनोऽहङ्कारगुणविशेषः सचेतसा रस्यमानो रस इत्युच्यते। यदस्तित्वे रसिकोऽन्यथात्वे नीरस इति। तदाविर्भावहेतवश्च तत्प्रभवा एव भावाः। ते चैकोनपञ्चाशत्। रतिः हर्षः श्रम इत्यादि। अत्र केचिदाचक्षते—रतिप्रभवः शृङ्गार इति। वयं तु मन्यामहे रत्यादीनामयमेव प्रभव इति। शृङ्गारिणो हि रत्यादयो जायन्ते नाशृङ्गारिणः। शृङ्गारिणो हि रमन्ते, स्मयन्ते, उत्सहन्ते, स्निह्यन्तीति ते तु भाव्यमानत्वाद् भावा एव न रसाः। यावत्संभवं हि भावनया भाव्यमानो भाव एवोच्यते भावनापथमतीतस्तु रस इति। मनोऽनुकूलेषु दुःखादिष्वपि सुखदुःखादिष्वात्मनः सुखानुभवाभिमानो रसः। स तु पारम्पर्येण सुखहेतुत्वाद्रत्यादिभूमसूपचारेण व्यवह्रियते। अतो न रत्यादीनां रसत्वम्। अपि तु भावनाविषयत्वाद्भावत्वमेव। यदप्युक्तं परप्रकर्षगामी रत्यादिभावो रस इति—तदप्यसारम्। ग्लान्यादिष्वपि तदुपपत्तेः। तेऽपि श्रमादिभिः परं प्रकर्षमारोप्यन्ते। न ते स्थायिन इति चेत्, स्थायित्वमेषां उत्पन्नतीव्रसंस्कारात्। संस्कारोत्पत्तिश्च विषयातिशयात् नायकप्रकृतेश्च। नायकप्रकृतिश्च त्रिधा। सात्त्विकी राजसी तामसी चेति। तदन्वयाच्च तथाविधानुभवभावनोत्पत्तिः ततश्चैषां स्थायित्वव्यपदेश इति। ननु अष्टौ सात्त्विकाः त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः—इति ब्रुवते। तेनैतत्साधु यतोऽमीषामन्यतमस्यैतेनैव परस्परनिर्वर्त्यमानत्वात्कश्चित्कदाचित्स्थायी कदाचित्तु व्यभिचारी। अतोऽवस्थावशात्सर्वेऽप्यमी व्यभिचारिणः सर्वेऽपि च स्थायिनः सात्त्विका अपि सर्व एव मनःप्रभवत्वात्। अनुपहतं हि मनः सत्त्वमित्युच्यते। यच्चोक्तं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्स्थायिनो रसत्वमिति। तदपि हर्षादिष्वपि विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगस्य विद्यमानत्वात्। तस्माद्रत्यादयः सर्व एवैते भावाः, शृङ्गार एवैको रस इति। तैश्च विभावानुभावैः प्रकाशमानः शृङ्गारो विशेषतः स्वदते।

तत्र केचनाहुः—नायं रसः शृङ्गाराख्यो रत्यादिभिर्व्यज्यते। अपि तु आलम्बनविभावादुत्पन्नो रत्यादिरेवोद्दीपनविभावादिभिः परं प्रकर्षमारोप्यमाणो रसीभवन् शृङ्गारादिसंज्ञां लभत इति। त एवं प्रष्टव्याः किमेते रत्यादयः स्वेभ्य आलम्बनेभ्य एवोत्पद्यमानाः सर्वस्याप्युत्पद्यन्ते। उत कस्यचिदेवेति। यदि तावत्सर्वस्य सर्वं जगद्रसिकं स्यात्। न चैतदस्ति। ततःकश्चिद्रसिकः कश्चित्तु नीरसः इति दृश्यते। न च दृष्टविपरीतशक्यमनुज्ञातुम्। अतो न सर्वस्य रत्यादयो जायन्ते। अथ कस्यचित् तस्य नियमनिमित्तमभिधानीयम्। तद्दृष्टमदृष्टं वा स्यात्। न तावद्दृष्टं। अनुपलभ्यमानत्वात्। अदृष्टं तु साधारणमसाधारणं वा। साधारणे पूर्वोक्त एव दोषः, सर्वं जगद्रसिकं स्यादिति। असाधारणं तु नान्तरेण प्रत्यगात्मकताऽनादिवासनानुबन्धिधर्मकार्यं भवितुमर्हति। तं तु आत्मनोऽहंकारेण गुणविशेषं ब्रूमः। स शृङ्गारः। सोऽभिमानः। स रसः। तत एते रत्यादयो जायन्ते। तैश्चायं प्रकर्षप्राप्तैः सप्तार्चिरर्चिश्चयैरिव प्रकाश्यमानः शृङ्गारिणामेव स्वदते, इति तदुपाधिश्चायमुपजायमानो रसः त्रिधा विख्यायते। प्रकृष्टो भावरूप आभासश्च। उत्तमनायकस्य तथाविध एव विषये जायते स प्रकृष्टः। मध्यमस्य य उपजातो न प्रकर्षमासादयति, स भावरूपः। यश्च तिरश्चां प्रतिनायकादीनां चोपजायते स शृङ्गाराभासः।

भोजः

रसस्तु द्विविधः। स्थायिभावः, सञ्चारिभावश्चेति। स च भावः इन्द्रियादिभिरेव प्रकाशते। इन्द्रियादिष्वधिष्ठितो रसः वृत्तिज्ञानाश्रितः विषयेष्वपि भावमुखेन प्रकाशते। (अनेन भावशब्देन अभिनयो विवक्षितः) यतो मनस्ततो भाव इति सामान्यशास्त्रे भावज्ञानेनैव रसज्ञानस्य संभवो विवक्षितः। ननु भावो नामात्मधर्मः। रसो नामेंद्रियादिवेद्यः। आत्मजन्यगुण इति भेदसत्त्वाच्छिरोभावप्रकटने स्वात्मनिष्ठगुणानामप्रकारत्वा - द्गुणभेदग्रहणार्थं इन्द्रियादिभिरेवोपाङ्गं प्रत्यङ्गमिति भेदचिन्ता। कर्मेन्द्रियादिभिरर्थक्रियागुणनिरूपणं विशेषरूपेण प्रत्यङ्गाभिनये वक्ष्यामः। ज्ञानेन्द्रियादिभिः श्रोत्रत्वगादिभिः करणैरेव रसो निरूप्यते। यथा—शब्दग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रम्। मधुरशब्देन शृङ्गारः। क्रूरशब्देन कोपः। दीनशब्देन करुणा। उत्तमशब्देनाद्भुतः। निकृष्टशब्देन बीभत्सः। हुंकारशब्देन भयम्। निन्दितशब्देन रौद्रः। विनोदशब्देन हास्यम्। स्वभावशब्देन शान्तिः। इत्थमन्येन्द्रियैरपि रसः प्रकाश्यते। एवं पदव्यापारयोरपि नवरसोऽस्ति। राजवीथीगमने शृङ्गारः। उल्लासगमनेऽद्भुतः। कण्टकमार्गगमने करुणा। वेश्यावीथीगमने हास्यम्। चारमार्गगमने भयम्। सङ्कटमार्गगमने बीभत्सः। स्वेच्छागमने शान्तिः। एवमुक्तानां नवरसानां उक्तेष्विन्द्रियेषु विषयेषु च लक्ष्यलक्षणभावचिन्तने गौरवादुपाङ्गेष्वेव लक्ष्यलक्षणचिन्ता। नेत्रभ्रूनासाकपोलचिबुकाधरा उपाङ्गाः।

बालरामः

विभावस्यानुभावस्य व्यभिचारिण एव च।
संयोगादुन्मिषेद्भावस्थाय्येव तु रसो भवेत्॥

अथवा रसाश्च भावाश्चैतेऽन्योन्योपकारात् सहभावेनैव प्रवर्तमानाः सिद्धिमधिरोहन्ति अन्नव्यञ्जनवत्—यथा भोक्तुरन्नं

व्यञ्जनमुपकुरुते, व्यञ्जनमन्नं ततो रसः स्यात्तथैव भावात्रसा रसांश्च भावा उपकुर्युः। परस्परं सर्वदा संबद्धाः प्रेक्षकान्मनसि प्रमोदेनोपश्लिष्यन्तो रसा इति व्यपदिश्यन्ते। अन्ये तु कार्यकारणत्वमनयोस्सत्कार्यवादिदर्शनेनाङ्गीकुर्वन्ति। यत्र भावाः कार्यं, रसाः कारणं। द्वयमप्येतत्तुल्यकालावस्थित्या अन्योन्योपकारात्परस्परकृतां सिद्धिं साधयन्ति।

सागरनन्दी

अभिधा भावना च स्यात्तद्भोगीकृतिरेव च।
अभिधाधामतां याति शब्दार्थालङ्कृतिं ततः॥

भावनाभाव्य एषोऽपि शृङ्गारादिगुणो मतः।
तद्भोगीकृतिरूपेण व्याप्यते सिद्धिमान्नरः॥

भट्टनायकः

भट्टनायकमतमिदं अभिनवगुप्तेन खण्डितम्।

विभावैश्चानुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः
वर्द्धितास्स्थायिनो भावाः नायकादिसमाश्रयाः।

अनुकार्यतया नाटये क्रियमाणा नटादिभिः।
सामाजिकैस्तु रस्यन्ते यस्मात्तस्माद्रसाः स्मृताः॥

न द्रव्यं न च सामान्यं न विशेषो गुणो न च।
न कर्मसमवायो वा न पदार्थान्तरोऽपि वा॥

विकारो मानसो यस्तु बाह्यार्थालम्बनात्मकः।
विभावाद्याहितोत्कर्षो रस इत्युच्यते बुधैः॥

रसो मनोविकारोऽपि पदार्थान्यतमो भवेत्।
पदार्थाष्षट् प्रमीयन्ते रसैस्स्वानुभवात्मकः॥

अतो रसः पदार्थेभ्यो मात्रया कापि भिद्यते।
द्रव्यादीनां पदार्थानां तत्तद्रूपतया रसः।
कापि कापि प्रतीयेत तेषामन्यतमो रसः॥

शारदातनयः

लोकव्यवहारे कार्यकारणसहचारात्मकलिङ्गदर्शने स्थाय्यात्मपरचित्तवृत्त्यनुमानाभ्यास एव पाटवादधुना तैरेवोद्यानकटाक्षधृत्या (धृत्या) दिभिः लौकिकीं कारणत्वादिभुवमतिक्रान्तैः विभावानानुभावनासमुपरञ्जकत्वमात्रप्राणैरत एवालौकिकविभावादिव्यपदेशभाग्भिः प्राच्यकारणादिरूपसंस्कारोपजीवनाख्यापनाय विभावादिनामधेयव्यपदेश्यैः भावाध्यायवक्ष्यमाणस्वरूपभेदैः गुणप्रधानतापर्यायेण सामाजिकधियि सम्यग्योगं संबन्धमैकाग्र्यं वा साधितवद्भिः अलौकिकनिर्विघ्नसंवेदनात्मकचर्वणागोचरतां नीतोऽर्थः चर्व्यमाणतैकसारो न तु सिद्धस्वभावः तात्कालिक एव न तु चर्वणातिरिक्तकालावलम्बी स्थायिविलक्षण एव रसः।

अभिनवगुप्तः

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः—इति भरतसूत्रम्। अत्र भट्टलोल्लटप्रभृतयस्तावदेवं व्याचख्युः। विभावादिभिः संयोगोऽर्थात्स्थायिनः ततो रसनिष्पत्तिः। तत्र विभावः स्थाय्यात्मिकायाश्चित्तवृत्तेरुत्पत्तौ कारणम्। अनुभावाश्च न रसजन्या अत्र विवक्षिताः। तेषां रसकारणत्वेन गणनानर्हत्वात्। तेऽनुभावा व्यभिचारिणश्च चित्तवृत्त्यात्मकत्वाद्यद्यपि न सहभाविनः स्थायिना, तथापि वासनात्मतेह तस्य विवक्षिता। तेन स्थाय्येव विभावानुभावादिभिरुपचितो रसः। स्थायीत्वनुपचितः। स चोभयोरपि मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्येऽनुकर्तरि च नटे रामादिरूपतानुसन्धानबलादिति। चिरन्तनानां चायमेव पक्षः। तथाहि दण्डिना—'रतिश्शृङ्गारतां गता रूपबाहुल्ययोगेन' इति। 'अधिरुह्य परां कोटिं कोपो रौद्रात्मतां गता' इत्यादिचोक्तम्।

एतन्नेति श्रीशङ्कुकः। विभावाद्ययोगे स्थायिनो लिङ्गाभावेनावगत्यनुपपत्तेः भावानां पूर्वमभिधेयताप्रसङ्गात्, मन्दतरतममाध्यस्थ्याद्यानन्त्यापत्तेः, कामावस्थासु दशस्वसंख्यरसभावादिप्रसङ्गात्। हास्यरसे षोढात्वाभावप्राप्तेश्शोकस्य प्रथमं तीव्रत्वं कालात्तु मान्द्यदर्शनं क्रोधोत्साहरतीनां अमर्षस्थैर्यसेवाविपर्यये ह्रासदर्शनं इति विपर्ययस्य दृश्यमानत्वात्। तस्माद्धेतुभिः विभावाख्यैः कार्यैश्चानुभावात्मभिस्सहचारिरूपैश्च व्यभिचारिभिः प्रयत्नार्जिततया कृत्रिमैरपि तथाऽनभिमन्यमानैरनुकर्तृस्थत्वेन लिङ्गबलतः प्रतीयमानः स्थायिभावो मुख्यरामादिगतस्थाय्यनुकरणरूपः अनुकरणरूपत्वादेव नामान्तरेण व्यपदिष्टो रसः। विभावा हि काव्यबलानुसन्धेयाः। अनुभावाः शिक्षिताः। व्यभिचारिणः कृत्रिमनिजानुभावार्जनबलात्, स्थायी तु काव्यबलादपि नानुसन्धेयाः, रतिरनुक्रियमाणा शृङ्गार इति तदात्मकत्वं तत्प्रभवत्वं च युक्तम्। अर्थक्रियापि मिथ्याज्ञानदृष्टा। न चात्र नर्तक एव सुखीति प्रतिपत्तिः नाप्ययमेव राम इति। न चाप्ययं न सुखीति नापि रामः स्याद्वा न वायमिति। न चापि तत्सदृश इति। किं तु सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणा चित्रतुरगादिन्यायेन यः सुखी रामः असावयमिति प्रतीतिरस्तीति।

तदिदमपि अन्तस्तत्त्वशून्यं न विमर्दक्षममित्युपाध्यायाः। तथाहि—अनुकरणरूपो रस इति यदुच्यते तत्किं सामाजिकप्रतीत्यभिप्रायेण उत नटाभिप्रायेण किं वा वस्तुवृत्तविवेचकव्याख्यातृबुद्धिसमवलम्बनेन वा इति। अथाद्यः पक्षोऽसङ्गतः। किञ्चिद्धि प्रमाणेनोपलब्धं तदनुकरणमिति शक्यं वक्तुम्। इह च नटगतं किं तदुपलब्धं तदनुकरणतया भातीति चिन्त्यम्। तच्छरीरं तन्निष्ठं प्रति शीर्षकादिरोमाञ्चगद्गदादि भुजाक्षेपभ्रूक्षेपकटाक्षादिकं च न रतेश्चित्तवृत्तिरूपतयाऽनुकारत्वेन

कस्यचित्प्रतिभाति। न च रामगतां रतिं उपलब्धपूर्विणः केचित्। एतेन रामानुकारी नट इत्यपि निरस्तप्रवादः। अथ नटगता चित्तवृत्तिरेव प्रतिपन्ना सती रत्यनुकारः शृङ्गार इत्युच्यते। तत्रापि किमात्मकत्वेन सा प्रतीयते इति चिन्त्यम्। विभावादयः काव्यशिक्षादिबलोपकल्पिताः कृत्रिमास्सन्तः किं कृत्रिमत्वेन सामाजिकैर्गृह्यन्ते न वा। यदि गृह्यन्ते तदा तैः कथं रतेरवगतिः। अक्रुद्धोऽपि नटः क्रुद्ध इव भाति। नैतावता अनुकारः कश्चित्। न चापि सामाजिकानां सादृश्यमतिरस्ति। तेषां न भावशून्या नर्तके प्रतिपत्तिः। तस्मात्सामाजिकप्रतीत्यनुसारेण स्थाय्यनुकरणं रस इत्यसत्। यत्तु स्यादुत्तमप्रकृतेर्ये शोकानुभावाःताननुकरोमीति। तत्रापि कस्योत्तमप्रकृतेः? यस्य कस्यचिदितिचेत् सोऽपि विशिष्टतां विना कथं बुद्धावारोपयितुं शक्यः, य एवं सेदितीति चेत्, स्वात्मापि मध्ये नटस्यानुप्रविष्ट इति गलितोऽनुकार्यानुकर्तृभावः।

भट्टनायकस्त्वाह – रसो न प्रतीयते: नोत्पद्यते नाभिव्यज्यते। स्वगतत्वेन हि प्रतीतौ करुणे दुःखित्वं स्यात्। न च सा प्रतीति युक्ता। सीतादेरविभावत्वात्। स्वकान्तास्मृत्यसंवेदनात्। देवतादौ साधारणीकरणायोग्यत्वात् समुद्रलङ्घनादेरसाधारण्यात्। न च तत्त्वतो रामस्य स्मृतेरनुपलब्धत्वात्, न च शब्दानुमानादिभ्यः तत्प्रतीतौ लोकस्य सरसता प्रयुक्ता प्रत्यक्षादिव। नायकयुगलकावभासे हि प्रत्युत लज्जाजुगुप्सास्पृहादिस्वोचितचित्तवृत्त्यन्तरोदयः। प्रतीतिरनुभवस्मृत्यादिरूपरसस्य युक्ता। उत्पत्तावपि तुल्यमेतद्दूषणं। शक्तिरूपत्वेन पूर्वस्थितस्य पश्चादभिव्यक्तौ विषयार्जनतारतम्यापत्तिः। स्वगतत्वपरगतत्वादि च पूर्ववद्विकल्प्यम्। तस्मात्काव्ये दोषाभावगुणालङ्कारमयत्वलक्षणेन नाट्ये चतुर्विधाभिनयरूपेण निबिडनिजमोहसङ्कटतानिवारणकारिणा विभावादिसाधारणीकरणात्मना अभिधातः, द्वितीयेनांशेन भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः रसोऽनुभवस्मृत्यादिविलक्षणेन रजस्तमोऽनुवेधवैचित्र्यबलाद्द्रुति विस्तारविकारलक्षणेन सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयनिजसंविद्विश्रान्तिलक्षणेन परब्रह्मास्वादसविधेन भोगेन परं भुज्यते इति। तत्र पूर्वपक्षोऽयं भट्टलोल्लटपक्षानभ्युपगमादेव नाभ्युपगत इति। तद्दूषणमनुत्थानोपहतमेव। प्रतीत्यादिव्यतिरिक्तश्च संसारे को भोग इति न विद्मः। रसनेति चेत्सापि प्रतिपत्तिरेव। केवलमुपायवैलक्षण्यात् नामान्तरं प्रतिपद्यताम्। दर्शनानुमितिश्रुत्युपमितिप्रतिभानादिनामान्तरवत् निष्पादनाभिव्यक्तिद्वयानभ्युपगमे नित्यो वाऽसद्वा रसस्तृतीया गतिस्स्यात्। न चाप्रतीतं वस्त्वस्ति व्यवहारयोग्यम्।

अथोच्यते। प्रतीतिरस्य भोगीकरणं। तच्च रत्यादिस्वरूपम्। तदस्तु तथापि न तावन्मात्रम्। यावन्तो हि रसास्तावन्त एव रसनात्मनः प्रतीतयो भोगीकरणस्वभावाः। सत्वादिगुणानां चाङ्गाङ्गिवैचित्र्यमनन्तं कल्प्यमिति का त्रित्वेनेयत्ता अभिधा भावना भोगीकरणमिति। यत्तु काव्येन भाव्यन्ते रसा इत्युच्यते तत्र विभावादिजनितचर्वणात्मकास्वादरूपप्रत्ययगोचरतापादनमेव यदि भावनं तदभ्युपगम्यत एव। यत्तूक्तं—

संवेदनाख्यव्यङ्ग्यस्त्वपरसंवित्तिगोचरः।
आस्वादनात्मानुभवो रसः काव्यार्थ उच्यते॥ इति—

तत्र व्यज्यमानतया व्यङ्ग्यो लक्ष्यते। अनुभवेन च तद्विषय इति मन्तव्यम्।

श्रीकण्ठः

शृङ्गारो हास्यनामा च बीभत्सः करुणस्तथा।
वीरो भयानकाह्वानो रौद्राख्योऽद्भुतसंज्ञकः॥

शान्तो ब्रह्माभिधः पश्चाद्वात्सल्याख्यस्ततःपरम्।
संभोगो विप्रलम्भः स्याद्रसास्त्वेते त्रयोदश॥

भोजराजेन दशमो वात्सल्याख्य उदीरितः।
संभोगो विप्रलम्भश्च ब्राह्मश्चेति त्रयो रसाः।
अतिरिक्ता उदीर्यन्ते हरिपालमहीभुजा॥

हरिपालः

भोजः शृङ्गार एक रसः तदन्ये सर्वे भावा एवेति मन्यते। आम्नासिषुर्दशरसानिति प्राचीनमतमनूद्य खण्डयति। तस्मिन् दशमो वात्सल्यरसः॥

रसकलाम्बिका—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स म ग ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध ग रि स.

पञ्च

रसकौमुदी

श्रीकण्ठकृता। अत्र पञ्चाध्यायाः सङ्गीतविषयकाः। अन्ये पञ्च साहित्यविषयकाः। अस्य ग्रन्थस्य मातृका कविनैव लिखिता। १५८० वर्षे वर्तते। शत्रुशल्यस्य शिलाशासनानि १६०० वर्ष पर्यन्तं उपलब्धानि। तथापि ग्रन्थः १५८० वर्षे रचितः। अत्र विषयनिरूपणात् शब्दरचना प्रौढा। पञ्चदशमेलकर्तारः रागविषये प्रशंसिताः। स्वयंभुवः इति नादभेदाः रामामात्येन निर्णीतप्रकारेण अत्र दृश्यन्ते। श्रीकण्ठस्य गुरुणैवोक्तानि निदर्शनान्यपि निरूपितानि सन्ति।

रसगतयः

अ श्लेषलीनविच्छेदसूक्ष्मव्यतिकरस्थिराः।
शोभनश्च समश्चेति सर्वत्राभिनयाश्रयाः।
अष्टधा गतिरेतेषां रसानां कथ्यते बुधैः॥

शारदातनयः

रसगीतिका—श्रुतिः

गान्धारे द्वितीया श्रुतिः। मण्डलीमते तारगान्धारस्यैव।

रसगुम्भितम्—नृत्तकरणम्

पृष्ठोत्तानतले स्थित्वा विधुतं तु भवेच्छिरः
चतुरश्चापि सन्दंशो दृक् शृङ्गारगतिश्च सा।
अङ्गद्वये प्रवृत्तं चेत्तदेतद्रसगुम्भितम्॥

अत्र शृङ्गारिणीदृष्टिः। सैव गतिः।

चतुरस्रा समा हृद्या सविलासातिशोभना।
गतिश्शृङ्गारिणी सा स्यात्कटाक्षस्मितसंयुता॥

नन्दी

रसनाः

ऋज्वी लोला लेहिनी च वक्रा सृक्कानुगोन्नता।
षोढेति रसनाः प्राहाशोकमल्लो नृपाग्रणीः॥

अशोकमल्लः

रसनी—श्रुतिः

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः मध्यमोऽत्र द्विश्रुतिः।

रसप्रतापः—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

रसभास्करा—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म नि स.
(अव) स नि प ध प म ग रि स.

मञ्ज

रसमञ्जरी—मेलरागः (रसिकप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(आ) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

रसरत्नप्रदीपः

अयं अल्लराजकृतः समीचीनो वर्तते। बहवो ग्रन्था उदाहृताः। १३०० काले आसीत्।

रसवरालिः——मेलरागः (मानवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि ध – स.
(अव) स नि ध प म ग रि – स.

मञ्ज

रसवर्जितम्—नृत्तकरणम्

समं शिरः पराधीनं कर्तर्यर्धपताककौ।
बीभत्सा दृक् सैव चारीकरणे रसवर्जिते(?)॥

अत्र बीभत्सगतिलक्षणम्।

बीभत्सा कुञ्चिताङ्घ्रिभ्यां कृताविरलचारिणी।
क्वचिद्दीर्घा क्वचिद् ह्रस्वा बीभत्सस्थलगोचरा॥

नन्दी

समं, स्थानं।

रसविकल्पनम्

अष्टावेव रसा इति केचित्। केचिन्नवेति। दशेत्यपरे। तेन संशयलोलानां प्रीतये किञ्चिदुच्यते। यथाहि—विभावादिभिः स्वादतां नीयमानो भावः स्थायी रस इति प्रत्यज्ञायि। स च स्वादानन्दलक्षणो वस्तुत एकोऽपि उपाधिभेदादनेकधा भिद्यते। उपाधिरपि चित्तभूमिकैव। ताश्च प्राधान्याच्चतस्रः। विकासो विस्तरः क्षोभो विक्षेप इति। तत्र विकासोपाधिकः स्वादः शृङ्गारः। विस्तरोपाधिको रौद्रः। हास्याद्भुतभयानककरुणेष्वपि विकासादिरेवोपाधिरिति हास्यादीनां चतुर्णां शृङ्गारादिजन्यत्वम्। यदुक्तं—

स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः।
विकासविस्तरक्षोभविक्षेपैस्स चतुर्विधः॥
शृङ्गारवीरबीभत्सरौद्रेषु मनसः क्रमात्।
हास्याद्भुतभयोत्कर्षकरुणानां त एव हि।
अतस्तज्जन्यता तेषामत एवावधारणम्॥

अत्र विकासादिचित्तसंभेदेन हेतुहेतुमद्भाव एव रसानां विवक्षितः। न तु कार्यकारणभावः। तेषां प्रत्येकं विभावादिकरणभेदस्य दृष्टत्वात्।

शृङ्गारानुकृतिर्यातु स हास्य इति संज्ञितः।
वीरस्य चापि यत्कर्म सोद्भुतः परिकीर्तितः।

भरतः

रसवृत्तिः

तेषां सविकासादिसंभेदैक्यमेव स्फुटं विभाव्यते। शृङ्गार-हास्ययोर्विकासः वीराद्भुतयोर्विस्तरः। बीभत्सभयानकयोः क्षोभः। रौद्रकरुणयोः विक्षेप इति। तेषां द्वयोर्द्वयोस्संभेदैक्येऽपि नास्त्येव साङ्कर्यम्। प्रतिरसं नियताभावादिरेव विकासादिरूपविशेष-स्यापि सिद्धेः शृङ्गारविभावादेः, अन्य एव हास्यविभावादिः। अतस्तज्जन्येऽपि विकासरूपेऽपि उपाधौ कोऽपि विशेषः काव्ये कल्प्यो येन भेदः सिद्ध्येत्।

तयोर्हेतु हेतुमद्भावोऽपि सिद्धः। तत्र हेतुत्वं तत्प्रयोजकत्वमेव। एतदुक्तं भवति। धाराधिरूढ इव शृङ्गारे। प्रत्यासीदति च हास्ये। तदुन्मेषहेतोर्विकासात्मिकायाः चित्तभूमेरसमुद्भावनप्रवीणकारण-कलापव्यापारस्य स्वकार्यनिर्वहणसिद्धेः पूर्वोत्तरायाः तथा-विधाया भूमिकायाः शृङ्गारानुगुणायाः हास्यं प्रत्यनुकूलत्वाच्च, समानाकारयोः परस्परोपात्तकार्यकारणप्ररूढप्रागल्भ्ययोः अन्यो-न्यसङ्कलनसातत्यप्रत्यस्तमितभेदवादयोः तुल्याधिकरणयोः सम-रसीभूतयोः चित्तभूमिकयोरेकात्मतायाः प्रतीतेः शृङ्गारबीजस्य हास्यं प्रति निमित्तत्वप्रतीतिसिद्धौ सिद्धैवेयं वाचोयुक्तिः—शृङ्गा-राद्धि भवेद्धास्य इति। इयमेव प्रक्रिया वीराद्भुतादिद्वयेष्वपि द्रष्टव्या। एतच्च विकासादिसंभेदचतुष्टयस्यैव रसभेदोपाधिकत्वेन सङ्ग्रहात्।

रसविवेकः

रसवृत्तिः—देशीलास्याङ्गम्

सम्भोगो विप्रलम्भो वा गीतस्यार्थोऽभिनीयते।
अङ्गैर्यथोचितैर्नृत्तैस्तद्भावाकृष्टचित्तया।
नर्तक्या यत्र भावज्ञा रसवृत्तिमिमां विदुः।

ज्यायनः

रसवृत्तिनियमः

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः।
रसे रौद्रे सबीभत्से वृत्तिस्सर्वत्र भारती॥

शारदातनयः

रससंख्या

अष्टावेव स्थायिनो भावाः—इत्यवधारणाच्चाष्टावेव रसाः युक्ता इत्येके। शान्तोऽपि नवमोऽस्ति रस इत्यन्ये। इह तु शान्तरसं प्रति बहुविधाः प्रतिपत्तयः। केचिदाहुः—नास्त्येव शान्तो रसः तस्य चाचार्येण विभावाद्यप्रतिपादनात्। अलक्षणकरणाच्चेति। परे तु वस्तुतस्तस्याभावं वर्णयन्ति। अनादिकालप्रवाहायातरागद्वेषादे-रत्यन्तमुच्छेत्तुमशक्यत्वादिति। अन्ये तु वीरबीभत्सयोरन्तर्भावं वर्णयन्तः शममपि नेच्छन्ति। अपरे तु यथातथास्तु नाटकादौ। नाटकादावभिनयात्मनि स्थायित्वमस्माभिर्निषिध्यते। तस्य शान्तस्य समस्तव्यापारप्रशमनरूपस्याभिनयायोगादिति। वयं तु तत्त्वज्ञानजनितस्य निर्वेदस्य स्थायितामभ्युपगच्छन्तो निर्वेद-स्थायिभावं रसं ब्रूमः। उक्तं हि कश्मीराधिपतिना—"निर्वे-दस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपादानं व्यभिचारिणोऽपि स्थायित्वस्थापनार्थं। तेन निर्वेदः स्थायिभावः। शान्तोऽपि नव-मोऽस्ति रसः" इति। तत्त्वज्ञानादपि निर्वेदो जायते। यथा—निर्वेदो नाम दारिद्र्यव्याधिक्षेपाक्रुष्टक्रोधताडनेष्टवियोगतत्त्वज्ञा-नादिभिर्विभावैरुत्पद्यत इत्याह मुनिः। उक्तं चान्यत्र—तत्त्वज्ञा-नापदीर्ष्यादेर्निर्वेदं स्वीयमानसे—इति। तत्त्वज्ञानवता केनापि हेतुना निर्वेदस्य स्थायित्वात्तेषामेव शान्तरसादयो न तु सर्वेषाम्।

ननु स्वाद्यो हि रस इत्युच्यते। शान्तोऽपि स्वाद्यश्चेत्तस्य विकासादिषु कः संभेदः। अत्रोच्यते-अनादिकालप्रवृत्तरागद्वेषादि-दूषितस्य भावकचेतसस्तदधिवासासंभवात्तद्भावभावनालक्षण-भावानुत्पत्तौ तत्तद्विभावादेरपि तस्य शान्तस्यानुदय एव। तथापि तदात्मकानां तदुपायभूतानां काव्यगोचराणामेकत्र करुणा-मुदितोपेक्षाणां आस्वाद्यत्वमस्त्येवेति ततः स्वाद एव तत्प्रति-बद्धस्य स्वादः। तथा च सति शान्तरसस्वादं प्रति विकासा-दयश्चत्वारोऽपि यथासंभवं संभेदा उपपद्यन्त इति। यदुक्तं—'शमप्रकर्षो निर्वाच्यो मुदितादेस्तदात्मता।' इति यदुक्तं अत-एवावधारणमष्टावेवेति तन्नाट्यरसत्वाभावविवक्षयेति बोद्धव्यम्। ननु शान्तस्य सर्वव्यापारोपरमरूपस्यानभिनेयतया नाट्यरसत्वा-भावेऽपि काव्यरसत्वमस्त्येव। उक्तं हि काव्ये नवरसाः स्मृता इति। ननु शान्तरसस्य नाट्यरसत्वाभावकथनमप्ययुक्तमिति पश्यामः। यतो नागानन्दे जीमूतवाहनस्य पित्रोर्विधातुश्शुश्रूषां इत्यादिना शान्तरसोऽनुवर्णितः। मध्येऽद्भुतरसोपि अधिकृतः। अत्रोच्यते—न वयं शान्तस्य नाटकादावनुप्रवेशो नास्तीति ब्रूमः। अपि तु तस्याभिनेयत्वायोगान्नाट्ये परिपोषो नास्तीति। एतच्च जीमूतवाहनस्य शान्तरसाश्रयत्वमङ्गीकृत्याक्तम्। न च जीमूतवाहनः शान्तरसाश्रयो धीरशान्तः। किन्तु धीरोदात्तः। औदात्त्यं नाम सर्वोत्कर्षेण वृत्तिः। तच्च जीमूतवाहने पुष्कल-मेव। ननु निर्जिगीषुतयैव प्रतिपादिते तस्मिन कुतः सर्वोत्कर्षेण वृत्तिः। उच्यते—न खल्वेकरूपैव जिगीषुता। यस्तु वपुस्त्यागे कारुण्येन गुणान्तरेण वा अन्यानतिशेते सोऽपि विजिगीषुरेव। ततः शान्तरसाश्रये तस्मिन्नद्भुतान्तरितस्यापि शृङ्गारस्योपवर्णन-मत्यन्तानुचितमेवेत्यसौ धीरोदात्त एवेष्टः।

अपरेत्वाहुः—पित्रोरपत्यविषयो यः प्रकर्षो (वत्सलो रसः) नासौ शृङ्गारः। अश्रान्तविषयत्वात्। नापि हास्यादिष्वन्यतमः। तल्लक्षणरहितत्वात्। न चायमनास्वाद्यः। तस्मान्नवम्यो मित्रो

वत्सलाख्यो दशमो रसोऽवश्यमेषितव्यः—इति। तदयुक्तम्। दर्शनैवैकादशप्रभृतीन्यपि समर्थयितुं शक्यन्ते। यतः महेश्वरे या प्रीतिः नासौ वत्सलः। अपत्यविषयत्वाभावात्। नापि शृङ्गारादावन्यतमः। तद्विलक्षणत्वात्। तस्माद्भक्तिरूप एकादशोऽङ्गीकर्तव्यः। मित्रविषये प्रीतिप्रकर्षः सौहार्दनामा रसो द्वादशोऽपि इति प्रतिविषयमनन्ता रसाः प्रसज्येरन्। अथैतेषां प्रीत्युत्कर्षरूपतया वत्सलेऽन्तर्भावाद्दशैव रसा इति चेदेवं तर्हि प्रमोदात्मा रतिरिति वचनाद्रतिप्रीत्यौरेकार्थतया वत्सलस्यापि शृङ्गारेऽन्तर्भावान्नवैव रसा इति किन्नेष्यते। अपत्यविषयायां रतौ शृङ्गारव्यवहारो नास्तीति चेन्माभूद्व्यवहारः। तथाप्यसौ न शृङ्गाराद्व्यतिरिच्यते। अन्ये तु देवद्विजमुनिनृपपुत्रादिविषयां रतिमुत्कृष्टामपि भाव इत्येव व्यवहरन्ति। एवमन्यप्युदाहार्याः।

रसविवेकः

स्थायी शान्तस्य निर्वेदो भावस्सञ्चार्यपीष्यते।
जुगुप्सां स्थायिनं केचिदुत्साहमपरे विदुः॥

भरतः स्थायिनःसर्वानुद्दिश्य व्यभिचारिषु।
अमङ्गलमपि ब्रूते प्रथमं तेन गम्यते।
निर्वेदः स्थायिभावोऽस्ति शान्ताख्यो नवमो रसः॥
तमेवं नवमं शान्तं नाट्ये नेच्छन्ति केचन।
शमैकसाध्यः शान्तः स्याच्छान्तिः करणनिर्वृतिः॥

विभावादेर्युक्तिपरे नटे च तदसंभवात्।
तदयुक्तं विभावाद्याः सन्त्यत्रान्यरसे यथा॥

तथाहि शुकबुद्ध्यादिपरिव्राजकतापसाः।
नासाग्रावेक्षणं योगमुद्रा चक्षुर्निमीलनम्॥
एवमाद्या विभावाद्याः तत्किं नाट्येन जायते।
नटश्च पात्रमात्रं स्याद्रसनानां तु भावकः॥
सामाजिकास्तु दधते रसं स्वात्मैकगोचरम्।
स्थायित्वव्यभिचारित्वे निर्वेदो भजते दशाम्।
तत्त्वज्ञानोद्भवः स्थायी भावो निर्वेद इष्यते॥

विप्रदासः

रससन्दोहः—प्रबन्धः

लक्ष्यते रससन्दोहः शृङ्गारप्रमुखैरसैः।
समग्रैरसमग्रैर्वा ग्रथितः परिकीर्तितः।
उद्ग्राहादिषु भागेषु द्रष्टव्या बहुधा रसाः॥

हरिपालः

शृङ्गारादिरसैर्योऽसावष्टभिः परिकल्पितः
क्रमेण व्युत्क्रमेणाऽपि रससन्दोह उच्यते

सोमेश्वरः

यस्योद्ग्राहादयस्सर्वे शृङ्गाराद्यैरसैर्युताः।
समस्तैरसमस्तैश्च रससन्दोहलक्षणम्॥

श्रीकण्ठः

रससद्भावविचारः

ननु रस एवासिद्धः किमाश्रयो विचार इति चेन्न, रसो रसः, शृङ्गारो रसः, वीरो रसः, करुणो रसः, इति सामान्यविशेषाभ्यां व्यवहारतस्तत्सिद्धेः। तथाहि—

रसे रसत्वाशयतां गतस्य गुणे गुणे हर्षवशीकृतस्य।
विवेकसेकस्तबकभावभिन्नं मनः प्रसूतेऽङ्कुरवत्कवित्वम्॥

शृङ्गाररसभृङ्गारः तस्यास्सौन्दर्यवीरुधः।
कर्णमारोप्यतां देव हितं विस्मयपल्लवम्।

अनुद्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः।
पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः।

वीरो रसः किमयमत्युतदर्प एव—इति व्यवहाराः सन्ति।

भ्रान्तोऽयं व्यवहारः इतिचेन्न, तत्र सादृश्येन्द्रियदोषाभावाद्बाधकाभावाच्च। भ्रान्तिर्नामातस्मिंस्तन्मतिः। सा च विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगान्निष्पन्ने तथा स्वेनानुभूयमाने रसात्मनि कथमवकाशमासादयेत्। लौकिकानां अत्यन्ताव्युत्पन्नलोकोत्तरसहृदयजनहृदयैकसाक्षिणि सद्यः परां निर्वृत्तिमावहति। विभावादिजीविते चमत्कारकरणस्वभावे ब्रह्मास्वादसब्रह्मचारिणि असदृशे रसभावे न केनापि सादृश्यमस्ति, येन भ्रान्तिस्संभावनापदमधिरोहति। तद्वदेवेन्द्रियदोषोऽपि। न खलु एक एव रसस्य भावमपरो क्षयति,यस्येन्द्रियदोषेण भ्रान्तिस्स्यात्। किन्त्वनेकेषां अवधाननयनानां अन्योन्यसाक्षित्वेनैकं रसं रसयतां सहृदयानामिन्द्रियदोषप्रसञ्जनं प्रसञ्जयितुरेव भ्रान्तिं प्रथयति। कः खलून्मत्तादन्यो महाजनस्य भ्रान्तिं प्रकल्पयेत्।

एवं बाधोऽपि न संभवति। सादृश्येन्द्रियदोषाभ्यां प्राप्तस्यैव बाधोपपत्तेः। भ्रान्तिरपि न निर्विषया, अत्यन्ताभावप्रतियोगिनो गृहीतृभावात्। भ्रान्त्यापि यत्र क्वचन प्रतीतस्यैवावगमः। न खल्वननुवृत्तरजतस्यः शुक्काविदं रजतमिति भ्राम्येत्। नापि यथोक्तलक्षणो रसोऽन्यत्र गृहीतः, येन भ्रान्तोऽयमित्युच्येत। किञ्च केषामसिद्धो रसः किं रसिकानां प्राकृतानां वा। रसिकानां रसोऽसिद्ध इति वचनव्याघातः। प्राकृतानामसिद्धत्वं अलौकिकप्रसिद्धस्य भूषणमेतन्नदूषणमित्यलमतिप्रसङ्गेन।

रसविवेकः

रससिन्धुः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

रसस्याश्रयः

अथैते रसाः किमाश्रया इति निरूप्यते। तत्र नायकनटसामाजिकाश्रया इत्येके। अन्ये तु नटस्यानुकरणमात्रपरतयाऽनुभावत्वं, भावकत्वे वा सामजिकान्तर्गतत्वमिति नायकसामाजिकाश्रयत्वं मन्यन्ते। न च सामाजिकेष्वेव भावकरसिकादिपदप्रयोगात्तन्मात्राश्रयत्वमाशङ्कनीयं, अनुभवविरोधात्। नायकस्य रसानाश्रयत्वे विगतरसभावनतया कुतो रसाविष्कारः। सामाजिकानां निरवलम्बनो रसः कथं प्रवर्तते। न च मालत्यादेरेवालम्बनत्वं, अनौचित्यात्। अत्र केचित्समाधानमाहुः। मालत्यादिशब्दाः योषिन्मात्रोद्बोधकाः रावणादिशब्दाः शत्रुमात्रस्येति। तेन सामान्येन स्मृत्यारूढो योषिदादिः सामाजिकानामालम्बनत्वं भजते। न च विशेषाप्रतिपत्तिदोषः, दृष्टो देवदत्तः कीदृग्गुण इति न ज्ञायत इति स्मरणदर्शनात्। न चैवं करुणादेर्दुःखात्मकतया तत्प्रधानानां प्रबन्धानां अनुपादेयत्वं, सर्वस्यापि रसस्य सामाजिकेष्वानन्दरूपतया पर्यवसानात्। नचैवं मूर्छोद्वेगादेरनुपपत्तिः। तस्योपक्रमगोचरत्वात्।

अन्ये त्वन्यथा समाधानमाहुः। वासनारूपेण सामाजिकानां चेतसि रसः प्रवर्तते। तेनालम्बनाद्यनपेक्षा। यथा—प्रसिद्धालम्बन एव रसः स्वान्यसंबन्धितया निर्विकल्पेन गृह्यते, अनुमितो वा, भावनया साक्षात्क्रियते। तेन नानौचित्यं स्थायित्वेनानवभासनादतटस्थ्यं अन्यदीयत्वेनानाकलनात्।

करुणामयानामप्युपादेयत्वं सामाजिकानां रसस्य सुखदुःखात्मतया तदुभयलक्षणत्वेनोपपद्यते। अत एव तदुभयजनकत्वम्। एवंविधस्याप्युपादेयत्वं, अन्वयव्यतिरेकगम्यत्वमिति रसाः नायकाश्रिता एव। समाजिकैर्नटचेष्टया काव्यश्रवणेन च साक्षाद्भाव्यन्ते। समनुभाव्यमानाः तं तमनुभवं जनयन्ति। परगतरससम्यग्भावनया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरतिशयानन्दजनकत्व तत्र प्रवृत्तिरपि घटत इति सर्वं रमणीयम्।

रसकलिकाकारः

मतमिदमसमञ्जसम्। अभिनवगुप्तव्याख्या द्रष्टव्या।

अत्र केचिदाहुः। मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये रसः। तादूप्यानुसन्धानान्नर्तकेऽपि प्रतीयत इति। तदयुक्तम्। प्रेक्ष्यं पश्यतां श्राव्यं शृण्वतां स्वात्मगततयैव तस्य संवेदनसिद्धत्वात्। किञ्च रामादिषु रसः पूर्वमासीत्। अद्यत्वे सभ्यानां किमायातम्। अतोऽन्यथोच्येत। नटो हि रामादीननुकरोति। तथाभूते तस्मिन् रसः। सोऽनुभूयते सभ्यैरिति—तन्नशोभनम्। धनार्थमेव प्रयतमानस्य नटस्य चेतसि न भाववासनाप्राप्तिः। रसस्य तु का वार्ता।

यन्मतं रामादेः स्थायिभावस्यानुकारो रस इति, तदप्यसारम्। कटाक्षादिभिरेव भावमनुकर्तुं नट उत्सहते। अतद्रूपैस्तैः कथमिव भावोऽनुक्रियते। अथ चेष्टानुकारेण भावानुकार इतिचेत्, तन्न। भावस्याप्रतीतेः। रामचेष्टात्वेनावबुद्ध्यमानाद्रामचेष्टानुकारिनर्तकचेष्टादेर्दर्शनाद्रामगतस्थायिभावप्रतीतिः, इति चेष्टास्थायिभावयोः सम्बन्धग्रहणात्प्रतीतिरितिचेत्—संबन्धाग्रहे तच्चेष्टानुकारात्तद्भावप्रतीतिर्दुर्लभैव।

तथाविधो भावो नटेन प्रकाशितो विभावादिभिरुपायैः साधारणैस्सामाजिकानामेव। तथाविधो भावो निर्भरानन्दसंविद्रूपतामधिगच्छन् रसावस्थामवगाहताम्। यतः तत्कालविगलितवेद्यान्तरशून्यतासंपर्कतया तन्मयतां दधते। अयमेव समरसभावः। अयं नटस्य सामाजिकानां च हृदयेषु भावोत्कर्षस्यैकघनसंवादः। अयमेव लयः। व्यञ्जकवृत्तिचित्तसंविदानन्दानां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्प्रलीनतया यदानन्दस्यैवावशेषः ततश्च व्यञ्जकानां भावानां वृत्तिमात्रत्वं वृत्तेरन्तःकरणमात्रत्वमन्तःकरणस्य संविन्मात्रत्वं संविदोऽप्यानन्दमात्रत्वं लय इत्युक्तं भवति। आनन्दस्य ब्रह्मत्वेन लयवतामधिष्ठानत्वमेव। अधिष्ठानत्वमेव न तु लयः। एष प्रकारो योगशास्त्रेपूल्लङ्घनक्रम इत्युपदिश्यते। उक्तं हि—

> भावा वृत्तिषु ताश्चित्ते चित्तं संविदि चापरे।
> धामन्यस्तं यत्र याताः क्रम उल्लङ्घनात्मकः॥

लयो यथा—प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृश इत्यादिश्लोके भावनायाः कोऽप्येव महिमा येन व्यञ्जकादिचतुष्टयमानन्दे विलीयते। स्वयं च। अन्यथा आनन्दैकरसत्वविरोधः। भावानां विलयावसरे चाहंकारविरहादानन्दाकारः। वृत्तिप्रवाहतया च सम्प्रज्ञातसमाधाविव रसिकानामवस्था संप्रज्ञातसमाधिः।
यथोच्यते—

> ब्रह्माकाररसे वृत्तिप्रवाहोऽहङ्कृतिं विना।
> सम्प्रज्ञातसमाधिः स्याद् ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः॥ इति

असंप्रज्ञातसमाधौ तु वृत्तिशून्यं सहजानन्दचित्तमेव स्फुरति।
उक्तं हि—

> प्रशान्तवृत्तिकं चित्तं परमात्मानुदीपकम्।
> असंप्रज्ञातनामाऽयं समाधिर्योगिनां प्रियः॥

रसिकदशाया यतो वृत्तिरेव विकारो भावनानां भावोत्कर्ष एव रस इत्युक्तम्।

ननु यथात्मस्थ एव भावः वासनात्मको भावः सामाजिकैरनुभूयते तत्किमत्र नटेन कार्यम्। उच्यते–अहो पूर्वोत्तरानुसन्धान-

कौशलं प्रज्ञावतः। यन्नाट्यरसनिरूपणे प्रस्तुते किमत्र नटेनेति पर्यनुयोगः क्रियते। नाट्यं नामावस्थानुकृतिः। अनुकार्यो रामादिः। अनुकर्ता नटः। तेन च रसो निर्वर्तनीयः। भावश्च द्विप्रकारः। अनुकार्याश्रयो भावकाश्रयश्चेति। अनुकार्यात्मको नाम सविकारात्मकः। बाह्यार्थालम्बन इत्यादेर्भावलक्षणस्य तत्रैव मुख्यार्थत्वादनुकार्येण स्वयं भावस्य परामर्शे विकारात्मकत्वप्रतीतेश्च। तथाहि—परिच्छेदातीतः विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति इत्यादिषु विकारात्मकः। स च भावः तस्यैव रसयितुं योग्यो नान्यस्य रसिकत्वायोगात्, स्वसंवेदनविरोधाच्च। न भावशून्योऽस्ति रसः–इति स्मरणात्सामाजिकेष्वपि भावसंभवो दर्शनीयः। रामादिष्वसत्स्वेव सामाजिकेषु भावो जायते। तेन भावस्य रूपान्तरं वाच्यम्। तच्च विकारत्वेऽपि वासनात्मकत्वमेव। यदुक्तं भावस्तद्भावभावनमिति। तद्भावस्य भावकचेतसो भावानां वासनं भावनमित्यर्थः। तस्य वासनात्मकस्य सामाजिकानां भावस्य व्यक्तस्यैव रसत्वम्। तद्व्यक्तिश्च विभावादेः। विभावाद्यप्रतीतौ नोत्पद्यते इति विभावादीनां प्रत्येतव्यत्वं प्रत्यायकत्वं अभिनयकाव्ययोरित्यभिनेतुमनिगदतो नटस्य सामाजिकरसनिष्पादकत्वादुपधायकमयत्नसिद्धमेवेति न तस्याकिञ्चित्करत्वं स्वप्नेऽप्याशङ्कनीयम्।

ननु रामादिष्वसत्स्वेव तद्विभावनाद्रसो यदि सामाजिकेषु स्यात्तदा निरालम्बनवादो दत्तावलम्बः स्यात्। न तेषामनपेक्षितबाह्यार्थसत्त्वानां शब्दोपहितरूपतया अध्यासितसत्त्वानां सत्त्वाद्भावकचेतसि विपरिवर्तमानानामालम्बनत्वादिसिद्धेः कार्यैकरसमधिगम्याभिवस्तुसत्ताव्यवस्था यथाविधौ सत्यङ्गीक्रियमाणे समीहितसिद्धिः तथा विधमेव सत्त्वमाश्रयणीयम्। शब्दोपादानादेवाहितसत्त्वे वस्तुनि रसोदयदर्शनात् शब्दाहितसत्त्वमेव विभावादीनामेषितव्यम्।

शब्दोपहितरूपांस्तान्बुद्धेर्विषयतां गतान्।
प्रत्यक्षानिव कंसादीन्साधनत्वेन मन्यते॥ इति।

अत एवास्य लौकिकरसादन्यत्वमिति। यदयमनपेक्षितबाह्यसत्त्वैरेव विभावादिभिर्निष्पाद्यते। यद्यपि नाट्ये चित्राश्वन्यायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या नटे गृह्यमाण एव रसो जायते। यत्सत्त्वस्यापरमार्थत्वात्तस्य लौकिकरसत्वं न सम्भावनीयम्। तत्रापि शब्दोपहितसत्त्वे न्याय एव नटाहितसत्त्वस्यापि रामादेरित्यर्थमभिप्रायः। कचिच्छब्दसन्दर्शितैः कचिदभिधेयतयोपदर्शितैः विभावादिपदस्थैः रामादिभिः श्रोतृप्रेक्षकाणां रसो निर्वर्त्येत इति न तेषां श्राव्यत्वे दृश्यत्वे वा रसे किञ्चिदपि वैषम्यम्।

कथं पुनः सीतादीनां विभावत्वे ह्यविरोधः। अत्रोच्यते—न खलु कवयो योगिन इव त्रैकाल्यावच्छिन्नान्नायकान्निष्प्रतीयेरन्। ज्ञानचक्षुषा साक्षात्प्रतीत्या तेषां प्रातिस्विकं रूपं स्ववाङ्मयादिप्रभृतिषु प्रतिच्छन्दयन्ति। अपि तु औचित्याद्रसोपनिषदा संभाव्यमानां भगवतीं लोकयात्रां पुरस्कृत्य तदनुरोधेन सर्वसाधारणीं स्वोत्प्रेक्षापरिष्कृतां तां तामवस्थां श्राव्यदृश्यमार्गेण निर्दिश्य तां च नटेषूपस्थापयन्ति। ततश्च स्त्रीपुंलक्षणं विभावितविशेषं विभावत्वसामान्यात्मन इव रसनिष्पत्तिदशायामुपलब्धियोग्यं भवति। असदाश्रयं काव्यमग्राह्यम्। तस्मात्काव्यनाट्ययोः स्वादिविभावानामन्यथैवोपयोगः। यथादर्शनं हि कार्यं प्रति कारणव्यापारः परिकल्प्यते। दृश्यते च रामादावनुकार्ये सामाजिकानां लोकोत्तरस्वसंवेदनानन्दः। सामाजिकानामेवाधिकरणत्वम्। किञ्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतस्यापि रसप्रवणतया विलक्षणं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म कार्यं कस्य रसवत्तामापादयितुं कविभिः प्रवर्त्येत इति चिन्त्यम्। न तावदनुकार्यस्य। तस्य वृत्तत्वात्। नापि नटस्य। तस्य धनार्थित्वेन भावशून्यत्वात्। ततः परिशेषात्सहृदयानामेव। यदि नटोऽपि सहृदयः स्यात्तदा तस्यापि भावकस्य गानास्वादवत्काव्यरसास्वादो युज्यत एव। यदुक्तं काव्यार्थभावनास्वादो नटस्यापि न वार्यते—इति।

रसविवेकः

रसा—श्रुतिः

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः। जगदेकः

रसावली—मेलरागः (वनस्पतिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि – स.
(अव) स नि ध प म ग रि – स.

मज

रसाश्रिता—रागः

हिन्दोलो मालवाख्यश्च शृङ्गाररसमाश्रितौ।
पञ्चमष्टकरागस्तु वीरे रौद्रे यथाक्रमम्॥
करुणे ककुभश्चैव हास्यैर्मालवकैशिकः।
ककुभो भयानके कार्यः षड्जो बीभत्सशान्तयोः।
एते रसाश्रिता रागाः योज्यास्सर्वत्र गीतके॥

नान्यः

रसास्वादे विघ्नाः

तत्र विघ्नापसारका विभावप्रभृतयः। तथाहि—लोको सकलविघ्नविनिर्मुक्ता संवित्तिः। एवं चमत्कारनिर्वेशरसनास्वादनभोगसमापत्तिलयविश्रान्त्यादिशब्दैरभिधीयते। तत्र विघ्नाश्चास्यां प्रतिपत्तौ। अयोग्यता। संभावनाविरहो नाम स्वगतत्वपरगतत्वनियमेन देशकालविशेषावेशः निजसुखादिविवशीभावः प्रतीत्युपायवैकल्यं स्फुटत्वाभावः अप्रधानता संशययोगश्च। तथाहि—

संवेद्यमसंभावयमानः संवेद्ये संविदं विनिवेशयितुमेव न शक्नोति। का तत्र विश्रान्तिः—इति प्रथमो विघ्नः।

तदपसारणे हृदयसंवादो लोकसामान्यवस्तुविषयः। अलोकसामान्येषु तु चेष्टितेष्वखण्डितप्रसिद्धिजनितगाढारूढप्रत्ययप्रसारकादिप्रख्यातरामादिनामधेयपरिग्रहः।

स्वैकगतानां च सुखदुःखसंविदामास्वादे यथासंभवं तदपगमभीरुतया वा तत्परिरक्षाव्यग्रतया वा तत्सदृशो जिजीषया वा तज्जिहासया वा तत्प्रचिख्यापयिषया वा तद्गोपनेच्छया वा प्रकारान्तरेण वा संवेदनान्तरसमुद्गम एव परमो विघ्नः।

परगतत्वनियमभाजामपि सुखदुःखानां संवेदने नियमेन स्वात्मनि सुखदुःखमोहमाध्यस्थ्यादिसंविदन्तरोद्गमनसंभावनादवश्यंभावी विघ्नः। तदपसरणे कार्यः पूर्वरङ्गविधिः नटरूपताधिगमः तत्पुरस्सरः प्रतिशीर्षकादिना तद्विघ्नप्रच्छादनप्रकारोऽभ्युपायश्च, अलौकिकभाषादिभेदलास्याङ्गरङ्गपीठमण्डपगतकक्ष्यादि परिग्रहनाट्यधर्मीसहितः। तस्मिन् हि सति अस्यैव अत्रैव एतर्ह्येव सुखं दुःखं वेति न भवति। तस्मादेव मुनिना रसचर्वणोपयोगित्वेन परिकरबन्धः समाश्रितः।

निजसुखादिविवशीभूतश्च कथं वस्त्वन्तरे संविदं विश्रामयेदिति विघ्नः। तत्प्रत्यूहव्यपोहनाय प्रतिपदार्थनिष्ठैस्साधारणमहिम्ना सकलभोग्यत्वसहिष्णुभिः शब्दादिविषयमयैरातोद्यगानविचित्रमण्डपपदविदग्धगणिकादिभिरुपरञ्जनं समाश्रितं, येनाहृदयोऽपि हृदयवैमल्यप्राप्त्या सहृदयीक्रियते।

किञ्च प्रतीत्युपायानामभावः कथं प्रतीतिभावः। अस्फुटप्रतीतिकारिशब्दलिङ्गसंभवेऽपि न प्रतीतिर्विश्राम्यति। यथाहुः— सर्वा चेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरेति। तदपसरणायाभिनया नाट्यधर्मी वृत्तिप्रवृत्त्युपस्कृताः समभिषिच्यन्ते। अभिनयनं हि सशब्दलिङ्गव्यापारसदृशमेव प्रत्यक्षव्यापारकल्पमिति निश्चेष्यामः।

अप्रधाने च वस्तुनि कस्य संविद्विश्राम्यति। तस्यैव प्रत्ययस्य, प्रधानान्तरं प्रत्यनुधावतः स्वात्मनि विश्रान्तत्वात् अतः अप्रधानत्वे जडे विभावानुभाववर्गे व्यभिचारिनिचये च संविदात्मकेऽपि नियमेनान्यमुखसंप्रेक्षिणि संभवतीति तदतिरिक्तः स्थाय्येव तथा चर्वणापात्रं। तत्र पुरुषार्थनिष्ठाः काश्चित्संविद इति प्रधानम्। एवं रत्यादीनां प्राधान्यम्। स्थायित्वमेव प्रधानम्। जात एव हि जन्तुरियतीभिस्संविद्भिः परीतो भवति। तथा हि दुःखविद्वेषात्सुखास्वादनादरात्सर्वो रिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानीतया परमुपहसन्नभीष्टवियोगसन्तप्तः तद्धेतुषु कोपपरवशोऽशक्तौ च ततो भीरुः किञ्चिदुज्जिहीषुरप्यनुचितवस्तुविषयवैमुख्यात्मकतया आक्रान्तः किञ्चिदनभीष्टतया अभिमन्यमानः तत्तत्स्वपरकर्तव्यदर्शनसमुदितविस्मयः जिहासुरेव जायते। न ह्येतच्चित्तवृत्तिवासनाशून्यः प्राणीभवति। ये पुनरमी ग्लानिशङ्काप्रभृतयश्चित्तवृत्तिविशेषाः ते समुचितविभावाभावात् जन्ममध्येऽपि न भवन्त्येव। तस्मात् स्थायिरूपचित्तवृत्तिसूत्रस्यूता एवामी व्यभिचारिणः। तस्मिन् सूत्रे स्वसंस्कारवैचित्र्यमनिवेशयन्तोऽपि विचित्रार्थस्थायिसूत्रं विचित्रयन्तो प्रतिभासावकाशमुपधयन्तो प्रतिभासन्ते। एवमप्रधानत्वनिरासः।

संशययोग इति सप्तमो विघ्नः। तत्रानुभावानां विभावानां व्यभिचारिणां पृथक्स्थायिनि नियमो नास्ति। यस्माद् बाष्पादेरानन्दाक्षिरोगादिजत्वदर्शनात्, व्याघ्रादेश्च क्रोधभयादिहेतुत्वात्, श्रमचिन्तादेरुत्साहभयाद्यनेकसहचरत्वावलोकनात् शङ्का जायते। तद्विघ्नशमनाय विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोग उपात्तः।

अभिनवः

रसिकः—गायकभेदः

स्निग्धमात्रश्रुतिं श्रुत्वा भृशमानन्दभाग्भवेत्।
पुलकाञ्चितसर्वाङ्गो गाता स रसिकः स्मृतः॥

सोमेश्वरः

रसिकप्रिया—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० म प ० ध ० नि स.

मञ्ज

रसिकरसायनम्

महाभामहाचार्यकृतमलङ्कारशास्त्रम्।

अत्र ग्रन्थे भवभूति शारदातनय मम्मट विद्यानाथादयः स्मृताः। कालः १४००.

रसोत्पत्तिः

योगमालामते

अहङ्कारस्य वृत्तिर्या सोऽभिमानः प्रकीर्तितः।
साभिमानात्मिका वृत्तिस्तत्तदिन्द्रियगोचरा॥
बाह्यार्थालम्बनवती शृङ्गारादिरसात्मताम्।
याति तत्र विभावादिभेदाद्भेदं प्रयाति च॥
विभावा ललिताः सत्त्वानुभावव्यभिचारिभिः।
यदा स्थायिनि वर्तन्ते स्वीयाभिनयसंश्रयाः॥
तदा मनः प्रेक्षकाणां रजस्सत्त्वव्यपाश्रयि।
सुखानुबन्धी तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते॥
स शृङ्गाररसाख्यां तु लभते रस्यते च तैः।
यदा तु ललिताभासाः भावैस्स्वोत्कर्षहेतुभिः॥

सत्त्वादिभिश्चाभिनयैः स्थायिनं वर्धयन्ति ते ।
तदा मनः प्रेक्षकाणां रजःस्पृष्टं तमोऽन्वयि ॥
चैतन्याश्रयि तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।
स हास्यरस इत्याख्यां लभते रस्यते च तैः ॥
स्थिरा विभावास्तु यदा स्वयोग्यैः सात्त्विकादिभिः ।
भावैः स्थायिनि वर्तन्ते स्वीयाभिनयसंश्रयाः ॥
तदा मनः प्रेक्षकाणां सत्त्ववृत्ति रजोऽन्वयि ।
सोभिमानश्च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ॥
स वीररसनामा स्याद्रस्यते स च तैरपि ।
यदा चित्रा विभावास्तु भावैस्सत्त्वादिभिः सह ॥
स्वाश्रयाभिनयैर्युक्ता वर्तन्ते स्थायिनि स्वके ।
तदा मनः प्रेक्षकाणां रजस्सत्वोज्वलं भवेत् ॥
बुद्धिस्पर्शि च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।
स चाद्भुतरसाख्यां तु लभते रस्यते च तैः ॥
खरा विभावास्तु यदा स्वानुकूलैस्सहेतरैः ।
स्थायिनि स्वे प्रवर्तन्ते स्वीयाभिनयसंश्रयाः ॥
तदा मनः प्रेक्षकाणां रजसा तमसान्वितम् ।
साहङ्कारं च तत्रस्थो विकारो यः प्रवर्तते ॥
सरौद्ररसनामा स्याद्रस्यते च स तैरपि ।
यदा रूक्षाविभावास्तु स्वेतरैस्सागुणैस्सह ॥
स्वीये स्थायिनि वर्तन्ते नाट्याभिनयसंश्रयाः ।
तदा मनस्तमोरूढं चित्तावस्थं जडात्मकम् ॥
सदन्वयि च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ।
प्राप्नोति सोऽपि करुणरसाख्यां रस्यते च तैः ॥
निन्दिता ये विभावाः स्युः स्वेतरैः सहकारिभिः ।
यदा स्थायिनि वर्तन्ते तैस्तैरभिनयैस्सह ॥
तदा मनःप्रेक्षकाणां बुद्ध्यवस्थमसत्वयुक् ।
चिदन्वयि च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते ॥
स बीभत्सरसाख्यां तु लभते रस्यते च तैः ।
ईदृशी च रसोत्पत्तिः मनोवृत्तिश्च शाश्वती ॥
कथिता योगमालायां संहितायां विवस्वते ।
यदा तु विकृता भावाः स्वोचितैस्सहकारिभिः ॥
स्थायिन्यभिनयोपेता वर्तन्ते नाट्यकर्मणि ।
तदा मनः प्रेक्षकाणां चित्तावस्थं तमोऽन्वितम् ॥
सत्त्वान्वितं च तत्रत्यो विकारो यः प्रवर्तते
स भयानकसंज्ञां तु लभते रस्यते च तैः ॥

शारदातनयः

रसोपादानानि

कथ्यते स्थायिभावानां रसोपादानहेतुता ।
मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनात्मिका ॥
इच्छा रतिः सा द्विधा स्याद्रतिप्रीतिविभागतः ।
तयोस्साधारणो भेदः सप्तधा परिकीर्तितः ॥
निसर्गसंसर्गोपमाभिधेयाध्यात्मरूपतः ।
अभिमानाच्च विषयात्सप्तधा सांप्रयोगिकी ॥
रतिरेव भवेत्प्रीतिरेवमाभ्यासिकी भवेत् ।
प्रीतिः क्रियात्मा प्रायेण रतिरिच्छात्मिकैव हि ॥
ज्ञानं द्विनिष्ठं तद्रूपं मनोऽधिष्ठाय वर्तते ।
रतिस्सत्त्वस्थिता सेऽयं विभावाद्युपबृंहिता ॥
रजसानुगृहीता तु साध्वी सर्वत्र भासते ।
प्रीतेर्विशेषश्चित्तस्य विकासो हास उच्यते ॥
षोढा विकल्पमायाति परिणामे रसात्मना ।
रजःस्थितो विभावाद्यैः बृंहितस्तमसा भवेत् ॥
उत्साहस्सर्वकृत्येषु सत्त्वतो मानसी क्रिया ।
सहजाहार्यभेदेन स द्विधा परिकीर्तितः ॥
विस्मयश्चित्तवैचित्र्यं स त्रिधा त्रिगुणात्मकः ।
तेजसो जनकः क्रोधः स त्रिधा कथ्यते बुधैः ॥
क्रोधः कोपश्च रोषश्चेत्येष भेदस्त्रिधा मतः ।
क्रोध्यते क्रोध इत्येव कुध्यतीत्यभिधीयते ॥
सर्वेन्द्रियपरिक्लेशः शोक इत्यभिधीयते ।
सत्त्वादिपरिणामेन स त्रिधा परिपठ्यते ॥
निन्दात्मा चित्तसङ्कोचो जुगुप्सेत्यभिधीयते ।
द्विधा विभज्यते सोऽपि परिणामे रसात्मना ॥
भयं चित्तस्य चलनं तच्च प्राहुरनेकधा ।
स्वरूपमिदमाचार्यैः स्थायिनां कथितं पुरा ॥

शारदातनयः

राकाप्रतापः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि ध प ग रि स.

मज

राक्षसशीला—स्त्री

बृहद्व्यायतसर्वाङ्गी रक्तविस्तीर्णलोचना ।
खररोमा दिवास्वप्ननिरतायुज्यभाषिणी ॥

नखदन्तक्षतकरी क्रोधेर्ष्याकलहप्रिया।
निशाविहारशीला च राक्षसं शीलमास्थिता॥

भरतः

रागः

प्रचिता सैव कुर्वाणा प्रवृत्तिश्चोत्तरक्षणे।
तदसिद्धौ विरोधेन तापनी राग उच्यते॥

भावविवेकः

स्वरवर्णविशिष्टेन ध्वनिभेदेन वा जनः।
रज्यते येन कथितः स रागस्सम्मतस्सताम्॥

अश्वकर्णादिवद्रूढो योगिको वापि मन्थवत्।
योगरूढश्च वा रागो ज्ञेयः पङ्कजशब्दवत्॥

रागोऽभिधीयते गीतं दशलक्षणलक्षितः।
दशलक्षणेति। अंशन्यासादि जातेर्लक्षणम्।

विचित्रवर्णालङ्कारे विशेषो यो ध्वनेरिह।
ग्रहादिस्वरसन्दर्भो रञ्जको राग उच्यते॥

कुम्भः

रागकदम्बकः—प्रबन्धः

गद्येन रचितं प्राहुः केचिद्रागकदम्बकम्।
अष्टवृत्तस्वस्तिकाख्यस्तालैरष्टाभिरन्वितः।
रागैश्च बहुभिर्गेयश्शेषं पूर्ववदुच्यते॥

जग-मल्लः

नन्द्यावर्तश्चतुर्वृत्तः स्वस्तिकश्चाष्टवृत्तकः।
तालस्तत्सख्यया योज्या गीतशास्त्रविशारदैः॥

गद्यैस्तालविहीनैश्च वृत्तैर्वा तालसङ्गतैः।
रागैरनेकैः क्लृप्तोऽसौ भवेद्रागकदम्बकः॥

सोमेश्वरः

नन्द्यावर्त इति ख्यातस्स्वस्तिकश्चेति स द्विधा।
प्रथमस्तु चतुस्तालः चतुर्वृत्तश्चतुस्स्वरः॥

चतूरागस्ततोऽप्यस्मादाभोगोऽपि पदान्तरैः।
भवेदुद्ग्राहके न्यासः तालमानद्वयेन हि॥

असौ तु कैश्चिद्गीतज्ञैः तालेनैकेन गीयते।
अन्यैस्तु बहुभी रागैस्तालैरष्टाभिरिष्यते।
शेषं पूर्ववदस्यैवमुक्तो रागकदम्बकः॥

हरिपालः

नन्द्यावर्तः स्वस्तिकश्चेत्युभौ रागकदम्बकौ।
आद्यो वृत्तैश्चतुर्भिस्स्यात्तालैः रागैश्च भूषितः॥

उद्ग्राहेण भवेन्न्यासः तालमानद्वयेन वा।
नन्द्यावर्तो भवेदेवं गद्येनाप्यपरे जगुः।
स्वस्तिको द्विगुणः प्रोक्तश्शेषमन्यच्च पूर्ववत्॥

श्रीकण्ठः

रागकाव्यम्

स्वरस्य रक्तिरूपत्वाद्गीतात्मा राग उच्यते।
कार्यं तदा रागभूतं रागकाव्यमुदाहृतम्॥

रागकार्यमित्यप्यस्य नामान्तरम्-

वेमः

रागचूडामणिः—उपाङ्गरागः

रागचूडामणौ रागे षड्जग्रामनिवासिनि।
संग्रहांशे निविरतौ तिरिपान्दोलितर्षभे॥

तारषड्जो मन्द्रमध्ये सुप्रकम्पितपञ्चमे।
विनियुक्ते युद्धवीरेऽद्भुते दिनमुखे तथा॥

मन्द्रादिभूते चारोहिवर्णे क्ष्माभृदुपक्रमे।
नरेन्द्रविजये गेये कमलापतिवल्लभे।
आलप्तिस्तन्यते राज्ञा गीतज्ञहृदयंगमा॥

कुम्भः

रागपक्षिसालुवः—देशीनृत्तम्

निश्शोकोऽर्धपदद्वन्द्वे वलनाद्वितयं यदि।
अन्तराले रायपङ्क्सालुवः समुदीरितः॥

वेदः

रागप्रदीपकं—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म म प म नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मख

रागमञ्जरी

अस्य कर्ता न ज्ञायते। काश्मीरे जम्मूनगर्यां राजारामसिंह-पुस्तकालयेऽयं ग्रन्थो वर्तते॥

रागमञ्जूषा

अस्य कर्ता न ज्ञायते। रागमञ्जूषेति नाम भरतकल्पलता-मञ्जर्यां स्मृतम्।

रागमूर्तिध्यानावश्यकता

ध्यानं विना रागसमूहमेतं गायन्ति रागे निपुणा जना ये।
सङ्गीतशास्त्रोक्तफलानि रागाः तेभ्यः प्रयच्छन्ति कदापि नैव॥

श्रीकण्ठः

रागराजपञ्चमः—रागः

आर्षभीपञ्चमीजातः पञ्चमांशग्रहान्वितः।
षड्जादिमूर्छनायुक्तः षड्जन्यासस्सकाकलिः॥
सावरोही प्रसन्नान्तो धैवताल्पो भवेदयम्।
रागराजप्रथमकः पञ्चमोऽप्येवमीरितः॥

हरिः

रागवर्धनः—देशीतालः

बिन्दुत्रयं विरामान्तं खप्लुतौ रागवर्धने।
० ० ० ऽ

जगदेकः

ध ध नी पा मा गा

रागवर्धनक्रमः

आलापो रूपकं चैव करणं वर्धनी तथा।
आक्षिप्तिका चेति रूपैः रागः स्यात्पञ्चभिः स्फुटः॥
ग्रहोंऽशस्तारमन्द्रौ च न्यासोऽपन्यास एव च।
व्यक्तिं गच्छन्ति यत्रैते स रागालाप ईरितः॥
रागालापवदेव स्याद्रूपकं किन्तु तत्र च।
पृथक्क्रियन्ते वाद्यादेः स्वरा ये स्युर्विवादिनः॥
चित्रादिमार्गत्रितये ताले चच्चत्पुटादिके।
सन्दर्भिता स्वरपदैरुदिताक्षिप्तिका बुधैः॥
करणस्य भिदाः सन्ति बोध्या वर्धनिकापि च।
प्रोक्ता करणवद्रूपं रूपकेषु तयोरतः॥
निरूपयिष्यते यस्मात्तदन्तर्गामिता तयोः।
तत्रालापश्चतुर्भिस्तु स्वस्थानैः प्रकटीभवेत्॥
यस्मिन् रागे ग्रहो यस्तं स्थायिनं परिकल्प्य च।
तृतीयान्दोलनादूर्ध्वं द्वितीयस्मिन्विलम्ब्य च॥
न्यासस्वरविरामे च स्वस्थानं प्रथमं स्मृतम्।
ग्रहात्तुर्येषु वेदाब्धिन्यासैः प्रोक्तो द्वितीयकः॥
तुर्याद्यब्धियुगान् कृत्वा स्थित्वा पञ्चमके ततः।
विधाय रसबाणाब्धिन्यासेनान्त्ये तृतीयकम्॥
ग्रहाब्धिवेदबाणाग्निनागान्कृत्वा विलम्ब्य च।
द्वितीयमग्निपक्षौ च विधायन्यसनं स्वरे॥
न्यासाच्चतुर्थं स्वस्थान इत्युक्ता पृथिवीभुजा।
अत्र या गणना प्रोक्ता द्वितीयादिस्वरादितः।
असौ विज्ञेन विज्ञेया वर्जयित्वा विवादिनम्॥

कुम्भः

रागवर्धनी—मेलकर्ता (रागः)

स ० ० रि ग म ० प ध ० नि ० स.

मज

रागवाहिनी—मेलरागः (भवप्रियामेलजन्यः)

(आ) स प म ग रि स नि ध स.
(अव) स प नि ध नि प म ग रि स.

मज

रागविबोधः

सोमनाथकृतः। मुद्रितः। अयं सोमनाथः क्रै. प.१६०९ काले आसीत्। आन्ध्रदेशीयः। रागविबोधव्याख्यापि तेनैव कृता।

रागविभागः

भरतमहर्षिणा दशरूपकप्रयोगोपदेशे नाट्यशास्त्रे अङ्कमध्ये स्वरदीर्घत्वनिषिद्धत्वात् सप्तैव शुद्धरागाः पूर्वरङ्गे ध्रुवागाने चोप-

यथा—मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे भवेत्।
गर्भे साधारितश्चैव अवमर्शे तु पञ्चमः॥
संहारे कैशिकः प्रोक्तः पूर्वरङ्गे तु षाडवः।
चित्रस्याष्टादशाङ्गस्य त्वन्ते कैशिकमध्यमः।
शुद्धानां विनियोगोऽयं ब्रह्मणा समुदाहृतः॥

अत्र मध्यमग्रामः षड्जग्रामनामानौ भरतेनोपदिष्टा रागाः ग्रामरागा इति प्रसिद्धिरस्ति। रागाणां प्राधान्येन दशविधांशत्वं निर्णीय तत्परस्परसाङ्कर्येनाधिक्येन च रागानष्टादशधा विभज्य, तेषां विभागानां प्रत्येकं जातिनाम दत्तवान्महर्षिः। "जातिसंभूतत्वाद्ग्रामरागाणा" मिति मुनिनैवोक्तत्वाद्रागाणामष्टादशविभागहेतुत्वं दशांशलक्षणा जातिरेवेत्यूह्यम्। तस्मिन् विभागे श्रुतिज्ञानं विस्ताध्यारोहणावरोहणक्रमः ग्रह (प्रारम्भस्वरं) स्वरूपं न्यासस्वरूपं रागाणां षाडवौडुवावस्थायां स्वरलोपः सम्यक् प्रदर्शितं स्यात्। तस्मिन् शुद्धस्वरप्रयोग एवाङ्गीकृतः। नियतस्वरसंख्ययैव ग्रामद्वयप्रयोगे पञ्चमधैवतश्रुति संख्याभेदाद्बहवो रागाः प्रयुक्ताः। नारदेन तदनुसारिणा नान्यदेवेन च गान्धारग्रामजातरागा उपदिष्टाः। नारदेन यज्ञोपयोगिनः, नान्यदेवेन लौकिकविनोदे च ते प्रयोज्यन्ते। गान्धारग्रामस्य केवलं स्वर्गे प्रयुक्तत्वं नारदेनाभिहितम्। अभिनवगुप्तादिभिः गान्धारग्रामरागेषु अतिमन्द्रत्वं अतितारत्वं च दृश्यत इत्युक्तम्। तस्माद्बहुभिः ग्रन्थकारैः गान्धारग्रामरागा नोपदिष्टाः। ग्रामरागाः केवलं मार्गरागा इति लोके व्यवह्रियन्ते। ते लौकिकविनोदेष्वप्रशस्ता इति सोमेश्वरादिभिरुक्तम्। देशीरागा इति जात्यंशविभागसम्मताः प्रायशः ग्रामद्वयविभागावलम्बकाः प्रत्येकं बहुवो

उपन्यस्ता मतङ्गेन बृहद्देश्याम्। तस्मिन् ग्रन्थे याष्टिकदुर्गाकाश्यपमतानि संसूचितानि। तेषां वृद्धकाश्यपो देशीरागाणां लक्षणानि दत्तवानिति प्रसिद्धिः। वृद्धकाश्यपः, स्वराणां पञ्चदशत्वमुक्त्वा—

काकल्यन्तरयोगेन चतुस्त्रिद्व्येककश्रुतीन्।
स्वरान् सर्वान् प्रयुञ्जीत रागभाषा सुसर्वथा॥

स्वराः षड्जादयः सप्त तथाचोत्कृष्टपञ्चमः।
अथ धैवतकश्चान्यः काकल्यन्तरसंज्ञकौ॥

षड्जमध्यमगान्धाराः साधारा इति सर्वदा।
जातिष्वेते प्रयोक्तव्याः स्वराः पञ्चदशैव तु॥

इति दर्शयन् विकृतस्वरानपि स्वरमध्ये पठित्वा रागभाषाविभागं प्रोक्तवान्। रागभाषाविभागो विकृतस्वरप्रयोगात् ग्रामरागविभागाद्भिन्न एव। तल्लक्ष्येऽसंभवमिति भरतसूचितमिति ज्ञायते। याष्टिकाञ्जनेयप्रभृतयः श्रुतिसंख्यानियमं वर्जयित्वा स्वराणां केषाञ्चित् पञ्चषट्सप्तश्रुतिकत्वं च यथेच्छं गृहीत्वा देशीरागान् नानाविधान् लौकिकविनोदयुक्तान् प्रणिन्युः।

रघुनाथस्तु—

कदाचिदागात्कदलीवनान्तमासोदिवान् याष्टिकमाञ्जनेयः।
संगीतविद्योपनिषद्रहस्यमध्यापयन्तं धुरि दक्षमुख्यान्॥

देशीयरागेष्वपि च स्वरेषु श्रुतिष्वमूषामपि लक्षणेषु।
नानाविरोधानिह याष्टिकं तं ते दक्षमुख्यास्त्विति पर्यपृच्छन्॥

सप्तस्वरा द्वादश वैकृता ये तेषां चतुस्रः श्रुतयो न चान्याः।
पञ्चश्रुतिः षट्श्रुतिकस्वरश्च सप्तश्रुतिश्चास्ति हि देशिरागे।
अतो भवेच्छास्त्रविरोध एषां त्यागेन तासां न हि रागलाभः॥

रागसागरः

परिधित्रयात्मकोयं ग्रन्थः केन रचित इति न ज्ञायते। ग्रन्थमध्ये शार्ङ्गदेवनाम स्मृतमस्ति।

रागसुगन्धिः—मेलरागः (नाटकप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स

मत

रागाः—(नाटकपालेषु योज्याः)

वेलाधूलिवराटितोडिपुरनीरन्धालिपौरालयः
तानश्चान्तरयश्च कामरमथ श्रीकण्ठटक्काह्वयौ।

गान्धारश्च कुरुलूकुरुञ्जिविमला मुद्धामिधा कैशिका।
हिन्दोलद्वयपञ्चमत्रयममी रागाश्च नाट्ये स्मृताः॥

उषसि......व्यत्यासे पुरनीर् वर्णवर्णने।
श्रीकामरस्तु शृङ्गारे विस्मये तानमिष्यते॥

उत्कृष्टायां निकृष्टस्य कामे मुद्धाभिधानकः।
हिन्दोलश्चोत्तमे पात्रे मध्यमे पञ्चमं भवेत्॥

प्रमेयस्यान्तरीं विद्याद्वेटीनां पञ्चमं भवेत्।
कुरुलू कुरुञ्जित्रानराणां वेलाधूलिं मुदान्विते॥

श्रीकण्ठी रतिभक्त्यां तु भक्त्यां तोडी तु कथ्यते।
वीरे रसे तर्कराग उन्मादे मुरलीदलम्॥

हास्ये तु कैशिकी पात्रे नीचपात्रे वराटिका।
दुःखे सुखे तु गान्धारमार्ते शृङ्गारमिश्रितम्॥

चूडामणिसारः

एते रागा द्रविडभाषायां पण्णित्युच्यन्ते। तक्केशी गौळी मेघरागः सादारी मट्टपाडः—इति अधिकं विद्यन्ते। श्रीकण्ठी—एव तक्केशी स्यात्।

रागाः

रागोपाधिना संभोगशब्दस्यानुभवार्थे उपसर्गार्थे संक्षेपपक्षे रागोपाधिः प्रेमापि द्वादशप्रकारं भवति। तत्र हरिद्रारागं रोचनारागं काम्पिल्यरागं रीतिरागमिति सात्त्विकस्य, कुसुम्भरागं लाक्षारागं अक्षीबरागं मञ्जिष्ठारागमिति राजसस्य, कर्दमरागं कषायरागं सकलरागं नीलीरागमिति तामसस्य, ते प्रायेण पुरुषाणां विशेष उपजायन्ते। तत्र अल्पकारणापनेयो हरिद्रारागः। तदतिसत्त्वोत्तरस्य। सहि तथा न कामेन बाध्यते। यथा सत्त्वोद्रेकात्करुणादिभिः तेनासौ नातितरामतिचिरं वा रज्यते। अतो हरिद्रारागः। यथा—नागानन्दे जीमूतवाहनस्य।

अनल्पकारणापनेयो रोचनारागः। तन्महासत्त्वस्य। स हि कामेनाबाध्यमानधर्मादिप्रवृत्तेरेव स्वकारणसामर्थ्यतो जायते। तेनास्य नातिदुरपनेया नातिरक्ता च रोचनाया इव रागलेखा भवन्ति। यथा—शाकुन्तले दुर्वासःशापेनापनीतस्मृतेर्दुष्यन्तस्य।

अनल्पकारणोपनिपातेऽपि प्रयत्नापनेयं काम्पिल्यरागम्। तदतिसात्त्विकस्य। यथा—हरिश्चन्द्रचरिते विश्वामित्रमोचनाय दारविक्रयिणो हरिश्चन्द्रस्य। कारणोपनिपाते महाप्रयत्नेनापनेतुं शक्यते तद्रीतिरागं। तदतिमहासत्त्वस्य। यथा—जनापवादभीरुतया निर्वासितायामपि सीतायां रामायणे रामस्य। एतेषु च सत्त्वच्छायाधिक्यान्न तथाविधा रागछायानुवृत्तिरित्यापीत एव रागवर्णो भवति। एवं अल्पकारणापनेयं कुसुम्भरागं। तद्रजोबहुलस्य। स हि तथा न धर्मार्थयोरनुषज्यते। यथा—कामः तेनातितरां सज्यते। गुणेषु च यथोत्तरेच्छत्वात् स्वमिनामनुरागोऽपि शीघ्रमेव विरज्यते। यथा—हरिवंशे वासुदेवस्य।

मनल्पकारणापनेयं लाक्षारागम्। तदपि रजोबहुलस्यैव जायते। यथा— विक्रमोर्वश्यामुर्वशीविलोकनापहृतमहादेवीप्रेमसंपदः पुरूरवसः

कारणोपनिपाते महाप्रयत्नापनेयं अक्षीबरागम्। यथा— यौगन्धरायणादिप्रयत्नतो राज्यलाभाय तापसवत्सराजे वासवदत्तायां वत्सराजस्य।

महाप्रयत्नेनाप्यपनेतुमशक्यं मञ्जिष्ठारागम्। यथा—मदालसोपाख्याने मदालसायामेव कुवलयाश्वस्य।

एतेषु च रजोबहुलत्वाद्रागभूयिष्ठेषु रागान्तरोपनिपाताद्रक्तछायामेव वर्णोत्कर्षो भवति।

भोजः

रागाङ्गम्

रागाङ्गत्वं ग्रामरागच्छायामात्रोपजीवनात्।

कुम्भः

रागाङ्गाः

ग्रामोत्थानां तु रागाणां छायामात्रां भजन्ति हि।
गीतज्ञैः कथितास्सर्वे रागाङ्गास्तेन हेतुना॥

मतङ्गः

रागाणां रसभावयोर्विनियोगः

योयदा बलवान् यस्मिन्स्वरे जातिसमाश्रयात्।
तत्प्रवृत्तं रसे गानं, (इति)
अत्र गानमिति रूपकेषु ध्रुवागानं विवक्षितम्।

लौकिकप्रबन्धगानोपयुक्तं कश्यपाद्युद्दिष्टं रसभावेषु रागाणां

विनियोगजातं श्लोकरूपेणाभिनवगुप्तैरुक्तम्।
केचन श्लोकाः काश्यपदुर्गयोरेवोद्धृतम्।

यथा-

मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे स्मृतः।
गान्धारो गर्भसन्धेः स्यादवमर्शे तु पञ्चमः॥

कैशिकः स्यान्निर्वहणे प्रशस्यन्ते तु मध्यमः।
षाडवः पूर्वरङ्गे स्याद्विष्णोर्ग्रामद्वयं विदुः॥

मध्यमग्राम षड्ज गान्धार पञ्चम कैशिक कैशिकमध्यम षाडवाः एते सप्त शुद्धरागाः

गौर्यास्तु पञ्चमं कुर्यात्साधारं स्कन्दसूर्ययोः।
मध्यमं कैशिकं विद्यात्साधारं तु भयानके॥

ललितज्योरियं शुद्धा गीतिः स्यान्नाट्यनृत्ययोः।

अत्र शुद्धसाधारशब्दौ दुर्गामते शुद्धगौडभिन्नसाधारणविभागान् वदतः।

दैन्यावमानभूयिष्ठे रसे षड्जो विधीयते।

षड्जः शुद्धरागः।

कामिनीजनितेर्ष्यायां भाषास्तद्व्यभिचारिषु।

भाषाः भाषारागा याष्टिकोक्ताः।

शुद्धावहित्थे गोप्यत्वे दक्षिणात्या च धैवती।

शुद्धरागः शुद्धः।

चिन्तायां कणिकौत्सुक्ये पौराली धूर्तजालिके।
बाङ्गाली खेदप्रणये सैन्धव्यपि च साम्बरी॥

कालिन्दी सम्मदे कुत्से पुलिन्दी च निवासिनि।
त्रावणी शोकभूयिष्ठे षड्जाख्याटोपसम्मदे॥

मालवी गूर्जरी चाथ चिन्ताप्रशमयोः क्रमात्।
मतिधृत्यवहित्थेषु गीयते चोक्षषाडवः॥

कोसली कौशले कुर्यात् गान्धारी खड्गपङ्क्तिके।
मृदौ सौवीरललितौ ललिते ललितासमे॥

तुम्बुरावश्यकैशिक्ये गान्धारललिता भवेत्।
कर्णाटी बन्धनिर्विण्णे चित्रकर्मणि वा भवेत्॥

कालिङ्ग्यमर्षवेगे तु लिङ्गिनां कपटात्मनाम्।
मध्यमा स्मृतिशङ्कासु निर्विण्णे पार्वती भवेत्॥

निषादिनी विमोहादौ भिन्नषड्जे गणस्त्वयम्।
स्थापकीये सदोत्साहे भिन्नपञ्चम उच्यते॥

संभ्रमे नर्तरागस्य मले कैश्चिद्यथाद्भुते।
श्रमाद्यसूयामर्षेषु शुद्धभिन्नान्नियुज्यते॥

वराटी हर्षसंवेगविस्मयेषु विधीयते।
धृतिस्मृत्यवहित्थेषु भवेद्धैवतभूषिता॥

आलस्यदैन्यमोहेषु विशाला व्रीलितेऽपि च।
गर्वौत्सुक्यवितर्केषु प्रथमा परिगीयते॥

त्रासशङ्कासंभ्रमेषु कौसल्या विनियुज्यते।
बाङ्गाल्यमर्षावेगेषु धृतिस्मृतिषु च स्मृता॥

उत्तमे करुणे भावे सूदिये व्यभिचारिणि।
कार्यान्तरातङ्कभूते भाषा कामोदिका मता॥

छन्नेऽभिलाषे शृङ्गारे वीरे धर्मात्मके तथा।
कृतकर्तव्यतायां च कर्तव्यो भिन्नकैशिकः॥

दृढौचित्याद्भुतोत्साहे भिन्नकैशिकमध्यमः ।
अनयोर्भिन्नयोर्बालकैशिक्ये व्यभिचारिणी ॥

सूक्ष्मवक्रस्वरैर्जात्या श्रुत्या भिन्ना निरूपिता ।
अतत्स्वभावो यो रौद्र उत्साहो धर्मवर्जितः ॥

गौडपञ्चममिच्छन्ति तत्रैके काश्यपादयः ।
चिन्तादैन्यधृतिश्रद्धामर्षादौ द्राविडी स्मृता ॥

दुःखे दुरन्तेष्वभये पताकादेर्नियुज्यते ।
गौडकौशिकमेकस्य भाषां तन्नामिकामपि ॥

भयानके मध्यमः स्याद्भिन्ना चोत्साहयोगिनी ।
नन्दयन्तीव तद्भाषा भवेत्तु व्यभिचारिषु ॥

गौडगीतिरियं प्रायो वेगस्वरविचित्रता ।
टक्करागस्तु कर्तव्यो रसयोर्वीररौद्रयोः ॥

दीप्ते च हृदयस्यार्थे स्याद्गाढविषयेऽपि सः ।
हर्षे वाप्यथ चिन्तायां त्रवणा त्रवणोद्भवा ।
वैरञ्जिका हितावन्ध्याच्छेवाडी रणकल्पने ॥

मालवेसरिका कार्या समराङ्गणरूपणे ।
गूर्जर्यमर्षवेगेषु सौराष्ट्री निष्ठुरात्मके ॥

सैन्धवी परितोषे स्याद्वैरस्ये वेसरी मता ।
पञ्चमाख्या विहसिते रविचन्द्रा विषादिनि ॥

अम्बाभेरी मदोन्मादे ललिता हर्षविप्लवे ।

अम्बाभेरी अन्धाभेरीत्यप्युच्यते । टक्करागस्य भाषा ।

कोलाहला कलकले मध्यमग्रामिका धृतौ ।
शङ्कासूयाश्रमे भाषा गेया गान्धारपञ्चमी ॥

धृतावेषा मतिस्मृत्योः स्याद्दिवाकरवर्धनी ।
पौराली दीप्तभावेषु स्याद्धृतौ ताम्रतूलिका ॥

चिन्ताविषादनिर्वेदे शार्दूली शोकसंश्रया ।
जये हर्षे वितर्के च मालवी परिगीयते ॥

स्वाध्यायादिषु सक्तेषु तद्भावस्थे च गीयते ।
सौवीरो मतिधृत्योस्तु सौवीरी वेगमध्यमा ॥

साधारिता च हर्षे स्याद्गान्धारी शोकचिन्तयोः ।
अभिलाषितशृङ्गारे मध्यस्थे हृदयेऽथवा ॥

संसारतया वाथ गेयो मालवपञ्चमः ।
निर्वेदग्लानिशङ्कासु भ्रमे चाभीरिका भवेत् ॥

आवेगशङ्कासामर्षगर्वौग्र्ये भावनी मता ।
वाङ्गाली च मदोन्मादे सैन्धव्यौत्सुक्यनिद्रयोः ॥

गूर्जरी धृतिहर्षादौ अन्धाली मदवृद्धिषु ।
कामावस्थां दाक्षिणात्या सर्वामुद्दीपयेत्किल ॥

श्रान्तावहित्थमतिषु टक्कभेदोद्भवा मता ।

टक्कभेदोद्भवेति तानोद्भवरागो विवक्षितः स्यात् ।

श्रावणी मदनावस्था शोकोत्कण्ठासु कथ्यते ।
नीचानां मदशङ्कौग्र्यगर्वालस्येषु कैशिकी ॥

करुणे दैन्यभूयिष्ठे आहुर्वेदमतीं बुधाः ।
पौराल्यध्वश्रमे हर्षगर्वेत्वन्ध्रीं प्रचक्षते ॥

औग्र्ये क्रोधे च गान्धारीं सङ्गमे च विभावनीम् ।
मिश्रकैशिकमध्यस्य स्थाने वेसरषाडवः ॥

पुष्पमोक्षे चावहित्थवृत्यादौ बाह्यषाडवः ।
बाह्यन्धा हास्ययोगे च माङ्गल्या बोट्टरागतः ॥

मङ्गलाख्योत्सवे हर्षे रागशोभाविधायिनी ।
रतेः कामदशानां वा छन्नत्वे टक्ककैशिकः ॥

मिश्रषड्जस्य वा स्थाने चिन्ताक्रीडासु मालवी ।
अन्ये तु कथयन्त्येनां चेटिकाशबरादिषु ॥

रोषे स्यात्कैशिकीबन्धे भये स्याद् द्रामिली शुचिः ।
विप्रलम्भे कामदशायोगे मालवकैशिकः ॥

शुद्धा स्यात् षड्ज... पौराली शोकगोचरे ।
हर्षे हर्षपुरी चैव चिन्तायामर्धवेसरी ॥

जुगुप्सायां तु वाङ्गाली सैन्धवी मोहगोचरे ।
नर्मस्फुञ्जेपि चाभीरी खण्डिनी गीयते शुचिः ॥

अमर्षे गुर्जरी रौद्रकौशिकी मसुरार्चने ।
धृतौ मतौ श्रमे पोता स्यात्सिन्धुवलिता भये ॥

पोता पञ्चमषाडवरागस्य भाषा ।

शार्दूली यज्ञकर्मादौ धृतिस्मृतिमतिष्वपि ।
प्रोक्तः संभोगशृङ्गारे विदूषकपरिक्रमे ॥

आवेगे वेसरी दैन्यचिन्तयोश्चूतमञ्जरी ।
औत्सुक्ये विश्रमे खेदे छेवाडीं सम्प्रयोजयेत् ॥

षड्जमध्यमिका हर्षधृत्योर्मधुरिका तथा
शोके च रविचन्द्राख्या मदोन्मादेषु पिञ्जरी ॥

क्रीडायां मिश्रवलिता चापले च विधीयते ।
कर्तव्या मिश्रपौराली हासासूयावितर्कगा ॥

द्रामिडी स्यात्पथि भ्रष्टे पार्वत्युत्साहहर्षयोः ।
अष्टधा राग : स्याद्दोषालावित्यजीविता (?)॥

शोकेऽवेक्षेत ककुभो धृतौ काम्भोजिका मता।
मध्यमग्रामिका गर्वे चिन्ताऽलस्येषु माथुरी ॥

सालवाहनिका चिन्ताश्रमक्षीवेषु गीयते।
भोगवर्धनिका शोके दैन्ये निर्वेदचिन्तयोः ॥

निद्रोन्मादजडत्वेषु सा भाषा ललिता मता।
भिन्नपञ्चमिकां कुर्यात्स्मृतौ धृत्यवहित्थयोः ॥

भोगवर्धनिकास्थाने मदेवाभीरिका भवेत्।
विषादचिन्तानिर्वेददैन्यखेदप्रजागरे ॥

रगन्ती चैव पौरालया धीवराद्यवहित्थगा।
प्राकृतेषु सचिन्तेषु गातव्या शकमिश्रिका ॥

उत्करहुलिकंस्थाने योज्यते किरणावली।
रेचयन्ती बन्धुरवे विच्छेदे प्रियबान्धवे

ललिता धैर्यगाम्भीर्ये हर्षे बाङ्गालवेसरी।
नर्तरागमिहेच्छन्ति यत्र मालवकैशिकः ॥

ककुभो वा दैन्यचिन्तालस्यमोहेषु नर्तकी।
वीराभासे तु हास्येन निर्वाहे शक इष्यते ॥

शङ्कावहित्थनिर्वेदश्रमे तद्वलिता स्मृता।
नारीलास्यदिदृक्षायामाहुः पञ्चमषाडवम् ॥

अस्य भाषे रेवगुप्ता शकास्याथ स्वतन्त्रका।
रागो हर्षमदोत्साहधृतिस्मृत्यादिगोचरः ॥

मार्गभ्रष्टेऽथ वीभत्से नीचे भम्माणपञ्चमः।
श्रमशङ्कावितर्केषु कार्या मध्यमभूषिता ॥

रूपसाधारकषृक्करागस्थाने स्वरूपकः।
गान्धारपञ्चमस्सोऽपि नीचस्याद्भुतहास्ययोः ॥

वीभत्से हास्यवीरागे कर्तव्यष्षड्जकैशिकः।
चिन्तावितर्कयोः सा स्यात्स्त्रीणां मालवपञ्चमः ॥

औत्सुक्ये प्रोषिते पत्यौ शङ्कासूयासु भावनी।
इति साधारगीतिः स्यात्सर्वगीतिविमिश्रणात् ॥

भूयात्वाल्पत्वतो भावव्यभिचारिगताद्भवेत्।
नानारसेषु यत्रोक्ता विषयस्यैकता स्थितिः ॥

ध्रुवादौ मध्यमग्रामः षड्जौ षाडवपञ्चमौ।
गान्धारमध्यदेशाख्यवाचो गान्धारपञ्चमः ॥

सूर्ये सौवीरकश्चण्ड्याः कैशिकः पञ्चमोऽपि च।
सर्व एव सुरारातौ भवेन्मालवकैशिकः ॥

सर्वे रागा महादेवे सम्यक् सन्तोषकारकाः।
गीती साधारगौडीये नाट्यं तु प्रहरद्वये ॥

भिन्ना तु चरमे सैव पूर्वस्मिन्नपि जातुचित्।
नाट्यादभावता न स्यादमङ्गलतमो ह्यसौ ॥

चरमे रागगीतिः स्यान्नाट्येन नियमः स्वयम्।
प्रेङ्खोलितो वसन्ते स्यात्तथा मालवपञ्चमी ॥

टक्करागोऽथ ककुभो भिन्नषड्जोऽथ कैशिकः।
भिन्नपञ्चमकश्चेति ग्रीष्माद्यृतुषु सम्मतः।
इत्येष कश्यपाद्युक्तो विनियोगो निरूपितः ॥

अभिनवगुप्तः

रागाणां स्त्रीपुंन्नियमः

रागं चेदालपेत्पूर्वं तत्पत्नीं तदनन्तरम्।
अन्यपत्नी न गातव्या नृपाज्ञायां न दूषणम् ॥

नारायणः

राघवः—देशीतालः

दीर्घयुग्मद्रुतावृत्तित्रयं पश्चाद् द्रुतद्वयम्।
विरामान्तं लघु प्रान्ते राघवे च प्रकीर्तितः ॥

०ںںں, ०ںںں, ०ںںں ०० ।

श्रीकण्ठः

राजनारायणः—देशीतालः

राजनारायणे बिन्दुद्वितयं जगणो गुरुः।

० ० । ऽ । ऽ

जगदेकः

रीरी गामा पमगरीसा

राजकल्याणी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.

(अव) स नि ध म ग रि स.

गज

राजपञ्चमः—रागः

मध्यमापञ्चमीजात्योः सञ्जातो राजपञ्चमः
मध्यमांशो भवेत्पान्तः संपूर्णस्सप्तभिस्स्वरैः ॥

मोक्षः

राजचूडामणिः—देशीतालः

राजचूडामगौ दौद्वौ लाश्चयो दद्वयं लगौ।

० ० । । । ० ० । ऽ

वेमः

राजः—देशीतालः

राजताले क्रमात्प्रोक्ता गपौ दौ गलपास्तथा।

ऽ ऽ́ ० ० ऽ । ऽ́

सा री री मा गा पा धा पा धा नी सा

वेमः

राजधानी—मेलराग:

कल्याणमेलसंभूता राजधानी सुखप्रदा।
आरोहणे धहीना स्याद्बहुकम्पमनोहरा।
आम्रेडितस्वरैर्युक्ताऽवरोहेऽपि गवर्जिता॥
सर्वदा गेया। अहोबिल:

राजपक्षिसालुव:—देशीताल:

ततस्ताले राजपक्षिसालुवे दोन्तरे पयोः।
ऽ ० ऽ गोपतिप्प:

राजभूप:—हस्त:

श्मश्रुस्थाने पुंमुखे च हंसास्याख्यकरो यदि।
पुनःपुनश्च चलितो राजभूप इतीरितः।
श्मश्रुस्थाने तु यो हस्तः राज्ञां श्मश्रुनिदर्शने॥
विनायक:

राजभ्रमि:—चारी

पाश्चात्यभाग (गतिः) तिर्यग्वामदक्षिणयोः पदोः।
क्रमेण सोत्प्लुतिर्यत्र भ्रमो राजभ्रमिर्मता॥
नागमल्ल:

राजमञ्जरी—मेलराग: (नटभैरवीमेलजन्य:)

(आ) स ग म प ध प नि स.
(अव) स नि ध प म नि ध म ग रि ग म ग स.
मञ्ज

राजमनोहरी—मेलराग: (धीरशङ्कराभरणमेलजन्य:)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि ग रि स.
मञ्ज

राजमार्ताण्ड:—देशीताल:

गुरुर्लघुर्द्रुतस्ताले राजमार्ताडसंज्ञके।
ऽ । ० हम्मीर:

राजमृगाङ्क:—देशीताल:

ताले राजमृगाङ्के तु द्रुतो लघुरथो गुरुः।
० । ऽ हम्मीर:

राजराजविलास:—देशीताल:

द्विः कृत्वो दलगौ राजराजविलासकः।
० । ऽ ऽ ० । ऽ ऽ कुम्भ:

राजवश्यनी(?)—मेलराग: (सुवर्णाङ्गीमेलजन्य:)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग स.
मञ्ज

राजवङ्काल:—देशीताल:

जायते राजवङ्काले लघुद्वन्द्वं गुरुर्द्रुतौ।
। । ऽ ० ० सुधा

राजवंकोल:—देशीताल:

राजवंकालमेव कुम्भ एवं पठति।

राजविद्याधर:—देशीताल:

लघुर्गुरुद्वयं द्रौ च राजविद्याधरे मताः।
। ऽ ऽ ० ० वेम:

लघुश्चगोद्रुतौ तालेराजविद्याधराभिधे।
। ऽ ० ० जगदेक:

सा री गा मा ध नि स पा स म.

राजवीर:—देशीताल:

राजवीरे गगौ द्लौ।
ऽ ऽ ० । लक्ष्मण:

राजसूय:—तान:

(षाडव:—षड्जलोप:)
नि ध प म ग रि कुम्भ:

मध्यमग्रामे नारदीयतानः।
स ग म प ध नि नान्य:

राज्ञामभ्यन्तरसज्जन:

महादेवी तथा देवी स्वामिनी स्थायिनी तथा।
भोगिनी शिल्पकारी च नाटकीयाऽथनर्तकी॥
अनुचारी तथायुक्ता तथा च परिचारिका।
तथा सञ्चारिणी चैव तथा प्रेषणकारिका॥
महत्तरा प्रतीहारी कुमारी स्थविरा तथा।
आयुक्तिकेति भूपानामेष आभ्यन्तरो गणः॥
भरत:

रालि:—तान:

षड्जग्रामे निगहीनौडुवः।
रि स ध प म कुम्भ:

रात्रिपरावृत्तिः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

अपररात्रे रात्रिपरावृत्तिः ।

भोजः

राद्धम्—अवनद्धे संयोगः

सिद्धं हि राद्धमित्याहुरितरस्यानपेक्षणात् ।
द्रुतादेव समाप्तत्वादयं राद्धोऽभिधीयते ॥

नान्यः

राद्धः—पुष्करवाद्ये संयोगः

समा यतिर्द्रुतश्चैव लयो यत्र भवेदथ ।
तथैवोपरिपाणिश्च राद्धस्त्वेष विधिर्भवेत् ॥

भरतः

रामकरी—मेलरागः

रिकोमला गतीव्रा या मतीव्रतरसंयुता ।
धकोमला नितीव्रा च ख्याता रामकरीति सा ॥
प्रातर्गेया ।

रामकरी, रामकिरी, रामक्री, रामक्रिया, एते पर्यायाः

—रागः

षड्जग्रहांशकन्यासा पूर्णा रामकरी मता ।
मूर्छना प्रथमा ज्ञेया करुणे सा प्रगीयते ॥
रिधत्यक्ताऽथवा प्रोक्ता कैश्चित्पञ्चमवर्जिता ।
त्रिविधा सा समुद्दिष्टा संपूर्णा षाडवौडुवा ॥

दामोदरः

रामकली—मेलरागः

(आ) स रि ० ग ० ० ० प ० ध ० ० स.
(अव) स नि ० ० ध प ० ० ० ग ० रि स.

रामकृतिः—रागः

षड्जांशन्याससंयुक्ता पञ्चमेन विवर्जिता ।
मन्द्रतारर्षभोत्कृष्टा रम्या रामकृतिर्मता ॥

सोमेश्वरः

रामक्री—रागः (वंशे वादनक्रमः)

तारषड्जं ग्रहं कृत्वा तदधो वादयेत्ततः ।
द्वितीयस्वरमुच्चार्य तृतीयं तु विलम्बयेत् ॥
द्वितीयं द्रुततां नीत्वा ग्रहाधो स्थिरतां नयेत् ।
स्थायिनं कम्पयित्वाथ द्रुतौ कुर्यात्परौ स्वरौ ॥
तत्परं च वलीकृत्य ग्रहे न्यासो यदा भवेत् ।
तदा रामकृतेः प्रोक्तं स्वस्थानं प्रथमं बुधैः ॥
स्वरो द्वितीयः स्थायी स्यादेतस्या वंशगोचरे ।
वलीकृत्य—लघूकृत्येत्यर्थः ।

वेमः

रामकृतिः—रागः

कोलाहलेति या भाषा टक्करागसमुद्भवा ।
अङ्गं तस्या रामकृतिष्षड्जन्यासांशमध्यमा
पञ्चमस्वरहीनेति प्रोक्ता रामकृतिर्भवेत् ॥

हरिः

पञ्चमकावधिकपधा तारामन्द्रा च रचितषड्जांशा ।
षड्जर्षभस्वरोधा रामकृतिस्सग्रहन्यासा ॥

नान्यः

षड्जर्षभोत्कटा षड्जग्रहांशन्याससंयुता ।
आपञ्चमात्तारमन्द्रपधा रामकृतिर्मता ॥

मतङ्गः

टक्करागोद्भवा भाषा योक्ता कोलाहलाख्यया ।
तदपाङ्गं रामकृतिः षड्जन्यासोपशोभिता ।
मध्यमांशा पहीनाच रसे वीरे नियुज्यते ॥

जगदेकः

—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म स.

मञ्ज

—रागः

षड्जन्यासा मध्यमांशा पञ्चमेन च वर्जिता ।
अङ्गं कोलाहलायाश्च प्रोक्ता रामकृतिर्बुधैः ॥

सोमराजः

—प्रथमरागः

साशग्रहा रामकृतिस्तदन्ता
प्राज्यौ सरी पञ्चमतारमन्द्रा ।
शृङ्गारसंज्ञे परिगीयतेऽसौ
सविप्रलम्भे करुणे रसे च ॥

मोक्षः

मध्यमांशा न्यासषड्जा गेया कोलाहलोद्भवा ।
आपञ्चमा रामकृतिः वीरे धीरे प्रयुज्यते ॥

मोक्षः

—रागः

आपञ्चमं तारमन्द्रा षड्जन्यासांशकग्रहा।
रिषड्जा पादिका धीरैरेषा रामकृतिर्मता॥

हम्मीरः

कोलाहलाङ्गं रामकृतिर्मांशा सान्ता पवर्जिता।
भाषाङ्गत्वेप्युपाङ्गत्वं अतिसामीप्यतोऽत्र च।
गेया वीररसे चैवमन्यत्राप्यूह्यतां बुधैः॥

हम्मीरः

रामक्रियारागध्यानम्

वीरासने वसन्तीं तां शरकोदण्डधारिणीम्।
जम्बूफलनिभां देवीं ध्याये रामक्रियां सदा॥

रागसागरः

रामक्री—रागः

क्रियाङ्गा स्याद्रामकृतिः त्रिधाषड्जेन भूषिता।

मदनः

रामक्रीरागध्यानम्

स्वर्णप्रभाभासुरभूषणाढ्या
नीलं निचोलं वपुषा वहन्ती।
कान्ते पदोपान्तमधिष्ठितेऽपि
मानोन्नता रामकिरी प्रदिष्टा॥

संगीतसरणिः

इयं सम्पूर्णा।

रामकेली—रागः (सङ्कीर्णः)

गुर्जरी देशिका सङ्गात् रामकेली च जायते।

नारायणः

रामकृतिः—क्रियाङ्गरागः

या षड्जर्षभगान्धारमध्यमैः तारमन्द्रभाक्॥
सन्यासांशग्रहष्षड्जः सा रामस्य कृतिस्तुता॥
शृङ्गारे विप्रलंभाख्ये करुणे च प्रगीयते।

माधवभट्टः

ऋषभोऽधिक इति रघुनाथः।

—भाषाङ्गरागः

टक्कभाषा तज्जा रामकृतिर्मता।
ग्रहांशमध्या षड्जान्ता तथा पञ्चमवर्जिता।
अह्नः चतुर्थे प्रहरे गेया वीररसे बुधैः॥

मट्टनागः

—रागः

प्रहराभ्यन्तरे गेया षड्जन्यासग्रहांशका।
षड्जर्षभघनारंभा तद्ज्ञैरामकृतिर्मता॥

नारायणः

रामबाणः—काडनृत्ताङ्गम्

पिण्डः स्यादष्टषष्ट्या च युक्तं शतमुदीरितम्।
सप्तमात्रः चक्रतालः प्रतीपो ब्रह्मतालकः॥

द्विर्दशस्यात्सव्यहस्ते वामे षड्वारमेव च।
त्रिवारं दक्षपादे स्यादेकवारं तु वामतः॥

एतेषां योजनं पिण्डे यथा भवति कथ्यते।
अधस्तादूर्ध्वमारभ्य दक्षहस्ते द्रुते द्रुतः॥

द्विद्रुते सरलः प्रोक्तो वामे स्याद्द्वये द्रुतः।
द्द्वचतुष्के लघुः प्रोक्तो दक्षपादे ततःपरम्॥

द्द्वचतुष्के द्रुतः प्रोक्तो दाष्टके लघुरेव च।
वामपादे द्वादशेषु द्रुतेषु द्रुतमाचरेत्॥

चतुर्विंशतिषु प्रोक्तः सरलः काड ईदृशः।
रामबाणाभिधः प्रोक्तो नटानां नर्तने ऋजुः॥

वेदः

रामप्रिया—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० म प ० ध ० नि ० ० स.

मख

राममनोहरी—मेलरागः (रामप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मख

राममनोहरी—मेलरागः (सरसाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

रामलीरागध्यानम्

तालीदलताटङ्कां वलित्रयसुमध्यमा सुनीलाङ्गीम्।
माधवपूजानिरतां पुस्तकहस्तां च रामलीं ध्याये॥

रागसागरः

रामसेतुस्तम्भस्थापकः —देशीतालः

ततस्ताले रामसेतुस्तम्भस्थापकसंज्ञिते।
प्लुतपुंखौ पञ्चकृत्वौ मध्ये व्यञ्जनयोर्मतौ॥

० ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ०

गोपतिप्पः

रामा—गीतालङ्कारः (एकतालीभेदः)

द्रुतमेकं भवेद्यत्र तालोऽयं खण्डसंज्ञकः ।
रामा तेनैकताली तु गीयते गायनोत्तमैः ॥

संगीतसारः

रामाक्रीडम्

ऋतुवर्णनसंयुक्तं रामाक्रीडं तु भाष्यते ।

वेमः

रामामात्यः

स्वरमेलकलानिधिकारः । अयं विजयनगराधीशस्य अलियरामराजस्य मुख्याश्रितः सेनापतिः कोण्डवीटिनगराधीश्वरः बयकार (वाग्गेयकार) बिरुदान्वितः महाकविरान्ध्रभाषायाम् । कालः क्रै. प. १५५०। कल्लिनाथदौहित्रोऽयम् ।

राममनोहरी—मेलरागः (मालवगौलमेलजोऽयं रागः)

रागे राममनोहारे आरोहे धैवतं त्यजेत् ।
उभयत्रापि ऋषभं त्यजेदौडवषाडवे ॥

अयं रागः धैवतर्षभहीन औडवः । रित्यागे षाडवः ।

परमेश्वरः

रायभारहुरुमयी—स्थललागनृत्तम्

स्थलस्थो रायबङ्गालो विना सूलं कृतो यदा
तन्मध्ये तिर्यगूर्ध्वं चेद्वलनेन यदा भवेत् ।
पदा वामेन निपतेद्रायभारहुरुमयी ॥

वेदः

रायबङ्गालः—देशीनृत्तम्

सूलं बध्वैकपादेन दक्षपादेन कुट्टनम् ।
तत उत्प्लुत्य चरणावूर्ध्वं च विरलीकृतौ ॥
अन्तराले भ्रामयित्वा निपतेद्धरणीतले ।
रायबङ्गालध्वाडोऽयं कथितः पूर्वसूरिभिः॥

वेदः

राला

लोकप्रसिद्धो निर्यासविशेषः ।

रावणहस्ता-

वितस्तिसंमितो दैर्घ्ये दण्डो रावणहस्तके ।
पञ्चाङ्गुलपरीणाहो व्याप्तैकमुखरन्ध्रयुक् ॥

तदूर्ध्वे तन्त्रिकारन्ध्रं पूर्ववत्परिकल्पयेत् ॥
तदाङ्गुलायतां कम्रां चतुरङ्गुलमानताम् ।
रन्ध्रे प्रविश्यावशिष्टां नालिकेरस्य कर्परे ॥
तिरश्चीनोभयमुखे रन्ध्रविन्यस्ततन्मुखे ।
बध्नीयात् सुदृढीकृत्य नादनिष्पत्तिहेतवे ॥
कर्परस्योर्ध्वरन्ध्रे तु चतुरङ्गुलविस्तृते ।
शुष्कचर्मावपि हिते जीर्णां संस्थाप्य वैणवीम् ॥
तिर्यग्ग्रन्थिविनिर्यातां कम्राग्रे बन्धयेद् दृढम् ।
कम्रिकागवलो वास्याद्यद्वा वेणुसमुत्थिता ॥
अश्ववालकृतां तन्त्रीं तत्रैवाबद्ध्य सारयेत् ।
रन्ध्रे प्रवेश्यतां तन्त्रीं योजयेच्छंकुना दृढम् ।
यावत्तन्त्री दृढा तावत् तं शंकुं भ्रामयेच्छनैः ॥
वामहस्ताङ्गुष्ठकेन शंकुमूलं निपीड्य च ।
तन्त्रिकायां निवेशान्याश्चतस्रश्चाङ्गुलीर्दृढम् ॥
कोणं दक्षिणहस्तेन वादनार्थं यथा पुरा ।
धृत्वा वादनतत्त्वज्ञो वादयेत्तु यथाविधि॥
पूर्वं स्वरगताध्याये ये स्वराः पूर्वपक्षतः ।
रावणीयमतज्ञेन कुम्भकर्णेन भूभुजा ॥
ते चत्वारश्चतसृभिरङ्गुलीभिः क्रमादिह ।
ज्ञेयं रावणहस्तेऽत्र द्विगुणा रावणोक्तितः ॥
रावणारिप्रसादात्स परसाम्राज्यसंपदा ।
अरातिरावणेनायमुक्तो रावणहस्तकः ॥

कुम्भः

रावणहस्ता—वीणा

रावणहस्ताया उत्पत्तिस्तताध्याये नान्येन सम्यक्कथिता तस्यायं सङ्ग्रहः । वारिधिमध्ये मन्दराचलं शङ्करमुद्दिश्य रावणस्तपस्तेपे। तेनातुष्टं शङ्करं दशाननस्तोषयितुं स्वशिरांसि नव निकृत्य समिद्धदहने जुहाव। तेनाप्यतुष्टं भगवन्तं केन मार्गेण तोषयामीति चिन्तयन्नासीत्। समीपवने वेणोरसङ्घर्षाज्जातं श्रुतिस्वरादिकं श्रुत्वा गानेनाहं तं प्रीणयामीति निश्चित्य प्रकोष्ठान्मांसमुत्कृत्य स्नायुमाकृष्य करडकोशेन तं हत्वा भगवन्तमुपावीणयत् । सोऽपि भगवान्प्रसन्नो भूत्वा वरान् दत्त्वा प्रसङ्गेन तस्य च वाद्यस्य रावणहस्तमिति नामाप्यकरोत् ।

नान्यः

रावणार्चितः देशीतालः

।SSSSSSSSSऽऽ॥ऽ ००॥॥ऽऽ S०००००० SSऽऽ००००

हम्मीरः

रासकः—प्रबन्धः

आदितालेन सहितो रहितो गमकैर्भवेत् ।
शेषो झोम्पटवद्ज्ञेयो रासकश्चेति लक्षितः ॥

गणैर्वर्णैश्च मात्राभिः निबद्धस्स्यादसौ त्रिधा।
छगणैर्यस्य रासस्य स तु सारलयो मतः॥

पगणे चरणे यस्स्यात्सहंसतिलको भवेत्।
चगणे चरणो यस्य रतिरङ्गस्स उच्यते॥

तगणाद्यैस्तु मदनावतारः परिकीर्तितः।
मात्रागणैर्विरचितो रास इत्थं चतुर्विधः।
खण्डाक्षरादि...........वर्धनात्॥

पञ्चविंशतिसंख्याता रासका वर्णसंभवाः।
त्रिपञ्चाशन्मात्रिकाः स्युः चरणादष्टमातृकात्॥

षष्टिमात्रावधिर्ज्ञेया रासपादास्सतालकाः।
आलापेन न चोद्ग्राहं केचिदिच्छन्ति रासकम्॥

लेखकापभ्रंशभूयस्त्वादिदं लक्षणं संवादान्तरं विना न ग्राह्यम्।

पण्डितमण्ड०

—गीतालङ्कारः

चतुर्धा रासकः प्रोक्तो गीतवादित्रकोविदैः।
विनोदो वरदो मन्द्रः कम्बुजश्चेति कीर्तितः॥

सङ्गीतसार:

रासकम्

लासिकास्समचारीकाः प्रतिसीरा पदान्तरात्।
प्रविश्य द्वन्द्वशो रङ्गं पार्श्वयोस्सह पातनैः॥

ऋतूचितेन रागेण गीयमानेषु गायकैः।
द्विपद्यादिप्रबन्धेषु देशीसूडस्थितेषु च॥

गीतेषूद्गीयमानेषु वाद्येषु प्रस्तुतेष्वपि।
खण्डमण्डललास्याङ्गचारीयोगमनोहरम्॥

नानाबन्धमनोहारिगीतार्थाभिनयान्वितम्।
युक्तं प्रवेशनिष्क्रामप्रसारैश्च विसन्धिभिः॥

छोटिकाभिर्हस्ततालैः वाद्यताललयानुगैः।
ललितं नर्तनं कुर्युः नर्तक्यो नयनोत्सवाः॥

वेमः

षोडश द्वादशाष्टौ वा यस्मिन्नृत्यन्ति नायिकाः।
पिण्डीबन्धादिविन्यासैः रासकं तदुदाहृतम्॥
पिण्डानां तु भवेत्पिण्डी गुम्भनाच्छृङ्खला भवेत्।
भेदनाद्भेद्यको जातो लताजालोपनाहतः॥
एते नृत्तात्मना कार्या नाट्यवन्तः क्रियाविधौ।
सुकुमारोद्धतैरङ्गैर्नायिकाभिर्विलक्षणाः॥
वाक्यस्यावधयो ह्येते पिण्ड्याद्या दृश्यजातयः।
न पदेनाभिधीयन्ते ह्यनुकार्यानुकारिणः॥

कामिनीभिर्भुवो भर्तुश्चेष्टितं यत्र नृत्यते।
रागाद्वसन्तमालोक्य स ज्ञेयो नाट्यरासकः॥

चर्चरीमिति तामाहुः वर्णतालेन यत्र तु।
प्रविशेत्कामिनीयुग्मं समचार्यादिशिक्षितम्॥

वामदक्षिणसञ्चारैरङ्गैस्तत्तत्परिष्कृतम्।
ततस्तदेव वर्णान्त आलीढद्वयसंस्थितम्॥

छोटिकाभिर्द्रुतं तालं वादकानां प्रदर्शयेत्।

पञ्चघातुकसंज्ञार्थः छेदस्तस्मात्प्रवर्तते

नृत्तेन विभजेत्खण्डैश्चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा।
अन्योन्याङ्गिकसञ्चारैः हस्ततालैर्मिथः कृतैः॥

परिक्रम्य च निष्क्रामेत्ततोऽन्यद्वितयं विशेत्।
एककालस्तु निस्सन्धिः प्रवेशो निर्गमस्तयोः॥

पुष्पाञ्जलिप्रयोगस्तु मात्रातालेन योजयेत्।
उभयोः पार्श्वयोः पश्चात् पात्राणि प्रविशन्ति च॥

बद्धा पणवतालेन रथ्यावर्णादिवर्णकैः।
शुष्कगीतप्रयोगेण ततो गायन्ति नायिकाः।
लताभिर्भेद्यकैर्गुल्मैः नानानृत्तप्रदर्शकैः॥

पात्रैश्चैकत्र संयुक्तं पिण्डीबन्धं तु कारयेत्।
ततो मल्लाभिधं तालं शुष्कवर्णप्रयोगतः॥

मुरजाक्षरवाद्यं तु हन्याद्दण्डं तु दण्डकैः।
एवं नृत्तक्रमेणाद्यो ह्यपसारस्समाप्यते॥

अपसारत्रयं चान्यदेवमेव प्रकल्पयेत्।
तत्रापि पूर्ववन्नृत्तं कामतस्तु लयक्रमः॥

कथयेद्रासकस्यान्ते शुभार्थं वचनक्रमम्।

ब्रह्माद्युग्धमहोदधौ सुरगणैः पीत्वामृतं यस्तथा
पिण्डी शृङ्खलिकाविशेषविहितो युक्तो लताभेद्यकैः।
चित्रातोद्यपरिक्रमैर्लययुतो भेदद्वयालङ्कृतः
चारीखण्डसुमण्डलैरनुगतस्सोयं स्मृतो रासकः॥

शारदातनयः

लताशृङ्खलाभेद्यकगुल्माः नृत्तविशेषाः। चर्चरी प्रबन्धः। वर्णः मल्लतालौ। खण्डः करणसमूहः। तत्र स्थाने द्रष्टव्यम्।

—नृत्तरूपकम्

सूत्रधारविहीनं तु स्यादेकाङ्कं तु रासकम्।
उत्कृष्टनान्दीसंयुक्तं कैशिकीभारतीयुतम्॥
त्रिसन्धिकं पञ्चपात्रं युक्तं भाषाविभाषयोः।
वीथ्यन्तमण्डितं मुख्यनायिकं ख्यातनायकम्॥

मूर्खोपदेशसंरंभे गर्भामर्शविवर्जितम् ।
उदात्तभावविन्यासमुत्तरोत्तरसंश्रितम् ।
केचिद्वदन्ति गोपानां क्रीडारासकमित्यपि ॥

शुभङ्करः

रासकम्

पिण्ड्यादिबन्धलीलाभिः षोडश द्वादशाष्ट वा ।
यत्र नृत्यन्ति नर्तक्यः तद्रासकमुदाहृतम् ॥

पिण्ड्यादिति । पिण्डीबन्धशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अनकनर्तकीयोऽयं चित्रताललयान्वितम् ।
आचतुष्षाष्ट्युगलाद्रासकं मसृणोद्धतम् ॥

वेमः

रासकभेदाः

रासकस्य प्रभेदास्तु रासकं नाट्यरासकम् ।
चर्चरीतित्रयः प्रोक्ताः.........

वेमः

रासा—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रात्रयः ग ग.

विरहाङ्कः

राहुलाचार्यः

वङ्गेष्वयं ताम्रलिप्तिवासीति ज्ञायते । कालः ६००. अयं नाट्यशास्त्रस्य वार्तिकरूपव्याख्यां रचयामास ।

राहुहस्तः

शुकतुण्डौ मिश्रिताङ्गौ राहोरर्थे निरूपितौ ।

भ्रङ्गारः

रि—ऋषभस्वरः

रिक्तपूर्णम्—उदरम्

स्यादामरोगे

विप्रदासः

उदाने विकृते कोशे श्रमे श्वासे तथैव च ।
रिक्तपूरं प्रयोक्तव्यं जठरं नाट्यवेदिभिः ॥

सोमेश्वरः

रिक्ता—श्रुतिः

निषादस्य द्वितीया श्रुतिः ।

अनूपः

रिगोणी—वाद्यप्रबन्धः

यत्र खण्डत्रयं शुद्धैः कूटैर्व्यस्तैस्समस्तकैः ।
पाटैर्विरचितं यद्वा स्याद्वर्णसरनिर्मितम् ॥

युक्तं चोपशमेन द्विः पृथगन्तानुषङ्गिणः ।
वादकारब्धबहुलकोलाहलसमाकुलम् ॥

उद्धतध्वनिसंबन्धमन्ते च छण्डणान्वितम् ।
सा रिगोणीति कथिता सङ्गीतज्ञैर्मनीषिभिः ॥

प्रारम्भे स्याद्विकल्पेन कार्यमुद्वणं बुधैः ।
दीप्ते नृत्ते प्रयोक्तव्यो रिगोणी वाद्यकोविदैः ॥

तद्वज्ञैरुपशमः कार्यो ललिते नृत्तकर्मणि ।
दीप्तनृत्तं सोपशमच्छण्डणेऽत्यन्तखण्डके ॥

वेमः

उदाहरणं रत्नाकरे द्रष्टव्यम् ।

प्रत्येकं द्विःप्रयुक्तेनोपशमेनान्तयोगिना ।
युक्तं खण्डत्रयं शुद्धैःकूटैः खण्डैश्च निर्मितम् ॥

पाटैर्व्यस्तैस्समस्तैश्च बद्धं वर्णसरेण वा ।
यस्यां स्याद्वादकस्थूलमिति कोलाहलाकुलम् ॥

छण्डणान्ता रिगोणी स्यादुद्धती ध्वनिमुत्तमम् ।
अस्यामुद्वणं कार्यं वैकल्पिकमुपक्रमे ॥

दीप्तनृत्ते भवेदेषोपशमाल्ललिता मता ।
ललितं यद्युद्वणं तदा तल्ललिते भवेत् ।
अन्त्यखण्डात्सोपशमच्छण्डणा दीप्तनर्तनम् ॥

रिङ्खावलिः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प ध प म ग रि ग म ग स.

मज

रिभितः—करणधातुः

धातौ रिभितसंज्ञे तु लद्वयं गान्तगं भवेत् ।

कुम्भः

यत्रादौ तौ प्रहारौ द्वौ लघू स्यातां गुरुस्ततः ।
तृतीयो भवतीत्येवं रिभितो धातुरुच्यते ॥

नान्यः

रिभितो द्वौ लघू गान्तौ । शार्ङ्गः

रीतिः—रागः

षड्जग्रहा पञ्चमकांशयुक्तान्यासस्वतारध्वनिमध्यमाद्याम् ।
गान्धारसल्पामपि षड्जमन्द्रां पूर्णस्वरां रीतिमुदाहरन्ति ॥

नान्यः

षड्जग्रहा पञ्चमांशा मन्यासा तारमध्यमा ।
पूर्णालपा गसमन्द्रा च रीतिरित्यभिधीयते ॥

मतङ्गः

रीतिकैशिकी—रागः

शुद्धपञ्चमभाषाङ्गं संपूर्णा मन्द्रमध्यमा ।
समस्वरसमायुक्ता तारषड्जविभूषिता ॥
पञ्चमांशग्रहन्यासा कैशिकी रीतिकैशिकी ।
महोत्सवे प्रयोगोऽस्या दर्शितः कश्यपादिभिः ॥

जगदेकः

अस्य श्लोकस्य केरलभाषाव्याख्यायां "तारस्वरो वृषभस्येति" पठितम् ।

—देशीतालः

रीतिताले लघुः कार्यो गुरुश्चैकः प्रकीर्तितः ।
। ऽ

नन्दी

रीतिगौलं—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि ध नि स.
(अव) स नि ध म ग म प म ग रि स.

मञ्ज

रीतिगौलः—मेलरागः

रीतिगौले समारोहे ऋषभं वर्जयेत्ततः ।
अवरोहे पञ्चमं तु वर्जयेदेष षाडवः ॥
भैरवीमेलजोऽयं रागः ।

परमेश्वरः

रीतिगौलस्तु संपूर्णो धैवतादिकमूर्छनः ।
अवरोहे पवर्ज्यः स्यान्न्यासांशसरिभूषितः ॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेयः ।

अहोबिलः

रुक्—सन्ध्यन्तरम्

प्रहारादिप्रभवा वेदना । यथा—शक्त्यङ्के लक्ष्मणः । अन्येऽपि मनःक्षोभजननमनिमित्तदर्शनमपि रुजापक्ष एव व्याचक्षते ।

यथा—शुष्कद्रुमगतो रौति आदित्यभिमुखं स्थितः ।
कथयत्यमिमिसं मे वायसो ज्ञानपण्डितः ॥

इति चारुदत्तवाक्यम् ।

सागरः

श्लोकोऽयं मृच्छकटीमातृकासु न दृश्यते । भोजोऽपि मृच्छकटीश्लोक इत्युदाहरति ।

रुचकः—मणिबन्धभूषणम्

करगोलके वितत:

रुचिरमुखी (ध्रुवावृत्तम्) एकादशाक्षरम्

कमलदलाक्षी नाम ध्रुवावृत्तम् ।

रुचिरा—ध्रुवावृत्तम् (नवाक्षरम्)

आद्ये चतुर्थमपि चान्त्ये दीर्घाणि यत्र चरणे ।
प्रावेशिकी तु बृहती सा नाम्ना तथैव रुचिराख्या ॥
राहूपगाअहदसोहं ।

भरतः

मध्यमोत्तमपात्राणां रुचिरा करुणे रसे ।
ताले युग्मोपभङ्गोऽयं ककुभेन समन्विता ॥

नान्यः

युग्मोपभङ्गः । चञ्चत्पुटतालस्योपभङ्गास्तालाः ।
तेष्वन्यतमः । उपभङ्गलक्षणं लयताललक्षणे दत्तम् ॥

रुञ्जा

अष्टादशाङ्गुला दैर्घ्या रुञ्जा द्रुततरा समा ।
एकादशाङ्गुला वक्त्रे कबलानद्धकुण्डले ॥
वामतुन्दे प्रकर्तव्यं तदन्ते कुण्डलीद्वयम् ।
तन्त्रीमिर्धारितं सम्यग्भ्रराकार्थं तु वादकैः ॥
रुकारो मुख्य झङ्कारो बहुलो वादने भवेत् ।
रुकाररञ्जिता यस्मात्तस्माद्रुञ्जाप्रकीर्तिता ॥

सोमेश्वरः

रुदितभेदाः—(रोदनभेदाः)

स्यात्कोपाद्रुदितस्वरः सरभसो दैन्यात्तथा शीफरो
विच्छिन्नः प्रणयाद्भयेन विरसो हर्षोदयाद्गद्गदः ।
मन्ये क्रोधवशं गता प्रणयिनी ह्येषा सदैन्या तथा
आरम्भे रभसं विरामबहुलं मन्दं तथा रोदिति ॥

ईश्वरदत्तः

रुद्रघण्टारवः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प म ध नि प स
(अव) स नि ध म ग स.

मञ्ज

रुद्रपञ्चमः—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स ग म नि ध स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

रुद्रभूषणः—वाद्यप्रबन्धः

यथा पृथक् पृथग्वाद्यान्नवखण्डान्सुरञ्जकान् ।
नातिह्रस्वान्नदीर्घांश्च कृत्वा सम्यक् ततोऽपरम् ॥

ह्रस्वखण्डं पृथग्वाद्यं रक्तं यत्पल्लवाभिधम् ।
एनं तु प्रतिखण्डान्ते योजयेच्च ततःपरम् ॥
विचित्रवाद्यसंदर्भं दीर्घं कलशखण्डकम् ।
अन्ते कुर्यात्तदा चाहुर्मुनयो रुद्रभूषणम् ॥
तमेव ताण्डिकां सर्वे दलश्रृङ्गारकं जगुः ।
स्रोतोवहा यतिश्चात्र तालस्तु प्रेप्सितो मतः ॥

कलशः कलासः अथवा शेखरः । श्रीकण्ठः

रुद्रवंशः

रुद्रवंशस्य दण्डोऽत्र सयवैस्त्रिभिरङ्गुलैः ।
रुद्राङ्गुलैर्मितं मध्यं तारन्ध्रास्यरन्ध्रयोः ॥
सार्धाङ्गुलं पृथङ्मानं रन्ध्रसप्तान्तरालगम् ।
दशाङ्गुलं सत्रियवं सम्भूयान्तरतो मितिः ।
आदित्यलक्ष्मणाख्यातं शेषं लक्षणमस्य तु ॥

कुम्भः

रुद्रवीणा

सार्धैकादशमुष्टिर्दण्डः क्रियतेऽत्र तदुपरि च हित्वा ।
अङ्गुलपञ्चकमेकं रन्ध्रे तिर्यक् चलच्छङ्कुः
ऊर्ध्वं तन्त्री सुषिरवदपरं षष्ठेऽङ्गुले त्वचलशङ्कुः
तिर्यङ्मात्र तस्मान्मेढक ऊर्ध्वोऽङ्गुलात्परतः ॥
तुम्बं तदधोऽङ्गुलतोऽष्टाविंशत्यङ्गुलान्तरेणान्यत् ।
नाभिद्वयं सुवृत्तं सच्छिद्रं त्र्यङ्गुलोच्चततम् ॥
ककुभो द्व्यङ्गुलमुच्चश्चतुरङ्गुलदीर्घविपुलमसृणशिराः
वीणादण्डान्तर्गतदण्डोऽधः प्रक्ष उत्कीलः ॥
मेरोरुच्चः किञ्चित्स्वदक्षिणतुरीयतन्त्रिकास्थाने ।
उच्चोच्चान्यत्रिपदः स चतुरयःपत्रमूर्धांशः ॥
दृढवेणुजाणुजीवोऽथ सारिकामेरुककुभवद्विपुलाः ।
एकादशाङ्गुलालघुसारीदशकक्षमापट्टी ॥
तुम्बाग्रमनुगताग्रा बन्धार्थं दोरका दृढास्त्रिगुणाः ।
तुम्बादिबन्धनादि तु लोकात्स्याद्रुद्रवीणेति ॥

सोमनाथः

दण्डोऽस्या रुद्रवीणाया मुष्ट्येकादशसम्मितः ।
भ्रमदङ्गुष्ठाग्रमितं सुषिरं तस्य कीर्तितम् ॥
दण्डस्योभयतो देयं कांस्यसंवरकद्वयम् ।
पश्चात्संवरकं चात्र छत्राकृतिशिरो भवेत् ॥
दण्डस्य वेष्टनं सार्धपञ्चाङ्गुलमिहोदितम् ।
तस्मि......तस्याः कर्तव्या सुन्दराकृतिः ॥

ककुभो रुद्रवीणाया त्रिशिराः परिकीर्तितः ।
ऊर्ध्वे शिरसि दातव्या लोहपत्रिसमन्विता ॥
मूलतन्त्रीस्तदुपरि न्यसेल्लौहीं ततःपरम् ।
दक्षिणे शिरसि न्यस्येच्छ्रुतितन्त्रीद्वयं क्रमात् ॥
एवं त्रिककुभं तत्र वीणादण्डे निवेशयेत् ।
अङ्गुलोच्चं तूर्ध्वशिरोऽङ्गुष्ठमात्रं तु पार्श्वकम् ॥
सप्ताङ्गुलान्तरं तस्मात्तुम्बमन्यं निवेशयेत् ।
अन्यं ततश्चतुर्त्रिंशदङ्गुलान्तरमाक्षिपेत् ॥
अष्टादशाङ्गुलमुखं चक्रत्वे स्वरगर्भकम् ।
सकुम्भमुन्नतं कान्तं वर्तुलं तुम्बयुग्मकम् ॥
औन्नत्ये किञ्चिदधिकमनयोश्च प्रशस्यते ।
अर्धाङ्गुलान्तरं पश्चात्तुम्बं संस्थापयेद्बुधः ॥
दण्डपृष्ठे रन्ध्रयुतेऽस्याः सरस्वतिकां शुभाम् ।
संवरद्व्यङ्गुलोपेतां छत्राकृतिशिरोयुताम् ॥
ततस्सार्धद्व्यङ्गुलान्ते एकां मोटनिकां न्यसेत् ।
पञ्चाङ्गुलान्तरं त्वन्यामग्रे वेष्टबिलान्विताम् ॥
पूर्वमोटनिकावेष्टरन्ध्रमेकं समन्ततः ।
लोकशङ्कुस्तु कर्तव्यो वर्तुलो बडिशाकृतिः ॥
तद्बन्धनगुणं तस्मिन्वेष्टरन्ध्रे निवेशयेत् ।
तत्परायां तु मोटन्यां वेष्टरन्ध्रे कुशं क्षिपेत् ॥
तन्मोटिनी वृत्तरन्ध्रसदृशं दण्डरन्ध्रकम् ।
सुयन्त्रिते तु तत्रैव बध्नीयान्मुखतन्त्रिकाम् ॥
तावच्च भ्रामयेत्पूर्वां मोटिनीं च शनैश्शनैः ।
न यावदेति स्वस्थानं तन्त्री यन्त्रविशारदः ॥
अस्यास्त्वष्टादश प्रोक्ताः सारिकाः पूर्वसूरिभिः ।
तासां बृहत्तरा अष्टौ दश क्षुद्राः प्रकीर्तिताः ॥
एतास्तु तारवादिन्यः तिष्ठन्ति पदिकोपरि ।
वितस्तिमात्रपदिकाङ्गुष्ठोच्चोऽयास्तु गर्भकः ॥
तावच्छून्यस्तु कर्तव्यो यथादण्डे स्थितो भवेत् ।
मदनस्य च सिक्थस्य योगेन सुदृढीकृता ॥
बृहतीनां तु सारीणां खननीयं तलं क्रमात् ।
एतास्तु सर्वावयवैः कथितास्त्र्यङ्गुला बुधैः ॥
स्थाप्या दण्डस्य ताः पृष्ठे यथा रागस्वरं पुनः ।
मदनस्य च सिक्तस्य योगेन सुदृढीकृताः ॥
सर्वासां लोहकलिका मस्तके स्युस्सुयन्त्रिताः ।
एकाङ्गुलोच्चाः क्षुद्राः स्युरिति सारीविनिर्णयः ॥

एवं विनिर्मिता रुद्रवीणा जनमनोहरा।
अस्याश्शिक्षा तु कर्तव्या दाक्षिणात्योपदेशतः ॥

नारायणः

वीणादण्डप्रमाण तु मुष्टिद्वादशभिः स्मृतम्।
तस्मिन्मुष्टित्रयं वामे त्यक्त्वा मेरुर्विधीयते ॥
सोऽपि द्व्यङ्गुलमानेन मेरुरुन्नत उच्यते।
ततोऽपि तिलमात्रेण सम्मतः कर्दे उन्नतः ॥
उन्नतावपि दीर्घौ स्तश्चतुरङ्गुलमानतः।
स्थानकान्यपि चत्वारि कर्षे तु पवमानतः ॥
क्रमादुन्नतराणि स्युरानुकूल्यानि वादने।
तत्कर्ददक्षिणे भागे दण्डास्यं योजयेद्बुधः ॥
मेरुतोऽङ्गुलिनाप्यन्तो मुष्टियुग्मेन कर्दतः।
मेरोरधः प्रदेशे तु तुम्बौ द्वौ योजयेद्बुधः ॥
दण्डतुम्बकयोर्मध्ये तुम्बकौ दण्डकारिणौ।
वक्ष्यते मौर्णिकानां च मेरुतो वामपार्श्वयोः ॥
तन्त्र्यस्तु स्वरसिद्ध्यर्थं चतस्रो मेरुकर्दयोः।
वदन्त्याद्याः सस्वरादीन् पस्वरादीन् द्वितीयकाः ॥
द्वे अग्रे अवशिष्टे स्तो मन्द्रस्योक्ता अधो पुनः।
दण्डस्य दक्षिणे भागे तिस्रोऽन्यास्स्वस्वदेशतः ॥
स्वरसंवादसिद्ध्यर्थं ताश्च स्युः श्रुतिसंज्ञया।
मेरुस्थास्त्वष्टमांशेन स्थौल्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥
तन्त्रीणां तत्र सम्बन्धो दोरकैरपि सङ्गतः।
शालेस्तुषाप्रमाणेन पर्कोऽशेन निर्मिता ॥
अथवा पट्टसूत्रेण या सा जीवा सुखप्रदा।
कर्दतन्त्री मध्यदेशे तां जीवां स्थापयेद्बुधः ॥
सा शैथिल्यं समुत्पाद्य करोति मधुरध्वनिम्।
सारिकायाश्च संबन्धो मधूच्छिष्टेन सम्मतः।
एतल्लक्षणयुक्ता या रुद्रवीणेति कथ्यते ॥

अहोबिलः

रुद्रवीणावादनक्रमः

किन्नर्या रुद्रवीणायाः सांप्रतं वादनक्रमः।
दिङ्मात्रदर्शनार्थन्तु कथ्यते वेमभूभुजा ॥
तत्रादौ मध्यमादेस्तु कथ्यते वादनक्रमः।
विधाय स्थायिनं मन्द्रं मध्यमं ...... ॥
समारुह्य यथाक्रमम्।
षड्जतस्स्थायिपर्यन्तानेतान्पञ्चस्वरान्पुनः ॥
वादयित्वावरोहेण ताडयेद्धैवतं ततः।
इत्येतं मध्यमादेस्तु स्वस्थानं प्रथमं नतम् ॥
स्वस्थानत्रितयेऽन्यस्मिन्नारभ्य स्थायिनं स्वरम्।
द्व्यर्धमर्धस्थितं चैत्र द्विगुणं च स्वरं क्रमात् ॥
समारुह्य पुनः कुर्यात्स्वस्थानं प्रथमं यदि।
मध्यमादेरमिन्यक्तिस्तदा सञ्जायते स्फुटम् ॥
पूर्वपूर्वं स्वराभावे षाडवौडुवकारणात्।
स्वरान्परान्समारोहंस्स्वस्थानेषु यथाक्रमम् ॥
सर्वेषामपि रागाणामेष साधारणो विधिः।
एतास्तु किन्नरीः प्राहुः रुद्रवीणाख्यया जनाः ॥

वेमः

एताः। बृहती, मध्यमा, लध्वी, किन्नर्यः।

रुद्रसावेरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स म ग म प ध स.
(अव) स नि ध प नि ध म ग रि ग म स

मञ्ज

रुद्रहासः—रागः
षड्जांशकग्रहधरो धृतसान्द्रमध्यो,ऽपन्यास...पञ्चमरञ्जितान्तः
त्यक्तस्तथर्षभनिषादरवः...,तारास्पदस्फुरितधैवतरावरम्यः ॥

षड्जर्षभमूर्छाते भीमस्य प्रियतानवान्।
स्मराधिदेवश्शृङ्गारे रुद्रहासः प्रकीर्तितः ॥

नान्यः

षड्जग्रहांशयुक्तो सापन्यासोऽथ पञ्चमान्तश्च।
ऋषभनिषादत्यक्तः सरुद्रहासो धतारस्स्यात् ॥

मतङ्गः

रुद्राभिषेकः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स ग म प नि स.
(अव) स ध म ग रि स.

मञ्ज

रुरुः—स्वरजातिः
त्रिषष्टिसंख्यैस्संप्रोक्ता रुरुरित्येवमीरितः।

रूक्षम्—दर्शनम्
तत्तद्वर्णप्रभाहीनं यत्तद्रूक्षमिति स्मृतम्।

शारदातनयः

रूपम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्
चित्रार्थसमवाये तु वितर्को रूपमिष्यते।

भरतः

यथा— रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के "प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति ... न घटते" इत्यादिराजवचने विचित्रार्थानां समवाये संभावने सर्वविषय एव विरुद्धस्तर्कः इदं नोचितं इदं नोचितं इति प्रतियुक्तिपर्यन्तः। युक्तिस्तु नियतप्रतिपत्तिपर्यन्तेति विशेषः। रूपमिति चानियताकृतिरुच्यते। तत्र विशेषप्रतिपत्तिरिहास्त्युपचाराद्व्यपदेशः।

अभिनवगुप्तः

नानारूपाणामर्थानां संशयोऽनवधारणं रूपमिव रूपम्। अनियतो ह्याकारो रूपमुच्यते। मुखसन्ध्यङ्गात् युक्तेः कृत्यविचाररूपत्वेन नियताकाराया अस्य भेदः। अन्ये त्वधीयते रूपं वितर्कवद्वाक्यमिति। अन्ये तु चित्रार्थं रूपकं वच इति पठन्ति। यथा—वेण्यां चित्रसङ्ग्रामवर्णनम्।

रामचन्द्रः

रूपं सन्देहकृद्वचः। सिंगः

—मृदङ्गे करणभेदः

विभक्तकरणं रूपम्। यथा— दं घं दं घे घं किटिमाकिटि माघटत्ति घटमत्थि घटुगुटु किरिकिट क्रिह्लं दोघे क्रु इति।

भरतः

—अवनद्धे करणम्

क्रिया यत्र विभक्ता स्यान्मुरजे पणवे तथा।
विभक्तकरणं तत्र रूपमाहुर्मनीषिणः॥
गुरुद्वयं मृदङ्गे स्यादन्यत्र लघुनी गुरुः।
एवमक्षरविन्यासाद्रूपं स्यात् (तद्धि तद्यथा)॥

नान्यः

—करणम्

मुख्यवीणाप्रयुक्तस्य गुर्वादेर्भञ्जनेन यत्।
युगपद्वादनं रूपं विपञ्च्यादिषु तद्यथा॥
वाद्यते गुरुमुख्यायां यदा द्वे लघुनी तदा।
विपञ्च्यादौ यदा त्वस्यां लस्तदान्यासु दद्वयम्॥

शार्ङ्गः

—वीणाकरणम्

मुख्यवीणाप्रयुक्तं यद्भक्त्वा गुर्वादि वाद्यते।
युगपत्तदन्यासु तद्रूपं तद्विदागतम्॥
लघुनी द्वे विपञ्च्यादौ तथा स्यातां यथा लघुः।
एकोऽस्यां वाद्यतेऽन्यासु तथा वाद्यं द्रुतद्वयम्॥

कुम्भः

भक्त्वा। भञ्जनं कृत्वा। एतत्करणं मत्तकोकिलाख्यवीणायां भरतेन निदर्शितम्। अत्र मुख्यवीणायां यत्र गुरुः तं भङ्क्त्वा लघुद्वयरूपेण विपञ्च्यादिषु युगपद्वादनं रूपमिति भावः।

रूपकम्

रूपकं द्विविधं नाट्यरूपेण नृत्तगीतरूपेणेति। नाट्यरूपकं पूर्वराजचरितं, अथवोत्पाद्यकथा। नटैर्यत्प्रदर्श्यते तन्नाट्यम्। तत्र नृत्तगीतानां प्रवेशो नास्ति। यत्र नृत्तगीतानां समन्वयस्तन्नृत्तरूपकमित्युच्यते। यथा—डोम्बीप्रभृतीनि। नाट्यरूपकाणि दशैव भरतेन गृहीतानि। तेषु नाटकप्रकरणे प्रधाने। तच्छेषाण्यष्टौ रूपकाणीति भरताभिप्रायः। महेन्द्रविक्रमेण भगवदज्जुकाप्रहसने सूत्रधारमुखेन "प्रकरणनाटकोद्भवासु पारेहामृगडिमसमवकारव्यायोगभाणसल्लापवीथ्युत्सृष्टिकाङ्कप्रहसनादिषु दशजातिषु नाट्यरसेषु हास्यमेव प्रधानमिति प्रहसनमेव प्रयोक्ष्यामि" इत्युक्तम्।

तन्मते नाटकप्रकरणाभ्यां द्वादशरूपकाणि भवन्ति। तेषु भरतेनानुक्ते सल्लापकोल्लोप्यके गृह्येते। कोहलादयस्तु सल्लापकोल्लोच्यकरूपके नृत्तजातिष्वन्तर्भावयन्ति। विष्णुधर्मोत्तरे प्रकरणनाटकोद्भवानि दशरूपकाणीति ताभ्यां सह द्वादशोक्तानि रूपकाणि भरतमते दश। यथा—

नाटकं सप्रकरणमङ्को व्यायोग एव च।
भाणस्समवकारश्च वीथी प्रहसनं डिमः।
ईहामृगश्च विज्ञेयो दशमो नाट्यलक्षणे॥

हरिपालमतम्—

ज्ञानावतरणं पूर्वं द्वितीयं नाटकं भवेत्।
तृतीयं तु प्रकरणमङ्को व्यायोग एव च॥
भाणस्समवकारश्च वीथी प्रहसनं डिमः।
ईहामृगः स्याल्लटकमेलापकमितीरिताः॥

इति द्वादशोक्तानि। भगवदज्जुकासूत्रधारवाक्येन पार इति कश्चिद्रूपकविशेषोऽस्तीति ज्ञायते। भगवदज्जुकादर्शेषु वार इत्यपि शब्दो दृश्यते। वारो वा पारो वेत्यद्यापि संशयः। नृत्तपारः नाट्यपारः नाट्यधारः नृत्तसार इति पारशब्दस्य बहवो रूपभेदाः नाट्यशास्त्रव्याख्यानादर्शेषु दृश्यन्ते। नृत्तपारो रूपकविशेषः। तस्मिन्नङ्कमध्ये नाटकान्तरं पुनस्तस्मिन्नाटकान्तरे नाटकान्तरं इति क्रमेण बहूनि नाटकान्यन्तरान्तरभावाद्दृश्यन्त इति नाट्यायितशब्दव्याख्यानेऽभिनवगुप्तप्रोक्तवचनादवगम्यते। तेनैवोक्तं नाट्यायितं एकस्वप्ने स्वप्नान्तरवदिति। उदाहृतं च सुबन्धुकृतनाट्यपाराख्यग्रन्थादेकं प्रघट्टकम्। तत्र बिन्दुसारः तस्य सचिवा अङ्के प्रविशन्ति। उदयनवासवदत्ताचेष्टितं बिन्दुसारो नाटयति। मध्ये उदयनश्च बिन्दुसारकथां नाटयति। तदन्तरे उदयनश्च पद्मावती प्रद्योतचरितानि नाटयति, इत्यान्तर-

क्रमो दृश्यते। सुबन्धोर्ग्रन्थादन्यः न कोऽपि नृत्तपारः दृश्यते श्रूयते वा। तज्जातीयकं रूपकमस्तीति महेन्द्रविक्रमवचनाद् ज्ञायते।

रामाद्यारोपणान्नेतुः स्यादस्मिन्रूपकाभिधा।

जग-मल्लः

-वाद्यप्रबन्धः

यत्रोद्ग्राहः सकृद्द्विर्वा स्यादोतावाद्यपूर्वकः।
सपाटकैर्वर्णपदैः आन्ते च कृतदेंकृतिः।
प्रबन्धोऽसौ मध्यलये छण्डणो रूपकाभिधः॥

सोमराजः

—रागवर्धनाङ्गम्

रागवर्धनशब्दे द्रष्टव्यम्।

रूपकः—ध्रुवालङ्कारः

बद्धो रूपकतालेन रूपकः परिकीर्तितः।
आदौ द्रुतो लघुः पश्चात्ताले रूपकनामके॥
तेन रूपकनामायं विज्ञातव्यष्षडक्षरः।
सरि सरिगम, रिगरिगमप वेङ्कटमखी

—प्रबन्धः

रूपकाख्येन तालेन रागैर्गेयो मनोहरैः।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगा इति रूपकलक्षणम्॥

हरिपालः

रूपकम्—अलङ्कारः

स्वविकल्पेन रचितं तुल्यावयवलक्षणम्।
किञ्चित्सादृश्यसंपन्नं यद्रूपं रूपकं तु तत्॥

(उ-म्) पद्माननास्ताः कुमुदप्रभासा विकोशनीलोत्पलचारुनेत्राः।
वापीस्त्रियो हंसकुलैः स्वनद्भिर्विरेजुरन्योन्यमिहालपन्त्यः॥

भरतः

—निबद्धभेदः

आरोप्यते गुणग्रामोपाधिकं यत्र नायके।
रामादित्वं महीभर्त्रा तद्रूपकमुदीरितम्॥

कुम्भः

—वाद्यप्रबन्धः

ओतां कृत्वा द्विरुद्ग्राहः सकृद्वा व्यापकाक्षरैः।
सपाटैर्विहितो यत्र प्रान्ते रचितदेंकृतिः॥
मध्ये लये छण्डणस्याद्रूपकं तन्निरूपितम्।

शार्ङ्गः

रूपकः—ध्रुवतालः

आदौ द्रुतो लघुः पश्चात्ताले रूपकनामके

वेङ्कटमखी

रूपनारायणः—देशीतालः

लगपादौ लगौ पश्च रूपनारायणाह्वये।
। ऽऽ॑ ० ० । ऽऽ॑

कुम्भः

रूपभेदः—नर्म

रूपेण भेदकरणं रूपभेदो निगद्यते।

सर्वेश्वरः

रूपवती—वीणा

कच्छपी वीणाया नामान्तरम्।

रूपशुद्धम्—नर्म

केवलेनैव रूपेण जनताहासकारि यत्।
तन्नर्म काव्यबन्धेषु रूपशुद्धं निगद्यते॥

सर्वेश्वरः

रूपशेषः—वीणाकरणम्

यदा विदध्याद्विच्छेदं विदार्यां मुख्यवैणिकः
तदान्यासां वादनं यद्रूपशेषं तदुच्यते॥

कुम्भः

मत्तकोकिलायां यदा विरामो गृहीतः तदाऽन्यासु विपञ्च्यादिषु वादको विलम्बितलयेऽन्यद्वादयेत् स रूपशेषः।

—अवनद्धे करणम्

पुष्कराणां विरामे तु पणवाद्यैः प्रपूरणम्।
वाद्याक्षरस्य क्रियते रूपशेषः स उच्यते॥

नान्यः

रूपशेषम्—करणम्

यदा विदारीविच्छेदं कुरुते मुख्यवैणिकः।
तदाऽन्यसां वादनं यद्रूपशेषं तदुच्यते॥

शार्ङ्गः

—पुष्करवाद्य करणम्

करणानामविरामे रूपशेषः। यथा—खुखुणा खुखुणा खखणाह्णणह्ना खेखखा मह्ना खदा मप्पह्नावाद्यमिदं रूपशेषं तु।

भरतः

रूपसाधारितः—रागः

निषादीषड्जमध्याभ्यां रिपस्वल्पस्सकाकलिः।
षड्जांशो मध्यमन्यासो रूपसाधारितो मतः॥

मोक्षः

संभूतष्षड्जमध्यायां निषादिन्यां तथैव च।
रूपसाधारितष्षड्जग्रहन्याससमन्वितः॥
मध्यमांशः पञ्चमे च रिषभे स्वल्पतां गतः।
सकाकलिकः प्रसन्नमध्यालङ्कारभूषितः॥
स्वरैः पूर्णश्च षड्जादिमूर्छनासङ्गमस्थिरः।
एते साधारिताः प्रोक्ता रागा रागविचक्षणैः॥

हरिः

रूपसाधारितम्—रागः
षड्जांशो मध्यमन्यासो ह्यपन्यासस्तु धैवतः।
षड्जमध्यानिषादिन्योरुद्भूतं बलवन्निगम्॥
शृङ्गारेऽद्भुतसंबद्धे निषादान्तं कदाचन।
जातं कन्दर्प (दैवत्यं) रूपसाधारितं स्मृतम्॥

नान्यः

षड्जमध्यानिषादिन्यो रूपसाधारितं विदुः।
षड्जांशो मध्यमन्यासो निषादान्तः कचिद्भवेत्॥

कश्यपः

रूपाङ्गी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि स.
(अव) स ध नि प म ग रि स.

मञ्ज

रूपावती—मल्कर्ता रागः
स ० ० ग ० म ० प ० ० ध नि स.

मञ्ज

रूपेच्छाकथनम्—नर्म
रूपेण स्पष्टमाचष्टे संभोगेच्छां यदायताम्।
रूपेच्छाकथनं तत्तु कथ्यते तत्त्ववेदिभिः॥

सर्वेश्वरः

रेखा—देशीलास्याङ्गम्
स्वे स्वे स्थाने निविष्टानां शोभातिशयशालिनाम्।
ससौष्ठवानामङ्गानामनङ्गोदयकारिणाम्।
मनोहरास्थितिर्यातु सा रेखेत्यभिधीयते॥

वेमः

रेगुप्तिः—मेलरागः
रेगुप्तौ वर्जयेत्कौञ्चनिषादावुभयत्र च।
रागोसावौडुवस्तस्माद्देशान्तरमनोहरः॥
मालवगौलमेलजोयम्। अस्य प्रसिद्धं नाम रेवगुप्तिः। क्रौञ्चो मध्यमः। उभयत्र—अरोहावरोहयोः।

परमेश्वरः

रेगुप्तिः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स ध प ग रि स.

मञ्ज

रेगुप्तिरागध्यानम्
रसालतरुमूलगां निजवराङ्कशय्यातला
करे निहितपुस्तकां शुकपिकालिनादाञ्चिताम्।
सुमासवचषप्रियां मदविघूर्णिताक्षीं सदा
दुकूलवसनप्रियां हृदि भजामि रेगुप्तिकाम्॥

रागसागरः

रेचकाः
ग्रीवायां पादयोः कट्योः हस्तयोश्च भवन्ति तत्।
बद्धावस्थेन तेनेह तेषां लक्षणमुच्यते॥

अथाहं रेचकान्वक्ष्ये चतुरो मुनिसम्मतान्।
पाणिकण्ठकटीपादविशेषेण समुद्भवान्॥

अशोकः

अथ भरतमुनीश्वराभिमत्या निगदति रेचकलक्षणं नरेशः।
करचरणकटीषु कण्ठदेशे पुनरुदिततदवस्थितिर्मुनीन्द्रैः॥
यदपि च गदितोऽङ्गहारमध्ये मुनिविनुतो ननु रेचकस्समस्तः।
तदपि च पृथगुच्यते यतोऽयं फलजनने गदितः पृथक्समर्थः॥

कुम्भः

रेचितम्—हस्तप्राणः
अङ्गुलीनां प्रचलनाद्रेचितं परिकीर्तितम्।

शृङ्गारः

—नृत्तहस्तप्राणः
मणिबन्धावधी यौ तौ करौ सम्यक् प्रसारितौ
रेचिताख्यमिति ख्यातं सर्वहस्तेष्वयं विधिः॥

शृङ्गारः

सर्वहस्तेष्विति पताकादिहस्तेषु।

रेचितः—अङ्गहारः
स्वस्तिकरेचिताधरेचितवक्षःस्वस्तिकोन्मत्ताक्षिप्तरेचिताधमत्तलिरेचकनिकुट्टभुजङ्गत्रस्तरेचितनूपुरवैशाखरेचितभुजगाञ्चितदण्डरेचितकचक्रमण्डलवृश्चिकरेचितवृश्चिकविवृत्तविनिवृत्तविवर्तितगरुडप्लुतमयूरललितमर्पितस्खलितप्रसर्पिततलसंघट्टित वृषभक्रीडितललितोरोमण्डलकटीछिन्नानां प्रयोगे रेचितः।

—अधरः

ईषच्चलितपर्यन्तो विलासे रेचितोऽधरः।

विप्रदासः

सृकप्रलोहनाद्ज्ञेयौ रेचितौ दशनच्छदौ
योज्येते प्रयोक्तृभिः॥

सोमेश्वरः

चलनात्सृकदेशस्य रेचितस्स्थिरविभ्रमे।

ज्यायनः

—हौडुक्किकहस्तपाटः

स्कन्धस्य स्फुरणेनापि तर्जन्यङ्गुष्ठघाततः।
वाद्यस्योत्तम्भकरणाद्रेचितो जायते यथा॥
दें दें थां थां टें टें झें झें झें हहन झुं।

वेमः

रेचितनिकुट्टकम्—करणम्

रेचितो दक्षिणो हस्तः पादश्चोद्घट्टितो यदि।
वामो डोलायते डोलः स्याद्रेचितनिकुट्टकम्॥

ज्यायनः

रेचितवर्तना

हंसपक्षौ स्वस्तिकाच्चेत् विच्युतौ त्वरितभ्रमौ।
रच्येते रेचितौ यत्र सोक्ता रेचितवर्तना॥

अशोकः

रेचिता—कटी

रेचिता तु कटी ज्ञेया भ्रमणेन समन्ततः।
भ्रमणे सा प्रयोक्तव्या नाट्ये नृत्ते च कोविदैः॥

वेमः

—भ्रूः

भ्रूरेका ललितोत्क्षिप्ता रेचिता नर्तने मता।

वेमः

—ग्रीवा

या ग्रीवा विधुतभ्रान्ता सा मता रेचिताभिधा।
वर्तुले मथनेऽप्येषा नियुक्ता नृत्तपण्डितैः॥

अशोकः

मथनं, अङ्गमर्दनम्।

रेचितौ—नृत्तहस्तौ

कृत्वोत्तानौ पताकौ प्रागथ कुर्याद्द्रुतभ्रमौ
हंसपक्षौ पार्श्वगतौ तावुक्तौ रेचितौ करौ॥

प्रयुक्तोऽयं नृसिंहेन दैत्यवक्षोविदारणे।
उत्तानौ प्रसृतौ केचित् पताकौ रेचितौ करौ॥
तन्नेष्टं विप्रदासस्य प्रायो लक्ष्येष्वदर्शनात्।

विप्रदासः

प्रसारितौ तथोत्तानतलौ हस्तौ तु रेचितौ।
द्रुतभ्रान्तौ हंसपक्षावथवा रेचितौ मतौ॥
यद्वानयोर्मिलित्वामू लक्ष्मणीलक्ष्मसम्मतम्।
हिरण्यकशिपोर्वक्षोदारणे नृहरेर्मतौ॥

अशोकः

रेणुका—श्रुतिः

पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः।

पाल्कुरिकि सोमः

रेवसन्तः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

रेफः—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

दक्षिणानामया यत्र तन्त्रीरन्तर्निहन्यते।
वामस्य मध्यमाङ्गुल्या बहिस्तं रेफमूचिरे॥

शार्ङ्गः

—धातुः

रेफस्त्वेकस्वरो घातः क्रमात्सर्वाङ्गलीकृतः।

—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

दक्षिणानामया तन्त्री यदान्तः सः प्रहन्यते।
वाममध्यमया बाह्ये रेफो नाम भवेत्तदा॥

कुम्भः

—व्यञ्जनधातुः

कराङ्गुलीभिस्सर्वाभिः क्रमादेकस्वरो यदा।

कुम्भः

यस्तु सर्वाङ्गुलीभिः स्यात्प्रहारः क्रमवानिह।
पर्यायेणैकतन्त्र्यां तु रेफ इत्यभिधीयते॥

नान्यः

सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपो रेफ इत्यभिधीयते।

भरतः

—हाडुक्किकहस्तपाटः

रेफः स्यात्स्कन्धसंज्ञेन सकलाङ्गुलिताडनात्।
सह धों झें झें द्रः झें हें झें झें द्रः झें हें द्रः। वेमः

रेराजितं—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध नि प म ग रि स.

मज

रेवगुप्तः—रागः
आर्षभीमध्यमोत्पन्नो रेवगुप्तोऽथ लक्ष्यते ।
षड्जग्रामांशकश्चैव मध्यमान्तविराजितः ।
सप्रसन्नाद्यलङ्कारो रेवगुप्त इति स्मृतः ॥

हरिः

वीररौद्राद्भुतरसे ताने जीवनसंज्ञके ।
अभिरुद्गतायां मूर्छायां... मध्यमाश्रुतौ ॥
आर्षभ्यां ऋषभेऽप्यंशन्यासयोः षड्जवर्जितः ।
जितसंग्रामगुप्तेन रेवगुप्तः प्रकीर्तितः ॥

नान्यः

आर्षभीजातिसंभूतो ऋषभांशस्तदन्तकः ।
संपूर्णो रेवगुप्तस्तु विद्वद्भिः षड्जषाडवः ॥

कश्यपः

रेवगुप्तो रिग्रहांशो मान्तो मर्षभसोत्कटः ।

नारायणः

मध्यमार्षभिकाजात्यो रेवगुप्तोरिरंशकः ।
मध्यमन्याससंयुक्तः संपूर्णो गीयते बुधैः ॥

मोक्षः

—प्रथमरागः
स्याद्रेवगुप्तो रिषभग्रहांश-
स्तन्न्यासकः पञ्चमवर्जितोऽयम् ।
गान्धारमन्द्रस्सनिषादमध्य
प्राज्यश्च देशीकरणे प्रगेयः ॥

मोक्षः |

रेवतीहस्तः—रेवतीमत्स्याकृतिः
भरतार्णवसंप्रोक्तो गजदन्तामिधश्चलः ।
ईषत्कुञ्चितरूपश्चेद्रेवत्यां संप्रयुज्यते ॥

भआरः |

रेवत्यभिनयः
गजहस्तचालनेन कर्तव्यः ।

रेवा—मेलरागः
गौरीमेलसमुद्भूता षड्जोद्ग्राहेण मण्डिता ।
मनित्यक्ता सदा रेवा गपादियमलस्वरा ॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

रोधः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्
निरोधस्य नामान्तरम् ।

रोमाञ्चः—चिन्ताभिनयः
समा दृष्टिस्समं शीर्षं किञ्चित्सूचीतिहस्तकः ।
स्त्रीणां रोमाञ्चनविधौ दर्शयन्ति मनीषिणः ॥

विनायकः

—सात्विकभावः
स्पर्शभयशीतहर्षैः क्रोधाद्रोगाच्च रोमाञ्चः ।
मुहुःकण्टकितत्वेन तथोल्लुकसनेन च ।
पुलकेन च रोमाञ्चं गात्रस्पर्शेन दर्शयेत् ॥

भरतः

इष्टस्पर्शसहर्षाद्यैः क्रोधशीतभयैरपि ।
रोमाञ्चो जायते तं गात्राणां कण्टकैर्दर्शयेत् ।

सागरः

रोमाञ्चः क्रोधरुग्भीतिहर्षशीतादिभिर्भवेत् ।

शारदातनयः

आदिशब्देन विस्मयोत्साहादयो गृह्यन्ते ।

नरसिंहः

रोविचक्षम्—हस्तः
दूरे प्रसारिताङ्गुष्ठतर्जनी यत्र वक्रिता ।
तिस्रस्त्वन्याश्च संसृष्टा रोविचक्षं तदीरितम् ॥

उमा

रोविन्दकम्—सप्तगीतभेदः
अथार्धान्ते च मात्राणां तालशम्ये यथाक्रमम् ।
चतुर्दश्यां च पञ्चम्यां मात्रायां ताल इष्यते ॥
षष्ठी तु मद्रकान्त्यावन्मात्रा रोविन्दकस्य तु ।
तत्राष्टकलमात्रायाः मात्रायाः स्यादुपोहनम् ॥
पूर्ववत् त्रिकलं कार्यमन्यासां प्रत्युपोहनम् ।
पादः पूर्वोऽयमपरः तद्वदन्यपदः स्मृतः ॥
कलास्वष्टासु योन्यासु वर्णः पूर्वस्य गीयते ।
स च द्वितीयपादादौ स च प्रस्तार इष्यते ॥
द्वितीयपादे प्रस्तारः शरीरे द्विकलोत्तरे ।
त्रोपवर्तनं कैश्चिदिष्यते पूर्ववत्तु तत् ॥
तत्रादौ विवधं कार्यं प्रवृत्तमपि वा भवेत् ।
निवृत्तयस्तथा कार्या मध्ये त्रिचतुराः स्मृताः ॥

भरतः

अवमर्शे निवृत्ते स्यादुत्तरान्ते च शीर्षकम् ।
अस्यादावेककं नित्यं प्रवृत्तं चाप्यतः परम् ॥

पादादिषु यथेष्टं च योक्तव्ये विवधैकके ।

पूर्ववदिति । शरीरे विकलं कार्यं माषघातकम् । उपवर्तनादी लक्षणं स्थाने उक्तम्

दत्तिलः

रोहिणी—श्रुतिः

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः

रोहिणीहस्तः

………षु किञ्चिद्विश्लिष्टे च प्रसारिते ।
अनामिका कनिष्ठाग्रमिश्रिताङ्गुष्ठ एव च ।
नाम्नायं श्लिष्टमुकुलो रोहिण्यां संप्रयुज्यते ॥

श्वारः

रोहिण्याभनयः

श्लिष्टमुकुलहस्तेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्रे

रौद्रः—तानः

मध्यमग्रामे रिधहीनौडुवः ।

प म ग स नि

कुम्भः

—रसः

क्रोधः स्थायी भवेद्भावो यत्र रौद्रो रसस्तु सः ।
राक्षसा दानवा एवाप्युद्धताः स्युस्स्वभावतः ॥

आलम्बनविभावास्ते सङ्ग्रामोप्यत्रदारुणः ।
क्रोधश्चाक्रमणं निन्दावमानौ परुषा गिरः ॥

मात्सर्यं द्रोह इत्याद्यैरसमुद्दीप्यते रसः ।
आरक्तनेत्रता स्वेदो भ्रुकुटीकरणं मुहुः ॥

दन्तौष्ठपीडनं पाणिनिष्पेषो दन्तघर्षणम् ।
ताडनं छेदनं पीडाप्रहारश्शस्त्रपातनम् ॥

अनुभावैरेवमाद्यैरस्याभिनयमाचरेत् ।
औग्र्यं सम्मोह उत्साहवेगहर्षाश्च वेपथुः ॥

रोमाञ्चगद्गदस्वेदप्रमुखैर्व्यभिचारिणः ।
परिपोषं नयेदेनं रसं नर्तकपुङ्गवः ॥

क्रोधश्चतुर्विधो ज्ञेयो रिपौ भृत्ये प्रिये गुरौ ।
नर्तनाल्लक्ष्म चैतेषां वक्ष्ये लक्ष्मविदां मतम् ॥

विकूटभ्रुकुटी भीमो दष्टौष्ठो हस्तकम्पवान्
स्वभुजप्रेक्ष रिपौ ज्ञेयो निरर्गलः

भूरिभर्त्सनवानक्षिविस्तारविकृतेक्षणः ।
भृत्ये कार्यवशाज्जातः कृत्रिमः क्रोध उच्यते ॥

भ्रुकुटीकुटिलं वक्त्रं नेत्रान्तादश्रुनिर्गमः ।
यत्रोष्ठौ स्फुरितौ स्त्रीणामेष प्रणयसंभवः ।
अव्यक्तचेष्टाविनययन्त्रिता स्याद्गुरौ रुषा ॥

विप्रदासः

अथ रौद्रोनाम क्रोधस्थायिभावात्मकः रक्षोदानवोद्धतमनुष्यप्रभवः सङ्ग्रामहेतुकः । स च क्रोधधर्षणाधिक्षेपावमानानृतवचनोपघातवाक्पारुष्याभिद्रोहमात्सर्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य च ताडनपाटनपीडनछेदनप्रहरणाहरणशस्त्रसंपातसंप्रहाररुधिराकर्षणाद्यानि कर्माणि । पुनश्च रक्तनयनस्वेदभ्रुकुटीकरणावष्टम्भदन्तोष्ठपीडनगण्डस्फुरणहस्ताग्रनिष्पेषादयोऽनुभावाः। भावाश्चास्य सम्मोहोत्साहावेगामर्षचपलतौग्र्यगर्वविकृतेक्षणवेपथुरोमाञ्चगद्गदादयः ।

भरतः

अत्र व्याचक्षते। युद्धहेतुकोद्धतमनुष्येषु भीमसेनादिषु रुधिरपानादिलक्षणः । रक्षोदानवास्तु स्वभावरौद्रा इति । तदसत् । भीमस्य रुधिरपानं न युद्धहेतुकम् । अपि तु विपर्ययः। उद्धतस्वभावत्वादसौ क्रोधपरवशस्सन् अनुचितमपि प्रतिज्ञातवान् । नन्वेते स्वभावक्रोधना अपि किमुद्दीपनमपेक्षन्ते । ओमित्याह मुनिः । रक्षोदानवमनुष्योद्धतादेरुद्दीपनहेतुभिर्विनापि चेष्टितमात्रं यदपि कुर्वते ताडनादिप्रधानम्। रक्षःप्रभृतयो हि नर्मणापि प्रहरन्ति ।

अभिनवः

रुद्रो हस्तं ददातीति रुद्रशब्दो निरुच्यते।
तत्कर्मकर्तृताहेतुर्यस्स रौद्रः प्रकीर्तितः ।
यत्कर्म रोदयत्यन्यान्स रौद्र इति वा भवेत् ॥

शारदातनयः

रौद्रगान्धारी—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि प म रि स .

मञ्ज

रौद्री—श्रुतिः

गान्धारे प्रथमा श्रुतिः ।

—दृष्टिः

रूक्षा क्रूरारुणोद्वृत्ता निष्टब्धपुटतारका ।
रौद्रा दृष्टिः प्रयोक्तव्या रसे रौद्रे विचक्षणैः ॥

सोमेश्वरः

कुटिलभ्रूकुटी भीमा रूक्षा स्तब्धपुटद्वया ।
उद्भ्रतारका क्रूरा सान्द्ररौहित्यसम्भृता ।
रौद्रदृष्टिरियं रौद्रे रसे तद्ज्ञैर्नियुज्यते ॥

वेमः

रौद्रसारितम्—नृत्तकरणम्

वर्धमानं बाणहस्तावञ्चितं रौद्रिका च दृक् ।
जलसारितका चारी यत्र तद्रौद्रसारितम् ॥

नन्दी

वर्धमानं, स्थानम् । अञ्चितं, शिरः । जलसारिता गतिः ।
यथा, अङ्गुलीभिः पश्चाद्गमनं पादपार्श्वैः...... पादेन च गतिः ।

रौव्यानगः(?)—मेलरागः (रूपावतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

ल

ल

ताले छन्दसि च लघुः

लक्षणम्

समस्तार्थालङ्कारवर्गस्य बीजभूताश्चमत्काराः कथाशरीरवैचित्र्यदायिनो वक्रोक्तिरूपा लक्षणशब्देन व्यवह्रियन्ते । लक्षणानि गुणालङ्कारमहिमानमनपेक्ष्य स्वसौभाग्येनैव शोभन्ते । लक्षणं महापुरुषस्य पद्मादिरेखादिवत् काव्यशरीरस्य सौन्दर्यदायि । यथा लक्षणरहितः पुरुषो न सुन्दरशब्दवाच्यः तथा लक्षणवर्जितं कथाशरीरं गुणालङ्कारोज्ज्वलमपि नीरसत्वं भजत् प्रौढकाव्याभिधानं नार्हति । लक्षणान्यसंख्येयानि । चमत्कृतिविशेषगरिष्ठानि षट्त्रिंशदेव मुनिना संगृहीतानि । कालप्रवाहे भरतग्रन्थे पाठान्तराणि प्रक्षिप्तानि । तेषामपि सौन्दर्यजनकत्व कारणेन भोजादिभिः उभयपाठगतान्यपि लक्षणानि स्वीकृतानि ।

लक्ष्मणः—देशीतालः

लक्ष्मणस्तु गुरोः पश्चाल्लघुर्भूत्वा विराजते ।
ऽ ।

लक्ष्मणः

लक्ष्मणाह्वयः—देशीतालः

लक्ष्मणाह्वयताले तु गलद्वन्द्वं गुरुस्तथा ।
ऽ । ऽ । ऽ

लक्ष्मणः

लक्ष्मीः—देशीतालः

द्विरामो द्रुतश्चैको द्विरामो लघुर्द्रुतः ।
तद्द्वयं लविरामश्च लक्ष्मीताले प्रचक्षते ॥
ỏ o ỏ । o ऽ ऽ । ऽ ऽ । ?

दामोदरः

—प्राकृतगाथा

सप्तविंशतिगुरवः त्रयो लघवः ।

विरहाङ्कः

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

एकश्चतुर्मात्रिकः पञ्चमात्रिकास्त्रयः यः ।

विरहाङ्कः

लक्ष्मीकटाक्षः—देशीतालः

ताले लक्ष्मीकटाक्षाख्ये मगणः परिभाषितः ।
ऽ ऽ ऽ

लक्ष्मणः

लक्ष्मीतालः—देशीतालः

द्वौ लोदीर्घद्वयं दोलो द्रुतौ दीर्घद्वयं द्रुतः ।
दीर्घं च दद्वयं दीर्घं दलौ लक्ष्म्यभिधे क्रमात् ।
o o । ∪ ∪ o । o o ∪ ∪ o ∪ o o ∪ o ।

श्रीकण्ठः

लक्ष्मीनारायणः

सङ्गीतसूर्योदयकर्ता । कृष्णदेवरायास्थाने आस । कालः १५२०

लक्ष्मीपतिरत्नावली—सूडप्रबन्धः

ताले वर्णयतिर्मेघरागो देवादिवर्णनम् ।
विप्रलम्भाख्यशृङ्गारो रसः करणवेदनम् ॥

कविनामाङ्कितपदप्रान्ते पाटस्वरावलिः ।
द्वित्राण्यथ पदानि स्युरिति लक्ष्मीपतेः पुरः ।
रत्नावली प्रबन्धोऽयं निबद्धः कृष्णभूभुजा ॥

लक्ष्मीशः—देशीतालः

द्वौ विः प्रान्तैर्लघु श्रीशे ।
o ỏ । ऽ̇

मदनः

लघीयसी किन्नरी

उच्यते लक्षणोपेता किन्नर्यथ लघीयसी ।
लघीयस्या दण्डमानं स्यात्पञ्चत्रिंशदङ्गुलम् ॥

त्रिंशाधिपञ्चाङ्गुलकः परिधिस्तस्य कीर्तितः ।
ककुभस्य शिरो ज्ञेयमङ्गुलत्रयविस्तरम् ॥

ककुभस्य तथा दण्डो वीणादण्डे निवेश्यते ।
तथास्य परिशेषस्स्याद्यथा दण्डान्ततन्त्रिका ॥

ककुभस्य शिरोमध्यात् यावत्त्र्यङ्गुलसंमिता ।
दण्डान्तसारिकोत्सेधः सार्धाङ्गुलमितो मतः ॥

मेरोरुपान्ते तस्यार्थं सारिकामोढिकान्तरम् ।
प्रोच्यते तत्र पूर्वे स्यात् सयवं चतुरङ्गुलम् ॥

द्वियवाङ्गुल्युग्मंस्यात् द्वितीयं च तृतीयकम् ।
यवोनाभ्यामङ्गुलाभ्यां पादोनत्र्यङ्गुलं पुनः ॥

तुर्यं पञ्चममत्रस्याद्यवार्धोनाङ्गुलद्वयम् ।
यवैस्सार्धाष्टभिस्षष्ठसप्तमे पुनरीरितम् ॥

यवोनाङ्गुल्युग्मेन सार्धाङ्गुलमथाष्टकम् ।
यवाष्टकं तु नवमं नवमैकादशे पृथक् ॥

सपादाङ्गुलके तत्र द्वादशं च त्रयोदशम् ।
यवन्यूनाङ्गुलमितमन्तरं स्याच्चतुर्दशम् ॥

एकाङ्गुलं तथा सारीमस्तकं यवसम्मितम् ।
मध्यमायामि वात्रापि मेढकं स्थानमिष्यते ॥

अत्र किन्नरवीणायां यवन्यूनाङ्गुलत्रयम् ।
दण्डस्य परिशेषो हि परिशेषं विजानता ॥

शेषं......लविज्ञेयमेतस्यां मध्यमागतम् ।
पञ्चाशदङ्गुलादूर्ध्वं न न्यूनं त्रिंशदङ्गुलात् ॥

एतयामानयोर्मध्ये मानं स्याद्वादकेच्छया ।
एष एव यथामार्गाश्रितं वीणाद्वयं पुरा ।
गतानुगतिकत्वेन प्रोक्तं नो रक्तिहेतुतः ॥ कुम्भः

लघुकामोदः—रागः

ग्रहतारषड्जयुक्तषड्जन्यासस्समस्वरो धांशः ।
पूर्णो मतारमन्द्रो भवतिकमोदश्च षड्जमध्योत्थः ॥ नान्यः

तारषड्जग्रहः षड्जन्यासो धांशस्समस्वरः ।
गतारमन्द्रस्संपूर्णः कामोदो लघुरुच्यते ॥ मतङ्गः

लघुकिन्नरीवीणा

तत्र मार्गगता तावत्किन्नरी प्रतिपाद्यते ।
लघ्वीति बृहती चेति द्विधा चात्र लघीयसी ॥

लक्ष्यते सर्वतस्तस्या दण्डमानमिहोच्यते ।
दैर्घ्ये दण्डो भवेदत्रैकचत्वारिंशदङ्गुलः ॥

वैणवः परिणाहोऽस्य भवेत्पञ्चाङ्गुलैर्मितः ।
दण्डदैर्घ्यमितं रन्ध्रं गर्भेऽस्य ककुभस्तथा ॥

शाकदारुभवस्सार्धद्व्यङ्गुलो विस्तरेण च ।
दैर्घ्ये पञ्चाङ्गुलास्तस्माद्दैर्घ्यविस्तारयोर्भवेत् ॥

स्थूलोऽर्धाङ्गुलमानेन पत्रिका ककुभस्थिता ।
मध्ये कूर्मोन्नता लौही तथा स्युर्नलिका अपि ॥

कांस्यजा लोहजा वाऽथ गृध्रवक्षोऽस्थिजा अथ ।
चतुर्दशस्वरस्थाने सारिकाः स्युश्चतुर्दश ॥

श्लक्ष्णवंशमषीमिश्रमदनेन विनिर्मिताः ।
स्थापनीया दण्डपृष्ठे तासां स्यात्स्थापने विधिः ॥

सप्तकद्वितयं न्यस्यं द्वितीयस्य परस्यतु ।
अधोनिषाददेशे स्यात्प्रथमा सारिका ततः ॥

अङ्गुलादूर्ध्वदेशेऽस्यास्ततस्थाप्याः परा अपि ।
पूर्वाधिकेऽन्तरे किञ्चित् किञ्चिद्द्व्यङ्गुलतः परा ॥

स्थापनीयाथाष्टमी तु पूर्वस्यास्त्र्यङ्गुलान्तरे ।
स्थापयित्वा पराष्षट् च पूर्वपूर्वाधिकान्तरे ॥

चतुरङ्गुलपर्यन्तं निवेश्यास्सर्वसारिकाः ।
दण्डस्य ककुभस्याधः सन्धौ तुम्बं निवेशयेत् ॥

तृतीयतुर्ययोः सार्योर्मध्ये न्यस्याद्वितीयकम् ।
विस्तरेणाधिकं तुम्बं किञ्चित्पूर्वात्परं भवेत् ॥
विधाय द्व्यङ्गुले दण्डाग्रतो रन्ध्रमधःक्षिपेत् ।
तस्मिन् शङ्कुं चलं रन्ध्रे दधत् कण्ठेऽङ्गुलात्ततः ॥

शरपुङ्खाकृतिं मेरुमधस्तादङ्गुलोच्छ्रयम् ।
कृत्वा ततः स्थिरं शङ्कुं किञ्चिदग्रे निवेशयेत् ॥

मिश्रलोहमयी श्लक्ष्णा वर्तुला च समा दृढा ।
गजकेशनिभा तन्त्री निबध्या ककुभे दृढम् ॥

ईषत्संस्पृष्टनलिकां सारिकामूर्ध्वदेशगाम् ।
मेरोरुपरि नीत्वाथ प्रान्ते लग्ना द्वितीयके ॥

वेष्टिते चलशङ्कौ सा कर्तव्या सुदृढा बुधैः ।
चलशङ्कोर्भ्रामणेन तद्वले रन्ध्रदेशगम् ॥

वक्रोभयान्तं विन्यस्य लौहकीलं पुनस्स च ।
स्थिरशङ्कुगलच्छिद्रे बध्नीयाद्दार्ढ्यहेतवे ॥

एवमेषा भवेल्लघ्वी किन्नरी किन्नरप्रिया ।
त्रिस्थानस्वरसंपत्तिरस्यां राज्ञा निवेदिता ॥

उपर्यधस्ताच्चत्वारश्चत्वारस्तु स्वराः पृथक् ।
मध्यसप्तकतोऽन्यस्या यथा नादः स्फुटो भवेत् ॥

केचित् द्वाविंशतिं प्राहुः सारीणामिह तद्विदः ।
अत्र किञ्चित्स्वरं स्वीयरागस्यापेक्षया सुधीः ॥

कल्पयेत्स्थायिनं तस्मादारभ्य गणयेत्क्रमात् ।
सारीककुभयोर्मध्ये सप्तकद्वितयं ततः ॥

वाद्या किन्नरवीणायास्तन्त्री दक्षिणपाणिना ।
तर्जन्या व्यङ्गुलीनां तु त्रितयेनाथ पाणिना ॥

वामेन तिसृभिस्ताभिरङ्गुलीभिस्तु तन्त्रिका ।

स्वरागहेतुकस्वरव्यक्त्यै तत्स्वरसारिकाम् ॥

अवलम्ब्य स्थितां तन्त्रीं मसृणां पीडयेच्छनैः ।

इति लघ्वी समादिष्टा.................॥

लघुकिन्नरीसारिकामानम्

दण्डान्तसारिकोत्सेधः सार्धाङ्गुलमितो मतः ।
मेरोरुपान्ते तस्यार्धं सारिकामेढकान्तरम् ॥

प्रोच्यते तत्र पूर्वे स्यात्सयवं चतुरङ्गुलम् ।
द्वियवाङ्गुलयुग्मं स्याद्द्वितीयं च तृतीयकम् ॥

यवोनाभ्यामङ्गुलाभ्यां पादोनत्र्यङ्गुलं पुनः
तुर्यं पञ्चममत्र स्याद्यवार्धोनाङ्गुलद्वयम् ॥

यवैस्सार्धाष्टभिः षष्ठसप्तमे पुनरीरितम् ।
यवोनाङ्गुलयुग्मेन सार्धाङ्गुलमथाष्टमम् ॥

यवाष्टमं तु नवमं नवमैकादशे पृथक् ।
सपादाङ्गुलके तत्र द्वादशं च त्रयोदशम् ॥

यवन्यूनाङ्गुलमितमन्तरं स्याच्चतुर्दशम् ।
एकाङ्गुलं तथा सारीमस्तकं यवसम्मितम् ॥

मध्यमायामपि चात्रापि मेढकं स्थानमिष्यते ।

कुम्भः

लघुदाक्षिणात्या—रागः

अथो लघुप्रथमिका दाक्षिणात्या निगद्यते ।
न्यासांशपञ्चमा पूर्णा जाता मालवपञ्चमात् ॥

तारा निषादगान्धारे निषादे मन्द्ररूपिणी ।
समुपेता बहुत्वं च निषादर्षभधैवते ॥

भाषायां दाक्षिणात्यायां रागे मालवपञ्चमे ।
तदर्गं दाक्षिणात्येयं न्यासाश्च निखिलस्वराः ॥

गनितारा च मन्द्रा च प्रचुरा निरिधैरपि ।
लघ्वीयं परिपूर्णा च दाक्षिणात्या निगद्यते ।
शृङ्गारे विनियोगोऽस्यास्सूरिभिः परिकीर्तितः ॥

जगदेकः

भाषाव्याख्यायां निरिधैरपि इति निषाधरोधमिति पठति ।
इयं परिपूर्णेत्युक्तं तदा निषादवर्जनमसमंजसम् ॥

लघुशब्दपर्यायाः—देशीतालः

सरलं मात्रकं ह्रस्वं व्यापकं लघुनो मताः ।

वेमः

व्यापकः सरलो ह्रस्वः शिरोदण्डो लघुस्तथा
लघोर्मेरुटिमासंज्ञा मुनिभिः क्रमशो मताः ॥

श्रीकण्ठः

लघुशेखरः—देशीतालः

एकेन सविरामेण लघुना लघुशेखरः ।

जगदेकः

लघुसञ्चयः—पुष्करवाद्ये लघूनां प्रवृत्तिः

द्रुतलयप्रवृत्तिः यथा—घटघटमाधिगटमत्थिगड्डुगुड्डितकिटितट्टुगुड्डुघ इति ।

भरतः

लघ्वङ्गः—देशीतालः

लघ्वङ्गपादभागौ द्वौ दश्च द्राघमनुद्रुता (?) ।
षड्लघ्वङ्गसमुद्भूते

लक्ष्मणः

लङ्कादाहाञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

समपादाञ्चितं कुर्वन् गात्रस्य तु विवर्तनात् ।
पराङ्मुखश्चेदासीत मिन्दन्नेवोत्कटासनम्
लङ्कादाहाञ्चितं तत्तु कैश्चिदुक्तमुरोऽञ्चितम् ॥

वेमः

लङ्घनम्

किञ्चित्स्पर्शः । बहुत्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।

लङ्घितः—देशीलास्याङ्गम्

मुहुर्मुहुस्समुल्लङ्घ्य वाद्यस्यावयवान्यदा ।
पात्रं विश्रम्य विश्रम्य नृत्येत्स्याल्लङ्घितं तदा ॥

अशोकः

विलम्बनमितीदमेव कुम्भ उवाच ।

लङ्घितजङ्घा—देशी चारी

आकृष्य वेगात्तज्जङ्घां पादेनान्येन लङ्घयेत् ।
तदा लङ्घितजङ्घाख्या सा चारी कथिता बुधैः ॥

वेमः

लङ्घितप्रतिलङ्घितम्—पादमणिः

अङ्गुलीपृष्ठभागेन पुरस्त्र्यस्रं स्थितं भुवि ।
एकं चरणमन्योऽङ्घ्रिं लङ्घयेत्प्रतिलङ्घयेत् ।
क्रमेण यत्र तत्प्रोक्तं लङ्घितप्रतिलङ्घितम् ॥

वेमः

लज्जा

स्खलितं मम जानीयुरिति चिन्तासमुद्भवा ।
मानसी विक्रिया लज्जा सर्ववृत्तिविरोधिनी ॥

भावविवेकः

लज्जिता—दृष्टिः

किञ्चिदञ्चितपक्ष्मान्ता पतितोर्ध्वपुटा च या ।
व्रीडाधोगततारा च त्रपायां लज्जिता भवेत् ॥

सोमेश्वरः

विवृत्तान्योन्यसांमुख्यात्परितोर्ध्वपुटद्वया ।
अधस्ताद्गततारा च किञ्चिदञ्चितपक्ष्मता ।
लज्जिता दृष्टिरेषा तु व्रीडायां विनियुज्यते ॥

वेमः

लटकमेलापकः—रूपकविशेषः

अयं हरिपालेनैव द्वादशरूपकेषूद्दिष्टः। लक्षणं न दत्तम्। लटकशब्दो विटार्थे भारतीयेऽपि दृश्यते। लटके मेलक इति रूपकं शङ्खधरकविकृतमस्ति। तस्मिन् शृङ्गारहास्यौ प्राधान्येनोक्तौ। स एव लटकमेलापकस्यापि दृष्टान्तो भवेत्।

लता—हस्तः

क्रमेणोपरिविन्यस्तवक्रिताङ्गुलिसञ्चयम् ।
लतेति कथ्यते हस्तं नाट्यशास्त्रार्थकोविदैः

उमा

—नृत्तम्

भाणादौ प्रयुक्ता। परस्पराङ्गवेष्टेन यन्नृत्यं सा लता मता।
मध्यमे स्याल्लताबन्धो...।
मध्यमः लयविशेषः　　शारदातनयः

लताकरौ—नृत्तकरौ

त्रिपताकौ यदा हस्तौ पार्श्वभागप्रसारितौ ।
तत्रैव रेचितौ भूयः स्यातां हस्तौ लताभिधौ ॥

सोमेश्वरः

प्रलम्बितभुजौ तिर्यक् पताकौ चेत्प्रसारितौ ।
लताख्याविति विज्ञेयौ नृत्ताभिनयगोचरौ ॥
नितम्बप्रभृतिष्वेषु त्रिपताकौ जगुः परे ॥

ज्यायनः

लताक्षेपः—पादपाटः

पश्चाद्विन्यस्य चरणं पुरस्तात्संप्रसार्य च ।
यदा निकुट्टयेद्भूमिं लताक्षेपस्तदा भवेत् ॥

वेमः

लताङ्गी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० म प ० ध नि म .

मत

लताबन्धः—नृत्तबन्धः

आद्यपङ्क्तौ द्वितीयस्था व्रजेत्तत्प्रथमं पदम् ।
प्रथमं च द्वितीयं च तृतीयस्याः समेत्य च ॥
ततस्तृतीयं तुर्यं च प्रथमायाः पदं श्रयेत् ।
ततःपरं द्वितीयायां तुर्यं च तृतीयकम् ॥
तृतीयाया द्वितीयं च प्रथमं च पदं व्रजेत् ।
आद्यं द्वितीये तुर्यायाः तृतीयायास्तृतीयकम् ॥
चतुर्थं च तुरीयायाः चतुर्थं च तृतीयकम् ।
स्थानं क्रमाद्व्रजेद्यत्र लताबन्धस्स उच्यते ॥

वेमः

लतामञ्जरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अ) स नि ध प म प म ग रि स .

मत

लतामतिः मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प म प ध प स .
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स .

मत

लतावृश्चिकम्—करणम्

लतासंज्ञः करो वामः पादश्च यदि वृश्चिकः ।
तल्लतावृश्चिकं प्रोक्तं पतनं गगनादधः ।
वामो यतः प्रयोगस्स्याद्दक्षिणोऽत्र हृदि स्थितः ॥

ज्यायनः

परिक्रमेऽथ हर्म्यादेरारोहणविधौ मतम् ।

लक्ष्मणः

लतावेष्टनभ्रमरी—भ्रमरी

जानुक्षेत्रसमस्याङ्घ्रेश्चरणं न्यस्य कुञ्चितम् ।
तरुपर्यन्ततरुणवल्लरीवेल्लनक्रमात् ॥

भ्रमन्नेवोर्ध्वमारोहेदवरोहेत्तथैव वा।
लतावेष्टनपूर्वान्तां भ्रमरीं सम्प्रचक्षते ॥

वेमः

लतावेष्टितम्—चालकः

अन्तर्बहिश्चालयित्वा चोर्ध्वमुद्वेष्टयेत्करौ।
तयोरेकः करः पार्श्वद्वये पर्याययोगतः ॥

लुठितस्स्यात्करोऽप्यन्यस्तथैव कुरुते यदि।
लतावेष्टितसंज्ञं तं चालकं तद्विदो विदुः ॥

वेमः

लताहिता—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स प म ग रि स.

मञ्ज

लम्बतालः—देशीतालः

पादौ लोलम्बतालके। मात्राः $4\frac{1}{2}$

तालप्रस्तारः

लम्बिता—मात्रावृत्तम्

एको द्विमात्रिकः चतुर्मात्रिक एकः जः।
चतुर्मात्र एकः जः चतुर्मात्रिकः।

विरहाङ्कः

लम्भकः—प्रबन्धः

लक्ष्यते लम्भकश्चाथ पदमेकं द्वयं च वा।
किञ्चिद्रूमकसंयुक्तमीषदेवेह गीयते ॥

ध्रुवं द्विवारमावर्त्य गीत्वा भोगं च गीयते।
ततः कार्यो ध्रुवे न्यासो लम्भकोऽपि भवेदिति ॥

हरिपालः

उद्ग्राहे पाद एकस्स्यात् एकः पादस्तथा ध्रुवे।
द्विरुद्ग्राहः प्रगातव्यो ध्रुवो वारद्वयं ततः ॥

वर्ण्यनामसमोपेतः आभोगस्तदनन्तरः।
आवर्त्यैव ततो भूयः स भवेल्लम्भकाभिधः ॥

उद्ग्राहे च ध्रुवे चैव पादमेकं प्रवर्तते।
आभोगो वर्ण्यनामाङ्को विलम्भः परिकीर्तितः ॥

तालशून्यो भवेद्यस्मिन् उद्ग्राहः पादमात्रिकः।
ध्रुवस्तालयुतो यत्र प्रतिलम्भस्स उच्यते ॥

यस्योद्ग्राहपदं भिन्नं पूर्वार्धेन समन्वितम्।
गीयते यत्र गीतज्ञैः स भागः कथितो बुधैः ॥

लम्भकेषु भवेद्भागो नियमेन द्वितीयकः।
झोम्वडेषु तथाभागो विकल्पेन प्रगीयते ॥

सोमेश्वरः

द्विरुद्ग्राहस्सकृच्चैव खण्डो द्विशकलोऽथवा।
द्विर्ध्रुवस्तत आभोगो ध्रुवे न्यासस्सलंभकः ॥

आलापलम्भकः प्रोक्त उद्ग्राहे तालवर्जिते
अन्यथा तु गतोद्ग्राहो ध्रुवस्थाने प्रलम्भकः ॥

उद्ग्राहा बहवो यस्मिन् ध्रुवाभोगविवर्जिते।
सविलम्भो बुधैः प्रोक्त इति लम्भत्रयं मतम् ॥

मोक्षदेवः

लयः—तालप्राणः

विश्रान्तियुक्तया काले क्रियया मानमिष्यते।
क्रियानन्तरविश्रान्तिर्लयः स त्रिविधो मतः ॥

द्रुतो मध्यो विलम्बश्च द्रुतश्शीघ्रतमो मतः।
द्विगुणाद्विगुणो ज्ञेयो तस्मान्मध्यविलम्बितौ ॥

अच्युतरायः

तालान्तरालवर्ती यः कालोऽसौ लयनाल्लयः।

—देशीलास्याङ्गम्

प्रवर्तमाने कस्मिंश्चिल्लये तत्रापरौ लयौ।
यथोचितं तु संयोज्य नर्तनाल्लय उच्यते ॥

अथवा करयोश्चारुविलासोत्तंसशालिनोः।
यद्विलासेन चलनं स चापि लय उच्यते ॥

वेमः

—देशीतालः

लये लगौ यत्र पञ्च गपौ बिन्दुत्रये तथा।
I S S S S S S S S ० ० ०

कुम्भः

—तालप्राणः

द्रुतलयस्तु मार्गताल एव प्रयुक्तः।
त्र्यश्रादिजातितालेषु ज्ञेयौ मध्यविलम्बितौ ॥
त्र्यश्रखण्डादितालेषु द्रुतोत्पत्तिर्यतो न हि।
तस्मान्नास्ति द्रुतः कालस्त्वस्ति मध्यो विलबितः ॥

परमेश्वरः

विश्रान्तियुक्तया काले क्रियया मानमिष्यते।
क्रियानन्तरविश्रान्तिः लयस्स त्रिविधो मतः ॥

द्रुतो मध्यो विलम्बश्च द्रुतश्शीघ्रतमो मतः।
द्विगुणाद्विगुणो ज्ञेयो तस्मान्मध्यविलम्बितौ ॥

देशीमार्गेषु तालेषु कलाभेदोऽप्यनेकधा ।
तत्र मार्गोऽप्यनेकः स्यान्मार्गे तत्र लयत्रयम् ॥

अत्र पूर्वः पक्षः ।

मार्गाणां कालभेदेऽपि विश्रान्तेस्तु भिदा न हि ।
तस्माल्लयश्चैकविधः कथं तु त्रिविधो भवेत् ॥

यथा—चित्रमार्गे एकस्य गुरोरनन्तरं विश्रान्तिः । वार्तिके द्वयोर्गुर्वोः । दक्षिणे चतुर्णां गुरूणामनन्तरं । तत्र विश्रान्तौ को भेदः । उच्यते ।

क्रियामानेन मार्गाणां भेदस्तेन लयस्य च ।

अत्र कलानुसारिणी विश्रान्तिः । रत्नाकरकारस्तु लयानामेव विश्रान्तिभेदेन भेदो भवति न तु मार्गभेदेभ्य इत्याह ।

अस्य नृत्तादिभिर्योगे लयोऽपि त्रिविधो भवेत् ।
अन्यथा लयहीनः स्यादिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ इति चाह ।

तालकलाविलासे

तालान्तरालवर्ती यः कालोऽसौ लयनाल्लयः ।
त्र्यश्रादिजातितालेषु ज्ञेयौ मध्यविलम्बितौ ॥

तस्मात् त्र्यश्रमिश्रखण्डसङ्कीर्णजातिषु द्रुतलयो नास्ति । द्रुतमध्यविलम्बास्तु तालेषु च चतुरश्रगाः । तस्मादर्धार्धक्रमेण त्र्यश्रादिजातितालानां ह्रासे विरामरूपद्रुत एवावशिष्यते । न तु द्रुतलयः । नृत्ते तदनुपयोगो वक्तव्यः ।

लयमध्या—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स ध प म ग रि स .

मञ्ज

लयसमम्—अवनद्धे साम्यम्

यत्रानुरोधनाद्गानं लयेन त्रिविधेन च ।
तस्य साम्यं भवेत्तत्र वाद्यं लयसमं स्मृतम् ॥

नान्यः

-गानतालयोः समत्वम्

स्थिते मध्ये द्रुते वापि लये गानं यथा भवेत् ।
तथा भवेत्तु तद्वाद्यं तद्वै लयसमं ततः ॥

भरतः

लयान्तरम्—गीतम्

तद्वल्लयान्तरं मार्गलयाभ्यां द्विगुणं ततः ।
वर्धमानाङ्गमित्यन्ये ॥

अत्र कनिष्ठासारितान्मार्गे लये च द्विगुणं लयान्तरम् ।

लयान्वितः—देशीतालः

भवेदथ लयान्विते ।
चतुरश्रादिजातीनां लघूनां क्रमगामिनाम् ।
अनुलोमविलोमाभ्यां लक्ष्मीनारायणोदितः ॥

लक्ष्मीनारायणः

ललाटतिलकम्—ललाटभूषणम्

--करणम्

अन्वर्थं नाम यत्पृष्ठं वृश्चिकं चरणं यथा ।
तदङ्गुष्ठेन कुर्वीत यत्र भावे विशेषकम् ।
ललाटतिलकं विद्याद्विद्याधरगताविदम् ॥

ज्यायनः

ललिः—देशीलास्याङ्गम्

नृत्यं सरसिकं यत्र सौकुमार्यसमुज्ज्वलम् ।
तालानुगं तिरश्चीनमङ्गानां चारुचालनम् ॥
तदुक्तं नृत्तचतुरैर्लास्याङ्गं ललिसंज्ञितम् ।
यद्वा सौन्दर्यसम्पन्नसङ्गीतप्राप्तिसंभवम् ।
अधिभूमिं गतः कोऽपि हर्षो ललिरुदीरितः ॥

वेमः

ललितम्—हस्तः

ईषद्वक्रपरिन्यस्ततर्जन्याद्यङ्गुलीदलम् ।
ललितं कथ्यते सद्भिः

उमा

ललितम्

कान्तायास्सुकुमाराङ्गोपाङ्गत्व :।

शार्ङ्गः

करचरणाङ्गन्यासः सभ्रूनेत्रोष्ठसंप्रयुक्तो यः ।
सुकुमारविधानेन स्त्रीभिरितीदं स्मृतं ललितम् ॥

—नृत्तकरणम्

वैशाखस्थानमास्थाय कर्तरीस्वस्तिकः करः ।
शिरस्सौन्दरसंज्ञं स्याद् द्रुताद्दृष्टिः प्रकीर्तिता ।
स्फुरिता च भवेच्चारी यत्र तल्ललितं मतम् ॥

नन्दी

स्फुरिता गतिः। यथा

भूपृष्ठपार्श्वभागाभ्यां पादयोस्सरणं तथा।
पुरतोऽन्यत्र सारङ्गैः स्फुरिता साऽभिधीयते ॥

—करणम्

केशबन्धनितम्बाख्यहस्तयोरनुसारतः।
असकृद्दक्षिणं हस्तमुपवर्जितमाचरन् ॥
पादं चोद्धृत्तं कुर्याद्वामं करिकरं परम्।
मुहुरङ्गद्वयेनैव यत्र तल्ललितं मतम्।
स्यान्नृत्यनृत्तयोरस्य प्रयोगस्सविलासयोः ॥

ज्यायनः

विलासानन्दवर्तने' इति लक्ष्मणः

अबुद्धिपूर्वजं यत्तु सुकुमारं स्वभावजम्।
शृङ्गाराकारचेष्टात्वं ललितं तदुदाहृतम्॥

—ध्रुवावृत्तम् (अष्टादशाक्षरम्)

यदि खलु पञ्चममष्टमनिधनं भवति धृतौ।
त्र्यधिकमथो दशमं गुरुकथितं ललितमिदम् ॥
मध्यमोत्तमपात्राणां दीर्घिकाद्यवलोकने।
चतुरश्रे पञ्चवक्त्रे ललिता नट्टभाषया ॥

खुबिदविहंगविकंपिदमुहलं हसदि विअ
कुपितविहंगविकंपितमुखरं हसतीव।

नान्यः

(नजजनभसाः) पञ्चवक्त्रः तालविशेषः। नट्टभाषा रागः।

—दर्शनम

यदन्तर्विलसत्तारं प्रेमार्द्रं ललितं तु तत्।

वेमः

प्रेमार्द्रमन्तर्विकसत्तारं ललितमीरितम्।

शारदातनयः

—मण्डलम्

दक्षिणं कुरुते सूचीं वामोऽतिक्रान्तचारिकाम्।
अन्यस्तु पार्श्वक्रान्तां च भुजङ्गत्रासितामपि ॥
वामः कुर्यादतिक्रान्तां आक्षिप्तां दक्षिणस्तथा।
अतिक्रान्तामथोद्वृत्तां अलातां च यथाक्रमम् ॥
वामः कुर्याद्दक्षिणस्तु पार्श्वक्रान्तां ततःपरम्।
वामस्तु सूचिकां कुर्यादपक्रान्तां तु दक्षिणः ॥
वामो विधायातिक्रान्तां ललितं सञ्चरेद्यदा।
तदा ललितसंज्ञं तन्मण्डलं परिकीर्तितम् ॥

वेम

—अनुभावः

करचरणाङ्गन्यासः सभ्रूनेत्रोष्ठसंप्रयुक्तस्तु।
सुकुमारविधानेन स्त्रीभिरितीदं स्मृतं ललितम् ॥

भरत.

सुकुमारतया करचरणाङ्गन्यासो ललितम्।

भोजः

चरणनिपातझणझणितनूपुरं मसृणचरणरेखावशेषस्थितत्रिवलितरङ्गसंस्थानसमुन्नमितभुजमुरस्थलप्रसारणात् द्विगुणपृथक्कृतस्तनस्तबकं स्कन्धावसक्तैककुण्डलमुल्लसितभ्रूसाचीकृतविलोकितं ललितम्।

सागरः

भ्रूनेत्रादिक्रियाशालिसुकुमारविधानतः।
हस्तपादाङ्गविन्यासः तरुण्या ललितं विदुः ॥

पद्मश्रीः

—नाटकभेदः (सुबन्धूक्तम्)

ललितं कैशिकीवृत्तिशृङ्गारैकरसाश्रयम्।
उर्वशीविप्रलम्भोऽत्र तदुदाहरणं यथा ॥
विलासो विप्रलम्भश्च विप्रयोगो विशोधनम्।
उद्दिष्टार्थोपसंहारो ललिते पञ्चसन्धयः ॥
विलासो नायकादीनां यथर्तुरतिसेवनम्।
यथा श्रीवत्सराजस्य वसन्तोत्सववर्णनम् ॥
ईर्ष्यया छन्दतो यूनोर्विप्रलम्भः पृथक्स्थितिः।
यथा हि वत्सराजस्य देव्या वासवदत्तया ॥
विप्रलम्भस्तु मासादि वत्सरान्तमसङ्गतिः।
यथा शर्मिष्ठया देव्या ययातेर्वार्षपर्वणेः।
परिवादभयाद्दोषः शोधनं स्याद्विशोधनम् ॥
यथा रामेण वैदेह्या लङ्कावासविशोधनम्।
यथाहि विक्रमोर्वश्या उद्दिष्टार्थोपसंहृतिः ॥
उर्वशीयं चिराद्गेहे सहधर्मचरी तव
भवत्वितीन्द्रसन्देशः तत्पुरूरवसं प्रति ॥
विरोधः प्रणयं चैव पर्युपासनमेव च।
पुष्पं वज्रं च बध्नीयादवश्यं ललिते सुधीः॥

शारदातनयः

शर्मिष्ठयेति। शर्मिष्ठायायातं नाटकम्।

ललितः—अङ्गहारः
आयतस्थानके स्थित्वा नृत्येन सूङ्कुमाश्रयेत् ।
समदृष्ट्या समायुक्तो ललितः प्रथमो भवेत् ॥

अवहित्थस्थानकेन सूक्ष्मनर्तनभाविकः ।
सूचनादृष्टिसंभूतो ललितश्च द्वितीयकः ॥

पादाभ्यां कुट्टनशंतो(?) हंसहस्तौ तु चालितौ ।
भ्रमतः पार्श्वयोश्चैव ललिताख्यस्तृतीयकः ॥

हस्तौ तु रेचिताकारौ सूक्ष्मनृत्तानुभाविनौ ।
वामपादाग्रसरणात् ललितश्च चतुर्थकः ॥

कटिस्थशशिहस्तेन लम्बिना शिखरेण च ।
चलनाभिधपादौ च ललितः पञ्चमो भवेत् ॥
नन्दीश्वरः

—देशीतालः
द्रुतद्वयाल्लगौ ज्ञेयौ ताले ललितनामनि ।
० ० । ऽ
वेमः

—बाहुः
ईषन्निम्नस्तु ललितस्स स्यान्मालादिधारणे ।
स्नपने याचने तोयप्लवने च नियुज्यते ॥
सोमेश्वरः

—मेलरागः (मालवगौलमेलजः)
सग्रहन्याससंयुक्तस्सांशः पञ्चमवर्जितः ।
प्रातः प्रयुज्यते नित्यं पूर्णः कैरपि सम्मतः ।
षड्जत्रयेण समायुक्तो मतान्या ललिता बुधैः ॥
श्रीकण्ठः

—देशीतालः
ललिते स्याद्द्रुतद्वन्द्वाद्गुरुत्रयान्ते द्रुतौ लघुः ।
० ० ऽ ऽ ऽ ० ० ।
लक्ष्मणः

—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
ललितस्वरमेव ललितमाह जगद्धरः । तल्लक्षणं तु
स्वरद्वयं क्रमात्तुर्यं व्युत्क्रमादागते द्वयम् ।
पूर्वमेव कलाः पूर्वरीत्यान्या ललिताभिधे ॥

सरिमरिस रिगपगरि गमधमग मपनिपम·
जगद्धरः

—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)
यष्षड्विंशतिवर्णाङ्कः स स्यात्सर्वार्थसिद्धिदः ।
ललितश्चचत्पुटो ज्ञेयः तालः शृङ्गारपोषकः ।
ताले चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघुः प्लुतः ॥
संगीतसारः

—प्रबन्धः
लक्ष्यते ललिताख्योऽथ पदतेनविनिर्मितः ।
कृताभोगः पदैरन्यैर्न्यासः पूर्ववदिष्यते ॥
पूर्ववदिति । तालद्विमानितः
हरिपालः

पदैस्तेनैश्च तालैश्च सङ्गतो यत्र गीयते ।
प्रबन्धो ललितो नाम कथितस्सोमभूभुजा ॥
सोमेश्वरः

ललितगतिः—ध्रुवावृत्तम्
यदि पञ्च भवन्ति सकारगणा यदि चान्तगतोऽपि भवेद्गुरुः ।
यदि षष्ठगणश्च जकारकृतो विकृतेस्ततस्तु ललितगतिः ॥
सह आर मणोहर गंधवहो समआयि रोसमदजणणो ।
सहकारमनोहरगंधवहः संवाति रोषमदजननः ।
भरतः

द्वौ द्रुतौ लघुरेकश्च षोडशायतिवेशनम् ।
चतुर्द्रुतं गुरुश्चेति भेदश्चचत्पुटद्वये ॥
कर्तव्या ललितगतिः क्रीडावनविहारिणा ।
हिंदोलकेण रागेण वसन्ते नायिकां प्रति ॥
नान्यः

ललितपञ्चमः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.
मत

ललितप्रियः—देशीतालः
ललितप्रियताले स्यात्सगणानन्तरो लघुः ।
। । ऽ ।
जगदेकः

पा पा मा गा पा मा गा
ललितप्रियताले स्यात्सगणानन्तरौ लगौ ।
। । ऽ । ऽ
कुम्भः

ललितरागध्यानम्
समच्छदानां कुसुमैर्विचित्रो
गौरो युवा पङ्कजपत्रनेत्रः ।
विभाति चित्रं ललिताभिधानः
प्रसन्नवक्त्रः सविलासवेषः ॥
श्रीकण्ठः

ललितवर्तना
लीलया ललितौ हस्तौ वर्तितौ स्वोक्तरीतितः ।
यदा स्यातां तदा प्रोक्ता ललिताभिधवर्तना ॥
अशोकः

एतावेव चलौ मूर्धक्षेत्रगौ ललिता मता।
खटकाग्रौ शिरोदेशे लग्नाग्रौ तां परे जगुः ॥
एताविति अलपद्मोल्बणौ।

ललितसञ्चरम्—मण्डलम्
ऊर्ध्वजानुं तथा सूचीं दक्षिणश्चरणस्ततः।
अपरोऽङ्घ्रिरपक्रान्तां पार्श्वक्रान्तां तु दक्षिणः॥

वामस्सूचीं भ्रमरिकां पार्श्वक्रान्तां तु दक्षिणः।
वामः कुर्यादतिक्रान्तां चरणो दक्षिणः पुनः॥

सूचीं कुर्यादपक्रान्तां कुरुते दक्षिणेतरम्।
पार्श्वक्रान्तां दक्षिणोऽङ्घ्रिः वामोऽतिक्रान्तचारिकाम्॥

ततश्छिन्नाख्यकरणसंश्रयौ चरणावुभौ।
ततस्तु बाह्यभ्रमरीं कुरुते दक्षिणेतरः।
यत्र तन्मण्डलं तद्ज्ञैः ज्ञेयं ललितसञ्चरम्॥

वेमः

ललितस्वरः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
आद्यौ स्वरौ समुच्चार्य ततो गच्छेच्चतुर्थकम्।
प्रत्यागच्छेत्क्रमेणैवमनेन ललितस्वरे॥

मोक्षदेवः

ललितस्वरमेव ललितमाह जगद्धरः।

ललिता—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स म ग ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मज

—रागः
ललिता टक्करागात्तु तदङ्गं ललिता मता।
षड्जांशन्याससंयुक्ता ज्ञेया वीरे रिपोज्झिता॥

जगदेकः

—(द्वितीया) भाषारागः
षड्जन्यासग्रहवती पञ्चमर्षभवर्जिता।
ललिता स्यात् टक्कभाषाया उत्सवस्नेहयोर्मता॥

भट्टमाधवः

—(प्रथमा) भाषारागः
मध्यमर्षभगैस्तारमन्द्रैस्तु ललितैर्युता।
धैवतांशग्रहन्यासा मन्द्रमध्यमशालिनी।
गीयते ललिता भाषा मिश्रषड्जसमुद्भवा॥

भट्टमाधवः

—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)
आद्ये चतुर्थं दशमं नधनं ह्यष्टमं तथा।
यत्र दीर्घाणि पादे स्युः तद्वृत्तं ललितं स्मृतम्॥

भरतः

मध्यमोत्तमपात्राणां ललिता करुणे रसे।
पञ्चपाणेश्चोपभङ्गः रागस्तु ककुभो भवेत्॥
पासाहिबद्धचलणो गआणुगो—पाशाभिबद्धचरणो गजानुगः।

नान्यः

ध्रुवावृत्तम् (अष्टाक्षरम्)
पञ्चम नैधनं चैव पादे स्यातां तु यत्र वै।
नित्यमानुष्टुभे दीर्घे विज्ञेया ललतेति सा॥
(नजलगाः)

भरतः

कुसुमसुवन्धि अये।

—मेलरागः
या गौरीरागसंभूता ललिता पञ्चमोज्झिता।
सांशोद्ग्राहा तथा मान्ता गीतान्ते सा सुशोभना॥
सर्वदा गेया।

अहोबिलः

—दृष्टिः
ईषदाकुञ्चितप्रान्ता मधुरा च समन्मथा।
ललिता सस्मिता दृष्टिः ललितेऽर्थे प्रयुज्यते॥

सोमेश्वरः

स्वामिप्रेतप्रियालोके स्त्रीभिरेषा प्रयुज्यते।

विप्रदासः

ललिता दृष्टिरेषा तु कलिता धृतिहर्षयोः।

वेमः

ललिता मन्थरा।

शारदातनयः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)
तारषड्जं ग्रहं कृत्वा द्रुतीकृत्य तमेव च।
तृतीयं स्वरमुक्त्वाथ द्वितीयं च तृतीयकम्॥
प्रापय्य द्रुततां पश्चादधो धो वादयेत्स्वरम्।
तमेव च द्रुतीकृत्य वादयित्वा द्वितीयकम्॥
तृतीयं द्विस्त्रिराहत्य ग्रहे न्यासो यदा भवेत्।
स्वस्थानं प्रथमं प्रोक्तं ललितायास्तथा बुधैः।
वंशे स्वरस्तृतीयोऽस्याः स्थायित्वेनोपलक्षितः॥

—उपाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

स्थायिनं धैवतं कृत्वा तत्पूर्वाववरुह्य च।
ग्रहाधस्थ्यं ग्रहं चोक्त्वा तस्मात्प्रोक्त्वा तृतीयकम्॥
तुर्यं विलम्बयेत्तस्मादधस्त्यौ संस्पृशेत्स्वरौ।
तृतीयं च विलम्ब्याथ स्वरं स्पृष्ट्वा ग्रहात्परम्॥
अवरुह्य ग्रहात्पूर्वौ ग्रहाधस्त्यं पुनर्व्रजेत्।
कम्पिते चेद्ग्रहे न्यासो जायते ललिता तदा॥

वेमः

—रागः

गान्धारर्षभनिस्वनेन बहुलस्सांशग्रहो धैवतं
मध्ये मध्यमपञ्चनिर्मृदुरवा मन्द्राऽपि ताराऽपि वा।
सम्पूर्णास्फुरिताखिलेन गमकेनालंकृता पञ्चम-
स्वल्पां तां ललितां वदन्ति नियतं गान्धर्वविद्याविदः॥

नान्यः

सप्तस्वरा तु ललिता गमकस्वरपेशला तथा चित्रैः।
स्फुरणैर्भवति समेता मन्द्रैस्तारैश्च गीतिविन्यासैः॥

कश्यपः

धैवतांशा समन्द्रा च किञ्चित्स्पृशति पञ्चमम्।
निषादगान्धारहीना ललितौडुविता मता॥

सोमेश्वरः

अथाङ्गं टक्करागस्य ललिता कथ्यते गुणैः।
षड्जो न्यासे तथांशे स्यात्कथिता पूर्वसूरिभिः॥

हरिः

रागस्तु टक्करागस्य अङ्गं च ललिताभिधः।
सौंशन्यासो रिपत्यक्तो गातव्यो मङ्गलादिषु॥

सोमराजः

—समा प्रथमरागः

या टक्करागाल्ललिता प्रदिष्टा
तदङ्गमेषा ललिता समा च।
न्यासांशषड्जा रिपवर्जिता स्यात्
संगीयते वीररसे प्रवीणैः॥

मोक्षः

—रागः

समन्द्रा रिपहीना स्याल्ललिता टक्करागजा।
गसाभ्यां मनिधैर्भूरि तारगान्धारधैवता॥
संपूर्णा ललिता चित्रैर्निगमैर्बलिभिस्तथा।
धमन्द्रा मन्द्रतारैश्च गमकैरुपशोभिता॥

मोक्षः

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिक एकः अथवा पञ्चमात्रिक एकः। चतुर्मात्रि
पञ्चमात्रिकः चतुर्मात्रिकः पञ्चमात्रिकः

विरहाङ्कः

—मात्रावृत्तम्

पञ्च चतुर्मात्रिकाः, गुरुः,
द्वौ चतुर्मात्रिकौ र एकश्चतुर्मात्रकः र र ग
अन्त्यप्रासः।

विरहाङ्कः

—नायिका

रूपयौवनसम्पन्ना सखीकेलिकृतोद्यमा।
वासोऽङ्गरागमाल्यर्तुवेलाशैलसरित्प्रिया।
कामभोगैकरसिका ललिता परिकीर्तिता॥

शारदातनयः

श्रुतिः

पञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः।
पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः।

पाल्कुरिकि सोमः

—रागः

सर्वाङ्गं ललितेत्याहुः सर्वसंपूर्णलक्षणा।
टक्कभाषैव ललिता ललितैरुत्कटैस्स्वरैः।
षड्जांशग्रहणन्यासा षड्जमन्द्रा रिपोज्झिता॥

हम्मीरः

—(अपरो) रागः

मिश्रषड्जेति ललिता ग्रहांशन्यासधैवता।
रिगमैर्वलितैस्स्नेहे हेमन्ते मुनिसम्मता॥

हम्मीरः

—रागः

परिवर्जा च ललिता औडुवा सत्रपा मता।
मूर्छना शुद्धमध्या स्यात् संपूर्णा केचिदूचिरे॥

दामोदरः

उपाङ्गा ललिता ज्ञेया सत्रया रिपवर्जिता

मदनः

ललितारागध्यानम्

वीणापुस्तकपाणिं मञ्जुलकेशीं प्रियेण जल्पन्तीम्।
अरुणारविन्दनयनां ललितां सङ्गीतमातृकां ध्याये॥

रागसागरः

प्रफुल्लसप्रच्छदमालभारी… तिगौरोऽलसलोचनश्रीः ।
विनिस्सृतो वासगृहात्प्रभाते विलासिवेषो ललितः प्रदिष्टः ॥

अस्याः पौरुषमूर्तिः कल्पभेदात् । इयमौडुवा ।

संगीतसरणिः

ललितौ—नृत्तहस्तौ

शिरःक्षेत्रे यदा प्राप्तौ पल्लवौ ललितौ तदा ।
चतुरश्रक्रियोपेतौ शीर्षस्थावचलौ परे ॥
जगुरेतावथान्ये तु करौ तौ खटकामुखौ ।
शनैर्गत्वा शिरोदेशं लग्नाप्राविति मेनिरे ॥

अशोकः

वलितौ पल्लवौ वापि शीर्षकौ ललितौ विदुः ।

कुम्भः

लवणवारि—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

लवणी—देशीलास्याङ्गम्

नर्तक्या प्रौढया नृत्तप्रयोगे दुष्करेऽपि च ।
अप्रयत्नेन नमनमङ्गानां लवणी मता ॥

वेमः

लवणिरिति ज्यायनः । नवणिरित्यन्यः ।

लहरीचक्रसुन्दरः—चालकः

हस्तेनापि समीपस्थे तिर्यगेकत्र लोलिते ।
आन्दोलिताङ्गुलिदलं प्राचीनं परं करम् ॥
नीत्वा वामांसपर्यन्तं प्रसार्य च बहिः पुनः ।
तमेवान्तस्समाक्षिप्य मूर्ध्नस्सव्यापसव्ययोः ॥
चालयित्वा विलासेन स्वपार्श्वं प्रापयेद्यदि ।
वीरनारायणेनोक्तो लहरीचक्रसुन्दरः ॥

वेमः

लाक्षणिकः—(अभिनयः)

नोच्चार्य वस्तुनामानि केवलं हस्तभेदतः ।
तदाकारप्रकटनं नाम्ना लाक्षणिको मतः ॥

शृङ्गारः

लाक्षा—श्रुतिः

मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः ।

मनूपः

लागशृङ्खला—देशीनृत्तम्

ढेङ्कीजोडाचितौ पश्चात्प्रोक्तो लगमदिण्डकः ।
पक्षिसालो हुरुमयी प्रोक्ता शुण्डालपूर्वका ॥
चलथा च महद्दिण्डं हनुमद्भाषिता इमे ।
धावने गदिता लागा वसुभिर्गणिता बुधैः ॥
उदुत्पस्थितिभावेन लागाश्चत्वार ईरिताः ।
होयलाद्या हुरुमयी तथा डालस्य हुर्मयी ॥
हुरुमयी रायभारस्य कुञ्चितं दोटमेव च ।
चत्वारः कथिता लागा गणवर्येण तण्डुना ॥

वेमः

लाङ्गलः—नृत्तबन्धः

आद्यपङ्क्तेस्तृतीयस्था तद्द्वितीयादिमं व्रजेत् ।
द्वितीयाया द्वितीयं च तृतीयायास्तृतीयकम् ॥
तुरीयायाश्चतुर्थं च तृतीयं च द्वितीयकम् ।
स्थानं व्रजेत्क्रमेणैव ततश्चान्या तु नर्तकी ॥
तृतीयपङ्क्तिं तुर्यस्था शेषस्थानेष्वनुक्रमात् ।
चरेद्यत्र च बन्धोऽयं लाङ्गलः परिकीर्तितः ॥

वेमः

लाटवराटी—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा रहिता पञ्चमेन च ।
गतारा मन्द्रहीना च वराटी लाटदेशजा ॥

लाटी—रागाङ्गरागः

शुद्धपञ्चमरागाङ्गं लाटी स्यान्मन्द्रवर्जिता ।
धैवतांशग्रहन्यासा पञ्चमस्वरवर्जिता ।
स्वल्पत्वादिविहीनत्वाद्भाषाङ्गं कश्चिदभ्यधात् ॥

कुम्भः

—(प्रबन्धे) रीतिः

कथ्यतेऽत्र समासेन वैदर्भीप्रमुखास्तु याः ।
वर्णभेदेन गदिता अनुप्रासविशेषतः ॥
तत्र तालाद्यभेदेन पदानुप्राससंश्रया ।
लाटदेशप्रियत्वाच्च वृत्तिर्लाटी निगद्यते ॥

कुम्भः

लाडनृत्तम्—देशीनृत्तम्

धावनेनोत्प्लुतिर्यत्र तेऽष्टौ कठिनकर्मणि ।
उद्धृत्योत्प्लुतिपूर्वा च चत्वारः परिकीर्तिताः ।
एवं द्वादशधा प्रोक्ताः तण्डुना वायुसूनुना ॥

वेमः

लाभः—प्रतिमुखसन्धेः प्रथममङ्गं मातृगुप्तमते ।

साधनसंपत्तिर्लाभः । यथा—मायामदालसे गालवर्षिणा दत्तस्य मार्गणस्य संपत्तिः कुवलयाश्वस्य । मार्गणं तु तालकेतुवधस्य साधनम् ।

सागरनन्दी

लालनहस्तः

अङ्गुष्ठानामिके वक्रे शेषाङ्गुल्यः प्रसारिताः ।
लालनाख्यकरः प्रोक्तः भरतागमपारगैः ।
गण्डस्थलेत्वसौ हस्तो लालनार्थे नियुज्यते ॥

विनायकः

लालित्यम्—वंशे फूत्कारगुणः

लालित्यं गमकालापपेशलत्वमुदीरितम् ।

कुम्भः

लावणम्—देशीनृत्तम् (उडुपाङ्गम्)

मण्डले दशहस्तोर्ध्वप्रसारितपताककः ।
वामोऽर्धचन्द्रः कट्यां चेद्भ्रामयेत कटीतटात् ॥

ऊर्ध्वमङ्गविपर्यासाद्भ्रामयेदुत्प्लुतानि चेत् ।
दक्षिणे दक्षिणमुखो वामे वाममुखस्तथा ॥

सम्मुखे द्वौ करावर्धचन्द्रौ स्यातां कटीतटे ।
रूपकेणैव तुल्येन भ्रामयेल्लावणं ततः ॥

वेदः

लास्यम्—नृत्यम्

ललनाललिताङ्गैर्यत्साधितं कामवर्धनम् ।

कुम्भः

लिङ्गहस्तः

वामे पताकहस्तस्य कारयेच्छिखरं बुधः ।
लिङ्गहस्तोऽथवाप्यर्धचन्द्राङ्गुष्ठं पिधाय च ॥

यथा बहिः प्रकाशं स्यान्मुष्टिना दक्षिणेन च ।
मुष्ट्यङ्गुष्ठं प्रसार्याङ्गुलीभिराच्छादयेद्यम् ।

ईश्वरोऽस्याधिदेवः स्याद्विनियोगस्तु तत्र वै ॥

लीनम्—करणम्

पताकाञ्जलिवक्षस्थं प्रसारितशिरोधरम् ।
निहञ्चितांसकूटं च तल्लीनं करणं स्मृतम् ॥

भरतः

ऊर्ध्वमण्डलिनौ कृत्वा करौ वक्षःस्थितोऽञ्जलिः ।
निहञ्चितं चांसकूटं यत्र ग्रीवा नता कृता ।
लीनं तत्करणं योज्यं वल्लभाभ्यर्थने बुधैः ॥

धात्रदेवः

ऊर्ध्वमण्डलिनौ कृत्वा ततो वर्तनयानयोः ।
वक्षःस्थलेऽञ्जलिं कुर्याच्छिरो यत्र निहञ्चितम् ।
तल्लीनमिति विज्ञेयं प्रिययोः प्रार्थनां प्रति ॥

ज्यायनः

ग्रीवानतांसकूटं च भवेद्यत्र निहञ्चितम् ।

इत्यधिकं कुम्भो वक्ति । 'भवेदन्योन्यवन्दने' इति लक्ष्मणः ।

लीनः—रसगतिः

रसोऽनुभूयमानश्चेद्रसान्तरतिरस्कृतः ।
अन्यरागान्निवृत्तो वा स लीन इति विश्रुतः ॥

शारदातनयः

लीनमतिः—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मल्लः

लीमनी (?)—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मल्लः

लीलम्—करणम्

यत्र स्वाभाविकं चार्यौ पद्भ्यां च क्रमणं भवेत् ।
उद्वेष्टितापवेष्टितौ करौ लीलाह्वयं च तत् ॥

हरिपालः

लीला—अनुभावः

प्रेम्णा जनस्य या चेष्टा याऽनुरागाधिकेन वा ।
क्रियतेऽनुकृतिस्सेह लीलोक्ता मुनिसत्तमैः ॥

नृत्यनन्दः

वागङ्गालङ्कारैः श्लिष्टैः प्रीतिप्रयोजितैर्मधुरैः
इष्टजनस्यानुकृतिर्लीला ज्ञेया प्रयोगज्ञैः ॥

भरतः

प्रियस्यानाप्तसमागमा सखीनां पुरतः स्वचित्तविनोदनार्थं वेषगतिहसितभणितैरनुकृतिर्या क्रियते सा लीला ॥

सागरः

अप्राप्तवल्लभसमागमनायिकायाः
सख्याः पुरोऽत्र निजचित्तविनोदबुद्धया ।
आलापवेषगतिहास्यविलोकनाद्यैः
प्राणेश्वरानुकृतिमाकथयन्ति लीलाम् ॥

वेणीबन्धेत्यादि ।

पद्मश्रीः

इष्टजनानुकृतिर्लीला- यथा—जंजं करेसि (गाथासप्तशती)

भोजः

लीला—देशीतालः

लीला द्रुतप्लुतात्मतः ।

० । ऽ

मदनः

लीलादयः

लीलादिहाववर्गस्य विभावत्वे विकल्पतः ।
मुनेरत्रानुभावत्वं सम्मतं तद्यथोच्यते ॥

लक्षणोदाहृतीनां च वैचित्र्यादुभयाङ्गता ।
भङ्गितोऽत्रानुभावित्वं विभावित्वं च दृश्यते ॥

लीलाविलासविच्छित्तिकिलिकिञ्चितविभ्रमाः ।
मोट्टायितं च बिब्बोकः तथा कुट्टमितं भवेत् ॥

विकारो ललितं स्त्रीणां स्वभावप्रभवा दश ।
हावास्तथा नृणां चेति विकाराः सम्भवन्ति च ॥

केलिर्हेला मदो मौग्ध्यं चाटुहावाल्पतास्तथा ।
विक्षेपपरिहासौ च भावो व्याजेङ्गितेऽपि च ॥

प्रतिभेदनमाकारः चित्तस्खलितमित्यपि ।
कुतूहलं क्रीडनकं प्रेमाभिसन्धिसंवृती ।
अनुतापः क्रमादेषामुदाहरणमुच्यते ॥

कुम्भः

लुठितम्—पादमणिः

गच्छतस्तिष्ठतो वापि पादस्यैकस्य पार्श्वतः ।
स्वपार्श्वगः पुरः पाते सशब्दं ताडनं भुवि ॥

विदधात्यङ्गुलीपृष्ठतलाभ्यां सत्वरं यदा ।
तदा लुठितमाचष्ट रूपनारायणो नृपः ॥

वेमः

—पादचारः

स्वस्तिकस्थितिपादाग्रे लुठनाल्लुठितं भवेत् ।

नाट्यदर्पणे

स्वस्तिकस्थितपादस्य लोलनाल्लुठितं भवेत् ।

हरिपालः

लुलायहस्तः

कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाः श्लिष्टाश्चाग्रे पुरोमुखम् ।
तर्जनीमध्यमे चैव ऊर्ध्वाग्रे विस्तृते यदि ॥

लुलायाभिधहस्तोऽयं प्रोच्यते भरतादिभिः ।
पुरोमुखौ स्थितौ तौ चेत्कुरङ्गार्थे लुलायके ॥

विनायकः

लेखः—सन्ध्यन्तरम्

विवक्षितार्थकलिता पत्रिका लेख ईरितः ।

यथा— विक्रमोर्वश्यां भूर्जपत्रगतोऽयमक्षरविन्यास इति राजवाक्यम् ।

सिंगः

यथा—तापसवत्सराजे प्रद्योतेन वासवदत्ताया लेखः

भोजः

सन्ध्यन्तरप्रदेशाः सन्धीनामन्तरे चाकाशपुरुषवचनानि लेख्योक्त्या विधातव्यानि इति सागरनन्दिमतम् ।

लेखनः—हस्तः

वामोत्तानपताकस्थः चलत्संदंशहस्तकः ।
लेखनाख्यो भवेद्धस्तो ज्ञेयो लेखनकर्मणि ।
केचनैनं जगुः पूर्वनृत्ताभिनयगोचरम् ॥

लेशः—लक्षणम्

यद्वाक्यं वाक्यकुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
सदृशार्थाभिनिष्पन्नः स लेश इति कीर्तितः ॥

भरतः

यथा अविमारके—द्वितीयेऽङ्के धात्रीनायकसंवादः। अन्ये तु लेख इति पठन्तः, इङ्गितज्ञानाभिधानमिति लक्षयन्ति ।

लेशगण्डः- वीथ्यङ्गम्

द्व्यर्थता यत्र वाक्यानां लेशेनापि प्रतीयते ।
शब्दभङ्गानुयातश्च लेशगण्डस्स कथ्यते ॥

यथा-वेण्यां-रक्तप्रसादितभुव इति सहदेववाक्यम् ।

सागरः

लेशचम्पा—देशीतालः

लघुर्गुरुर्गुरुश्चैव लेशचम्पाख्यतालके ।

10 मात्राः

तालप्रस्तारः

लेहनम्—चिबुकम्

जिह्वया लेहनं लेहो लेहे लौल्ये च तद्विदुः ।

उमापतिः

लेहिनी—रसना
या जिह्वा लेढिदन्तोष्ठं सा सद्भिर्लेहिनी मता।
अशोक:

लिहती किलदन्तोष्ठौ लोहिनी सा भयादिके॥
विप्रदास:

लोकप्रताप:—मेलराग: (नटभैरवीमेलजन्य:)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग स.
मत्र

लोकेन्द्रमणि:—मेलराग: (खरहरप्रियामेलजन्य:)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध प म ग रि स.
मत्र

लोभ:
लोभोऽपि सम्मतश्शिष्टैर्वित्तत्यागासहिष्णुता।
भावविवेक:

लोलम्—दर्शनम्
धारावाहिकसञ्चारो यत्र तल्लोलमुच्यते।
शारदातनय:

लोल:—देशीताल:
लोलताले क्रमात्प्रोक्ता: खण्डमिश्रविरामका:।

लोलम्—चिबुकम्
तिर्यग्गतागतं लोलं रोमन्थावर्तनादिषु।
कुम्भ:

रोमन्थे कबलावर्ते लोलं तिर्यग्गतागतम्।
विप्रदास:

लोलम्ब:—मेलराग: (हरिकाम्भोजीमेलजन्य:)
(आ) स म प ध नि स.
(अव) स नि म ग रि स.
मत्र

लोला—हनु:
तिर्यक् प्रचलिता तज्ज्ञै: लोलानामोच्यते हनु:।
रोमन्थे कबलावृत्तौ गण्डूषे च प्रयुज्यते॥
सोमेश्वर:

व्यादीर्णा चलिता लोला रोमन्थे ग्रासलोलने॥
ज्यायन:

—श्रुति:
पञ्चमस्य तृतीया श्रुति:। बालेति केचन पठन्ति।

—रसना
व्यात्तास्ये या चला लोला सा वेतालनिरूपणे।
अशोक:

अन्तर्भ्रान्ता भवेल्लोला जिह्वा सा तु नियुज्यते।
डोलने बालमञ्चस्य जिह्वाया: पतने तथा॥
सोमेश्वर:

लोलाङ्गी—मेलराग: (नटभैरवीमेलजन्य:)
(आ) स रि म ग रि म प ध नि.
(अव) स नि ध म ग स.
मत्र

लोलितम्—शिर:
सर्वतो लोलनान्मन्दं मन्दं स्याल्लोलितं शिर:।
मूर्छाव्याधिग्रहोन्मादनिद्रावेशेषु तन्मतम्॥
विप्रदास:

लोलित:—बाहु:
आन्दोलितो लोलितस्स्यात्संयोज्यो बालरोदने।
नृत्ते वृश्चिकदंशे च नवनीतावकर्षणे॥
सोमेश्वर:

लोलितम्—करणम्
वैष्णवं स्थानकं हस्तौ रेचितोऽन्योऽलपल्लव:।
वक्षस्स्थो लोलितं शीर्षं विश्रान्ति: पार्श्वयो: क्रमात्॥
यत्र कुर्वीत तत्त्वज्ञैर्लोलितं प्रतिपादितम्।
अत्र चारीमलाताख्यां भट्टतण्डुरमन्यत॥
ज्यायन:

—पादचार:
पूर्ववत्कुट्टनं कृत्वा मन्दं मन्दमत:परम्।
अस्पृष्टभूमे: पादस्य चालनं लोलितं भवेत्॥
नाटचदर्पण

शिर: स्याल्लोलितं सर्वदिक्कै: शिथिललोचनै:।
निद्रागदमहावेशमदमूर्छासु तन्मतम्॥
पार्श्व:

लोलितौ—स्कन्धौ
विनियोगो लोलितयो: हुडुक्कावाद्यवादने।
हास्ये विटकृते नृत्ते विप्रदासेन वर्ण्यते॥
विप्रदास:

स्कन्धः प्रचलितः ख्यातो लोल इत्यपि संज्ञितः।

सोमेश्वरः

अयं नाट्यशास्त्रव्याख्याता। रससूत्रव्याख्याने अभिनवेन स्मृतः। क्री. पृ. ८००

लोल्ली—प्रबन्धः

सानुप्रासपदद्वन्द्वा प्रान्तैर्लोल्लीपदान्विता।
पदैश्च बहुभिर्गीता लोल्ली प्राकृतभाषया॥

जग-मल्लः

निरूप्यतेऽथ लोल्लीयं सानुप्रासपदद्वया।
लोल्ली पदान्विता प्रान्ते प्राकृतप्रथिता भवेत्॥

हरिपालः

पदद्वयं तथा प्रान्ते ललितं च पदं यदि।
गीयते सा तु विख्याता लोल्ली प्राकृतभाषया॥

सोमेश्वरः

लोहडी—उत्प्लुतिकरणम्

समपादस्थितस्तिर्यगुत्प्लुतो वलितं ततः।
पराङ्मुखो यदि पतेत्सहसा सा तु लोहडी॥ वेदः

इयमेव, लोभडी, लोहटी, इति च व्यवह्रियते।

लोहड्यञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

विधाय लोहडीं पश्चादञ्चितं क्रियते द्रुतम्।
यत्र तत्करणं प्रोक्तं लोहड्यञ्चितसंज्ञिकम्॥

वेमः

व

वंशः

पूर्वं भगवन्महेश्वराराधनसाधनं मतङ्गमुनिप्रभृतिभिः वेणुनिर्मितं, ततो वंश इति प्रसिद्धम्। वस्तुतस्तु छिद्रात्मकसुषिराभिव्यक्तस्वरविशेषरूपतयैवास्योपयोगः खादिरादिनिर्मितोऽप्यसौ भवत्येव। तथा चोक्तम्—

वंशे सृष्टा यदा पूर्वं वंशसंज्ञा तु वैणवी।
वंशास्तु खादिरा रौप्याः कांस्यजा वा सकाञ्चनाः॥

अत एव सुषिरयोगात् प्राणसंयोगेनातोदनीयत्वात् सुषिरातोद्यमित्युच्यते।

अभिनवगुप्तः

—वाद्यविशेषः

वैणवः खादिरो वा स्याद्रक्तचन्दनजोऽथवा।
दन्तो गजदन्तेन निर्मितो वा तथा हि सः॥

कांस्यजो वा भवेद्रौप्यः सुवर्णेनाथ निर्मितः।
अग्रन्थिरव्रणः श्लक्ष्णो निर्भेदस्सरलः समः॥

सुवृत्तः सुषिरं गर्भे कनिष्ठामूलसम्मितम्।
स्वदैर्घ्ये मानदैर्घ्यं च समाकृति समन्ततः॥

नवरन्ध्रीं परां पृष्ठे बदरी बीजसन्निभाम्।
दधतो जायते वंशः पिण्डः सार्धयवोऽस्य च।
सामान्यलक्षणं त्वेतद्विशेषोऽथोऽभिधीयते॥

कुम्भः

वंशगतयः

वंशस्य गतयः पञ्च कम्पिता चलिता ततः।
मुक्ता तथार्धमुक्ता च ततः प्रोक्ता निपीडिता॥

वेमः

वंशपत्रम्—ध्रुवावृत्तम्

प्रथमे यदा तु गुरु यत्र जान्तं तृतीयकं यदि च द्वितीकं गुरु अथ षोडशाक्षरकृते तु पादे चतुर्थकं त्रिकमिहोद्धटं नर्कुटं हि तदिति, यत्तु चतुर्दशमनिधनगैर्भूषितमक्षरैर्गुरुकृतैः श्रवणसुखकरैः, तत्खलुवंशपत्रपतितं मुनिगणगदितं नर्कुटकं वदन्ति नियमादतिधृतिरचितम्।

माधव काणणं जुअदिअमदजणणं। माधवकनानं युवती मदजननम्।

वंशपत्रपतितम्—सप्तदशाक्षरवृत्तम्

भरनभनलगाः। भरतः

वंशपिण्डमानम्

सार्धयवः सर्ववंशेषु पिण्डः।

वंशभेदाः

तत्रादावेकवीराख्ये वंशे त्वेकाङ्गुलं भवेत्।
मानं फूत्काररन्ध्रस्यताररन्ध्रस्य चान्तरे॥

अन्येऽपि वंशाः फूत्कारताररन्ध्रद्वयान्तरे।
अष्टादशाङ्गुलं यावदेकैकाङ्गुलवर्धनात्॥

चतुर्दशोदितास्तत्रोमापतिश्च त्रिपूरुषः।
चतुर्मुखः पञ्चवक्त्रः षण्मुखश्च मुनिर्वसुः॥

नाथेन्द्रश्च महानन्दश्चादिको रुद्र एव च।
मनुः कलानिधिस्तद्वत् अपरोऽष्टादशाङ्गुलः॥

त्रयोदशाङ्गुलो वंशः तथा पञ्चदशाङ्गुलः
नेष्टः पूर्वैरनुक्तत्वात्तद्वत्सप्तदशाङ्गुलः॥

वंशो विंशत्यङ्गुलैः स्यान्मुरलीसंज्ञकोऽपरः ।
द्वाविंशत्यङ्गुलैश्चान्यो वंशः श्रुतिनिधिर्मतः
अतिमन्द्रस्वरतया नेष्टोऽसौ वंशवेदिभिः ॥ वेमः

वंशभेदः
अतितारस्वरतया वंशान्पञ्चाङ्गुलान्तरान् ।
अर्वाक्तनाः परे वंशान्नेष्यन्ते, वेमः

वंशभेदाः
पञ्चाङ्गुलात्समारभ्य यावदष्टादशाङ्गुलम् ।
फूत्कारसुषिरस्याधः ताररन्ध्रस्य पूर्वतः ॥
अङ्गुलानामिय संख्या समाख्याता पृथक् पृथक् ।
तारं रन्ध्राणि कुर्वीत वंशेऽष्टौ समभागतः ॥
पञ्चाङ्गुलो भवेद्वंशः षोडशाङ्गुलमायतः ।
फूत्काररन्ध्रादारभ्य गणना तत्र कीर्तिता ।
समभागाष्टकरन्ध्रेणार्धभागं समुत्सृजेत् ॥
एवं वंशेषु सर्वेषु सुषिराणि प्रकल्पयेत् ।
फूत्काररन्ध्रादूर्ध्वं स्याच्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलं क्रमात् ।
सर्ववंशेषु कुर्वीत यथाशोभं यथारुचि ॥ सोमेश्वरः

वंशरन्ध्रबहिर्मानम्
जातिवक्त्रशिरः प्रान्तौ आदित्यादेः समासतः ।
एकवीरावधिर्ज्ञेया वंशानां विश्वमूर्तिवत् ।
लिक्षाद्वितयसंयुक्तः सपादयवसंयुतैः ॥
मानं, कुम्भः

वंशरन्ध्रेषु स्वरन्यासः
षड्जग्रामवेणौ स रि ग म प ध नि .
मध्यमग्रामिकवेणौ म प ध नि स रि ग .
गान्धारग्रामिके वेणौ ग म प ध नि स रि . नान्यः

वंशवादनक्रमः
वंशे यः क्रियते स्थायी योजयेत्तदपेक्षया ।
द्वितीयादिपदं तत्र लक्षणस्थं विचक्षणः ॥
लक्षणे यस्य रागस्य यावन्तः स्युर्ग्रहादयः ।
स्वराणां तावतां यस्मिन्सम्भवः स्थायिनि स्वरे ॥
तेषु स्वरेषु मतिमान् स्थायिनं तं समाश्रयेत् ।
अनयैव दिशाऽन्येऽपि रागा ऊह्या विचक्षणैः ॥
नवाङ्गुलस्य वंशस्य प्रमाणं सकलं श्रितम् ।
वंशवादनक्रमे नवाङ्गुलवंश एव ॥ वेमः

वादनक्रमो गृहीतः । नवाङ्गुलवंश इति फूत्काररन्ध्रात्प्रथमरन्ध्रपर्यन्तं यदन्तं तन्मानं यस्मिन्वंशे ।

वंशवादनेऽङ्गुलिविन्यासः
व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्तत्र स्वरो ज्ञेयश्चतुःश्रुतिः ।
कम्पमानाङ्गुलिश्चैव त्रिश्रुतिः परिकीर्तितः ॥
द्विकोऽर्धाङ्गुलिमुक्तः स्यादिति श्रुत्याश्रिताः स्वराः
एते स्युर्मध्यमे ग्रामे भूयः षड्जाश्रिताः पुनः ॥
व्यक्तमुक्ताङ्गुलिकृताः षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
ऋषभो धैवतश्चापि कम्पमानाङ्गुलीकृतौ ॥
अर्धमुक्ताङ्गुलिश्चैव गान्धारोऽथ निषादवान् ।
स्वरसाधारणे चापि काकल्यन्तरसंज्ञके ॥
निषादगान्धारकृते षड्जमध्यमयोरपि ।
विपर्ययः सन्निकर्षे श्रुतिलक्षणसिद्धितः ॥
अभिनवगुप्तः

वंशसंख्या
एकवीरादिमनुवंशपर्यन्तं वंशाः चतुर्दश । कलानिधिमुरलीश्रुतिनिधिवंशत्रयेण साकं सप्तदश वंशाः

तेषु त्रयोदश–पञ्चदश–सप्तदशाङ्गुलान्तराः वंशाः अतिमन्द्रध्वनिमत्त्वेन निराकृताः । तथैवातितारध्वनिमत्त्वेनैकवीरादिपञ्चमुखपर्यन्तं वंशाः पञ्चोपेक्षिताः । आहत्याष्टौ ।

शिष्टा नववंशाः कीर्तिधरादिमतेऽङ्गीकृताः । केचित्पञ्चवक्त्रचतुर्वक्त्रयुताः वंशान् नव मुख्यानाहुः । एषु सर्वेषु वंशेषु त्रिस्थानस्वरसाधको मनुर्वंशः । आदित्यवंशोऽपि त्रिस्थानस्वरगामीति केचिद्वदन्ति । कीर्तिधरस्तु नववंशानां व्यवस्थानमेकमुवाच । आदित्यो विश्वमूर्तिर्मन्द्रस्वरविधायकौ । नाथेन्द्रमहानन्दरुद्रा मध्यस्वरविधायिनः ॥ वसुर्मुनिषण्मुखास्तारस्वरसाधकाः ।

अस्य मते मनुर्वंशस्त्रिस्थानसाधकः ।
नव वंशास्तु विज्ञेयास्त्रिस्थानस्वरगोचराः ।
तेषां चैव हि वंशानां स्थाने स्थाने त्रिकत्रयम् ॥
यथा बन्धलयस्तेषां स्वरा ज्ञेयास्समागताः ।
(सार्धश्लोकः कीर्तिधराचार्येण भरतग्रन्थे प्रक्षिप्तः ।)
भरत.

इति कैश्चिदुच्यते । कीर्तिधरो नववंशानेव स्वरसौष्ठवाय गृहीतवान् ।

वंशस्था—द्वादशाक्षरवृत्तम्
अथवा वंशस्थगतिः ।
जतजराः भरतः

—प्राकृते मात्रावृत्तम्
एकश्चतुर्मात्रः द्वौ पञ्चमात्रिकौ ।
सः द्वौ चतुर्मात्रिकौ सः । विरहाङ्क

वंशावयवानां मानम्

8-लिक्षाः = 1-यूका. 8-यूकाः = 1-यवः. 6-यवाः = 1-अङ्गुलम्

वंशनाम	वेमभूपमते दण्डमानम्	वेमस्यान्तर मानम्	खानिः कनिष्ठा मध्यमानम्
१ एकवीरा	14 अङ्गु.	$\frac{1}{2}$-अ.	1—$\frac{1}{5}$
२ उमापतिः	$16\frac{1}{2}$-अ. $\frac{1}{2}$-यव	$3\frac{1}{2}$-यव	,,
३ त्रिपुरुषः	$16\frac{1}{2}$-अ. $\frac{1}{2}$-यव	$3\frac{1}{2}$-यव	,,
४ चतुर्मुखः	$18\frac{1}{2}$-अ.	$4\frac{1}{2}$-यव	,,
५ पञ्चवक्त्रः	20-अ. 2-यव	5-यव	,,
६ षण्मुखः	22-अ. $\frac{1}{2}$-यव	$5\frac{1}{2}$-यव	,,
७ मुनिवंशः	$23\frac{1}{2}$-अ.	1-अ.	,,
८ वसुवंशः	24-अ. 4-यव	$7\frac{3}{4}$-यव	,,
९ नाथेन्द्रवंशः	$27\frac{1}{4}$-अ.	$1\frac{1}{4}$-अ.	1—$\frac{1}{6}$
१० महानन्दः	30-अ.	$1\frac{1}{2}$-अ.	,,
११ रुद्रवंशः	$33\frac{1}{4}$-अ.	$1\frac{3}{4}$-अ.	1—$\frac{1}{7}$
१२ आदित्यवंशः	35-अ. $\frac{1}{8}$-यव	$1\frac{7}{8}$-अ.	1—$\frac{1}{8}$
१३ विश्ववंशः	$37\frac{1}{2}$-अ. $\frac{1}{16}$-यव	$2\frac{1}{16}$-अ.	1
१४ मनुवंशः	$40\frac{3}{4}$-अ.	$2\frac{1}{4}$-अ.	1

वंशेऽङ्गुलिकर्म

अर्धमुक्तिरमुक्तिर्वा मुक्तिश्चलनमाशु च ।
चत्वार्यङ्गलिकर्माणि निर्दिष्टानि प्रयोक्तृभिः ॥

हरिपालः

वंशेऽङ्गुलिन्यासः

नारदादिमहर्षिभिः त्रैग्रामिकवेणुष्वेव नानासवनेषु सामगानं अगीतम् । तेष्वेवालापजातिवर्णग्रामरागदेशीरागाः बहुविधगमकोपेताः वादिताः। अधुनातनवेणौ प्रक्रिया भिद्यते। यतः देशीरागेषु श्रुतिसंख्यानियमो नास्ति। ग्रामरागास्तु लौकिकगानेऽनुपयुक्ता इति मतमप्यस्ति। अत्र त्रैग्रामिकवेणुषु स्वरकल्पनोच्यते।

षड्जः कनिष्ठिकायां स्यादृषभोऽनामिकागतः ।
गान्धारो मध्यमायां च तर्जन्यामपि मध्यमः ॥

दक्षिणस्येति पाणेस्स्यादङ्गुलीषु स्वरक्रमः ।
वामपाणेरुदीर्यन्ते स्वराश्चाङ्गलिगोचराः ॥

पञ्चमोऽनामिकायां तु मध्यमायां च धैवतः ।
प्रदेशिन्यां निषादः स्यात् षाड्जे वंशे क्रमस्त्वयम् ॥

दक्षिणस्य कनिष्ठादिविद्यादेव स्वरान्यथा ।
मध्यगान्धारयोश्चापि ग्रामयोरुभयोरपि ॥

नान्यः

	दक्षिणहस्तस्य				वामहस्तस्य		
	तर्जनी	मध्यमा	अनामिका	कनिष्ठिका	तर्जनी	मध्यमा	अनामिका
षड्जग्रामवंशे	म	ग	रि	स	नि	ध	प
मध्यमग्रा–वंशे	नि	ध	प	म	ग	रि	स
गान्धारग्रा–वंशे	ध	प	म	ग	रि	स	नि

वंशेऽङ्गुलियोजनम्

षड्जस्त्वनामिकाङ्गुल्यामृषभो मध्यमाङ्गुलौ ।
निरङ्गुल्यां च गान्धारो मध्यमः कम्पितो यथा ॥

वामहस्ते त्रयो ह्येते चत्वारो दक्षिणे पुनः ।
पञ्चमोऽनामिकायां तु धैवतो मध्यमाङ्गुलौ ॥

प्रदेशिन्यां निषादस्तु मध्यमः कम्पितो यथा ।

अत्र पञ्चमोऽनामिकायामिति वचनान्मध्यमस्वरे कनीयसी-त्याह निरङ्गुलीति कनीयसी तर्जनी वा कर्कन्धूफलबीजवदङ्गुलीनां निवेशनम् ।

अभिनवः

वंशेऽङ्गुलीनां गतिः

पञ्च स्वरगतिं कुर्यात्पञ्च के विकल्पनात् ।
कम्पितां चलितां मुक्तामर्धमुक्तां निपीडिताम् ॥

विशाखिलः

वंशे वैदिकस्वरनिर्णयः

तौ विज्ञेयौ वेणुरन्ध्रे कम्पमानाङ्गुलीकृतौ ।
षड्जग्रामिकवेणौ तु चतुःश्रुतियुतास्त्रयः ॥

वेदितव्या गीतविद्भिः षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
रिगौ निगौ द्विश्रुतीति त्रिश्रुती धैवतर्षभौ ॥

मुक्तार्धमुक्तकम्पैश्च स्युरेतैर्द्रुतकर्मभिः ।
यदा षड्जस्वरस्यैकां निषादो व्रजति श्रुतिम् ॥

निषादः काकलीत्येव विज्ञेयः कम्पिताङ्गुलिः ।
ऋषभश्च यदास्यैव व्रजेदेकां श्रुतिं तदा ॥

वंशे स्वभावयोरैकीभावः

अध्वन्यागमने चैव कामिन्या निर्जितस्य च ।
शोकार्तस्य प्रकुर्वीत मध्यमं मृदुमिश्रितम् ॥

शृङ्गारे वा नियोक्तव्यमत्यन्तललितं द्रुतम् ।
क्रोधे चैवाभिमाने च स्फुरितद्रुतकम्पितम् ॥

मतङ्गः

वंशे स्वरापादनम्

आननाच्छिद्रेष्वाधारेषु गान्धारादिस्वरोत्पादकस्वरूपमुक्तं, कम्प्यमानार्धमुक्तव्यक्तमुक्ता इति भरतेन । छिद्रोपरि दीयमानाङ्गुलिगतछिद्रनिवेशिताङ्गुलिना क्रियया तीव्रातीव्रमध्यरूपप्राणपूरणप्रभवो हि वंशे स्वरविभागः ।

अभिनवगुप्तः

वंशे स्वरोत्पत्तिः

अन्यथैवाभ्यधुः केचित्स्थानवितयवर्तिनाम् ।
स्वराणामुद्भवं तेषां मतमत्रोपवर्ण्यते ॥

मध्यमे सम्यगभ्यासवशतः फूत्कृतेरिह ।
शरीरवीणासंभूतस्वरसंवादभाजनम् ॥

स्वराः समग्रा जायन्ते तारस्थानगता अपि ।
मुखसंयोगसाङ्कर्यवादिते मुखरन्ध्रके ॥

टीपा पर्टीवसाऽऽचख्युः तं प्रकारं पुरातनाः ।
तद्वादनप्रकारेण यद्रन्ध्रं वाद्यते बुधैः ॥

तस्मादुत्पद्यते यस्तु स्वरः स्निग्धगणो भवेत् ।
विप्रकर्षे तु रन्ध्रस्य मुखसंयोगकर्तृके ॥

मन्द्रस्थानगतानां च स्वराणामुद्भवो भवेत् ।
अभ्यासवशतः केचिद्वंशवादनकोविदाः ॥

ईषदीषत्तया वायोः तीव्रातीव्रतयापि च ।
रन्ध्रस्य पूरणाद्वायोः पूरणेन च वा ध्वनेः ॥

प्राप्तोपचययोगेनापचयेनाथवा क्वचित्
एकस्मिन्नेव रन्ध्रेऽपि चित्रं नानास्वरोदयम् ।
कुर्वन्ति किल तत्रापि किमभ्यासस्य दुष्करम् ॥

कुम्भः

समानां स्वररन्ध्राणां वंशेत्वष्टादशाङ्गुले ।
मुद्रणान्मन्द्रषड्जः स्यादथ मन्द्रस्थिताः स्वराः ॥

ऋषभाद्याःषडाद्येषु षट्सु वंशेष्वनुक्रमात् ।
अधस्तनेषु जायन्ते स्वररन्ध्रविमुद्रणात् ॥

मध्यस्थानस्थितास्तद्वत्स्वरा वंशान्नवाङ्गुलात् ।
अर्वाक् सप्तसु वंशेषु जायन्ते छिद्रमुद्रणात् ॥

एवं वीराभिधे वंशे तारषड्जः प्रजायते ।
एतेषु सर्ववंशेषु सुषिरद्वितयेऽन्तिमे ॥

मुक्तिस्वरो द्वितीयस्तु जायते तारसंश्रितः ।
त्र्यादिरन्ध्रविमोक्षेण तृतीयाद्याः स्वराः पुनः ॥

निषादान्ताः प्रजायन्ते क्रमशस्तारगामिनः ।
ताररन्ध्रे विमुक्ते च परेषु सुषिरेष्वपि ॥

विहितेषु विजानीयादष्टमस्वरसंभवम् ।
स्वरः सम्पद्यते पूर्णः स्फुटमुक्ताङ्गुलित्वतः ।

श्रुतिरेका च क्षुद्रास्यादङ्गुल्याः कम्पनादिह ।
रन्ध्रेऽर्धमुक्ते द्वितयं श्रुत्योरत्रापचीयते ॥

अर्धमुक्ते कम्पनेन चीयते च श्रुतित्रयम् ।
अन्यथाऽन्यत्र मन्यन्ते सप्तस्वरसमुद्भवम् ॥

वेमः

अधुनैतेषु वंशेषु स्वरोत्पत्तिः प्रदर्श्यते ।
अर्धेन्दुरिव वंशस्य दण्डे स्याद्दक्षिणः करः ॥

स्थापनीयः परं तज्ज्ञैः वामो भुजगशीर्षवत् ।
तत्र षड्जो भवेद्वामकरानामिकया पुनः ॥

ऋषभस्वरसंभूतिर्वामस्यैव तु मध्यया ।
गान्धारस्तत्प्रदेशिन्या स्वरः सञ्जायते तथा ॥

दक्षहस्तकनीयस्या मध्यमः पञ्चमः पुनः ।
दक्षहस्तानामिकया धैवतो मध्यया भवेत् ॥

तर्जन्या दक्षहस्तस्य निषादो जायते स्वरः ।
एवं वामास्त्रयः प्रोक्ताः चत्वारो दक्षिणात्करात् ॥

अन्येऽन्येन प्रकारेण वर्णयन्ति स्वरोदयम् ।
मन्द्रस्थाने स्थितः षड्जः स्वररन्ध्रेषु सप्तसु ॥

मुद्रितेषु मनौ वंशे जायतेऽथर्षभो भवेत् ।
रन्ध्रद्वयेऽन्तिमे मुक्ते परे पञ्च स्वराः पुनः ॥

आदिरन्ध्रेषु मुक्तेषु विश्वमूर्तौ पुनर्भवेत् ।
पिहितायां सप्तरन्ध्रयामृषभो गादिकाः परे ॥

मन्द्राः स्युर्द्वयादिरन्ध्राणां विमुक्तेरिति तद्विदः ।
आदित्ये स्वररन्ध्राणां मुद्रणान्द्रस्वरोदयः ॥

मन्द्रगा मध्यमाद्यास्तु द्वयादिरन्ध्रविमोक्षणात् ।
जायन्ते षट्स्वराः रुद्रवंशे स्यान्मध्यमस्वरः ॥

सप्तरन्ध्रपिधानेन पञ्चमाद्याः पुनःस्वराः ।
द्वयादिरन्ध्रविमोक्षेण महानन्दे तु पञ्चमः ॥

सप्तरन्ध्रपिधानेन षडन्ये धैवतादिकाः ।
द्वयादिरन्ध्रविमोक्षेण नाथेन्द्रे मन्द्रधैवतः ।
मुद्रणात्स्वररन्ध्राणां निषादाद्याः परे पुनः ॥

द्वयादिरन्ध्रविमोक्षेण भवेयुर्मन्द्रदेशगाः ।
मध्यस्थानस्थितषड्जः स्वररन्ध्रेषु सप्तसु ॥

मुद्रितेषु वसौ वंशे जायन्ते ऋषभादयः ।
मुक्तेषु द्वयादिरन्ध्रेषु षट्स्वन्येष्वपि सप्तसु ॥

स्वररन्ध्रेषु जायन्ते मुद्रणादृषभादयः ।
द्वयादिरन्ध्रविमोक्षेण तत्परे षडपि क्रमात् ॥

षट्स्विति । मुनिवंशादिषट्सु वंशेष्वित्यर्थः
षडपीति । गान्धारादय इत्यर्थः ।

तारस्थानस्थितः षड्जस्त्वेकवीरस्य सप्तसु ॥

मुक्तेषु स्वररन्ध्रेषु, जायन्ते ऋषभादयः ।
द्वयादिरन्ध्रेषु मुक्तेषु भवेयुस्तारदेशजाः ॥

त्रयोदशं पञ्चदशं तथा सप्तदशाङ्गुलम् ।
हित्वा द्वादशमुख्येषु वंशेषु क्रमतः स्वराः

स्वररन्ध्रपिधानेन द्वयादिरन्ध्रविमोक्षणात् ।
षड्जादिकाः प्रजायन्ते मन्द्रगास्सप्त ते पुनः ॥

षट्षट् तेभ्यः परेऽपि स्युरेतेष्युक्तनयेन हि ।
जायन्त इति केषाञ्चिन्मतमत्रोपवर्णितम् ॥

पिधानादन्यरन्ध्राणांताररन्ध्रविमोचनात् ।
केचिदेवाभ्यदुस्तद्ज्ञा अष्टमस्वरसंभवम् ॥

मन्वादेः पूर्वपूर्वस्मान्मुद्रितादुत्तरोत्तरः ।
मुद्रितः क्रमशो वंशः स्यादेकैकस्वराधिकः ॥

कुम्भः

वंशेषु रन्ध्रपरिमाणम्

पूत्काररन्ध्रस्य मानमङ्गुष्ठप्रमाणम् । अन्यरन्ध्राणां कनिष्ठिकामानम् । मध्यमगान्धारग्रामयोः पूत्काररन्ध्रं क्रमान्मध्यमाकनिष्ठिकातुल्यम् ।

नान्यः

वंशोत्कर्षः

वंशवीणाशरीराणां त्रयाणामपि तत्त्वतः ।
समाने स्वरहेतुत्वे यतो वंशो विशिष्यते ॥

स्निग्धत्वान्मधुरत्वाच्च ललितत्वादिहेतुभिः ।
वंशवीणाशरीराणामेकत्वे सति यो ध्वनिः ।
यः कोऽपि तत्र जायेत विशेषो रक्तिहेतुकः ॥

कुम्भः

वांशिकगुणाः

अङ्गुलीसारणाभ्यासः स्वस्थानत्वं सुरागता ।
स्वस्थानपदस्थाने रागोद्भावनशक्तिता ॥
गतेर्वेगस्य करणं गीतवादनचातुरी ।
गातॄणां स्थानदायित्वं तद्दोषाणां च मुद्रणम् ॥
तालानुगमनं मार्गदेशीरागेषु कौशलम् ।
वांशिकस्य गुणाः प्रोक्ताः दशदिग्जयिना दश ॥

कुम्भः

वांशिकदोषाः

वहणिशिरसः कम्पः स्वस्थानानाप्तिरेव च ।
वृथाप्रयोगबाहुल्यमज्ञता गीतवादने ।
एते दोषा महानिन्द्याः वांशिकस्य विशेषतः ॥

हरिपालः

स्थानाप्राप्तिश्शिरःकम्पो भुजयोश्चलनं तथा ।
त्रयः शरीरजा दोषाः वांशिकानामुदाहृताः ॥

हीनस्वरत्वमव्यक्तिः कम्पः कर्णेऽच घूर्णनम् ।
प्रतिफूत्कार इत्येते दोषाः पञ्चस्वराश्रिताः ॥

अज्ञता तालवेलाया अव्यक्तिर्गमकोदये ।
स्थानकावसरे जाड्यं गतेर्निर्वाहहीनता ॥

मिथ्याप्रयोगप्राचुर्यं जडता गीतवादने ।
षडेते वांशिकगता दोषा दोषज्ञसम्मता ॥

हरिपालः

वांशिकलक्षणम्

चातुर्यं गमकारंभे रागाङ्गनैपुणम् ।
स्वरे समे च विषमे रागनिर्माणकौशलम् ॥

मद्रे मोक्षे च वैदग्ध्यं सर्वतारेष्वभिज्ञता ।
इत्युक्तमस्य लक्ष्मैतद्वांशिकस्य समीरितम् ॥

हरिपालः

वकुलाभरणम्—मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ० ग म प ध ० नि ० स.

मख

वक्रम्—दर्शनम्

अधश्चोर्ध्वमपाङ्गस्य गमनाद्वक्रमुच्यते ।

वेमः

—चिबुकम्

तिरश्चीनगतं वक्रं भूतावेशादिषु स्मृतम् ।

वेमः

वक्रकोणा—गतिः

भुजङ्गगतिरेवं स्यात्सकोणा वक्रकोणका ।

देवणः

वक्रा

वीणावादने गतिविशेषः । कश्चित्स्वरमुपक्रम्य तद्द्वितीयं प्रताड्य पुनः प्रथमं प्राप्य तृतीयानुधावनम् । अयमपि तन्त्रीवादने चमत्कारः ।

—रसना

प्रसृता स्यान्नताग्रे या सा वक्रा नृहरौ मता ।

अशोकः

ऊर्ध्वास्या व्यात्तवक्त्रा स्याद्वक्रा ग्रहनिरूपणे ।

वप्रदासः

—गतिः

वक्रा भुजङ्गगतिसन्निभा ।

देवण

हनुस्तिर्यग्गता वक्रा ग्रहावेशेऽर्दिते भवेत् ।

सोमेश्वरः

तिरश्चीना गता वक्रा महावेशेऽर्दितामये ॥

ज्यायनः

—रागे गतिः

केषाञ्चित्तत्र रागाणां वक्रानाम गतिर्यथा ।
कश्चित्स्वरमुपक्रम्य तद्द्वितीयं प्रताड्य च
पुनश्च प्रथमं प्राप्य तृतीयमनुधावति ॥

परमेश्वरः

वक्रितार्धपताकहस्तः

नेत्रस्थानेत्वग्रयुक्तौ पताकार्धौ यथास्थितौ ।
वक्रितार्थपताकस्स्यादिति नाट्यविदो विदुः ॥

नेत्रस्थानेत्वयं हस्तो वक्रितार्थपताकिकः ।
पक्षयुग्मे दर्शयन्ति पुरोभागस्थितो यदि ।
विष्टामोक्षार्थगमनभाषणे च नियुज्यते ॥

विनायकः

वक्रोक्तिः—(काव्ये)

वक्रोक्तिर्वैदग्ध्यभङ्गीभणितिः ।

कुन्तकः

ध्वनिवर्णपदार्थेषु वाक्ये प्रकरणे तथा ।
प्रबन्धेप्याहुराचार्याः केचिद्वक्रत्वमाहितम् ॥

वक्रताभेदाः— ध्वनिवक्रता, वर्णवक्रता, पदपूर्वार्थवक्रता, प्रत्ययवक्रता, वाक्यवक्रता- प्रकरणवक्रता, इति ।

कविव्यापारवक्रत्वप्रकारास्संभवन्ति षट् ।
प्रत्येकं बहवो भेदाः तेषां विच्छित्तिशोभिनः ॥

वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो भिद्यते यस्सहस्रधा ।
यत्रालङ्कारवर्गोऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति ।
वक्रभावप्रकरणे प्रबन्धेऽप्यस्ति यादृशः ॥

साहित्यमीमांसा

वक्षः

समं निर्भुग्नमाभुग्नं तथा वक्षःप्रकम्पितम् ।
उद्वाहितामिधं चेति वक्षः पञ्चविधं स्मृतम् ॥

अशोकः

वक्षःस्वस्तिकम्—करणम्

चतुरस्राबुरः क्षेत्रे भवतो यत्र रेचितौ ।
व्यावृत्तक्रियया वक्षस्याभुग्ने स्वस्तिकौ करौ ॥

पादौ च स्वस्तिकौ जङ्घागुल्फस्य वलनान्मिथः ।
तद्वक्षःस्वस्तिकं प्रोक्तं लज्जानुशयगोचरम् ॥

उत्प्लुत्य घटयेत्पाणिपादेन स्वस्तिकाविति ।
ऊचे कीर्तिधराचार्यः किञ्चिल्लक्ष्यनिरीक्षणात् ॥

ज्यायनः

तद्वेदल्पभुग्नासं (?) लज्जामन्मथतापयोः ।

लक्ष्मणः

वचश्शुद्धम्—नर्म

केवलेनैव वचसा लोकहास्यकरं तु यत् ।
तदेव युक्तितोऽस्माभिः वचश्शुद्धमुदाहृतम् ॥

सर्वेश्वरः

वज्रम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

प्रत्यक्षरूक्षं यद्वाक्यं वज्रं तत् । भरतः

वज्रं प्रत्यक्षकर्कशम्—यन्निष्ठुरत्वात्प्रत्यक्षरूक्षवाक्यं यच्च पूर्वप्रयुक्तस्यान्यवाक्यस्यानुष्ठानस्य वा प्रध्वंसकं तद्वज्रमिव वज्रम् ।
यथा—वेण्यां—कथमपीति अश्वत्थामवाक्यम् ।

सागरः

वज्रः—तानः

षड्जग्रामे सपहीनौडुवः ।
म ग रि नि ध . कुम्भः

वज्रः

ओदनं छागाडिम्भस्य भस्म चापि पुरातनम् ।
लोहविण्मूषयोश्चूर्णं समभागं सुपेषयेत् ।
लेपयेद्दक्षिणपुटे लेपोऽयं वज्र ईरितः ॥

पुरातनं भस्मेति । बहुदिनमेकत्र स्थितं यत्किञ्चिद्भस्म । मूषेति । ताम्रादिद्रावणपात्रम् । को इति भाषायामुक्तम् । दक्षिणपुट इति । मद्दलस्य ।

नारायणः

—देशीतालः

वज्रताले लघौ गुरुः । । ऽ ऽ लक्ष्मणः

वज्रगर्भम्—कर्णभूषणम्

मौक्तिकानि बहिःपङ्क्तौ तन्मध्ये नीलकं ततः ।
वज्राणि च तनोष्यन्तर्वज्रगर्भमितीरितम् ॥

सोमेश्वरः

वज्रचूडामणिः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स .
(अव) स नि प ध प म ग रि स .

मञ्ज

वज्रतिलकम्—सीमन्तभूषणम्

अश्वत्थपत्रसंकाशं सुवर्णेन विनिर्मितम् ।
माणिक्यवज्रखचितमायतं मौक्तिकैर्युतम् ॥

तत्र मुक्ताफलैः पार्श्वे सूसकाभ्यां विराजितम् ।
ताभ्यां बहिर्मरालाभं नानारत्नैः प्रकल्पयेत् ॥

तदूर्ध्वं वज्रमाणिक्यमौक्तिकैः बहुभिर्युतम् ।
तदिदं हंसति लकं योषित्सीमन्तभूषणम् ॥

वज्रहासितं—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म रि स .

मञ्ज

वज्रिका—श्रुतिः

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः ।

वञ्चितिका—पुष्करवाद्ये जातिः

करणैर्बहुभिश्चित्रैः सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
स्वाभाविकोत्तमगतौ वञ्चितिका सा तु विज्ञेया ॥

अभिनवगुप्तपाठः

इयं ऊर्ध्वकोष्ठेति उक्त्वा तल्लक्षणमुक्तं नेपालमातृकायां-
धं धां द्रां द्रां प्राया वीराद्भुतरौद्रभावसंयुक्ता ।

जातिर्वितस्तिमार्गा सा विज्ञेयोर्ध्वकोष्ठेति ॥

भरतः । नेपालादर्शपाठः

वटुकी

शुद्धवराट्या नामान्तरम् ।
तामेव वटुकीमाहुभूरिभिर्धनिपैर्युता ।
धनदस्य प्रतिनिधिर्भूरिभिर्धनपैर्युतः ॥

कुम्भः

तामिति शुद्धवराटी, धनदस्येत्यादि—कालसेनो वा कुम्भकर्णः ।

—भाषाङ्गरागः

निगदिता वटुकी धरणीभृतामविरतिग्रहणा ऋषभोज्झिता।
बहुलतारयुताल्पमृदुस्वना विरहितालिपततादिकृताङ्कनैः॥

कुम्भः

शुद्धवराटिकाया नामान्तरम्।

वडहंसः—मेलरागः

वडहंसः सदा ज्ञेयः शङ्कराभरणस्वरैः।
षड्जादिः पञ्चमांशः स्यान्न्यासोऽपि पञ्चमस्वरः।
अवरोहे गहीनः स्यादारोहे तु धवर्जितः॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेयः।

अहोबिलः

वदनम्

भुग्नमुद्वाहि विवृतं विधुतं विनिवर्तकम्।
व्याभुग्नं चेति षोढोक्तं मुखं बलक्ष्मचोच्यते॥

अशोकः

वधः—सन्ध्यन्तरम्

वधो व्यापादः। यथा—कुलपत्यङ्के— भवत्वस्य दोर्दर्पमपकृत्य सुखेन लङ्कां प्रविशामीति रावणवाक्यम्।

सागरः

वधस्तु ज्ञापिता द्रोहक्रिया स्यादाततायिनः।

सिंगः

वध्रम्

चर्मणा कृता रज्जुः। मृदङ्गबन्धने उपयुज्यते।

वनजाम्बरी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि स.
(अव) स नि ध म रि स.

मञ्ज

वनमाली—देशीतालः

वनमालिनि ताले स्यादूर्ध्वं द्रुतचतुष्टयात्।
लघुरेको द्रुतद्वन्द्वं गुरुरन्ते यथाक्रमात्॥

०००० | ००ऽ वेमः

म प ध नि सा री गा जगदेकः

तकधु गुधिकथुगुता दिद्धिन्नगञ्जिझिंझे।

सुधाकलशः

वनमाली—देशीतालः

खचतुष्कं लघुश्चैव द्रुतौ गो वनमालिनि।

०००० | ००ऽ सुधा

वनराजी—प्राकृते मात्रावृत्तम्

एकश्चतुर्मात्रः द्वौ पञ्चमात्रिकौ ज गः गः

पिङ्गलः

वनवसुन्धरा—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

वनविहारः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

वने विविक्तालोकजनकः कामिनां चेष्टाविशेषो वनविहारः॥

वनविहारगमनम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

क्रीडार्थं काननविहारागमनं वनविहारगमनम्।

राजा

वनस्पतिः—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० म ० प ० ध नि ० स.

मञ्ज

वन्युमुखी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मञ्ज

वयोरञ्जनी—मेलरागः (मायामाळवगौळमेळजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग स.

मञ्ज

वरदः—गीतालङ्कारः (रासकभेदः)

लघुर्द्रुतौ गुरुर्यत्र तालोऽयं गजलीलकः।
वरदो रासकस्तेन श्रोतृणां च सुखावहः॥

सङ्गीतसारः

वरदाभयौ—नृत्तहस्तौ

वामदक्षिणभागस्थौ वरदाभयदौ करौ।
अरालौ कटिपार्श्वस्थौ गदितौ वरदाभयौ॥

कुम्भः

पराङ्मुखतलौ भिन्नौ पताकौ कटिपार्श्वयौ
......लगौ स्यातां क्रमेण वरदाभयौ॥

ज्यायनः

वराटिका— प्रथमरागः
भिन्नादिभूतस्य च पञ्चमस्य
प्रोक्ता विभाषैव वराटिकेयम्।
समन्द्रका धांशयुताधतारा
षड्जग्रहान्ता च समस्वरा स्यात्॥
मोक्षः

—रागः
विभाषा रागराजस्य पञ्चमस्य वराटिका।
अंशाष्षड्जग्रहन्यासौ नितारामन्द्रमध्यमा।
समशेषस्वरा पूर्णा शृङ्गारे याष्टिकोदिता॥
जगदेकः

वराटी—रागः
अतःपरं वराटीति प्रथितो राग उच्यते।
रागाज्जातस्ततोराग राजपञ्चमसंज्ञकात्॥
धैवतांशग्रहो न्यासष्षड्जोऽसौ तारधैवतः।
मध्यमन्द्रस्तु संपूर्णः स्वरशेषस्समो भवेत्॥
हरिः

रिषभकतारापूर्णा मन्द्रत्यक्ता समस्वराभोगा।
न्यासांशग्रहपञ्चमयुक्ता प्रोक्ता वराटिका बहुभिः॥
नान्यः

समस्वरा च पूर्णा च रितारा मन्द्रवर्जिता।
वराटी पञ्चमन्यासग्रहांशा किल कथ्यते॥
मतङ्गः

ग्रहैरावर्ततो गेया भिन्नपञ्चमवत्सदा।
षड्जन्यासग्रहांशैषा वराटी भरतोदिता॥
अस्याः त्रैविध्यम्— रत्नमालायां शुद्धवराटी, द्रविडवराटी देशवराटीति उक्तम्। कौमुद्यां तु षाडवमध्ये गणिता।
नारायणः

साद्यन्ता सांशसंयुक्ता वराटी रागजामता।
मदनः

—रागाङ्गरागः
भिन्नपञ्चमकस्याङ्गं वराटी स्यात्समस्वरा।
धांशा षड्जग्रहन्यासा मन्द्रमातारधैवता।
ग्रीष्मे प्राक्प्रहरे गेया संपूर्णा कामगे रसे॥
भट्टमाधवः

अस्य रागस्य वरालीति नामान्तरमपि दृश्यते
—रागः
विभाषा रागराजस्य पञ्चमस्य वराटिका।
समशेषस्वरा पूर्णा शृङ्गारे याष्टिकोदिता॥
हम्मीरः

षड्जग्रहांशकन्यासा वराटी कथिता बुधैः।
प्रथमा मूर्छना यस्यां संपूर्णा कीर्तिवाहिनी॥
स रि ग म प ध नि स
दामोदरः

—रागाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)
धैवतं स्थायिनं कृत्वा तत्पूर्वस्वरमेत्य च।
पञ्चारुह्य चतुर्थं च तृतीयं द्वियदोच्यते।
स्थायिन्यासे वराटीस्यात्तदा स्यात् रिग्रहः क्वचित्॥
कुम्भः

—रागः (वंशेवादनक्रमः)
ग्रहं कृत्वा तारषड्जमर्धीकृत्य तमेव च।
तत्पूर्वं स्थायिनं चाथ द्वितीयं च तृतीयकम्॥
द्वितीयं च क्रमात्प्राप्य स्थायिनि न्यस्यते यदा।
तदा वराट्याः स्वस्थानं प्रथमं परिकीर्तितम्॥
स्वस्थानत्रितयं चात्र कर्तव्यं भैरवे यथा।
स्यादेष एव स्वस्थानक्रमो रागान्तरेष्वपि।
वंशेष्वस्यां द्वितीयस्तु स्थायित्वेनोपलक्षितः॥
वेमः

—मेलरागः
रिकोमला गतीव्राद्या कोमलीकृतधैवता।
निना तीव्रेण संयुक्ता वराटी धैवतादिका।
सतीव्रतरसम्पन्नान्दोलनेन मनोहरा॥
आन्दोलनं गमकविशेषः। अहोबिलः
मेलकर्तायं रागः। द्वितीयप्रहरोत्तरगेया।

वराटीतोडी—मेलरागः
रिधौ च कोमलौ प्रोक्तौ यत्र तीव्रतरश्च मः।
उद्ग्राहकौ पधौ स्यातां वराटी तोडिका च सा॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेया।

वराटीनाटः—मेलरागः
वराटीस्वरसञ्जाते वराटीनाटके पुनः।
अवरोहे धगौ वर्ज्यौ न्यासांशौ षड्जपञ्चमौ।
धैवतोद्ग्राहसम्पन्ने निमयोः कम्पनं भवेत्॥
सायंगेयः। अहोबिलः

वराटीरागध्यानम्
विनोदयन्ती दयितं च गौरी
सुकङ्कणा चामरचालनेन।
कर्णे दधाना सुरपुष्पगुच्छं
वराङ्गनेयं कथिता वराटी॥
संगीतदर्पणः

वराट्युपाङ्गानि

वण्णामपि वराट्युपाङ्गानां अंशन्यासग्रहाः षड्ज एव वेदितव्यम्

भट्टमाधवः

वरालिगौलीरागध्यानम्

सुमालिदामावृतचारुकेशां
पुरःप्रदेशस्थितरुद्रवीणाम् ।
सखीमुखाञ्चन्मृदुवेणुनालां
वरालिगौलीं हृदि चिन्तयामि ॥

रागसागरः

वराली—मेलरागः

(आ) स रि ग ० ० ० म प ध ० ० नि स.

(अव) स नि ० ध ० प म ० ० ० ग रि स.

वराली—मेलकर्ता

बर्ह्यादिधेनुविधिमेषविरुद्धमध्य-
पञ्चाधिधैवशिवदन्ति तथोभयत्र ।
बहुलकल्पनया वराली
रागे चमत्कृतिमनेकविधां वहन्ति ॥

स रि ग प धाः शुद्धाः । प्रतिमध्यमः । काकलिर्निषादः ।

परमेश्वरः

वरालीरागध्यानम्

विवदकुसुमभूषां संवृतालीं सदालीं
मधुरमृदुलवाक्यैस्तोषयन्तीं वलन्तीम् ।
वलभिदुपलनीलां भार्गवे ध्यानलोलां
मम मनसि सदा तां चिन्तये श्रीवरालीम् ॥

रागसागरः

वराहहस्तः

मृगशीर्षे त्वन्यकरः तेन श्लिष्टस्ततो यदि ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्योगाद्वराहः कर ईरितः ।
पुरोभागेत्वयं हस्तो वराहस्य निरूपणे ॥

विनायकः

वरुणध्वजः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.

(अव) स नि प ध प म ग रि म ग स.

मञ्ज

वरुणप्रिया—मेलकर्ता

स ० रि ग ० म ० प ० ० ध नि स.

मञ्ज

वरुणसिन्धुः—मेलरागः (वरुणप्रियामेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

वरुणा—देशीतालः

वरुणा दलगाः प्रोक्ता ।
० । ऽ

लक्ष्मणः

वर्णः

अलङ्कारैरलङ्कार्यो यो वर्ण इति गीयते ।
तस्य कोऽर्थो भवेद्रम्यो वर्णो गानक्रिया भवेत् ॥

वर्ण्यतेऽत्र पदं यस्मात्— पण्डितमण्डली

स्थाय्यादिभिश्चतुर्धासौ वर्णो गानक्रिया मतः ।

कुम्भः

ननु वर्णशब्देन किमुच्यते । वर्णशब्देन गानमभिधीयते । स्थायी, सञ्चारी, आरोही, अवरोहीति, चत्वारो वर्णाः ।

मतङ्गः

—प्रबन्धः

कर्णाटभाषया वर्णो विरुदैर्वर्णतालतः ।
तालत्रैविद्ध्यतः प्राज्ञैः

श्रीकण्ठः

वर्णकुरञ्जी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स म ग रि प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

वर्णताल—देशीतालः

चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रप्रभेदात् त्रिविधो मतः ।

वेमः

० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ऽ ऽ ० ० । ऽ हम्मीरः

वर्णाः—(पाठ्ये)

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितः कम्पितस्तथा ।
वर्णाश्चत्वार एव स्युः पाठ्ययोगे तपोधनाः ॥

तत्र हास्यशृङ्गारयोः स्वरितोदात्तैर्वर्णैः पाठ्यमुपपाद्यम्, वीररौद्राद्भुतेषूदात्तकम्पितैः करुणबीभत्सभयानकेषु अनुदात्तस्वरितैः ।

भरतः

वर्णदीपिका—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध नि प म रि ग रि स.

मञ्ज

वर्णभिन्नः—देशीतालः

वर्णभिन्नाभिधे ताले द्रुतद्वन्द्वं लघुर्गुरुः।

० ० । ऽ — वेमः

वर्णमण्ठः—देशीतालः

लघुद्वन्द्वं द्रुतद्वन्द्वं लश्च द्रौ वर्णमण्ठके।

।। ० ० । ० ० — दामोदरः

वर्णमट्टिका—देशीतालः

लौबिन्दू लश्च बिन्दू च विज्ञेया वर्णमट्टिका।

मा गा पा धा नी । । ० ० । ० ० — जगदेकः

वर्णसंयोगे मानम्

लययतिपाणीनां त्रिविधः संयोगः। स च त्रिप्रकारो भवति। तद्यथा—राद्धं विद्धं शय्यागतं चेति। तत्र त्रियतिर्नाम समा स्रोतोगता गोपुच्छा। त्रिलयो नाम द्रुतो मध्यो विलम्बितः। त्रिपाणिकं नाम समपाणिरर्धपाणिरुपरिपाणिश्चेति। तेषां संयोगो यथा—

समा यतिर्द्रुतश्चैव लयो यत्र भवेदथ।
तथैवोपरिपाणिश्च राद्धस्त्वेषविधिर्भवेत्॥
स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च।
समपाणिस्तथा चैव विद्ध वाद्यं तु तद्भवेत्॥
अर्धपाणिस्तु यत्र स्यात्तथा चैव स्थितो लयः।
यतिश्चैव तु गोपुछा वाद्यं शय्यागतं तु तत्॥
स्थितलयात्प्रभृत्येषां प्रमाणं संप्रवर्तते।
कार्या हानिः कलानां च शेषेष्वन्येषु पाणिषु॥
यतयः पाणयश्चैव लया वै वाद्यसंश्रयाः।
यथाक्रमं हि कर्तव्या नाट्ययुक्तिमवेक्ष्य तु॥

स्थितलयः। विलम्बितलयः। — भरतः

वर्णसंहारः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

वर्णितस्यार्थस्य तिरस्कारः। यथा— रत्नावल्यां कदलीगृह मुखरैषा गर्भदासीति विदूषकवचनम्।

सागरः

पात्रौघो वर्णसंहृतिः। पृथक्स्थितानां पात्राणां कार्यार्थं ओघः मीलनं वर्ण्यन्त इति वर्णसंहारः। — रामचन्द्रः

सर्ववर्णोपगमको वर्णसंहार उच्यते। यथा— बालरामायणे जामदग्न्यवचनम्। किं ब्रूथेत्यादि। तत्र हरचापदलनविषयतया राघवविश्वामित्रपौरादिपरामर्शेन ब्राह्मणादिवर्णानां संग्रहाद्वर्णसंहारः। — सिंग

चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते।

भरतः

वर्णितार्थतिरस्कारो वर्णसंहार इति पाठान्तरम्। चातुर्वर्ण्यशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते। यत्र पात्राणि पृथक्स्थितान्यपि ढौक्यन्ते स वर्णसंहारः। भट्टतौतस्तु वीरप्रधाने नायकप्रतिनायकौ तत्सचिवौ च वर्ण्यन्त इति वर्णा इत्याह। कामप्रधाने नायको नायिका सचिवौ च अत्र चतुर्णामेकीभावः प्रयोगस्य। यदुक्तं ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयमेलनमिति तदफलत्वादनादृत्यम्।

अभिनवः

वर्णसङ्कीर्णहस्तः

सूचीहस्तौ नाभिमूले चोर्ध्वाग्रौ च प्रचालितौ
वर्णसङ्कीर्णहस्तोऽयं कीर्तितो भरतागमे।
नाभिमूले चोर्ध्वभागे चलितो रोमराजिषु॥

विनायकः

वर्णसरकः—प्रबन्धः

स्वरैस्तालैः पदैस्तेनैस्सहितोऽयं प्रबध्यते।
आभोगेऽन्यपदैरस्य तेन्नकैर्न्यासससंविधिः॥

हरिपालः

अयमेव वर्णस्वर इति क्वचिद्दृश्यते।

वर्णा

वर्णालङ्कार एव गीतालङ्कार इत्यधुनातनैरुच्यते। प्राचीनैरपि वर्ण एव गीतिरिति व्याख्यातम्।

अष्टौ प्रसिद्धालङ्कारा लक्ष्यन्ते तत्र झोम्पटः॥
ध्रुवो मठ्यो रूपकश्च झम्पा त्रिपुट एव च।
अठतालैकतालौ चेत्यष्टालङ्कृतयः स्मृताः॥

अस्मिन्कोशे मतविवेचनार्थं वर्णालङ्कारा अपि ध्रुवालङ्कारा इति विभज्योच्यन्ते।

—आद्यमतानुसारिणः

एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरश्च चतुस्स्वरः।
शृङ्खली नागपाशश्च मङ्गलो यतिमङ्गलः॥
नन्दनः सुन्दरः कुन्दः सरलः कुटिलोद्भटौ।
एते चतुर्दश प्रोक्ताः पूर्वैः सङ्गीतकोविदैः॥

संगीतसरणिः

वर्णैला—एलाप्रबन्धः

मण्ठादितालमध्यात्तु तालेनैकेन केन चित्।
युता रागादिनियमरहितास्ता परे विदुः।
वर्णमालाभिधा एला एलागानविवेचकाः॥

कुम्भः

वर्तना

बहूनां करणानां च समस्तव्यस्तयोजनात् ।
क्रमाद्द्रुतादिवैचित्र्याज्जायन्तेऽत्र सहस्रशः ।
वर्तनाश्चतुरैरूह्या तादृशोभाभरसंभृताः ॥

शार्ङ्गदेवः

कराभिनयशोभाया विचित्रां रचयन्ति हि ।
ततो मयेह लिख्यन्ते वर्तनास्ता मनोहराः ॥

अशोकः

'उद्देशान्ते पञ्चविंशतिरित्युक्ता वर्तनावायुसूनुना' इत्यशोको वक्ति । कल्लिनाथस्तु कोहलीयवर्तना इति उद्देशान्ते 'चतुर्विंशतिरित्युक्ता वर्तना भट्टतण्डुना' इत्याह ।

वर्तनानन्दः—प्रबन्धः

रागोऽपि कलयेद्वस्तु रसैस्तेनैश्च निर्मितः ।
आभोगश्च पदैर्न्यासः स्वरैर्यस्य प्रगीयते ।
तालेनेष्टेन स ज्ञेयो वर्तनानन्दसंज्ञकः ॥

पाण्डतमण्डली

वर्तनाभरणम्—चालकः

एकः करः परिलुठत्कर्णाभ्यर्णनिवेशितः ।
प्रसारितोद्वेष्टितकैः वर्तितो यदि लीलया ।
अपरः पाणिरेतत्तु वर्तनाभरणं भवेत् ॥

वेमः

वर्तनास्वस्तिकम्—चालकः

विद्युद्दामानुकारेण पाणिरेकस्स्वपार्श्वतः ।
वलनं कुरुते पाणिरन्यो विच्युतिपूर्वकम् ॥
अनेन योगमायाति क्रियासमभिहारतः ।
वर्तनास्वस्तिकं प्राह तत्सङ्ग्रामधनञ्जयः ॥

वेमः

अथवेदं त्रिखण्डोक्तवर्तनाभिर्भवेदिति ।

अशोकः

वर्तनी—श्रुतिः

मन्द्रपञ्चमद्वितीया श्रुतिः ।

पण्डितमण्डली

—मूर्छना (गान्धारग्रामे तृतीया)

(आ) प ध नि स रि ग म .
(अव) म ग रि स नि ध प .

नान्यः

—प्रबन्धः

वर्तन्यां न द्रुतो लयः ।

पण्डितमण्डली

यस्यामावृत्तिरुद्ग्राहे ध्रुवाभोगौ सुसंयुतौ ।
ध्रुवके स्यात्ततो मुक्तिः वर्तनी साभिधीयते ॥
कङ्कालः प्रतितालौ च कुडुक्कद्रुतमण्टकान् ।
संत्याज्येतरतालैश्च स्वरैश्च परिगीयते ॥
मन्तव्योऽत्र सदा भेदः वर्तिन्याः करणस्य च ।
सविलम्बस्वरैरेव वर्तिनी कथिता बुधैः ॥
वर्तिन्यां वा विवर्तिन्यामालापस्तालवर्जितः ।
आदावारोप्यते यस्याः सा स्यादालापपूर्विका ॥

सोमराजः

तालं विहाय प्रथमं स्वरैरालापयिष्यते ।
गीत्वा द्विवारमुद्ग्राहं ध्रुवाभोगौ ततः परम् ॥
गीयते ध्रुवकेनैव पुनर्मुक्तिर्भवेदिह ।
प्रतितालो ध्रुवो मट्टः कङ्कालश्च कुडुक्ककः ॥
इति ख्यातान्विहायैतान् तालास्सर्वे भवन्ति च ।
लयो विलम्बितश्चात्र करणेषु द्रुतो भवेत् ॥
करणानाममुष्याश्च द्वयाः स्यादियतो भिदा ।
वर्तनीति समाख्याता,

हरिपालः

वर्तिका—श्रुतिः

धैवतस्य तृतीया श्रुतिः । तारधैवतस्य द्वितीया श्रुतिरिति मण्डल्याह ।

वर्तितम्—करणम्

कुञ्चितौ मणिबन्धे तु व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
हस्तौ निपतितौ चोर्वोर्वर्तितं करणं तु तत् ॥

भरतः

आश्लिष्टौ मणिबन्धस्थस्वस्तिकाभिमुखौ करौ ।
कृत्वा वक्षस्येककालं व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥
उत्तानौ पातयेदूर्वोर्यत्र तद्वर्तितं मतम् ।
अस्यायां प्रयोगस्स्यात्पताकौ यदि पातयेत् ॥
अधोमुखनिघृष्टौ तौ क्रोधं सूचयतः करौ ।
शुकतुण्डादयोऽप्यन्ये विनियोगवशादिह ॥

शार्ङ्गदेवः

उन्मुखौ स्वस्तिकाकारावश्लिष्टौ मणिबन्धतः ।
वक्षःक्षेत्रे करौ कृत्वा तत्रैव युगपत्पुनः ॥
व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यां पताकौ यत्र पातयेत् ।
स्वौर्वोरुत्तानितावेव वर्तितं तत्प्रकीर्तितम् ॥
आविद्धवर्तनापूर्वावधस्तलनिपातितौ ।
एतौ तदा यथारोषवाक्यार्थाभिनयौ मतौ ॥

शुकतुण्डादयोऽप्यत्र प्रयोक्तव्या यथोचितम् ।
मुनिनाप्यत एवात्र विशेषो न निरूपितः ।
तत्राप्यनन्तरोक्तत्वात्तलपुष्पपुटोदितः ॥
पादोऽनुमत इत्येके मुनेराशयवेदिनः-।
कथयामासुराचार्याश्चरणं तलसञ्चरम् ।
अपरे तु विदुः पादं हस्तौचित्यानुसारतः ॥

ज्यायनः

असूयाकोपयोर्योज्यम् ' इति लक्ष्मणः ।

—नृत्तकरणम्

उन्मुखस्वस्तिकाकारौ यौ श्लिष्टौ मणिबन्धतः ।
वक्षःक्षेत्रान्तरे कृत्वा तत्रैव युगपत्पुनः ॥
व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यां पताकौ यत्र पातयेत् ।
पुनरुत्तानितावेव वर्तितं तत्प्रकीर्तितम् ॥

नन्दी

वर्धनः—देशीतालः

भवन्ति वर्धने ताले द्रुतौ लश्च प्लुतस्तथा ।
०० । ऽ

सुधा

वर्धनी—रागवर्धनाङ्गम्

रागवर्धनशब्दे द्रष्टव्यम् ।

वर्धापणः—देशीतालः

ताले वर्धापणे ज्ञेयं लघूनां च चतुष्टयम् ।
॥ ॥

सुधा

वर्धमानम्—हस्तः

तदेवोर्ध्वीकृतं हस्तं वर्धमानं प्रकीर्तितम् ।

उमा

वर्धमानम्—गीतम्

खण्डिकावर्धमानं, आसारिताभासं, वर्धमानासारितं, इति त्रिविधम् ।

—देशीस्थानम्

अन्योन्यपार्ष्णिसंबन्धं तिरश्चीनं पदद्वयम् ।
यत्र तद्वर्धमानाख्यं स्थानकं तद्विदो विदुः ॥

वेमः

वर्धमानः—पूर्वरङ्गाङ्गम्

यस्मान्नृत्याच्च वर्णाच्च वाद्यात्तालाल्लयादिभिः ।
वर्धतेऽभिनयाच्चैव प्रयोगो वर्धमानकः ॥

शारदातनयः

—हस्तः

बिनाभूतौ केचिदिच्छन्ति तं बुधाः ।
न्ताभिनये योज्यः स्त्रीभिस्तद्देशगः करः

अशोकः

हंसपक्षौ स्वस्तिकत्वं प्राप्तौ यदि पराङ्मुखौ
वर्धमानस्तदा हस्तः कवाटोद्घाटने भवेत् ॥
विच्युतस्वस्तिकस्तद्वद्वक्षःस्थलविदारणे ।
सर्पशीर्षौ हंसपक्षस्थानेऽस्मिन्नपरे जगुः ।
अपरेऽभ्युपजग्मुस्तं स्वस्तिकेन विना कृतम् ॥

शार्ङ्गः

मृगशीर्षौ परावक्त्रावथवा हंसपक्षकौ ।
तादृशौ स्वस्तिकीभूतावथवा सर्पशीर्षकौ ॥
पराङ्मुखाविति त्रेधा वर्धमानाभिधः करः ।
द्वारवातायनादीनां कवाटोद्घाटने मतः ॥
विच्युतस्वस्तिकौ हंसपक्षौ वक्षोविदारणे ।
द्वितीयं निषधं प्राह वर्धमानाभिधं बुधः ।
श्रीमान् कीर्तिधराचार्यो विनियोगोऽस्य वर्णितः ॥

विप्रदासः

वर्धमानप्रयोगः—पूर्वरङ्गाङ्गम्

यान्यवोचमहं पूर्वं गीतकानि चतुर्दश
वर्धमानादिकं चैव सर्वमत्रैव योजयेत् ॥
उपक्रमे गीतकानां प्रयोगस्सूचनादिभिः ।
उपोह्यन्ते स्वरा यस्मात्तस्मादुक्तमुपोहनम् ॥
तदुक्तपूर्वमस्माभिः चतस्रः कण्डिका अपि ।
विशाला सङ्गते तत्र कनिष्ठासारितोद्भवे ॥
मध्यमासारिताज्जाता विशाला सङ्गता तथा ।
सुनन्देति चतस्रोऽपि ज्येष्ठासारितसंभवाः ॥
सुमुखी च सुनन्दा च सङ्गताच विशालिका ।
उक्तपातक्रमैरेतैरासारितविधिः क्रमात् ॥
पिण्डीबन्धाः प्रदर्श्यन्ते वर्धमानक्रमेण च ।
ते चेष्टदेवतारूपा इष्टचित्राश्रिता अथ ॥
विलम्बितलयेऽभीष्टमाना आसारितस्य तु ।
कला कलापसंयुक्तोपोहनस्यार्धभागिकः
समाश्रतस्रश्चतुरा नर्तक्यः पुष्पपाणयः ।
अन्तर्धानमथाकृत्याऽलङ्कृयु रङ्गभूमिकाम् ॥
तत्रावकीर्य पुष्पाणि नमस्कुर्युः क्रमेण ताः ।
इन्द्रादिलोकपालेभ्यः परिवर्त्य चतुर्दिशम् ॥

वन्दनानि प्रकुर्वन्ति चतस्रः परिवर्तनात् ।
उपोहनार्थाभिनयमङ्गहारैः प्रयुज्य ताः ॥

पिण्डीं बध्नन्ति तत्रस्थाः कनिष्ठासारिताश्रये ।
उपोहनं पञ्चकलं सूचया भावयन्ति ताः ॥

वैशाखरेचितेनासावेका भूत्वा पृथक् ततः ।
अभिनीयोपोहनार्थं दर्शयेच्च तदेतराः ॥

पर्यस्तकाद्यङ्गहारैः प्रवृत्येयुस्ततस्तु ताः ।
पिण्डीबन्धं समास्थाय भावयन्त्यङ्कुरेण तु ॥

प्रथमोपोहनस्यार्थं परिवर्त्य पुनश्च ताः ।
वैशाखरेचितं कृत्वा करणं रङ्गपीठके ॥

विकीर्य पुष्पनिचयं कुर्युर्वस्तु विभावनम् ।
ताभ्य एका विनिश्चित्य प्रथमं वस्तु भावयेत् ॥

तदेव चारु चातुर्याद्दर्शयेन्नृत्यतः पुनः ।
ततः पिण्डीगतास्सर्वाः पिण्डीबन्धमुपागताः ॥

सूचया षट्कलं कुर्युर्द्वितीयोपोहनं पुनः ।
तस्यैव करणं ज्ञेयं तदर्थस्य विभावनम् ॥

अपसृत्य द्वितीयाथ ताभ्यो वस्तु द्वितीयकम् ।
चच्चत्पुटेन ताळेनाभिनयेत्प्रथमा तदा ॥

प्रनृत्येदङ्गहारेण चतस्रो मिलिताः पुनः ।
विधाय शृङ्खलाबन्धं द्वितीयस्याथ वस्तुनः ॥

अङ्कुरेण पुनःकुर्युरुपोहनमथैकिका ।
ताभ्यो निस्सृत्याभिनयेद्द्वितीयं वस्तु तत्परम् ॥

प्रदर्शयत्यङ्गहारैः तदर्थं मिलिता अथ ।
पिण्डीबन्धं समास्थाय समं कुर्युरुपोहनम् ॥

एवं तृतीयाभिनयेत्तृतीयं वस्तु रङ्गगा ।
षट्पितापुत्रकेण द्वे कुर्यातामङ्गहारतः ॥

नर्तक्यो मिलिताः पश्चाल्लताबन्धमुपाश्रिताः ।
अङ्कुरेण पुनः कुर्युरुपोहनमथ स्पुटम् ॥

अन्योन्यं मिलिताः प्राग्वत् तृतीया प्रथमान्तिका ।
तृतीयं वस्त्वभिनयेन्नृत्तं कुर्याद्द्वितीयिका ॥

ततस्सङ्गत्य पिण्डीस्थाः कुर्युस्तुर्यमुपोहनम् ।
सूचयाष्टकलं पश्चादपसृत्य चतुर्थिकाम् ॥

चतुर्थं वस्त्वभिनयेदङ्गहारं ततःपराः ।
कुर्वीरन्मिलितास्तिस्रश्चतस्रोऽपि ततःपरम् ॥

अङ्कुरेण चतुर्थस्य वस्तुनो भेद्यकाभिधम् ।
बन्धमास्थाय कुर्वीरन्नुपोहनमतःपरम् ॥

विश्लिष्यान्योन्यमाद्याभ्यां द्वाभ्यां साकं तृतीयया ।
अङ्गहारैरभिनयेच्चतुर्थीवस्तु तुर्यकम् ॥

अथ सर्वास्तु नर्तक्यः पिण्डीबन्धमुपाश्रिताः ।
चतुर्थोपोहनं कुर्युरपसृत्य तृतीयिकाम् ॥

तृतीयं वस्त्वभिनयेत्तिस्रो नृत्यन्ति तत्परम् ।
लताबन्धमथास्थाय कुर्युः पूर्वमुपोहनम् ॥

प्रथमं वस्त्वभिनयेत्प्रथमापसृता ततः ।
तदेतराः प्रनृत्यन्ति मिलिता पुनरेव ताः ॥

कुसुमाञ्जलिमाकीर्य चतस्रोऽपि तदा समम् ।
अङ्गहारैः प्रनृत्याथो भवन्त्यपसृतास्तु ताः ॥

कुम्भः

वर्षवराः

ये त्वल्पसत्वाः क्लीबाश्च ... स्त्रीस्वभाविनः ।
जात्या न दुष्टाः कार्ये च ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥

भरतः

वलनम्—तारा

तिर्यग्गमनं वलनं मतम् ।

अशोकः

वलनं शस्त्रगमनं रसयोर्वीररौद्रयोः ।

कुम्भः

वलयम्—बाहुभूषणम्

वलितः—ऊरुः

जानुनोऽभ्यन्तरगतौ वलनं समुदीरितम् ।
स्वेछापरिक्रमे स्त्रीणां करणे वलितोरुणि ॥

ज्यायनः

जानुन्यन्तर्गते प्राहुरूरुं वलीतसंज्ञकम् ।
स्वैरस्त्रीणां गतावेव विनियुक्तो महर्षिणा ॥

विप्रदासः

—बाहुः

भ्रमितः कूर्परोद्देशे वलितः परिकीर्तितः ।
खड्गादिभ्रामणे योज्यो धृतहस्तस्य मोचने ॥

सोमेश्वरः

वलितम्—स्थानकम्

किञ्चिद्विवलमानाङ्गं पदं वलनपार्श्वगम् ।
भूमिस्पृष्टकनिष्ठं च भूमिगाङ्गुष्ठकं परम् ।
कुर्वीत वलितं प्रोक्तं साभिलाषविलोकिते ॥

ज्यायनः

—दर्शनम्
दृष्टेरिष्टान्निवृत्ताय भूयोऽङ्कत्र्यश्रभावतः ।
क्रियते दर्शनं यत्र वलितं तत्प्रचक्षते ॥

वलितं तन्निवृत्तस्य भूयस्त्वग्रावलोकनम् ।
शारदातनयः

—करणम्
अपक्रामति देहस्य क्षेत्रात्सूचीमुखे करे ।
सूचीपादोऽप्यपक्रामेत्तद्विको भ्रमरीं ततः ।
पुनरङ्गान्तरेणैव यत्र तद्वलितं मतम् ॥
ज्यायनः

वलितवर्तना
वालेतामिधहस्तौ चेद्वर्तितौ स्वोत्करीतितः ।
सौष्ठवेन तदा सोक्ता धीरैर्वलितवर्तना ॥
अशोकः

कूपरावस्तिकाकारवर्तनाद्वलिता मता ।
अन्ये त्वाचक्षतेऽन्योन्यलग्नागौ खटकामुखौ ।
ऊर्ध्वगौ पृष्ठतो नम्रकूर्परौ वलितेति च ॥
कल्लिनाथः

वलिता—ग्रीवा
पार्श्वोन्मुखी पुनर्ग्रीवा वलितेत्यभिधीयते ।
पार्श्वेक्षणे तथा ग्रीवाभङ्गे चैषा प्रयुज्यते ॥
वेमः

ग्रीवाभङ्गे तथा भर्तुः प्रेक्षायां गुरुसन्निधौ ।
अशोकः

प्रलोकिते स्वभङ्गे च वलिता पार्श्वतोमुखी ।
ज्यायनः

—रागः
मध्यांशकानिधनपञ्चमकाङ्क्षिता च
मन्द्रर्षभे च बहुला बहुसप्तमा च ।
व्यक्तत्रिभिन्नगमका सगवर्जिता च
ज्ञेया तु भाषा वलितान्तराख्या ॥
नान्यः

पञ्चमान्ता च मध्यांशा रिमन्द्रा बहुसप्तमा ।
सगहीना सत्रिभिन्ना भाषा च वलिता च सा ॥
मतङ्गः

वलितोरु—करणम्
उरसो यौगपद्येन कृत्वा व्यावर्तितौ करौ।
आनीयाक्षिप्तया सार्धं तत्रैव परिवर्तनात् ॥
स्थापयित्वा यदा सम्यक् शुकतुण्डावधस्स्थले ।
बद्धया चावतिष्ठेत वलितोरु तदीरितम् ॥

अपवपितमेतेन मुग्धायास्संप्रदश्यते ।
ज्यायनः

'आकारगुप्तव्रीडायामेकान्ते च नियुज्यते' इति लक्ष्मणः ।

वलितोरुकम्—करणम्
शुकतुण्डौ यदा हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
ऊरू च वलितौ यस्मिन्वलितोरुकमुच्यते ॥
भरतः

वक्षःक्षेत्रे समं हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ
विधायाक्षिप्तया चार्यां संहतौ परिवर्तनात् ।
तत्रानीय निधीयेते शुकतुण्डावधोमुखौ ॥

बद्धा याति स्थितिर्यत्र वलितोरु तदुच्यते ।
मुग्धस्त्रीव्रीडिते चास्य प्रयोगश्शार्ङ्गिणोदितः ॥
शार्ङ्गदेव

वलितौ—नृत्तहस्तौ
कूर्परस्वस्तिकाकारौ लताख्यौ वलितौ करौ ।
परेतौ विधुतौ मूर्ध्नि मुष्टिकस्वस्तिकौ जगुः ॥
केचिदन्योन्यलग्नाग्रौ पृष्ठतो नम्रकूर्परौ ।
ऊर्ध्वाग्रौ खटकास्यौ च तदाहुर्वलितौ करौ ॥
अशोकः

वल्लभः—गीतालङ्कारः (मठ्यभेदः)
मलयाख्ये भवेत्ताले गुरुर्लघुरतो गुरुः ।
वल्लभो मठ्यको ज्ञेयः तालेऽस्मिन्करुणे रसे ॥
सङ्गीतसारः

—देशीतालः
वल्लभो मगणद्वन्द्वं मध्यगे लघुनि स्मृतः ।
। ऽऽऽ । ऽऽऽ कुम्भः

ण्ठकः ।

वल्लभो रगणेनैव कथितस्तालवेदिभिः ॥
दामोदर

वल्लभमण्ठः—तालः
वल्लभो रगणेनैव । ऽ । ऽ वेदः

वल्लवी—रागः (सङ्कीर्णः)
देशाख्या शावरीयोगाद्वल्लवी परिकीर्तिता ।
नारायणः

वल्लाता—भाषाङ्गराग:

भाषामभाषिष्ट तु भिन्नषड्जे श्रीकण्ठिकामत्र मुनिर्मतङ्गः ।
तदङ्गमंशग्रहणान्तषड्जां वल्लातिकामाह महीमहेन्द्रः ॥

अस्य वल्लातिकेत्यपि नाम दृश्यते ।

कुम्भः

—राग:

षड्जांशग्रहणन्यासा धमन्द्रा रिषभोज्झिता ।
प्रोक्ता हिन्दोलकोपाङ्गं वल्लाता गीतकोविदैः ॥

सोमराजः

वल्लाना—राग:

मध्यमग्रहसन्यासा पञ्चमेन च वर्जिता ।
धैवतेन च भूयिष्ठा वल्लाना षाडवा भवेत् ।'

सोमेश्वरः

वल्लालरागध्यानम्

सख्या प्रबोध्यमानापि कान्ते रोषं न मुञ्चती ।
परावृत्तमुखी श्यामा वल्लाली प्रीतनायका ॥

संगीतसरणिः

वशिः—देशीताल:

वशिःस्याल्लघु नृत्तेन । (?)

। । ऽ ।

लक्ष्मणः

अत्र पाठोऽतीव भ्रष्टः । चिह्नकलनया 'लघुद्वन्द्वं गुरुलघू' इति द्योत्यते ।

वशीकरणः—तानः

षड्जग्रामे रिपहीनौडुवः ।

स नि ध म ग .

कुम्भः

वषट्कारः—तानः

मध्यमग्रामे गनिहीनौडुवः ।

ध म रि स प .

कुम्भः

वसन्तः—रागाङ्गराग: (वीणायां वादनक्रम:)

षड्जं कृत्वा ग्रहं तस्मात्स्वरमेत्यादिमं ततः
तृतीयतुर्यावुच्चार्य द्वितीयादीन्स्वरानथ ॥
त्रीनारुह्यावरुह्याथ वसन्तः सग्रहान्तिमः ।
ऋषभोऽपि ग्रहः कैश्चिदस्य लक्ष्येषु दृश्यते ॥

षड्जं । मध्यषड्जम् ।

कुम्भः

—राग: (वंशे वादनक्रम:)

षड्जं स्थायिनमास्थाय तद्द्वितीयतृतीयकौ ।
सकृदाहत्य वेगेन प्रोच्यतुर्यंतृतीयकौ ॥
द्वितीयं पुनरुच्चार्य तृतीयं च चतुर्थकम् ।
तृतीयं तदधस्ताच्च स्वरं प्रोच्य ग्रहे यदा ॥
न्यासो विधीयते तत्र स्वस्थानं स्यात्तदादिमम् ।
वसन्तस्य तृतीयोऽपि स्थायी स्याल्लक्ष्यवर्त्मनि ॥

कुम्भः

—देशीताल:

वसन्तताले कर्तव्यो नगणो मगणस्तथा ।

९ मात्राः

तालप्रस्तारः

.उपाङ्गराग:

सांशन्यासग्रहः पूर्णो मन्द्रनिस्सपकम्पितः ।
भूयिष्ठरिनिसो दैनं पश्चिमे प्रहरे बुधैः ॥
हिन्दोलाङ्गं वसन्तोऽयं वसन्ते गीयते शुचौ ।
विद्रुमाभं दशभुजं षडास्यं कोकिलागतिम् ॥
तालखट्वाङ्गचक्राब्जफलशङ्खाश्च षट्करैः ।
बिभ्राणं वीणया सक्तकरद्वन्द्वं वराभये ।
दधतं पाणियुग्मेन केचित्प्राहुस्तद्विदः ॥

कुम्भः

—रागाङ्गराग.

हिन्दोलाङ्गं वसन्तः स्याद्ग्रहांशन्यासषड्जकः ।
संपूर्णः कम्पितसपो मन्द्रनि .... ।
वसन्ते पश्चिमे यामे शृङ्गारे गीयते बुधैः ॥

भट्टमाधवः

—राग:

अंशे न्यासे ग्रहे षड्जोन षड्जो तारमन्द्रयोः ।
पूर्णस्वरो वसन्तोऽत्र शृङ्गारे सप्रकम्पितः ॥

सोमराजः

देशीताल:

वसन्तताले नगणो मगणः परिकीर्तितः ।

। । । ऽ ऽ ऽ

श्रीकण्ठः

वसन्तताले विज्ञेयौ नगणो मगणस्तथा ।

। । । ऽ ऽ ऽ

सुधा

-राग:

पूर्णो वसन्तः षड्जस्त्रिः रागाङ्गश्च त्रयो बुधैः ।

मदनः

आन्दोलितो निजस्थाने मध्यमादिविलम्बितः ।
मध्यमे चैव.........नित्यं भवति कम्पितः ॥

वसन्ते सततं गेयः शृङ्गारे वीरकेऽपि च।
शृङ्गारे मुख्यवृत्तिस्स्याद्वसन्ते गीयते यतः।
अयमेव वसन्ताख्यस्तेन सर्वजनोदितः॥

हम्मीरः

—हस्तः

वसन्ते विप्रकीर्णाख्यः तद्वधूसमुपाश्रितः।

शृङ्गारः

—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

—मेलरागः (स्वतन्त्रमेलः)

षड्जादिमूर्छने मान्ते गनी तीव्रौ वसन्तके।
प्रातर्गेयः

अहोबिलः

—रागः

षड्जमध्यमिकाजातः षड्जन्यासग्रहांशकः।
गेयो वसन्तरागोऽयं वसन्तसमये बुधैः॥

नारायणः

—मेलरागः (श्रीरागमेलजोऽयं रागः)

वसन्तरागे वक्रस्तु निषादस्वर उच्यते।

परमेश्वरः

—मेलरागः (कर्णाटगौडमेलजः)

षड्जत्रययुतः पूर्णो वसन्तो वा रिपोज्झितः।
प्रातर्मथौ प्रयोक्तव्यौ वीरे रौद्रेऽद्भुते रसे।
सहायः पञ्चबाणस्य रागो हिन्दोलसंभवः॥

श्रीकण्ठः

वसन्तगन्धी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मञ्ज

वसन्ततिलकम्—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्

त भ ज ज ग गाः

भरतः

वसन्ततिलकं, उद्धर्षिणी, सिंहोन्नता, मधुमाधवी, चेतोहिता, इन्दुमुखीत्यादि नामभिर्व्यवहरन्ति।

वसन्ततिलकः—देशीतालः

वसन्ततिलको लघ्वोर्मध्ये बिन्दुरुदीरितः।

। ० ।

लक्ष्मणः

वसन्तभैरवः—मेलरागः

कोमलाख्यौ रिधौ तीव्रौ गनी वसन्तभैरवे।
धैवतांशग्रहन्यासो मध्यमांशोऽपि सम्मतः॥
प्रातर्गेयः।

अहोबिलः

वसन्तभैरवध्यानम्

पीतवस्त्रधरं गन्धकुङ्कुमागरुलेपनम्।
वसन्तभैरवं ध्याये कार्तिकेयस्वरूपिणम्॥

रागसागरः

वसन्तमनोहरी—(मायामालवगौलमेलरागः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग स.

मञ्ज

वसन्तमुखारी—मेलरागः (वकुलाभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मञ्ज

वसन्तरागध्यानम्

शृङ्गारवनसमीपे नर्तन्तं युवतिजनकदम्बैश्च।
शुकपिकशारीयुक्तं ध्याये मे मनसि सन्ततवसन्तम्।

रागसागरः

शिखण्डिबर्होच्चयचारुचूडः चूताङ्कुरोद्भासुरकर्णपूरः
नव्याम्बुदश्यामतनुर्विलासी वसन्तरागोऽतिमनोहरश्रीः॥

श्रीकण्ठः

शिखण्डबर्होच्चयबद्धचूडः पुष्णन्पिकं चूतलताङ्कुरेण।
भ्रमन्मुदाराममनङ्गमूर्तिर्मतेमतङ्गस्य वसन्तरागः॥

सङ्गीतसरणिः

वसन्तलीला—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प ग रि स.

मञ्ज

वसन्तिका—रागः

मार्गहिन्दोलरागाङ्गं वेदीहीन्दोलसंज्ञकः।
पूर्णोऽथ मन्थरो देशीहिन्दोलश्चैव कथ्यते॥
ऋषभेण निनादेन समषड्जो विराजते
आन्दोलितो निजस्थाने मध्यमोऽपि विलम्बितः॥
मध्यमे पञ्चमे चैव नित्यं भवति कम्पितः।
वसन्ते सततं गेयश्शृङ्गारे वीरकेऽपि च॥

शृङ्गारमुख्यवृत्तिस्स्याद्वसन्ते गीयते यतः।
अयमेव वसन्ताख्यस्तेन सर्वजनोदितः॥

वसन्ती—रागः

वसन्ती स्यात्तु संपूर्णा सत्रया कथिता बुधैः।
श्रीरागमूर्छनैवात्र गेया रागविशारदैः॥

दामोदरः

वसुः—देशीतालः

वसुः स्याल्लद्वयोर्मध्ये बिन्दुद्वन्द्वसमुद्भवः।
।००।

लक्ष्मणः

वसुकरी मेलरागः (षण्मुखप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

वसुन्धरा—देशीतालः

वसुन्धरायां पलपा लद्वयं द्त्रयं लघु।
ऽ।ऽ।।०००।

लक्ष्मणः

वसुवंशः

अष्टौ वसवः। मुखताररन्ध्रयोरन्तरालमष्टाङ्गुलमिति हेतोः वसुवंशः।

वसोर्वंशे दण्डमानमङ्गुलानामुदीरितम्।
अन्तराविंशतिं पञ्च यवा यूकात्रयं तथा॥

अन्तरं मुखताराख्यरन्ध्रयोर्दिग्गजाङ्गुलम्।
संभूयान्तरसप्तानां मानमत्र भवेदिदम्॥

पञ्चाङ्गुलानि सार्धाष्टा यवयुक्तसप्तयूकिकम्।
प्रतिस्वमन्तरं ज्ञेयमङ्गुलं पादवर्जितम्।
सयूकायवकं शेषं नाथेन्द्रवदिह स्मृतम्॥

कुम्भः

वस्तु—निबद्धाङ्गम्

यस्मिन्नसन्ति नियतं...ङ्गानि कानिचित्।
सद्वस्तुधनिमुख्येन तद्वस्तु परिकीर्तितम्॥

कुम्भः

वस्तु

उद्ग्राहाद्यास्तु चत्वारस्स्वरादीनि च षट् तथा।
वसन्ति यत्र स ज्ञेयः प्रबन्धो वस्तुसंज्ञितः॥

जग-मल्लः

—प्रबन्धः

पादाः पञ्च भवन्त्यत्र प्रान्ते दोहलकोऽपि वा।
विषमेष्वेव पादेषु मात्रास्युर्दश पञ्च च॥

मात्रा द्वादश संख्यातास्समयोः पादयोरपि।
पादा भवन्ति पूर्वास्ते परार्थेष्वपरेण ते॥

अन्ते दोहलकस्त्वन्यैः पदैरामोग इष्यते।
तेनैन्यासो यथेष्टं स्यात्तालो वस्त्विति लक्षितम्॥

हरिपालः

वस्तुन्यर्धात्पुनः पाठः परार्थे स्वरनेनकाः।
ततस्याद्दोहकादूर्ध्वं आभोगोऽन्यपदैः कृतः।
कर्तव्यस्तेनकैन्यासः तालश्चात्र यथारुचि॥

जगन्नाथः

प्रबन्धे वस्तु संज्ञेऽस्मिन् तेनकैन्यास इष्यते।
वस्त्वेवं स्वरपाटान्त्ये तेनकैरपि रञ्जितम्।
तालैर्यान्द्विच्छिकैः पञ्च पञ्चकर्णाटभाषया॥

पण्डितमण्डली

प्रथमे च तृतीये च पञ्चमे तिथिसंख्यया।
द्वितीये च चतुर्थे च मात्रा भास्करसंख्यया

ईदृक्पञ्चपदं चान्ते दोहकेन समन्वितः।
वस्तु नाम प्रबन्धोऽयं मुनिभिः परिकीर्तितः॥

ईदृग्विधः प्रबन्धोऽसौ नाटके परिगीयते।
भरतोक्तप्रकारेण नानारससमन्वितः॥

सोमेश्वरः

—वाद्यम्

स्पृष्टतारमुपेतं तत्कर्तर्या श्वसितेन च।
कुहरेणाऽथ तद्वाद्यं वस्तु वस्तुविदो विदुः॥

शार्ङ्गः

—वीणावादनप्राणः

तद्वाद्यं वस्तुसंज्ञं स्याद्यत्रैते क्रमतः स्वराः।
कर्तरी श्वसितश्चैव कुहरस्तारसंस्पृशः॥

कुम्भः

कर्तव्या श्वसितेनापि कुहरेण परिस्फुटम्।
तारः संस्पृश्यते यत्र तद्वाद्यं वस्तुसंज्ञकम्॥

पार्श्वदेवः

वस्तूत्थापनम्—आरभट्यङ्गम्

सर्वरससमासकृतं सविद्रवाविद्रवाश्रयं वापि
कार्यं विभाव्यते यत् तद्वस्तूत्थापनं ज्ञेयम्॥

भरतः

वस्तूनां बहूनामुत्थापनं प्रसङ्गः गतनिबन्धनं यत्र कार्ये तत्तथोक्तम्। कानि वस्तूनीत्याह सर्वरसेति। रसशब्देन स्थायिनो व्यभिचारिणश्च। तेषां संक्षेपेण कृतं करणं यत्र विद्रवैः अन्याद्युपप्लवैस्सह तैर्विहीनं च इत्येवं विद्रवाश्रयं वस्तूत्थापनम्।

यथा– कृत्यारावणे रावणं दृष्ट्वा एतेनापि सुरा जिताः, यस्तातेन निगृह्य बालक इव–इत्यादि वदतोऽङ्गदस्य जुगुप्साहास्यविस्मयरसाः। रावणस्य शोको विद्रवः। तत्रैव कृत्यारावणे 'नेयं सीता स्वनाशाय कृत्येयं ह्रियते त्वया' इति। ऋषीणां वचनं भाविवस्तुनः समुत्थापनम्।

अभिनवः

यथा–शम्बरकामदेवयोस्सङ्ग्रामे किं स्यादत्र शिशोः कामस्येति हरेः क्रोधः। सीरिणः संभ्रमः शोको यादवानां भयं वासुदेवस्य नानारसयुक्तं बन्धूनां चेष्टितं वस्तूत्थापनम्।

सागरः

वडहंसः—रागः

त्रिषड्जो रिपवर्जस्स्यात् वडहंसस्तु रागजः।

मदनः

वांशिकगुणाः

सुस्थानत्वं सुस्वरत्वं अङ्गुलीसारणं त्रिधा।
समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता॥

क्रिया भाषाविभाषासु दक्षता गीतवादने।
स्वस्थाने चापि दुस्स्थाने नादनिर्माणकौशलम्॥

गातॄणां स्थानदातृत्वं तद्दोषाच्छादनं तदा।
वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः॥

शुभङ्करः

वांशिकदोषाः

बहुकृत्वश्शिरःकम्पः स्वस्थानाप्राप्तिरेव च।
वृथा प्रयोगबाहुल्यमल्पता गीतवादने।
एभिर्दोषैर्युतोऽतीव विकृतो वाशितो मतः॥

वाशितः। वाशितसमानस्वरो यस्य स वाशितः।
काकादिपक्षिस्वरः वाशितः। शुभङ्करः

वांशिकवृन्दम्

वांशिकस्तु भवेदेको मुख्यस्तदनुयायिनः।
चत्वारश्चतुरेणेदमुक्तं वांशिकवृन्दकम्॥

कुम्भः

वांशिको मुख्य एकः स्याच्चत्वारश्चानुवांशिकाः।
वांशिकानामिदं बृन्दमुत्तमं परिकीर्तितम्॥

वेमः

वांशी—श्रुतिः

पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः। मण्डलीमते तारपञ्चमस्यैव।

वाक्करणम्

वाष्करणमिति पाठान्तरं दुष्टम्।
वाचा ताल्वोः सङ्घट्टनं अनुहारसादृश्यम्

वाक्करणानि

पुष्करवाद्यसंविहितान्यक्षराणि वाक्करणानि

भरतः

वाकेली—वीथ्यङ्गम्

एकद्विप्रतिवचने वाकेली स्यात्प्रयोगेऽस्मिन्।

भरतः

एकं द्वयोः प्रतिवचनमस्यां। द्विग्रहणमनेकोपलक्षणम्। तदमुना सर्वप्रश्नोत्तरवर्गः स्वीकृतः। यथा—

"नदीनां मेघविगमे का शोभा प्रतिभासते।
बाह्यान्तरा विजेतव्याः के नाम कृतिनारयः" इति।

अभिनवः

अत्र अरय इत्येकत्र रयाभावोऽपरत्र शत्रव इत्येकं प्रतिवचनं। एतत्प्रश्नोत्तरम्। छेकोक्तिः प्रत्युक्तिरपि सहा स वाकेली। यथा–"कोऽयं द्वारि हरिः प्रयाह्युपवनं शाखामृगस्यात्र किं कृष्णोहं दयिते" इत्यादि। केचित्तु साकाङ्क्षस्य वाक्यस्य विनिवर्तनं वाकेलीमभिधीयते—यथा उत्तरचरिते—त्वं जीवितमित्यादि।

रामचन्द्रः

वाक्प्राधान्यम्

वागेवेयमुपयोगिनी किन्तु चतुर्थवर्गोपायभूता परमपुरुषार्थस्वभावा विश्वकारणभूता भगवती भारतीत्याह, वाङ्मयानीति। वाचि फलरूपायां निष्ठा येषां। कुत इत्याह वागिति। इह भावानां सत्तासम्बन्धनिजलक्षणार्थक्रियाकारित्वादिकृतं यत्सत्त्वं तत्प्रधानकबोधत्वभूतं शपथशरणं। तस्य बोधस्य पारमैश्वर्यं स्वातन्त्र्यं प्रत्यवमर्शात्मकमेव जडवैलक्षण्यदायीति वितत्य स्मत्परमगुरुपादैः प्रत्यभिज्ञादौ अस्माभिश्च तद्विवरणे भेदवादविदारणादौ च। एवं वागेवावभासिका। सैव च निर्वाहिकी। अवभासनैव परमार्थतो निर्वाणम्। तदाह — वाग्भ्य इति। वागेव विश्वाभुवनानीतिश्रुतेः शब्दविवर्तादिरूपत्वं च प्रसाधितं तत्र भवद्भिः भर्तृहरिप्रभृतिभिरिति तदिहानुसरणीयम्।

वाचि यत्नस्तु कर्तव्यो नाट्यस्यैषा तनुः स्मृता।
अङ्गनैपथ्यसत्त्वानि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि॥

वाङ्मयानीह शास्त्राणि वाङ्निष्ठानि तथैव च।
तस्माद्वाचः परं नास्ति वाग्धि सर्वस्य कारणम्॥

भरतः

वाक्यम्

यतस्सर्वः पदार्थोऽयं वाक्यार्थे पर्यवस्यति ।
ततस्तेषां समूहोऽत्र वाक्यं वाक्यविदोच्यते ।

कुम्भः

वाक्यतिराटिका (वाक्यार्तिराटिका)—रागः

मध्यमांशग्रहन्यासगान्धारा च समस्वरा ।
संपूर्णापि च गीतज्ञैरुक्ता वाक्यतिराटिका ॥

सोमराजः

वाक्यार्थः

वाक्यार्थस्त्रिधा भावना विधिः प्रतिभा च । ननु च क्रियापि नाम वाक्यार्थो विद्यते । सोऽपि वक्तव्यो भवति । नैवं पदार्थः क्रिया न वाक्यार्थः । पदार्थानां तु मिथस्संसर्गे यदाधिक्यमुपजायते स वाक्यार्थः । स कदाचित्पुरुषव्यापाररूपो भावनेति कदाचिच्छब्दव्यापाररूपो विधिरिति कदाचिद्बुद्धिव्यापाररूपः प्रतिभेति चोच्यते ।

भोजः

वाक्यार्थविचारः (मतभेदः)

नन्वन्विताभिधानेऽपि तथैवाभिहितान्वये ।
पदार्थानेव वाक्यार्थमाहुरन्वितरूपतः ॥

तत्रान्विताभिधायीनि पदानीति कृतश्रयाः ।
प्रधानगुणभावेन लब्धान्योन्यसमन्वयान् ॥

पदार्थानेव वाक्यार्थं सङ्गिरन्ते विपश्चितः ।
यद्यदाकांक्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ॥

तत्तदन्वितरूपेण पदैः स्वार्थोऽभिधीयते ।
भूयांसो यद्यपि स्वार्थाः पदानां ते पृथक्पृथक् ॥

प्रयोजनतया ह्येको वाक्यार्थत्वेन सम्मतः ।
तत्प्रतीत्येककार्यत्वात् वाक्यमप्येकमुच्यते ॥

प्रतिपत्तिर्गुणानां हि प्रधानैकप्रयोजना ।
पदान्येव समर्थानि वाक्यार्थस्यावबोधने ॥

विशेषान्वितवादीनि भागशो भागशालिनः ।
अपरे केचिदाचार्याः वदन्त्यभिहितान्वयम् ॥

पदैरभिहितस्वार्था अकांक्षादित्रयान्विता ।
सामर्थ्याद्गमयन्त्येकं फलं वाक्यार्थमन्वितम् ॥

न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थानि पदानि च ।
वाक्यार्थमितरेषां तु प्रयुक्तौ कारणं स्मृतम् ॥
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ।

साहित्यमीमांसा

वाक्यार्थाभिनयः

यद्यद्रसात्मकं तत्तद्वाक्यार्थाभिनयात्मकम् ।

शारदातनयः

वागधीश्वरी—मेलकर्ता

स ० ० रि ग म ० प ० ध नि ० स .

मञ्ज

वागिच्छा—नर्म

संभोगेच्छां गिरा यत्तु वदति प्रियसन्निधौ ।
तदत्र कथ्यते सद्भिः वागिच्छाप्रतिपादनम् ॥

सर्वेश्वरः

वागमती—मेलरागः (वागधीश्वरीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

वागुरा—ध्रुवावृत्तम्

पञ्चाक्षरा

प्रथमं च तृतीयं च त्वन्तं चैव यदा गुरु ।
दृश्यते प्रतिपादं तु सा ज्ञेया वागुरा यथा ॥
(उदा) मेघरुद्धओ (छाया) मेघरुद्धः ।

भरतः

उत्तमानां तु दीनानां वागुरा ककुभे भवेत् ।
अत्र चाचपुटस्तालः पाटाक्षरादिनिर्मितः ॥

नान्यः

वाग्भवं—नर्म

वाचा प्रीतिकरं नर्म वाग्भवं वस्तुतो भवेत् ।

सर्वेश्वरः

अत्र वाग्भयमिति पाठान्तरं दृश्यते । यदि तत्पाठमाद्रियते तदा वाचा भीतिकरं नर्मेत्यपि पठितव्यम् ।

वाग्भीत्यपरसंयोगी—नर्म

वचस्संपृक्तया भीत्या रसान्तरविचारि यत् ।
वाग्भीत्यपरसंयोगी भवेत्तन्नर्म नाटके ॥

सर्वेश्वरः

वाग्भेदनम्—नर्म

वचसा भेदनं भर्तुर्वाग्भेदनमुदाहृतम् ।

सर्वेश्वरः

वाग्विलसितम्—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मल्ल

वाग्विललिता—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि प ध म रि ग रि स.

मल्ल

वाग्गेयकारः

अङ्कवर्णनिर्माणविशेषज्ञो वाग्गेयकारस्त्विति वर्णितं प्राक्।

रघुनाथः

अयमेव 'वयकार' इत्यपि उच्यते।

वाग्गेयकारकः

गेयं धातुस्तयोः कर्तोच्यते वाग्गेयकारकः

कुम्भः

वाचस्पतिः—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० म प ध ० ० नि स.

मल्ल

वाचानुरागम्—नर्म

विदधाति गिरा यत्तु स्वानुरागविवेदनम्।
वाचानुरागकथन तदुक्तं भरतादिभिः॥

सर्वेश्वरः

वाचिकभेदाः

आङ्गयवाचिकयोर्नृत्येष्वभेदः प्रतिपाद्यते।
तथापि किञ्चिल्लोकेषु भेदोऽयं प्रतिपादितः॥

स्वगीतवाचिकः पूर्वमुपगीताख्यवाचिकः।
स्वशब्दवाचिकं चापि ह्युपशब्दाख्यवाचिकः॥

शृङ्गार

वाचिकाभिनयः

गीतानां च प्रबन्धानां वाक्यानां वृत्तसंसदाम्।
द्विपदी चूर्णिकानां च आर्याणां गीतसंसदाम्॥

अन्येषां गीतबन्धानामेषां च नटनं क्रमात्।
वाचिकाभिनयः प्रोक्तो भरतार्थविवेकिभिः॥

शृङ्गारः

वाचोधरी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग म रि स.

मल्ल

वाध्यकः—देशीतालः

गुरवोऽष्टौ लघूनां च दशकं यत्र वाध्यके।

ऽऽऽऽऽऽऽऽ।।।।।।।।।।

हम्मीरः

अयं हम्मीरकल्पित इति सन्दिह्यते। नाम्न्यपिसन्देहः।

वाजपेयः—तानः (षाडवः षड्जलोपः)

प म ग रि नि ध

कुम्भः

वाजपेयिकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः।

प ध नि स ग.

नान्यः

वाजी—मूर्छना

सुभद्रग्रामे तृतीया मूर्छना

गान्धारश्च सुभद्राख्ये यदा मूर्छां व्रजेत्स्वरः।
तदा वाजीति विज्ञेया गेया बुद्धिविचक्षणैः॥

नारदशिक्षायां अश्वक्रान्तो नाम दृश्यते।

वादिमत्तः

वाञ्छितः—गीतालङ्कारः (निसारुकभेदः)

लघुत्रयं द्रुतद्वन्द्वं ताले शरभलीलके।
अयं निसारुको ज्ञेयो वाञ्छितो वाञ्छितप्रदः॥

सङ्गीतसारः

वाणासिका—प्राकृते मात्रावृत्तम्

द्वौ चतुर्मात्रिकौ, जो वा नलौ वा, सो वा गौ वा.

विरहाङ्कः

वाणीतालः

वाणीताले गुरुर्दलौ।

$3\frac{1}{2}$ मत्राः

तालप्रस्तारः

वातचन्द्रिका—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.

मल्ल

वातिका—श्रुतिः

पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः।

सुधा

वादकः—मार्दलिकः

परिग्रहश्च पक्षस्य स्वपक्षस्य च साधनम्।
दूषणं परपक्षस्य इति वाद इतीरितः।
वादं करोति यत्तद्ज्ञैः स वादक इतीरितः॥

वेमः

वादकानां निवेशने दूरनियमः

वीणानृपातपञ्चहस्ते सप्तमे शुद्धसालगे।
दशहस्ते कथागीतं विंशहस्ते च नाटकम्।
त्रिंशद्धस्ते च कोलाटमिति गानादिदूरता ॥

हम्मीरः

वादिकोलाहलः—देशीतालः

ऽऽ।।००ऽऽऽ।।००ऽऽ।।००० हम्मीरः

वादित्रिपुरान्तकः—देशीतालः

ऽऽऽऽ।।००।।००।।०० हम्मीरः

वादिदर्पविभञ्जनः—देशीतालः

पद्वयं द्द्वयं लौ च द्द्वयं लद्वयं तथा।
पद्वयं गो लघूद्वौ च विरामान्तं च द्द्वयम्।
तालज्ञैः कथितस्तालो वादिदर्पविभञ्जनः ॥

ऽऽ००।।००।।ऽऽऽ।।०० हम्मीरः

वादिनां भजनः—देशीतालः

ऽऽऽऽ।।ऽ००ऽऽ००।।०००ऽऽ।।००।।ऽ।।००ऽ

हम्मीरः

वादिप्रबलभैरवः—देशीतालः

गुरवो द्वादशसंख्या द्चतुष्कं तथा प्लुतौ।
गुरूणां च चतुष्कं च लघूनां च तथैव च ॥
वक्रो लौ च विरामोऽन्तद्रुतत्रयविभूषितः।
वादिप्रबलभैरवस्तालोऽयं संमतः सताम् ॥

ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ००००ऽऽ ऽऽऽऽ।।।।ऽ।।०००

हम्मीरः

वादिमुद्गरः—देशीतालः

ऽऽऽऽ।।००ऽ।ऽऽ।।००००

वादिस्वरादिभेदः

समानश्रुतिकतया वादीति। श्रुतिमण्डले च नवत्रयोदशान्तरपरस्परः संवादीति। तथैव हि ययोश्च द्विश्रुतिकमन्तरं तौ विवादिनौ। शेषाश्चानुवादिन इति भरतसूत्रस्यार्थः। शेषा इति वादिसंवादिविवादिभिः संवलितोद्धारणातुल्यधर्माणोऽनुवादिन इत्यर्थः। यथा—समौ, निगौ, सपौ, रिधौ, चत्वारः संवादिनः, धनी, रिगौ, विवादिनौ। चतुर्दशानुवादिनः। नत्वेव काकल्यन्तरस्वरप्रयोगेषु श्रुत्युत्कर्षेणायं वाद्यादिप्रकारो नियमितुं शक्यत इति सूत्रेणैवाह भरतः। ऋषभगान्धारौ, धैवतनिषादौ, वित्रादिनाविति। शेषा अनुवादिनः।

नान्यः

निषादः काकलीसंज्ञो द्विश्रुत्युत्कर्षणाद्भवेत्।
गान्धारस्तद्वदेवास्मादन्तरस्वरसंज्ञकः।
अनंशत्वात्तु भेदेन [illegible] नोक्तौ तयोः
योऽत्यन्तबहुलो यत्र वादीवांशश्च स स्मृतः
मिथःसंवादिनौ ज्ञेयौ त्रयोदशनवान्तरौ।
अतोऽनुवादिनश्शेषाद्द्व्यन्तरौ नु विवादिनौ

वादी—स्वरः

वदनाद्वादी स्वामिवत्। वदनं हि नामात्र अंशत्वं विवक्षितम्। न वचनमिति। किं तत्प्रतिपादनं। [illegible] जनयति। वादांशवत् बोद्धव्यः

वाद्यम्

वाद्यं चतुर्विधम्।

पृथग्वाद्यं भवेदेकं द्वितीयं गीतसङ्गतम्।
नृत्तानुगं तृतीयं च तुरीयं गीतनृत्तगम् ॥
एवं चतुर्विधं वाद्यं विनोदार्थं महीपतेः।
विवाहे च परीक्षायामुत्साहे त्यागकर्मणि ॥
श्रूयते च यदा वाद्यं पृथग्वाद्यं तदुच्यते।
देवगेहे नृपावासे गजवाजिपदातिके ॥
आहवे चोत्सवे चेति तद्वदन्येषु कर्मसु।
गीतनृत्तैर्विना यत्तु भोगार्थं वाद्यते सदा ॥
तदपि प्रोच्यते प्राज्ञैः पृथग्वाद्यं पृथग्विधम्।
गीतेन सङ्गतं यत्तु तद्गीतानुगमुच्यते।
नृत्तेन सहितं यच्च तन्नृत्तानुगमीरितम् ॥
गीतपात्रानुगं वाद्यं तद्भवेद्गीतनृत्तगम्।
एवं चतुर्विधं वाद्यं कथितं हर्षदायकम् ॥

सोमेश्वरः

नामान्तरमातोद्यम्।

ततं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च।
चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥

भरतः

—वीणावादनम्

त्रिप्रकारा मया प्रोक्ता ये हस्तास्समवायतः।
तेषां वादनविन्यासो वाद्यमित्युच्यते बुधैः ॥

त्रिप्रकारेति। वामदक्षिणोभयहस्तव्यापाराः।

कुम्भः

—नाट्याङ्गम्

आनद्धं द्विविधं प्रोक्तं एकं वीणादिवाद्यकम्।
घनमेकं तदाख्यातं सुषिरं द्वयमेव च ॥

मर्दलौ च तथा ढक्का दिक्कालादिक एव च।
उपाङ्गमुखवीणे च नाट्याङ्गं षड्विधं भवेत् ॥

विक्रः

वाद्यमत्रोच्यते तत्तत्पाणियोगेन वादनम्।

कुम्भः

—वादः

टाकिणीवत्समस्तं प्राक्खण्डं कृत्वा ततःपरम्।
खण्डं खण्डं द्विर्द्विवारं वाद्यते वादसंज्ञके।
तत्रैकसरजोडात्वं टाकिणीवदुदाहृतम् ॥

शार्ङ्गः

वाद्यक्रिया

चतुर्विधस्य वाद्यस्य क्रियाभेदोऽथ कथ्यते।
एकहस्तं द्विहस्तं च कुडुपाघातजं तथा ॥

कोणकाहननं चैव धनुराकर्षसंभवम्।
फूत्कारजनितं चान्यद् वादनं बहुभङ्गिकम् ॥

सोमेश्वरः

वाद्यतालः—देशीतालः

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ।।।।।।।।।।।ऽ हम्मीरः

वाद्यप्रकाराः

ते च विंशतिः।

एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या वाद्यसंश्रयाः।
गतिप्रचारे गीते वा रसभावानवेक्ष्य च ॥

प्रकारा जातयश्चैव सर्वमार्गेषु संस्थिताः।
ये वै गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केवला मताः ॥

भरतः

गतिप्रचार इति नायिकानायकचेटकादिविदूषकपरिक्रमः। मार्ग इति अङ्कितालिप्तादिवाद्यमार्गः।

वाद्यप्रबन्धः

अथ वाद्यप्रबन्धानां लक्षणं प्रतिपाद्यते।
यतिरोता रिगोणी च गजरः कवितं तथा ॥

पदं मेलापकश्चैव ततश्चोपशमाभिधः।
उद्ग्राहश्च प्रहरणमन्तरं चाप्यवत्सकः ॥

तुडुका छण्डणश्चाथ मलपं मलपाङ्ककम्।
ततो मलपपाटश्च छेदो रूपकमन्तरः ॥

ततश्चान्तरपाटश्च खोजः खण्डयतिस्तथा।
खण्डछेदः खण्डपाटः खण्डकः खण्डहुल्लकः ॥

ततो ह्यलयतिश्चैव समपाटो ध्रुवस्तथा।
अङ्गरूपकमङ्गं च वितालस्तालसंज्ञकः ॥

कलकरसमुदायश्च जोडण्युडुपसंज्ञकः।
ललपाटश्चाट्टवणी तुण्डवश्चाङ्गपाटकः।
वैक्षारश्चेत्यमी भेदास्त्रिचत्वारिंशदीरिताः ॥

वेमः

अत्र द्वात्रिंशदेव वाद्यप्रबन्धा उक्ताः सोमराजेन। विंशतिरेवोक्तास्सोमेश्वरेण। श्रीकण्ठेन तु "यतिरोता च गजरो व्यापकः श्रुतिभूषणः। पटचारिस्तथा रुद्रभूषणः क्रमशो मताः ॥" इत्युक्तम्। द्विचत्वारिंशदुक्ता मोक्षदेवेन।

सारी चन्द्रकला चैव बन्धसारस्तथैव च
मुरुडी हंसलीला च रङ्गाभरणनामकः

चतुर्मुखो रङ्गलक्ष्यः तथा नारायणप्रियः।
गजलीलश्च तुरगलीलोऽवघडचक्रकः ॥

पद्मबन्धो नागबन्धः सर्वतोभद्रसंज्ञकः।
कूर्मबन्धो रथाङ्गश्च दक्षिणावर्तसंज्ञकः ॥

ततरदश्चतुरश्रो भ्रमरको विचित्रकः।
लताख्यो लाङ्गलश्चैव पाञ्चजन्यस्सुदर्शनः ॥

इत्येते कथिता बन्धाः चतुर्विंशतिसंख्यया।
समाश्च विषमाश्चेति बन्धा एते द्विधा स्मृताः।
तत्राष्टभिष्षोडशभिः पात्रैर्द्वात्रिंशता तथा ॥

ा बन्धाः संश्रिताः प्रतिकीर्तिताः।
अत्र षोडशसंख्यैव बन्धः प्रायः प्रशस्यते ॥

पात्रैर्नवादिविषमसंख्याकैर्ये प्रवर्तिताः।
ते बन्धा विषमाः प्रोक्ता रासरक्तविचक्षणैः।
उद्दिष्टानां च बन्धानां लक्षणं कथ्यते क्रमात् ॥

वेमः

एते बन्धा दण्डरासकरासकनृत्तयोः प्रायः प्रयुज्यन्ते। ते हि नृत्ते वाद्यबन्धाः। वाद्यप्रबन्धास्तु नृत्तगीताभ्यां विना केवलं वाद्य एव प्रबन्धरूपकेण विलसिताः।

उद्ग्राहादिविधा वाद्यप्रबन्धाः पाटवर्णजाः।

कुम्भः

वाद्यप्रमाणः—देशीतालः

||||| o o || o o |||| Ṡ Ṡ ᵒ o ᵒ o ȯ   हम्मीरः

वाद्यप्रयोजनम्

अभिषेके नरेन्द्राणां यात्रायामुत्सवे तथा।
मङ्गलेषु च सर्वेषु विवाहोपनयादिषु॥

उत्पाते संभ्रमे युद्धे नाटके वीररौद्रिणि।
सर्वातोद्यानि वाद्यन्ते कानिचित्त्वन्यमङ्गले॥

विशतां रङ्गसंस्थानं गायतां नृत्यतामपि।
एतान्युत्साहकारीणि वीराणां मङ्गलाय च॥

कुर्वन्ति हृदयस्फूर्तिं दुःखमुन्मूलयन्ति च।
गीतनृत्यगतन्यूनप्रच्छादनपटून्यपि॥

हम्मीरः

वाद्यप्रवरः—देशीतालः

|| SSSSSSSSSSSS SSSSSSSSSSS ||| ||||||||
oooooooooooooo   हम्मीरः

वाद्यभञ्जनः—देशीतालः

SSSS || o o Ṡ || o o o o o o Ṡ   हम्मीरः

वाद्यभरितः—देशीतालः

| S S || S S ᵒ o S o o | S S o o S Ṡ | | o ȯ   हम्मीरः

वाद्यभाण्डकल्पने माननिर्णयः

अङ्गुलं मानमङ्गुष्ठपर्वदैर्घ्यादिह स्मृतम्।
तैरङ्गुलद्वादशभिः वितस्तिर्मानमिष्यते॥

वितस्तिभ्यामुभाभ्यां तु हस्तमानमुदाहृतम्।
एवमुक्तेन मानेन वाद्यभाण्डानि कल्पयेत्॥

वेमः

वाद्यभेदाः

पञ्चधा च चतुर्धा च त्रिविधं च मते मते।
कोहलस्य मते ख्यातं पञ्चधा वाद्यमेव च॥

सुषिरं च घनं चैव चर्मबद्धं तथैव च।
तन्त्रीगानं पुराख्यातं पञ्चधा वाद्यलक्षणम्॥

चतुर्विधं दत्तिलेन—
आनद्धं ततमेव स्यात् घनं च सुषिरं तथा।
एवं चतुर्विधं वाद्यं दत्तिलेन प्रकीर्तितम्॥

नारदमते तु चार्मणं तन्त्रिकं चैव घनं च त्रिविधं मतम्।
एवं त्रिधा नारदस्य मते वाद्यस्य लक्षणम्॥

विङ्कः

वाद्यरत्नावलिः

ज्यायसेनापतिकृति श्रूयते। कालः क्रै. प. १२४५

वाद्यविनियोगः

नास्ति किञ्चिदनायोज्यमातोद्यं दशरूपके।
रसभावप्रयोगं तु ज्ञात्वा योज्यं विधानतः॥

उत्सवे चैव याने च नृपाणां मङ्गलेषु च।
शुभकल्याणयोगे च विवाहकरणे तथा॥

उत्पाते संभ्रमे चैव सङ्ग्रामे पुत्रजन्मनि।
ईदृशेषु हि कार्येषु सर्वातोद्यानि वादयेत्॥

स्वभावगृहवार्तायामल्पभाण्डं प्रयोजयेत्।
विप्रलम्भे सकरुणे दुःखदीनश्रमादिषु॥

अल्पभाण्डं प्रयोजयेदिति संबन्धः।
तथा चारभटीवृत्तौ लयस्योद्दीपिनी मुखे।
उत्थानकार्यबन्धेषु सर्वातोद्यानि वादयेत्॥

अङ्गानां तु समत्वाच्च छिद्रप्रच्छादने तथा।
विश्रामहेतोः शोभार्थं भाण्डवाद्यं विनिर्मितम्॥

भरतः

वाद्यसंश्रयः—वाद्यप्रकारः

विशुद्धवाद्यप्रकृतिः समपाणिकृतस्तथा।
स्वरूपानुगतश्चैव विज्ञेयो वाद्यसंश्रयः॥

भरतः

वाद्याङ्गिः—क्रियाभेदः

एकहस्तं द्विहस्तं च कुड्डुपाघातजं तथा।
कोणकाहननं चैव धनुराकर्षसंभवम्।
फुत्कारजनितं चान्यद्वादनं बहुभङ्गिकम्॥

सोमेश्वरः

वाद्यालङ्कारः

इदानीं वाद्यजातीनामेतासां संप्रचक्ष्महे।
उत्कर्षहेतुरन्योन्योच्छ्रयरूपा अलङ्क्रियाः॥

य आतोद्यान्तराणां हि परस्परसमन्वयः।
तमलङ्कार इत्येवमूचे स भरतो यथा॥

नान्यः

वाद्येष्वङ्गप्रत्यङ्गानि

विपञ्ची चैव चित्रा च दारवीष्वङ्गसंज्ञिते।
कच्छपी घोषकादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च॥

मृदङ्गा दर्दुराश्चैव पणवाश्चाङ्गसंज्ञिताः।
झल्लरीपटहादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च॥

अङ्गलक्षणसंयुक्तो विज्ञेयो वंश एव हि।
शङ्खस्तुण्डिकिनी चैव प्रत्यङ्गे परिकीर्तिते॥

भरतः

वाद्योत्पत्तिः

वाद्यं दक्षाध्वरध्वंसोद्वेगत्यागाय शम्भुना।
चक्रे कौतुकतो नन्दी स्वातितुम्बुरुनारदैः॥

हम्मीरः

वानरः—स्वरजातिः

एकोनचत्वारिंशद्भिः स्वरैर्वानर उच्यते।

औमापतम्

वाना—श्रुतिः

मन्द्रपञ्चमतृतीया श्रुतिः।

मण्डली

वामदक्षतिरश्चीनम्—चालकः

वामदक्षविलासितचालकस्य नामान्तरम्।

वामदक्षविलासितम्—चालकः

वामदक्षिणयोः पाण्योः यत्र स्वस्तिकयोगतः।
लुठनं क्रियते तिर्यक् वामदक्षविलासितम्॥

एतन्नामान्तरेण वामदक्षतिरश्चीनमिति तण्डुना प्रोक्तमिति- अशोकः।

वामध्रुवा—भङ्गतालः

लघुद्वयं द्रुतषट्कम्।
॥ ० ० ० ० ० ०

नान्यः

वामनालङ्कृतिव्याख्याकारः—देशीतालः

वामनालङ्कृतिव्याख्याकारे द्विःस्युर्द्रुतान्तरे।
लगप्लुतगलाः पूर्वेके दपरा मताः (?)॥
।ऽ।ऽऽऽ।।ऽ।ऽऽऽ।०(?)

गोपतिप्पः

वामविद्धम्—मण्डलम्

पादस्तु दक्षिणस्सूचीं वामोऽपक्रान्तचारिकाम्।
दक्षिणोऽङ्घ्रिर्दण्डपादां वामस्सूचीं तथैव च॥

भ्रमरीं च ततः कुर्यात् पार्श्वक्रान्तां तु दक्षिणः।
कुर्याद्वामोऽङ्घ्रिराक्षिप्तामथान्यश्चरणः पुनः॥

दण्डपादां तथोद्वृत्तां ततोऽङ्घ्रिर्दक्षिणेतरः।
कुर्यात्सूचीं भ्रमरिकामलातां च यथाक्रमम्॥
पार्श्वक्रान्तां दक्षिणोऽङ्घ्रिर्वामोऽतिक्रान्तचारिकाम्।
कुरुते यत्र तत्प्रोक्तं वामविद्धं विचक्षणैः॥

वामा—श्रुतिः

धैवतस्य तृतीया श्रुतिः।

सुधा

वामोर्ध्वकप्रवृत्ता—अवनद्धे जातिः (एकरूपा)

वामोर्ध्वकप्रवृत्तादौघे क्षिप्तावकृष्टलययुक्ता।
सा करुणरसप्राया जातिः स्यादेकरूपा तु॥

भरतः

दीर्घाक्षरैकयुक्ता करुणरसे स्थितलया च या जातिः।
तामाह नान्यदेवो वाद्यविधावेकरूपेति॥

स्थितलयः। विलम्बितलयः।

नान्यः

वाम्यम्—शिल्पकाङ्गम्

प्रसादने व्युत्थानं वाम्यम्। यथा—कुम्भाङ्के देवि देवी- त्यादि।

सागरः

वायुः—नारदीयतानः

मध्यमग्रामे।
ग म प ध नि रि

नान्यः

वाराहहस्तः

गजहस्ते गजमुखमधो वदनतः क्षिपेत्।
वाराहस्य च देवः स्याद्विनियोगस्तु नान्यथा॥

गौरीमतम्

वारिदः—वर्णालङ्कारः

सनिनिनि, सधधध, सपपप, सममम, सगगग, सरिरिरि, ससस।

प्रतापसिंहः

वारिधिः—देशीतालः

वारिधौ गोलघू द्लौ।
ऽ।।०।

लक्ष्मणः

वारुणम्—करणम्

कर्तरी स्वस्तिकौ हस्तौ स्थानकं वर्धमानकम्।
जानुनी नमिते किञ्चित् भूयोभूयः प्रसारिते।
भवेतां यत्र करणं तद्वारुणमुदाहृतम्॥

हरिपालः

वार्षगण्यः—न्यायप्रविचारः

प्रविचारस्सात्त्वतवद्वार्षगण्योऽपि दृश्यताम्।
किन्तु हस्तोद्वेष्टनं तु स्कन्धे वक्षसि वा भवेत्॥

अत्राधिकं स्याद्भ्रमणं पृष्ठतः फलकस्य तु।
अत्र पातः कृपाणस्य क्रियते वक्षसः स्थले॥

वेमः

वासः—नादभेदः (अलब्धलक्षणम्)

ज्योतिर्वासः विज्योतिवासः, कुमारवासः, पक्षवासः, भवनवासः, श्वेतवासः, भास्वरवासः, रुद्रवासः, हरिवासः, दधिवासः, दिग्वासः, ऋषिवासः, कार्तिकवासः, अघोरवासः, ब्रह्मवासः, त्रिपुरवासः, शिवशक्तिवासः, भुवनाधिपतिवासः। इति पाल्कुरिकिसोमनाथेन स्मृताः। अत्र वासशब्दः वासेति स्त्रीलिङ्गरूपो वा भवेत्।

वासकसज्जिका—नायिका

उचिते वासके या तु रतिसंभोगलालसा।
मण्डनं कुरुते हृष्टा सा वै वासकसज्जिका

भरतः

उचिते वासक इति पूर्वोक्तेन नयेनायातः। लालसा- सामिलाषा।

वासगृहोपगमनम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

रत्यावासप्रवेशः। भोजः

वासवारिधिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मज

वासुकिः—देशीतालः

वासुकिर्गरलाविष्टः।
ऽ।ऽ।। लक्ष्मणः

वासोपचारः

नायिकायाः समीपे नायकस्थितिः।
वासोपचारो यश्चैषां स रात्रौ परिकीर्तितः।
परिपाट्यां फलार्थे वा नवे प्रसव एव वा।
दुःखे चैव प्रमोदे च षडेते वासकाः स्मृताः॥

एषां राज्ञां। परिपाटी यथाकल्पितानुपूर्वी। अस्या एकेन मिश्रेन वा वारः। फलार्थ इति ऋताविति यावत्। नव इति नवत्वे। नवीने इत्यर्थः। प्रसवे वृत्ते चिरविरहखिन्ना सुखायितं। दुःखे तदीयबन्धुव्यापत्त्या दुःखिता आश्वासनीयेति। प्रमोद इति तदीयपुत्रोत्सवादौ। वासयति तत्र स्थाने रात्रं इति वासः।

वाद्यषाडवः—रागः

न्यासांशग्रहसप्तमषड्जापन्यासधैवतायुक्तः।
व्यक्तमनोहरताने तूत्तरगान्धारमूर्छनायुक्तः॥
श्रुतैकप्रयोज्यश्च........धिदैवतः।
वाद्यषाडवकाभिख्यस्संख्यावद्भिरुदीरितः।

नान्यः

निषादांशग्रहन्यासः षड्जापन्यासभूषितः
धैवतस्वरहीनश्च वाद्यषाडवको मतः॥

मतङ्गः

विक्षेपः—तालचिह्नम्

विकटं—नृत्तम्

विकटं रूपवेषादौ वैरूप्येण प्रवर्तितम्

कुम्भः

विकटहस्तः

मणिबन्धात्पताकः स्यात्कुञ्चितो विकटः स्मृतः।
उष्ट्रेषु वक्रसत्त्वेषु विकटे नर्तने तथा।
विनियोगोऽस्य गदितो नाट्यशास्त्रार्थकोविदैः॥

गौरीमतम्

विकत्थनम्—लक्षणम्

स्वगुणोत्कर्षतो वापि कर्मणो वापदानतः।
आत्मश्लाघापरं वाक्यं विकत्थनमिहोच्यते॥

भोजः

यथा—वेण्यां सकलेत्यादि (५-२७) भीमवाक्यम्।

विकलः—अङ्गहारः

हस्तौ तु मुष्टिसंभूतौ पार्ष्णिभ्यां वा तदग्रतः।
पार्श्वद्वयाभ्यामथवा कुट्टनं नृतिमाश्रये॥
समदृष्टिस्समाख्याता प्रथमे विकलस्य तु।
बाणाभिधानहस्तौ तु पादयोः पार्श्वभागतः॥
स्वभावकुट्टनं पश्चात्प्रलोकितदृशा भवेत्।
समदृष्टिश्च विज्ञेयो द्वितीये विकलस्य तु॥

नन्दीश्वरः

विकल्पिनी—श्रुतिः

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः।

विकसितानन्दः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग स.

मज

विकस्वरः—मुखरागः

विकस्वरो विकासी स्याद्रसे हास्ये मतौ स्मृतौ।
विबोधविस्मयोत्साहगर्वेष्वेष नियुज्यते॥

वेमः

विकासि—दर्शनम्

विकासि दृश्यातिशयाद्विकासितपुटं भवेत्।

वेमः

विकासि तत्तद्विषयविशेषमवगाहते ॥

शारदातनयः

विकासी—अधरः

ऊर्ध्वपङ्क्तिस्थदन्तानां विकासी दर्शनाद्भवेत्।
प्रियसन्दर्शने हासे प्रयोगस्तस्य वर्ण्यते ॥

सोमेश्वरः

किञ्चिल्लक्ष्योर्ध्वदन्तो यः स विकासी स्मिते मतः।

अशोकः

विकूणितम्—दर्शनम्

यत्र भागत्रये पूर्वे दृष्टेः सङ्कोचनं भवेत्।
विकासश्चरमे भागे तद्विकूणितमुच्यते ॥

वेमः

विकूणिता—नासिका

नासा सङ्कुचिता या स्यात्सोक्ता धीरैर्विकूणिता।
आर्ते हास्ये जुगुप्सायामसूयायामपि स्मृता ॥

विकृतम्—अनुभावः

विहृतमित्यन्ये पठन्ति।

वचसा प्राप्तकालेऽपि चोत्तरं नाभिधीयते।
क्रियया यदनुष्ठानं विकृतं तदुदाहृतम् ॥

कुम्भः

प्राप्तावपि च वचसां क्रियते यदभाषणम्।
ह्रिया स्त्रीभिर्धीतात्स्वभावतो वाप्येतत्समुदाहृतम्। वक्तव्यसमयेऽपि वचसानभिभाष्य क्रियानुष्ठानं विहृतम्।

भरतः

यथा—पत्युश्शिरश्चन्द्रकलामनेन—(कुमा) भोजः

वाच्यानामर्थानां ज्ञानेऽपि यदभाषणं तद्विकृतम्।

सागरः

अत्र ज्ञानेऽपि सति लज्जाभरादभाषणम्। अथवा अस्य योषिद्भिरकथनम्। अथवा यौवनविकारात्स्वभावादन्यथाकथनम्। तदिदं वात्स्यायनशिणिशाक्यानां मतत्रयेऽपि सर्वं विहृतमेव।

कुम्भः

विकृतः—अङ्गहारः

अरालो दक्षिणो हस्तो वामस्याच्छिखरः करः।
पादौ चङ्क्रमणाभिख्यौ प्रथमे विकृतस्य तु ॥
अपसव्यार्धचन्द्रस्याद्वामस्याद्दलपद्मकः।
पादौ विषमसञ्चारौ विकृतस्य द्वितीयके ॥

नन्दीश्वरः

विकृतस्वराः

साधारणविधानेन सर्वथा द्विश्रुती समौ।
च्युताच्युततया द्वेधा विकृतिर्विकृतौ च तौ ॥
च्युताच्युतविभेदः स्यादेकद्विश्रुतिमोक्षणात्।
षड्जैकश्रुतिसंसर्गान्निषादे विकृतिर्भवेत् ॥
तच्छ्रुतिद्वयसंयोगान्निषादः काकलीमतः।
एवमेव तु गान्धारे मध्यमश्रुतिसङ्गतः ॥
एकश्रुतिर्विकारी स्याद्द्विश्रुतिरन्तराह्वयः।
च्युतषड्जच्युतेरेवमृषभः स्याद्विकारवान् ॥
पञ्चमो मध्यमग्रामे विकृतस्त्रिश्रुतिद्वयात्।
सदैवमध्यमग्रामे धैवतः स्याच्चतुश्श्रुतिः
एवं स्वरविकाराः स्युः द्वादशान्यश्रुतिश्रयात् ॥

मोक्षदेवः

विकृतास्तु स्वराः पञ्चेत्यस्माभिरवधार्यते
रत्नाकरे तु निश्शङ्को विकृतान् द्वादश स्वरान् ॥
अब्रवीत्केचन पुनः सप्ताहुर्विकृतस्वरान्।
स्वराः पञ्चैव विकृता इति राद्धान्तितं मया ॥
साधारणश्च गान्धारो गान्धारश्चान्तराभिधः।
द्वौ तौ च मध्यमक्षेत्रसंभूतौ विकृतस्वरौ ॥
वरालीमध्यमश्चैकः पञ्चमक्षेत्रसंभवः।
षड्जक्षेत्रसमुद्भूतौ कैशिकीकाकलीस्वरौ।
एवमेते स्वराः पञ्च विकृता इति निर्णयः ॥

वेङ्कटमखी

तद्यथाऽत्र द्विधा षड्जः च्युताच्युतविभेदतः।
गृहीते चेन्निषादोऽस्य श्रुतिमाद्यां तथान्तिमाम् ॥
ऋषभः स्यात्तथा षड्जच्युतस्साधारणो भवेत्।
काकलीत्वे निषादस्य निषादेन श्रुतिद्वये ॥
गृहीते द्विश्रुतिः षड्जो भवेदच्युतसंज्ञकः।
ऋषभोऽपि यथा षाड्जीं श्रुतिमन्त्यामपाहरेत् ॥
चतुःश्रुतित्वाद्विकृतः साधारणविधौ तथा।
साधारणे त्रिश्रुतिः स्यान्मध्यमस्य श्रुतिर्भवेत् ॥
स्यादन्तरश्च गान्धारो मध्यमस्य श्रुतिद्वयम्।
चतुःश्रुतिरितिप्रोक्तौ द्वौ भेदौ विकृताविह ॥

मध्यमोऽपि भवेद्द्वेधान्तरसाधारणाश्रयात्।
गान्धारस्यान्तरत्वे तु गृह्णीतेऽस्य श्रुतिद्वये ॥

गान्धारेणान्युतत्वेन तदेको विकृतो मतः।
साधारण्ये तु गान्धारः श्रुतिमाद्यां हरेद्यदा।
पञ्चमस्त्वन्तिमामस्य तदाऽन्यो विकृतो मतः ॥

पञ्चमो मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिर्विकृतो भवेत्।
धैवतेन गृहीतायामन्तिमायां श्रुतौ पुनः ॥

मध्यमस्य श्रुतिं प्राप्य साधारण्ये चतुःश्रुतिः।
धैवतो मध्यमग्रामे विकृतः स्याच्चतुःश्रुतिः ॥

साधारण्ये कैशिके तु निषादः त्रिश्रुतिर्भवेत्।
काकलीत्वे पुनः स स्याच्चतुःश्रुतिरिति द्विधा ॥

षड्जे द्वौ ऋषभे चैको गमपेषु द्वयं द्वयम्।
एको धे नौ द्विकं भेदाः द्वादशेमे प्रकीर्तिताः ॥

कुम्भः

—अनूपसिंहमते

ऋषभस्य—यदा रञ्जन्यां श्रुतौ ऋषभोऽस्ति तदा मृदुः। यदा दयावत्यां तदा तीव्रः।

गान्धारस्य—यदा रौद्र्यां श्रुतौ गान्धारोऽस्ति तदा मृदुः। रञ्जन्यां श्रुतौ अतिमन्दः। रतिकायां अतिमन्दः।

मध्यमस्य—यदा प्रीतौ श्रुतौ मध्यमोऽस्ति तदा मृदुः। प्रसादन्यां अतिमन्दं। वज्रिकायां मन्दः। क्रोधायां शुद्धगमध्यमः। रौद्र्यां मन्दगमध्यमः। रतिकायां शुद्धर्षभमध्यमः। इति षड्भेदाः।

पञ्चमस्य—सन्दीपिन्यां श्रुतौ पञ्चमो दीप्तः।

धैवतस्य—रोहिण्यां श्रुतौ धैवतो मृदुः। मदन्त्यां मन्दः। आलापिन्यां शुद्धपञ्चमधैवतः।

निषादस्य—उग्रायां श्रुतौ निषादो मन्दः। रम्यायां श्रुतौ शुद्धः। रोहिण्यां श्रुतौ मध्यमधैवतनिषादसंज्ञः। मदन्त्यां श्रुतावतिमन्दध्वनिः

यदा निषादः तीव्रायां स्थितस्तदा तीक्ष्णः। कुमुद्वत्यां तीक्ष्णस तीक्ष्णः। क्षोभिण्यां धैवतः शुद्धनिषादधैवतनामा भवति। या तीव्रायां श्रुतौ धैवतः स्यात्तदा तीव्रनिषाधदैवतः। यदा कुमुद्वत्यां धैवतोऽस्ति तदातितीक्ष्णः। क्षित्यां श्रुतौ मध्यमो यदा स्यात्तदा तीक्ष्णः। रक्तायां मध्यमः अतितीक्ष्णः। सन्दीपिन्यां मध्यमः तीक्ष्णतमः। यदा वज्रिकायां श्रुतौ गान्धारः तदा तीक्ष्णः। यदा प्रसारिण्यां तदा तीक्ष्णतरः। प्रीतौ तीक्ष्णतमः। सम्मार्जन्यां शुद्धमध्यमगान्धारसंज्ञो भवति क्षित्यां तीक्ष्णमध्यमगान्धारः। रक्तायां तीक्ष्णतममध्यमगान्धारः। ऋषभस्य रौद्र्यां श्रुतौ सत्त्वे तीक्ष्णता। क्रोधायां शुद्धगान्धारर्षभः। वज्रिकायां तीक्ष्णगान्धारर्षभः। प्रसारिण्यां तीक्ष्णतरगान्धारर्षभः। प्रीत्यां तीक्ष्णतमगान्धारर्षभः। सम्मार्जन्यां शुद्धगान्धारर्षभः। क्षितौ तीक्ष्णमध्यमगान्धारर्षभः।

विकृतिच्छन्दोवृत्तानि

ज्ञेया शतसहस्राणामशीतिस्त्र्यधिका बुधैः।
अष्टाशीतिसहस्राणि वृत्तानां षट् शतानि च।
अष्टौ चैव तु वृत्तानि विकृत्यां गदितानि तु ॥

भरतः

विकृष्टम्—गीतगुणः

स्वैरुच्चतरैर्युक्तं प्रयोगैर्बहुलीकृतम्।
विकृष्टं नाम तद्गीतं तत्तद्देषां मनोहरम् ॥

सोमेश्वरः

—दर्शनम्

विकृष्टं तच्छून्यमेव यदाकाशावलोकनम्।

शारदातनयः

विकृष्टा—मृदङ्गवादनमार्गः

विकृष्टाऽङ्गुलिमूलतः। नारायणः

—नासिका

अत्युत्फुल्लपुटा नासा विकृष्टा भीतिरोषयोः।
आर्तौ तदोर्ध्वश्वासे च तीव्रगन्धे ह्युदाहृता ॥

अशोकः

कोपे हर्षे च कामे च बहुलोच्छ्वास इष्यते।

सोमेश्वरः

विकोशा—दृष्टिः

विकासितपुटद्वन्द्वा निमेषपरिवर्जिता।
चलत्तारा विकोशा स्याद्विशोकेऽमर्षगर्वयोः ॥

सोमेश्वरः

उग्रदर्शनविज्ञानक्रोधेषु ज्ञानगर्वयोः।

अशोकः

विक्रान्तयमकम्—अलङ्कारः

एकैकं पादमुत्क्रम्य द्वौ पादौ सदृशौ यदा।
विक्रान्तयमकं नाम—

(उ.म्) स पूर्वं वारणो भूत्वा द्विशृङ्ग इव पर्वतः।
अभवद्दन्तवैकल्याद्विशृङ्ग इव पर्वतः ॥

भरतः

—करणम्

सविद्युद्भ्रान्तदण्डपादया चतसृष्वपि ।
दिक्षु पादस्य विक्षेपः कृतोद्वेष्टापवेष्टयोः ॥

पादानुकूलयोः पार्ष्ण्यो रेचनाञ्चितयोरपि ।
क्रियते यत्र विक्षिप्तं तदुद्धतपरिक्रमे ॥

ज्यायनः

विक्षिप्ताक्षिप्तकम्—करणम्

व्यावृत्तकरणं येन करेण प्रविधीयते ।
तेनैव सह विक्षिप्तं स एव चरणो बहिः ।
आक्षेपो हस्तपादस्य तस्यैव परिवर्तनात् ॥

अन्याङ्गे च भवेदेवं विक्षिप्ताक्षिप्तकाभिधे ।
एतन्नाट्याङ्गविच्छेदे प्रयोज्यं सन्धिगुप्तये ॥

तालानामनुसन्धाने गतीनां वा परिक्रमे ।
चारीयुद्धनियुद्धादौ संचारेषु यथोचितम् ।
केचिद्गतागते त्वस्य विनियोगं प्रचक्षते ॥

ज्यायनः

गतागते वदन्त्यस्य नियोगं केऽपि सूरयः ।
स नेष्टो नाट्यविदुषां यतोऽभिनयपाणिभिः ॥

वाक्यार्थाभिनयः कार्यः प्राधान्येनाभिनेतृभिः ।
इदं तु सद्भिराख्यातं नृत्तमात्रपरं ततः ॥

अशोकः

यत्र व्यावर्तमाने तु हस्ते तदनुसारतः
बहिर्विक्षिप्यते पादः चतुरस्रोऽपरः करः ॥

पूर्वोक्तं पाणिपादं तु परिवर्तनकर्मणा ।
आक्षिप्यते तथैवास्य पाणिपादस्य च क्रमात् ॥

विक्षेपाक्षेपणात्ख्यातां विक्षिप्ताक्षिप्तकन्तु तत् ।
विनियोगो भवेदस्य गतागतिनिरूपणे ॥

विनियोगममुं नाट्यवेदिनो नैव मन्यते ।
नृत्तहस्तप्रधानत्वात् नृत्त एवैतदिष्यते ॥

अतोऽन्तरालसन्धाने वाक्ययोरभिनेययोः ।
तथा युद्धनियुद्धे च चारीस्थानकसंक्रमे ॥

तालक्रियानुसन्धाने तथा गतिपरिक्रमे ।
प्रयोज्यमेतत्करणं तत्स्यादभिनये क्वचित् ॥

नृत्तहस्तप्रधानेषु करणेष्वपरेष्वपि ।
प्रतीयेतामयं न्याय इत्युक्तं वेमभूभुजा ॥

वेमः

विक्षेपम्—नृत्तहस्तप्राणः

कोष्ठावधि समभ्रान्तौ पूर्ववत्पुरतःकृतौ ।
विक्षेपोऽयमिति ख्यातो नाट्यहस्तविशारदैः ॥

कोष्ठं कूर्परः

शृङ्गारः

विक्षेपः—अङ्गविकारः

अर्धावसक्तधम्मिल्लः विसंस्थुलनिवेशिततिलकः । लोचनैकलग्नकज्जललवः अवहेलधृतपतिष्णुजघनसिचयाञ्चलः । ताम्बूलरागलेखलाञ्छितैकाधरप्रदेशो विविधविकारनाट्यनर्तको विक्षेपः ।

सागरः

अन्यथा वेषविन्यासो विकारो यो भवेत्प्रियः
तमामनन्ति विक्षेपं मुनयः कपिलादयः ॥

कुम्भः

विसंस्थुलावेशमयो विकारो विविधः स्त्रियः ।
तमामनन्ति विक्षेपं मुनयः कपिलादयः ॥

पद्मश्रीः

विक्षेपः—तालक्रिया

उत्तानितस्य हस्तस्य तस्यैव प्रसृताङ्गुलेः ।
पार्श्वे दक्षिणतः क्षेपो विक्षेप इति कथ्यते ॥

वेमः

—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

विक्षेपा—देशी चारी

पुरः प्रसार्य पादमाकुञ्चयन्मुहुः ।
यदा तदोक्ता विक्षेपा चारीनृत्तविशारदैः ॥

वेमः

विक्षेपि—दर्शनम्

विक्षेपि कथ्यते दूरात्पार्श्वापाङ्गप्रसारणात् ।

वेमः

विक्रमः—अङ्गहारः

पताकौ मुष्टिसहितौ हस्तद्वष्टथा च पादयोः ।
दक्षिणस्सरणाकारो वामस्स्यात्तु स्वभावकः ॥

एवं प्रकारनटनं विक्रमः प्रथमो भवेत् ।
ललितं चरणं भूयात्समदृष्टिस्तदा भवेत् ॥

इत्यादिनटनं कुर्याद्विक्रमस्य द्वितीयके ।
पादाभ्यां तत्र कलयेत्समोत्सारितमण्डलम् ॥

शुकतुण्डपुरोभागा चलितौ स तदृष्टितः।
एतादृशेन नृतिना विक्रमस्य तृतीयकः॥

नन्दीश्वरः

विक्रमवराली—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मल

विक्रमा—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म ग रि स.

मल

विक्रान्ता—ध्रुवावृत्तम् (द्वादशाक्षरम्)

अष्टावाद्यौ यस्याः सान्त्यं स्यान्नवमं
दीर्घाणि स्थाप्ये शिष्टे च द्वे लघुनी।
वृत्तं ह्येतद् ज्ञेयं तद्ज्ञैः वृत्तविधौ
गीते ह्येवं नित्यं विक्रान्ता जगती॥

म म म स

भरतः

मध्यमोत्तमपात्राणां विक्रान्ता जगतीभवा।
चच्चत्पुटद्वयं चाचपुटोऽन्ते पञ्चमेन तु॥

एसो मेहो नानदंतो धूमणिहो। एष मोघो नानदन् धूमनिभः।
पञ्चमेनेति। पञ्चमनाम्ना ग्रामरागेण।

नान्यः

विक्रुष्टम्—रञ्जनगुणः

स्वरैरुच्चतरैर्युक्तं प्रयोगैर्बहुलीकृतम्।
विक्रुष्टं नाम तद्गीतमेतदेषां मनोहरम्॥

सोमेश्वरः

विक्रमानम्—देशीतालः

खाब्धयो लघुखंगुरुश्च विक्रमानाभिधे मतम्।
०००० । ००ऽ

मदनः

विगतक्रमा—अवनद्धे जातिः

ऊर्ध्वाङ्कि दक्षिणमुखे क्षिप्तप्रहता वितस्तमार्गा च।
अङ्कोर्ध्वकप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारजाता च॥

प्रायेणोद्धतमार्गा वितस्तमार्गाश्रयेण दिव्यानाम्।
धं द्रां धं द्रां प्राया जातिर्विगतक्रमा नाम॥

भरतः

स्याद्वामोर्ध्वकयोर्नापि स्यादूर्ध्वाङ्किकयोरथ।
दिव्यगानामथ पात्राणां गतौ च विनियुज्यते।
तदा जातिरियं तद्ज्ञैः विज्ञेया विगतक्रमा॥

नान्यः

—पुष्करवाद्ये जातिः

दुघवे न प्रतिमायति प्रोद्धतवाद्या वितस्तमार्गा च।
दिव्यानां सा जातिर्युक्ता देशानुरूपेति॥

इयं जातिः नेपालमातृकायां देशानुरूपेत्युक्ता।

विगलितकरणा—अवनद्धे जातिः

विगलितेति नामान्तरम्

सर्वमार्गाश्रया चित्रकरणा लघुवर्णिका।
त्यक्तानुबन्धा पुनरुक्तवाद्या गलिता च सा॥

परिक्रमे विटादीनां गलितं यद्विशेषतः।
अनावृत्त्यैव वर्णानां प्रस्तत्वं च यथा विदुः॥

नान्यः

लघ्वक्षरभूयिष्ठा विचित्रकरणा च सर्वमार्गेषु।
वाद्यविसर्पितकरणा विगलितकरणा तु सा जातिः॥

भरतः

विगलिता—पुष्करवाद्ये जातिः

लघ्वक्षरभूयिष्ठा विचित्रकरणा च सर्वमार्गेषु।
वाद्यविसर्पिकरणा विगलितनामा तु सा जातिः॥

अभिनवगुप्तपाठः

इयं विधूतेति उक्ता नेपालादर्शे।

विघ्नतालः—देशीतालः

दत्रयं गो विघ्नताले।

3½ मात्राः

तालप्रस्तारः

विचलना—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

ज्ञेया विचलना तद्ज्ञैः अवमानार्थसंयुता।

भरतः

सर्वेश्वरः विच्छलनमिति पठति।

विचारः—गीतालङ्कारः प्रतिमठ्यभेदः)

लघुद्वयं विरामान्तं ताले कन्दुकसंज्ञके।
विचारो गीयते तेन विलम्बश्च लयो भवेत्॥

संगीतसारः

—लक्षणम्

पूर्वाशयसमानार्थैरप्रत्यक्षार्थसाधनैः।
अनेकोपाधिसंयुक्तो विचारः परिकीर्तितः॥

भरतः

प्रवृत्तार्थानुसारि परोक्षार्थसाधकं बहूपायोपाधिदर्शनं वाक्यं विचारः। यथा—मुद्राराक्षसे साध्ये निश्चितमित्यादि राक्षसवाक्यम्।

विचारचतुराननम्— करणम्

अङ्गुलीपृष्ठचलनं पादस्यैकस्य चापरम्।
निकुट्टिताजानुभानु त्रिपताकौ करौ पुनः॥

प्रसारितौ संकुचितौ बहुशो यत्र संक्रमम्।
करणं कलितं तद्धि विचारचतुराननम्॥

हरिपालः

विचारप्रतिमण्ठः—देशीतालः

विचारप्रतिमण्ठोऽसौ नगणो द्वौ विरामदः।
।॥०००   दामोदरः

विचित्रम्—मण्डलम्

दक्षिणो जनितां चारीं ऊरूद्वृत्तां च विच्यवाम्।
ततश्चारीं स्थितावर्तां शकटास्यां तथैव च॥

एलकाक्रीडितां चारीं ऊरूद्वृत्तां तथैव च।

समोत्सरितमत्तल्लीं वितनोति यथाक्रमम्।
वामोऽङ्घ्रिः स्पन्दितां चारीं पार्श्वक्रान्तां तु दक्षिणः॥

भुजङ्गत्रासितां चारीं कुर्याद्वामोऽथ दक्षिणः।
अतिक्रान्तां तथोद्वृत्तां वामोऽलातां तथैव च॥

पार्श्वक्रान्तां दक्षिणस्तु वामः कुर्याच्च सूचिकाम्।
विक्षिप्तां दक्षिणः पादो वामोऽतिक्रान्तचारिकाम्।
यत्र तत्स्याद्विचित्राख्यं मण्डलं तद्विदां मतम्॥

वेमः

—करणम्

पार्श्वतस्सन्नतं गात्रं पादः पार्श्वप्रसारितः।
पार्श्वं च वलितं हस्तौ विश्लिष्टस्वस्तिकीकृतौ॥

गात्रं च भ्रामयन्नेव भ्रमरीमाचरेत्तदा।
अन्ते चाप्यायतस्थानं विचित्रं करणं तदा॥

देवणः

—पादमणिः

पादस्योदञ्चनादूर्ध्वं कृत्वान्तर्भ्रमरीमपि।
अलगं क्रियते यत्र तद्विचित्रं प्रकीर्तितम्॥

वेमः

विचित्रः—अङ्गहारः

सूचीवक्त्राभिधौ हस्तौ पदोऽस्तु तलकुट्टनम्।
प्रलोकितदृशा भूयाद्विचित्रः प्रथमो भवेत्॥

हस्तौ सन्दंशनामानौ पादौ विषमसञ्चरौ।
दृष्टिभ्यां समसाचिभ्यां विचित्रस्य द्वितीयके॥

नन्दीश्वरः

—नृत्तबन्धः

यत्र चत्वारि चत्वारि पङ्क्तिद्वितयरूपकम्।
निवेशितानि पात्राणि द्वे द्वे तत्पार्श्वयोर्द्वयोः॥

एवं द्वादश पात्राणि भुवां विनिमयैर्मिथः।
विचित्रक्रमनृत्तं तु कुर्वन्ति कलनूपुरम्।
विचित्रसंज्ञो बन्धोऽसौ भवेद्वैचित्र्यकारणम्॥

वेमः

विचित्रः—कवित्वरचनामार्गः

प्रतिभा प्रथमोद्भेदसमये यत्र वक्रता।
शब्दाभिधेययोरन्तः स्फुरतीव विभाव्यते॥

यत्र तद्वदलङ्कारैः भ्राजमानैर्निजात्मना
स्वशोभातिशयान्तःस्थमलङ्कार्यं प्रकाश्यते॥

उक्तिवैचित्र्यमार्गेण काष्ठां कामपि नीयते।
यत्रान्यदा भवत्सर्वं अन्यथैव यथारुचि॥

भाव्यते प्रतिभोल्लेखमहत्त्वेन महाकवेः।
स्वभावस्सरसाकूतो भावानां यत्र बध्यते॥

केनापि कमनीयेन वैचित्र्येणोपबृंहितः।
विचित्रो यत्र वक्रोक्तिवैचित्र्यं जीवितायते॥

कुन्तकः

विचित्रकः—प्रबन्धः

अनेकदेशभाषाभिः स्वरैः पाटैश्च तेन्नकैः।
विचित्रितो बहुतालैश्च विचित्रक इतीरितः॥

पदान्येवंविधान्यत्र प्रति रागं नियोजयेत्।
स्वरान्वर्ज्यान्परित्यज्य क्षिपेद्रागोचितान्स्वरान्॥

तालान्भिन्नान्स्तथा तत्र न्यसेत्तत्र पदेपदे।
पाटांस्तालानुसारेण तेन्नकान्प्रतिसंयुतान्॥

एवं कृत्वा पदन्यासं रागैस्तालैस्समन्वितः।
स्वरैः पाटैस्तथा तेन्नैः गातव्योऽयं विचित्रकः॥ सोमेश्वरः

चित्राभिर्देशभाषाभिः बद्धो यस्स विचित्रकः ।
य इति त्रिभङ्गिः । हरिपालः

विचित्रलोहडी—उत्प्लुतिकरणम्
यत्र स्यात्पार्श्वतस्तिर्यग् भ्रान्तिः कायस्य चक्रवत् ।
विचित्रलोहडी सा तु कथिता नृत्तवेदिभिः ॥
वेमः

विचिता—श्रुतिः
षड्जचतुर्थी श्रुतिः । जगदेकः

विच्यवा—चारी
चरणौ समपादाया विश्लेष्य क्रमशो यदा ।
तालाग्राभ्यां महीभागं कुट्टयेद्विच्यवा तदा ॥
वेमः

विच्युतोद्वृत्तम्—पादमणिः
एतदेव स्वस्तिकस्य विश्लेषेण मुहुर्मुहुः ।
क्रियते यत्र तदिदं विच्युतोद्वृत्तमुच्यते ॥
एतत्, पृष्ठोद्वृत्तम् । वेमः

किन्नर्यां दक्षिणहस्तव्यापारः ।
तत्र द्रष्टव्यम् ।

विच्छलनम्—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्
सद्भिर्विच्छलनं प्रोक्तं नृणामात्मविकत्थना ।
सर्वेश्वरः

विच्छित्तिः
माल्याच्छादनभूषणविलेपनानामनादरन्यासः
स्वल्पोऽपि परां शोभां जनयति सा या तु विच्छित्तिः ॥
भावविवेकः

—द्विपदी
एको द्विमात्रगणः चतुर्मात्रिकाः पञ्च ।
विरहाङ्कः

—अनुभावः
प्रसाधनानां दयितापराधे यदीर्ष्ययानादरतस्सखीनाम् ।
प्रयत्नतो धारणमङ्गनाभिर्विच्छित्तिरेषा कथिता मुनीन्द्रैः ॥
पद्मश्रीः

माल्याच्छादनभूषणविलेपनानामनादरावासः ।
स्वल्पोऽपि परां शोभां नयति हि यः सा तु विच्छित्तिः ॥
भरतः

मालाभरणाच्छादनविशेषाणं कुतश्चित्प्रियापराधात् ।
ईर्ष्ययाऽनादरेण सखीनां प्रयत्नाद्धारणं विच्छित्तिः ।
अन्ये प्रियेण दत्तं प्रीतिनिबन्धनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छित्ति-मिच्छन्ति ।
सागरः

विभूषणादीनामनादरविन्यासो विच्छित्तिः ।
भोजः

विच्छुरितः—हस्तपाठः
हस्तसञ्चेन शुद्धेनाङ्गुष्ठेन च यथाक्रमम् ।
वाद्यते पुष्करं यत्र स स्याद्विच्छुरितो यथा ॥
झें द्रः झें गिरिटि झें गिरिटि दानगिरि गिडनं वेमः

विच्छेदः—रसगतिः
विच्छिन्नमध्यः प्रबलैर्विरुद्धैर्हेतुभिः क्वचित् ।
पुनश्चेत्सानुरक्तः स्यात्स विच्छेद इतीरितः ॥
शारदातनयः

—स्वराङ्गम्
तत्र विच्छेदो नाम विरामकृतः ।
मान्यः

विजयः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)
विजयाख्यो ध्रुवः स स्याद् द्वाविंशत्यक्षराङ्घ्रिकः ।
सन्निपातेन संयुक्तः शृङ्गारोऽभीष्टदो रसः ।
एक एव गुरुर्यत्र सन्निपाते विधीयते ॥
सङ्गीतसारः

—गीतालङ्कारः (अठतालभेदः)
द्रुतद्वयं विरामान्तं ताले तुरगलीलके ।
विजयो गीयते तेन गीतनृत्यविशारदैः ॥
सङ्गीतसारः

—देशीतालः
ताले विजयसंज्ञे तु ज्ञेयाः पगपलाः क्रमात् ।
ऽ । ऽ । वेमः

—प्रबन्धः
तेन्नैः स्वरैस्तथा पाटैः पदैर्विजयतालतः ।
गीयते विजयस्सोयं विजयस्तेन सुक्रमः ॥
पण्डितमण्ड

विजयाख्येन तालेन तेन्नपाटपदस्वरैः ।
स्वरन्यासेन चाभोगे गीयते विजयाभिधः ॥
सोमराजः

—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः।

नि स ग म प ? नान्यः

—देशीतालः

गलौ पपञ्चकं यत्र द्रत्रयं विजये भवेत्।

ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ० ० ० दामोदरः

विजयकोकिलः—मेलरागः (झलवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

विजयमण्ठकः—देशीतालः

नगणो जगणश्चैव लघुर्विजयमण्ठके।

।।।।ऽ।। दामोदरः

विजयवर्धनं—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग म स.

मञ्ज

विजयश्रीः—प्रबन्धः

पदैस्तेन्नैः स्वरैर्यस्तु बिरुदैश्च प्रगीयते।

जयश्रीनामतालेन जयश्रीः परिकीर्तितः।

आभोगोऽन्यपदे न्यासस्तालमानद्वयेन तु॥

जग-मल्लः

—मेलरागः (पावनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.

(अव) स नि प म ग रि स

मञ्ज

विजया—श्रुतिः

निषादस्य प्रथमा श्रुतिः।

जगदेकः

ऋषभस्य तृतीया श्रुतिः।

अनूपः

—प्राकृते मालावृत्तम्

चतुर्मात्रागणास्त्रयः। जः गः

विरहाङ्कः

विजयानन्दः—देशीतालः

विजयानन्दसंज्ञे तु लघुद्वन्द्वं गुरुत्रयम्।

।।ऽऽऽ शार्ङ्गः

विटसन्दोही—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध प ग रि स.

मञ्ज

विटिः

तन्त्रीस्फोटनेऽङ्गुलिचमत्कारः। अवरोहे स्थानापसर्पणरूपः।

विट्ठलः

षड्राग(सद्राग?)चन्द्रोदय, नर्तननिर्णययोः कर्ता।

पण्डरीकविट्ठल इति प्रसिद्धः। पण्डरीक इत्यत्र पुण्डरीक इति च पठन्ति। पण्डरीकविट्ठल इति नाम रसकौमुद्यां श्रीकण्ठः स्मरति। तस्य कालः १५८०। तस्मात् विट्ठलः श्रीकण्ठात् प्राचीन इति ज्ञायते। कर्णाटदेशीयः। शिवपुरवासी।

विडम्बः—मेलरागः (सरसाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स.

(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

विडम्बी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग म ग रि स.

मञ्ज

विततम्—देशीलास्याङ्गम्

चारी पादादिकं यत्र सुकुमारं निसर्गतः।

कृतं बलेन कठिनमेतद्विततमीरितम्॥

ज्यायनः

इदं वितथं, वितडं, इत्यपि दृश्यते

वितर्कः—व्यभिचारिभावः

सन्देहविमर्शविप्रतिपत्त्यादयो विभावाः। द्विविधविचारितप्रश्नसम्प्रधारणमन्त्रसङ्गूहणादयोऽनुभावाः।

भरतः

सन्देहेन जायते। प्रश्नविचारभ्रूक्षेपशिरःकम्पनैस्तमभिनयेत्। सागरः

वितर्कस्तु विचारः स्यादतिसन्दिग्धवस्तुनि।

विकल्पशास्त्रप्रज्ञादेरुत्पत्तिस्तस्य दृश्यते।

तत्राङ्गुलीविचलनभ्रूशिरोवक्रतादयः॥

सर्वेश्वरः

—चिन्ताभिनयः

निस्संशयस्संशयश्च वितर्को द्विविधो मतः।

ऊर्ध्वाधोमुखहंसास्यः चालितो निश्चयार्थके।

हृदिस्थाने तु सन्दंशः संशयार्थवितर्कके॥

विनायकः

वितर्किता—दृष्टिः

उद्वर्तितपुटद्वन्द्वा तथैवोत्फुल्लतारका।
अधोविकासा दृष्टिस्स्याद्वितर्के तु वितर्किता ॥

स्मृतावपीति वेमः। सोमेश्वरः

वितस्तमार्गः

अन्यदक्षणः तस्यति नाशयति। तस्य भावोचितः। तां हिंस्रतां तद्विषये दीनरौद्राभावस्य विनियोगो यतस्स वितस्तमार्गः। अन्ये तु वितस्तिमात्राक्षिप्तहस्तप्रहरणसूचनार्थं वितस्तिमार्गं इति पठन्ति। अभिनवः

—पुष्करवाद्ये अक्षराणामुत्पादने करणभेदः

धक्कतां तक्तितां, तकितां किटिगघ तकितां कितिधक्कि ताथंधं घतां गुड घघघा द्राङ्क इतिवितस्तमार्गः।

भरतः

विताडितौ—पुटौ

अन्तस्थितपुटाघातादुत्तरेण पुटेन तु।
विताडितौ पुटौ स्यातामभिघाते नियोजितौ ॥

वेमः

अन्योन्यमभिघातो यः पुटयोस्तद्विताडितम्।
आहुरन्ये त्वदृश्यत्वमतिविस्तारणात्तयोः ॥

विप्रदासः

वितालः—वाद्यप्रबन्धः

वितालः स्यादादिमध्यान्तकृतात्तालविकारतः।

वेमः

वितालस्त्वादिमध्यान्तविकृतस्ताल इष्यते ॥

शार्ङ्गः

विदग्धम्—दर्शनम्

विदग्धं तद्यदालोके विवशास्सर्वजन्तवः।

शारदातनयः

विदारीभेदः

गीतखण्डं विदारी स्यात्पदस्वरविदारणात्।
महत्यवान्तरा चेति सा द्विधा परिकीर्तिता ॥

व्याप्ता वस्त्वखिलं वर्णपदान्ते या समाप्यते।
महती सा भवेन्मध्ये सञ्जाता स्यादवान्तरा ॥

प्रमाणं तु विना रूपं विदार्यां वस्तुवन्मतम्।
अस्यां जात्यंश एवाङ्गो भवेन्न्यासस्तु वस्तुवत् ॥

यदा स्यादल्पतांशस्य तत्संवाद्यनुवादिनौ।
स्वरावंशौ तदा कार्यौ गान्धर्वाम्नायकोविदैः ॥

विदारीणामसौ संख्यानियमो भरतोदितः।
व्यपरैकादशपरो महतीनामिह स्फुटम् ॥

चतुर्विंशतिसंख्यात्वं प्रमाणं परमं मतम्।
अवान्तरविदारीणामेककस्याथ लक्षणम्।
या स्यादन्या समांशा वा विदार्येका तदेककम् ॥

वेमः

विदारीभेदाः

सामुद्रश्चार्धसामुद्रो निवृत्तश्चेति सा त्रिधा।
विदारी द्वितये वर्णपदपाठादिसाम्यतः ॥

या गीतिर्जायते सोऽयं सामुद्र इति कीर्तितः।
अर्धे सामुद्रगस्साम्याद्विदरीद्वयभागयोः ॥

निवृत्तकस्तु विषमं विदारीद्वयसंयुतः
न्यासापन्यासरचितो विज्ञेयो गीतिकोविदैः ॥

द्वैगेयकं विना सर्वो न्यासान्तो त्रिविधः स्मृतः
तुर्यस्य वा तृतीयस्य वस्तुनोऽन्तो विधीयते
सामद्रश्चेदसावेव द्वैगेयक इतीरितः ॥

वेमः

विद्धम्—अवनद्धे वर्णसंयोगः

यतिः स्रोतोगता। लयो मध्यः।
समपाणिश्च ॥

भरतः

अवनद्धे त्रिसंयोगः

रूपद्वयपरामर्शाद्विद्धमित्यभिधीयते।

नान्यः

—दर्शनम्

अपाङ्गयोरधस्ताराविक्षेपो विद्धमुच्यते।

शारदातनयः

—पुष्करवाद्ये लययतिपाणिसंयोगः

स्रोतो गता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च।
समपाणिस्तथा चैव विद्धं वाद्यं तु तद्भवेत् ॥

भरतः

विद्धः—वाद्यालङ्कारः

मृदङ्गकरणे वाद्यं पणवानुगतं तु यत्।
सूचीविद्धैर्विचित्रैश्च करणैर्विद्ध उच्यते ॥

भरतः

—देशीचारी

विद्धा स्यात्स्वस्तिकं मुक्त्वा यत्र चोर्ध्वं प्रसारितः
चरणः कुञ्चितस्त्वग्रे किञ्चिदान्दोलितो यदि ॥

वेमः

विद्धा—चारी

जङ्घयोस्स्वस्तिकं मुक्त्वा कुञ्चितश्चरणः पुनः।
पुनः प्रसारिताविद्धा स्वपार्श्वे चेन्निपात्यते।
पार्ष्णिना पार्ष्णिपर्यन्ते सा विद्धा परिकीर्तिता ॥

वेमः

विद्याचक्रवर्ती

भरतसङ्ग्रहकर्ता। कालः क्रै. प. १२८०। द्वारावतीपुरवरेश्वरविष्णुवर्धनवंशीय भल्लालराजास्थानेऽयं विद्यापतिः। तेनालङ्कारसर्वस्वव्याख्यानं, काव्यप्रकाशस्य गुरुलघुरूपे द्वे व्याख्ये, रुक्मिणीकल्याणं नाम षोडशसर्गात्मकं काव्यं भरतसङ्ग्रहनामकः—नाट्यग्रन्थः—एते प्रणीताः। साहित्यमीमांसापि अस्यैवेति सन्देहः।

विद्याधरः—देशीतालः

विद्याधरे लगुद्रुतौ।
।ऽ०० मदनः

विद्याविनोदः—देशीतालः

। ऽ ऽ ऽ ऽ ।।।ऽऽ००॥ ऽ ऽ ऽ ॥० ० ० ०

हम्मीरः

विद्युत्—ध्रुवावृत्तम्

मध्यलघुनाऽथ विद्युत्। यथा—शङ्करः।

भरतः

अङ्किता त्र्यक्षरा प्रोक्ता ग्लौ गश्चेति मनीषिभिः।
आवापाद्यङ्गुलीभिः स्याच्चतुर्भिः प्रथमो गुरुः ॥
निष्क्रमे च प्रवेशे च द्वितीयं सम्प्रयोजयेत्।
अन्ते च पूर्ववत्कार्यं लयतालसमन्वितम् ॥

नान्यः

पूर्ववदिति। एकाक्षरद्व्यक्षरध्रुवयोरिव विलम्बितलयः।

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रागणास्त्रयः एकः पञ्चमात्रिकः अथवा—चतुर्मात्रिक एकः पञ्चमात्रिकः द्वौ चतुर्मात्रिकौ।

विरहाङ्कः

विद्युद्भ्रमरी—भ्रमरी

विद्युद्भ्रान्तां दक्षिणेन चरणेन विधाय चेत्।
प्रदक्षिणं परिभ्राम्येत्सा विद्युद्भ्रमरी भवेत् ॥

वेमः

विद्युद्भ्रान्तम्—करणम्

विद्युद्भ्रान्ता भवेद्यत्र चारी तद्वशगौ करौ।
विद्युद्भ्रान्तं तदाख्यातमुद्धतस्य परिक्रमे।
अत्र पादक्रियां केचित् सौकर्यात्पुरतो जगुः ॥

ज्यायनः

विद्युद्भ्रान्तः—अङ्गहारः

वामाङ्गप्रयोज्यार्धसूची दक्षिणप्रयोज्यविद्युद्भ्रान्ताङ्गविपर्यासकृतछिन्नातिक्रान्तलतावृश्चिककटीछिन्नानां करणानां क्रमात्प्रयोगे विद्युद्भ्रान्तः। शार्ङ्ग

विद्युद्भ्रान्ता—ध्रुवावृत्तम्

पञ्चाक्षरा...

पञ्चापि गुरवो यत्र वृत्ते पञ्चाक्षरे सदा।
विद्युद्भ्रान्तेति सा ज्ञेया विलम्बितलया ध्रुवा ॥
मध्यमोत्तमपात्राणां विद्युद्भ्रान्ता हि पञ्चमे।
पञ्चवक्त्रेण तालेन पाटाक्षरमितेन च ॥

(उदा) संप्रत्ता मेह्ला। (छाया) संप्राप्ता मेघाः।

—चारी

पृष्ठभागे तु वलितः पादस्संस्पृश्य मस्तकम्।
ऊर्ध्वाधःपार्श्वयोः कृत्वा मण्डलभ्रमणं ततः
प्रसार्यते चेत्सा चारी विद्युद्भ्रान्ता निगद्यते ॥

वेमः

—देशीचारी

पुरो ललाटपर्यन्तं पादमुत्क्षिप्य सत्वरम्।
भ्रमयित्वार्पयेत्पार्श्वे विद्युद्भ्रान्ता भवेत्तदा ॥

वेमः

विद्युन्माला—अष्टाक्षरच्छन्दः

अष्टाक्षरकृते पादे सर्वाण्येव भवन्ति हि।
गुरूणि यस्मिन्सा नाम्ना विद्युन्मालेति कीर्तिता ॥

अष्टौ गाः भरतः

(उ—म्) दिक्षु भ्रान्ता विद्युन्माला।

—अष्टाक्षरवृत्तम्

म म ग गाः भरतः

विद्युद्विलासः—हौडुक्किकहस्तपाटः

अर्धार्धहस्तवलनात्तर्जन्यङ्गुष्ठघाततः।
विद्युद्विलाससंज्ञस्तु हस्तपाटो भवेद्यथा।
कण कण तिरि झें झें हिझें हिझें हित्रः॥

वेमः

विद्रवः—गर्भसन्ध्यङ्गम्

उपनतं भयमुद्वेगः। तत्संभावना तु विद्रवः। यथा—कृत्यारावणे शान्तिगृहे मन्दोदरीवाक्यम्। येत्वत्र रावणस्य शङ्कां त्रासरूपां ससंभ्रममङ्गमाहुः तद्विद्रवोद्वेगाभ्यां गतार्थम्। शङ्काभयत्रासकृतो विद्रवः। रामचन्द्रः

यथा—खरादिविहितं घोरं श्रुत्वा कलकलं वने।
शङ्का रामस्य सीताया भयं त्रासस्तपस्विनाम्॥

एकैककृतं केचिदिच्छन्ति। सागरः

शङ्कात्रासौ यत्र वाक्ये संभ्रमः कथ्यते यथा।

अमृतानन्दी

प्रियशङ्का समुद्भूतिः संभ्रमः परिकीर्त्यते।

सर्वेश्वरः

शत्रुव्याघ्रादिसंभूतो शङ्का स्यात्सैव संभ्रमः।

सिंगः

शङ्काभयत्रासकृतो विद्रवस्समुदाहृतः।

भरतः

नृपारिभयसंयुक्तः संभ्रमस्त्वभिसंज्ञितः — इति भरतपाठान्तरम्।

भयत्रासकारिणो वस्तुनो या शङ्का यदाशङ्कनं स विद्रवः। विद्रवति विलीयते हृदयं येनेति। यथा—रत्नावल्यां प्रियेत्यादि राजवाक्यम्। अन्ये तु शङ्काभयत्रासैः कृतो य इति पठन्ति। तत्र विशेष्यपदमन्वेष्यम्। समुदाय एव विशेष्य इति शङ्कुकः। उदाहरति कृत्यारावणे षष्ठाङ्कात् मन्दोदरीवाक्यम्। अत्र रावणस्य शङ्का प्रतिहार्यास्त्रासभये। अभिनवः

मा—श्रुतिः

तारगान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः। पार्श्वदेवः

विधानम्—मुखसन्ध्यङ्गम्

सुखदुःखकृतो योऽर्थः तद्विधानं। भरतः

व्यामिश्रतया सुखदुःखे अभिधीयेते यत्रेति विधानम्। यथा—वेण्यां द्रौपदीवाक्यं—मा अनपेक्षितशरीराः सञ्चरथ। अत्र द्रौपद्याः प्रहर्षो भयं च मिश्रतया विहितमिति विचित्रत्वाद्रसवत्ता। अभिनवः

द्वयोस्सुखदुःखयोः एकत्रानेकत्र वा पात्रे प्राप्तिः एकस्यैव वा सुखस्य दुःखस्य वा प्राप्तिर्विधानम्।

यथा—एकत्र प्राप्तेः मालतीमाधवे यद्विस्मयेति माधववाक्यम्। अनेकत्र प्राप्तेः तापसवत्सराजे राज्ञो वाक्यं दृष्टिं प्रेमभरेति। तत्र वासवदत्तायाः प्रवासाभ्युपगमाद्दुःखम्। वत्सराजस्यावादत्तविप्रवासवृत्तान्तस्य सुखम्।

सुखस्य सुखहेतोश्चान्वेषणरूपा प्राप्तिः। सन्निहितसुखात्मकं विधानमिति तयोर्भेदः॥

रामचन्द्रः

विधिः—वाक्यार्थः

प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विधायकोऽर्थवादादिभिरुपक्रियमाणो लिङ्लोट्तव्यादिवाच्यः शब्दव्यापारो विधिः, तेन हि भावनायां पुरुषः प्रवर्त्यते निवर्त्यते वा।

भोजः

विधितालः—देशीतालः

षड्द्रतालः षड्द्रतालो लगौ च विधितालके।

११ मात्राः तालप्रस्तारः

विधुतम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

विधूतस्य नामान्तरम्।

—वहनम्

विधुतं तिर्यगायामि नैवमित्यादि वारणे।

अशोकः

—शिरः

द्रुतगत्या तदेव स्याद्विधुतं तत्प्रयुज्यते।
शीतार्ते ज्वरिते भीते सद्यः पीतासवे तथा॥
तदेव = धुतमेव शार्ङ्गः

धुतमेव भवेच्छीघ्रभ्रमणाद्विधुतं शिरः।
भीते शीते ज्वरग्रस्ते सद्यः पीतासवेऽपि तत्॥

विप्रदासः

विधुतः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

एकान्तरेण युगलं द्विर्यदा गीयते बुधैः।
एकान्तरापरारम्भेऽलङ्कारे विधुतेऽकथि॥

सग सग रिम रिम गप गप मध मध पनि पनि।

जगद्धरः

विधूतम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

कृतस्यानुनयस्यादौ विधूतं ह्यपरिग्रहः। भरतः

आदौ प्रथमतः कृतस्यानुनयस्य सामवचसो नाङ्गीकरणं विधूतम् ; पश्चात्पुनरङ्गीकरणमिति। आदिशब्दादुपरोधः।

यथा—शकुन्तलावाक्यं—"अयि किं अंतःपुरा" इत्यादि।

अभिनवः

साम्नि अनुनयेऽनादरो मनागनादृतिः नवोल्पार्थत्वात्। यथा—पार्थविजये—भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं अयं स काल इति वाक्यमनुनयः। भीमसेनेन यदनादृतं तद्विधूतम्।

रामचन्द्रः

अरतिर्मनसो या स्याद्विधूतं कथ्यते यदा।

अमृतानन्दी

विधूतमरतिः प्रोक्ता। सर्वेश्वरः

नायकादेरीप्सितानामर्थानामनवाप्तितः।
अरतिर्या भवेत्तद्धि विद्वद्भिर्विधुतं मतम्॥

सिङ्गः

विधूता—पुष्कुरवाद्ये जातिः

विगलिताशब्दं पश्यत।

विधेया—मूर्छना (सुभद्रग्रामे षष्ठी मूर्छना)

विधेया संभवत्येव मूर्छना योषितां प्रिया।
*तृतीयग्राममासाद्य धैवतो मूर्छते यदा॥

*तृतीयग्रामः सुभद्रग्रामः। वादिमत्तः

इयं उत्तरायतेति नारदशिक्षायां नाम दृश्यते

विनतम्—दर्शनम्

विनतं तदिति ख्यातमृज्वायतमधोगतम्।

शारदातनयः

विनतः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः।
ग म प ध नि ? नान्यः

विनता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिक एकः जः चतुर्मात्रिकः जः
चतुर्मात्रिकः जः पञ्चमात्रिकः गः

विरहाङ्कः

विनायकतालः—चित्रतालः

गगगा ललपा गश्च ललपं तु समायुतम्।
सर्वविघ्नोपशान्त्यर्थं भवेत्तालं विनायकम्।
दशमात्रा त्रिकला अन्यवर्णं विषमयतिः॥
ऽ ऽ ऽ ॥ ऽ ऽ ॥ ऽ तालक्षणे

विनायकभरतम्

अतिनवीनोयं ग्रन्थः अज्ञातकर्तृकः। अभिनयविषये अधुनातनसंप्रदायः सम्यक् निरूप्यते।

विनिकीर्णम्—दर्शनम्

अन्तर्बाष्पस्फुरत्तारं विनिकीर्णमुदाहृतम्।

शारदातनय

विनिगूहनम्—शृङ्गारचेष्टा

प्रवेशो विनिगूहनम् भोजः

विनिगूहितः—अधरः

मुखान्तर्निहितः प्राणोऽधरस्स्याद्विनिगूहितः।
रोषेर्ष्ययोस्सुन्दरीणां बलाच्चुम्बति वल्लभे।
आयासे च प्रयोज्योऽयं इति नैधिकरं मतम्॥

निधिकरपुत्रस्य विप्रदासस्य मतम्। विप्रदासः

विनिवर्तकम्
विनिवृत्तम् —वदनम्

व्यावृत्तं विनिवृत्तं तद्रुषीर्ष्यासूययोरपि।

अशोकः

विनिवृत्तं तु तत्प्रोक्तं यत्परावृत्तमाननम्।
रोषेर्ष्यासूयिते चार्थे...नृत्तविदो विदुः॥

कुम्भः

विनिवर्तितम्—स्थानकम्

तस्यैवाङ्गपरावृत्या पृष्ठतो विनिवर्तितम्।

वेमः

तद्भेदः स्यादमुष्यापि विनियोगस्तु पूर्ववत्॥

ज्यायनः

तस्येति वलितस्येत्यर्थः। तद्भेदः, वलितोक्ताभिनयस्य व्यत्यासः।

विनिवृत्तम्—करणम्

पार्ष्णिभागे यदन्याङ्घ्रेस्सूच्या स्वस्तिकमाचरेत्।
विवृत्य त्रिकमेकत्र पर्यावृत्यैव पार्श्वतः॥
ऊर्वोर्वलनमादध्याद्द्रुद्रया रेचितौ करौ।
विनिवृत्तं तदाम्रातमुद्धतस्य परिक्रमे॥

"आनन्दपरिवर्तने" इति लक्ष्मणः।

विनिष्क्रान्तम्—दर्शनम्

बहिस्ताराविनिष्क्रान्तिः विनिष्क्रान्तमुदाहृतम्।

शारदातनयः

विनोदः—गीतालङ्कारः (रासकभेदः)

एक एव लघुर्यत्र आदितालः स कथ्यते ।
विनोदो रासकस्तेन श्रोतॄणां च सुखावहः

सं.गीतसारः

विन्यासः

यो गीतिखण्डद्वयस्यान्ते तिष्ठति स स्वरः विन्यासः

तुल.

—भाणिकाङ्गम्

निर्वेदवाक्यं विन्यासः। यथा—पुष्पभूषितके गृहवृक्षवाटिकाङ्के, तत्किं मे दौर्भाग्यकलङ्कमलिनितेन हतशरीरेणेति नन्दयन्तीवचनम्।

सागरः

विपञ्ची—वीणा

समश्च वर्तुलाकारो व्रणग्रन्थ्यादिवर्जितः ।
रक्तचन्दनजो यद्वा खादिरो वंशसंभवः ॥

रक्तचन्दनजः श्रेष्ठो वीणादण्डः प्रकीर्तितः ।
दशमुष्टिमितो दैर्घ्ये कचिल्लक्ष्याधिको मतः ॥

परिणाहे यथायोग्यः कर्तव्यो लक्ष्यवेदिभिः ।
दण्डस्य ककुभस्याधः संधौ तुम्बं निवेशयेत् ॥

तृतीयतुर्ययोस्सार्योर्मध्येऽधस्तु द्वितीयकम् ।
पूर्वतः परतुम्बं तु किंचिद्विस्तारतोऽधिकम् ॥

दण्डाग्रे अङ्गुले यद्वा चतुरङ्गुलतोऽप्यथ ।
रन्ध्रं कृत्वा क्षिपेच्छंकुं गलरन्ध्रयुतं चलं ॥

तस्मादङ्गुलतोऽधस्तादङ्गुलोत्सेधमोटकम् ।
शरपुंखसमं कृत्वा तस्माच्च किञ्चिदग्रतः ॥

निवेशयेत् स्थिरं शङ्कुं लक्ष्यलक्षणपण्डितः ।
ततो लोहमयीं तन्वीं गजकेशोपमां समाम् ॥

तैलाक्तां वर्तुलां श्लक्ष्णां बध्नीयात्ककुभाद् दृढम् ।
सारिकामूर्ध्नि विन्यस्तामानीतां मोटकोपरि ।
द्वितीयप्रान्तसंलग्नां चलकीले च वेष्टयेत् ॥

तावत्तं भ्रामयेच्छङ्कुं यावत्तन्त्री भवेद्दृढा ।
विपरीतिः भ्रमिश्शङ्कोस्तन्त्री शैथिल्यकारिणी ॥

तन्त्री दाढर्येति दाढर्यार्थं चलशङ्कोर्गलस्थिते ।
रन्ध्रे न्यास्यायसं कीलं स्थिरशङ्कौ निवेशयेत् ॥

मर्षामिश्रेण वस्त्रस्य विशुद्धेनाग्निना भृशम् ।
इष्टिकाचूर्णमिश्रेण दृढार्थं मर्दितेन वा ॥

मधूच्छिष्टेन संश्लिष्टाःसार्यः कार्याश्च धीमता ।
दण्डे तिष्ठति माधवोर्णवसुता तन्त्र्यां च तुम्बे विधिः,
भूतेशः ककुभे गिरीन्द्रतनया पत्र्यां गिरा देवता ।
नाभौ नागपतिर्गुणे ग्रहपतिः मायां तु जीवे विधुः,
देवौ कालयुगेश्विनौ सुरपतिर्मेरौ विपञ्च्यां क्रमात् ॥

वीणेयं करसंगता सुरमयी संतोषसंपादिनी,
नानापातकनाशिनी स्मरकलारङ्गप्रमोदस्थली ।
वीणा शङ्करनारदप्रभृतिभिर्देवैरुपास्या मुदा,
नादब्रह्मसमाश्रितागुणमयी केषां भवेन्नो प्रिया ॥

श्रीकण्ठः

एषैव तु विपञ्ची स्याद्विशेषो विनिगद्यते ।
तन्त्रीद्वयस्य स्थित्यर्थं वामभागे तु काकुभे ॥

उत्सेधद्व्यङ्गुलदलं लोहपत्रीसमन्वितम् ।
मन्द्रतन्त्र्यर्थसंसिद्ध्यै दातव्ये पदिके इह ॥

बृहत्यौ सारिके न्यासः तयोरपि च कथ्यते ।
मन्द्रपञ्चकमासाद्योभयतस्तिष्ठतो यथा ॥

रमन्त्यावनुरागिण्यौ कान्तमेकान्तवर्तिनम् ।
इत्यादिलक्षणोपेता रौद्रीवत्तु विपञ्चिका ॥

नारायणः

एषेति । रूद्रवीणा नारायणवर्णिता ।

विपरिणामः

वस्तुनोऽवस्थान्तरगमनं विपरिणामः। तत्र यथा मृदादयो घटादिरूपेण क्षीरादयो दध्यादिरूपेण विपरिणमन्ते तथेदं शब्दब्रह्मापि अविद्योपाधेः तेन तेनार्थरूपेण तथा तथा विपरिणमन्ते।

भोजः

विपर्ययः—लक्षणम्

विचारस्यान्यथाभावः तथा दृष्टोपदिष्टयोः ।
सन्देहाज्जायते यत्र स विज्ञेयो विपर्ययः ॥

भरतः

विपर्यस्तम्

किन्नर्यां वामहस्तव्यापारः । तत्र द्रष्टव्यम्

विपर्यस्ता—अवनद्धे जातिः

यस्यां भवेत्स्वराणां नानारूपत्वमेकगतिविरहात् ।
मध्यमपुरुषाणां सा ज्ञेया जातिर्विपर्यस्ता ॥

नान्यः

तां घें तां तां दोघे दोह्रां इत्यक्षरैस्तु संयुक्ता ।
पर्यस्ता जातिरियं मध्यमपुरुषेषु कर्तव्या ॥

भरतः

—व्यभिचारिभावः

अयं सर्वेश्वरेणैवोक्तः।

विभ्रमः कथ्यते श्लाघैरात्मश्लाघा क्रमोदयः।

हृद्यकालक्रान्त कलापैरुपजायते। तत्रानुभावा रोमाञ्चस्वेद-मन्दस्मितादयः।

सर्वेश्वरः

—अनुभावः

क्रोधस्मितं च कुसुमाभरणादियाच्ञा
तद्वर्जनं च सहसैव विडम्बनं च।
आक्षिप्य कान्तवचनं लपनं सखीभि-
र्निष्कारणोत्थितगतं बत विभ्रमं तत्॥

पद्मश्रीः

विविधानामर्थानां वागङ्गाहार्यसत्त्वयुक्तानाम्।
मदरागहर्षजनितो योऽतिशयो विभ्रमस्स मतः॥

भरतः

अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गमनं, प्रियप्रारब्धकथामाक्षिप्य सख्या आलपनं, मुधैव हसितक्रोधौ पुष्पादीनां वाञ्छा, तस्य सहास्यैव परित्यागः वस्त्राभरणमाल्यानां अकारणतः खण्डनं मलनं विभ्रमः।

अन्यस्त्वन्यथा लक्षणमाह। योषितां यौवनविकारो विभ्रम इति। सागरः

साङ्गभङ्गविकारेण सकटाक्षविलोकनैः।
केशसंयमनव्याजाद्बाहुमूलप्रदर्शनैः॥
मेखलोरुप्रकटनैः स्तननाभिप्रदर्शनैः।
अभिलाषप्रकटनैर्विभ्रमः परिकीर्तितः॥

शिङ्गः

यच्चित्तवृत्तेरवनिष्ठितत्वं
शृङ्गारजं तत्खलु विभ्रमः स्यात्।
भेदास्त्रयस्तस्य मदानुबन्ध-
कार्कश्यसंज्ञाः कथिता विदग्धैः॥

रागे प्रवृद्धे दयितेऽनुकूले
याते प्रवृद्धिं परमां प्रमोदे।
उन्मार्गगा या मनसः प्रवृत्तिः
सख्यान्मदो मन्दवशेन कार्यः॥

अचिराय गते कुमारभावे
हृदि याते मदने च मुग्धभावम्।
कुरुते रतिचेष्टितानुबन्धं
हृदये सोऽत्र मतोऽनुबन्धः॥

कार्कश्यं स्त्रीणां माने राहुलकः

भूषणादीनां अस्थानप्रयोगो विभ्रमः। यथा—चकार काचि-दित्यादि रघुवंशे॥

भोजः

विभ्रष्टप्राकृतम्

ये वर्णास्संयोगस्वरवर्णान्यत्वमूनतां चापि।
यान्त्यपदादौ प्रायो विभ्रष्टांस्तान् विदुर्विप्राः॥

यथा—आश्चर्यं अच्चर्यं निश्चयमिच्छन्ति णिच्चयं च यथा
वत्सं वच्चं च यथाप्सरसं तद्वदच्चरथम्॥

भरतः

विमर्दनः—देशीतालः

प्लुतत्रयं बिन्दुषट्के लौ प्लुतश्च विमर्दने। १७ मात्राः

तालप्रस्तारः

विमर्शः—सन्धिः

अवमर्श इति चोच्यते।

गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः क्रोधव्यसनजोऽपि वा।
विप्रलम्भकृतो वापि विमर्श इति संज्ञितः॥

भरतः

किञ्चिदाश्लेषसंयुक्तस्सोऽवमर्शः प्रकीर्तितः

इति पाठान्तरं

विमलजला—ध्रुवावृत्तम् (अष्टाक्षरम्)

लघुनी गुरुलघुनी लघुनी गुरु च यदि।
चरणे नियतगतौ कथिता विमलजला।
बहुणिम्मलसलिले। बहुनिर्मलसलिले॥

सनलगाः भरतः

विमलमोहनं—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

विमला—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

निधनं षष्ठं स्यादिह गुरुकं त्रिगतं तुर्यं पञ्चमसहितम्।
लघवोऽन्ये सर्वे चरणविधौ विमला त्रिष्टुब्जा यदि गदिता॥

चत्वारो लघवः कार्याः चत्वारोऽपि द्रुतांस्ततः।
द्रुतः पादो लघुश्चान्ते विमला चतुरस्रजा॥

जलक्रीडासु विमला तथा गजविहारिणाम्।

समनलगाः

नायकानां प्रयोक्तव्या रागे मालवकैशिके।
नलिनीसंडे छप्पदमुहले नलिनीषंडेषट्पदमुखरे।

नान्यः

चतुरस्रजेति । चच्चत्पुटभङ्गतालयुक्ता विमला ॥
लघुर्ना चतुर्थचरणं तु यस्या
भवतीह सा वै विमला तु नाम्ना ॥
(उदा) विहआण वन्ती (छाया) विहगानां पङ्क्तिः
भरतः

लक्षणम्—सयगणौ

विमुक्तकम्—स्थानकम्
भूमौ प्रपतनात् स्थानं विमुक्तमिति कथ्यते।
तदाक्रन्दादिषु व्याधौ हावे मोट्टायितादिषु ॥
विप्रदासः

विमुक्तम्—
भूनिपातो विमुक्तं स्याद्विनिष्क्रन्दादिषु स्मृतम्।
कुम्भः

विमुक्तः—श्वासः
निरुध्य चिरमामुक्तो विमुक्तः कथ्यते मरुत्।
प्राणायामे तथा योगे ध्याने चैष विधीयते ॥
विप्रदासः

वियुता—श्रुतिः
ऋषभस्य प्रथमा श्रुतिः।
अनूपः

विरामतालकालः
विरामतालकालोऽत्र स्याद्द्रुतात्किञ्चिदूनितः।
स तु द्रुते लवौ चेव न्यूनाधिकतया मतः ॥
वेमः

विराममण्ठकः—देशीतालः
विराममण्ठके ज्ञेयं झम्पातालद्वयं मतम्।
० ०́ । ० ०́ ।
दामोदरः

विरोधः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्
निरोधस्य नामान्तरम्।
यत्र व्यसनमायाति विरोधस्स निगद्यते।
सिंगः

—भाणिकाङ्गम्
संशयभ्रान्तिनिवृत्तिर्विरोधः। यथा–शाकुन्तले अनुतापाङ्के षष्ठे दर्शनसुखमित्यादि दुष्यन्तवचनम्।
सागरः

विरोधनम्—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्
संरब्धवचनोल्लासो विरोधनमिति स्मृतम्।
सर्वेश्वरः

विरोधनं निरोधोक्तिः शब्दानां च परस्परम्।
सिंगः

कार्यात्ययापगमनं विरोधनम्
भरतः

यथा–रत्नावल्यां–कथमन्तःपुरेऽग्निः इत्यादि सागरिकोत्सादनपर्यन्तं कार्यं वासवदत्तासागरिकाप्रेमविस्रम्भव्यात्ययो विनाशमुपगतः
अभिनवः

–प्रायः
यथा–कृत्यारावणे सप्तमेऽङ्के। रामस्य मायाशिरोऽवलोक्य नाहं क्लेशयामीति सीतोक्तं कञ्चुकिनाऽनूदितम्। तव शशिन इवेति सीतामरणव्यवसायो विरोधनम्।
रामचन्द्रः

विलम्बनम्—दशलास्याङ्गम्
यत्र विश्रम्य विश्रम्य लङ्घयन्ती मुहुर्मुहुः।
वाद्यस्यावयवान्नर्तयेन् नर्तकी तद्विलम्बनम् ॥
ज्यायनाशोकौ लङ्घितमित्यूचतुः।
कुम्भः

विलम्बाष्टतालिका—देशीतालः
दविरामद्रुतद्वन्द्वं लविरामश्च कीर्तितः।
विराममष्टताली स्यात् लक्ष्यमार्गप्रवर्तका ॥
० ० । ०
दामोदरः

विलम्बितगतिः—सप्तदशाक्षरवृत्तम्
जसजसयलगाः
भरतः

विलम्बिता—भङ्गतालः
गुरुर्लद्वयं गद्वयं लद्वयं गुरुः।
S ।। S S ।। S
नान्यः
लद्वयं गद्वयं लद्वयं गुरुः ॥
।। S S ।। S
नान्यः

—ध्रुवा
विवृण्वती बहुविधं प्रकृतीनां मनोगतम्।
या नाति द्रुतसञ्चारा ध्रुवा सा स्याद्विलम्बिता ॥
वेमः

अपविद्धे तथौत्सुक्ये विषादे परिदेविते।
श्रमे दैन्ये च चिन्तायां दुःखे प्रत्यक्षजे तथा।
स्थिता ध्रुवा प्रयोक्तव्या नाट्यलक्षणवेदिभिः ॥
स्थितेति। विलम्बितलययुक्तेत्यर्थः ॥
वेमः

विलम्बिनी—मेलरागः (कामवर्धिनी मेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि ध नि स.

(अव) स नि ध नि प म ग स.

मञ्ज

विलम्भः—प्रबन्धः

लम्भकलक्षणे द्रष्टव्यम्.

विलम्भकः

लम्भकः।

अतालालापयुक्तः प्राक् ध्रुवा भोगे च तालयुक्।
विलम्भकः परिज्ञेयो ध्रुवन्यासेन संयुतः॥
पदैर्नानाविधैर्यस्यादेकगीते पुनः पुनः।
उद्ग्राहे वा ध्रुवे वापि द्वयोर्वा भोगवर्जितः॥
उपलम्भ इति प्रोक्तः,।

जगन्नाथः

विलापः—शिल्पकाङ्गम्

शोकसमुत्थमापदि परिदेवनं विलापः। यथा—कृत्यारावणे अटव्यङ्के,

"वैदेहि देहि कुपिते दयितस्य वाचं" इत्यादि।

सागरः

—विरहावस्था

इह स्थित इहासीन इह चोपगतो मया।
इति तैस्तैर्विलपितैर्विलापं संप्रयोजयेत्।
उद्विग्नात्यर्थमौत्सुक्यादधृत्या च विलापिनी।
ततस्ततश्च भ्रमति विलापस्थानमाश्रिता।

भरतः

विलासः

ललितजातिनाटके प्रथमा सन्धिः

शारदातनयः

—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

रत्युत्कर्षो विलासः स्यादाङ्गिको वाऽथ मानसः।

सर्वेश्वरः

समीहा रतिभोगार्था विलास इति संज्ञितः।

भरतः

रतिलक्षणस्य भावस्य हेतुभूतो यो भोगो विषयः प्रमदा पुरुषो वा तदर्था या समीहा स विलासः। कामफलेषु रूपकेषु प्रतिमुख एव ह्यास्थाफलत्वेन रतिरूपेण भाव्यम्। यथा—शाकुन्तले—कामं प्रियेति राजवाक्यम्। वेणीसंहारे भानुमत्या सह दुर्योधनदर्शितो विलासः तादृशेऽवसरेऽनुचित इति चिरंतनाः।

रसबन्धव्यपेक्षयैव विलासो निवेशनीय इति ध्वनिकारः। इह रतिग्रहणं पुमर्थोपयोगि स्थायिभावोपलक्षणं रूपकेषु आस्थारूपेणोत्साहं घटयति। लस श्लेषणेऽपि पठ्यते।

अभिनवः

विलासः-

विलासो गमनादि स्याच्चेष्टाऽऽश्लिष्टाङ्गया कृता॥

शार्ङ्गः

धीरसञ्चारिणी दृष्टिः गतिश्च वृषभाञ्चिता।
स्मितं दन्तप्रभालक्ष्यं विलास इति कीर्तितः॥

स्थानासनशयनानां हस्तभ्रूनेत्रकर्मणां चैव।
उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टस्स तु विलासः स्यात्॥

भावविवेकः

—अनुभावः

नेत्रभ्रूवक्त्रपाणीनां पादयोश्च विशेषतः।
यत्संविलसनं सद्भिर्विलासस्स उदीरितः॥

कुम्भः

स्थानासनगमनानां नेत्रभ्रूवक्त्रकर्मणां चैव।
उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टस्स तु विलासः स्यात्॥

भरतः

प्रियोपगमने यत्स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारोऽकस्मात्क्रोधस्मितचमत्कृतिर्मुखस्य विकूणनं स विलासः॥

सागरः

यो वल्लभासङ्गतौ विकारो गत्यासनस्थानविलोकनेषु।
वृथा स्मितक्रोधचमत्कृतिश्च विकूणनं चाऽऽस्यगतं विलासः।
आस्यगतं विकूणनं मुखसङ्कोचनम्।

पद्मश्रीः

नेत्रभ्रूवक्त्रकर्मणां विशेषेण लसनं विलासः। यथा—सभ्रूविलासमथ (मालतीमाधवे। १-२८)

भोजः

विलासिनी—प्राकृते मात्रावृत्तम्

षट् चतुर्मात्रिकः एकः पञ्चमात्रिकः गः

विरहाङ्कः

द्वौ पञ्चमात्रिकौ तयोरन्त्यो गुरुः
जः गः।

विरहाङ्कः

विलीनः—श्वासः

लीनस्स्यान्मूर्छिते मरुत्।

विप्रदासः

विलुलितम्—दर्शनम्

परिक्लिष्टपुटं म्लायत्तारं विलुलितं भवेत्।

शारदातनयः

विलोकितम्—दर्शनम्

पृष्ठतो वीक्षणं यत्स्यात् तद्विलोकितदर्शनम्।

विप्रदासः

विलोकितः—देशीतालः

गौ द्रौ विलोकिते पुश्च ऽ ऽ ० ० ऽ मदनः

विलोभनम्—मुखसन्ध्यङ्गम्

गुणनिर्वर्णनं चैव विलोभनम्

भरतः

ततस्तदेव गुणवदिति श्लाघ्यते, श्लाघैव विलोभनहेतुत्वात् विलोभनम्। विक्रमोर्वश्यां "अस्यारसर्गविधौ" इत्यादि।

अभिनवः

अर्थस्य गुणनिर्वर्णनं विलोभनम्।

सागरः

विलोभितम्—दर्शनम्

अतस्मिंस्तद्ग्रहो यत्र लोहितं स्याद्विलोभितम्।

शारदातनयः

विवक्षा—भक्तिः

विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात्समसंक्षिप्तविस्तृतः।
शब्दैरर्थस्य तत्पूर्वं लोके शब्दप्रवर्तनम्॥
विवक्षा बहुधा चात्र भेदाभेदादिगोचरा।
संहत्यार्थाभिधायीनि पदान्याहुर्विपश्चिताः॥
वाक्यं विशिष्टा वाक्यार्थः क्रिया सर्वत्र कारकैः।
नीलमुत्पलमित्यादावपि वाक्यार्थदर्शनात्॥
क्रियाकारकनिर्बन्धमाद्रियन्ते न केचन।
वर्तते यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति स्थितिः॥

भोजः

...तम्

योऽर्थो बुद्धिस्थिताभीष्टो वक्तृवाक्येन गम्यते।
तद्विवक्षितमित्युक्तं दर्पणादौ मुखादिवत्।

शारदातनयः

विवर्तः—(शब्दव्यापारः)

एकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य सन्निवेशविशेषादिभिः असत्यप्रविभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्तः। तत्र यथा-जलादयः कल्लोलादिरूपेण, स्वर्णादयः कुण्डलादिरूपेण विवर्तन्ते तथा शब्दतत्त्वमविद्योपाधेः तेन तेनार्थरूपेण विवर्तते।

भोजः

विवर्तितौ—पुटौ

विवर्तितौ समुद्भ्रान्तौ क्रोधे प्रोक्तौ मनीषिभिः।

अशोकः

विवर्तनम्—ओष्ठकर्म

गायते यन्तिरश्चीनं तद्विवर्तनमुच्यते।
वेदनानादरासूयासम्मुखप्रमुखं मतम्॥

ज्यायनः

—देशीलास्याङ्गम्

वाद्यप्रबन्धवर्णानां यत्र साम्येन नर्तनम्।
रचयेद्धस्तकैः पात्रं चारीभिः करणैरपि।
भ्रमरीमिश्रं संप्रोक्तं विवर्तनमिदं बुधैः॥

अशोकः

—देशीनृत्तम्

विवर्तनाख्यनृत्तं च चतुर्विंशतिभिस्तथा।
विवर्तनाभिर्गदितं सर्वनृत्येषु कोविदैः॥

वेदः

—तारा

कटाक्षस्तु विवर्तनम्
शृङ्गारे च रसे हास्ये...... ॥

कुम्भः

विवर्तितम्—करणम्

हस्तमाक्षिप्तपादं च त्रिकं यत्र विवर्तयेत्।
रेचयेदपरं हस्तं कीर्तितं तद्विवर्तितम्॥

ज्यायनः

प्रयोज्यं बालवेश्यानां विलासे गर्वसंयुतम्।

लक्ष्मणः

—नृत्तकरणम्

शिरस्समं समा दृष्टिः स्थानकं स्वस्तिकं तथा।
शुकतुण्डकरः प्रोक्तः त्र्यस्रः स्वस्तिकचालकः।
यत्रेत्थं वर्तते नृत्तं करणं तु विवर्तितम्॥

नन्दी

त्यस्रस्वस्तिकचालकलक्षणम्-

प्रथमं स्वस्तिकीभूय कुञ्चितावूर्ध्वगौ पुनः।
ततो वामांसपर्यन्तं पर्यायाद्वेद्गतौ करौ।
तत्स्वस्तिकत्र्यस्रसंज्ञं क्षेमराजेन भाषितम्॥

—दर्शनम्

उद्वृत्तान्तः पुटक्षिप्ततारं यत्तद्विवर्तितम् ।

शारदातनयः

—देशीस्थानम्

अधोवक्त्रं तु यत्सुप्तं स्थानं तत्स्याद्विवर्तितम् ।
एतस्य विनियोगस्तु प्रोक्तश्शस्त्रक्षतादिषु ॥

वेमः

—स्थानकम्

अधोवदनमादाय संविशेद्यत्र तत्स्मृतम् ।
विवर्तिताभिधं तदूज्ञैरोगशस्त्रादिपीडिते ॥

ज्यायनः

—पार्श्वम्

विवर्तितं परावृत्तौ भवेत्त्रिकविवर्तनात् ।

अशोकः

परिवृत्तावङ्गमोटे विवर्तितमुदाहृतम् ।

सोमेश्वरः

-शयनस्थितिः

अधोमुखस्थितं चैव विवर्तितमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥

भरतः

विवर्तितः—अधरः

तिर्यक् सङ्कुचितो यस्मादधरस्स विवर्तितः ।
असूयावज्ञयोर्हास्यवेदनादिषु कीर्तितः ॥

अशोकः

तिर्यक् संकुचितश्चोष्ठपुटः प्रोक्तो विवर्तितः ।

विवर्तिनी—प्रबन्धः

प्रतितालादयः पञ्च तालास्स्युर्वर्जिता इह ।
तालहीनस्वरालापः शेषः पूर्ववदिष्यते ।
विवर्तनी भवेदेवं...... ॥ हरिपालः

अत्र प्रतितालादयः पूर्ववत् इति च वर्तिनीलक्षणं निर्दिशति ॥

विवर्धिनी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

विवायक्री—उपाङ्गरागः

स्यात्त्रिणेत्रकृतेरङ्गं विवायक्र्यल्पमध्यमा ।

भट्टमाधवः

विवृतम्—वदनम्

विश्लिष्टोष्ठं च विवृतं हास्यशोकभयादिषु ।

विप्रदासः

—जानु

जानुद्वयं बहिर्भूतं विवृतं जानु सम्मतम्
नियुज्यते वाजिगजारोहणादिषु सूरिभिः ॥

अशोकः

आरूढे च गजादीनां नृत्ते च विवृतं भवेत् ।

सोमेश्वरः

विवृत्ता—कटी

विवर्तितामभिमुखं नर्तकः प्रत्यगानतः ।
कुरुते या कटी सोक्ता विवृत्ता शुक्लपण्डितैः ॥
विवर्तने प्रयोगोऽस्याः ।

शुक्लपण्डितो विप्रदासः

पृष्ठतो वलनात्पूर्वकाये सति पराङ्मुखे ।
नरस्याभिमुखी या सा निवृत्ता वर्तने मता ॥

ज्यायनः

विवृत्तैव निवृत्ता ।

विशाखाभिनयः

पद्मकोशहस्तस्यैकाङ्गुलिकम्पनेन कर्तव्यः

महाराष्ट्रे

विशाखाहस्तः

(विशाखा कुलालचक्रवत्पञ्च)
पद्मकोशो विशाखर्क्षे तत्खेटोऽञ्चितरूपकः ।

शुद्ध

विशाखिलः

अस्य ग्रन्थो नाद्याप्युपलब्धः । अयं सप्तगीतपरिष्कारविषये प्रामाणिक इति तन्नामग्रहणाद् ज्ञायते । ध्रुवाणामुदाहरणकर्तेति नान्यदेवो वदति ।

विशारदहस्तः

नाभिदेशे सर्पशीर्षौ संयुक्तौ तु विशारदः ।
कुक्षिस्थले तु यो हस्तः बृहत्तुन्दिलदर्शने ॥

विनायकः

विशाल:—गीतालङ्कार: (निसारुकभेद:)

लघुत्रयं विरामान्तं ताले द्वितीयसंज्ञके ।
अनेनैव हि तालेन विशालश्च निसारुक: ॥

संगीतसार:

विशालमण्ठक:—देशीताल:

द्वितीयस्त्रिपुटश्चैव विशालो मण्ठको भवेत् ।
। ० ० । ० ० ।

दामोदर:

विशाला—मूर्छना

ग्रामेषु त्रिषु सर्वत्र मध्यमो नैव लुप्यते ।
मध्यमस्य विशालत्वाद्विशाद्वि विष्णुर्देवता ॥

नान्य:

-श्रुति:

षड्जद्वितीया

जग

विशाला—मूर्छना (गान्धारग्रामे द्वितीया)

(आ) म प ध नि स रि ग ।
(अव) ग रि स नि ध प म ।

नान्य:

—मालावृत्तम्

द्विपदी—

एकादश चतुर्मात्रागणा: । तेषु समे गणा: जो वा नलौ वा ओजगणास्तु द्विलघुकचतुमात्रागणा: ।

विरहाङ्क:

विशृङ्गाटकबन्धनम्—चालक:

प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यां क्रिया वैरुधबन्धनी ।
कृता कराभ्यां यत्रैषा विशृङ्गाटकबन्धक: ॥

वेम:

वैरुधबन्धनीति वीरुधबन्धनामके चालके प्रोक्ता क्रिया ।

विशेप:—मालावृत्तम्

तिस्रो गाथा:—

विरहाङ्क:

—भङ्गताल:

गद्वयं लग लद्वयं गुरु: ।
ऽ ऽ । ऽ । । ऽ

नान्य:

विशेषणम्—लक्षणम्

सिद्धान्बहून्प्रधानार्थानुक्त्वा यत्र प्रयुज्यते ।
विशेषयुक्तं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥

भरत:

यथ—तापसवत्सराजे—वृत्तिमूलेति विदूषकं प्रति राजवाक्यम्.

विशेषशब्दचिन्तामणि:

नामलिङ्गानुशासनस्य व्याख्यारूपोऽयं ग्रन्थ: मामिडि वेङ्कनार्येण गोदावरीदेशीयेन वैश्येन प्रणीत: । तत्र नाट्यसङ्गीतविषया बहवस्सन्ति । काल: १८५० ।

विशोधनम्

ललितजातिनाटके चतुर्थ: सन्धि: ।

विश्रुतहस्त:

अङ्गुल्यो विरलास्सर्वा: प्रसृता विश्रुताख्यक: ।
शिर: पार्श्वे विश्रुतश्चेत् केशमध्ये स्थितो यदि ।
केशानां दर्शने चैव चालनाद्धरणीतले ॥

विनायक:

विश्लिष्टम्—दर्शनम्

विश्लिष्टं शून्यविषयं प्रवृत्तं क्रोधवेगत:

शारदातनय:

विश्लिष्टवर्तितम्—चालक:

प्रथमं स्वस्तिकीकृत्य पाण्योर्विश्लिष्टयोर्द्वयो: ।
एको विलोलितस्तिर्यगपर: पार्श्वदेशयो: ॥
अधश्चोर्ध्वं च पर्यायाद्व्रजतं लुठनं यदि ।
विश्लिष्टवर्तितं नाम चालक: परिकीर्तित: ।

वेम:

विश्लिष्टा—देशीचारी

पार्ष्णिपीडाभिधं स्थानमास्थाय चरणौ यदा ।
विश्लिष्टौ चोपसर्पेतामथवा चापसर्पत: ।
यत्र सा कथिता चारी विश्लिष्टाख्या विचक्षणै: ॥

वेम:

विश्लोका—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

आद्ये चतुर्थमपि चाष्टमाक्षरं चैकादशं यदि भवेत्तु गुरु: ।
सा वैष्टुभे भवति पादविधौ विश्लोकजातिरवकृष्टगता ॥
चन्दो णहम्मि रअणी सहियो । चन्द्रो नभसि रजनीसहित: ।

भरत:

विश्वजित्—तान:

(रिलोप:, षाडव:)

ग स नि ध प म .

कुम्भ:

विश्वनारायणी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) म ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि म.

मज

विश्वप्रदीपः

भुवनानन्दकृतः सर्वशास्त्रसङ्ग्रहरूपः। सङ्गीते सहस्रत्रयग्रन्थभागो वर्तते। कालः १३५०.

विश्वभृता—मूर्छना

(जीमूतग्रामे द्वितीया मूर्छना)

द्वितीयस्वरमूर्छा या यत्र विश्वभृता भवेत्।
तस्यास्तुष्यन्ति मुनयो याज्ञिका विज्ञसंसदि ॥

वादिमत्तः

विश्वम्भरी—मेल (कर्ता) रागः

स रि ग ० ० ० म प ० ध ० ० नि स.

मज

विश्वमूर्तिः—वंशः

विश्वेदेवास्त्रयोदश। फूत्कारताररन्ध्रयोरन्तरालं यत्र त्रयोदशाङ्गुलमानं भवेत्स विश्वमूर्तिः।

यूकाभिः पञ्चभिर्युक्तं स्यात्सप्तविंशदङ्गुलम्।
विश्वमूर्तौ दण्डमानं तस्मिन् त्यक्त्वाङ्गुलद्विकम् ॥
शिरोदेशे जातिवक्त्रं विदधीत विधानवित्।
अन्तरालस्यमानं स्याद्वक्तृताराख्यरन्ध्रयोः ॥
त्रिभिरभ्यधिकै मेयमङ्गुलैर्दशभिस्तथा।
मनुदण्डवदत्रापि रन्ध्राष्टकमितिर्मता ॥
अङ्गुलद्वितयं यूकाद्वयेनाभ्यधिकं भवेत्।
रन्ध्राणामन्तरालस्य प्रत्येकं प्रमितिस्ततः ॥
पञ्चयूकायवद्वन्द्वमङ्गुलानि चतुर्दश।
प्रमाणं परिविज्ञेयं सम्भूयान्तरसप्तके।
प्रान्तोऽङ्गुलद्वयी चास्य वंशविद्भिरुदाहृता ॥

कुम्भः

विषण्णा—श्रुतिः

तारर्षभस्य तृतीया श्रुतिः।

पार्श्वः

—दृष्टिः

मनाक् निष्टब्धतारा या स्रस्तापाङ्गनिमेषिणी।
विषादविस्तीर्णपुटा विषादे सा विषादिनी ॥

सोमेश्वरः

विस्तारितोभयपुटा नेत्रान्तार्नाततारका।
निमेषिणी स्तब्धतारा नष्टिरुक्ता विषादिनी।
विषादे विनियोगोऽस्याः कथितश्शुङ्कसूरिणा ॥

विप्रदासः

विषमम्—काव्यदोषः

वृत्तभेदो भवेद्यत्र विषमं नाम तद्भवेत्।

भरतः

—नृत्तम्

तद्विषमं मतम्। यदभ्यासवशाद्रज्जुभ्रमणादि प्रदर्श्यते

कुम्भः

—रञ्जनगुणः

अत्युच्चस्थानकं गीतं तालपातैरलक्षितम्।
प्रयोगबहुलं रूक्षं विषमं वादिवल्लभम् ॥

सोमेश्वरः

विषमः—हस्तपाटः

पताकहस्तचलनान्मणिबन्धस्य कम्पनात्।
पादकम्पाच्च विषमः पाटस्सञ्जायते तदा ॥
दह्रें दह्रें खुं खुं दह्रें खुं खुं दह्रें ततरी ततरी

वेमः

हस्तवैषम्यघातेन विषमो जायते यथा।
खें द धरिधो धिकिगिध रिखेदो धिगिर्धरि खे खरकट खरकठ.

वेमः

—देशीतालः

विषमो वस्तुभिर्द्रुतैः। युगाभ्यां विद्वयं चात्र ० ० ० ० ० ०

मदनः

चत्वारो द्विविरामान्ता द्रुताः स्युर्विषमे पुनः ० ० ० ०

वेमः

वेदद्रुतविरामान्तं द्वौ वारे विषमे मता ० ० ० ० ० ० ० ०

जग

विषमकङ्कालः—देशीतालः

ताले विषमकङ्काले लघोरूर्ध्वं गुरुद्वयम्। ऽ ऽ

वेमः

विषमकर्तरी—हस्तपाटः

व्यत्ययेन भवेदस्य संज्ञा विषमकर्तरी।
अस्य—समकर्तर्याः

सोमेश्वरः

कर्तर्योरुभयोर्घातात्क्रमाद्विषमकर्तरी।
टिरि टिरि थों दिगिदटिरि टिरि गिद ॥

वेमः

विषमकुम्भकः—देशीतालः

गत्रयं मोनदौ पश्च ताले विषमकुम्भके
21½ मात्राः

तालप्रस्तारः

विषमगलिता—मात्रावृत्तम्

विषमा—एकश्चतुमात्रिकः ज चतुर्मात्रिक एकः ग.
समा—द्वौ चतुर्मात्रिकौ य ग.

विरहाङ्कः

विषमगोलककला—कला.

नटीद्वयं यत्र परस्परेण क्षिप्तं हि खे गोलकपञ्चकं च।
अन्योसितं यत्र दधाति चान्या करद्वयेनासमगोलकेति ॥

नागमल्लः

विषमग्रहकला—कला

जानुद्वयांकौ विनिवेश्य कांस्य-
पात्रं दधाना शिरसा सतोयम्।
पृथक्पृथक् गोलकचक्रलीलां
कुर्यात्कराभ्यां विषमग्रहेयम् ॥

नागमल्लः

विषमपाणिः—हस्तपाटः

व्यत्ययेन व्यापृतयोः करयोरुभयोः क्रमात्।
साङ्गुष्ठाङ्गुलिघातेन भवेद्विषमपाणिकः ॥
दां दां गिड गिड दां दां.

वेमः

विषमशेखरः—देशीतालः

सगणो नगणद्वन्द्वं गुरुश्चाथ द्रुतत्रयम्।
लघुर्गुरुश्च कर्तव्यस्ताले विषमशेखरे ॥
16½ मात्राः

तालप्रस्तारः

विषमसञ्चरः—पादचारः

वेष्टयित्वा दक्षिणेन वामं वामेन दक्षिणम्।
क्रमेण पादं विन्यस्य भवेद्विषमसञ्चरः।

नाट्यदर्पणे

चरणस्यैकदेशस्य गतिर्विषमसञ्चरः ॥

हरिपालः

विषमसूचि—देशीस्थानम्

समसूचिगतौ पादौ पुरः पश्चात्प्रसारितौ।
युगपद्यत्र कथितं स्थानं विषमसूचि तत् ॥

विषमा—अवनद्धे जातिः

घें तां कें तां खें तां दीर्घकृतैरक्षरैः कृता या च।
राज्ञां स्वभावगमने सा विषमा नामतो जातिः ॥

भरतः

दीर्घाक्षरैकरूपा गुरुलघुयुग्मापि वा स्वभावगतौ।
राज्ञां प्रयोगकुशलैर्ज्ञेया विषमेति नामतो जातिः ॥

नान्यः

—पुष्करवाद्ये जातिः

घेंतां केंतां खेंतां दीर्घकृतैरक्षरैः कृता या च।
राज्ञां स्वभावगमने सा विषमा नामतो जातिः ॥

अभिनवगुप्तपाठः

घेंतां क्रेंतां केंतां एभिर्यात्विक्षरैस्समायुक्ता
जातिर्देशानुरूपा राज्ञां कार्या वितस्तायाम् ॥

नेपालपाठः (भरतः)

विषमाक्षरा—चतुष्पदगीतम्

विषमाक्षरमात्रा च पदैर्वर्णैश्च तादृशैः।
लघुतालैश्च विषमैर्विज्ञेया विषमाक्षरा ॥

वेमः

विषादः—चित्ताभिनयः

नेत्रस्थाने तु हंसास्यं बध्वा तु तदनन्तरम्।
पार्श्वभागे पताकौ तु चलितौ तु विलोकने ॥
नेत्रस्थाने मयूरं तु निश्वासोच्छ्वासपूर्वकम्।
मुखं वक्रत्वमाप्नोति ह्यधमे तु विषादके ॥

विनायकः

प्रारब्धकार्यानिर्वाहादिष्टाप्राप्तेर्विपत्तितः।
अपराधपरिज्ञानादनुतापस्तु यो भवेत् ॥
विषाद इति विख्यातो भरतागमवेदिभिः।
स विषादस्त्रिधा ज्येष्ठमध्यमाधमसंश्रयात् ॥
पार्श्वभागे तु सूची स्यादन्यार्थस्य निरूपणे।
पताकार्धः पुरोभागे मिलितस्तु सहायके ॥
हंसास्यस्तु पुरोभागे चलितोऽन्वेषणे भवेत्।
हनुस्थले पताकस्तु चिन्तार्थस्य निरूपणे ॥
हृदि स्थाने तु मुकुलं पुरोभागे तु कर्तरी।
चालितोत्साहशून्ये तु दर्शयेद्भावकोविदः ॥
नेत्रान्ते बाणहस्तं तु दुःखभावनिरूपणे।
मुखस्थाने तु मुकुलं पार्श्वभागे पताककम्।
चालयेत् ज्ञानशून्ये तु तत्तद्भावानुसारतः ॥

—व्यभिचारिभावः

कार्यानिस्तरणदैवव्यापत्तिसमुत्थः । अनुभावास्तु सहयान्वेषणोपायचिन्तनोत्साहविघातवैमनस्यनिश्वसितादय उत्तममध्यमानाम् । नीचानां तु परिधावनालोकनमुखशोषणस्रक्वपरिलेहन निद्रानिश्वसितध्यानादयः ।

भरतः

विषादः कथ्यतेऽस्माभिः सत्त्वस्यैवेह संक्षयः
प्रारब्धवस्तुभङ्गादेरुत्पत्तिस्तस्य दृश्यते ।
निश्वासोच्छ्वाससन्तापसहायान्वेषणादयः ॥

सर्वेश्वरः

विष्कम्भम्—करणम्

सव्यं सूचीमुखं नृत्तहस्तोपगमपूर्वगम् ।
वामं वक्षःस्थितं दध्यात्तद्विकैङ्घ्रिर्निकुट्टितः ॥

एवमङ्गान्तरे भूयः सूचीपादोऽलपल्लवः ।
निकुट्टितो दक्षिणः स्यात्करो वामो यथा पुरा ।
इत्थं मुहुः क्रिया यत्र तद्विष्कम्भं प्रकीर्तितम् ॥

ज्यायन:

विष्कम्भः—अङ्गहारः

निकुट्टकनिकुञ्चिताञ्चितोरूद्वृत्तार्धनिकुट्टकभुजङ्गत्रासितभ्रमरकरिहस्तकटिछिन्नानां नवानां करणानां प्रयोगे विष्कम्भाङ्गहारः.

—अर्थोपक्षेपकः

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥
अत्र संक्षेपशब्दो यः स प्रयोजनवाचकः ।
द्विधा भवेत्स विष्कम्भः शुद्धस्सङ्कीर्ण इत्यपि ॥
शुद्धोनेकैरनेकेन मध्यपात्रेण योजितः ।
नीचमध्यमपात्रेण सङ्कीर्णस्तादृशेन च ॥
अङ्कान्तरे मुखे वा प्रकरणमाश्रित्य नाटकं वापि ।
विष्कम्भकस्तु नियतः कर्तव्यो मध्यमैरधमैः ॥

शारदातनयः

प्रकरणनाटकयोर्विष्कम्भ इत्याह चारायणः । प्रवेशकस्थानीय एव विष्कम्भः । परमियांस्तु विशेषः । कुतोऽपि स्वेच्छया प्राप्तः संबद्धो नोभयोरपि । विष्कम्भकस्सविज्ञेयः कथार्थस्यापि सूचकः ॥ कुतोऽपि हेतोः स्वयमेवागतः नायकतद्विपक्षयोरपि न प्रतिबद्धः हर्षाद्विष्कम्भेन विष्कम्भक उच्यते । यथा—नागवर्माङ्के यज्ञसोमः 'कुलपतिरेव न केवलमहमपि हर्षाज्जडीभूतः' इति । द्विविधो विष्कम्भः, शुद्धस्संकीर्ण इति । शुद्धस्संस्कृतभाषी । यथा—सौदामनी मालतीमाधवे । नीचेनानुगतस्तथाविधस्संकीर्णः । यथा—रामानन्दे क्षपणककापालिकौ ।

सागरः

विष्कम्भधारा—भङ्गतालः

लघुश्च गुरुरन्ते च धारा विष्कम्भजा मता ।

नान्यः

विष्कम्भा—अवनद्धे जातिः

गुरुयुग्मं लघुयुग्मं गुरुयुग्मं तोटकं तथा वाद्यम् ।
नित्यं यत्र तु वाद्ये विष्कम्भा नाम सा जातिः ॥

भरतः

या तोटकेन विद्धा गुरुलघुगुरुयुगलबद्धबन्धा वा ।
विष्कम्भितेति विख्यातां विद्धां नामजातिं तु ॥
त्वरितगतावपि राज्ञामुत्तमनायकरतौ या भवेन्नियता ।
विष्कम्भो माधुर्ये ज्ञेया विष्कम्भितेति सा जातिः ॥

नान्यः

अत्र गुरुयुग्मं लघुयुग्मं गुरुलघुयुग्मं च तोटकमथान्यत्" इति भरतग्रन्थपाठो नान्येन नोदाहृतः । स एव समञ्जसः स्यात् ।

—पुष्करवाद्ये जातिः

गुरुयुग्मं लघुयुग्मं गुरुयुग्मं तोटकं तथा वापि ।
नित्यं यत्र तु वाद्ये विष्कम्भा नाम सा जातिः ।

अभिनवपाठः

गुरुयुग्मं लघुयुग्मं गुरुलघुयुग्मं तथैव वाद्यं चेत् ।
ज्ञेया गतिप्रचारे विष्कम्भानाम जातिरियम् ।

नेपालपाठः

"विष्कम्भाख्या जातिः शृङ्गारे चोत्तमस्त्रीणाम्" इति प्राचीनपाठः ।

भरतः

विष्कम्भापसृतः—अङ्गहारः

निकुट्टकार्धनिकुट्टकभुजङ्गत्रासितभुजङ्गत्रस्तरेचिताक्षिप्तोरोमण्डलकटिछिन्नानां सप्तानां करणानां प्रयोगे विष्कम्भापसृताङ्गहारः.

शार्ङ्गः

विष्कम्भितम्—स्थानकम्

ऊरू भुजद्वयाश्लिष्टौ अङ्घ्री विस्तारिताञ्चितौ ।
नेत्रे निमीलिते न्यस्तं चिबुकं जानुमूर्धनि ॥
यत्र विष्कम्भिताख्यं तत् स्थानकं परिकीर्तितम् ।
एतदेवापरे प्राहुरवहित्थसमाख्यया ।
एतस्य विनियोगस्तु योगध्यानादिषु स्मृतः ॥

वेमः

विष्णुः—देशीतालः

विष्णुताले तु नगणः ततस्तु भगणो भवेत्।
ततो जगणको ज्ञेयः तगणस्सगणस्तथा।
रगणो यगणो ज्ञेयः प्रान्ते तु मगणो भवेत्॥
।।।S।।।S।SS।।।SS।S।SSSSS

दामोदरः

—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः

स ग म प नि नान्यः

विष्णुपर्यायशब्दैः चतुःश्रुतिकरियौ अन्तरगान्धारः कैशिकनिषादश्चोच्यन्ते॥

विष्णुकरः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः।

प नि स ग म नान्यः

विष्णुक्रान्तम्—करणम्

यत्रोर्ध्वं प्रसरत्यग्रे चरणश्चलनोन्मुखः
कुञ्चितोऽथ यदा स्यातां हस्तकौ रेचितौ तदा।
विष्णुक्रान्तमिदं प्रोक्तं विष्णुक्रमणगोचरम्॥

अशोकः

विष्णुक्रान्तः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः

प नि स ग म नान्यः

प—लोपः षाडवः.

म ग रि स नि ध.

कुम्भः

विष्णुतालः—देशीतालः

.........विष्णौ द्रुतचतुष्टयम्

लघु द्रुतौ गुरुः प्रान्ते विद्वद्भिः परिकीर्तितः०००० ।००S

श्रीकण्ठः

—तालः

नतौ जतौ सोऽयमैस्तु विष्णुः।

वेदः

विष्णुविक्रमः—तानः

मध्यमग्रामे रिधहीनौडुवः

म ग स नि प. कुम्भः

विसन्धि—काव्यदोषः

अनुपश्लिष्टशब्दं यत्तद्विसन्धीति कीर्तितम्।

भरतः

विसंस्थुलम्—दर्शनम्

भ्रूपक्ष्मतारा(वि)क्षेपाद्विसंस्थुलमितीरितम्

वेमः

विसर्गः—शृङ्गारचेष्टा

विनिष्क्रमो विसर्गः। यथा-मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं. (शाकु)

भोजः

—स्वराङ्गम्

विसर्गो नाम वाक्यापन्यासः

नान्यः

विसर्जनम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

रिरंसातिशयात्सख्यादीनामनवेक्षणादिभिरुत्थापनं विसर्जनम्।

भोजः

विसर्जिता—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

विसर्पः—नाट्यालङ्कारः

रभसोक्तमनिष्टफलं स्यात्। यथा-दशरथाङ्के सामान्येन वरं दत्तमित्यादि।

सागरः

विसृष्टम्—अधरकर्म

विसृष्टं स्याद्विनिष्क्रान्तिः या चालक्तकरञ्जने।
बिब्बोके चञ्चलाक्षीणां संभोगे वल्लभार्पणे॥

ज्यायनः

विसृष्टः—अधरः

विनिष्क्रान्तो विसृष्टस्स्याद्द्रव्येणालक्तकादिना।
रञ्जने सविलासेऽपि बिब्बोकेऽपि च सुभ्रुवाम्॥

अशोकः

विस्तारः—वीणायां धातुः

स चतुर्दशविधः, विस्तारजः, सङ्घातजः, समवायजः, अनुबन्धः, द्विरुत्तरः, द्विरधरः, अधराद्युत्तरान्तः, उत्तराधरान्तः, द्विरुत्तरान्तः, द्विरधराद्युत्तरान्तः, उत्तरादिद्विरधरः, अधरादिद्विरुत्तराधरान्तः, मध्योत्तरद्विरधरः, अधरमध्यद्विरुत्तरः, त्रिरुत्तर त्रिरधर इति विभक्तः।

कुम्भः

अत्रोत्तरशब्देन मन्द्रस्वरः। अधरशब्देन तारस्वरश्च विवक्षितः। शारीरवीणावाद्ययोरुत्तराधरशब्दौ विपर्यस्तार्थौ। शरीरेऽधरो मन्द्रः। तार ऊर्ध्वभागे। वीणायां स्थाने विपर्यये भवतः।

—वीणायां धातुः

विस्तीर्णा नादभेदत्वाद्विस्तारस्येह धातुता।
यत्र शैथ्यात्प्रहारस्य स्वरानेकीकृतानिव॥

कृत्वा वैचित्र्यतः क्वापि विश्रान्तिं रचयेत्स्वरे ।
असौ विस्तारजो नाम धातुरित्यपरे जगुः ॥

कुम्भः

अयं धातुरलङ्कारशब्दवाच्यतामपि भजते इति शार्ङ्गदेवः ।

विस्तारजः—धातुः

विस्तीर्णनादभेदत्वाद्विस्तारो धातुरुच्यते ।
प्रहारलाघवात्कृत्वा स्वरानेकीकृतानिव ॥
वैचित्र्यात्क्वापि विश्रान्तस्वरो विस्तारजो भवेत् ।
एकविस्तारसंज्ञं तमपरे सूरयो जगुः ॥

विस्तारि—दर्शनम्

आश्लिष्टो येन विषयः तद्विस्तारीति कथ्यते ।

शारदातनयः

विस्तारिणी—श्रुतिः

निषादस्य प्रथमा श्रुतिः ।

विस्तीर्णः—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

नी धा पा मा गा री सा .

—(आरोही)

स्वरादारोहणं यत्र मूर्छनादेर्भवेत्क्रमात् ।
विलम्बिभिः स्वरैर्दीर्घैः तं विस्तीर्णमुदीरयेत् ।
सा री गा मा पा धा नी इति विस्तीर्णः ॥

पण्डितमण्डली

—वर्णालङ्कारः

स्थित्वा स्थित्वादितश्चैतस्वान् मूर्छनारोहणान् क्रमात् ।
तारीकृत्य स्वरान्सर्वान्विस्तीर्णो निरणायि सः ॥

जगद्धरः

विस्पष्टा—श्रुतिः

तारधैवतस्य प्रथमा श्रुतिः ।

पार्श्वः

विस्फारितम्—दर्शनम्

विस्फारितं तु विज्ञेयं विस्फुरत्तारमायतम् ।

वेमः

विस्फुटा—श्रुतिः

तारनिषादस्य प्रथमा श्रुतिः ।

पार्श्वः

विस्मयः—शिल्पकाङ्गम्

यथैव कुलपत्यङ्के दोर्दण्डाः केति विस्मयः ।

अकृतार्थदर्शनोद्भवोऽर्थविशेषो विस्मयः । यथा-दोर्दण्डा इति ।

सागरः

दोर्दण्डा इति कृत्यारावणे कुलपत्यङ्के रावणवाक्यम् ।

उपलब्धौ विष्य...पूर्वकल्पनया नृणाम् ।
अहो खल्वेतदिति यो भावो विस्मय एव सः ॥

भावविवेकः

—स्थायिभावः

विस्मयोनाम मायेन्द्रजाल मानुष्यकर्मातिशयचित्रपुस्तशिल्पविद्यातिशयादिभिरुत्पद्यते । तस्य नयनविस्तारानिमेषप्रेक्षितभ्रूक्षेपरोमहर्षणशिरःकम्पसाधुवादादयोऽनुभावाः ।

कर्मातिशयनिर्वृत्तो विस्मयो हर्षसंभवः ।
सिद्धिस्थाने त्वसौ साध्यः प्रहर्षपुलकादिभिः ॥

भरतः

विस्मितः

अहो धन्योऽस्मि सुकृती संपदो न तु मे चलाः ।
इति स्मेरमुखो नित्यं नरो भवति विस्मितः ॥

भावविवेकः

—श्वासः

प्रयत्नेन विना यस्याश्चित्तस्यान्यप्रसक्तितः ।
स विस्मितोऽद्भुते कार्यः चिन्ताविस्मययोरपि ॥

अशोकः

विस्मिता—दृष्टिः

उन्नम्य तारकामग्नपुटद्वन्द्वविकासिनी ।
समा दृष्टिस्समाख्याता विस्मये विस्मिताभिधा ॥

सोमेश्वरः

विस्रंभः—संगीत शृङ्गाराङ्गम्

परिचयाभ्यासात्साध्वसाभ्युपगमो विस्रंभः ।

भोजः

यद्वस्तचित्ते स्फुरति तत्तत्परिचितान्प्रति ।
निश्शेषं बोधयन्भावो विस्रंभ इति कीर्तितः ॥

भावविवेकः

विस्रम्भणं—संगीत शृङ्गाराङ्गम्

समागतायाः संप्रयोगार्थं प्रश्वासनापूर्वरङ्गो विस्रंभणम्

भोजः

विहगाधिपजृम्भितम्—नृत्तकरणम्

गारुडं स्थानकं हस्तौ पताकौ पुरतो गतौ ।
प्रक्षिप्तं तु शिरोदृष्टिरुल्लोकितसमाह्वया ।
उत्कुञ्चिता भवेत्पार्ष्णी विहगाधिपजृम्भितम् ॥

नन्दी

गारुडं, स्थानम् । उत्कुञ्चिता, गतिः । यथा,
उत्क्षिप्य कुञ्चितौ यत्र चरणौ पुरतः क्रमात् ।
निक्षिप्येते मुहुः प्रोक्ता चारीरुत्कुञ्चिताभिधा ॥

विहङ्गः—रागः
रिपोज्झितः सभूयिष्ठो विहङ्गो रागजस्तथा ।
ग्रहांशन्यासाः षड्जे । मदनः

:—मेलरागः
विहङ्गडे गनी तीव्रावरोहे तु रिवर्जितं ।
गान्धारोद्ग्राहसम्पन्ने न्यासांशो रिस्वरो मतः ॥
अहोबिलः

यद्यस्मिन्पञ्चमोद्ग्राहः स्यादारोहे गवर्जनम् ।
मूर्छनामध्यमे चापि पराहित्यं सदा भवेत् ॥
सायं गेयः

विहङ्गपक्षहस्तः
करपृष्ठौ तु संयुक्तौ वक्रिताश्चतुरङ्गुलाः ।
अङ्गुष्ठाङ्गुष्ठसंयोगे विहङ्गपक्षहस्तकः ॥
पुरोमुखः परोभागे गृध्रे घूके प्रदर्शयेत् ।
पक्षिणां पक्षभावेऽपि विहङ्गपक्षहस्तकः ॥
विनायकः

विहङ्गलरागध्यानम्
विधुकरगौरस्सुरभिः सुमनःकृतभूषणाम्बरेषुधनुः ।
विरहिजनमनोमोही विहङ्गलः कीरवाही सः ॥
सोमनाथः

विहसितम्—दर्शनम्
पु(स्फु)रत्तारं निर्निमेषं समं विहसितं भवेत् ।
वेमः

अनिमेषस्फुरत्तारं समं विहसितं विदुः ।
शारदातनयः

—हास्यरसभेदः
हास्यशब्दे द्रष्टव्यम्.

विहसी—देशीलास्याङ्गम्
स्मितवक्त्रस्य विहसी पद्मस्येव मनोहरम् ।
ज्यायनः

विहसी तु तदा ज्ञेया यदा स्यात्सुन्दरं मतम् ।
अशोकः

विहसी स्यात् स्मितं वक्त्रं पद्मसौन्दर्यपेशलम् ॥
कुम्भः

प्राप्तानां प्रतिवचसां क्रियते यद्भाषणं स्त्रीभिः ।
व्याजात्स्वभावतो वा ह्येतत्समुदाहृतं विहृतम् ॥
भावविवेकः

—मण्डलम्
दक्षिणो जनितां कुर्यात् उद्वृत्तां च तथाऽपरः ।
चरणः स्पन्दितां कुर्यादुद्वृत्तां दक्षिणस्तथा ॥
वामोऽलातां दक्षिणस्तु सूचीं कुर्यादतःपरम् ।
पार्श्वक्रान्तां तु वामाङ्घ्रिमाक्षिप्तां दक्षिणः पुनः ॥
कृत्वापसव्यसव्याभ्यां विधाय भ्रमरीं ततः
चारीं कुर्याद्दण्डपादां वामस्सूचीं तथैव च ॥
भ्रमरीं चाथ दक्षस्तु भुजङ्गत्रासितां ततः ।
वामः कुर्यादतिक्रान्तां यत्र तद्विहृतं भवेत् ॥
वेमः

विह्वलम्—दर्शनम्
अविश्रान्त्या चलत्तारं तद्विह्वलमुदाहृतम् ।
वेमः

अनवस्थिततारं यत्तद्विह्वलमुदाहृतम् ।
शारदातनयः

वीची—ध्रुवावृत्तम्
वीथीति नान्यदेवेन पठितम् ।
यत्र स्युश्चरणे त्रीण्यादौ निधने दीर्घाणि तु सा ।
वीथ्याख्या कथिता—यथा-गज्जन्तो जलआ (छाया) गर्जन्ते जलदाः ॥
मध्यमोत्तमपात्राणां पञ्चवक्त्रेण वीथिका ।
सदा मालवकैशिक्यां शृङ्गारे हर्षनस्तथा ॥
नान्यः

पञ्चवक्त्रेणेति । ईश्वरस्य मुखपञ्चकभवैस्तालैः चच्चत्पुटादिभिः ।

वीणाः—अलब्धलक्षणाः
रावणवीणा, अम्बिकावीणा, बाणवीणा, काश्यपवीणा, स्वयंभुः, भोल्लिवीणा, मनोरथा, गणनाथा, कौमारी, अणिवाणि, अधिकचित्रिका, नटनागरिका, कुम्भिका, मल्लरि, यकुलाष्टि (?), घोषावती, तन्त्रीसागरः, अम्बुजवीणा— पा—भोजनाथेन स्मृताः

वीणाः
वीणारूपं ततोऽत्रैव प्रोच्यते सादरं मया ।
वीणाघोषैकतन्त्र्या स्यात्तन्त्रीभ्यां नकुलाभिधा ॥

त्रितन्त्रीभिस्त्रितन्त्र्याख्या चित्रा सप्तभिरेव च।
विपञ्ची नवभिः ख्याता रम्या स्यान्मत्तकोकिला।
तन्त्रीणामेकविंशत्या स्थानत्रयविभूषिता॥

श्रीकण्ठः

वीणा

वीणाशब्देन स्वरमण्डलापरनाम्नी मत्तकोकिलावीणोक्ता।

नारायणः

वीणाप्राणाः

कत्रवाडो बीडवाडः छन्दो धारा च कौड्कटी।
कङ्कालो हांफगुंफेति तिरपो वहणिर्वलिः॥
त्रयणिः कोमलिस्तीक्ष्णोषिर्भरितपूरितौ।
तुहरः प्रहरत्राणः प्राणाद्या वैणिका मताः॥

सुधाकलशः

वीणाभेदाः

वाद्यं ततेति वीणा स्यादष्टधा सा निरूप्यते।
रुद्रवीणा ब्रह्मवीणा तौम्बुरं स्वरमण्डलम्।
पिनाकी किन्नरी दण्डी रावणस्य करोऽपरः॥

अहोबिलः

विपञ्ची वल्लकी चित्रा हस्तिका परिवादिनी।
शततन्त्री जया ज्येष्ठाऽऽलापिनी त्रसरा तथा॥
नकुलोष्ठी घोषवती किन्नरी मत्तकोकिला।
निःशङ्कवीणा सारङ्गी कूर्मो...... ॥
औदुम्बरी पिनाकी च ततो रावणहस्तकः।
षट्कर्णत्यादिभिर्भेदैस्ततं प्रोक्तं मनीषिभिः॥

हम्मीरः

वक्रा कूर्मात्वलाबूश्च वीणाख्या त्रिविधा मता।
विपञ्ची वल्लकीमत्तकोकिलैन्द्री सरस्वती॥
गान्धर्वी त्रह्मिका सप्त वक्रास्तन्त्र्यः कला नव।
संवादिनी वितन्त्री च किन्नरी परिवादिनी॥
वध्यासक्ता पञ्च कूर्माः
वितानो नकुलश्चेति द्विधालाबूः प्रकीर्तिता।
वितन्त्रिका विशोकेति चेश्वरी परिवादिनी।
महाशिवागमाज्ज्ञेया यथागमनिदर्शनम्॥

नान्यः

सप्तभिश्च भवेच्चित्रा विपञ्ची नवभिस्तथा।

भरतः

एकविंशतितन्त्रीभिः महती नारदीति च।

नान्योदाहृतम्

एकविंशतितन्त्रीभिः महावीणाः प्रकीर्तिताः।
सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा नवतन्त्री विपञ्चिका॥
वल्लकी षड्गुणा चैव तथा धूसरिकेति च।
द्वितन्त्रीकास्तु विज्ञेया अलाबूपात्रसंज्ञिताः॥
(किन्नरी, पिनाकी, सारवी, इत्यलाबूभेदाः)

नान्यः

एकविंशतितन्त्रीकां नारदोऽवादयन्मुनिः।
चित्रां मतङ्गः स्वातिश्च विपञ्चीमिति तद्यथा॥
त्रिग्रामस्वरसंस्थाभिस्तन्त्रीभिर्महतीति (२१) या।
नारदो वादकस्तस्या नापरो दिवि विश्रुतः॥
अत्र ... त्रयो ग्रामाः स्फुटास्सप्त स्वरा अपि।
प्रतिस्वरं प्रतिग्रामं मूर्छनास्त्वेकविंशतिः॥
तानास्त्वेकोनपञ्चाशद्गणितास्सप्तभिः स्वरैः।
चित्रोक्ता सप्ततन्त्रीभिः वक्तिसप्तस्वरान्स्फुटान्॥

नान्यः

विपञ्ची—मतङ्गो वादकस्तस्याश्चैत्रिको नाम नापरः।
स्वातिर्वैपञ्चिकः ख्यातो निर्ममे पुष्कराणि यः॥
विपञ्च्यां नवतन्त्रीषु स्वरास्सप्त तथापरौ।
काकल्यन्तरसंज्ञौ च द्वौ स्वराविरमानि च।
एवं मतङ्गः स्वे शास्त्रे प्रोक्तवान् यन्निदर्शितम्॥
अष्टौ द्वादश तन्त्र्यश्च यासां तन्त्र्यश्शतं तथा।
तास्सर्वा यज्ञयोगिन्यो वीणा वीणादनामिका ?॥

नान्यः

आलावणी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी।
विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा घोषवती जया॥
हस्तिका कुब्जिका कूर्मा सारङ्गी परिवादिनी।
त्रिसरी शततन्त्री च नकुलैन्द्री च कर्तरी ?॥
औदुम्बरी पिनाकी च निबद्धः पुष्कलस्तथा।
तथा रावणहस्तश्च रुद्रोऽथ स्वरमण्डलः॥
कपिलासी मधुस्यन्दी घोणेत्यादि ततं भवेत्।
सिद्धैषां घटना लोके पारम्पर्योपदेशतः॥

नारायणः

रागांस्तु मेलप्रभवांस्तु तत्तद्रागप्रसङ्गेऽपि निरूपयामः।
निरूपितानामपि मेलकानां स्फुटा विपञ्च्यां भवति प्रतीतिः॥
निरूप्यते तेन तथाऽत्र वीणा सा चापि वीणा द्विविधा विभाति।
तत्रादिमा स्यात्किल शुद्धमेलवीणा च सा सर्वजनैकहृद्या॥
ततो द्वितीया खलु मध्यमेलवीणा च सा सर्वजगत्प्रसिद्धा।

स्यादच्युतश्रीरघुनाथभूपमेलाख्यवीणा कथिता तृतीया।
तिस्रोऽपि वीणाः प्रतिपादयामो यथाक्रमं वैणिकबोधहेतोः॥
रघुनाथः

ततं वीणादिके वीणाः पिनाकी किन्नरीमुखाः।
पिनाकी सधनुस्तुम्बा किन्नर्यो द्वित्रितुम्बलाः॥
वीणासु देववीणाद्या विज्ञेया नादपूरिता।
शिवस्य वीणाऽनालम्बी सरस्वत्यास्तु कच्छपी॥
विश्वावसोश्च बृहती-महती नारदस्य च।
कलावती तुम्बुरोस्तु गणानां च प्रभावती॥
तथा कोशवती वीणा विपञ्ची कण्ठकूणिका।
वल्लकी ब्रह्मवीणेति वीणाभेदा अनेकशः॥
एकतन्त्री द्वितन्त्री च त्रितन्त्री सप्ततन्त्रिका।
एकविंशतितन्त्री चेत्युत्तमा मध्यमाऽपरा॥
भजते सर्ववीणासु एकतन्त्री प्रधानताम्।
सुधाकलशः

तालस्थापनम् (आधुनिकायां वीणायाम्)
तर्जन्या स्फोटनं सर्वस्वरेषु परिकल्पितम्
ऊर्ध्वं पूर्वमधः पश्चादित्येवक्रमशो भवेत्॥
कनिष्ठास्फोटनख्यातस्फोटस्स द्रुतबोधकः।
प्रवर्तते च तालादावित्येवं स्फोटलक्षणम्॥
ध्रुवेऽथत्रिपुटे सप्तचतुर्दशहठे ध्रुवे।
आदावष्टचतुस्त्वेके मठ्ठे झम्पे कला दश॥
नास्त्यधस्ताडने स्फोट ऊर्ध्वस्फोटानुगो भवेत्।
क्षिप्रं स्फोटद्वयं झम्पद्रुताऽनुद्रुतबोधकम्॥
संयुक्ताक्षरकाले समध्यमाङ्गुलिताडनम्।
एकस्वरस्य द्वित्वादौ तत्तत्संख्यं स्वताडनम्॥
परमेश्वरः

-अङ्गुलिचमत्कारः
तर्जन्या स्फोटनं सर्वस्वरेषु परिकल्पितम्।
ऊर्ध्वं पूर्वमधः पश्चादित्येव क्रमशो भवेत्॥
कनिष्ठास्फोटना ख्यातः स्फोटस्सद्रुतबोधकः।
प्रवर्तते च तालादावित्येवं स्फोटलक्षणम्॥
ध्रुवे च त्रिपुटे सप्त चतुर्दश हठे ध्रुवे।
आदावष्ट चतुस्त्वेके मट्टे झम्पे कला दश॥
नास्त्यधस्ताडने स्फोट ऊर्ध्वस्फोटानुगो भवेत्।
क्षिप्रं स्फोटद्वयं झम्पे द्रुतानुद्रुतबोधकम्॥
संयुक्ताक्षरकाल तु मध्यमाङ्गुलिताडनम्।
एकस्वरस्य द्वित्वादौ तत्तत्संख्यं स्वताडनम्॥

वीणायां गमकानां तु भेदो दशविधस्ततः।
हेन्मुस्थानेषु तर्जन्या स्तम्भनं मध्यमोत्प्लवः॥
अवरोहे प्रतीहासं मध्यमोत्प्लवनं विदुः।
मध्यमोत्प्लवनेऽप्येवमेकस्थानापसर्पणम्॥
सिंहावलोकनं नाम तद्वदेवावरोहणे।
क्षिप्रापसर्पणं जारुरारोहे शोभनं स्फुटम्॥
अवरोहापसर्पस्तु विटिरित्युच्यते तथा।
तन्त्र्यां तु मध्यमाङ्गुल्या स्फोटो नोकुर्विदुरस चेत्॥
स एव चेद्दृढास्फोटः पटुः पटुरवो भवेत्।
शारिकास्वरभेदाय स्थाने तन्त्र्यपकर्षणम्॥
स्थाने तु गमकं नाम तन्त्रीकम्पः पुनः पुनः।
स्फुरितं तर्जनीस्तम्भो मध्यमोत्प्लवनं तदा॥
किञ्चिच्च मध्यमास्फोटो हेन्नुतोक्कूभयोपमः।
इत्येवं तु चमत्कारो रागालापे प्रवर्तते॥
तत्र तत्र विशेषस्तु कल्पनीयस्सुबुद्धिभिः।
स्वरक्रमस्यादारोहे व्युत्क्रमस्त्ववरोहणम्॥
केषां चित्तत्र रागाणां वक्रानाम गतिर्यथा।
कञ्चित्स्वरमुपक्रम्य तद्वाद्वितीयं प्रताड्य च॥
पुनश्च प्रथमं प्राप्य तृतीयमनुधावति।
श्रुतिरित्युच्यते मेलस्त्वन्यतन्त्री स्वरान्तरे।
युक्तं नाम दृढस्पर्शः किञ्चित्कर्षणपूर्वकः॥
परमेश्वरः

—स्वरस्थानानि
स्वरस्य हेतुभूताया वीणायाश्चाक्षुषत्वतः।
तत्र स्वरविबोधार्थं स्थानलक्षणमुच्यते॥
ध्वन्यवच्छिन्नवीणायां मध्ये तारकसंस्थितः।
उभयोष्षड्जयोर्मध्ये मध्यमं स्वरमाचरेत्॥
त्रिभागात्मकवीणायां पञ्चमः स्यात्तदग्रिमे।
षड्जपञ्चमयोर्मध्ये गान्धारस्य स्थितिर्भवेत्॥
सपयोः पूर्वभागे च स्थापनीयोऽथ रिस्वरः।
सपयोर्मध्यदेशे तु धैवतं स्वरमाचरेत्॥
तत्रांशद्वयसंत्यागान्निषादस्य स्थितिर्भवेत्।

अथ विकृतस्वराणां स्थानानि—
भागत्रयान्विते मध्ये मेरो रिषभसंज्ञितात्।
भागद्वयोत्तरं मेरोः कुर्यात्कोमलरिस्वरम्॥
मेरुधैवतयोर्मध्ये तीव्रगान्धारमाचरेत्।
भागत्रयविशिष्टेऽस्मिंस्तीव्रगान्धारषड्जयोः॥

पूर्वभागोत्तरं मध्ये मं तीव्रतममाचरेत्।
भागत्रयान्विते मध्ये पञ्चमोत्तरषड्जयोः॥
कोमलो धैवतः स्थाप्यः पूर्वभागे मनीषिभिः
तथैव धसयोर्मध्ये भागत्रयसमन्विते॥
पूर्वभागद्वयादूर्ध्वं निषादं तीव्रमाचरेत्।
रिषभश्शुद्ध एवासौ पूर्वगान्धार इष्यते॥
गान्धारश्शुद्ध एवासौ रिस्तीव्रतर इष्यते।
अतितीव्रतमो गः स्यान्मध्यमश्शुद्ध एवहि॥
धैवतश्शुद्ध एवासौ निषादः पूर्वसंज्ञकः।
निषादश्शुद्ध एवासौ धस्तीव्रतर इष्यते।
एवं स्यात्सर्वयन्त्रेषु स्वरस्थानस्य लक्षणम्॥

अहोबिलः

अहोबलस्य स्वरस्थापनोक्ततन्त्र्यन्तरमानं सुन्दरय्यर् नाम्ना विदुषा अङ्ग्लभाषायां सम्यक् बीजगणितविस्तरयुक्त्या श्रीवेङ्कटेश्वर मासिकपत्रिकायां चतुर्थसंपुटे चर्चितमस्ति। तत्राङ्ग्लेयमतसंवादोऽपि परामृष्टः।

—स्वरस्थापनक्रमः (अद्यतनकाले)

सङ्ग्रहीष्यामि वीणाया लक्षणं शास्त्रसम्मतम्।
सुषुम्नानाडिसदृशे वीणादण्डे फणायिते॥
तन्त्रीसप्तकमेतासां मध्ये त्रिकमधोगतम्।
चतुष्कमूर्ध्वभागस्थं तासां संज्ञां विवृण्महे॥
आरभ्य पित्तलातन्त्रीं मन्द्रमध्यमतारकाः।
अनुमन्द्रो विशेषः स्यान्नादकारविभेदने॥
मन्द्रस्तु मन्दरं त्रते मध्यमो मध्यमस्वरः।
तारस्तूच्चस्वरः स्यादनुमन्द्रोऽतिमन्दरः॥
अधो गतं त्रिकं तालज्ञानार्थमुपयुज्यते।
चतुर्विंशतिसंख्याकास्सार्थस्तत्र स्वरान्तरे॥
एतास्वष्टाष्टभेदेन त्रिस्थायिध्वनिभेदतः।
तत्र तन्त्रीचतुष्केऽपि स्थानं षण्णवतिस्फुटम्॥
द्वात्रिंशत्स्थानमधिकं लीनं तत्रैव सारिषु।
षड्जर्षभगान्धारमध्यपञ्चमधैवताः॥
निषादश्चेत्यमी सप्तवीणास्वगताः स्वराः।
तन्त्रीनादस्तु षड्जः स्यात्स्थानेषु ऋषभादिकाः॥
ऋषभस्त्रिविधः प्रोक्तो द्विचतुष्षट्छ्रुतिक्रमात्।
गान्धारोऽपि त्रिधा शुद्धान्तरसाधारणक्रमात्॥
चतुःश्रुत्यृषभे शुद्धः षट्छ्रुतावन्तरः स्थितः।
साधारणाख्यगान्धारः पृथगात्मतया स्थितः॥
पृथगेव द्विधा शुद्धमध्यमप्रतिमध्यमौ।
पञ्चमोऽथ त्रिधा धैवं द्विचतुष्षट्छ्रुतिक्रमात्॥
निषादस्त्रिविधः शुद्धकैश्यकाकल्यभेदतः।
चतुःश्रुतिधैवते तु निषादश्शुद्ध इष्यते॥
षट्छ्रुतौ धैवते कैश्यनिषादोऽन्यः पृथक्स्थितः।
तारषड्जस्वरश्चेति द्वादशामी विभेदतः॥
एते स्वराः क्रमेणैव द्वादशाधोमुखार्पिताः।
सप्तस्वराणां भेदेन वीणायां षोडशस्वराः॥
पञ्चमद्वयभेदेन द्वात्रिंशद्भेद उच्यते।
तन्त्रीचतुष्केऽपि षड्जपञ्चमावष्टभेदिनौ॥
मध्यमः षोडशविधः चतुर्विंशतिभेदिनः।
निषादर्षभगान्धारधैवता इति वैणिकैः।
अष्टाविंशोत्तरशतमाहत्येति प्रकीर्तितः॥

परमेश्वरः

स भेदा	८	म	१६	नि.	२४
रि.	२४	प	८	आहत्य	१२८
ग.	२४	ध	२४		

—हस्तव्यापारः

घातः पातश्च संलेख उल्लेखश्चावलेखकः।
भ्रमरस्सन्धितश्छिन्नो नखकर्तरिकेत्यमी॥
व्यापारा वैणिकैः ख्याता नवदक्षिणहस्तजाः।
स्फुरितः खसितश्चेति द्वयं स्याद्वामहस्तजम्॥
घोषो बिन्दुश्च रेफश्च मूर्छना शुकवक्त्रकः।
निष्कोऽटितोर्धचन्द्रश्च स्खलितश्चार्धकर्तरी॥
प्रसारः कुहरश्चैव तलहस्तश्च कर्तरी।
उभयोः करयोरेते व्यापारास्तु त्रयोदश॥

कुम्भः

एते व्यापाराः केवलमेकतन्त्रीवीणायां प्रसिद्धा इत्यस्यामेवोदाहृताः लक्षणज्ञैः।

वीणारहस्यम्

लघुः ग्रन्थः। केवलं रेखाकोष्ठरीत्या रागस्थानानि निर्णीयन्ते। अद्यतनकालरागप्रस्थानमत्र दीयते।

वीणालक्षणम्

परमेश्वरकृतम्। परिच्छेदत्रयवत्। अत्र पञ्चदशमेला विचार्यन्ते रागाणां अद्यतनकालवादनप्रकारो निरूपितः। कालः १७००

वीणावादनप्रकाराः—अलब्धलक्षणाः

पा—सोमनाथेन स्मृताः—

दण्डिय, चित्रं, मृदुः, ललिः, माधुर्यं, सयठाणं, मोगसालः, मुकलः, अयगणः, करहरणं, पोट्टवणिगः, तिरुपुः, पत्तिताडः, पट्टिकर्तरी, जन्यजनकरचना.

वीणावादनप्राणः

अयं वीणावाद्यमिति, वादनविन्यास इति च बहुधा बहुभिरुच्यते ।

वीणावाद्यभेदाः

छन्दो धारा कैकुटी च कङ्कालो वस्तुतूर्णकौ ।
गजलीलाभिधानं च तथैवोपरिवादनम् ॥
दण्डकं च तथा ज्ञेयं वाद्यं पक्षिरुतामिधम् ।
एतद्दशविधं नाम्ना वीणावाद्यं समीरितम् ॥

पार्श्वदेवः

वीथी—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकात्रयः, र ग ।

विरहाङ्कः

—रूपकम्

सा च त्रिभिः पात्रैः प्रयोक्तव्या । यथा—बकुलवीथिका । उत्तमाधममध्यमनायिका भूषिता त्रिप्रकृतियुता बीजबिन्दुकार्यैरर्थप्रकृतिभिर्युक्ता सन्धिद्वययुक्ता मुखनिर्वहणयुता नानारसभावसंहिता अङ्गत्रयोदशका । उद्घात्यकादीनि वीथ्यङ्गानीत्युच्यन्ते । उदाहरणम्—राधाख्या वीथी ।

सागरनन्दी

मुखनिर्वहणे सन्धी वीथ्यां वृत्तिस्तु कैशिकी ।
द्वाभ्यां प्रयोज्या पात्राभ्यां कचिदेकेन वा भवेत् ॥
अङ्गी सर्वरसस्पर्शी शृङ्गारोऽस्याः प्रधानतः ।
युक्ता लास्याङ्गवीथ्यङ्गैः सम्यगुद्घात्यकादिभिः ॥
भवेयुर्वा न वेत्यस्यां लास्याङ्गान्याह कोहलः ।
वीथ्यां शृङ्गारबहुलत्वाद्विधेयानीति भोजराट् ॥
एकाङ्कैव भवेद्वीथी रसस्सूच्योऽत्र संस्मृतः ।
यथा बकुलवीथी स्यादिन्दुलेखादयो यथा ॥

शारदातनयः

वीरः—तानः

मध्यमग्रामे रिषहीनौडुवः

स नि प म ग.

कुम्भः

—रसः

उत्साहः स्थायिभावो यः स वीरो रस उच्यते ।
अयं मोहोऽविषादश्च व्यवसायः पराक्रमः ॥
अविस्मयप्रतापाद्या विभावा अस्य हेतवः ।
आक्षेपवाक्यप्रमुखैरनुभावैः प्रकाशयेत् ॥
वीरहृष्टयादयो भावा भवन्ति व्यभिचारिणः ।
युद्धवीरो दानवीरो दयावीर इति त्रिधा ॥
पुरुषेषूत्तमेषु स्यात्तत्रोऽप्यव्यभिचारिभाम् ।

विप्रदासः

अथ वीरो नामोत्तमप्रकृतिरुत्साहात्मकः । स चासम्मोहाध्यवसायनयविनयबलपराक्रमशक्तिप्रतापप्रभावादिभिरुत्पद्यते । स्थैर्यधैर्यशौर्यत्यागवैशारद्यादिभिः अनुभावैः प्रयोक्तव्यः । धृतिमतिगर्वावेगौग्र्यामर्षस्मृतिरोमाञ्चप्रतिबोधादयस्सञ्चारिणः ।

भरतः

उत्तमवर्णानां हि सर्वत्रोत्साहान्वयो भवति । अत एव चतुर्ष्वपि नायकेषु वीरत्वमनुयायित्वेन वक्ष्यते धीरोदात्त इत्यादि । असंमोहेनाध्यवसाये हि वस्तुतत्त्वावनेश्चय इति मन्त्रशक्तिर्दर्शिता । वस्तुतो ह्यत्रोदाहरणं सर्वमेव रामादिचरितम् । वैशारद्यमिति सामाद्युपायचतुष्कस्य एकद्वित्रिचतुरादिभेदैः यथाविषयं नियोजनम् ।

अभिनवः

प्रस्वेदरक्तवदननयनत्वादिक्रोधानुभावरहितो युद्धवीरः । अन्यथा रौद्रः—इत्यनयोर्विवेकः ॥

रसविवेकः

वीररसे च युद्धादिभावेऽपि न रौद्रत्वम् । उत्साहन्यायप्रधानात् । रौद्रे तु मोहाहङ्कारान्यायप्राधान्यमित्यनयोर्न साङ्कर्यम् ॥

रामचन्द्रः

रा दान इति यो धातुर्दाने छेदे च वर्तते ।
ला दान इत्ययं धातुर्ज्ञानखण्डनयोरपि ॥
रलयोरविशेषोऽपि कथितश्शब्दवेदिभिः ।
विरुद्धान् राति हन्तीति वीरशब्दस्य निर्वहः ।
विविधं च विरुद्धं च लाति जानाति कृन्तति ॥
एवं वा वीरशब्दार्थः कथितः पूर्वसूरिभिः ।
प्रेरयत्यस्य विद्विषानिति वीरो निरुच्यते ।

शारदातनयः

वीरघण्टारवः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि ग म स. मक

वीरनादः—मेलरागः (चलनाटमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स.

(अव) स ध प म रि स. मक

वीरप्रतापः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स. मल्ल

वीरमतिः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध म रि ग रि स. मल्ल

वीरलीला—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि ग स. मल्ल

वीरवर्तितम्—नृत्तकरणम्
पार्ष्णिविद्धं धुतं शिरः पताकशिखरौ क्रमात् ।
वीरा दृक् वीरचारी च भवेत्तद्वीरवर्तितम् ॥ नन्दी

वीरचारी,
उद्धतोत्क्षिप्तपादाढ्या गम्भीरा युद्धगोचरा ।
दूरस्थापितपादा च वीरा गतिरुदीरिता ॥

वीरवसन्तः—मेलकर्ता (वरुणप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स. मल्ल

वीरविक्रमः—देशीतालः
वीरविक्रमताले तु लघुद्रुतयुगं गुरु । ० ० ऽ वेमः
वीरविक्रमताले तु लौ द्रुतौ च गुरुः स्मृतः । । ० ० ऽ
नन्दी

सा गा पा धा धा (जग) । । ० ० ऽ
वीरविक्रमताले तु लौ द्रुतश्च गुरुः स्मृतः ॥
। । ० ऽ. जगदेकः

वीरशेखरः—देशीतालः
सभौ नलगपाश्चैव वीरशेखरसञ्ज्ञके ।
19 मात्राः तालप्रस्तारः

वीरसञ्चारिणी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स ग म रि ग म ध नि ध म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स. मल्ल

वीरहासः—रागः
न्यासांशग्रहपञ्च...... प्रान्तस्फुरन्मध्यमो
गान्धारर्षभनिस्वनेन रहितोपन्यस्तषड्जध्वनिः
शृङ्गारे मकरध्वजाधिपतिको यो नन्दयन्तीभवो
गान्धर्वानुमताख्यतानविततस्याद्वीरहासस्तु सः ॥
नान्यः

पञ्चमांशो मध्यमान्तः षड्जापन्याससंयुतः ।
गान्धारर्षभहीनश्च वीरहास इहेष्यते ॥
मतङ्गः

वीरा—
क्षुब्धा विकसिता दीप्ता गम्भीरा मध्यतारका ।
उत्फुल्लमध्या दृष्टिस्तु वीरा वीररसे स्मृता ॥
सोमेश्वरः

अक्षुब्धा समतारा या गम्भीरोत्फुल्लमध्यभाक् ।
दीप्ता विकासिता दृष्टिर्वीरा सा वीरगोचरा ॥
माधुर्यधैर्यगाम्भीर्यौदार्याणि तु विवृण्वती ।
शोभा तेजोविशेषादीन्सत्वभेदांश्च सा किल ॥
अशोकः

—गतिः
वामे तु शिखरं धृत्वा दक्षिणेन पताकिकम् ।
दूरादागमनं यत्तु वीरा गतिरुदीरिता ॥
नाट्यदर्पणे

—श्रुतिः
मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः ।

वीरुधबन्धनम्—चालकः
त्रिकोणं भङ्गलुठनं पार्श्वयोः पुरतस्तथा ।
कृतं चेन्मण्डलावृत्त्या भवेद्वीरुधबन्धनम् ॥
वेमः

वृत्तम्—प्रबन्धः
छन्दोनुसारितालेन ललितं येन केनचित् ।
स्वरैर्युक्तं वियुक्तं वा वृत्तं गायन्ति कोविदाः ॥
जग-मल्लः

पाटतेन्नगतालैश्च बिरुदैर्विषयोचितैः
गीयते निखिलैरागैरिति वृत्तं निरूपितम् ॥
हरिपालः

वृत्तबन्धनी—डेङ्कीप्रबन्धः
निबद्धैः केनचिद्वृत्तबन्धेन वृत्तबन्धनी ।
मोक्षदेवः

वृत्तमाला—डेङ्कीप्रबन्धः
प्रथिता बहुभिर्वृत्तैः वृत्तमाला स्मृता बुधैः ।
मोक्षदेवः

तिस्रः कोट्यो दश तथा सहस्राणां शतानि तु ।
चत्वारिंशत्तथा द्वे च सहस्राणि दशैव तु ॥

सप्तभिस्सहितान्येव सप्त चैव शतानि च।
षड्विंशतिरिहान्यानि व्याख्यातानि समासतः।
समानि गणनायुक्तिमाश्रित्य कथितानि वै॥

134217726

भरतः

वृत्तिः—वृत्तिः

चित्रा, वार्तिकं (वृत्तिः), दक्षिणा, इति।

—प्रबन्धे

शब्दोपबृंहितार्थानां धर्मः संग्राहकोऽस्त्रियः।
तस्य वृत्तित्वमुदितं कालसेनेन भूभुजा॥

कुम्भः

गुणप्रधानभावेन प्रवृत्तिर्गीतवाद्ययोः।
वृत्तिरित्युच्यते सा तु त्रिविधा लक्ष्यतो यथा।
चित्राद्या तत्परा वृत्तिः दक्षिणा च तृतीयका॥

कुम्भः

–(वार्तिकम्) वृत्तिः

समभावेन वर्तेते गीतवाद्ये यदा तदा।
चित्तवृत्तिविदा सा तु वृत्तिर्वृत्तिरुदाहृता।
चित्तवृत्तिविदेति। कुम्भकर्णेनेत्यर्थः।

कुम्भः

उभयोरसमभावेन वृत्तिर्वृत्तिरुदाहृता।

शार्ङ्गः

गुणप्रधानभावेन प्रवृत्तिर्गीतवाद्ययोः।
वृत्तिरित्युच्यते सा तु त्रिविधा लक्ष्यते यथा॥

कुम्भः

गुणेति। गुणप्रधानत्वरूपा प्रवृत्तिरित्यत्र गुणप्रधानात् ग्रहणसामर्थ्यात् गीतवाद्ययोः व्यवहार इति गम्यते। कथम्—प्रकृतत्वेन वाद्यस्यैवोपादाने एकस्यैकदा गुणप्रधानभावयोगा-द्वयोरुपादानं कर्तव्यम्। तत्र प्रकृतसाहचर्येण गीतं नृत्तं च प्रसक्तम्। तयोर्मध्ये नृत्तापेक्षया वाद्यं प्रति गीतस्यैवान्तरङ्गत्वात् तदेवोपादेयं भवति। तेन गीतवाद्ययोः प्रवृत्तिरिति।

वृत्तिः—वृत्तिविशेषः

सम एव तु यत्र स्यात्प्रयोगो गीतवाद्ययोः।
साम्येन वर्तनाद्वृत्तिं तद्विदस्तः प्रचक्षते॥

नान्यः

प्रकृष्टगुणतः स्यात्तु यः समो गीतवाद्ययोः।
तत्र साम्यगुणोत्कर्षात् वृत्तिरित्यभिधीयते।

प्रेमाखिलः

वृत्तिः—

वृत्तिर्गुणप्रधानत्वरूपा व्यवहृतिर्मता।
चित्रा वृत्तिर्दक्षिणा च तिस्रस्त्युरिति वृत्तयः॥

शार्ङ्गः

मुखादिसन्धिषु च व्याप्रियमाणा नायकोपनायकादीनां मनो-वाक्कायकर्मनिबन्धनाः पञ्च वृत्तयो भवन्ति। भारती, आरभटी, कैशिकी, सात्वती, विमिश्रा चेति।

भोजः

मिश्रा वृत्तिर्भरतेनानङ्गीकृता। उद्भटस्तु अर्थवृत्तिं पञ्चमीमाह। हरिपालस्तु ब्राह्मीं वृत्तिं पञ्चमीमाह।

वृत्तिः—भक्तिः

वृत्तिः पदानां व्यापारः पदार्थप्रतिपादने।
सा मुख्या लक्षणा गौणीत्येवं त्रैविध्यमाश्रिता॥

अर्थमव्यवधानेन स्पृशन्ती मुखवर्तिनी।
मुख्या वृत्तिर्वदन्त्येनामभिधेति विपश्चितः॥

अभिधेयाविना भूतं स्पृशन्ती लक्षणोच्यते।
स्पृशत्यर्थान्तरं गौणी लक्ष्यमाणगुणान्वयात्॥

वृत्तिः कार्यवशादेवं कक्ष्यात्रितयचारिणी।
केवलस्याप्रयोगित्वात्पदस्यार्थनिरूपकैः॥

एतद्वृत्तित्रयं वाक्यकाल एव निरूप्यते।

तत्सिद्धिजातिसारूप्यं प्रशंसालिङ्गभूमभिः

वृत्तिः परत्र शब्दस्य प्रवृत्तिर्जैमिनीरिता।
वृत्तिर्योऽप्यक्षपादोक्ता साहचर्यादिहेतुका।
वृत्त्योर्जघन्ययोरन्तर्द्रष्टव्या सकलापि सा॥

साहित्यमीमांसा

वृत्तिषु रसविभागः—

हास्यशृङ्गारबहुला कैशीकी परिचक्षिता।
सात्त्वती चापि विज्ञेया वीराद्भुतशमाश्रया॥

रौद्रे भयानके चैव विज्ञेयारभटी बुधैः।
बीभत्से करुणे चैव भारती संप्रकीर्तिता॥

भरतपाठान्तरम्

शृङ्गारे चाङ्गहास्ये च कैशिकी वृत्तिरिष्यते।
वीरे चाप्यद्भुते चैव वृत्तिः स्यात्सात्वतीमता॥

भयानके च बीभत्से रौद्रे चारभटी भवेत् ।
भारती चापि विज्ञेया करुणाद्भुतसंश्रया ॥

भारती चापि विज्ञेया वीरहास्याद्भुताश्रया ।
सर्वेषु रसभावेषु भारती संप्रकीर्तिता ॥

भरतः

वीराद्भुतप्रहसनैरिह भारती स्या-
त्सात्त्वत्यपीह गदिताद्भुतवीररौद्रैः ।
शृङ्गारहास्यकरुणैरपि कैशिकी स्या-
दिष्टा भयानकयुतारभटी सरौद्रा ॥

कोहलः

वाक् प्रधाना तु भारती ।
तथा वीररसप्राया विज्ञेया सात्त्वती नृप ।
तथा रौद्रप्रचारा च भवत्यारभटी सदा ।
शृङ्गारहास्यबहुला तथा भवति कैशिकी ॥

विष्णुधर्मोत्तरे

वृद्धाः

पूर्वराजनयाभिज्ञास्सर्वराजप्रपूजिताः ।
पूर्वराजोपचारज्ञास्ता वृद्धा इति संज्ञिताः ॥

भरतः

वृद्धिः—श्रुतिः

मध्यमस्य चतुर्थी श्रुतिः ।

अनूपः

वृन्तः—देशीतालः

लचतुष्कं गुरुद्वन्द्वं लद्रुतौ वृन्ततालके ।
9½ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

म्—करणम्

अतीव नमितं पृष्ठं पादो वृश्चिकपुच्छवत् ।
क्रमात्करिकरो यत्र वृश्चिकं तदुदाहृतम् ।
इदमिन्द्रगजेन्द्रादिगतौ स्याद्गगनाङ्गणे ॥

ज्यायनः

विनियोगं गजानां यत्पूर्वतारोहणे भवेत् ।

लक्ष्मणः

वृश्चिककुट्टितम्—करणम्

यदा वृश्चिकमादाय स्वबाहुशिरसोः करौ ।
निकुट्टितौ विधीयेते पर्यायेणालपल्लवौ ।
यदा तदा समाख्यातं बुधैर्वृश्चिककुट्टितम् ॥

ज्यायनः

प्रासादारोहणे चापि विशेषे विस्मये भवेत् ।

वृश्चिकरेचितम्—करणम्

हंसपक्षद्रुतभ्रान्त्या रेचितौ भवतः करौ ।
स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ च यत्र पादस्तु वृश्चिकः ।
व्योमयाने प्रयोक्तव्यमेतद्वृश्चिकरेचितम् ॥

ज्यायनः

छिन्ने घने व्योमयाने वर्षजासिन्धुरार्तिते ? ।

लक्ष्मणः

पूर्वोक्तकर्कटे हस्ते मध्यमापसृता यदि ।
किञ्चिद्रेचितकश्चेत्तु वृश्चिको वृश्चिके भवेत् ॥

शृङ्गार

तर्जन्यनामिके श्लिष्टे उपर्यङ्गुष्ठमध्यमे ।
वृश्चिकाभिधहस्तोऽयं कीर्तितो भरतादिभिः ॥
पृष्ठभागे तु चलिते वेण्यां चैव प्रदर्शयेत् ।
वक्राकारं पुरो भागे चलितस्सर्पयानके ॥
पुरोभागे स्थितौ तौ चेद्वृश्चिकस्य प्रदर्शने ।
वृश्चिकाभिधहस्तोऽयं करटीकाविचक्षणैः ॥

विनायकः

वृश्चिकापसृतः—अङ्गहारः

लतावृश्चिकनिकुञ्चितमत्तल्लिनितम्बकरिहस्तकटिच्छिन्नानां षण्णां करणानां प्रयोगे वृश्चिकापसृताङ्गहारः नितम्बकरणस्थाने भ्रमरकरणं प्रयोक्तव्यमिति केचिद्वदन्ति ।

शार्ङ्गः

वृषभः—स्वरजातिः

सप्ताधिकैः स्वरैः पञ्चाशद्भिर्वृषभ उच्यते ।

वृषभक्रीडितम्—करणम्

अलातां कुर्वतश्चारीं करौ कुर्वीत रेचितौ ।
व्यावृत्तकरणेनाथ कुञ्चितौ मणिबन्धगौ ॥
अलपद्मतला बाह्वाश्शिरसौ रेचितौ स्थितौ ।
वृषभक्रीडितेऽत्राहुः पताकावपरे करौ ॥

ज्यायनः

वृषभवाहिनी—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रिं स.

मज्ञः

वृषभहस्तः

शिखरौ स्पृष्टवदनौ योज्यौ वृषभराशिके।

शृङ्गारः

वृषभासनम्—देशीस्थानम्

चरणौ भुवि जानुभ्यां तिष्ठेतां सौष्ठवान्वितौ।
संयुतौ विच्युतौ वापि यत्र तद्वृषभासनम्॥

वेमः

वेगमध्यमः—रागः

न्यासांशग्रहपञ्चमध्वनिधरो गान्धारषड्जस्वर-
त्यक्तस्तोकनिषादकाद्विहतस्तारस्फुरन्मध्यमः।
प्रान्तोल्लासितदध्वनिर्जनमनोहारी च शेषे समो
गीतज्ञैरिह वेगमध्यम इति प्रोक्तो महारञ्जनः॥

पञ्चमांशग्रहन्यासो धान्तस्सगविवर्जितः.
निषादाल्पश्रुतिस्तारमध्यमो वेगमध्यमः॥

मतङ्गः

वेगरञ्जिका—रागः

पञ्चमं धैवतं मुक्त्वा स्वरैरन्यैश्च पञ्चमिः।
निषादस्यापि गीतज्ञैः विज्ञेया वेगरञ्जिका॥

नान्यः

सरिगमनिरवैश्चित्रैर्मधुरखा वेगरञ्जिका चतुरा।
वेसरनिषादरुचिरा पधहीना भवति गीतविन्महिता॥

कश्यपः

टक्करागसमुद्भूता भाषेयं वेगरञ्जिका।
षड्जांशग्रहविन्यासा धपहीना मतारभाक्।
रिनिभ्यां बहुला पूर्णा युद्धे वीरे नियुज्यते॥

जगदेकः

वेगरञ्जी—रागः

सरिगमैर्निषादेन भूयसी मृदुसप्तमा।
धपाभ्यां विहता गेया वेगरञ्जी विशारदैः॥

मोक्षः

अनन्तरं भवेद्वेगरञ्जिका तारमध्यमा।
षड्जग्रहांशन्यासा च हीनधैवतपञ्चमा॥
पूर्णा बहुत्वसंयुक्ता निषादर्षभयोस्तथा।
अङ्गं च टक्करागस्य भाषा चोक्ता मनीषिभिः॥

हरिः

वेगरञ्जी—भाषारागः

टक्करागोद्भवा भाषा वेगरञ्जी त्रिधा यथा।
अनल्पा सरिगा भूरिनिका मन्द्रनिषादिनी।
ग्रहांशन्यासषड्जेयं मानेषु विनियुज्यते॥

भट्टमाधवः

अत्र आपञ्चमान्मन्द्रनिषादपर्यन्तं गेयेति रघुनाथ आह।

षड्जग्रामे टक्काभाषा वेगरञ्जी ति
षड्जस्वरग्रहांशान्ता मन्द्रस्थाननिषादयुक्।
औडुवा पधहीनत्वादितरैर्भूयसीस्वरैः॥
विलम्बिता तदा प्रोक्ता रसे शृङ्गारनामनि।
ननूक्तमविनाशित्वं धैवतस्य महर्षिणा॥
षड्जग्रामे कथं लोपश्शासनं धैवतस्य ते।
तस्या षाडवकारीति तत्रोत्तरमिदं शृणु॥
उपरागजमार्षत्वादासु लोपो न दुष्यति।
यतो न लोपनियम उपरागेषु दृश्यते॥

कुम्भः

वेगवती—ध्रुवावृत्तम्

पञ्चमं द्वादशं चैव दीर्घमन्त्यं त्रयोदशम्।
उत्कृत्यं तु भवेत्पादे वृत्तं वेगवती यथा॥
युवदिजणाणं सुरुचिररूपो सुखितदयितजणमदणकरो।
युवतिजनानां सुरुचिररूपस्सुखितदयितजनमदनकरः।

भरतः

वेगवाहिनी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प ग रि स.

मञ्जः

वेगवाहीनी—मेलकर्ता

स्यान्नीलकण्ठविधिवेतुहराजशुद्ध-
मध्यं पिकाच्युतहयाच्युतकुञ्जरं च।
आरोहणे गजमपास्य तु वेगवाहि-
न्याख्यानराग इह षाडवपूर्णजातिः॥

सरिगपाः शुद्धाः। साधारणो गः चतुःश्रुतिर्धैवतः। कैशिकी-
निषादः।

परमेश्वरः

वेगिनी—पादचारः

पार्ष्णिना वा पदाग्रेण द्रुतं गत्वा तु चालनम्।
कराभ्यान्त्वलपद्मौ च त्रिपताकौ यथाक्रमम्।
धृत्वा नटेद्यदि भवेद्वेगवत्वेन वेगिनी॥

नाट्यदर्पणे

वीणालक्षणकाराः

वेङ्कटमखी

अयं तञ्जापुरीमन्त्रिवरस्य गोविन्ददीक्षितस्य पुत्रः। महाकवेः यज्ञनारायणदीक्षितस्यानुजः। चतुर्दण्डिप्रकाशिकेति दशप्रकरणात्मको ग्रन्थः अनेन रचितः। रागाणां द्विसप्ततिमेलकर्तृविभागविषये अयमेव प्रथमो निरूपक इति ज्ञायते। तत्पूर्वं रामामात्येन विंशतिमेलाः स्थापिताः। रामामात्यमते बहवो दोषाः मखिनोद्घटिताः। परेषां वीणा दूषिताः। रघुनाथभूपालेन परिपोषितोऽपि तं गोपालकमिति षयति। तन्त्रवार्तिकव्याख्यामपि चकार। अनेन नूतनसर्वदोषहीना कल्पिता वीणा तज्जीवितकाल एवोच्छिन्नाभूत्। चतुर्दण्डीगानशैलीं सुष्ठु निरूपितवान्।

तेनैकोनविंशतिमेलाः कल्पिताः। तेषु मुख्यतया पञ्चपञ्चाशद्रागाः ठायालापगीतप्रबन्धोपयोगिन इति लक्षिताः। तेषु सिंहरवोऽनेनैवोन्नीत इति स्वयमेवाह। नागध्वनिः शङ्कराभरणमेलजन्यस्सामश्च अन्धाली श्रीरागजः। उपाङ्गभैरवी, सिंहरवः, कल्याणीपन्तुवराल्यो एते रागाः रघुनाथोपेक्षिता लक्षिता मखिना।

तुल्जोजीमहाराजः (तुलजा)

अस्य मते एकविंशतिमेलाः। कल्याणदायिनः श्रीरागस्य मेलः प्रथमः। समपाः शुद्धाः। रिधौ पञ्चश्रुतिकौ। गनी साधारणकैशिक्यौ। एतन्मेलजन्याः शुद्धदेशी, माधवमनोहरी, मध्यमग्रामरागः, सैन्धवी, कापिः, हुशेनी, श्रीरञ्जनी, देवमनोहरी, मणिरङ्गु प्रभृतयः। जयन्तिसेनरागो रघुनाथेन भैरवीजन्य इत्युक्तम्। तुलजस्तु श्रीरागमेले पठितवान्। द्वितीयो मेलः शुद्धनाटः (तुलजामते) समपाश्शुद्धाः। रिधः षट्छ्रुती। अन्तरः काकली च गनी। उदयरविचन्द्रिका रागो नाटजन्यः। मालवगौलस्तृतीयो मेलः। आन्ध्रदेशा, छायागौल, ठक्क, फलमञ्जरी, मङ्गलकैशिक, मागधी, गौरीमनोहरी, मारुवा, गौलपन्तु, पूर्णपञ्चम, मेघरञ्जी, मालवीरागाः, तृतीयमेलजा इत्याह।

वेलावली चतुर्थो मेलः। अयं रघुनाथमते श्रीरागजः। समपाश्शुद्धाः। रिधौ पञ्चश्रुती। गनी साधारणकाकल्यौ। वराली पञ्चमो मेलः। शुद्धरामक्री षष्ठो मेलः तज्जन्यो दीपकरागः। अस्य सपरिधाः शुद्धाः। गोऽन्तरः। निषादः काकली। विकृतपञ्चममध्यमः।

शङ्कराभरणस्सप्तमो मेलः। अत्र काकली निषादः। तज्जन्याः शुद्धवसन्त, सरस्वतीमनोहरी, सामन्त, कुरञ्जी, पूर्णचन्द्रिका, सुरसिन्धु, जुलाव्, बिलाहुरी, गौडमल्हारक, केदार, प्रभृतयः।

काम्भोज्यष्टमो मेलः। तज्जन्याः बलहंस, नागध्वनि, तरङ्गिणी लशमनोहरी, यदुकुलकाम्भोजी, नाटकुरञ्जी, कन्नड, नट्टनरायण, षाडवान्धाली, साम, मनोहरा, देवक्री, मोहनकल्याणी, प्रभृतयः।

भैरवी नवमो मेलः। समपदाश्शुद्धाः। रिः पञ्चश्रुतिः। गनी साधारणकैशिक्यौ। तज्जन्या आहरी, इन्दुघण्टारव, आनन्दभैरवी, नागगान्धारी, प्रमुखाः। वीणालक्षणे भैरवीरागस्य चतुःश्रुतिको धैवतः।

मुखारी दशमो मेलः। सर्वे शुद्धस्वराः। तज्जन्यः शुद्धसाधारित इत्युक्तम्। अयं भरतमते सप्तशुद्धरागेष्वन्यतमः।

वेगवाहिन्येकादशो मेलः। सरिमपाः शुद्धाः। धः पञ्चश्रुतिः। अन्तरकैशिक्यौ गनी। अयं रघुनाथेन नोक्तः।

सिन्धुरामक्री द्वादशो मेलः। सपरिधाः शुद्धाः। निगौ काकलीसाधारणौ। मध्यमो विकृतपञ्चमः। एतन्मेलजन्यः पन्तुवरालीत्युक्तम्। अयं वेङ्कटमखिना प्रत्येकमेलत्वेनोक्तः।

हेज्जुज्जिस्त्रयोदशो मेलः। यस्मिन्निषादः काकलिस्तदन्ये शुद्धाः। गान्धारपञ्चमभिन्नपञ्चमौ तज्जन्यरागौ।

वसन्तभैरवी पञ्चदशो मेलः। तज्जन्यो ललितपञ्चमः।

भिन्नषड्जष्षोडशो मेलः। सरिमपधाः शुद्धाः। निगौ काकलीसाधारणौ। अयं रघुनाथेन भैरवीमेले गणितः। भिन्नषड्जमेलजन्यो भूपालः।

देशाक्षी सप्तदशो मेलः। छायानाटोऽष्टादशो मेलः।

सारङ्ग एकोनविंशतितमो मेलः। सपौ शुद्धौ। रिः पञ्चश्रुतिकः। ध षट्छ्रुतिकः। निषादः काकली। शुद्धमध्यमगान्धार इति तुलजेन निर्मिता नूतनसंज्ञा। उक्तं च तेन—

> शुद्धस्य मध्यमस्यात्र गान्धारत्वेन कीर्तनात्।
> शुद्धमध्यमगान्धारसंज्ञास्यैव मया कृता॥

तोडी विंशो मेलः। यस्मिन् सरिमपधाः शुद्धाः। गः साधारणः। निषादः काकलिः। वीणारहस्ये तोडिरागस्य कैशिकीनिषाद उक्तः। कल्याणी एकविंशो मेलः। सपौ शुद्धौ। रिधौ पञ्चश्रुती। गोऽन्तरः। प्रतिमध्यमः। निः काकलिः।

श्रीकण्ठः

अनेनैकादश मेला अङ्गीकृताः। तेषु प्रथमो मुखारिमेलः। मालवगौलो द्वितीयः। शुद्धास्सरिमपधाः। गनी अन्तरकाकली। श्रीकण्ठेनान्तरकाकली स्वरौ प्रत्येक सार्योरभावात्पतषड्जमध्यमाविति संज्ञाद्वयं कृतम्। उक्तं च—

अन्तरे कथिता नव सारी काकलिनि स्वरे ।
साङ्कर्यं जायते यस्मान्नानुकूल्यं भवेत्ततः ॥
अन्तरस्य स्वरस्यापि सूक्ष्मः काकलिनो ध्वनिः ।
विचार्यो विज्ञवर्येण पतादिष्षड्जमध्ययोः ॥
पतादिसमयो (षड्जमध्ययोः) स्सार्योर्वैकैकश्रुतिवर्जितं ।
अन्तरः काकली स्यातां तयोः प्रतिनिधी च तौ ॥

इति तन्मेलजन्याः मल्हारी, पाडी, वङ्गालप्रमुखाः । श्रीरागमेलः तृतीयः । समपास्तत्र शुद्धाः । रिधौ चतुःश्रुतौ । निगौ कैशिकिसाधारणौ । तज्जन्याः मालवश्री, धन्यासी, भैरवी, देवगान्धारादयः ।

चतुर्थो नट्टमेलः । सपौ शुद्धौ । निगौ विश्रुतिकौ च (रिधौ) पतसंज्ञकषड्जमध्यमौ । तथाहि निः काकली । गान्धारोऽन्तरः । चतुःश्रुती । शुद्धनट्टादयस्तन्मेलजन्याः ।

पञ्चमः कर्णाटगौडमेलः । समगपाः शुद्धाः । निः कैशिकी । रिधौ पञ्चश्रुतिकौ स्याताम् । एतस्माज्जन्याः कर्णाटबङ्गालसामन्ताः, तोडीवसन्तभूपालवण्टारवादयः ।

षष्ठः केदारमेलः । समपगाः शुद्धाः । रिधौ पतादौ । (श्रुत्याधिकौ) निश्शुद्धः । वेलावलीनट्टनारायणशङ्कराभरणादयस्तदुद्भवाः ।

सप्तमो मल्हारः । सगमपौ शुद्धौ । रिधौ श्रुत्यधिकौ । निषादः काकली । गौडकामोद्याद्य उत्पद्यन्ते ।

अष्टमो देशाक्षीमेलः । सनौ पतसंज्ञौ । गान्धारस्त्रिश्रुतिः । समपाः शुद्धाः ।

नवमः कल्याणीमेलः । सपौ शुद्धौ । श्रुत्याधिकौ । गान्धारस्साधारणः । कामोदहम्मीरप्रभृतयस्तद्भवाः ।

दशमः सारङ्गमेलः । सगमपाः शुद्धाः । निषादः कैशिकी । समौ पतसंज्ञौ ।

परमेश्वरः (वीणालक्षणकारः)

अस्य वीणालक्षणनामके ग्रन्थे प्रथमाध्याये वीणालक्षणमुक्तम् । स्वरविन्यासानुसार्येव मेलानां रागाणां च लक्षणमुक्तम् । तद्वीणालक्षणं वीणाप्रसङ्गे दत्तम् । रागलक्षणे गृहीतां संज्ञां वक्ति । यथा-

ये स्वरास्त्रिविधास्तेस्युर्ब्रह्मविष्णुशिवान्विताः ।
एवं भेदाय सर्वत्र पर्यालोच्यं मनीषिभिः ॥ इति

ब्रह्मा शुद्धस्वरः । विष्णुः अन्तरगान्धारः कैशिकनिषादश्च चतुःश्रुतिः । शिवः षट्छ्रुतिः साधारणगान्धारः काकलिनिषादश्च ।

मालवगौलो मेलः प्रथमः । लक्षणं तु ।

षड्जादिधेनुहरमेघमुमध्यपञ्च-
ब्रह्माश्वरुद्रगजषड्जमथावरोहे ।
तद्व्युत्क्रमो भवति मालवगौलरागे
संपूर्णनाम बहुकल्पनयानुरागः ॥

अत्र धेनुः ऋषभः । मघा गान्धारः । गजः निषादः । धेनुहरेति षट्छ्रुतिर्षभः । सगमपाः शुद्धाः । रुद्रगजेति काकलीनिषादः । एतज्जन्याः नादरामक्रिया, रेगुप्ति, गममनोहरी, सौराष्ट्रमालव्यः

द्वितीयो नाटमेलः

वर्हीशधेनु गिरिराजगुमध्यपञ्च-
काकल्यमल्पहरिरेवमथावरोहे ।
गान्धारवर्जमपि राजति नाटरागे
सम्पूर्णषाडवगणे गणितस्तु पूर्वैः ॥

षड्जः शुद्धः । रिः षट्श्रुतिः । गः साधारणः । अन्यो धैवतः । निषादः काकली ।

तृतीयः श्रीरागमेलः ।

षड्जश्चतुःश्रुतिवृषोऽन्तरमेघशुद्ध-
मध्यः पिकस्तदनु कैश्यनिषाद एव ।
श्रीराग एवमथ वक्रगतिस्तु मेघे
धैकेन वर्जिततया स तु षाडवाख्यः ॥

अयमर्थः । सः शुद्धः । चतुःश्रुतिरिः । अन्तरा गः । मपौ । निषादः कैशिकी । धो लुप्तः ।

चतुर्थः कल्याणीमेलः ।

वर्ही चतुर्वृषहराजविरुद्धमध्य-
पञ्चाच्युताश्वहरकुञ्जर एवमेव ।
कल्याणिराग इति रम्यमनेकभङ्ग्या
सम्पूर्णमेव परिनन्दति याज्ञवल्क्यः ॥

अस्यार्थः । षड्जः शुद्धः । ऋषभश्चतुःश्रुतिः । साधारणो गान्धारः । प्रतिमध्यमः । शुद्धः पञ्चमः । धैवतः चतुःश्रुतिः । निषादः काकली ।

पञ्चमश्शङ्कराभरणमेलः । शुद्धः षड्जः । ऋषभश्चतुःश्रुतिः । साधारणो गान्धारः मपौ शुद्धौ । धैवतश्चतुश्श्रुतिः । निषादः काकली ।

षष्ठो भैरवीमेलः । षड्जः शुद्धः । चतुःश्रुतिरिषभः । गान्धारोऽन्तरः । शुद्धौ पञ्चममध्यमौ । धैवतश्चतुःश्रुतिः । निषादः कैशिकी ।

सप्तमः काम्भोजीमेलः । सश्शुद्धः । रिषभश्चतुःश्रुतिः । गान्धारस्साधारणः । शुद्धौ मध्यमपञ्चमौ धैवतश्चतुःश्रुतिः । अवरोहे कैशिकिनिषादः ।

अष्टमः पन्तुवरालीमेलः । रिसपधाः शुद्धाः । गस्साधारणः । प्रतिमध्यो मः । निः काकली । चिन्नसेन एवं गायति ।

नवमो मुखारिमेलः । सः शुद्धः । रिश्चतुःश्रुतिः । गोऽन्तरः । मश्शुद्धः पश्च । धश्चतुश्रुतिः । निः कैशिकी आरोहे निगलोपः । अयं रघुनाथोक्ताद्भिन्नः । स तु शुद्धसर्वस्वरः ।

दशमो वरालिमेलः । शुद्धः सः । रिगौ च शुद्धौ । प्रतिमध्यमः पधौ च शुद्धौ । निषादः काकली ।

पूर्णाभिधे बहुलकल्पनया वराली
रागे चमत्कृतिमनेकविधां वदन्ति ।
बह्वादिषेतु विधिमेष विरुद्धमध्य-
पञ्चादिधैवशिवदन्ति तदोऽभयत्र ॥

आदीति । शुद्ध इत्यर्थः ।

तोडीमेल एकादशः । सरी शुद्धौ । गस्साधारणः । मश्शुद्धो धैवतश्च । केशिकी निषादः । पस्यलोपः । स च कादाचित्कः ।

त्रयोदशो वेगवाहिनीमेलः । सरिग पाश्शुद्धाः । गस्साधारणः । धैवतश्चतुःश्रुतिः । निः कैशिकी । आरोहणे निलोपः ।

त्रोदशा भूपालमेलः । धसरिपाश्शुद्धाः । गोऽन्तरः । औडुवो रागः

चतुर्दशस्सामन्तमेलः । समपाः शुद्धाः । रिष्षट्च्छ्रुतिः । गस्साधारणः । धैवतश्चतुःश्रुतिः । काकली निषादः ।

पञ्चदशो गौलमेलः सरिमपाश्शुद्धाः । गस्साधारणः । निः काकली । अवरोहे गलोपः । धस्सवेधा लुप्तः ।

अन्ते परमेश्वर आह—

प्रसिद्धा मेलकर्तारो रागराजा इमे पुनः ।
एतेषु मिलितान् कांश्चिद्रागान् वक्ष्याम्यनन्तरम् ॥ इति

अस्य मते जन्यरागाः । मालवगौलजाः, नादनामक्रिया, रेगुप्तिः, रामामनोहरी, सौराष्ट्रा, मालवी एते पञ्च । भैरवी-मेले—रीतिगौलानन्दभैरवीजयन्त्याः जाताः । जयन्त्यां निर्वक्रः काम्भोजी जन्यास्सप्तरागा । नाटकुरञ्जी द्विजवन्ती सुरठी-शुद्धसावेरीमोहनयदुकुलकाम्भोजीकेदारगोलाः ।

श्रीरागजाः पञ्च । कापीमध्यमावत्युशान्यठाणावसन्ताः । तेषां लक्षणम् ।

कापिरागे छागगजौ श्रुतियुक्तौ विशेषदः ।
ततस्तु मध्यमावत्या गान्धारश्चविवर्जनम् ॥ गधलोपः ।
उशानिरागे गान्धारे वक्रवर्ज्यो विशिष्यते ।
अठाणायां धैवते तु श्रुतियुक्तत्वमिष्यते ।
वसन्तरागे वक्रस्तु निषादस्वर उच्यते ।

तोडिजाः । आभीरीपुन्नागवराली । कल्याणीजन्यस्सारङ्गः । वेगवाहिनीजन्या वेलावली । शङ्कराभरणमेलजः दशमः । नीलांबरी नवरोज् व्यागडाबिलहरीकेदारकुरञ्जीकन्नडामनोहरोदय-चन्द्रिकापूर्णचन्द्रिकाः । नीलाम्बर्यामारोहे रिधौ लुप्तौ । अवरोहे गधौ वक्रौ । व्यागडायामारोहे रिलोपो धोवक्रः । बिलहर्यां मनी वर्ज्यौ । केदारे धलोपः । कुरञ्ज्यामवरोहे धलोपः । कन्नडायां रिलोपः । मनोहरे आरोहे पो वक्रः । अवरोहे मो वक्रः । उदय-चन्द्रिकायामारोहे गनी लुप्तौ । अवरोहे रिर्लुप्तः । पूर्णचन्द्रि-कायामवरोहे गनी लुप्तौ ।

वीणारहस्यकारः

अस्य ग्रन्थस्य प्रणेता क इत्येतावत्पर्यन्तं न ज्ञातम् । ग्रन्थनामापि पुस्तके न दृश्यते । वीणारहस्यमिति नामास्माभिर्व्यवहाराय कल्पितम् । अस्य कर्त्ता प्रायशः सार्धशतवत्सरात्पूर्वं स्यादि-त्यूह्यते । ग्रन्थेऽस्मिन् षोडशमण्डलानि वर्तन्ते । तानि द्विसप्तति-मेल कर्तृमण्डलानामसंपूर्णभागः प्रथमादिषोडशमण्डलपर्यन्तमेव लिखितमासीदिति चोह्यते । तत्रापि धीरशङ्कराभरणनठभैरवादि मेलसंख्यां निश्चेतुं प्रयुक्तकटपयादिसंज्ञाविशेषाः कुत्रापि न दृश्यन्ते । तस्मात्तत्कटपयादिविशिष्टद्विसप्ततिमेलनाम्नामज्ञात-त्वात् ग्रन्थस्य कर्तुर्जीवितकालः तन्मेलकर्तृनिर्माणकालात्प्राचीनः इति चोह्यते । ग्रन्थरीतिं सम्यक् ज्ञातुं द्वे रागलक्षणे उदाह्रियेते । यथा

श्रीरागः । मेलाधिकारी । सम्पूर्णः । षड्जग्रहः । रागाङ्गजातिः । मूर्छना सरिगमपधनिस सनिधपमगरिस । मालवश्रीः । श्रीराग-मेलजः । रिहीनः । षाडवः । षड्जग्रहः । मूर्छना सगमपधनिसा । सनिधपमगस । अन्यत्र मालवगौलस्य । शुद्धो रिः । गोऽन्तरः । इयं ग्रन्थधोरणी । तस्मादुद्धृत्य लिख्यन्ते विषयाः—

श्रीरागो मेलाधिकारी । तज्जन्या रागाः, मालवश्रीः कन्नडगौल-मणिरङ्गः हुशेनिः कापिः मुखारी सैन्धवी च । मालवगौलमेलो द्वितीयः तस्मान्नादरामक्रिया मेचबौलिः गौलः मलकरी (मलहरी) सालङ्गनाटः, फाडी, गुण्डक्री, सौराष्ट्रः बौली, शुद्धसावेरी, गौलपन्तुः, गमकाबौक्तिः—एते जाताः ॥

तृतीयः काम्भोजिमेलः । एतस्मात् केदारगौलनारायणगौल-बलकंसनीलाम्बरीसामान्धालीमोहनयदुकुलकाम्भोजीनाटकुरञ्जी बिलाकरीकन्नडाः—एतस्माज्जाताः । नाटीवरालीवसन्तभैरव्यः

पञ्चमषष्ठसप्तममेलाः। अष्टमो भैरवीमेलः। तज्जा आहरीगीतिगोलदेवगान्धरीहिन्दोलघण्टारवानन्दभैरवीशुद्धधन्यासीधन्यास्यः। नवमस्तोडीमेलः। तज्जे भूपालीपुन्नागवराल्यौ। दशमस्सान्तमेलः। एकादशः पन्तुवराली। सारङ्गो द्वादशो मेलः। त्रयोदशः कल्याणीमेलः। आहत्य त्रयोदशमेलेषु षट्पञ्चाशद्रागा लक्षिताः। केषाञ्चिल्लक्षणानि दीयन्ते—

भैरव्याः रिश्चतुःश्रुतिः। साधारणो गः। शुद्धा मपधाः। निः कैशिकी। काम्भोज्या रिश्चतुःश्रुतिर्धः। काकली निः। तोड्याः शुद्धो रि साधारणो ग। मधौ शुद्धौ। कैशिकी निः। कल्याण्याः रिश्चतुः श्रुतिः। काकली निः। वसन्तभैरव्याः शुद्धो रिः। अन्तरो गः। शुद्धमधौ। कैशिकी निः। वरालीमेलस्य शुद्धो रिः चतुःश्रुतिगान्धारः। मः प्रतिमध्यः। धश्शुद्धः। काकली निषादः। एषु लक्षणेषु सपनामापि नास्ति। षड्जस्तु तन्त्रीवादन एव लब्धः। वीणायां न तस्य स्थानमस्ति। पञ्चम एक एव। तस्य विकारो नास्ति। अनन्तरं मण्डलानि सन्ति। तानि द्विसप्ततिमेलानुसारीणि। विशेषस्तु एकैकस्यां पङ्क्तौ त्रयोदश कोष्ठानि सन्तिः। त्रयोदशं ग्रहं तारसूचि। शिष्टेषु द्वादशकोष्टेषु षड्जस्यैकं कोष्ठम्। ऋषभस्य त्रीणि। गान्धारस्यापि त्रीणि। मध्यमस्य द्वे पञ्चमस्यैकम्। धस्य त्रीणि। नेस्त्रीणि। वीणायामिव परस्परलीनत्वेन द्वादशैव स्थानानि। प्रस्तारविवरणं वीणायामिव द्रष्टव्यम्। केषाञ्चिद्रागाणां श्रुतिस्थानविपर्ययाद्रागान्तरजन्यत्वं विवृतमस्ति। यथा—

मोहनस्य यदि षश्रुतिः तदा मध्यमावती स्यात्। तत्र चक्रं लिखितम्। त्रयोदशकोष्ठानि

स		रि		ग			प		ध			स

अयं मोहनरागः। मध्यमावतीकरणं यथा—

नि		स		रि			म		प			नि

मोहनस्य गान्धारश्रुतिः कृता चेत् हिन्दोलो भवति—

ध		नि		स			ग		म			ध

अत्र मोहनस्य गकारस्थाने षड्जः। षड्जमारभ्य हिन्दोलजनकस्वराः मोहनस्य गकारस्थानेषु पठिताश्चेद्धिन्दोलस्स्यादित्यूह्यम्।

हिन्दोलस्य धैवतश्रुतीकरणं मोहनं भवति। मोहनस्य पञ्चमे शुद्धसावेरी। शुद्धसावेर्या मध्यमे मोहनम्। मोहनस्य धैवते शुद्धधन्याशी। गान्धारे मोहनम्। इदमौडवचक्रम्।

शङ्कराभरणस्य	रिश्रुतीकरणे	हुशेनिः
हुशेनिः	निः—	शङ्कराभरणम्
शङ्कराभरणस्य	गः—	तोडी
तोडी	ध—	शङ्कराभरणः
शङ्कराभरणस्य	म—	कल्याणी
कल्याणी	प—	काम्भोजी
काम्भोजी	म—	शङ्कराभरणः
शङ्कराभरणस्य	धै—	भैरवी
भैरवी	ग—	शङ्कराभरणः
शङ्कराभरणस्य	निषादश्रुतीकरणे	रागो नास्ति

इदं शङ्कराभरणचक्रम्।

भैरवी चक्रं यथा-

भैरव्याः	रिषभश्रुतीकरणे	रागो नास्ति
भैरवी	ग—	शङ्कराभरणः
शङ्कराभरणः	धै—	भैरवी
भैरवी	म—	हुशेनी
हुशेनी	प—	भैरवी
भैरवी	प—	तोडी
तोडी	म—	भैरवी
भैरवी	ध—	कल्याणी
कल्याणी	ग—	भैरवी
भैरवी	नि—	काम्भोजी
काम्भोजी	नि—	भैरवी

तोडीचक्रं यथा—

तोड्याः	रिश्रुतौ	कल्याणी
कल्याणी	नि—	तोडी
तोडी	गा—	काम्भोजी
काम्भोजी	ध—	तोडी
तोडी	म—	भैरवी
भैरवी	प—	तोडी
तोडी	प—	रागो नास्ति
तोडी	ध—	शङ्कराभरणम्
शङ्कराभरण	ग—	तोडी
तोडी	नि—	हुशेनी
हुशेनी	रि—	तोडी

मेलभेदनक्रमः स्वराणां स्थानान्तरगमनेन उक्तः। यथा—

केदारगौलमेले भिन्ने कृते (व्यत्यस्ते) गौलपन्तुरागस्स्यात्। गौलपन्तौ भिन्नेकृते केदारगौलः

केदारगौलः गौलपन्तुः

स		रि			म		प			नि		स
स	रि				म		प				नि	स

औडुवरागः औडुवरागः

'अत्र रि निस्थाने चालिते ?

तथा यदुकुलकाम्भोजी सावेरी यदिरिधयोःस्थानचलने न परिवर्तितस्स्यात्। यथा—शुद्धरिः चतुःश्रुतिरिः। शुद्धधः चतुःश्रुतिधः। बिलाहरिगुम्मकाम्भोजीरागयोः प्रावर्तनम्। बिलाहरेः रिधौ चतुःश्रुती—अन्यस्य रिधौ शुद्धौ '

भैरवीशङ्कराभरणयोः गधनिस्वराणां परिवर्तनं भवति शुद्धो गः पूर्वस्मिन्। अन्यस्मिन्नन्तरः। शुद्धधः चतुः श्रुतिधश्च। शुद्धनिः कैशिकीनिः।

तथैव कल्याणीतोडीरागयोः। रिगमधनीनां कल्याण्यां पूर्वस्थानचलने तोडी भवति। यथा चतुःश्रुतिरिः शुद्धो भवति। प्रतिमध्यमः शुद्धो भवति। चतुः श्रुतिधः शुद्धो भवति। कैशिकिनिः शुद्धः। एवं मोह्नरेगुप्तिरागयोः नाटीसारङ्गयोः नाटीमञ्जर्योः गौलान्धाल्योः वरालीमालवगौल्योः बौलीजलक्रीडयोः, सारङ्गनाटारभ्योः श्रीरागसुरसिन्ध्वोः आरभ्यन्धाल्योः आरभीसारङ्गनाटयोः साममलहर्योः धन्यासिबेगडयोः काम्भोजीविलाहरयोः परिवर्तनक्रम उक्तः। ग्रन्थोऽयमसमग्रः।

वेङ्कटाध्वरिवीणा

अथास्मत्कल्पितं वीणाद्वयं संदर्शयामहे।
निरूपितायां वीणायामुपरिद्वे प्रसारयेत् ॥

तन्त्रिके पित्तलमयी त्वाद्या लोहमयी परा।
आद्यायां तन्त्रिकायांतु मन्द्रषड्जं प्रयोजयेत् ॥

तस्यां सरिगनामानः संगृह्यंते त्रयस्स्वराः।
तन्त्रिका ां द्वितीयस्यां योजयेन्मन्द्रमध्यमम् ॥

तन्त्रीरियं द्वितीयैव शिष्टैस्त्रिस्थानपर्वभिः।
योजनीया भवेन्मन्द्रवरालीमध्यमादिभिः ॥

एषा द्वितन्त्रिका वीणा वेङ्कटाध्वरिकल्पिता।
एकतन्त्र्याख्यवीणायां यादृशं पूर्वमीरितम् ॥

परिमाणं प्रवालस्य तादृशं चात्र कीर्तितम्।
पूर्ववच्छ्रुतितन्त्रीषु स्वरसंयोजनादिकम् ॥

अस्यामेव द्वितन्त्र्याख्यवीणायामुपरिस्थयोः।
तन्त्र्योः प्रथमतन्त्र्या हि मन्द्रषड्जो निवेशितः ॥

तस्यां सरिगमाभिख्यां शृणुयाम चतुःस्वरान्।
तन्त्रिकायां द्वितीयस्यां योजयेन्मन्द्रपञ्चमम् ॥

द्रष्टव्यमवशिष्टं तु पूर्ववत्सर्वमत्र च।
द्वितन्त्रिका च वीणैवं वेङ्कटाध्वरिकल्पिता ॥

तदेवमेकतन्त्र्येका द्वितन्त्र्यौ द्वे ततः परम्।
शुद्धमेलाह्वयैकाऽथ मध्यमेलाभिधापरा ॥

तृतीया रघुनाथेन्द्रमेलाख्या परिकीर्तिता
आहत्य षड्विधा वीणा जाता सामान्यतः पुनः ॥

तत्सर्वरागमेलैकरागमेले त्वभेदतः।
प्रत्येकं द्विविधा तस्माद्वीणाद्वादश कीर्तिताः ॥

एकतन्त्री द्वितन्त्र्यादि व्यवहारस्त्वसौ पुनः।
ऊर्ध्वतन्त्रीरपेक्ष्यैव न तिस्रः श्रुतितन्त्रिकाः ॥

द्वादशेति कथं भेदाः स्फुटं निर्धार्यते त्वया।
शुद्धमेला मध्यमेला रघुनाथेन्द्रमेलकाः ॥

इति वीणात्रयेऽप्यस्मिन् मन्द्रपञ्चमसंगताः।
तन्त्रिकास्सन्ति यास्तिस्रस्तासु मन्द्रस्थमध्यमाम् ॥

निवेश्य वीणात्रितयं शक्यं कल्पयितुं पुनः।
तिसृणामपि वीणानां भवेद्भेदत्रयं पुनः ॥

सर्वरागैकरागत्वभेदस्यैवाथ योजने।
षड्वीणास्साकमेताभिर्भवन्त्यष्टादशेति चेत् ॥

सत्यमेव भवन्त्येताष्षड् वीणास्युर्न रक्तिदाः।
ततो वीणा द्वादशैवेत्यस्माकं जयदुन्दुभिः ॥

द्वादशस्वपिवीणासु भिद्यन्ते याः खलूपरि।
तन्त्रिकास्तासु सर्वासु चतुःश्रुतिकतां गताः ॥

निवेश्यन्ते स्वराष्षड्जशुद्धमध्यमपञ्चमाः।
नापरे संभवत्यद्धा विनिवेशयितुं स्वराः।
तथा त्वेनैव लभ्येत स्थानत्रितयसंभवः ॥

उत्प्लुतिकरणम्

कपालघूर्णनं कृत्वा यत्रोत्तानतया स्थितम्।
उरश्च लोलितं कुर्वन्नन्तरालगवत् स्थितः।
तद्वद्लोलं भवेदेतन्नतपृष्ठं परे विदुः ॥

वेमः

वेणिः—प्रबन्धः

वृत्तैरुत्कलिकाभिश्च चालितं च विचित्रकम्।
एभिर्विरचितं वृत्तं वेणिरित्यभिधीयते ॥

नान्यदेवः

वेणिः—वर्णालङ्कारः
कलयोस्तु स्वराणां चेत्त्रिरावृत्तिर्भवेत्पृथक् ।
तदाहुर्वेणिनामानमलङ्कारं मनीषिणः ॥

ससस रिरिरि गगग ममम पपप धधध निनिनि.

—अवरोही
निनिनि धधध पपप ममम गगग रिरिरि ससस.

पण्डितमण्डली

वेणी—गीताङ्गम्
द्वाभ्यां त्र्यश्रतालाभ्यां चूलिका भवति । यथा—
शशिगुणमकुटं त्रैलोक्यतनुं स×र्वा×ती×तम्× ।
स×र्वा×का×रं×सूक्ष्मा×चि×न्त्यं । स×र्व×स्वं×

नान्यः

वेणुः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
आद्यस्वरं द्विरुच्चार्य द्विचतुर्थतृतीयकान् ।
कलैकान्यास्तथैकैकत्यागाद्वेणुः प्रकीर्तितः ॥

सासरिमागा, रीरिगपामा, गागमधापा, मामपनीधा

मोक्षदेवः

मन्द्रो द्विर्यत्र गायेत युग्मं तुर्यं तृतीयकम् ।
सकृदेकैकर्हानास्युरन्या वेणौ कलाः किल ॥

जगदरः

वेणुवाद्यलक्षणम्
सजीवश्चैव मिश्रश्च निर्जीव इति च त्रिधा ।
रागो भवति तन्नादौ सजीवो नरकण्ठजः ॥
मिश्रः स्याद्वेणुसञ्जातो निर्जीवो वैणिको भवेत् ।
मूलशक्त्या द्रुता प्रोक्ता वेणुदेशकृताह्वया ॥ ?
शिरस्येकाङ्गुलं त्यक्त्वा मुखद्वारं विधीयते ।
मुखद्वारादधस्तात्तु चतुष्षष्ट्यङ्गुलावधि ॥
अष्टरन्ध्राणि वेणौ स्युः चतुष्षष्ट्यङ्गुलान्तरे ।
यवमानमधस्त्याज्यं सर्वरन्ध्रविधिस्त्वयम् ॥
देशषष्ट्यङ्गुलो ज्ञेयो द्रुतो व्यनशताधकः ।
कृष्णस्य वंशः षट्त्रिंशो मोह इत्यभिधीयते ॥
त्रिंशदङ्गुलको वंशः कुष्टस्य स्यान्महोदरः ।
चतुर्विंशाङ्गुलो मुक्तो वैरिकोऽष्टादशाङ्गुलः ।
इति सप्तविधाः प्रोक्ताः यथावद्देवि वेणवः ॥

वेणीधम्मिल्लः—शिरः
वेणीकृतास्तथा मुक्ताः बद्धाः स्कन्धकचा मताः
मोटको जूटको वीरगन्धर्विफलकस्तथा ।
नारङ्गी चैव धम्मिल्लकुन्तलस्सविवृत्तकः ।
यावग्रन्थिः कुशग्रन्थिः ब्रह्मग्रन्थिश्च गुम्भितः ॥
मूलग्रन्थिस्तथा मध्यप्रान्तग्रन्थिस्तथैव च ।
इत्यादनेकशश्चैव ज्ञातव्याः संयताः कचाः ॥

कुम्भः

वेणीबन्धनिकम्—नृत्तकरणम्
एकपार्श्वस्थानकं स्यान्छिरः उद्वाहितं मतम् ।
तिलकस्तु तदा हस्तः दृष्टिरूर्ध्वीकिता भवेत् ।
ऊरुवेणी भवेच्चारी वेणीबन्धनिके हि तत् ॥

नन्दी

तिलको हस्तः यथा—ऊरुवेणी गतिः ।
कृत्वोर्वोस्स्वस्तिकं पादपार्श्वाभ्यां कुरुते यदा
चरणं धर्षणं भूमेरूरुवेणी भवेत्तदा ॥
त्रिपताकाह्वयौ हस्तौ ललाटहृदयस्थितौ ।
अन्योन्याभिमुखौ प्राज्ञैः तिलकाख्यः समीरितः ॥

वेणुकारवः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि म ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मञ्ज

वेणूनां सवनप्रयोजनम्
प्रातः सवनं यत्र स्यान्मध्यग्रामाभिधे वेणौ ।
तन्माध्यन्दिनमिति च ज्ञेयं षाड्जे सदा वंशे ॥
माध्यन्दिनाभिधानं स्थानं स्याद्यत्र मध्यमे ग्रामे ।
ज्ञेयं तृतीयसवनं तं षड्जग्रामिके वेणौ ॥
माध्यन्दिनं तु मध्यग्रामाङ्कितवेणुगोचरं सततम् ।
प्रातस्सवनमिहोच्चैर्गान्धारग्रामिके वेणौ ॥
गान्धारग्रामकमपि तृतीयसवनं द्वयोस्तु न भवति ।
अनयोः प्रातस्सवनं गान्धारग्रामवेणुषु न भवेत् ॥

नान्यः

	षड्जग्रामवेणुः–	मध्यमग्रामवेणुः–	गान्धारग्रामवेणुः–
प्रातःसवनम्.–		—	—
माध्यंदिनसवनं–		प्रातःसवनम्	—
तृतीयसवनं–		मध्यंदिनं–	प्रातःसवनं
		—	तृतीयसवनं

नान्यः

वेतिका—अङ्गुलिभूषणम्
सूक्ष्मकटकरूपा ।

वेदः

सङ्गीतमकरन्दकर्ता । प्रसिद्धशिवाजीमहाराजस्य पितुः षाह-महाराजस्यास्थानकविः । तस्य वंशस्तत्र ग्रन्थान्ते वर्णितः । १६०० कालः

वेदाब्जिनी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स ग म प म ध नि स.
(अव) स नि ध प ध म ग रि स.

मज

वेदाम्बरी मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म ग म नि ध प नि स.
(अव) स नि ध नि ध प म ग रि ग रि स.

मज

वेनकतुल्लम्—देशीनृत्तम् (उडुपाङ्गम्)
हृदये शिखरद्वन्द्वं स्थानके चतुरश्रके ।
सूलं कृत्वा विशिष्टां च चारिकां तु ततश्चरेत् ॥
वेष्टनेनालपद्माभ्यां सौष्ठवेन सहाचरेत् ।
मध्यमानेनादिताला त्तिर्यग्गमनसुन्दरम् ॥
भयाचकितया दृष्ट्या पार्श्वयोर्गतया भवेत् ।
एवमङ्गान्तरेणैवं दक्षिणं पादकुट्टनम् ।
विधाय मण्डले स्थाने स्थापयेद्धृदयस्थले ।
वामं च शिखरं हस्तं प्रसार्य दक्षिणं करम् ॥
दक्षपार्श्वे कुञ्चितं स्याच्छिखरद्वितयं हृदि ।
विश्लिष्टं पूर्ववत्तत्र चारीं कुर्यान्नटेश्वरः ॥
एवमङ्गान्तरे कार्यं ततस्सम्मुखमाचरेत् ।
दक्षपार्श्वे पताकस्य प्रसारो हृदये तथा ॥
वामं च शिखरं न्यस्य तत ऊर्ध्वं पताककम् ।
कृत्वा वामं दक्षिणं च प्रसार्य त्रिपताककम् ॥
पुरतो दक्षपादस्य सूचीं कृत्वैकपादतः ।
दक्षिणावर्ततः पश्चात्तिरिपं तु समाचरेत् ॥
दक्षपार्श्वे प्रसार्याऽथ दक्षिणं च पताककम् ।
हृदये वामशिखरमेवं कृत्वा चकारणम् ।
ख्यातं वेनकतुल्लं तत्सङ्गीतज्ञैः पुरातनैः ॥

वेपथुः—चित्राभिनयः
आलोलिताख्या दृष्टिश्च परावृत्तं धुतं शिरः ।
पार्श्वोभयोर्मुष्टिहस्तचलनं वेपथुर्भवेत् ॥

विनायकः

वेपथुव्यञ्जकम्—चालकः
एकस्मिन्नाभिदेशस्थे हस्ते तिर्यग्विलोलिते ।
स्वस्यापराङ्गे वलनं भावातिशयबृंहितम् ॥
करोऽन्यः कुरुते यत्र तथैवाङ्गान्तरेण च ।
क्रियते यदि तत्प्रोक्तं वेपथुव्यञ्जकं बुधैः ॥

वेमः

वेमभूपालः

सङ्गीतचिन्तामणिकारः । अयं कोण्डवीटिनगराधीश्वरः । रेड्डिवंशीयः । अनेन, अमरुकशतकव्याख्या, गाथासप्तशत्यामेकशतकस्य व्याख्या, साहित्यचिन्तामणिः, इत्येते ग्रन्थाश्च कृताः । अस्य दिग्विजयप्रशंसनारूपं वीरनारायणचरितं वामनभट्टबाणेन रचितमस्ति । संस्कृतान्ध्रप्राकृतादिकवीनां वेमः पोषकः । क्रै-प- १४००

वेलाउलः—रागः
युञ्जितो धत्रयो रागात् गेयो वेलाउलश्शुभे

वेलावलिः—हस्तः
करोऽयं श्लिष्टमुकुलो वेलावल्यां प्रयुज्यते ।

शङ्गः

—रागः
धैवतांशग्रहन्यासा सर्वदा षड्जकम्पिता ।
मन्द्रगान्धारसंयुक्ता निषादबहुला तथा ॥
स्वरैश्च सप्तभिः पूर्णा तारपञ्चमपीडिता ।
वेलावलीति विख्यातो रागस्सोममहीभुजा ॥

सोमेश्वरः

रागः—स्तम्भतीर्थः
वेलावली स्तम्भतीर्थो त्रिधा चोप पवर्जितः ।
त्रिधेति ग्रहांशन्यासेषु धकारः ।

मदनः

वेलाकुली—रागः
धांशन्यासग्रहा पूर्णा धतारा मन्द्रमध्यमा ।
अङ्गं च भोगवर्धन्या भाषायाष्षड्जकम्पितः ।
वेलाकुलीति विख्याता वीराद्भुतरसादिषु ॥

सोमराजः

मुख्या वेलाकुली भाषा त्रिधा धैवतसंयुता ।

मदनः

वेलाधूली—रागः

अथ भोगवतीनाम्ना ककुभप्रभवोच्यते ।
वेलाधूली तदङ्गं स्यात् संपूर्णा ससमस्वरा ॥
धैवतांशग्रहन्यासा तारधैवतसंयुता ।
मध्यमेमन्द्रतां प्राप्ता तथा षड्जे प्रकम्पिता ।
वेलाधूलीलक्ष्म...निर्णीतं दत्तिलादिभिः ॥

हरिः

ककुभप्रभवा भाषा या प्रोक्ता भोगवर्धनी ।
वेलाधूली तदङ्गं स्यात्परिपूर्णा समस्वरा ॥
धैवतांशग्रहन्यासा निवारा मन्द्रमध्यमा ।
षड्जेनाकम्पिता चेयं विप्रलम्भे नियुज्यते ॥

अस्मिन् रागे तारत्वं धैवतस्येति हरिपालः ।

वेलावली—मेलरागः (गौरीमनोहरीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्जः

—मेलरागः (केदारमेलजः)

प्रातर्वेलावली पूर्णा यदांशन्यासधैवता ।
प्रयुज्यते रसे वीरे रिपाभ्यां वा विवर्जिता ॥

श्रीकण्ठः

—मेलरागः

वेलावल्यां गनी तीव्रौ मूर्छना चाभिरुद्गता ।
आरोहे मनिहीनायामंशः षड्जो बुधैः स्मृतः ।
अवरोहे गवर्जायां कचिद्गान्धारमूर्छना
प्रातर्गेया ।

अहोबिलः

—रागः

गान्धारावधितारा मन्द्रा पूर्णा समस्वराभोगा ।
वेलावलिका धैवतसांशन्यासग्रहैर्भवति ॥

नान्यः

समस्वरा च पूर्णा च ग्रहांशन्यासधैवता ।
तारमन्द्रा च गान्धारं यावद्वेलावली भवति ॥

धैवतांशग्रहन्यासा समन्द्रा च समस्वरा ।
शृङ्गारे करुणे चैव गेया वेलावली बुधैः ॥

नारायणः

—मेलरागः

वेगवाहिनी मेलजोऽयं रागः ।

वेलावल्यामजो वक्रः स्यादव रुवरोहणे ।
सदृशी वेगवाहिन्या गीयते वैणिकोत्तमैः ॥

परमेश्वरः

—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा पूर्णा वेलावली मता ।
पौरवी मूर्छना यस्यां रसे वीरे प्रयुज्यते ॥

दामोदरः

—प्रथमरागः

भाषायां ककुभोद्भवा निगदिता प्राग्भोगवर्धन्यहो
तस्या अङ्गमिदं समस्वरकृतं वेलावलीनामतः ।
न्यासांशग्रहतारधैवतगता पूर्णा गमन्द्रा बुधै-
र्गातव्या किल विप्रलम्भविषया षड्जप्रकम्पान्विता ॥

मोक्षः

—भाषाङ्गरागः

ककुभ्या भोगवर्धन्या जाता वेलावली त्रिधा ।
तारषड्जा कम्पषड्जा पूर्णा शरदि गीयते ।
वेलावल्या मध्यमः स्यान्मन्द्र इत्यपरे जगुः ॥

ककुभ्या—ककुभजा भाषायाः । वर्धनीविशेषणम् । त्रिधेति त्रिषु अंशग्रहन्यासेषु धैवतम् ।

भट्टमाधवः

—रागः

अङ्गं च भोगवर्धन्या वेलावल्यभिधा च सा ।
विप्रलम्भे धतारा च गमन्द्रा च समस्वरा ॥

हम्मी

—प्र. रागः

या सा वेलावली प्रोक्ता वेलावल्या समुत्थिता
धैवतांशग्रहन्यासा मन्द्रकम्पितमध्यमा ॥

मोक्षः

-रागः (वंशे वादनक्रमः)

धैवतं स्थायिनं कृत्वा द्विःपरं लघु वादयेत् ।
तं च भूयो वादयित्वा ततः प्राञ्चं समुच्चरेत् ॥
तस्यार्धं वादयित्वाऽथ पूर्वं पूर्वं स्वरं व्रजेत् ।
तं विलम्ब्य तदर्धं च प्रकम्प्याहत्य तं मुहुः ॥
कम्पयित्वा च तत्पूर्वं तस्यार्धं द्राघयेत्ततः ।
ग्रहे स्वरं समासाद्य तदूर्ध्वं स्थायिनं तदा ॥

द्वावूर्ध्वप्ररितौ कृत्वा द्वितीयं स्वरमेत्य च ।
ग्रहं स्पृष्ट्वा परं चोत्तत्वा तृतीयं च प्रकम्पयेत् ॥

ग्राह्याधस्त्यं ग्रहं चापि वादयेच्च मुहुर्मुहुः ।
कम्पयित्वा तृतीयं चेत्तदधस्त्यं विलम्बयेत् ॥

ईषद्विलम्ब्य तदनु स्वरं स्पृष्ट्वा द्वितीयकम् ।
ग्रहे यदा भवेन्न्यासो वेलावल्यास्तदा भवेत् ।
स्वस्थानमाद्यं वंशेषु तृतीयोऽस्या ग्रहो मतः ॥

वेमः

वेलावलीरागध्यानम्

विधाय सङ्केतमियं प्रियेण
हेम्नोल्लसद्भूषणमुद्वहन्ती ।
स्मरं स्मरन्ती स्मरकामिनीभा
वेलावली श्यामतनुर्विभाति

श्रीकण्ठः

सङ्केतदीक्षां दयितस्य दत्त्वा
वितन्वती भूषणमङ्गयष्टेः ।
: स्मरन्ती स्मरमिष्टदैवं
वेलावली नीलसरोजकान्तिः ॥

संगीतसरणिः

अस्या वेलाहरी, वेलवलीति च नामनी दृश्येते ।

पीठस्थिताया निजनायिकायाः
समीपदेशे जलपात्रधारिणीम् ।
चित्राम्बरां निम्नगताङ्गरेखां
वेलाहुरीं मे मनसा स्मरामि ॥

रागसागरः

वेल्लितभ्रमरी—भ्रमरी

चरणौ स्वस्तिकीकुर्वन् परितो वेल्लयन् करौ ।
भ्राम्येद्यत्र च तामाहुः वेल्लितभ्रमरीं बुधाः ॥

वेमः

वेषभीत्यपराश्रयि—नर्म

वेषावलोकनोत्पन्नभीत्या यत्र रसान्तरम् ।
याति नर्म तदेवात्र वेषभीत्यपराश्रयि ॥

सर्वेश्वरः

वेषव्यतिकरम्—नर्म

नैपथ्यसंविधानेन प्रणयावेशभाषणम् ।
करोति यत्तदेवात्र वेषव्यतिकरं स्मृतम् ॥

वेष्टनम्—पादपाटः

वेष्टनं स्यात्स्थितस्याङ्घ्रेः पादेनान्येन वेष्टनात् ।

वेमः

वेष्टिमः—पुस्तः

वेष्टिते चैव यद्रूपं वेष्टिमस्स तु संज्ञितः ।

भरतः

वेसरषाडवः—रागः

षड्जमध्यमजात्याऽसौ सृष्टो वेसरषाडवः
ग्रहेंऽशे मध्यमो न्यासे काकल्यन्तरसंयुतः ॥
सावरोही प्रसन्नान्तो मध्यमादिकमूर्छना ।
संपूर्णो लक्षितश्चायमेवं वेसरषाडवः ॥

हरिः

मध्यमांशो मध्यमान्तो द्विश्रुतिस्वरवर्जितः ।
शुद्धषड्जविधायुक्तो विष्णुकारण (दैवतः) ॥
षड्जस्वरस्य संवादात् तस्य न्यासांशयोगतः ।
शृङ्गारे षड्जमध्यायां ज्ञेयो वेसरषाडवः ॥

नान्यः

मध्यमांशस्तदन्तश्च षड्जमध्यासमुद्भवः ।
द्विश्रुतिस्वरहीनश्च भवेद्वेसरषाडवः ॥

कश्यपः

मध्यमांशग्रहन्यासः षड्जमध्यमिकाभवः ।
द्विश्रुतिस्वरहीनोऽपि काकल्यन्तरसंयुतः ॥
वेसरषाडवो रागो मतङ्गमुनिदर्शितः

मोक्षः

वैकुण्ठः—गीतालङ्कारः (निसारुकभेदः)

द्रुतद्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं भवेत्ताले मुकुन्दके ।
अनेन गेयो वैकुण्ठो ह्यो वैकुण्ठको भवेत् ॥

सङ्गीतसारः

लासः—चालकः

विधाय लुठनं पूर्वं वामदक्षिणपार्श्वयोः ।
पश्चाद्विदिक्षु विलुठन् कुरुते चेद्गतागतम् ॥
एकः करस्तथान्योऽपि पर्यायेण भवेद्यदि ।
वैकुण्ठकविलासाख्यश्चालकस्तद्विदां मतः ॥

वेमः

अयं चालकः अशोकमल्लिनाथाभ्यां "कुण्डलिचार" इति पठितः, लक्षणं तु समानमेव ।

वैजयन्ती—मेलरागः

षड्जच्छ्रुतिर्मध्यमो यत्र धैवतः कोमलो भवेत् ।
निषादस्तीव्र आख्यातो वैजयन्ती रिपूर्विका ।
आरोहणेऽवरोहे च कादाचित्कौ गधौ मतौ ॥

द्वितीयप्रहरोत्तरगेया

अहोबिलः

पूर्विकेति । श्रुतिद्वयपरित्यागात् पूर्वः ।

वैणिका—श्रुतिः

पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः । मण्डलीमते तारपञ्चमस्यैव ।

वैणुकी—श्रुतिः

तारर्षभस्य प्रथमा श्रुतिः । पार्श्वः

वैतालीयम्—मात्रावृत्तम्

विषमं—षण्मात्रिकगणः एकः र ल ग.
समं—अष्टमात्रागण एकः र ल ग.

विरहाङ्कः

वैदर्भी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि प स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मतङ्गः

वैद्योतम्—देशीनृत्तम्

इदं वैपोतमिति कचिदुक्तम् ।

विधुतं कम्पितं यत्र स्याद्रेचकचतुष्टयम् ।
शिरोग्रीवाहस्तपादकम्पनं रेचकं विदुः ॥

आन्ध्रकर्णाटभाषादिध्रुवधातुं च नृत्यति ।
मध्ये कैलमुरूनृत्तं रञ्जकं लास्यसुन्दरम् ।
वैद्योताख्यं तदा नृत्त रसजं दृष्टिसौख्यदम् ॥

वेदः

वैनतेयः—तानः

षड्जग्रामे रिपहीनौडुवः ।
ग स नि ध म.

कुम्भः

वैरिञ्चकपालगानम्

रागे तथेष्टतालेन गीयते करुणे रसे ।
वैरिञ्चं पञ्चमं गानं शुद्धसाधारितामिधे ॥

त्रिपुरयुवतीत्यादिगानम् ।

कुम्भः

वैवर्ण्यम्—सात्त्विकभावः

शीतक्रोधभयश्रमरोगक्लमतापजं च वैवर्ण्यम्
मुखवर्णपरावृत्या नाडीपीडनयोगतः ।
वैवर्ण्यमभिनेतव्यं प्रयत्नात्तद्धि दुष्करम् ॥

भरतः

वैवर्ण्यं शीततापभयक्रोधशोकैरुत्पद्यते ।
तन्मुखच्छायाविपर्ययेण दर्शयेत् ।

[illegible]

वैवर्ण्यमातपक्रोधव्याधिशीतभयक्लमैः ।
अङ्गकार्श्याङ्गसौन्दर्यविप्लवाद्यैः स वर्ण्यते ॥

भावप्रकाशः

—चित्राभिनयः

ऊर्ध्वलोलिताख्यदर्शापि च समा दृष्टिर्विधीयते ।
विकृतः कर्तरीस्वस्तिः पुरोभागे तु कर्तरी ॥

सूचीहस्तं चालयेच्च वैवर्ण्यस्य प्रदर्शने ।

विनायकः

वैशाखम्—स्थानकम्

चरणौ त्र्यश्रपक्षस्थौ सार्धतालत्रयान्तरौ ।
ऊरू निषण्णौ गगने सार्धतालत्रयान्तरे ॥
यत्रैतत्स्थानकं ज्ञेयं वैशाखं स्कन्धदैवतम् ।
विनियोगस्तुरङ्गाणां युद्धादौ प्रेरणे तथा ॥
रङ्गप्रवेशे स्थूलानां खगानामपि दर्शने ।
वाहने वेगदाने च वाजिनां कथितो बुधैः ॥

विप्रदासः

व्यायामे निर्गमे स्थूलभङ्गे वाहनवाहने ।

उग्रधनः

एकारत्निमितान्तरालसरलायग्रीवमीषद्बहिः
पार्ष्णिः प्राञ्जलपादसादरकृतं स्थैर्याऽविवृत्तस्फिचम् ।
मध्ये वर्तितमूर्तिनाकुलचलत्संपूर्णपूर्वापरं
स्थानं स्थानधृतोन्नतस्थिरमुखं वैशाखमाहुर्बुधाः ॥

कोदण्डमण्डने

वैशाखरेचितम्—करणम्

वैशाखस्थानकं कुर्वन् ग्रीवापादकटीक्रमात् ।
रेचयेद्यत्र तद्धीरैः प्रोक्तं वैशाखरेचितम् ।
वैष्णवं स्थानमत्रादौ प्रोक्तं कीर्तिधरादिभिः ॥

ज्यायनः

वैशाखरेचितः—अङ्गहारः

वैशाखरेचितनूपुरभुजङ्गत्रासितोन्मत्तमण्डलस्वस्तिकनिकुट्टको-रूद्वृत्ताक्षिप्तोरोमण्डलकरिहस्तकटीछिन्नानामेकादशानां करणानां क्रमात्प्रयोगे वैशाखरेचितः

शार्ङ्गः

वैशुक्री—मेलरागः (विश्वम्भरीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध नि प म ग म रि स

मञ्जः

वैष्णवम्—देशीस्थानम्

समस्थितस्य पादस्य पुरोऽङ्घ्रिः कुञ्चितोऽपरः।
मनाक् प्रसारितस्तिर्यगङ्गुलिस्पृष्टभूतलः।
स्थानं तद्वैष्णवं ज्ञेयं विष्णुरूपनिरूपणे ॥

वेमः

वैषम्यम्—लक्षणम्

प्रत्यक्षमिति यत्रैकः परोक्षमिति चापरः।
मन्यतेऽभिमतं वस्तु तद्वैषम्यमिति स्मृतम् ॥

यथा—उत्तरचरिते, एष खलु स्वप्न एव स्यादिति रामवाक्यम्।

भोजः

वैष्णवम्—स्थानकम्

एकः पादस्समो यत्र स्वपक्षे त्र्यश्रितः परः।
सार्धद्वितालान्तरितो जङ्घा किञ्चिन्नता स्थिता ॥
विष्णुदैवतमेतत्स्याद्वैष्णवं सौष्ठवाञ्चितम्।
उत्तमैर्मध्यमैः पुंभिः प्रयोज्यं मुनिसम्मतात् ॥
प्रकृतिस्थस्य संलापेनैके कार्यान्तरान्विते।
प्रयोज्यं प्रतिशीर्षेण विष्णोरित्यपरेऽभ्यधुः
अपरे नाट्यकर्तेति सूत्रधारादिना जगुः ॥

कुम्भः

वैष्णवाञ्चितम्—नृत्तकरणम्

वैष्णवं स्थानकं तिर्यक् नतोन्नतशिरस्तदा।
इङ्गिता दृक् तदा प्रोक्ता करावुत्तानवञ्चितौ।
कुञ्चिता च भवेच्चारी करणं वैष्णवाञ्चितम् ॥

नन्दी

इङ्गिता दृष्टिर्यथा, सहर्षेङ्गिता दृष्टिस्स्यात्कटाक्षचलनक्रमात्।

वैष्णवीवर्तना

नाममात्रप्रसिद्धा। कल्लिनाथः

वैसारः—वाद्यप्रबन्धः

खण्डशः पृथगातोद्यवाद्यैर्वैसार उच्यते।

वेमः

वैहायसम्—गीताङ्गम्

विहायसा पक्षिणामुभाभ्यां गमनमिव भुजाभ्यां गमनं हस्ताभ्यां शम्यातालभेदेन स्थापनम्। यथा—शिव भसगाव सितभुजगहार श्रितवृषभगमनशतबुद्धिनमितनिरुपमसुर्तिमनुपमकान्ति-इति द्वादशगणं भवति।

मान्यः

व्यंसितम्—करणम्

आलीढं स्थानकं हस्तौ स्यातां वक्षसि रेचितौ।
सहोद्वेष्टापवेष्टाभ्यां मूर्धन्यधोमुखौ क्रमात् ॥
विप्रकीर्णत्वमापन्नो यत्र तद् व्यंसितं मतम्।
मारुतिप्रमुखप्रौढप्लवंगमपरिक्रमे ॥

ज्यायनः

पाणिमुद्वेष्ट्य यत्रैकोऽधोगतो विप्रकीर्णितः।
परावृत्य परस्ताद्दृक् ऊर्ध्वे हृदयगस्ततः ॥
उत्तानितो रेचितस्स्यादेकोन्योऽधोमुखस्तथा।
स्थानमालीढसंज्ञं चेत्तत्तदा व्यंसितं मतम्।
नियोज्यं वायुसून्वादिबृहत्कपिपरिक्रमे ॥

अशोकः

व्यक्तः—गीतगुणः

क्रियाकारकसंयुक्तं सन्धिदोषविवर्जितम्।
व्यक्तस्वरसमायुक्तं व्यक्तं पण्डितसम्मतम् ॥

सोमेश्वरः

व्यक्तिः—वंशे फूत्कारगुणः

व्यक्तः प्रौढोऽश्लथश्चैव, कुम्भः

व्यञ्जनः—वीणायां धातुः

दशविधोऽयं, पुष्पं, कलं, तलं, बिन्दुः, अनुस्वनितं, निष्कोटितं, उन्मृष्टं, अवमृष्टं, अनुबन्धनं, व्यञ्जनं-इति ॥

भिन्नाङ्गुलिप्रहारेण धातुर्व्यञ्जनसंज्ञकः।

कुम्भः

अयं दशविधः।

व्यतिकरः—रसगतिः

समकालसमुत्पन्नैस्त्रिभिर्द्वाभ्यामथापि वा।
रसश्चेद्व्यतिकीर्येत स तु व्यतिकरः स्मृतः।

शारदातनयः

व्यत्यासताडितम्—पादमणिः

अङ्गुलीपृष्ठभागेन पादस्यैकस्य यत्र च ।
अपरस्य तलेनाऽपि पादं व्यत्यासितक्रमात् ॥
तिष्ठन् सा दिक् च गच्छन् वा महीं सन्ताडयेन्मुहुः ।
व्यत्यासताडितं तत्तु नृत्तज्ञैः परिकीर्तितम् ॥

वेमः

व्यथा

दुःखाविष्टतया स्थानं व्यथा नाम शरीरिणाम् ।
कार्याक्षमत्वं चित्तस्य विषादादुरुपीडनात् ॥

भावविवेक

व्यपेक्षा—भक्तिः

परस्परं पदार्थानामाकांक्षा स्याद्व्यपेक्षणम् ।
तत्राभिधानिकी नैयायिकी नैषेधिकी च सा ॥

तत्र श्रुतिसमाख्या समुच्चयातिदेशादिभिरभिधीयमाना आभिधानिकी । ऊहविपर्ययविपरिणामाध्याहारवाक्यशेषव्यवहितकल्पनादिभिरुपकल्प्यमाना नैयायिकी । निषेधवचनतो नैषेधिकी ।

भोजः

सा व्यपेक्षा पदार्थानां आकांक्षा या परस्परम् ।
या च क्रिया कारकादिभावेनान्वययोग्यता ।

शारदातनयः

व्यभिचारिणः

व्यभिचारिण इति कस्मात् । उच्यते । वी—अभि—इत्येतावुपसर्गौ । चरतौ धातुः विविधमाभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः । चरन्ति नयन्तीत्यर्थः । कथं नयन्ति यथा सूर्य इदं नक्षत्र असुं वासरं नयतीति । न च तेन बाहुभ्यां स्कन्धेन वानीयते । किन्तु लोकप्रसिद्धमेतत् । यथेदं सूर्यानक्षत्रमिदं वा यवमेतेव्यभिचारिणः

भरतः

व्यभिचारिभावः

व्यभिचारिणो हि लोके रत्यादेः स्थायिभावस्य सहकारित्वेन प्रसिद्धाः । कथमेषां स्थायिभावस्य सहकारित्वमिति चेत् ब्रूमः । ते खलु तस्य तस्य स्थायिभावस्यानुभावान् यथास्वमनुप्रविशद्भिः समानधर्मैरात्मीयानुभावैः वृद्धिस्समानैस्सर्वेषामिति न्यायादभिवर्धयन्तः तैरप्यनुप्रविष्टाः आत्मीयानुभावानां आत्मनैवोन्नीयन्तः स्थाय्यनुकूलविभावोत्पन्नतया स्थायिभावतामेव स्थायिन एवार्थे वर्तमानाः तथा तथा तं तं रसमुपचिन्वाना विविधेन प्रकारेण रसं प्रत्यभिमुखीभूय चरन्ति । यथोक्तं—

विविधं ह्याभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्वधर्मस्यार्पणेनैव पुष्णन्ति स्थायिनं तदा ॥
यथाम्बु निविशन्त्येते स्थायिनो व्यभिचारिणः ।
अतस्सुखानुबन्धाः स्युर्ग्लानिप्रभृतयो रतौ ॥

शोके दुःखानुविद्धाः स्युरिति सर्वत्र चिन्त्यताम् — इति [illegible]पि चोक्तम्-

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव सागरे ॥

अयमाशयः – यथायथं नैमैर्विभावैर्लब्धात्मभावाः मुख्यादिलक्षणैर्धर्मैरनुबद्ध्यमानाः स्वानुकूलविभावोत्पन्नैर्जलतरङ्गन्यायादात्मनस्त्वभिन्नैरेवात्मविवर्तैः निर्वेदादिभिः समानधर्मैरेव बहुलीक्रियमाणैः तैस्सहैकत्वं पृथक्त्वं चावहन्तः स्वधर्मान् तेषु विक्षिपन्तः तद्धर्मैरत्यात्मानमप्याप्याययन्तः स्वभावबलासादितोत्कर्षद्वारेण रसतामापाद्यमानाः लोके स्थायिभावाः परिदृश्यन्ते । तस्मात् 'स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावास्सञ्चारिणो यथा' इति स्मृतेश्च । स्थायिसहकारित्वं व्यभिचारिणामुत्प्रेक्षामहे । अत्र मुनिः वि अभि इत्येतावुपसर्गौ । चरगतौ धातुः । वागङ्गसत्त्वोपेतानां प्रयोगे त्रिविधानां रसानामाभिमुख्येन चरन्तीति व्यभिचारिणः । तान्नयन्तीत्यर्थः ।

रसविवेकः

व्यवसायः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

व्यवसायोऽर्थहेतुयुक्–युगिति योजनम् । अर्थनीयस्य फलस्य हेतुः तद्योगो व्यवसायः । अन्ये तु व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः इति पठन्ति । यथा–वेण्यां–नूनं तेनाद्य–इत्यादि । एतच्च संरम्भाङ्गेन सङ्गृहीतम् ।

सागरः

व्यवसायः स्वसामर्थ्यप्रख्यापनमुदीर्यते

सिंगः

व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः पुरतः कस्यचित्कृता

सर्वेश्वरः

व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसंभवः ।

भरतः

प्रतिज्ञातस्याङ्गीकृतस्यार्थस्य हेतवो ये तेषां संभवः प्राप्तिः व्यवसायः । यथा–रत्नावल्यां ऐन्द्रजालिकप्रवेशाद्यौगन्धरायणेन यत्कर्तुमङ्गीकृतं तस्यैव हेतुः प्राप्तिः ।

अभिनवः

प्रतिज्ञाहेतुसंश्लिष्टं वाक्यं व्यवसायः । यथा–वेण्यां जानाति सुयोधनो जलस्तम्भनीं विद्यामिति ।

सागरः

व्यवसायी

सदोषेषु पुनः कार्यमालोच्य गुणवत्तरम् ।
व्यवसत्याशु कर्ता यो व्यवसायी स कथ्यते ॥
किञ्चिदाचरितं कार्यं व्यवसायसमुत्थितम् ।
आकार्यसिद्धेरजडो यश्च सोऽपि तदाह्वयः ॥

व्यवहारः

गुणप्रधानभावेन यासौ व्यवहृतिर्मता ।

कुम्भः

व्यस्तोत्प्लुतनिवृत्तम्—चालकः

आकुञ्चत्कूर्परौ पार्श्वाभिमुखं निर्गतौ करौ ।
ततश्चान्योन्यसंश्लिष्टौ तथैवोर्ध्वचलन्मुखौ ॥
भूतलाभिमुखौ यत्र क्रियेते रेखयान्वितौ
व्यस्तोत्प्लुतनिवृत्तं तदाचक्षत विचक्षणाः ॥

व्याक्षेपि—दर्शनम्

पश्चादपाङ्गसञ्चारात् दूरे व्याक्षेपि कथ्यते ।

वेमः

व्याख्या-द्विपदी –(मात्रावृत्तम्)

प्रथमो गणः द्विमात्रः, त्रिमात्रः, पञ्चमात्रो वा, साकल्येन दशमात्रः

विरहाङ्कः

व्याघ्रः—हस्तः

अङ्गुल्यः कुञ्चितास्सर्वाः व्याघ्रहस्तो विधीयते ।
पुरोमुखः पुरोभागे पञ्चास्यस्य निरूपणे ॥
पार्श्वभागे स्थितौ तौ चेत्कपौ व्याघ्रे च दर्शयेत् ।
अधोमुखस्तु विन्यस्तो व्याघ्रपादनिरूपणे ॥
स्त्रीणां स्तने मुखं बध्वा नखक्षतनिरूपणे ।
व्याघ्रहस्तो विधीयेत तत्तत्कर्मानुसारतः ॥

विनायकः

—स्वरजातिः

चतुर्युता तु सप्तत्या व्याघ्र इत्यभिधीयते ।

औमापतम्

व्याघ्रनन्दनः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स .
(अव) स नि ध नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

व्याघ्रमञ्जरी—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

व्याजः –

सत्यभीष्टार्थसंप्राप्तावौत्सुक्योत्तरलं मनः ।
गोपितुः क्रियते यान्या चेष्टा व्याजस्स कीर्तितः ॥

यथा—'इति वादिनि देवर्षौ'। कुम्भः

अनुरागतः प्रवृद्धीक्रियते स्त्रीभिर्यदन्यदपदिश्य ।
चुम्बनमाश्लेषो वा व्याजस्स तु कीर्तितः कृतिभिः ॥
प्रियायाः प्रथमालोके यदा प्रियतमस्य च
तत्क्षणोद्भूतमदनः विकाराकारसंवृतौ ।
क्रियते यान्यमाश्रित्य चेष्टाव्याजस्सविश्रुतः ॥

व्याजिमः— पुस्तः

व्याजिमो नाम विज्ञेयो यन्त्रेण क्रियते तु यः ।

भरतः

व्यादीर्णम्—चिबुकम्

जृम्भालस्यादिषु भवेद्व्यादीर्णं दूरनिर्गतम् ।

वेमः

व्यादीर्णा—हनुः

व्यादीर्णात्यर्थविवृता जृम्भायां भाषणे इमे ? ।
स्थूलवस्त्वनुगारेच हनुस्तज्ज्ञैः प्रयुज्यते ॥

सोमेश्वरः

व्याधिः—चित्ताभिनयः

दोषाधिक्येन जनितः शीतज्वर इतीर्यते ।
वियोगादेव जनितः तापज्वर इतीर्यते ॥
पताकार्धो मुखस्थाने बद्धस्तु तदनन्तरम् ।
किञ्चित्सूची तु तस्मिंश्च चलितस्तु पुनः पुनः ॥
मृगशीर्षो हस्तमूले नाड्यां चैव स्थितो यदि ।
शीतज्वर इति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ॥
कर्तरी च पुरोभागे चलिता तदनन्तरम् ।
अधोमुखः पुरोभागे चलिता तु विशेषतः ।
ज्वरे वियोगजनिततापाख्ये विनियुज्यते ॥

विनायकः

व्याधिः—व्यभिचारिभावः

वातपित्तकफसन्निपातप्रभवः। तस्य ज्वरादयो विशेषाः। ज्वरस्तु द्विविधः, सशीतस्सदाहश्च। तत्र सशीतस्य प्रवेपितसर्वाङ्गोत्कम्पननिकुञ्चनाग्न्यभिलाषरोमाञ्चहनुवलननासाविकूणनमुखशोषणपरिदेवितादयोऽनुभावाः। सदाहस्य विक्षिप्ताङ्गकरचरणभूम्यभिलाष आनुलेपनशीतलाभिलाषपरिदेवनमुखशोषणोत्क्रुष्टादयोऽनुभावाः। अन्यव्याधयो मुखविकूणनगात्रस्तम्भस्रस्ताक्षिनिश्वसनस्तनितोत्क्रुष्टवेपनादिभिरभिनेयाः।

भरतः

धातुक्षोभेण शोकेन वा तमङ्गविक्षेपादिभिरभिनयेत्।

सागरः

व्याधिः—विरहावस्था

सामदानार्थसंभोगैः काम्यैस्संप्रेषणैरपि।
सर्वैर्निराकृतैः पश्चाद्व्याधिस्समुपजायते॥

मुह्यति हृदयं क्वापि प्रयातिशिरसश्च वेदना तीव्रा।
न धृतिं चाप्युपलभतेह्यष्टममेवं प्रयुञ्जीत॥

भरतः

व्यापकम्—गीताङ्गम्

स्वरकालाङ्गभेदैः व्याप्तं व्यापकमुच्यते। यथा—शशिकलधवलमित्यादिगणैर्द्वादशभिर्भवति।

नान्यः

व्यापकश्रुतिभूषणः—वाद्यप्रबन्धः

दशखण्डाभिधायादौ भिन्नाभिन्नसुवाद्यकात्।
शेखराख्यो भवेद्वाद्यो रञ्जको भिन्नपाठकः॥
एकपाटस्तु खण्डानां दिशानामन्ततो भवेत्।
विलम्बितलयोऽप्यत्र ततो मध्यलयात्मकौ॥
यमलाभिधकौ खण्डौ स्यातां द्वौ भिन्नवाद्यकौ।
पूर्ववच्चैतयोरन्ते शेखरं संप्रयोजयेत्॥
ततः प्राग्दशखण्डानां पृथग्भावचतुष्टयम्।
प्रत्येकं तु द्विरभ्यस्तं सकृद्वा पुनरुच्चरेत्॥
शेखरं त्वन्ततो युञ्ज्यात् पूर्ववन्मध्यमो लयः।
कलासाख्यं ततः खण्डं शुद्धपाटविमिश्रितम्॥
धीगत भूरिवाद्याढ्यं कुर्याद्द्रुतलयात्मकम्।
सर्वत्र त्वेप्सितस्ताल एक एव प्रकीर्तितः॥
तदैनं मुनयः प्राहुः व्यापकश्रुतिभूषणम्।
ताण्डिकाव्याप्तिमित्याहुः श्रीकर्णाटकभूषणाः॥

श्रीकण्ठः

व्याभुग्नम्—वदनम्

यन्मनागायतं वक्त्रं तद्व्याभुग्नमितीरितम्।
औत्सुक्यचिन्तानिर्वेदगर्म्भीरालोकनादिषु॥

अशोकः

व्यायोगः—रूपकम्

प्रख्यातनायकविषयः। ऋषिकन्यापरिणययुतः संभोगमुक्तो वा एकाङ्कः। नियुद्धयुद्धबहुलः दीप्तवीररौद्ररसः विदितकथः, संस्फोटवान्मुखनिर्वहणसन्धियुक्तः, नातिकरुणशृङ्गारः कथ्यते सद्भिः।

सागरनन्दी

व्यायोगस्तत्र बुधैः कार्यः प्रख्यातनायकशरीरः।
अल्पस्त्रीजनयुक्तः स्यादेवं हि प्रयोज्यश्च॥
बहवस्तत्र तु पुरुषाः व्यायच्छन्ते कथाशरीरवशात्।
न च तत्प्रमाणनियमः किंचैकाङ्को विधातव्यः॥
न स दिव्यनायककृतः कार्यो राजर्षिनायकनिबन्धः।
युद्धनियुद्धाधर्षणसङ्घर्षयुतश्च कर्तव्यः।
एवं विधस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तकाव्यरसयोनिः॥

भोजः

व्यायोगस्तु डिमस्यैव शेषभूते दिव्यनायकाभावात्। केवलमत्रोदात्तस्य राजादेर्नायिकता। अपि त्वमात्यसेनापतिप्रतेर्दीप्तरसस्च। दिव्यैर्देवैर्नृपैऋषिभिश्च नायकैः न निबध्दोऽयं भवतीत्यर्थः। ननु कस्मादयं व्यायोग इत्याह। युद्धनियुद्धेति। व्यायामे युद्धप्राये नियुद्धन्ते पुरुषा यत्रेति व्यायोग इत्यर्थः। सङ्घर्षेति। शौर्यविद्याकुलरूपादिकृता स्पर्धा। दीप्तेति। दीप्तं काव्यमोजोगुणयुक्तम्। दीप्तरसाद्याः वीररौद्राद्याः। तदुभयं योनिः कारणमस्य।

अभिनवगुप्तः

व्यायोगस्येतिवृत्तं यत्तत्प्रख्यातमितीरितम्।
धीरोदात्ताश्च विख्याताः देवा राजर्षयोऽथवा॥
नायकास्त्रिचतुः पञ्च भवेयुर्न दशाधिकाः।
दिव्ययोनिरथाल्पस्त्रीपरिवारस्त्रिसन्धिकः॥
गर्भावमर्शरहितो विष्कम्भादिसमन्वितः।
एकाहचरितैकाङ्को भारत्यारभटीयुतः॥
युद्धाधर्षणसंफेटविद्रवादिनिरन्तरः।
काचित्कः स्वल्पशृङ्गारः षड्दीप्तरसनिर्भरः।
अस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामो व्यायोगः कथितो बुधैः॥

शारदातनयः

यथा—परशुरामविजयः, धनञ्जयविजयः, वीरविक्रमः। षडिति। शृङ्गारहास्यशान्तरहिताः नव रसाः। डिमस्येति शेषः।

ला—६

मानावमानयोस्तुल्या परुषा कटुकाक्षरा।
शठानृतोद्धतकथा पिङ्गदृग्व्यालवंशजा॥

भरतः

व्यावर्तकः—हस्तप्राणः

वक्रतः पार्श्वभागो यो हस्तो व्यावर्तको मतः।

स्कन्दः

व्यावर्तितम्—हस्तकरणम्

व्यवर्तते कनिष्ठाद्या यत्राऽङ्गुल्यः क्रमाद्यदि।
अभ्यन्तरेण तत्प्रोक्तं सद्भिर्व्यावर्तितं तदा॥

अशोकः

व्याविद्धम्—दर्शनम्

ऊर्ध्वाधःक्षिप्रसंचारो व्याविद्धमिति कथ्यते।

शारदातनयः

व्याकीर्णपदा—गतिः

व्याकीर्णपदसञ्चारा साव्यक्तान्वर्थलक्षणा।

व्यावृत्तः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

मूर्छनाद्यस्वराङ्गत्वतृतीयं तदनन्तरम्।
द्वितीयात्तुरीयमभ्यस्य पुनः प्रथममाश्रयेत्॥
चतुःस्वरे एवमाद्याः स्यादिगमाद्याः कलास्ततः
चतुःस्वराः प्रोक्तरूपाश्चेद्व्यावृत्ताभिधस्त्वसौ॥

पण्डितमण्डली

सगरिमस, रिमगपरि. गपमधग मधपनिम।

व्यासङ्गि—दर्शनम्

व्यासङ्गि ज्ञेयमन्यत्र सोत्कमन्यत्र च स्थितम्।

वेमः

व्याहारः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

प्रत्यक्षवचनं यत्तु स व्याहार इति स्मृतः

भरतपाठान्तरम्

—वीथ्यङ्गम्

प्रत्यक्षवृत्तिरुक्तो व्याहारो हास्यलेशार्थः।

भरतः

अथवा—

प्रत्यक्षं नायकस्यैव यद्वै दृष्टवदुच्यते।
अशङ्कितं तथा योगाद्व्याहारस्सोऽभिधीयते॥

भरतः

प्रत्यक्षशब्देन भावी प्रत्यक्ष उच्यते। तदयमर्थः-भाविनि प्रत्यक्षेऽर्थे दैववशाद्वृत्तिर्यस्य स व्याहारः। त्रिविधोऽर्थोऽभिनीयते येन। यथा उद्दामोत्कलिकामित्यादि रत्नावल्याम्।

अभिनवः

अन्यार्थो भाविदृष्टिर्वा व्याहारो हास्यलेशगीः। यथा-मालविकाग्निमित्रे लास्याङ्के नायकस्य विस्रब्धनायिकादर्शनार्थं प्रयुक्तो हास्यलेशकारित्वाद्व्याहारः। भाविदृष्टिर्यथा उद्दामोत्कलिकामित्यादि.

रामचन्द्रः

प्रत्यक्षानुभवारूढो व्याहारो हास्यलेशकृत्।

कृतसंभोगं राजानं सोपहासमिव भूप तवकार्येषु मे जिह्वा पल्लवयत्येव। गुडदध्ना जडायितुम्।

सागर

व्रीडा—चित्राभिनयः

हंसास्यस्तु पुरोभागे ऊर्ध्वाधश्चलितो यदि।
संयुक्तार्धपताकौ द्वौ पुरोभागे स्थितौ यदि॥
नवसङ्गमभावे तु दर्शयन्ति मनीषिणः।
मुखस्थाने तु मुकुलः तिर्यक् चालः पताकिकः
पताकश्चोर्ध्वभागे तु मूढस्तोवे विधीयते।
पुरोमुखः पुरोभागे पताकश्चलितो यदि॥
तिर्यग्घंसास्यचलनं पताकं तदनन्तरम्।
अधोमुखं चालयित्वा अकार्यकरणे भवेत्॥

विनायकः

—व्यभिचारिभावः

अकार्यकरणात्मिका। सा च गुरुव्यतिक्रमणावज्ञानप्रतिज्ञानिर्वहण पश्चात्तापादिभिरुत्पद्यते। तां निगूढवदनाधोमुखविचिन्तनोर्वीलेखनवस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शन नखनिकृन्तनादिभिरनुभावैरभिनयेत्।

भरतः

अकार्यकरणज्ञानात् गुर्वाज्ञादिव्यतिक्रमात्।
अनिर्वाहात्प्रतिज्ञायाः त्यागाद्वयोनुतापतः।
व्रीला तदनुभावाः स्युरुर्वीलेखनचिन्तने।
मुखावनम्रताऽव्यक्ते वचनं नखकर्तनम्।
ङ्गुलीयकस्पर्शो दूरादेवावकुण्ठनम्।
अनिर्गमो बहिः क्वापि सर्वत्राप्यनवस्थितिः॥

शारदातनयः

श

शकः—रागः

जातष्षड्ज्यास्सधैवत्याः षड्जांशन्याससंयुतः।
पीडनं पञ्चमस्यात्र शकरागः प्रकीर्तितः॥

मोक्षः

जातषषड्ज्याश्च धैवत्याश्शकसंज्ञो निरूप्यते ।
षड्जस्यान्तांशसंयुक्तः पञ्चमाल्पो भवेदयम् ॥
युक्तारोहिप्रसन्नान्तो मध्यमश्रितमूर्छनः ।
शकसंज्ञ इति प्रोक्तो नारदेन महात्मना ॥

हरिः

शकटः—हस्तः

भ्रमरे मध्यमाङ्गुष्ठप्रसाराच्छकटो भवेत् ।
पुरो भागे तु शकटः राक्षसे शकटार्थके ॥

विनायकः

शकटघ्नः—देशीतालः

शकटघ्ने विरामान्तः द्रुतत्रयमथ गुरुः ० ० ० ऽ

लक्ष्मणः

शकटहस्तिनी—मेलरागः (मेचकल्याणी मेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि ध म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

शकटहस्तः

अर्धचन्द्राख्यकरयोस्सम्मुखं मेलनं कृतम् ।
स्वस्तिकेनाङ्गुलीस्सर्वा व्याकुञ्चेच्छकटाभिधे ।
सूर्याचन्द्रमसावस्य देवते सूर्यमण्डले ।
चन्द्रस्य मण्डले चापि शकटे विनियुज्यते ।

गौरीमतम्

शकटास्यम्—मण्डलम्

जनितां च स्थितावर्तां शकटास्यां तथैव च ।
एलकाक्रीडितां वृत्ताङ्कितां च जनितां पुनः ॥
समोत्सरितमत्तल्लीं शकटास्यामपि क्रमात् ।
कुरुते दक्षिणो वामश्चरणः स्पन्दितां तथा ॥
ततश्च शकटास्यां च यावन्मण्डलपूरणम् ।
क्रियते यत्र तत्प्रोक्तं शकटास्यं तु मण्डलम् ॥

वेमः

—करणम्

पादे तु शकटास्याधः समं हस्तं प्रसारयेत् ।
तद्विक्रमपरं कुर्याद्वक्षस्स्थं खटकामुखम् ॥
यत्र स्याच्छकटास्यं तत्क्रीडागोपालखेलने ।
अभ्यधाच्च करावत्र भट्टतण्डुस्तु रेचकौ ॥
पादावादाय हस्ताभ्यां द्विक्षिः कुर्याद्गतागतम् ।
शकटाकारतां बिभ्रदिति कैर्तिधरं मतम् ॥

ज्यायनः

शकटास्या—चारी

निषण्णदेहं संधार्य पूर्वकायं प्रयत्नतः ।
समुन्नमय्य वक्षश्च यदाग्रतलसंचरम् ।
पादं प्रसारयेदग्रे शकटास्या तदा भवेत् ॥

वेमः

शकातलकः—रागः

मध्यमापञ्चमीजातस्तिलकश्शकपूर्वकः ।
पञ्चमांशग्रहष्षड्जहीनो मध्यममूर्छनः ॥
सञ्चारिवर्णसंयुक्तः काकलीकलितस्तथा ।
सप्रसन्नान्त एव स्यात्तिलकश्शकपूर्वकः ॥

हरिः

नैषादीपञ्चमीजात्योः शकाद्यस्तिलकाह्वयः
निषादांशो भवेदेष पञ्चमन्याससंयुतः ॥

मोक्षः

शकवलिता—रागः

गान्धारषड्जहीना पांशन्यासग्रहा धरिमर्दीर्घा च ।
सस्फुरिता शकवलिता पुष्यकताना च नन्दिनीमूर्छा ॥

नान्यः

पंचमांशग्रहन्यासा षड्जगान्धारवर्जिता ।
शकवलिता दीर्घैस्स्यद्धारिमैः स्फुरितान्वितः ॥

मतङ्गः

सांशन्यासनिषादा धापन्यासा च तिरिपगमकाढ्या ।
क्रममन्द्रतारमध्यमषड्जा ज्ञेया शकवलिता ॥

नान्यः

षड्जांशा सप्तमन्यासाप्यपन्यासस्थधैवता ।
विज्ञेया शकवलिता सतारामन्द्रमध्यमा ॥

याष्टिकः

अस्याश्च यथाक्तविशेषवेदिते मालववैशिकबाङ्गालिकयोरिवालापकरूपकविधिर्वेदितव्यः ।

शक्तिः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

विरोधिप्रशमो यश्च सा शक्तिः ।

भरतः

विरोधिनः कुपितस्य प्रशमः प्रसादनम् । शक्तिः । बुद्धिविभवादि शक्तिकार्यत्वात् । यथा—सव्याजैः शपथैरिति राजवाक्यं रत्नावल्याम् ।

अभिनवः

विरोधप्रशमः शक्तिः । यथा—नागानन्दे अज्ञानेत्यादिगरुडवचनम् ।

सागरः

क्रुद्धप्रसादनं शक्तिः। प्रसादनं अनुकूलनम्। अथवा। द्विषतः प्रकर्षेण सादनं विनाशनं शक्तिः। यथा—कृत्यारावणे रामेण प्रलयेनेव दशशिराः पातित इति रावणस्य विनाशनम्। विरोधप्रशमनं शक्तिरिति पाठे प्रसादने प्रसक्तेरपि भावात् एतदप्यन्तर्भूतम्। अथवा—प्रकृताभिप्रायविरुद्धाचरणहेतुरभिप्रायो भावान्तरमङ्गम्। अत्रान्ये मन्यन्ते। यथा—तापसवत्सराजे षष्ठेऽङ्के वासवदत्तां मरणाध्यवसायान्निवर्तयितुं यौगन्धरायणस्य भावः तद्विरुद्धाचरणं भावान्तरात्कृतमिति च शक्तिः। अन्ये तु शक्तिस्थाने आज्ञां पठन्ति। कृत्यारावणे दारुणिकाया रावणस्याज्ञा।

सागरः

क्षमातिरस्कृतो रोषः शक्तिरुच्यते।

सर्वेश्वरः

उत्पन्नस्य विरोधस्य शमनं शक्तिरुच्यते।

सिंगः

विरोधशमनाच्छान्तिः।

शक्तिमुद्रिका—अङ्गुलीयकम्

अङ्गुलीवलयैर्वज्रैर्वेष्टिता शक्तिमुद्रिका।

सोमेश्वरः

शक्करीछन्दोवृत्तानि

शतानि त्रीण्यशीतिश्च सहस्राण्यपि षोडश।
वृत्तानि चैव चत्वारि शक्कर्याः परिसंख्यया॥ १६३८४

भरतः

शक्त्यङ्कणपुराधिपः—देशीतालः

ततश्शक्त्यङ्कणपुराधिपताले प्लुतश्शरौ।
प्लुतश्शरौ प्लुतबाणौ प्लुत बाणौ द्रुतास्त्रयः॥

S ॥ S ॥ S ॥ S ॥ ० ० ०

गोपतिप्पः

शङ्करप्रिया—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध प स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

शङ्करानन्दः—मेलरागः

शङ्कराभरणो रागः शङ्करानन्दको भवेत्।
रिगपास्तत्र चांशास्स्यू रिन्यासेन सुशोभितः।
स्वस्वसंवादिनां योगाच्च स्याद्बहुकम्पनम्॥
सर्वदा गेयः।

अहोबिलः

शङ्कराभरणं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

शङ्कराभरणः—मेलरागः

शङ्कराभरणे प्रोक्तौ गनी तीव्रौ तु सादिमे।
गन्यासे मध्यमांशे च ढाल्कम्पसुशोभिते॥
प्रातःकालगेयः।

अहोबिलः

—रागः

वीरे निशि निषादांशः शङ्कराभरणः सदा।

नारायणः

शङ्कराभरणः—रागः

मन्द्रस्वरं मुद्रयित्वा वांशिकैः क्रियते यदा

जगदेकः

छायान्तरेण रागोऽन्यः शङ्कराभरणस्तथा॥

जगदेकः

शङ्कराभरणः उपाङ्गरागः

मुद्रयित्वा स्वरं मन्द्रं अन्यच्छायेन वांशिकैः।
क्रियते मध्यमादिश्चेच्छङ्कराभरणो ह्यसौ॥

भट्टमाधवः

—मेलकर्ता

यश्शङ्कराभरणरागमिहापि षड्ज-
युक्ताच्युतोक्षशिखगान्धरशुद्धमध्यम्।
पञ्चार्थयुक्तहरिधैवतरुद्रदन्ती
एवं क्रमाक्रमसमं कथयन्ति पूर्णम्॥

समपाः शुद्धाः। रिश्चतुः श्रुतिः।
गस्साधारणः धश्चतुश्रुतिः काकलिर्निषादः।
पञ्चमोल्प इत्यर्थशब्देन द्योत्यते।

परमेश्वरः

—मेलरागः (केदारमेलजः)

शङ्कराभरणो रागः षड्जत्रयमनोहरः।
गेयस्सूर्योदये नित्यं मुद्रिताभिधभूषितः॥

श्रीकण्ठः

—रागः

सैव मुद्रितमन्द्राचेद्वंशवादनकर्मणि।
छायान्तरेण गानेन शङ्कराभरणो भवेत्॥
सैवेति मध्यमादिः।

हरि

शङ्कराभरणरागध्यानम्

महेशमौलीन्दुसुधातितृप्तः
स्फुरत्फणास्थूलमणिप्रदीपः।
भुजङ्गमूर्तिः कमनीयकीर्ति-
र्विराजते शङ्करभूषणाख्यः॥

श्रीकण्ठः

वीणाञ्चितकरां चन्दनागमूलनिवासिनीम्।
शङ्कराभरणं ध्याये सर्पावृतशरीरिणम्॥

रागसागरः

शङ्का—व्यभिचारिभावः

सन्देहात्मिका स्त्रीनीचप्रभवा चौर्याभिग्रहणनृपापराधपापकर्मकरणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। सा मुहुर्मुहुरवलोकनावकुण्ठनमुखशोषण जिह्वापरिलेहनमुखवैवर्ण्यस्वरभेदवेपथुशुष्कोष्ठकण्ठायास साधर्म्यादिभिरनुभावैः प्रयोक्तव्या। अत्राकारसंवरणमपीच्छन्ति केचित्। तच्च कुशलैरुपाधिभिरिङ्गितैश्चोपलक्ष्यम्।

भरतः

सा च कदाचित्स्वस्मिन्। यदा स्वापराधयोरात्मपरयोः परो राजादिना दण्ड्यते। कदाचित् परस्मिन्। यदा विकाराकुलतया कृतदोषत्वेन परस्संभाव्यते।

हेमचन्द्रः।

अनर्थप्रतिभा शङ्का परक्रौर्यात्स्व दुर्नयात्।

स्वदुर्नयाद्यथा—रत्नावल्यां सागरिका प्रतिह्रिया सर्वस्वेति राजवाक्यम्। अकराजः

शृङ्गारे शङ्कामुत्तमोऽप्यवलम्बत इति केचित्। तद्यथा—शङ्के भानुमतीमिति दुर्योधनो विदूषकमाह।

सागरः

शं सुखं कुत्सयति या सा शङ्केत्यभिधीयते।
आत्मोत्था च परोत्थेति सा पुनर्द्विविधा मता।
आत्मोत्था तु परिज्ञेया दीनदृष्टिविलोकनैः।
परोत्थात्वङ्गचेष्टाभिर्विज्ञेया भावकोविदैः।

शारदातनयः।

परोत्था यथा—

प्रीते पुरा पुररिपौ परिभूय मर्त्यान्
वत्रेऽन्यतो यदभयं स भवानदयुः।
तन्मर्मणि स्पृशति मा मतिमात्रमद्य
हावत्स शान्तमथवा दशकन्धरोऽसि॥

अत्र गर्वितरावणकृतेन मर्त्येतराभयवरणेन माल्यवतश्शङ्का मर्मणि स्पृशतीत्यादिना वागारम्भेण प्रतीयते।

नरसिंहः

शङ्का

वाक्यार्थविपर्यासाद्बुद्धिं विषये सति वा न वा।
शङ्कां नाम विदुः स्वार्थव्यभिचारनिमित्तजाम्।
तामेवानिष्टविषयां भिया शोकेन वान्विताम्।
निवर्तनीं च तद्धेतोराहुश्शङ्केति भूयशः॥

भावविवेकः

—चिन्ताभिनयः

पताकार्धं पुरोभागे चलितं तस्करार्थकं।
पुरोभागे कर्तरी तु चलिता चापराधकं॥
पुरोभागे तु सन्दंशं हृदये मुकुलं तथा।
चालयेच्चापि शङ्कायां करटीकाविचक्षणः॥

विनायकः

शङ्करवः—मेलरागः (हैमवतीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्जु

शङ्किता—दृष्टिः

किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुन्नता तिर्यगायता।
गूढा चकिततारा च शङ्किनी दृष्टिरिष्यते॥

शारदातनयः

हृदयाद्द्रुतनिवृत्ता च मुहुर्लोला स्थिरोन्नता।
तिरश्चीना यथा गूढा तथा चकिततारका।
सा दृष्टिश्शङ्किता प्रोक्ता शङ्कायां पूर्वसूरिभिः॥

अशोकः

नातिस्थिरा निवृत्ता द्रागीक्षणाद्बहिरुन्मुखी।
व्यामूढवायता तिर्यङ्मुहुश्चकिततारका।
दृष्टिस्स्याच्छङ्कितानां च शङ्कायां मेनिरे बुधाः॥

विप्रदासः

शङ्कुकः

नाट्यशास्त्रव्याख्याता एषः मयूरकवेः पुत्र इति कैश्चिदुक्तम्। काश्मीरराज्ये अयं मन्त्री आसीत्। अभिनवगुप्तः श्रीशङ्कुक इति बहुमानोपपदेन स्मरति। रससूत्रव्याख्याने अनूदितमस्य मतम्। क्रैस्तवे 800

शिखरान्तर्गताङ्गुष्ठ इतराङ्गुष्ठसङ्गतः।
तर्जन्याद्या यतश्श्लिष्टा शङ्खहस्तः प्रकीर्तितः।
अंसभागेत्वयं हस्तः विष्णोश्शङ्खनिरूपणे ॥

विनायकः

—गीतालङ्कारः (अठतालभेदः)

लघुर्गुरुश्च भवति लघुश्शेखरतालके।
शङ्खश्च मद्रतालेन गीयते गीतकोविदैः ॥

सङ्गीतसारः

शङ्खं निर्दोषमादाय नाभिं तस्य समुद्धरेत्।
एकादशाङ्गुलायामं कर्तव्यं शिखरं ततः ॥
क्रमशो हीयमानं च धातुशिक्षकनिर्मितम्।
अर्धाङ्गुलं मुखे रन्ध्रमन्तरा माषमात्रकम् ॥
विधार्य करयुग्मेन श्वासेनापूरितोदरः।
वद्यः कराक्षरैः पाटै हुं भुं पाटसमन्वितैः ॥

सोमेश्वरः

उत्खातनाभेश्शङ्खस्य शुद्धस्यैकादशाङ्गुलम्।
सुषिरं धातुनिष्पन्नं मधुसिक्तकनिर्मितम् ॥
हीयमानाकृतिरयं शिखरस्य प्रदेशतः।
सुषिरस्य मुखे रन्ध्रं दधदर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥
मध्ये माषप्रमाणेन रन्ध्रेण समलङ्कृतः।
धृतः कुलीरहस्तेन भूरिश्वासभृतोदरः।
मु मुं धुं धुं गतिभिरित्येतत्कर्णे बोधविधायकः ॥

कुम्भः

सुषिरे स्वरपाटाख्ये प्रधानं शङ्ख उच्यते।
यतः प्रथमतः शङ्खध्वनिस्सर्वत्र साध्यते ॥
यस्त्वासि मङ्गले शान्तौ कर्मण्यपि च पौष्टिके।
बिभर्ति नीलजलसपलाशश्यामलो हरिः ॥
पुण्डरीकेक्षणः सम्यक् शङ्खं सव्येन पाणिना।
विष्णोर्लक्ष्मीमुखाम्भोजचुम्बितेनाननेन यः।
चुम्ब्यते तद्गुणान् वक्तुं शक्तः को नाम मानवः ॥
प्रोद्धुरैः पृथिवीभारकारिसैन्यसमन्वितैः।
इष्यतेऽद्यापि शङ्खस्य स्वरसंज्ञाभिराहवे ॥
पूर्वं हि संयुगे चासन् क्षोणीन्द्रा ये महारथाः।
तेषु किन्नाम न धृतः संख्ये शङ्खः स्वसंज्ञया ॥

तान्यः

—अङ्गुलिभूषणम्

—(वर्णालङ्कारः)

सासा निधानिनिधप, धाधापमपापामग, मामागरि, गागारिस,

प्रतापसिंहः

—हस्तः

धृत्वाङ्गुष्ठं करे वामे कुर्वतीं शिखराकृतिम्।
शाखायोगस्तदङ्गुष्ठे कृतश्शङ्खो विधीयते ॥

नागमल्लः

शङ्खम्—करणम्

स्थानं ब्राह्मं करौ यत्र सन्दंशौ रेचितौ पुनः
आदेशपादात्पादोक्तसङ्गतौ शङ्खनाम तत् ॥

हरिपालः

:—तानः

मध्यमग्रामे रिधहीनौडुवः।
नि प म ग स.

कुम्भः

शङ्खतालः—देशीतालः

शङ्खो द्रौ लपुसंयुतौ।
० ० । ऽ

मदनः

शङ्खहस्तः

शिखरान्तः कनिष्ठाग्रं विधायाङ्गुष्ठकाग्रतः
आच्छादयेत्तथा सर्वाः शाखाः शङ्खोऽस्य देवता।
विष्णुस्स कथितश्शङ्खे विनियोग उदीरितः ॥

गौरीमतम्

शङ्खिनी—श्रुतिः

मन्द्रगान्धारद्वितीया श्रुतिः।

मण्डली

शङ्खनाहस्तः

पञ्चमामिख्या मध्यमं चापि वाञ्छति।
अपवेष्टितरूपश्चेत् हंसपक्षाभिधः करः।
शङ्खिन्यां युज्यते साक्षात् करोऽभिनयवेदिभिः ॥

शारः

शङ्खिन्यभिनयः

अलपल्लवमृगशीर्षहस्तयोः नाभिधारणेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

शठः

अयं ऋषिः तालशास्त्रविधाता वेमभूमालेन सङ्गीतचिन्तामणौ स्मर्यते।

शठछत्रौ—ऋषी:

जातानि सप्त सामभ्यो मद्रकादीनि सप्त च।
गीतकानि प्रयुक्तानि भरताद्यैर्महर्षिभिः॥
एतेभ्यस्सर्वगीतानामुद्भवः परिकीर्तितः।
आचार्ययोश्शठछत्रसंज्ञयोरुपदेशतः॥
गीतिष्वेतेषु मार्गौ द्वौ शठछत्राभिधौ मतौ।
गीताङ्गानां तु संक्षेपाच्छठमार्ग उदाहृतः॥
छत्रमार्गस्तु विज्ञेयो गीतज्ञैरङ्गविस्तरात्।
सप्तस्वेतेषु गीतेषु लयमार्गानुसारतः।
विकल्पा बहवो ज्ञेयाः गीतविद्याविशारदैः॥

वेम:

सप्तसाम प्रस्तारादयः। गीतकानि लौकिकगीतानि। सर्वगीतानां शुद्धाभिन्नादिपञ्चजातीनां।

शतक्रतुः—देशीतालः

प्रतिलोमाच्छतक्रतुः।

लक्ष्मणः

शतघ्नी—अष्टतालप्रमाणमायुधम्

शतभिषगभिनयः

इतस्ततः सूचीहस्ताङ्गुलिचालनात् कर्तव्यः।

महाराष्ट्र

शतभिषग्हस्तः

सूचिरुद्वेष्टितः ख्यातो नाट्ये शतभिषक्कृतः।

शृङ्गारः

शत्रुशल्यः—देशीतालः

शत्रुशल्याभिधे ताले लो द्रुतौ लः प्लुतद्वयम्।
।००। ऽऽ

श्रीकण्ठः

(शत्रुशल्यः श्रीकण्ठकवेराश्रयो गूर्जराधिपः)

शब्दः

नादादिहेतुको यः स्यादक्षराणां समुच्चयः।
आनुपूर्वीसमुल्लेखः स शब्दव्यपदेशभाक्॥

कुम्भः

शब्दगुणाः

अधिष्ठानं स्वभावश्च गुणाः कार्यान्वयस्तथा।
तादात्म्यं चेति शब्दस्य तद्गुणाः पञ्च कीर्तिताः॥

कुम्भः

शब्दचालिः—देशीनृत्तम्

प्राग्वत्कृत्वा स्थानहस्तौ मध्यसञ्चेन नर्तकः।
यत्र स्थित्वैकपादेन शब्दवर्णानुगामिनीम्॥
गतिं नयेद्द्वितीयेन दक्षिणाध्वनि शोभनम्।
तद्वत्पादान्तरेणाथ क्रमेणैतद्द्वयोर्यदा॥
पर्यायेण गतिं कुर्याद्वार्तिकादिषु पञ्चसु।
मार्गेष्वसौ शब्दचाली पण्डितैश्च निरूपिता॥

अथवा

मार्गतालैः क्रमेणैव रासतालेन नर्तनम्।
शब्दचालिस्तथा प्रोक्ता लक्ष्यदृष्ट्या विचक्षणैः॥

दामोदरः

प्राग्वत् यतिनृत्तवत्। पञ्चस्विति। दक्षिणवार्तिकध्रुवकचित्रचित्रतरचित्रतमेषु—इत्यर्थः।

शब्दच्युतम्—काव्यदोषः

शब्दच्युतं च विज्ञेयमवर्णस्वरयोजनात्।

भरतः

शब्दपाकः

यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम्।
तं शब्दपाकनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते॥

रम्भिकयायनं

शब्दार्थसंबन्धः

अयं कैश्चिद्भक्तिरित्युच्यते

वृत्तिर्विवक्षा तात्पर्यं प्रविभागो व्यपेक्षणम्।
सामर्थ्यमन्वयैकार्थ्ये अष्टौ वृत्यादयः स्मृताः।
दोषहानं गुणादानमलङ्कारो रसान्वयः॥

इति द्वादशसंबन्धाः।

भोजः

शनिहस्तः

श्लिष्टचन्द्रे मध्यमादित्रिकतातलमाश्रिता।
रेखा चन्द्रकरस्सोयं सौरार्थे संप्रयुज्यते॥

शृङ्गारः

शबरीरागध्यानम्

श्रीकण्ठशैलशिखरे शिखिबर्हवासा
मातङ्गमौक्तिककृतोत्तमहारयष्टिः।

आकृष्यते वनतरोश्शबरीभुजङ्ग-
माबन्धती वलयमुज्वलनीलकान्तिः ॥
सङ्गीतसरणिः

इयमेवाशावरीति कैश्चिद्वदिता । षाडवाचेयम् ।

शम्भुतालः

द्रुतप्लुतौ शम्भुताले
3½ मात्राः
तालप्रस्तारः

शम्भुक्रिया—(धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स ग रि म प नि स .
(अव) स नि प नि म ग रि स .
मज

शम्भुराजीयम्

नाट्यशास्त्रव्याख्यानम् । क्रैस्त-1350 काले शम्भुराजेनकृतम् पण्डितमण्डल्यामुदाहृतोऽयं ग्रन्थः । अयं राजा काञ्चीपतिः ।

शम्भुविजृम्भितम्—नृत्तकरणम्
स्थानं शैवं समाख्यातं तदा स्यादञ्जलिः करः ।
प्रकम्पितं कं दण्वीरा चारी च कृतविच्युतिः ॥
करणं दत्तिलप्रोक्तं नाम्ना शम्भुविजम्भितम् ॥
नन्दी

अत्र कं शिरः । कृतविच्युतिः, गतिः । यथा,
भूमौ पादेन निहतिश्चाग्रयोश्चलनं जवात् ।
पार्श्वे विच्युतसंयुक्तौ यत्र सा कृतविच्युतिः ॥

शम्या—तालक्रिया
वामपाणितले पातो दक्षिणस्य करस्य यः ।
शम्येति सा निगदिता —
वेमः

शयनकर्माणि—षट्
आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविवर्तने ।
उद्वाहितं नतं चैव शयने कर्म कीर्त्यते ॥
भरतः

शय्यागतम्—अवनद्धे त्रिसंयोगः
शय्यां निद्रासु विश्रान्तिं गतं शय्यागतं विदुः ।
नान्यः

-अवनद्धे वर्णसंयोगः
यतिः । गोपुच्छः । लयः विलम्बितः अर्धपाणिः ।
भरतः

-पुष्करवाद्ये लययतिपाणिसंयोगः
अर्धपाणिस्तु यत्र स्यात्तथाचैव स्थितो लयः ।
यतिश्चैव तु गोपुच्छा वाद्यं शय्यागतं तु तत् ॥
भरतः

[?]तिः—मेलरागः (माररञ्जनीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग स .
मज

शरपञ्जरहस्तः
कर्कटाभिधहस्तोऽयं तिर्यग्बद्धश्च पूर्वकं ।
शरपञ्जरहस्तः स्यादिति प्राहुर्मनीषिणः ॥
पुरोभागेत्वयं हस्तः शरपञ्जरदर्शने ।
प्रलये व्यासपीठे च द्वन्द्वयुद्धनिरूपणे ।
भीष्मनिर्याणसमयशयने विनियुज्यते ॥

शरभध्वजः—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प ग रि स .
मज

शरभबन्धः—नृत्तबन्धः
कोणेषु पात्रमेकैकं मध्ये पात्रचतुष्टयम् ।
इत्यष्टौ यत्र कुर्वन्ति भुवां विनिमयं मिथः ।
तमाह शरभं बन्धं पाण्ड्यकुञ्जरकेसरी ॥
वेमः

शरभललिता—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्
मभनतगगाः ।
भरतः

शरभलीलः—प्रबन्धः
" रागाः पदान्यष्टछन्दश्शरभलीलकः ।
मध्ये मध्ये स्वराः पाटा गातव्या गीतकोविदैः ।
तालगानद्वयन्यास एवं शरभलीलकः ॥

स्वरपाटान्वितान्यष्टौ पदकानि भवन्ति चेत् ।
अष्टौ रागास्तथा तालास्स्याच्छरभलीलकः ॥
सोमेश्वरः

—देशीतालः
लौ द्वौ चतुर्द्रुती लौद्वौ ताले शरभलीलके ।
॥ ० ० ० ० ॥
वेमः

स नि स रि स रि ग रि स .
जग-मज

शरभलीलकः—प्रबन्धः

तालमानद्वयो न्यांसो गीतज्ञैरस्य कल्पितः ।
द्वितीयोऽस्य भवेद्भेदः तस्य रूपं निरूप्यते ॥

तालश्शरभलीलस्याच्छन्दसाऽपि तदाख्यया ।
स्वराः पाटास्तदा न्यासो भवेदेतस्य पूर्ववत् ॥

जग-मल्लः

शरभलीलाछन्दोलक्षणम् । इह हि शरभलीला कंकजजगैः ।

शरभलीलातालोडुपम्—देशीनृत्तम्

भवेच्छरभलीलस्य तालोडुपमलङ्कृतम् ।
॥ ० ० ० ० ॥ ० ०

वेदः

शरमोचनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि ग स .

मज

शरसन्धानम्—चालकः

एकस्मिन्नंसपर्यन्ते पराचीने विलोलिते ।
करोऽन्यः पार्श्वतो मौलिपर्यन्तं चेद्गतागतम् ॥

कुरुते लीलया यत्र पराचीनः करः पुनः ।
तत्रैवाऽभिमुखस्स्याच्चेत् शरसन्धानमुच्यते ॥

वेमः

शर्वरी—मेलरागः

गौरी मेलसमुद्भूता षड्जोद्ग्राहाऽथ शर्वरी ।
सन्यासा पञ्चमांशाया सा निन्यासेन शोभिता ॥
सर्वदा गेया

अहोबिलः

शशः—स्वरजातिः

पञ्चत्रिंशत्स्वरैर्जाता शश इत्यवगम्यताम् ।

औमापतम्

—हस्तः

तर्जन्यौ भ्रमरे हस्ते योजयेत्स शशाह्वयः
शशहोमप्रकरणशोधनादिषु शस्यते ॥

शशप्लुतः—देशीतालः

लघुद्वयं द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वयं द्रुतद्वयम् ।
॥
18 मात्राः

तालप्रस्तारः

शशाङ्ककलिता—ध्रुवावृत्तम् (दशाक्षरम्)

आद्यचतुर्थे नैधनकौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ दीर्घविधौ स्युः ।
यत्र शशाङ्के कलिताख्या गीतकविधिपङ्क्तिरिहैषा ॥

भमसगाः ।

धावदि हत्थी रुक्कवणम्मि ।

भरतः

द्वितीयश्च तृतीयस्तु सप्तमे चाष्टमे द्रुतः ।
शेषाष्षड् लघवः प्रोक्ताः द्रुतेयं चतुरश्रजा ॥

मध्यमोत्तमपात्राणां युद्धयोगपरिक्रमे ।
टक्करागेण गातव्या शशाङ्ककलिता ध्रुवा ॥

नान्यः

शशाङ्कदृक्—देशीतालः

शशाङ्कदृक् तु दलगमिश्रलः परिकीर्तितः ।
० । ऽ ।

लक्ष्मणः

शशिका—भाषाङ्गरागः

गन्यासग्रहणा न तारगतिका षड्जस्वरांशान्विता
मन्द्रस्थानगषड्जिका समरवा शेषस्वरैर्वैणिकैः ।
विज्ञेयः परिपापपापविलसत्साम्राज्यभागुक्तितः
स्वस्थानैः शशिका चतुर्भिरमितः गीतिप्रदा श्रीपतेः ॥

कुम्भः

शशिनी—श्रुतिः

तारमध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः ।

पार्श्वः

शशिभास्करः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि स .
(अव) स नि प ग रि स .

मज

शशिमञ्जरी—मेलरागः (सेनावतीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि — स .
(अव) स नि ध प ग रि — स .

मज

शशिलेखा—ध्रुवावृत्तम्

यदि खलु पञ्चममन्ये चरणविधौ तु गुरूणि भवन्ति ।
सा शशिलेखा भुवि बृहती प्रथिता सा ॥

गिरिवरवारणरूपं कुविवमहण्णवनादं ।
गिरिवरवारणरूपं क्षुभितमहार्णवनादम् ।

भरतः

पञ्चमं लघुकर्तव्यमष्टमो गुरुरिष्यते।
शेषास्तु पद्द्रुता ज्ञेया भङ्गश्चाचपुटे मतः॥

मध्यमोत्तमपात्राणां संग्रामविनिवर्तने।
टक्करागेण गातव्या शशिलेखा ध्रुवा सदा॥

नान्यः

शस्त्रः—तानः

नि—लोपः षाडवः

प म ग रि स ध ·

कुम्भः

शहना—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ग म ० ० ० ध नि ० स.

(अव) स ० नि ध ० प म० ग ० रि ० स.

मेललक्षणे

शाकामुखी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म ध नि स·

(अव) स नि ध प म रि म ग स.

मञ

शाखा—अभिनयः

शाखास्यान्नृत्यहस्तानां वैचित्र्यात्मविवर्तना।

जायनः

—करव्यापारः

व्यापाराः करयोर्येऽत्र विचित्रार्थावबोधकाः।
ते स्मृता वर्तनास्तज्ज्ञैस्ताः शाखाः परिकीर्तिताः।

कुम्भः

शाठ्यम्

ग्राह्यं किञ्चन निश्चित्य तत्साधनपरिग्रहे।
सुहृत्स्वपि स्वधीगुप्तिः शाठ्यमित्यभिधीयते॥

भावविवेकः

शातवाहनी—भाषाङ्गरागः

धैवतांशग्रहन्यासा निसङ्गा तारवर्जिता।
संवादिसंगतियुता भाषाङ्गं शातवाहनी॥

कुम्भः

शातानन्दकपालगानम्

शतानन्दस्य सम्बन्धि कपालेन यदीरितम्।
तद्गानं पञ्चपाणौ स्याद्रागे स्यात् षड्जकैशिके।
वर्णः सञ्चारि संज्ञः स्यात्प्रस्तारोऽथ प्रदर्श्यते॥

वरसुरमुकुटेत्यादिगानम्।

कुम्भः

इदं बीभत्सरसे विनियुज्यते।

शान्तः—रसः

अथ शान्तो नाम शमस्थायिभावात्मको मोक्षप्रवर्तकः। स तु तत्त्वज्ञानवैराग्याशयशुद्ध्यादिभिर्विभावैस्समुत्पद्यते। तस्य यमनियमाध्यात्मध्यानधारणोपासनसर्वभूतदयालिङ्गग्रहणादिभिरनुभावैः प्रयोक्तव्यः। व्यभिचारिणस्तु निर्वेदस्मृतिधृतिसर्वाश्रमशौचस्तम्भरोमाञ्चादयः।

स्वं स्वं निमित्तमासाद्य शान्ताद्भावः प्रवर्तते।
पुनर्निमित्तापाये स शान्त एवोपलीयते॥

भरतः

शान्तरसविभावादिविषये विस्तरेण वक्तव्यं यत् तत्सर्वमभिनवभारत्यां द्रष्टव्यम्।

आभ्यन्तराश्च बाह्याश्च विकारा यत्र संयताः।
यस्य भावस्य शाम्यन्ति स शान्त इति कथ्यते॥

शारदातनयः

—अङ्गहारः

जानुयुग्मयुतौ हस्तौ करुणा दृष्टिरेव च।
पादयोश्चैवबन्धाख्या चारी नटनभावना॥

एवं प्रकारनटनं प्रथमे शान्तिजस्य तु।
हस्तावुत्सङ्गनामानौ पादावूरुप्रवर्तकौ॥

चारी स्यान्नटनं व्याप्तौ चक्षुषोरवलोकितम्।
एतादृशनृतिः कुर्यात् शान्तिजस्य द्वितीयके॥

नन्दीश्वरः

शान्ता—नायिका

सुखिनी नित्यसन्तुष्टा समा मानावमानयोः।
अनसूया ह्यहंमाना हीना विगतमत्सरा॥

उपकारपरा नित्यमपकारपरेष्वपि।
गम्यानुपचरत्येव या सा शान्तेति कथ्यते॥

शारदातनयः

—श्रुतिः

धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः।

शान्तिकृत्—तानः

षड्जग्रामे रिपहीनौडुवः।

म ग स नि ध

कुम्भः

शाम्बरी—रागः

ककुभोत्थभवत्यंशा या सा मध्यग्रहांशका।
गतारा स्वल्पषड्जा च पञ्चमेन विवर्जिता।
ममन्द्रा स परिज्ञेया कर्तव्या करुणे रसे॥

जगदेकः

भाषाव्याख्यायां एतल्लक्षणं सावेरीरागस्येत्युक्तम्। ग्रन्थकर्तुरुद्देशे शाम्बर्या इति सूचितम्।

शारदः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः।
प नि स ग म

नान्यः

—रागः

अंशो धैवतकस्वरः स्फुरतिचेदन्ते च षड्जस्वरः,
मापन्यासकमध्यमोयदि भवेत्सा मूर्छना नन्दिनी।
गान्धारेण च पञ्चमेन रहितश्चेद्भीमसेनप्रिय-
स्तानः स्यात्......भयानकरसे रागस्तदा शारदः।

नान्यः

धैवतांशश्चाषड्जान्तोऽपन्यासस्थितमध्यमः।
गान्धारपञ्चमापेतः शारदस्तारसप्तमः॥

मतङ्गः

शारदातनयः

भावप्रकाशनकारः। अयं मेरूत्तराख्यमाठरपूज्यग्रामवासी। कृष्णभट्टतनयः। अनेन भावप्रकाशनशारदीयाख्यग्रन्थौ विरचितौ। काव्यप्रकाशोऽप्यस्यैवेति भावप्रकाशव्याख्याकारो वक्ति। काव्यप्रकाशाभिनवभारती शृङ्गारप्रकाशामिलषितार्थचिन्तामणिग्रन्थकारानुदाहरति। सोऽयं शारदादेव्याः प्रसादाद्दिवाकरोपाध्यायात्रिंशद्रूपकलक्षणं नाट्ये सर्वमतानि च अधीतवानिति तेनैवोक्तम्। क्री. ११५० कालीनः

शारदाभरणः—देशीतालः

शारदाभरणे पञ्चतालाश्चचत्पुटादयः।
आदौ बिन्दुद्वयेनान्ते निश्शब्देन समन्विताः॥

लक्ष्मणः

(चचत्पुटादयः पञ्च चचत्पुटः, चाचपुटः, षट्पितापुत्रकः, संपक्वेष्टाकः, उद्घट्टः। एते मार्गतालाः)

शारदामतिः—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

शारीरम्

अभ्यासेन विना यत्तु रागाणां व्यक्तिकारकम्।
शरीरेण सहोत्पन्नं शारीरं तत्प्रचक्षते॥
चम्पकेषु यथा गन्धः कान्तिर्मुक्ताफलेष्विव।
यथेक्षुदण्डे माधुर्यं शारीरे स्निग्धता तथा।
अन्यजन्मकृताभ्यासाद् ज्ञानाद्योगाच्छिवार्चनात्।
शारीरं प्राप्यते पुण्यैरभ्यासान्नैव लभ्यते॥

सोमेश्वरः

अन्तरेण तदभ्यासं रागव्यक्तिनिबन्धनम्।
शरीरेण सहोत्पन्नं शारीरं तत्समीरितम्॥

पार्श्वदेवः

शारीरभेदाः

चतुर्विधं भवेत्तच्च काडडं मधुरं तथा
पौंशलं बहुभङ्गीति चैषां लक्षणमुच्यते॥

पार्श्वदेवः

शार्ङ्गदेवः

सङ्गीतरत्नाकरकारः। अयं देवगिरीश्वरस्य यादवकुलाभरणस्य सिङ्घणदेवस्यास्थानकविः। अस्य पिता काश्मीरादागत इति रत्नाकरपरिचयादनुमीयते। अयमभिनवगुप्ताचार्यमतं नाट्यशास्त्रव्याख्यानाद्गृहीत्वैव रत्नाकरं रचितवान्। कालः क्रै.प. 1235.

—देशीतालः

शार्ङ्गदेवे द्रुतद्वन्द्वं गप्लुतौ गद्वयं लघुः।
० ० ऽ ऽ̇ ऽ ऽ।

हम्मीरः

शार्ङ्गपाणिर्मण्टपकारकः—देशीतालः

ताले चानन्तरं शार्ङ्गपाणिमण्टपकारके।
पर्यङ्कविद्युतौ पञ्चकुरबोऽथ लोप्यशब्दकौ॥
।ऽ̇।ऽ̇।ऽ̇।ऽ̇।ऽ̇

गोपतिप्पः

शार्ङ्गमणिः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्जः

शार्ङ्गरवा—श्रुतिः
पञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः।
जगदेकः

शार्ङ्गी—वीणा
नकुलादिवीणालक्षणे द्रष्टव्यम्।

शार्दूलमञ्जरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.
मज

शार्दूलरवः—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्य)
(आ) स रि प म ध स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि स.
मज

शार्दूलविक्रीडितम्—एकोनविंशत्यक्षरवृत्तम्
मसजसततगाः
भरतः

शार्दूली—रागः
धांशन्यासधरा रिबहुला सन्यासमध्यस्वरा
प्रान्तोदञ्चितपञ्चमारिनिपरित्यक्ता मताराञ्चिता।
दूरान्दोलितशेषनिस्वनयुता शृङ्गारशेषा पुनः
शार्दूलीति महर्षिभिर्निगदिता पुष्पायुधो देवता॥
नान्यः

सांशन्यासग्रहापन्यासमध्या धैवतोत्कटा
मतारा निपरित्यक्ता शार्दूली परिकीर्तिता॥
वृद्धकाश्यपः

शार्मिला—मेलकर्ता (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म रि म प नि ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि ग रि म ग स.
मज

शाल्मिकः—मेलरागः (झङ्कारध्वनीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स रि स.
मज

शालिनी—ध्रुवावृत्तम्
आद्यश्चतुर्थको यत्र पञ्चमष्षष्ठ एव च।
गुरुर्भवति सा ज्ञेया विद्वद्भिः खलु शालिनी॥
नायिकासु प्रयोक्तव्या संहितप्रियदर्शने।
तालः पाटाक्षरेण स्याच्छालिनी मालवे मता॥
(उदा) कौमुदिचन्द्रोसौ (छाया) कौमुदी चन्द्रोऽसौ
राग नाम
नान्यः

—पादं एकादशाक्षरवृत्तम्
मततगगाः :
भरतः

शावरी—रागः
मध्यग्रहांशा धन्यासा ममन्द्रा ककुभोद्भवा।
रङ्गस्याङ्गं च तारा च शावरी स्यात्पवर्जिता॥
सोमराजः

शास्त्रकाव्यम्—श्रव्यकाव्यम्
शास्त्रं यत्र कवीनां रहस्यमुपकल्पयन्त्यनल्पधियः।
तद्रतिविलास कामन्दकीयवच्छास्त्रकाव्यं तु॥
भोजः

शिखरः—हस्तः
शक्तितोमरयोर्मोक्षे धनुर्भल्लाङ्कुशग्रहे।
अलकोत्पीडने मुष्टिः कार्यस्सोऽप्यस्य लोकतः॥
शार्ङ्गः

शिखरकपित्थसूचीमुखवर्तना
शिखरस्य कपित्थस्य तथा सूचीमुखस्य तु।
भवन्ति वर्तना मुष्टिवर्तनश्च प्रकारतः॥
अशोकः

शिखरखटकहस्तः
तिर्यग्बध्वा तु शिखरं तन्मुखे खटकामुखः
शिखरखटकस्त्वकिहस्तोयं प्रोच्यते बुधैः।
पुरोभागेत्वयं हस्तं पुंपुरत्यां नियोजयेत्॥
विनायकः

शिखरिणी—सप्तदशाक्षरवृत्तम्
यमनसभलगा।
भरतः

शिखा—श्रुतिः
ऋषभस्य प्रथमा श्रुतिः।

द्वितीयं नैधनं चैव यत्र दीर्घाणि सर्वतः।
सुप्रतिष्ठाकृते पादे शिखा ज्ञेया तु सा यथा॥
भरतः

नायकस्यागमे सज्जा स्वाधीनपतिका च या।
शिखा मालवकैशिक्या तालः पाटाक्षरेण तु ॥
तालश्चाचपुटः। नान्यः

—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)
आद्यमन्त्यपञ्चमे स्यात्तृतीयमेव च।
पादतो गुरूणि वै यस्य सा शिखा तु वा
कामिनीवृत्तमेव शिखायां पठन्ति। भरतः

शिखापदम्

अङ्घ्रेरेकस्य पर्यन्ते त्रयाणामथवा द्वयोः।
यत्पदं च तृतीयाङ्घ्रिमतं स्यात्तच्छिखापदम् ॥ मोक्षदेवः

कर्णाटैलायां तस्य प्रयोग इति मोक्षदेवः।
तालपाकतिरुवेङ्कटस्तु शिखापदं पल्लवीत्याह संकीर्तनलक्षणे।

—(प्रबन्धे)
वाक्यार्थपूर्णतां नेतुमाधातु प्रच्युतामथ
एकास्यान्ते द्वयोर्वान्ते त्रयाणामथवा ततः ॥
यत्पदं रच्यते तज्ज्ञैरंघ्रीणामधिकं क्वचित्।
शिखापदमिति प्राहुस्तस्य नाम पुराविदः ॥ कुम्भः

शिखापाशम्—शिखाव्यालः

देवानां पार्थिवानां च शिरोभूषणम्।
नागः ग्रन्थिभिरुपनिबद्धो मध्ये कर्णिकास्थानीयः।

शिखिपत्रम्

वेणीभूषणम्। मयूरपिञ्छाकारविचित्रवर्णमणिरचितम्।

शिखिसारिणी—दशाक्षरवृत्तम्

मयूरसारिणीत्यप्युच्यते।
रजरगाः। भरतः

—दशाक्षरच्छन्दः
द्वितीयं च चतुर्थं च षष्ठमष्टममेव च।
ह्रस्वं दशाक्षरे पादे यत्र सा शिखिसारिणी ॥
मयूरसारिणीति नामान्तरम् (रजरगाः)
(ड-म)-किं मयूरसारिणीत्वमेवम्। भरतः

शितिकण्ठः—देशीतालः

गद्वयं यत्र बिन्दुश्च लगौ च शितिकण्ठके।
13 मात्राः। तालप्रस्तारः

शिथिला—तनुः

एकाङ्गुलमधस्तस्ता शिथिला हनुरुच्यते।
निद्रायां भोजने श्रान्तौ युज्यतेऽद्भुतदर्शने ॥ संगीतसारः

शिरः

आकम्पितं कम्पिताख्यं धुतं विधुतमञ्चितम्
परिवाहितमाधूतमवधूतं निहञ्चितम् ॥
अधोमुखं परावृत्तमुत्क्षिप्तं लोलितं शिरः।
त्रयोदशविधं वृत्तं मुनिना समुदीरितम् ॥ ज्यायनः

प्राकृतमिति चतुर्दशतमं अन्ये प्राहुः।
सममाराविकं नैराजितं तिर्यङ्नतोन्नतं।
पार्श्वाभिमुखमुन्नीतं सकम्पपरिवाहितम् ॥
सकम्पधुतनामान्यदुद्धतं पार्श्वकम्पितम्।
पार्श्वाकम्पितमित्येकादशभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ ज्यायनः

तिर्यङ्नतोन्नतं स्कन्धानतमारात्रिकं समम्।
पार्श्वाभिमुखमित्यन्यान्भेदान्पञ्चापरे जगुः ॥ शार्ङ्गदेवः

—अभिनयः
त्रयोदश कर्माणि भरतमते। तद्व्याख्यातृमते चतुर्दश। नन्दिमते नव। नन्दिकेश्वरानुयायिनः पञ्चापराणि च प्राहुः। भरतस्य त्रयोदशकर्मभिर्मतङ्गः पुनः एकादशकर्माण्यधिकान्याह।

शिरःकम्पः—वांशिकदोषः

शिरसः कम्पनं शिष्याप्रयोगस्यापि वादनम्।
दुष्टस्थानानवधानञ्च,
एते वांशिदोषाः

शिरस्थवर्तना

नाममात्रप्रसिद्धा। कल्लिनाथः

शिरोभ्रमरी—उत्प्लुतिकरणम्

मरतकेन महीभागे स्थित्वाऽथ चरणद्वयम्।
ऊर्ध्वीकृत्य यदा तिर्यक् परिभ्रमणमाचरेत् ॥
तदा शिरोभ्रमरिकाकथिता नृत्तकोविदैः।
अथवा निश्चलं तिष्ठन् भ्रमयेत् केवलं शिरः ॥
त्वरितं पाणियुगलं भ्रमितोत्फुल्लपद्मवत्।
एषाऽपि कथिता तज्ज्ञैश्शिरोभ्रमरिकेति च ॥ वेमः

शिलामुखः—देशीतालः

लगौ दोलश्शिलामुखे।

4½ मात्राः तालप्रस्तारः

शिल्पकारका

नानाकलाविशेषज्ञा नानाशिल्पविचक्षणा।
गन्धपुष्पविधानज्ञा लेख्यालेख्यविशारदा॥
शयनासनयानज्ञा चतुरा मधुरा तथा।
दक्षा चित्रस्फुटा श्लक्ष्णा निभृता शिल्पकारिका॥

भरतः

शिल्पकः—नृत्तरूपकम्

षिट्टकः, षिड्डग, इत्यादिनामभिरप्युच्यते।

शिल्पकश्चतुरङ्कः स्याच्चतुर्वृत्तिविराजितः।
हास्यं विना रसैः पूर्णः स्वतो ब्राह्मणनायकः॥

हीनोऽपि नायकः क्वापि श्मशानादिसमाकुलः।
ऊढः पुनर्भूः कन्या वा ताः स्युस्सचिवविप्रजाः॥

मालती माधवस्येव कमलस्य कलावती।
अङ्गानि सप्तविंशः स्युरुत्कण्ठादीनि च क्रमात्॥

उत्कण्ठा चावहित्था च प्रयत्नाशंसने अपि।
तर्कश्च संशयस्ताप उद्वेगो मौर्ख्यमेव च॥

आलस्यकम्पानुगतिविस्मयास्साधनं तथा।
उच्छ्वासश्च तदातङ्कशून्यता च प्रलोभनम्॥

नाट्यसंफेट आश्वासः सन्तोषातिशयस्तथा।

प्रमदश्च प्रमादश्च युक्तिश्चापि प्ररोचना।
प्रशस्तिश्चेति कथितान्यङ्गान्यत्रैव शिल्पके॥

शारदातनयः

सागरस्तु अङ्गानां सप्तविंशतिरिति केषांचिन्नामानि भिन्नतया पठितवान्। यथा—प्रथनं, अप्रतिपत्तिः, विलापः, वाम्यं, चमत्कारः, बोधनं—इति भिन्नतया पठति।

अमृतानन्दिनाऽपि सप्तविंशतिरङ्गानीत्युक्तम्। तेषु विलक्षणानि निधनं, प्रतिपत्तिः, चमत्कृतिः, प्रबोधनं, एतानि चत्वारि पठितानि। शिष्टाङ्गानि शारदातनयोक्तान्येव।

शिवः—देशीतालः

रसौ लघुद्रुतौ गश्च शिवताल प्रकीर्तितः।

13 मात्राः

लघुप्लुतौ द्रुतौ गोलः प्लुतश्च शिवसंज्ञके।

11 मात्राः। तालप्रस्तारः

शिवः

शिवपर्यायशब्दैः षट्छ्रुतिरिधौ साधारणगान्धारः काकलिनिषादश्चोच्यन्ते॥

शिवकाम्भोजी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्जः

शिवक्रिया—रागः

अंशग्रहधृतपञ्चममध्यमतारातिरिपगता या।
रिन्यासा सगदध्वनिरहिता शिवकृतिरिति प्रोक्ता॥

नान्यः

रिन्यासापग्रहा चैव मतारा तिरिपान्विता
सगदध्वनिनिर्मुक्ता सतां शिवकृतिर्मता॥

याष्टिक

शिवक्री—क्रियाङ्गरागः

न लक्षितेऽप्रसिद्धत्वात्कुमुदक्रीशिवक्रिये।

कुम्भः

शिवतत्त्वरत्नाकरः

केलदि—बसवभूपरचितः। कालः 1700 अत्र सर्वशास्त्रसारो वर्तते।

शिवतालः—देशीतालः

शिवेऽनुद्रितयं द स्यात्।

। ० श्रीकण्ठः

अन्विति – अनुद्रुतः।

शिवप्रियनृत्तम्—देशीनृत्तम्

आतोद्यैर्वाद्यमानेषु यतिप्रहरणादिषु।
रुद्रभक्ता स्त्रियो यद्वा पुमांसः सौष्ठवान्विताः॥

रुद्राक्षप्रणया भस्मत्रिपुण्ड्राः शिवरूपिणः।
कोणान्दक्षिणवामेन सर्पान् कांस्यादिनिर्मितान्॥

बहुसङ्क्रमिणो हारिगायन्त्यः श्रेणिभिश्शिवम्।
कदाचित्सम्मुखीभूय लास्याङ्गैरुपबृंहितम्।
यत्र नृत्यन्ति तत्प्रोक्तं शिवप्रियमिह स्फुटम्॥

कुम्भः

शिवरञ्जनी—मेलरागः (वाचस्पतिमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध प ध नि स,
(अव) स नि ध प ध म ग रि स.

मध

शिववल्लभा—मेलरागः
मुखारीमेलसंभूता नहीना शिववल्लभा।
न्याभावोद्ग्राहगान्धारा पांशन्यासमुशोभिता।
अवरोहणवेलायां निषादेन सुशोभिता॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेया।

अहोबिलः

शिवपादः—देशीतालः
लद्वयं द्रुतयुग्मं पो गप्लुतौ शिवपादके।
11 मात्राः।

तालप्रस्तारः

शिवा—श्रुतिः
मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः।

जगदेकः

—स्वरजातिः
स्वरैस्त्रिचत्वारिंशद्भिः शिवा संकीर्त्यते बुधैः।

औमापतम्

शिक्षकः—गायकभेदः
कृतं वाग्गेयकारेण द्रुतं गृह्णात्यलुप्तकम्।
अविस्मरत्सावधानः शिक्षाकारस्स कथ्यते॥

सोमेश्वरः

शीर्षकी—ध्रुवा
शृङ्गाररससंपूर्णा मृदुवर्णपदान्विता।
या चोत्तमाश्रया सेयं शीर्षकी परिकीर्तिता॥

वेमः

शीर्षजोलकम्—शिरोभूषणम्
खेलाप्रायं शीर्षतः जोलकं भूषणम्।
सर्षपस्येव वा शिरस एकमेव सुवर्णमुक्तामणिना चित्रितम्।

शीर्षदोलः—हस्तः
चिबुके शिखरो न्यस्तो ह्यरालस्तिर्यगीरितः।
ततो दोलयते शीर्षं शीर्षदोलः करो मतः॥

नागमल्ल

शीलस्वलिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग म

रागः

शुकचञ्चुः—प्रबन्धः
गमकैस्सुस्वरैः पाटैर्देशभाषाः पृथक् पृथक्।
गीयन्ते यत्र तालेन न्यासस्तारादिमानतः॥
शुकचञ्चुरिति प्रोक्ता.

हरिपालः

शुकतुण्डः—हस्तः
अरालस्य यदाऽऽयन्तवक्रे तर्जन्यनामिके।
शुकतुण्डस्तदा स स्यात्प्रेमकोपेन वेश्यया॥
नत्वं नाहं न मे कृत्यं त्वयेति वचने तथा।
शराक्षपातनादौ स्यात्मावज्ञे नु विसर्जने।
आह्वाने च बहिश्चान्तः क्रमाक्षिप्ताङ्गुलिर्भवेत्॥

शार्ङ्गः

शुकतुण्डवर्तना
आविद्धाधोमुखो यत्र वक्षसश्शुकतुण्डकः
वर्तितश्चोरुपृष्ठे सा शुकतुण्डाख्यवर्तना॥

अशोकः

शुकरञ्जिनी—मेलरागः (गानमूर्तिमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध नि - स.
(अव) स नि ध प म ग रि - स.

मध

शुकवक्त्रः—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)
तन्त्रीकर्षोऽङ्गुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां शुकवक्त्रकः

साङ्गः

—(वीणायामुभयहस्तव्यापारः)
सकरश्शुकवक्त्रः स्याद्यत्र तन्त्र्यः प्रतन्यते।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोः क्षिप्रमग्रभागेन कर्षणम्॥

कुम्भः

शुकसारिकः—प्रबन्धः
तालद्वयसमायुक्तः पदपाटोपशोभितः।
पदैः प्रश्नोत्तरैर्युक्तः स प्रोक्तश्शुकसारिकः॥
गद्ये वा पद्यबन्धे वा तालद्वयनियोजितः।
प्रश्नोत्तरपदैः पाटैः गेयस्स्याच्छुकसारिकः॥

सोमेश्वर

उक्तिप्रत्युक्तिबहुला पादैः पाटैस्समन्विता
तालद्वयमिहेष्टं स्यान्न्यासस्तालद्विमानतः
प्रश्नोत्तरैर्विधातव्यौ ठक्ककर्णाटभाषया।
यः कश्चिदपि रागस्स्यात्प्रोक्तेयं शुकसारिका ॥

हरिपालः

अन्ते विभूषितः पादैः प्रश्नोत्तरपदान्वितः।
तालमानद्वयं न्यासः प्रोच्यते शुकसारिकः॥

शुकसारिका—प्रबन्धः

कर्णाटलाटभाषाभ्यां प्रश्नोत्तरपदैर्युता।
गीयते यातु गीतज्ञैः सा भवेच्छुकसारिका॥

सोमेश्वरः

शुकहस्तः

कबन्धस्योदरे ह्यर्धचन्द्राङ्गुष्ठमधस्तलात्।
कृत्वा तौ स्वस्तिकौ कुर्याच्छुकहस्तस्स विश्रुतः॥

मदनस्याधिदेवः स्याच्छुकेऽपि पिकेषु च।
पारावतेष्वप्यन्येषु विनियोग उदाहृतः॥

गौरीमतम्

शुक्तिः—तालवाद्यम्

स्याल्लोहजा कांस्यभवाऽथ शुक्तिः सर्पाकृतिस्त्र्यङ्गुलविस्तरा च।
अध्यर्धहस्तद्वितयप्रमाणाऽधस्ताद्विभिन्ना च विराजिता च॥
तिर्यक्स्थरेखाभिरिहैतदीयं कोणेन लोहेन सुरेखितेन।
मृगस्य शृङ्गाकृतिनार्जुना च विघर्षणाद्वादनमाहुरार्याः॥
पाटास्तदोक्ताः किरिकीटिवर्णा यक्षास्तथास्या अधिदैवतानि।
रुद्राधिदैवं किरिकिट्टकं तु लोके पुनः केचिदिमां गृणन्ति।
प्रयोजनं स्याद्यतिमात्रमत्रावबोधकं बुद्धिमतामभीष्टम्॥

कुम्भः

शुक्तितरङ्गिणी—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग रि पं म ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग म ग स.

मञ्ज

शुक्रज्योतिः—मेलरागः (चारुकेशीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि ध प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

शुक्रप्रभा—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म रि ग रि म ग स.

मञ्ज

शुक्रमतम्

शुक्राचार्योऽस्य कर्तेति शृङ्गारशेखरकृतादभिनयभूषणादवगम्यते। बहुषु स्थलेषु तन्मतं स्मृतम्। शारदातनयोऽप्युदाहरति।

शुक्रवर्धनः—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध नि प ध म प म रि ग रि म ग स.

मञ्ज

शुक्रहस्तः

हस्ते चार्धपताकाख्ये यद्यङ्गुष्ठः प्रसारितः।
श्लिष्टचन्द्रकरस्सोयं शुक्रार्थे संप्रयुज्यते॥

शृङ्गारः

शुक्रकर्णाटा—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म रि प म ग स.

मञ्ज

शुण्डाहुरुमयी—लागनृत्तम्

कुर्यात्पदो धावनं च स्यादग्रे दक्षिणं पदम्।
वामेन कुट्टनं कृत्वा लाघयेदक्षजानुनि॥
देहस्य लवनं कृत्वा वामपादेन भूतले।
पतेच्छुण्डादिना प्रोक्ता बुधैर्हुरुमयी तदा॥

वेदः

शुद्धकरणसमुद्धारकः—देशीतालः

ताले तु शुद्धकरणसमुद्धारकसंज्ञिते।
चतुर्ललगास्तेषामादावन्ते च दद्वयम्॥
० ० S ॥ S S ॥ S S ॥ S S ॥ S ० ०

गोपतिप्पः

शुद्धकान्तः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रिं म प नि स.
(अव) स ध प ग रि स.

मञ्ज

[illegible]कः—रागः

कार्मारव्याश्च कैशिक्यास्तारषड्जग्रहांशकः।
पन्यासः काकलीयुक्तो विज्ञेयश्शुद्धकैशिकः।
वीररौद्राद्भुतरसः संपूर्णस्वरको मतः॥

मोक्ष

शुद्धकैशिकमध्यमः—राग

कैशिकी षड्जमध्याभ्यां तारषड्जग्रहांशकः।
मन्यासस्स्यात् रिपत्यक्तो गान्धाराल्पस्सकाकलिः।
रसे वीरेऽद्भुते रौद्रे शुद्धकैशिकमध्यमः॥

मोक्षः

शुद्धक्रिया—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध प नि स.

अव) स नि ध प म रि ग म रि स.

मख

शुद्धगान्धर्वी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स ध प म रि स.

मख

शुद्धगान्धारिका—मूर्छना (गान्धारग्रामे पञ्चमी)

(आ) नि स रि ग म प ध.

(अव) ध प म ग रि स नि

नान्यः

शुद्धगान्धारी—मूर्छना

गान्धारयति शब्देन गान्धारस्तेति वा पुनः।
निषादे शुद्धगान्धारी गावश्चात्राधिदैवतम्॥

नान्यः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि ग म प ध प नि ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मख

शुद्धगुर्जरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग प नि ध स.

(अव) स नि ध म ग रि स.

मख

शुद्धघण्टारवः—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः]

(आ) स रि ग म प नि ध नि स.

(अव) स नि प म ग रि स.

मख

शुद्धतानः

तानशब्दे द्रष्टव्यम्।

शुद्धधन्याशी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि म

(अव) स नि प म ग स

शुद्धनट्टा—रागः (वंशे कदनक्रमः।

द्विगुणे षड्जमाय भाय स्थायिनं तत्र चाहतम।
तदार्धेन स्थिरीकृत्वा द्विस्त्रिर्वोच्चारयेच्च तम्॥

द्वितीयं कम्पयित्वाथ तस्मिन्नेव विलम्ब्य च।
तत्परं द्विश्चतुर्वाथाहत्य कुर्याद्ग्रहं लघुम॥

दीर्घीकृत्य ग्रहार्धं तु प्राञ्चमुक्त्वा ग्रहे यदा।
न्यस्यते शुद्धनट्टायाः स्वस्थानं स्यात्तदादिमम।
वंशे वंशविदः प्राहुः ग्रहमस्या द्वितीयकम्॥

कुम्भः

—रागः

धग्रहन्यासषड्जांशा संपूर्णा च समस्वरा।
गतारा च ममन्द्रा च शुद्धनट्टाभिधीयते॥

सोमराजः

शुद्धनाटरागध्यानम्

तुरङ्गमस्कन्धनिषक्तबाहुः
स्वर्णप्रभः शोणितशोभिगात्रः।
सङ्ग्रामभूमौ विचलत्प्रताप-
नाटोऽयमुक्तः किल रङ्गमूर्तिः॥

दामोदरः

शुद्धनाटी—मेलरागः (चलनाटमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि ध नि स

(अव) स नि ध प म रि स.

मख

—रागः

मध्यमांशग्रहन्यासा स्वस्थाने ताडिता भवेत्।
निषादषड्जबहुला शुद्धा नाटी प्रकीर्तिता॥

सोमेश्वरः

शुद्धनेपालः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.

(अव) स नि ध म ग रि ग स.

शुद्धनेरिः—देशीनृत्तम्

शुद्धैरेव पताकाद्यैः शुद्धनेरिरिहोच्यते।
संहतस्थानके स्थित्वा हृदये शिखरद्वयम्॥

कृत्वा सूडं च शनकैः सव्यपादेन तत्परम्।
चारीमध्यर्धिकां कृत्वा सह व्यावर्तनेन च॥
पताकद्वितयस्याथ मोचने पार्श्वदेशयोः।
चमत्कारेण रचयेन्नर्तको वाऽथ नर्तकी॥
मण्डलस्थानके स्थित्वा तौ पताकौ शनैश्शनैः।
हृदिस्थौ शिखरौ कृत्वा पर्यायात्पार्श्वदेशयोः॥
चमत्कारेण रचयेन्नर्तको वाऽथ नर्तकी।
मण्डलस्थानके स्थित्वा तौ पताकौ शनैश्शनैः॥
हृदिस्थौ शिखरौ कृत्वा पर्यायात्पार्श्वदेशगौ।
पताकौ तौ हृदिस्थौ च शिखरद्वयतां नयेत्॥
ततः कुञ्चितके स्थाने मण्डलाकारयोजितौ।
पुनः पताकौ हृदये पुनश्शिखरतां नयेत्॥
ततः स्पन्दितया चार्या सह वामः पताककः।
पुरः प्रसार्य सव्यस्तु पताकः पार्श्वदेशगः॥
प्रसृतोऽङ्गान्तरेणैवं गृह्णीयान्नटनायकः।
पताको दक्षिणो हस्तः तत्तद्देशे प्रसारितः॥
स्थानकं चतुरश्रं स्याद्वामे गारुडमाश्रयेत्।
अञ्जलिं हृदि बध्नीयात्ततः कुञ्चितमाश्रयेत्॥
ऊर्ध्वे वामः पताकस्तु दक्षिणोऽधः पुरो भवेत्।
उभयोर्लोलनं कृत्वा चारीमङ्गीकृतां चरेत्॥
एवमङ्गान्तरेणैव भ्रुरोमण्डलमाचरेत्।
रथचक्राभिधां चारीं चतुर्वारं नयेत्पुरः॥
पार्श्वदेशे प्रसारस्तु भवेत्तत्र पताकयोः।
स्वस्तिकं तु ततः कुर्यात्पुरो हस्तकपादयोः॥
पताको मोटिते चोर्ध्वे वामोऽधस्स्थो लताकरः।
दक्षिणः चतुरस्थाने चमत्कारपुरस्सरम्॥
हृदये शिखरद्वन्द्वादादितालाद्विलम्बतः।
शुद्धनेरिरियं प्रोक्ता भरतेन तथेतरैः॥
वेदः

मोटितमिति स्थानकम्।

शुद्धपञ्चमः—रागः

वीरश्रृङ्गारयोर्दीप्ता मध्यमश्रुतिभाविते।
हृदि सप्तमगान्धारस्वरयोरपि चालपयोः॥
पञ्चमे चांशके न्यासे षड्जे संवादिनि स्वरे।
मूर्छायां हृष्यकाख्यायां विष्णुक्रान्ते च तानके॥
त्रिदिवावासकन्दर्पदेवताद्वितयाश्रिते।
मध्यमापञ्चमीजात्योर्जायते शुद्धपञ्चमः॥
नान्यः

मध्यमापञ्चमीजात्योस्संभूतश्शुद्धपञ्चमः।
अंशोऽस्य पञ्चमो न्यासस्स्वल्पद्विश्रुतिकस्स्वरः॥
कश्यपः

मध्यमापञ्चमीजात्योः संभूतश्शुद्धपञ्चमः।
स्वल्पद्विश्रुतिकश्चासौ न्यासांशग्रहपञ्चमः॥
पञ्चम्या पञ्चमन्यासात् मध्यायाः पञ्चमांशतः।
जातोऽयं गनिलोपाच्च तस्मात्स्वल्पगतिर्मतः।
भीमात्मजेन संदिष्टो हास्यश्रृङ्गारपोषकः॥
मोक्षः

शुद्धपाश्वालिकम्—मेलरागः (वागधीश्वरीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि ध स·
(अव) स नि ध प म ग म स.
मक्ष

शुद्धबङ्गालः—रागः

रागोऽथ शुद्धबङ्गालो देशीहिन्दोलसंभवः।
न्यासोहि मध्यमस्सोयं रागज्ञैः परिगीयते॥
हरिः

—मेलरागः (कर्णाटगौडमेलः)

मध्यमांशग्रहन्यासो बङ्गालश्शुद्ध ईरितः।
संपूर्णो गीयते प्रातस्सर्वरागविचक्षणैः॥
श्रीकण्ठः

—प्रथमरागः

शुद्धाङ्कितात्षाडवतः प्रसूतं
स्याच्छुद्धबङ्गालकसंज्ञमङ्गम्।
मध्यग्रहांशान्तमिदं रसौ तु
श्रृङ्गारहास्यैः सपकम्पयुक्तम्॥
मोक्षः

—रागाङ्गरागः

शुद्धषाडवमन्यासा ग्रहांशे मध्यमस्वरः।
गातव्यस्सर्वदा शुद्धबङ्गालः सर्वकम्पितः॥
भट्टमाधवः

—रागः

शुद्धषाडवरागाङ्गं शुद्धबङ्गालसंज्ञिकः।
न्यासांशौ मध्यमेनास्य ग्रहर्पे विनियुज्यते॥
जगदेकः

शुद्धबङ्गाला—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.

(अव) स नि ध प म रि ग रि स. मञ्ज

—रागः

न्यासांशमध्यमश्शुद्धबङ्गालश्शुद्धषाडवात्।
बहुत्वाल्पत्वहीनस्तु तारे मन्द्रे च पञ्चमः॥

सोमराजः

शुद्धभाषा—भाषारागः

शुद्धभाषा भिन्नषड्जे ग्रहांशन्यासधैवता।
गापन्यासा धभूयिष्ठा रिहीना मृदुषड्जिका।
धतारा पञ्चमेनापि रहिता याष्टिके मते॥

कुम्भः

—रागः

षड्जमन्द्रा रिहीना च गतारा स्वरसाम्यभाक्।
धैवतांशग्रहन्यासा भाषा शुद्धाऽभिधीयते।
भिन्नषड्जसमुद्भूता गुर्वाज्ञादौ नियुज्यते॥

जगदेकः

शुद्धभैरवः—रागः

धैवतांशग्रहन्यासंसंयुतः स्यात्समस्वरः।
तारमन्द्रोपमौ षड्जगान्धारश्शुद्धभैरवः॥

हम्मीरः

तदुद्भवा भैरवी

—प्रथमरागः

धांशग्रहान्तो मुनिभिः प्रदिष्टः समस्वरैर्भैरव एष शुद्धः।
आषड्जगान्धारसतारमन्द्रः स च श्रुतौ भूतपतेः प्रयोज्यः॥

मोक्षः

शुद्धभैरवी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग रि म प नि ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स. मञ्ज

शुद्धमञ्जरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स.

(अव) स नि ध प म ग म रि स. मञ्ज

शुद्धमध्या—मूर्छना मध्यमग्रामे चतुर्थी

(आ) स रि ग म प ध नि.

(अव) नि ध प म ग रि स.

पण्डितमण्डली

मध्यदेशे समुत्पन्ना षड्जे स्याच्छुद्धमध्यमा।
मध्यमोत्र स्वरः शुद्धो गन्धर्वश्चाधिदैवतम्॥

शुद्धमुखारी—मेलरागः (कनकाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि ध – स.

(अव) स नि ध म ग रि – स.

मञ्ज

शुद्धमुरुया—रागः

भिन्नषड्जसमुद्भूता शुद्धाख्या स्याद्रिरंजिता
स्वल्पपञ्चमसंयुक्ता समन्द्रा मृदुधैवता॥

मोक्षः

शुद्धमेलवीणा

यथेच्छमाकल्पितवल्लकी च स्वरव्यवस्था च यथेच्छमुक्ता।
वीणोपरि स्थानगताश्चतस्रः ता लोहतन्त्रीः परिकल्प्य पश्चात्॥
पार्श्वे तु तन्त्रीत्रितयं प्रकल्प्य कार्या च सा द्वादशपर्वयुक्ता।
स्वरक्रमेण स्वरसन्निवेशः प्रकाश्यते वैणिकबोधहेतोः॥
षड्जो भवेत्केवलयापि तन्त्र्या तत्पर्वणि स्पर्शनमन्तरेण।
आद्ये च पर्वण्यृषभो निवेश्यः स्याच्छुद्धगान्धार इह द्वितीये॥
गान्धारकः पर्वणि तत्तृतीये साधारणः पर्वणि तच्चतुर्थे।
गान्धारकः स्यात् च्युतमध्यमादिस्ततः परं पञ्चमपर्वणि स्यात्॥
शुद्धादिमो मध्यमको निवेश्यस्ततः परं पर्वणि चापि षष्ठे।
स्यान्मध्यमोऽयं च्युतपञ्चमादिरेवं स्वरान्पर्वसु षट्सु युञ्ज्यात्॥
स्यात्पञ्चमः पर्वणि सप्तमे च तथाष्टमे पर्वणि धैवतः स्यात्।
निवेशनीयो नवमे निषादः कैशिक्यभिख्यो दशमे निषादः॥
एकादशे काकलिकानिषादः स्याद्द्वादशे तारकषड्ज एव।
शिष्टेषु पर्वस्वपि सूक्ष्मभूतेष्वेवं निवेश्याः सकलाः स्वरास्ते।
पर्वक्रमेण स्वरसन्निवेशं निरूप्य तन्त्रीक्रमतो वदामः॥
तत्रादिमायामनुमन्द्रषड्जतन्त्र्यां निवेश्यस्तदनन्तरं तु।
द्वितीयतन्त्र्यामनुमन्द्रपूर्वः स्वारपञ्चमश्चापि निवेशनीयः॥
तृतीयतन्त्र्यामपि मन्द्रषड्जो मन्द्रादिमो मध्यमकश्चतुर्थ्याम्।
तन्त्रीत्रयेऽधो विनिवेशिते तु ततो वदामः स्वरयोजनं च॥
मध्यस्थषड्जेन समाननादा भवेदिह प्राथमिकी तु तन्त्री।
द्वितीयतन्त्री त्वपि पञ्चमेन मन्द्रस्थितेनापि समाननादा॥
तृतीयतन्त्रीरपि मन्द्रषड्जसमाननादा कथिता प्रवीणैः।
एताश्च तिस्रः श्रुतिपूर्वतन्त्र्यो नान्ये स्वरश्चापि भवन्ति तत्र।
एवं निरुक्ता खलु शुद्धमेलवीणा प्रवीणव्यवहारयोग्या॥

रघुनाथः

शुद्धमेलवीणायां स्वरस्थापनम्

स्थाप्या मेरोरूर्ध्वे चतस्र इह तन्त्रिका मिथो विषमाः।
दक्षिणपार्श्वे दण्डे तिस्रश्चतसृषु च वामाधाः॥

अनुमन्द्रषड्जमर्हेदनुमन्द्रे पं द्वितीयका तन्त्री।
मन्द्रं सं च तृतीया चतुर्थिका मध्यमं मन्द्रम् ॥
पार्श्वे तूपरि गाद्या मन्द्रं सं मध्यमा च मन्द्रं पम् ।
अन्त्या मध्यं षड्जं श्रुत्याख्यास्तिस्र एताः स्युः ॥

सति वा षड्जे श्रुतयो मन्द्रे मध्ये क्रमात्सकृद्विश्च।
यद्वा षड्जे मन्द्रे मध्ये तारे तथा तारग्युः ॥

अनुमन्द्रषड्जतन्त्र्यां षट्सारीः स्थापयेद्यथास्युरिमे।
शुद्धरिशुद्धगसाधारणमृदुमशुच्चिममृदुपसंज्ञाः ॥

अनुमन्द्रपस्य तन्त्र्यां स्युरिमे तास्वेव षट्सु सारीषु।
शुद्धधशुद्धनिकैशिकमृदुसशुचिसशुद्धरिपभाह्वयाः ॥

शुद्धौ सरी इमौ न ग्राह्यौ तन्त्र्या तृतीयया जननात्।
अनुमन्द्रसतन्त्रीवमन्द्रसतन्त्र्यां स्वरास्तेषु ॥

त्याज्यौ शुद्धसमृदुपाविमौ चतुर्थ्यां समुद्भवाद् भूयः ।
मन्द्रमतन्त्र्यां त्वित्थं सारीषु स्युः स्वरास्तासु ॥

आद्या द्वितीययोस्तौ मृदुपोऽप्यल्पौ तृतीयिकां त्यक्त्वा।
तुर्यायां शुद्धोधः शुद्धोनिःस्याच्च पञ्चम्याम् ॥

षष्ठ्यां च मृदुष्षड्जः कैशिक्यर्थं परान्तरा सारी।
मेरौ च प्रतिसारि स्वरस्थितिरियं प्रमाणं हि ॥

सोमनाथः

वीणा विशुद्धमेलाख्या मध्यमेला च सद्द्विधा।
सर्वैकरागमेलाख्ये प्रत्येकं भवतो द्विधा ॥

वक्ष्यामि लक्षणं तत्र यदुक्तं रागवेदिभिः ।
या मन्द्रमध्यतारेषु स्थानेषु निखिलैस्स्वरैः ॥

युक्तं यदि तदा सर्वरागमेलाप्रकीर्तिता ।
मध्ये तारे तथैकरागे स्यात् सर्वमेलनम् ॥

एषैकरागमेलोक्ता वीणावादनतत्परैः ।
ऊर्ध्वे सञ्जुलवीणायां लोहतन्त्रीचतुष्टयम् ॥

दक्षिणेऽधस्त्रयं तन्त्र्या बध्नीयाल्लक्ष्यवेदिभिः ।
ऊर्ध्वतन्त्रीषु या वामे तस्यां (संस्वरः) मनुमन्द्रकम् ॥

पञ्चमं चानुमन्द्राख्यां द्वितीयायां निवेशयेत् ।
मन्द्रषड्जं तृतीयायां चतुर्थ्यां मन्द्रमध्यमम् ॥

प्रथमाधस्य तन्त्रीषु मध्यमेन समश्रुतिः
मन्द्रपेन द्वितीयापि तृतीया मन्द्रसेन च ॥

कर्तव्या ताः पुनर्नाम्ना निगद्या श्रुतयो बुधैः ।
सारीनिवेशनं युक्त्या क्रमतः प्रतिपाद्यते ।
अनुमन्द्रसतं चाद्या शुद्धो रि स्याद्यथा तथा ॥

निवेश्या प्रथमा सारी तया तन्त्र्या द्वितीयका।
शुद्धगांधारसिद्ध्यर्थं तया तन्त्र्या तृतीयका ॥

साधारणाख्यगान्धारसिद्धये क्रमशस्ततः ।
तया तन्त्र्यैव तुर्यापि च्युतमध्यमहेतवे ॥

शुद्धमध्यमसिद्ध्यर्थं सारिका पञ्चमी तथा।
तन्त्र्या तया पुनष्षष्ठी पतपञ्चमसिद्धये ॥

शेषाभिश्च त्रितन्त्रीभिरुक्तसारीषु ये स्वराः ।
वर्ण्यन्ते ते क्रमेणैव गुरुणा मे यथोदिता ॥

पञ्चमेनानुमन्द्रेण या तन्त्री समुपाश्रिता ।
तया द्वितीयया तन्त्र्या जायते शुद्धधैवतः ॥

ततश्शुद्धो निषादाख्यो निषादः कैशिकी पुनः।
तत्परस्तात्पतष्षड्जः शुद्धष्षड्जस्ततःपरम् ॥

तस्याः स्याद्दृषभश्शुद्धष्षड्जतो गदितास्स्वराः
जातौ द्वितीयया तन्त्र्या विशुद्धौ यौ सरी स्वरौ।
स्थाप्यौ नैकप्रयोगे तौ यतस्तन्त्र्या तृतीयया ॥

जायेते तौ पुनर्मन्द्रौ शुद्धौ वीणाविदोदितौ।
एतेऽनुमन्द्रजः प्रोक्ता कथ्यंते मन्द्रजाः क्रमात् ॥

तन्त्र्या तृतीयया मन्द्रसस्य सारीषु तास्वपि ।
तथैव स्युः क्रमादेते स्वरा जनमनोहराः ॥

तत्र तावत्तया तन्त्र्या विशुद्धो मध्यमो भवेत्।
पतपञ्चमकः पश्चादप्रयोगौ पुनस्स्वरौ ॥

सञ्जायेते यतस्तन्त्र्यां चतुर्थ्यामिति निर्णयः।
चतुर्थ्यापि पुनस्तन्त्र्या मन्द्रमध्यमयुक्तया ॥

षट्सु तास्वपि सारीषु भवेयुः क्रमशस्स्वराः ।
पतपः प्रथमं शुद्धपञ्चमस्तदनन्तरम् ॥

शुद्धोधश्शुद्धनिः पश्चान्निषादः कैशिकी ततः ।
षड्जः पतादिरित्येते प्रोक्ता मन्द्रस्वरा मया ॥

पुरोदितासु सारीषु तन्त्रीभिश्च चतसृभिः ।
अनुमन्द्रास्तथा मन्द्राः प्रोद्दिष्टास्ते स्वयंभुवः ॥

स्वीयकल्पनया नोक्ताः प्रामाण्यं तेषु विद्यते।
गुरुणा मे यथोद्दिष्टा वीणायां सुप्रपञ्चिताः ॥

अत एवाऽन्यथाकर्तुं भाविको भवति क्षमः ।
संवादिनौ स्वरौ योज्यौ सर्वत्रापि परस्परम् ॥

मध्ये तारेऽतितारेऽपि योजनीया यथाक्रमम् ।
सारिकासुदृढं तस्यां लक्ष्यज्ञानविशारदैः ॥

मध्यादिस्थानसारीषु तुर्यतन्त्र्युद्भवा ग्रहाः।
प्रयोक्तव्याः स्वरा नैव भिन्नतन्त्रीभवा बुधैः
अन्तरे कथिता नैव सारिकाकलिनि स्वरे ॥
सांकर्यं जायते यस्मान्नानुकूल्यं भजेत्ततः।
अन्तरस्य स्वरायापि सूक्ष्मः काकलिनो ध्वनिः ॥
विचार्यो विज्ञवर्येण पतादि षड्जमध्ययोः।
पतादि समयोस्सार्यावेकैकश्रुतिवर्जिते ॥
अन्तर काकली स्यातां तयोः मतिनिधी चस्तौ ॥
शुद्धमेला मया प्रोक्ता—

श्रीकण्ठः

वीणालक्षणम्

तत्रादौ शुद्धमेलाख्यवीणाया लक्ष्म चक्ष्महे।
लक्ष्यज्ञेन प्रवीणेन निर्मितायां तु शिल्पिना ॥
वीणायामुपरिस्थाने चतुस्तन्त्रीः प्रसारयेत्।
पित्तलारचिते चाद्यद्वितीये लोहजे परे ॥
पार्श्वेऽरिस्थतन्त्रीणां वामेऽपि चतसृणामपि।
आद्यायां मन्द्रषड्जाख्यं स्वरं तन्त्र्यां नियोजयेत् ॥
ततः पञ्चमनामानं द्वितीयायां निवेशयेत्।
तृतीयायां तन्त्रिकायां मध्यषड्जं निवेशयेत् ॥
मध्यममध्यमनामानं तुरीयायां निवेशयेत्।
तिसृणां पार्श्वतन्त्रीणां स्वरयोजनमुच्यते ॥
आद्या दीप्त्यभिधा तारषड्जतुल्यध्वनिर्भवेत्।
द्वितीया तन्त्रिका ज्ञेया मध्यपञ्चमसंमिता ॥
तृतीया मध्यषड्जेन संमिता झल्लिकाभिधा।
तिसृणामपि चैतासां श्रुतिसंज्ञा प्रकीर्तिता ॥
पर्वणां संनिवेशोऽथ वक्ष्यते लक्ष्यसंमतः।
मेरोः पुरस्तात्पर्वाणि षट् क्रमेण निवेशयेत् ॥
षट्सु तेष्वाद्यया तन्त्र्या मन्द्रषड्जाभिधानया।
क्रमेण शुद्धरिषभः शुद्धगान्धारकस्तथा ॥
साधारणाख्यगान्धारो गान्धारोऽन्तरसंज्ञकः।
शुद्धमध्यमकश्चा च वराली मध्यमस्तथा ॥
इति स्वराः प्रजायन्ते तन्त्र्या चाथ द्वितीयया।
मन्द्रपञ्चमनाद्न्या षट्सु तेष्वेव पर्वसु ॥
शुद्धश्च धैवतश्शुद्धो निषादश्च ततःपरम्।
कैशिक्याख्यनिषादश्च काकल्याख्यनिषादकः ॥

षड्जर्षभौ च जायन्ते व्यक्तमेते स्वराः क्रमात्।
मध्यषड्जनिनादिन्या तन्त्र्या चाऽथ तृतीयया ॥
सर्वेष्वेतेषु ये जातास्तान्स्वरान्कथयाम्यहम्।
शुद्धावृषभगान्धारौ तथा साधारणाभिधः ॥
गान्धारोऽन्तरसंज्ञश्च शुद्धमध्यम एव च।
वरालीमध्यमश्चेति जायन्ते क्रमशस्स्वराः ॥
मध्यमध्यमनादिन्या तन्त्र्या चाथ तुरीयया।
षट्सु पर्वसु चैतेषु स्वरान्सममिदध्महे।
वरालीमध्यमः पूर्वः पञ्चमश्शुद्धधैवतः ॥
ततश्शुद्धनिषादश्च कैशिक्याख्यनिषादकः।
काकल्याख्यनिषादश्चेत्येते स्युः क्रमशस्स्वराः।
अस्यां तुरीयतन्त्र्यां यः काकली षष्ठपर्वजः ॥
तदग्रे सप्तपर्वाणि यथायोगं निवेशयेत्।
तेषां प्रवाले दीर्घाणि त्रीणि पर्वाणि विन्यसेत् ॥
सरिगाख्यास्त्रयस्तत्र प्रजायन्ते स्वराः क्रमात्।
शुद्धमध्यमदं ह्रस्वं पर्वपीठे यथा भवेत् ॥
तथा प्रवाले पीठं च वैणिकैर्विनिवेश्यताम्।
एकं सर्वोत्तरं ह्रस्वं पर्वपीठे निवेशयेत् ॥
तत्रातितारषड्जाख्यो द्वाविंशोऽपि स्वरो भवेत्।
लक्ष्यज्ञैर्गृह्यते सोऽयं रक्तिलाभैकलोभतः ॥
शुद्धमेलाख्यवीणायामेतत्पर्वाष्टके पुनः।
द्वौ षड्जौ पञ्चमश्चेति ध्रुवं पर्वत्रयं सदा ॥
अन्यानि पञ्चपर्वाणि तत्तद्रागानुसारतः।
क्रमाद्रिगमधन्याख्यस्वरोत्पादनसिद्धये ॥
उत्पाद्योत्पाद्य वेश्यानि यथायोगं विचक्षणैः।
सर्वाण्याहृत्य दीर्घाणि नव ह्रस्वानि पञ्च च ॥
एवंकरागमेलाख्यवीणेयं सति जायते।
अस्यां तुरीयतन्त्र्या यः काकली षष्ठपर्वजः ॥
तदग्रे शुद्धविकृतस्वराणां द्वादशात्मनाम्।
सिद्ध्यै द्वादशपर्वाणि विनिवेश्यानि वैणिकैः ॥
अतितारास्यषड्जान्तं ह्रस्वं चान्यत्समेतकम्।
तेषु प्रवाले दीर्घाणि पञ्चपर्वाणि विन्यसेत् ॥
अष्टपर्वाणि पीठेतु ह्रस्वानि विनिवेशयेत्।
अस्यां दीर्घाणि पर्वाणि मिलित्वैकादशाभवन् ॥
अष्टौ ह्रस्वाणि पर्वाणि समजायन्त तत्र तु।
एवं सर्वरागमेलाख्यवीणैवं सति जायते ॥

लक्षितैवं शुद्धमेलवीणा भेदद्वयान्विता ।
एतस्यामेव वीणायां स्वराणामेकविंशतेः ॥

निरूपयामः स्थानानि स्वरांस्त्रेधा विभज्य च ।
तत्रोपरिस्थितानां तु वामे चतसृणामपि ॥

आद्याया मन्द्रषड्जाख्यतन्त्र्या तावच्चतुः स्वराः ।
संग्राह्याः षड्जरिषभौ तथा गान्धारमध्यमौ ॥

पञ्चमाद्या न गृह्यन्ते तस्यां जाता अपि स्वराः ।
मन्द्रपञ्चमनामा यो द्वितीयायां निवेशितः ॥

यस्यां त्रयः स्वरा ग्राह्याः पञ्चमो धैवतश्च निः ।
षड्जादयो न गृह्यन्ते जाता अपि ततः परम् ॥

तदेवं मन्द्रके स्थाने स्वरा सप्त प्रदर्शिताः ।
अथ मध्यस्थानके तु तृतीयायां त्रयः स्वराः ॥

तुरीयायां तु चत्वारः सत्येवं स्थानगास्स्वरा ।
तत्र स्युर्मध्यषड्जायां मध्यषड्जादयस्त्रयः ॥

जाता अपि न गृह्यन्ते तदूर्ध्वं स्थानसिद्धये ।
मध्यमध्यमनादिन्यां तुरीयायामपि स्वराः ॥

चत्वार एव गृह्यन्ते मपधन्यभिधाः स्वराः ।
मध्यस्थानगता एवं स्वरास्सप्त प्रदर्शिताः ॥

तस्यामेव तुरीयायां मध्यस्थाननिषादतः ।
अग्रे षड्जादयस्सप्त तारस्थानगताः स्वराः ॥

संग्राह्या इति सप्तोक्तास्तारस्थानगतास्स्वराः ।
तन्मन्द्रमध्यताराख्यस्थानानां त्रितये स्वराः ॥

प्रतिस्थानं सप्तसप्तेत्येकविंशतिरीरिताः ।
द्वाविंशमतिताराख्यं चतुर्थमपि षड्जकम् ॥

लक्ष्यज्ञाः परिगृह्णन्ति रक्तिलाभैकलोभतः ।
स्थानप्रसङ्गे वैकाररामो बभ्राम तद्यथा ॥

उपरिस्थचतुस्तन्त्रीष्वाद्यायां विनिवेशिते ।
अनुमन्द्राख्यषड्जेऽस्मिन् स्वरास्सरिगमाभिधाः ॥

चत्वारस्समुपादेयास्त्वनुमन्द्राख्यपञ्चमः ।
द्वितीयायां निवेश्योऽत्र पधनीति त्रयः स्वराः ॥

ग्राह्यास्ततोनुमन्द्राख्यस्थानगास्सप्त दर्शिताः ।
स्वरास्तन्त्र्यां तृतीयायां मन्द्रषड्जो निवेश्यते ॥

तस्यां सरिगनामानः संगृह्यन्ते त्रयस्स्वराः ।
तुरीयायां तन्त्रिकायां निवेश्यो मन्द्रमध्यमः ॥

तस्यां तु मपधन्याख्याः संगृह्यन्ते चतुस्स्वराः ।
मन्द्रस्थानस्वरास्सप्त तदेवं दर्शिता इति ॥

नैतस्संगच्छते मन्द्रमध्यताराभिधानि हि ।
त्रिस्थानानीति सकलसांगीतिकमतस्थितिः ॥

आद्यद्वितीययोस्तन्त्र्योस्स्वरास्सप्त स्वथेरिताः ।
अनुमन्द्राभिधे स्थाने तृतीयकतुरीययोः ॥

मन्द्रस्थानगतास्सप्तस्वरास्तावदमी पुनः ।
मध्यस्थानगताः किं वा तारस्थानगता उत ॥

न तावदाद्यस्ताराख्यस्थानभङ्गप्रसङ्गतः ।
न द्वितीयोऽपि मध्याख्यस्थानाभावे कथं पुनः ।
तारस्थानं प्रजायेतानुपनीतविवाहवत् ॥

तस्मादस्माभिरुक्तैव रीतिस्स्थानविभाजने ।
मन्द्रादिष्वनुमन्द्रादिव्यवहारस्तु लौकिकः ॥

गतानुगतिकन्यायाद्भ्रान्तिमात्रविजृम्भितः ।
लक्षितेयं शुद्धमेलवीणा लक्ष्यानुसारतः ॥

वेङ्कटमखी

शुद्धरागः

स्वजात्युद्योतकत्वे येऽनुवर्तन्ते तु तामिह ।
अन्यजातिविरूपा ये ते शुद्धा राजसंमताः ॥

कुम्भः

—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.

(अव) स नि प म ग स.

मज

शुद्धलाक्षणिकः—(अभिनयः)

उच्चार्य तत्तन्नामानि करैश्च प्रकटीकृतः ।
स स्यादभिनयो नाम्ना शुद्धलाक्षणिको मतः ॥

भज्ञा

शुद्धवराटिका—रागः

सौवीराङ्गं शुद्धवराटी बहुकी धनिपादिका ।
सन्यासांशग्रहा तारा सदा शान्ते नियुज्यते ।
प्रयोज्या पश्चिमे यामे शान्ते रौद्रेऽद्भुते रसे ॥

शुद्धवराटी—प्रथमरागः

सौवीरी मुनिपुङ्गवैर्निगदिता भाषा च सौवीरजा
तस्या अङ्गमिदं वदन्ति ....शुद्धा वराटयेव सा ।
न्यासांशग्रहषड्जशोभिततनुः शान्ते रसे गीयते
पूर्णा धैवततारका च धनिपप्राचुर्यदृश्या सदा ॥

मोक्षः